ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ТОМИ 26 — 43

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 41

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ПРАЦІ
(1890 — 1910)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1984

УІ
Ф83

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (*заступник голови*)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (*голова*)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
Ф. Є. Лось
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (*відповідальний секретар*)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактор тому

П. Й. Колесник

Упорядкування та коментарі

В. І. Крекотня,

Т. Г. Третяченко

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{4603000000\text{-}199}{\text{М221(04)-84}}$ передплатне видання

© Видавництво «Наукова думка», 1984

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

ЗАДАЧІ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

І

Хоч ми в нашім розвою літературнім не дійшли ще до такого ступня, який у інших народів звичайно називається класичною добою і, ставшися славою народу, натурально розбуджує цікавість до висліджения його історії, то все-таки і у нас не тільки вчені спеціалісти, але й ширша читаюча громада проявляє значний інтерес до історії нашої літератури, хоч і які б не були скромні її початки, незначучі її поступи наперед. Факт цей може видатися дивним, ненормальним, та все-таки має він за собою те добре, що одиниці великих поетів і писателів не заслонюють перед нашими очима дрібних, а важних моментів розвою загалу нашої інтелігенції і нашого народу. Таким способом, історія літератури у нас (говорю про Галичину і Буковину) майже від першого кроку стала на широкій дорозі — історії культури, загального розвитку думок літературних, політичних і освіти нашого народу. І коли найновіша і найобширніша праця руська на тім полі — кількатомова «Історія літератури руської» д-ра Омеляна Огоновського* — стала на іншій дорозі, держиться методу біографічного, так що з-поза життєписів поодиноких авторів ми майже не можемо добачити розвою літератури, то при всіх великих заслугах сього діла, при всій пильності і старанності в громадженні подробиць, при всім уміркуванні в осудах, при тій симпатичній тенденції, якою навіяне ціле діло, ми все-таки мусимо сказати, що «Історія літератури руської» проф. Ом. Огоновського з погляду на метод становить регрес в порівнянні хоч би з працею Я. Головацького* «Первое движеніе галицких русинов». От тим-то ми вважаємо пожаданим познайомити ширший загал нашої публіки

з тим, що тепер в Європі розуміють під історією літератури і чого вимагають від неї. Ми зведемо тут докупи думки різних європейських учених і критиків, а напочаток беремо інтересний уступ з вступної лекції славного берлінського професора Еріха Шмідта*, виголошеної в р. 1871-ім на університеті віденськім, а передрукованої в його книжці «Charakteristiken»[1]. Беремо з неї тільки другу половину[2], де говориться про метод в історії літератури; перша частина говорить про істориків літератури німецької і не має для нас такого інтересу.

«Історія літератури повинна бути частиною історії розвою духового життя народу з порівнюючими виглядами на інші літератури народні. Те, що є, вона пізнає з того, що постає; так як новіша наука природнича, слідить вона унасліджене і приноровлене, і знов унасліджене, і так далі в нерозривному зв'язку. Вона силкується сполучити різні вихідні точки і сповнити свою задачу в цілім її об'ємі. Бібліографія дає їй канву, котру вона має виповнити. Але при тім бібліографія як наука статистична дає також перегляд продукції і консумції, привозу і вивозу, розширення улюблених предметів, театральних вистав, поділу творів літературних по місцевостях і по роках, накладів передруків, нових видань і збірників. Для розумного бібліографа найдеться багато інтересних вказівок у ярмарковім календарі («Messkalender») з XVI-го, у списі пренумерантів з XVIII-го віку і в реєстрі проданих примірників якої-небудь Tauchnitzedition*. Бібліографія дає нам огляд, що зроблено в кождім поодинокім роді літератури, котрі її галузі процвітали. Ми придивляємось, як ті роди за чергою то підносилися, то упадали, ділимо їх на більші і менші і питаємо, чи поет працював на однім полі, чи на кількох (пригадаю тут коротко різницю між греками, що звичайно держалися одного роду літератури і в нім доходили до високої досконалості, і римлянами, що трібували своїх сил в різних родах), і де його праця була найкраща; чому вона була успішною, а чому неуспішною? Придивляємося техніці того роду літератури, не забуваючи зостановитися над тим, чи тут не змішано різні техніки поетичні, чи нема впли-

[1] Charakteristiken von Erich Schmidt. Berlin, 1886. На стор. 480-ій і слід[уючій]: Wege und Ziele der deutschen Literaturgeschichte.

[2] Гл. там же, на стор. 491-ій і слід[уючій].

ву якої іншої галузі штуки, при чім нам прийдеться рішати питання далеко субтильніші, ніж ті, які насуваються, н[а]при[клад] при огляді такої артистичної саламахи, якою є Вагнерові* «музикальні драми». Слідячи історію літератури, ми все будемо оглядатися на теорію поетичної творчості і на відносини теорії до практики та їх ненастанну зміну.

Поперед усього розберемо форму: розцвіт, упадок, змагання до реформи. Необтесану форму і знов занадто штучну та прилизану будемо вважати признаком нездоров'я; згідність форми і змісту — признаком здоров'я. Чи панує форма однакова, чи різнорідна? Які розміри найбільше улюблені? Історія впливу метрики романської, віршування греко-римського або форм східних мусить бути написана. Чи для цього або того роду поезії вважається відповіднішою форма віршована, чи проза, як, н[а]при[клад], в XVIII-ім віці ішли спори про віршовану комедію. Яким шляхом дійшла звільна німецька драма до неримованого п'ятистопового ямбу (Blanksvers)? Як виображують собі поети відносини між поезією і прозою? Як дивляться на рйму (Reim), за котрою, н[а]при[клад], готшедіанці* обставали, а котрої клопштокіанці* цуралися? О скільки дбає кождий поодинокий поет про чистоту рими і про старанність просодії? Пожаданою являється історія язика поетичного, стилю, і то не лише загально для великих груп і в прирівнянні до кождочасного напряму інших штук, але також спеціально для кождого поета. Історико-критичні видання, такі, якого, н[а]при[клад], бажав Гете* для Віланда*, «що невтомимо все к ліпшому вироблюється», мусять нам бути підмогою. Прийдеться обробити засіб слів (звертаючи увагу на слова підновлені, новоутворені, запозичені, провінціалізми і т. ін.), складню, фігури риторичні, оцінювати надмір слів, мудру ощадність чи вбожество. Чи поет підлягає впливові чужих мов? Які мови він знає? Чи, може, навіть писав чужим язиком? Нагадаю тут для приміру поетів поволатинських, перевагу латини в часі Гуттена*, вплив мови англійської на Векерліна*, вплив латини на Логау* і Клопштока, вплив французчини на інших, французькі вірші Фрідріха Великого*. Прийдеться прослідити також вплив давніших епох німецького язика, і власне найновіша поезія німецька, в котрій чимало поетів силкується підправляти свій язик старонімеччиною, домагається цього виразно. Як відноситься до XVI-го віку молодий Гете, а як

Ахім фон Арнім*[1]? Що виносить з міннезінгерів* та з пісні людової який-небудь «Heinbund»* в XVIII-ім віці, що Уланд*, а що Шеффель* і його школа? Чим різниться Густав Фрейтаг* від Фелікса Дана*? Як згляґав Ріхард Вагнер свою саламаху язикову? Чи поет пише також вірші в діалекті, чи признає своїому говорові більше або менше управнення в язиці письменнім, чи займається переводами? Хто вглибиться в Гетеві переклади з Вольтера* або в Шіллерів* переклад Расінової* «Федри», той може глибоко заглянути в особливості стилю тих поетів німецьких і французьких. Гете переклав Вольтера на музику, як Моцарт Шіканедера*, сказала дотепно Кароліна, жінка Шіллера, про німецького поета.

Які панують відносини до заграниці? Поняття літератури національної не значить ще, щоб вона була виключна, шовіністична; противно, на полі літератури, думок і загалом духового життя панує свобідна обміна. Але тут треба глядіти, що в даній добі добачаємо більшу або меншу самостійність, чи більше присвоюється чужого або більше витворюється свого, чи присвоєння є правдиве, чи тільки поверхове,— прийдеться вислідити, як у німецькій літературі звільна вироблювався інтерес до духового і літературного життя всіх народів, те, що називається універсалізмом. Поперед усього заслуговують тут на увагу відносини до старих греків і римлян, на котрих в Німеччині в різних часах дивилися крізь дуже різні скла. І в літературах явища окружені сяєвом святості, котре з часом щезає; раз переважають одні впливи, другий раз другі; є великі держави літературні, є літератури, що колись були такими великими державами, є й такі, що ще колись можуть ними статися.

Історія німецької літератури мусить — так само як історія штуки, так само як досліди Фрідріха Шлегеля* і Отфріда Міллера*— оцінити вплив місцевостей на розвій літературний. Приходиться розважити темперамент і життєві відносини кождого племені, перехрещування племен і їх положення географічне. Інакше виглядають твори штуки, що повстали в глибині сухого краю, а інакше ті, що витворені близько моря. Відчування природи буває інакше в низинах, а інакше в горах. Або ще детальніше: як відізвалися

[1] Один з головних писателів романтичної школи, що разом з К. Брентаном* видав [1805] знамениту збірку пісень «Des Knaben Wunderhorn».

Франконія* в літературній вдачі Гете, Саксонія* у Гелерта*, Швабія* у Шіллера, Макленбургія* у Фосса* або Рейтера*, Дітмарщина* у Геббеля*, Бранденбургія* у Клейста*, Ракусчина* у Грільпарцера*, Швейцарія у Готгельфа* або Келлера*? Або також: що італьянського бачимо у Брентано, що французького у Шаміссо*? Як проявляються в східній Німеччині слов'янські, в західній романські примішки до германської крові? І внутрі великого зв'язку національного чергується перевага літературна поодиноких племен. Довгий час на чолі стоїть Австрія, в XV-ім і XVI-ім віку — Алеманія*, в XVII —Шлезія*, в XVIII віку випередила, зростаючи, Пруссія Фрідріха Великого упадаючу Саксонію Брюля*, в XIX-ім віку рушилися шваби. Поодинокі міста вимагають особливої уваги. Француз може майже ограничитися на Париж, як на осередок своєї освіти; німець мусить глядіти на Липськ*, Гамбург, Галле, Вроцлав, Королевець*, Веймар, Ієну, Берлін, Монахіум*, Відень, Цюріх, Штутгарт і т. п., а також на заграничні писательські колонії. Немале значення мають також двори князів і королів, і то не лише для спеціально двірської поезії, котра вже нині не є можлива.

Вплив той може проявитися в різний спосіб; це відноситься однаково до попередніх і до слідуючих питань. Чи поет родом з республіки, чи з монархії? Чи колиска його стояла в селі, в містечку, в більшім місті чи в столиці? Чи це, може, місце знамените в історії, з визначними духовими традиціями? Чи поет сидів весь вік у своїм рідним краї, чи подорожував часом, або, може, навіть шукав собі іншої вітчизни? На основі автобіографій або повістей, описуючих хід розвою героя, ми вступаємо в рідний дім поета; слідимо в крузі його родини за нитками унасліджування, пізнаємо характер, стан освіти, ремесло, стан маєтковий його предків; бо інакший буде хід, оконечний ступінь розвою у сина вченого і невченого, мужика, міщанина або шляхтича, заможного і немаючого. Яке заняття обібрав собі поет, чи, може, дано йому було — не все на його щастя — бути тільки поетом? Всі побічні обставини і наслідки його становища життєвого доторкають його поезії. Вплив станів і занять мусить бути докладно оброблений, як се вже зроблено для духовенства і шляхти середніх віків. І так, н[а]при[клад], XVI-ий вік витворює в протестантських проповідниках рухливих писателів, що передають своєму потомству значний запас освіти.

У кождого писателя ми допитуємося, як він відноситься до релігії і який був дух релігійний в його родиннім домі? Чи він католик, протестант, жид, і якого відтінку? Чи він християнин, нехристиянин або противник християнства? Чи пієтист, правовірний, чи раціоналіст? Чи, може, переходив з одної релігії до другої, і чому? Чи жив він в часі толеранції чи нетерпимості, в часі живої віри чи сумніву, в часі застою чи оживлення на полі релігійнім? Для нашого віку особливу увагу прийдеться звернути на елемент жидівський, його салони і його женщин, його газетярів і його поетів, його Гейних* і його Ауербахів*, на добрі і погані наслідки його впливу.

Так само як релігійні, треба переглянути й політичні відносини. Чи то були часи війни чи спокою, політичного розбудження чи гніту, невдоволення чи спокійного вдоволення, індеферентизму чи боротьби партійної?

Щоби прослідити хід розвою одиниці, треба мати начерк тодішнього виховання, стан universitatis litterarum[1], треба знати, які поодинокі науки мали в тім часі перевагу, яка була тенденція дослідів, який панував світогляд; чи в житті товариськім уважано на чистоту обичаїв, чи допускано легкодушність; чи панувала свобода, чи церемонія? Одним словом, треба вникнути в те, що називаємо духом генерації; треба прослідити, як впливи одної генерації захоплюють другу[2], бо ж генерації — так, як періоди літературні, так, як періоди в розвою одиниці,— не мають між собою різких границь, не чергуються так, як вояки на стоянці. До обширної рубрики «сучасна освіта» входить також питання про публіку писателя. Для якої громади він пише і який вплив має він на неї, а вона на нього? Чи пише він виключно для тісної купки вибраних, чи для широкого загалу? Чи підносить читачів до себе, чи сам до них знижується? Чи від них дізнає заохоти, чи ворогування? Того самого поета в різних часах дуже різно оцінюють. Хоч сама популярність далеко ще не є мірою значення поета, то все-таки історик літератури мусить пильно збирати голоси сучасних. Чи поет стояв сам, чи належав до якої групи, чи, може, по своїй смерті зробився взірцем якоїсь групи чи школи — це для нас дуже важне.

[1] Університетської освіти (*лат.*).— *Ред.*

[2] Відсилаю до дуже займаючої розправи Оттокара Лоренца «Die Geschichtswissenschaft in ihren Hauptrichtungen und Aufgaben kritisch erörtert», 1886.

Історик літератури слідить також становище жінок в літературі, тямуючи, що в часах розцвіту літератури значення жінок підноситься, вони стаються провідницями, а часто й самі визначаються писательськими талантами; в часах упадку натомість упадає й значення жінок. Поезія жіноча не мусить ще бути поезією жіноцькою — приміром, поезія таких жінок, як Гросвіта*, Гойерс, Готшедиха*. Недавно Шерер* прямо розрізнив «мужні» і «жіноцькі» періоди в літературі; це не повинно було нікого так дуже дивувати. Адже ж ще 1795-го р. Вільгельм Гумбольд* в Шіллеровому часописі «Die Horen»* писав «Про полову різницю і її вплив на органічну природу» та «Про форму мужеську і женську», а Шіллер (в листі до Кернера*, т. II, 132) назвав гарною і великою цю думку — провести поняття роду і плодження навіть через область людського духа і плодження духового. Адже ж Фр. Шлегель* своєю статтею «Über die Diotima» протер дорогу для зрозуміння часів, в котрих переважає жіноцький характер. Адже ж у сюди так і проситься на нашу увагу різниця між мужеськими і женськими, плодячими і приймаючими геніями, а також між мужеськими і женськими родами штуки і талантами артистичними. Ніхто не заперечить, що жіноцька вдача ціхує, н[а]пр[иклад] часи Перікла*, римську елегіку, містику, піетизм, період гетевський та романтику. Чи ж не мала би бути дозволеною проба об'яснення того заміченого чергування різницею між полами людськими і певним припливом або відпливом сил раз у однім, то знов у другім полі?

Кожде поодиноке діло має свою історію: ми бачимо, як воно починається, постає і який вплив має на суспільність. Досить тільки переглянути літературу про Гете, щоб переконатися, які величезні поступи в остатніх десяти роках зробив розслід поетичних мотивів. Щоправда, були й такі критики, що краяли твори літературні, мов трупи, поневіряли поетів, мов неоплатних довжників, а своїм «філологічно-історичним методом» силувалися прикрити своє власне вбожество думок та недостачу вищого погляду. Ми подивляємо майстерський спосіб розпізнання чужих випливів у Вільгельма Шлегеля, але не станемо вибубнювати конкурс вірителів на твори Віланда, бо думаємо разом із Генріхом Гейне, що в штуці нема шостої заповіді, тільки сьома. Запозичення, ремінісценцію і т. ін. ми беремо в дуже широкім значенні, разом з Шерером, котрий так багато зробив для пізнання джерел мотивів поетичних, бо ж «творчість

фантазії є в суті речі репродукцією, тільки що всі подібні вибраження в душі людській зливаються разом, сплітаються з собою, зміцнюються взаїмно. Коли поет зображує якусь подію, то впливають на це всі події подібного роду, які він коли-небудь перебув, про які коли-небудь читав». Як історія штуки прослідкує розвій, н[а]пр[иклад], типу бога-отця або зображення тайної вечері, так само й історія літератури прослідкує, н[а]пр[иклад], тип геройського батька або групу: мужчина поміж двома жінками. Між поетичними мотивами розрізнюємо пережиті і вивчені і дошукуємося їх сполучення і переробки, зміцнення і ослаблення, багатства й бідності; слідимо, чи поет зобразив реалістично, чи підкрасив, зідеалізував те, що бачив; чи віддав правду (вона може бути і в реалістичній і в ідеалізованій одежі), чи сфальшував її; чи творчість її йде скоками, під впливом моментальних товчків, чи держиться строго раз обдуманого плану. В цілих періодах ми мусимо старанно підводити суми, які чуття, характери та події були вже доступні для писательської обсервації. Все те речі досі дуже мало ще тикані.

Історія твору поетичного кінчиться зображенням його впливу на потомність. Треба тут звернути увагу на його розширення, число друкованих примірників, число видань; треба знати, чи драма була виставлена на сцені, чи пісня співалась, чи оригінал спонукав других до переробок (н[а]пр[иклад], повісті на драму) поважних або сміховинних (травестій та пародій). Перше питання, яким способом дійшов до нас даний твір: через усний переказ, в рукописі чи в друку. Чистота тексту — це перша заповідь критика. Відколи Лахман* показав гарний примір виданням Лессінга*, котрого життя рівночасно опрацював науковим способом Данцель*, розвинулася на тім полі в Німеччині дуже оживлена діяльність, хоч не всі робітники дійшли ще до одностайного методу. Дуже багатьом не стає ще властивих принципів, після яких би треба видавати посмертні твори та переписки, а дуже часто кидається в очі крайнє переоцінювання зробленої роботи. Та все-таки ми навчилися доконувати критики тексту, навчилися по варіантах прослідкувати внішню і внутрішню зміну поглядів у автора, завсігди допитуючись, яка буде причина цієї або тієї зміни; вміємо розрізнювати текст автентичний від підложного, власну переробку від чужої поправки, розрізнювати складові часті в творі, зложенім кількома людьми, признаємо безіменне

добро його властивому авторові. Як філософи тепер сквапливо творять собі філологію Канта*, так ми посідаємо філологію Гете, котра історико-критично виучує різні переробки «Геца», «Вертера» та «Іфігенії»*, розпізнає наверствування в «Фаусті», що творився звільна в протягу 50 літ,— так, як історик будівництва розпізнає будівничі періоди в будові стародавнього костьолу. Як історик малярства при оцінюванні скінчених картин виходить від перших ескізів та рисунків, так і ми розбираємо драматичні начерки Лессінга та Шіллера.

Завів я вас тут в цілу гущавину питань. Чим ближче історія літератури підходить до відповіді на всі ті питання, чим міцніше вона опирається на історію і філологію класичну та німецьку, чим більше вистерігається голослівного естетизування і входить в живий зв'язок з естетикою та слідує індуктивній поетиці, тим певніше вона уйде небезпечества пустої фразеології та сухості. Хто вміє розрізнити велике від малого, той при всьому пошановку для подробиць не станеться мізерним дрібничником. Спеціаліст «лессінгіанець» або «гетеанець» мусить тямити, що Сент-Бев* («Causeries», IV, 80) приказує «монтеньологам» і що сам Монтень* сказав ще 300 літ тому назад: «Тепер люди більше займаються толкуванням толкувань, чим толкуванням самої речі; більше вузликів на вузликах, чим на самих предметах; ми те тільки й робимо, що пояснюємо одні одних; аж кишить коментаріями на авторів, аж рвуться всі за ними. Головна і найважніша наука нашого віку чи ж не є наука розуміння учених?».

Історія штуки і літератури з природи своєї мають можність і обов'язок держатися приличної популярності в викладі, але іменно для того вони мусять стерегтися такого поганого товариства.

Співробітництво поважних дилетантів і розумної критики газетярської приймаємо радо, але літературних мазайлів мусимо енергічно гнати геть. Ми не думаємо по році 1832 (рік смерті Гете) покласти грубу паузу, але будемо прислухуватися також до голосу новіших і найновіших писателів. Аналогії з минувшини можуть причинитися до скріплення нашого суду про сучасні появи, а спостереження, починені на сучасних, дадуть нам ключ для розуміння того, що минуло. Так нехай же веде нас далі розумне слово Вільгельма Шлегеля: «Критика артистична, коли хоче осягнути свою високу ціль, мусить іти рука об руку з історією,

а коли вона відноситься до поезії і літератури,— також з філологією».

Стільки слів німецького професора і автора знаменитої біографії Лессінга. Як бачимо, широкі задачі ставить він для історії літератури, а та «гущавина питань», в котру він заводить своїх слухачів, поможе, певно, й нашим писателям оцінити вартість того, що у нас досі зроблено на полі історії нашої літератури. Та все-таки блискуча розвідка Еріха Шмідта де в чому являється невистарчаючою. Має він на оці головно літературу німецьку, багату в твори високої стійності, оброблену та розсліджену безмірно більше, чим наша, а при тім літературу, котра сотками літ відірвана була від джерела народного, в котрій бували довгі періоди літератури чисто книжної, лицарської, двірської, взорованої на взірцях класичних і т. д. От тим-то Еріх Шмідт в своїй «гущавині питань» поминув цілковито такі речі, як зв'язок літератури писаної з усною, народною, і взаємні впливи одної на другу. У нас, де новіша національна література починає виростати прямо з живого джерела традицій народних і з обсервації сучасної, окружаючої нас дійсності, на це питання прийдеться звернути пильну увагу.

Друге (порушене, але не вияснене Шмідтом) питання — це питання естетики, різної від «голого естетизування», і питання індуктивної (не догматичної) поетики. Розборові цих питань ми посвятимо дальші розділи нашої компіляції. Ми виховані в наскрізь фальшивих естетичних поглядах, котрі скривлюють і на фальшиві дороги зводять не тільки нашу критику, не тільки смак публіки, але й творчість самих писателів, котрим не раз ставиться естетичним гріхом таке, що в великих літературах європейських перестало бути «каменем преткновенія» сто, двісті літ тому назад. Ми, виховані в поглядах польсько-шляхетського псевдокласицизму кінця XVIII-го віку, псевдокласицизму найбільше фарисейського і брехливого з усіх видів тої всеєвропейської моди, не вміємо говорити попросту і свобідно те, що думаємо, не сміємо не раз навіть думати і аналізувати те, що чуємо, і це, по моїй думці, головна причина тої безплідності та бездарності нашої (галицької) літератури, тої немочі малювати дійсних людей в цілому їх рості. Естетичні погляди нашої публіки, нашої критики і нашої пишучої братії потребують основного прояснення, і до цього-то прояснення ми раді би докинути й свою цеглину.

МЕТОД І ЗАДАЧА ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Живемо тепер, особливо в Галичині і на Буковині, в такім часі, коли рефлексія, аналіз і нахил до історичного огляду переважає над безпосередньою, живою творчістю. І то на кождім полі, в політиці як і в літературі. Які причини на се зложилися, не думаю тут розбирати. Се тільки мені здається певним, що моменти такої рефлексії і ретроспективності є завсігди моментами загального ослаблення, втоми, часом тільки моментами тиші перед новою оживленою творчою діяльністю. Не знаю, чи злим, чи добрим знаком треба вважати у нас сей нахил; нормальним явищем він мені не здається. Греки заінтересувалися своєю історією аж тоді, коли побили персів*, римляни — коли побороли Ганнібала*, а й у нас були два моменти натурального розвою історіографії політичної: по з'єднанні Русі і заведенні християнства, і по війнах Хмельницького. Теперішній стан руcько-українського народу нічим не вказує, щоб такий момент уже прийшов або хоч би наближувався. Ще дивнішим покажеться нам зворот дослідження нашої історії літератури в пору, коли ми літератури в властивім значенні сього слова ще зовсім не маємо, хоч маємо гарні початки. Не говорю вже про Галичину, де помимо піддвигнення русинів урядом австрійським ще від 1773р., помимо признання прав руського язика до літературного розвою ще від 1848 р.*, і вкінці помимо знесення старих пут цензурних від 1860 р.*, все-таки досі, крім кількох спорадичних появ, на полі літературнім не постало нічого такого, з чим би ми могли перед світом показатися, де переважна часть писателів ще не дійшла навіть до зрозуміння тої елементарної речі, що література мусить бути живописом сучасної суспільності, її життя, праць і змагань. Не

говорю про угорську Русь, де помимо конституції ще свобіднішої (особливо в справах друкових), ніж в нашій половині монархії, письменство закостеніло на якімось допотопнім становищі і не виявило досі нічого інтересного не то вже для ширшого світу, але навіть для публіки інших частей руської землі. Але навіть на Вкраїні, помимо таких високо талановитих починів, як «Енеїда» Котляревського, «Пан та собака» Гулака, українські повісті Квітки, поеми Макаровського*, думки Метлинського*, помимо появлення такого самородного генія як Шевченко і не менше самородного таланту Марка Вовчка, властива література, т. є. духова діяльність суспільності, котрої ярким виразом є писателі, близькі до своєї публіки, солідарні з нею в основних поглядах національних і суспільних і даючі по-своїому вираз тим поглядам, починається тільки зі смертю Шевченка, з появлення «Хати» Куліша* і «Основи» петербурзької*. І який же був сей початок? Нині вже, хоч історія тої інтересної доби ще зовсім не висліджена в подробицях і не швидко буде висліджена, і коли критичний розбір самої «Основи» яко появи літературної і культурно-політичної належить до речей пожаданих, а несповнених, можемо без великої помилки сказати, що початок той не був дуже щасливий, що дійсний стан не відповів намірам, а писателі і публіцисти «Основи» не зуміли відповісти потребам і вимогам публіки. Сей перший почин національної літератури української тривав несповна два роки. По нім слідував довголітній антракт, аж поки в початку 70-их років в Києві не почало було творитися друге огнище такої свідомої національно-української літератури. І се друге огнище розбите було 1876 року*. Третього огнища досі ждемо.

Дивним, може, покажеться декому, що я Шевченка ані Марка Вовчка не зачислюю до властивої національної літератури української, і для того я мушу вияснити докладніше, як я се розумію. Шевченка і Марка Вовчка я вважаю найбільшими талантами нашої дотеперішньої літератури, найбільшими майстрами нашого слова, але оба вони були появами занадто одиничними, незвичайними серед української суспільності, занадто вибігали в своїх творах поза звичайний круг її поглядів і змагань і задля того стояли осторонь її, були для неї в значній мірі незрозумілими, особливо в тому, що становило власне найглибшу суть їх писательства. Сучасна публіка впивалася їх язиком, любувалася їх картинами, але основи їх світогляду не розуміла.

Відноситься се головно до Шевченка, котрого твори вправді породили цілу купу наслідувань, та тільки наслідування ті — як ось «Досвітки»* Куліша, вірші Кулика*, Кониського* і др.— найліпше показали, як далеко було українській суспільності і навіть чільним її писателям до зрозуміння основних поглядів Шевченка і до того, щоб стати на тім, до чого він дійшов, і йти далі з того пункту, на котрім він зупинився. Наслідувачі підхопили тільки деякі боки, деякі властивості Шевченкової творчості, і то звичайно підхапували найслабші боки, найменше характерні властивості, та й тут навіть не доходили ані з погляду на форму, ані з погляду на зміст до того, до чого дійшов був Шевченко на крилах свого генія, натуральним полетом, без особливого зусилля. Шевченко і Марко Вовчок мені представляються як дві високі тополі серед широкого степу, розкішні та самотні. Національна ж література — се ліс, в котрім є й дуби, є й ліщина, але все разом має одноцільний характер — відразу видно, що се ліс, а не степ, що се витвір колективної праці духової, назрілих загальних змагань усієї суспільності, а не одрізнені прояви поодиноких, самотніх, хоч би й великих талантів.

Перший, по моїй думці, справді національний писатель український, т. є. писатель, котрий старався по змозі своїх сил відповісти потребам своєї суспільності, зобразити її погляди та бути з нею, як німець каже, in der Fühlung[1] і йти в рівноряд з її розвоєм національним і суспільним,— се Панько Куліш. Вже 1842 р. в своїй поемі «Україна» він проявив себе таким, але головна його діяльність в тім дусі починається з виданням «Записок о Южной Руси», «Хати» і «Основи». Се був заразом знатний на свій час організатор духової праці, що не тільки старався зображувати суспільність українську, але силкувався розбуркати її на всіх кінцях до нового, суспільного, духового і національного життя. В історії нашого духового розвою займе він назавсігди дуже високе місце. Великі хиби його особистої вдачі і його світогляду, котрі нині в наших очах майже рівноважать його заслуги, з часом в очах потомності значно вменшаться, а за те великі його заслуги визначаться виразніше. Він нагадує мені з многих поглядів німця Готшеда, хоч діяльність його безперечно ширша, погляди глибші і талант без порівняння більший.

---

[1] В контакті *(нім).— Ред.*

Та все-таки безпосередні літературні плоди тої діяльності Куліша були дуже а дуже невеликі. Його власні літературні твори («Чорна Рада», «Досвітки») помимо незаперечних красот не могли вдоволити навіть сучасної публіки української, а для теперішньої не дають нічогісінько живого, крім язика. Найціннішими приходиться вважати безпретензіональні ескізи «Орися», «Дівоче серце», «Злодій в Гаківниці» — як бачите, дуже невеликий здобуток, котрий надто ще стоїть геть-то позаду навіть слабших творів Марка Вовчка. З круга писателів «Основи» назвемо Мордовця*, Ганну Барвінок*, Кузьменка*, Руданського, Свидницького*, Кониського, — до них прийдеться зачислити й Нечуя-Левицького. Ми не будемо вдаватися в оцінку тих писателів, скажемо тільки, що найцінніші речі тої школи — «Люборацькі» Свидницького*, «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» та «Бурлачка» Левицького — або не заінтересували сучасної укр[аїнської] публіки і десятки літ лежали в рукописі («Люборацькі»), або постали під очевидним впливом пізнішої школи 70-их років.

Душею й провідником тої другої школи в українській літературі національній треба вважати Михайла Драгоманова*, довкола котрого групуються такі високо талановиті й широко, по-європейськи освічені люди, як Вол. Антонович*, Т. Рильський*, П. Житецький*, Михальчук*, брати Рудченки*, Ф. Вовк*, М. Лисенко* і др.

Школа та зрозуміла задачу літератури і метод літературної праці далеко ширше ніж попередня, але неприхильні обставини політичні, а особливо заборона українського слова 1876 р. не дозволили й тій школі розвитися і проявити такі плоди, яких по ній можна було надіятися. Повісті Мирного, особливо ж «Хіба ревуть воли, як ясла повні» і «Повія» (недокінчена), — ось найцінніші і справді тривкі здобутки літературні сеї школи; далеко важніші однак її здобутки суспільно-політичні, розбудження національної свідомості в широких кругах нашої інтелігенції і прояснення задач і цілей національного розвою. Та все те, як бачимо, радше підготовка для постання української літератури, перші її проби, ніж сама література. Те саме треба сказати й про Буковину, де самородний, оригінальний талант Федьковича* і його повісті та пісні рекрутські є радше віщуни зародження правдиво національної літератури, ніж самою літературою. Отсе і всі наші здобутки, все, чим ми можемо похвалитися перед світом, і ми, чи сором чи два, мусимо

признати, що всього сього мікроскопійно мало і що всі ті здобутки нашої столітньої літературної праці — коли брати справді вартні речі, а не задрукований папір — можна б, як то дехто говорив, без великого труду забрати на тачки і завезти хоч до самого Відня.

От тому-то могло би здаватися дивним, що властиво находять наші, а то й чужі дослідчики і публіка інтересного в тій літературі, що так нею займаються. А що заняття се є справді живе, на се маємо багато доказів, що назвемо тут статті італіанські («Ukraine, Il movimente letterario ruteno in Russia e Galizia» в «Rivista Europea» і «Una letteratura plebea» в «Rivista minima»), французькі (Émile Durand*— псевдонім — про Шевченка, переробку рукописної повісті Марка Вовчка «Maroussia», котра у Франції заведена майже яко підручник у школах народних, переклади з Шевченка і т. ін.), англійські, німецькі (Францоза*, «Vom Don zur Donau», статтю про южноруську літературу в торішній «Nation», Флігіера в «Magazin für die Litteratur des In— und Auslandes), польські (в «Ateneum»*, «Ciosie»*, «Przeglądzie tygodniowym»*, «Kraju»* і т. ін.), а в кінці цілий ряд праць російських, між котрими головне місце займають огляди літератури малоруської Пипіна* в його «Истории слав[янских] литератур», т. I, Петрова* «Очерки ист[ории] украинской литературы» і далеко від них цінніший розбір тої книжки київського професора Дашкевича*. А і в нашій убогій письменності, крім поменших праць, маємо такі вартні роботи, як В. Коцовського* про Шашкевича* і першу пробу систематичного огляду всеї южноруської письменності від найдавніших часів — многотомову «Історію руської літератури» д-ра Ом. Огоновського. Що й наша ширша публіка, котрої круг інтересів досі є загалом досить вузький, живо інтересується історією нашої літератури, про се пишучий сі слова мав нагоду й сам переконатися в часі свого співробітництва при «Зорі»*. Майже кожда замітка про нашу літературу викликала з різних боків від читателів часописі відзиви, доповнення, уваги або нові матеріали — найліпший знак, що хоч Галичина не витворила ще досі літератури в европейськім значенні того слова, то все-таки ті початки, які є досі, були справді витвором суспільним, плодом колективної духової праці всеї інтелігенції, і для того вони такі цінні для неї, так живо порушують її. В Галичині не постав досі жоден такий дужий талант, як Шевченко, Марко Вовчок або хоч би й Федькович, але

се також одна з причин, що галицьке письменство ніколи не вискакувало надто далеко поперед своєї публіки, не йшло в розріз з її поглядами і переконаннями, але держалось поруч із нею, було їй завсігди зрозуміле а навіть переважно силкувалось і досі силкується підхлібляти її вподобам, смакові і навіть пересудам, т. є. стояло навіть нижче від найчільнішої часті інтелігенції.

Однако ж інтерес нашого покоління до історії тої літератури не вияснюється іще тим, що вона в кождий момент була така зрозуміла і близька для публіки. Школяр, вивчивши буквар і перейшовши до вищого класу, перестає зовсім інтересуватися букварем власне для того, що він для нього вже не дає нічого нового. Інтерес той до вбогої і малозначної літератури южноруської і її історії випливає, як мені здається, з деяких обставин, котрим варто ближче придивитися. При кінці XVIII в. був час, коли здавалося, що ніякої южноруської народності нема на світі. Інтелігенція южноруська тих частин, що були під Польщею, говорила і писала по-польськи, під Росією — по-російськи; простий народ був поневолений і зовсім, як то кажуть, і в коляду не клався, а такі його елементарні рухи, як гайдамаччина* 1768 р., могли, бачилось, радше пошкодити справі національній, ніж помогти. Всяку пробу говорити і писати по-южноруськи поляки довгий час уважали і переслідували як пробу повторення Коліївщини. От тим-то й не диво, що перші проби піддвигнення малоруської національності і народної освіти в рідній мові стрітили в Галичині завзятих противників. Ще не було руської літератури, руської інтелігенції, а вже поляки трепещали над їх колискою, щоб не дозволити їм вийти на світ божий. Спорено о саму засаду: чи бути русинам на світі, чи говорити їм по-руськи, чи ні. Силою натуральної реакції супротивлення поляків відбивалось і на русинах. Замість того, що звичайно становить підвалину літератури: свобідного зображування людей і суспільності, у русинів узяло верх намагання будь-що-будь сотворити собі літературу. Ксби тільки було написано і надруковано по-руськи — а вже що там буде написано і надруковано — про се наразі байдуже. Намагання те доводило іноді до смішного, як, напр[иклад], знаменитий з'їзд 100 руських «учених» в р. 1848*, «ученних», з котрих і десята часть не мала ніякого вибраження про науку. Отсе намагання сотворити свою літературу, свої епоси, драми, оди, балади і т. ін. є й досі в Галичині чи не голов-

ною двигаючою силою у переважного числа письменників, але рівночасно є головною перешкодою для постання справді свобідної, національної і щиролюдської літератури. На Вкраїні діло від першого разу стало корисніше. Перші парослі нового літературного руху появилися на лівім березі Дніпра, в Полтавщині, а далі — в Харківщині. Се мало сю користь, що ті перші почини южноруської літератури не зустрілись майже з ніяким ворогуванням, яке напевне було б виявилось, коли б літературний рух почався був на правім березі Дніпра, де аспірації і впливи польські були ще надто живі. От тим-то Котляревський, Гоголь-батько*, Гулак, Квітка, Боровиковський*, Бодянський*, Костомаров* і др. могли свобідно писати по-українськи, зразу без думки про витворення якоїсь осібної національної літератури, а попросту хилячись за наклоном своєї прихильності до рідного люду і до його славних традицій...

[ПЛАН ВИКЛАДІВ ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ РУСЬКОЇ. СПЕЦІАЛЬНІ КУРСИ. МОТИВИ]

ПЛАН ВИКЛАДІВ ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ РУСЬКОЇ

Цілість історії руської літератури ділю на 4 курси річні, або на 8 семестрів. В тих рамах розкладаю предмет в слідуючий спосіб.

І СЕМЕСТР

І. Що таке література? Поділ її на усну і писану; зглядна вартість такого поділу; спільні джерела і паралельний розвій обох тих родів літератури і конечність їх рівнорядного трактування.

ІІ. Сліди дохристиянських часів і дохристиянської культури в нашій усній словесності. Матріархат, міфічні виображення і оперті на них звичаї та церемонії.

ІІІ. Початки освіти на Русі. Відносини межиплемінні, впливи візантійські, орієнтальні, скандінавські. Християнство і вплив югослов'янський.

IV. Початки слов'янського письменства. Св. Кирил* і Мефодій*, слов'янська азбука, переклад книг літургічних і біблії; інші писання св. Кирила і його учеників.

V. Впливи іновірців і сектантів: жидів, магометан, латинян, богомилів*, і сліди тих впливів у староруській та в усній літературі.

VI. Культурна верства в старій Русі: князі, духовенство, бояри; читання і переписування книг; школи, монастирі, бібліотеки.

VII. Література духовна: проповіді, поученія і полемічна релігійна (Лука Жидята*, Іларіон*, Феодосій Печерський*, Кирило Туровський*, Никифор-митрополит).

VIII. Література духовна: агіографія (Життя св. Вла-

димира*, Ольги*, Антонія Печерського*, Патерик печерський*).

IX. Література дидактична: Зборники Святославові*, «Палея»*, «Златая цѣпь»*. Збірки сентенцій.

X. Література дидактична і оповідаюча: «Поученіе В. Мономаха»*, «Паломник ігумена Данила»*, «Слово Данила Заточника»*.

XI. Література історична: історичні матеріали в житіях і історичні документи, записки і легенди. Переклади історичних творів візантійських, хронографи.

XII. Література історична: «Повість временних літ» (т[ак] зв[аний] Літопис Нестора)*.

XIII. Продовжателі «Повісті временних літ», автори поодиноких оповідань (Василій, автор повісті о осліпленню Василька і т. ін.). Літературні і поетичні елементи в «Повісті временних літ».

XIV. Література поетична: свідоцтва про співання, пісні і спів у давній Русі, Боян*, Митуса*. Сліди поетичної традиції в старій руській літературі.

XV. Література поетична. Поезія духовна: переклади поетичних творів візантійських (гімнів Єфрема Сіріна*, Андрія Кртського*, Романа*, поеми Пісіда* і т. д.). Легенди і апологи.

XVI. Література поетична. Поезія духовна: апокрифи.

XVII. Література поетична. Поезія світська переводна. Діянія Девгенія Акрита*, «Александрія»*, «Стефаніт і Іхнілат»*.

XVIII. Література поетична. Поезія світська: княжеско-дружинний епос, сліди його в піснях народних і казках южноруських і в билинах північноруських.

XIX. Література поетична. Поезія світська: княжеско-дружинний епос («Слово о полку Ігореві»).

XX. Праводавство в дотатарській Русі: Устав Владимира*. Кормчая книга*. Правда Руская*.

II СЕМЕСТР

I. Татарське лихоліття. Оповідання о нім літописів і інших джерел. В чім і оскільки воно змінило політичне і духовне життя старої Русі. Нові центри того життя по упадку Києва. Розділ обох руських народностей.

II. Волинська літопись* і інші історичні пам'ятники татарської доби.

III. Поновлення впливу сербо-болгарського: Кипріан*, Цамблак* і їх писання. Направа церковних книг у Болгарії і її рефлекс у нас.

IV. Література духовна: поучення і полеміки. Ізмарагд*, повісті і апологи XIV—XV вв.

V. Література духовна і моралізуюча: «Варлаам і Йоасаф*», житія і легенди южноруські XIV—XV вв.

VI. Література поетична: акафісти* і канони* руським святим. Похвала землі руської.

VII. Література поетична. Впливи турко-татарські (легенди о Магометі, повість о покоренні Царгорода, повість о Акірі премудрім, анекдоти о Насреддіні-ходжі і т. ін.).

VIII. Литва і поляки на Южній Русі, їх впливи і впливи західноєвропейські (мова білоруська, литовське законодавство, унії політичні, переміна в відносинах соціальних).

IX. Литовсько-руські літописи.

X. Реформація в Польщі і Литві в XV і XVI вв. і її значення для Русі. Письмо половця Чмери*.

XI. Фіоль* і перші слов'янські друки в Кракові.

XII. Скорина* і Будний* — віщуни нової доби в історії южноруської літератури.

III СЕМЕСТР

I. Реформація* і Люблінська унія*; їх значення для духового життя южноруського. Зріст почуття індивідуальності (пам'ятник Євлашевського*). Пасивне супротивлення старовірів («Мова» Мелешка*).

II. Южноруські друкарні і перші друки. Переклади письма св[ятого]. Тяпинське євангеліє*, Пересопницьке єв[ангеліє]*. Переклад Негалевського*.

III. Академія Острозька* і її діячі (Г. Смотрицький*, Мотовило*, Суразький*).

IV. Львівське братство і його школа* (Арсеній* і його подорож, Адельфотес).

V. Унія берестейська* і її діячі: Балабан*, Терлецький* і Рогоза*.

VI. Унія берестейська і її діячі: Потій* і Аркудій*.

VII. Унія берестейська і її противники: Мелетій Пігас*, Лукаріс*, Єремія*.

VIII. Унія берестейська і її противники: Бронський і його «Апокрисис»*.

IX. Унія берестейська і її противники: Суразький, Леонтій, Филипович* і др.

X. Діяльність магнатів: Острозького*, Тишкевича*, Курбського*.

XI. Міщани львівські: Красовський*, Рогатинець* і др.

XII. Афоніти і скитяни: Вишенський*, Княгиницький*, Феодосій*, Ісакій*, Гнат з Любарова*.

XIII. Зв'язь між Львовом і Вільном: Зизанії*, Ставровецький*.

XIV. Зв'язь між Львовом і Києвом: Беринда*, Борецький*, Домжив-Люткович*.

XV. Уніати (Рутський*, Кревза*, Кунцевич*).

XVI. Вільно і його школа*. Мелетій Смотрицький* яко защитник православія.

XVII. Київ і його школа*. Плетенецький*, Борецький і др.

XVIII. Захар Копистенський* і його «Палінодія».

XIX. Смерть Кунцевича. Смотрицький на боці унії.

XX. Сакович* і Транквіліон на боці унії.

XXI. Петро Могила і його «Літос»*.

XXII. Могила митрополитом. Його Академія* і її діячі. «Требник»*.

XXIII. Поменші центри южноруського духового життя: Луцьк, Могильов. Моралісти і переводчики. Варлаам і «Діоптра»*.

IV СЕМЕСТР

I. Козацтво до Хмельницького. Спор о його значення. Писання о нім у польських, німецьких і южноруських авторів.

II. Козацтво до Хмельницького; козацький епос.

III. Хмельниччина в писаній літературі сучасній: Грондський*, Освєнцім*, Твардовський*, Коховський*, Самовидець*, Грабянка*, Єрлич* і др.

IV. Хмельниччина в думах і піснях народних.

V. Київська Академія і її учені: Галятовський*, Баранович*, Гізель*.

VI. Київські учені в Московщині: Полоцький*, Туптало*.

VII. Южноруська релігійна драма.

VIII. Руїна і упадок православія: Шумлянський і його «Метрика»*.

IX. Участь южнорусів в реформах Петра В[еликого]: Прокопович*, Лопатинський*, Яворський* і др.

X. Упадок гетьманщини і праця около удержання козацьких вільностей і традицій: Величко*, Лукомський* і другі хроністи та мемуаристи.

XI. Южноруська драма XVIII в.: Довгалевський*, Лащевський*.

XII. Южноруська наука XVIII в.: Козачинський*, Сковорода.

XIII. Южноруська поезія XVIII в.: Климентій*, «Богогласник»*.

V СЕМЕСТР

I. Народність і народні елементи в южноруській літературі XVIII в. Записи пісень і приповідок народних.

II. Южноруські вірші і їх значення в історії южноруської літератури.

III. Роль Січі Запорозької в виробі нового українського язика літературного.

IV. Впливи західноєвропейські на виробку ідей о южноруській національності. Мемуари, новели, памфлети політичні.

V. Южноруси-ліберали на російському грунті: Капніст*, Каразін*, Погорільський*, Наріжний*.

VI. Іван Котляревський і його поетична діяльність.

VII. Южноруський автономізм і федералізм. «Історія Русів»* Полетики*. «Общество соединенных славян»*.

VIII. Впливи польські на виробку українських симпатій: Заборовський*, Українська школа*, Гославський*, Чайковський* і др.

IX. Впливи польські на виробку українських симпатій: Ходаковський*, Бродзінський*, Воронич*.

X. Впливи польські: пани фантасти (емір Ржевуський*) і пани патріоти. Дворацька поезія українська. Падура*. Відорти.

XI. Впливи російські: ліберали (Радіщев, Новиков* і мартиністи*).

XII. Впливи російські: Карамзін* і Шишков*, спор о язик і слог.

XIII. Впливи російські: ліберали, націонали, Рилєєв, Пушкін, Бєлінський.

XIV. Початки южноруської свідомо-національної літератури: Гоголь-батько, Гулак, Боровиковський, Бодянський.

XV. Праці около пізнання южноруської народності: збірки пісень Цертелева, Лукашевича, Максимовича, граматика Павловського*, історичні праці Бантиша-Каменського*, Маркевича* і др.

XVI. Григорій Квітка і його діяльність.

XVII. Праці над науковим обоснованням українських ідей: Срезневський*, Максимович, Метлинський.

XVIII. Альманахи: «Ластівка»* і її видавець Гребінка, «Молодик»,* «Сніп»*. Одеський альманах і т. ін.

XIX. Початки діяльності Костомарова і Куліша. Українофільство на розпутті між западництвом і слов'янофільством.

XX. Перша доба діяльності Шевченка: еволюція від українофільства до українського гуманізму.

XXI. Кирило-Мефодіївське братство і його ідеї. Його упадок.

XXII. Перший антракт в історії українофільства 1847—1856 рр.* Шевченко на засланні.

XXIII. Поворот, смерть і характеристика Шевченка.

VI СЕМЕСТР

I. Стан галицьких русинів під Австрією при кінці XVIII в. Духовенство, школи, народ.

II. Реформи Йосифа*, «Studium ruthenum». Хибні поняття о народності. Боротьба о школи. Германізація і полонізація.

III. Початки відродження: впливи польські, німецькі, російські, слов'янські.

IV. Руська трійця*: Шашкевич, Головацький, Вагилевич* і їх плеяда.

V. Реакція проти змагань руської трійці. Осип Левицький, Лозинський*, Йорданові «Jahrbücher»* і їх значення для руської справи.

VI. Рух 1848 р. Боротьба з поляками і проби згоди. Руська рада* і Руський собор*. Яхимович* і Вагилевич. Писання Ценглевича*.

VII. Рух 1848—49 р. З'їзд руських учених. Матиця*. Кафедра руської мови і літератури. Головацький.

VIII. Література і публіцистика 1849—1859 рр. Устиянович, Могильницький.

IX. Лозинський, Левицький, Дідицький*, Данкевич*, Гушалевич*, Трещаківський*, Шехович*, Згарський*, Костецький* і др.

X. Історики і учені: Гарасевич*, Малиновський*, Зубрицький*, Петрушевич*.

VII СЕМЕСТР

I. Доба реформ у Росії по смерті царя Миколая. Поворот братчиків із заслання. Праці Костомарова.

II. Куліш і його «Записки о Южной Русі»*. Його друкарня і його видання.

III. Марко Вовчок.

IV. Стороженко. «Хата». Ганна Барвінок.

V. «Основа»* і її провідні ідеї.

VI. Белетристи, публіцисти і вчені «Основи».

VII. Сучасна Україна в дописах «Основи».

VIII. Широкий розмах українофільства і супротивні сили. Упадок «Основи».

IX. Другий антракт в історії українофільства 1863—1879 рр.

X. Українська праця вроздріб: Полтавці (Кониський, Глібов, Огієвський*).

XI. Українська праця вроздріб: волинці і подоляни (Руданський, Нечуй).

XII. Українська праця вроздріб: Номис*, Стеценко, Цись* і др.

XIII. Оживлення української діяльності 1870—1876. Чубинський і його праці.

XIV. В. Антонович як історик і як громадянин.

XV. Київські громадяни і їх заходи. Юго-Западный отдел Географического общества. Діяльність просвітна і популярна.

XVI. Михаїл Драгоманов, його зносини з Галичиною, його праці і його ідеї.

XVII. Lex Jusephovitia*, її причини і її наслідки для української літератури.

XVIII. Українське питання перед Європою. Михаїл Драгоманов на еміграції, його «Громада»* і женевські видання.

XIX. Проби української літератури під цензурою. Альманахи («Луна»*, «Рада»*, «Степ»*, «Складка»* і т. ін.).

XX. Підцензурна українська поезія (Старицький*, Кострицький і др.).

XXI. Український театр і українська драматична література (Кропивницький*, Карпенко*, Старицький і др.).

XXII. Центри наукової і літературної праці під цензурою («Киевская старина», університети і університетські товариства, земства і земські школи).

VIII СЕМЕСТР

I. «Зоря галицька яко альбум 1860»* і основання «Слова»*.

II. Впливи європейського гуманізму (Кобилянський* і Федькович) і українофільства: чернівецькі брошури.

III. Польське повстання, загострення питання національного: «Niema Rusi» і «Uciekiniery». Польські емігранти, Свенціцький.

IV. «Вечерниці»*, «Нива»*, «Мета»*, «Русалка»*. Українофільські поети і публіцисти (В. Шашкевич*, Заревич*, Климкович*, Горбаль*, Лучаківський*, Танячкевич*).

V. Знайомість Куліша і вплив його на галичан. Садова* і москвофільство старих. Еміграція до Росії. Боротьба партій.

VI. Українофіли стають народовцями. «Русь». Основання «Просвіти»* і «Правди»*. Лавровського проект о згоді* народностей і «Основа». Нові таланти: Барвінські*, Пулюй*, Навроцький.

VII. Галицько-руський театр і його роль в народнім відродженні. Субвенція Виділу краевого, вплив польський і український.

VIII. «Правда» від 1874 р. і праця над поглибленням народовства: Навроцький, Бучинський* і Драгоманов.

IX. Еволюція старої партії: проби згоди партій — проби праць популярних (Шехович, Наумович) і їх внутрішня фальшивість. Проби літератури — Боян-Стебельський*, «Друг»*.

X. Листи Драгоманова до «Друга», і еволюція думок серед молодіжі. Зарисування нових антагонізмів партійних. «Руська хата»*, «Дністрянка» 1876 р.*

XI. Дальша еволюція серед народовців: Качала* і Пелеш*.

XII. Література на Буковині: Ферлеєвич*, Продан*. Діяльність Онишкевича*. «Родимый листок»*. «Буковинський альманах»*.

XIII. Федькович і Воробкевичі*.

XIV. Нова доба. «Буковина»*. Попович* і Стоцький*.

XV. Літературні змагання на Угорській Русі.

СПЕЦІАЛЬНІ КУРСИ

1. ЮЖНОРУСЬКА ЕТНОГРАФІЯ

I. Поняття народності, його постання і розвій в Західній Європі. Народність і простонародність. Гердер* і його теорія народної літератури. Його характеристика народів а спеціально слов'ян.

II. Національні романтики і романтичні націоналники в Німеччині: Грімми*, Уланд, Лассберг і др.

III. Національні космополіти: Гете і його поняття про Weltlitteratur, Шлегель, Рюккерт*, Гумбольдт.

IV. Повільна зміна поглядів на національність і національну самобутність. Порівнююче язикознавство, відкриття археологічні, розвій наук історичних.

V. Приложення порівнюючого методу до етнографії, до витворів вірувань і творчості люду: з боку істориків літератури (Денлоп*, Шмідт*, Лоазеле, Брокгауз*).

VI. Бенфей*, Лібрехт* і їх школа.

VII. Історики культури і археологи (Леббок*, Тейлор*, Морган*, Ланг*).

VIII. Перші сліди заняття южноруською національністю у нас (Кльонович*, Єрлич, Сарницький*). Перші записи южноруських пісень XVIII в. Перші їх друки (Чулков* і др.).

IX. Ходаковський і його погляди на слов'янщину дохристиянську.

X. Перші збірки етнографічних матеріалів на Україні (збірка 1808, Цертелєв, Лукашевич, Максимович).

XI. Перші збірки в. Галичині: Зубрицький, Вацлав з Олеська*, Жегота Паулі*, «Русалка Дністрова», Лозинський.

XII. Систематичне збирання творів усної словесності: приповідок (Мінчакевич, Петрушевич, Ількевич, Гнідковський), пісень, казок і т. ін. «Вінок» Головацького*.

XIII. Збирачі поляки (Войціцький*, Голембйовський*, Крашевський*, Новосельський) і чехи (Зап*).

XIV. Етнографічні матеріали в «Зорі Галицькій» і «Віснику»*, а також у пізніших виданнях старої партії.

XV. Нові збирачі в 60-х роках: Саламон*, Ігнатій з Никлович, Гушалевич, Торонський*, Галька*.

XVI. Куліш, його «Україна» і «Записки о Южной Русі».

XVII. Костомаров і його праці етнографічні.

XVIII. Метлинський, Максимович, Срезневський.

XIX. «Основа» і поміщені в ній матеріали. Шейковський* і Свидницький.

XX. Номис і його приповідки.

XXI. Чубинський і експедиція.

XXII. Юго-Западне отделение і його «Записки»; збирачі етнографічних матеріалів у Галичині.

XXIII. Антонович і Драгоманов і їх історичні пісні.

XXIV. Збірки южноруської орнаментики: Косач*, Вовк*, Сокологорська, Вербицький*.

XXV. Збірки поляків: Кольберга* і Академії наук у Кракові*.

XXVI. Етнографія в «Киевской старине».

XXVII. Праці Драгоманова над українським етнографічним матеріалом: по-російськи, по-українськи, по-болгарськи.

XXVIII. Праці російських учених: Пипіна, Веселовського* і др.

XXIX. Праці чужих учених (Боденштедт*, Францоз, Леже*, Ральстон*, Ржегорж*).

XXX. Вплив студій етнографічних на літературу артистичну польську і українську.

2. ДЖЕРЕЛА І ПОМІЧНІ КНИГИ ДЛЯ ІСТОРІЇ СТАРОРУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І. Ціль і значення праці над старою руською літературою, її далекість і її близькість до народу, її становище серед інших сучасних літератур слов'янських і її значення при дослідах над культурною історією.

ІІ. Джерела староруської літератури: а) рукописи (огляд рукописних засобів у Галичині і конечність їх визискання для науки).

ІІІ. Старі друки (огляд тих, котрі є у нас).

IV. Новіші видавництва: а) російські від кінця XVIII в. (Древняя российская Вивлиофика, праці Карамзіна, Калайдовича*, Строєва*, Кеппена*, Востокова*).

V. Видання наукових комісій у Росії, з особливим поглядом на матеріали до южноруської літератури. Бодянський і «Чтенія». Київська комісія для разбору древніх актів. Віленська комісія. Археографічна комісія і її видання.

VI. Праці українських учених (Максимович, Костомаров, Срезневський, Григорович*, Голубєв* і др.).

VII. Праці товариств і корпорацій неурядових: Общество любителей древней письменности, Общество Нестора-летописца* і др.

VIII. Праці російських учених (Пипін, Тихонравов*, Буслаєв*, Пекарський*, Веселовський, Шляпкін* і др.).

IX. Праці польських учених (Крашевський, Вишневський*, Йохер*, Естрейхер*, Брюкнер* і др.).

X. Новіші змагання українські: «Основа», «Киевская старина». Праці галичан: Петрушевич, Головацький і др.

XI. Праці чужих учених: Шлецер*, Леже, Міклошич*, Ягич*.

МОТИВИ
ДЛЯ ВИЯСНЕННЯ
І УМОТИВУВАННЯ СЬОГО ПЛАНУ
НЕХАЙ ПОСЛУЖАТЬ СЛІДУЮЧІ УВАГИ

На полі науки історії літератури стоять в нашім часі супротив себе два напрями, дві школи, що різняться між собою принципіально, самим розумінням предмета. Є се школи *критично-естетична і культурно-історична.*

Перша з них, будучи випливом *ідеалістичного* світогляду, вважає кождий твір літературний випливом *ідеї*, в першім ряді *ідеї краси*. Означивши рядом логічних заключень і метафізичних спекуляцій суть тої ідеї, унявши в певну систему всі її розгалуження і всю різнорідність її проявів, школа критично-естетична підходить до оцінювання творів літературних з готовою вже абстрактною мірою і, йдучи від загальних принципів до спеціальних явищ, поступає дедуктивно і апріорно. Першою її задачею є *класифікація* творів літератури, встановлення між ними певної драбини ранг в міру того, чи вони повніше і досконаліше воплочують в собі ідею, всесторонніше виявляють її, чи противно, показують тільки слабі її проблиски, показують її серед примішок елементів чужих їй, а то й зовсім з нею незгідних. От тим-то ся школа не тільки класифікує, але і *цензурує* твори літературні. Вона признає одним творам високу, другим меншу стійність в міру того, чи вони більше чи менше відповідають ідеї і виведукованим із неї естетичним правилам; вона в кінці виключає від своєї уваги множество творів письменських, котрі хоча служать або служили колись до заспокоєння чисто духовних, не фахово вчених або практичних потреб людських, та проте формою своєю не відповідають усвяченим традицією правилам естетики. Таким робом, концентруючи свою увагу на перворядних творах, на добах найкращого розцвіту, так сказати, на самих сонячних шпилях літератури, школа ся займається головно творами, найкращими творами літературними; їх критично-естетичний розбір, їх оцінку зглядно до вираженої в них ідеї і до абстрактно вирозумованої форми, в якій проявилася та ідея в данім творі, вважаючи за свою найвищу задачу. Життеві обставини автора, культурний стан даної епохи важні для естетичного критика хіба остільки, оскільки вони потрібні для зрозуміння творів літературних.

З інших поглядів виходить і іншою дорогою поступає друга вище названа школа — культурно-історична. Виходячи з так званого позитивного чи радше *матеріалістичного* світогляду, т. е. вважаючи все життя і весь розвій земної кулі випливом певних іманентних сил і прикмет матерії, вважаючи відповідно до того і історію людськості випливом розвою і організації людської одиниці і людських громад, випливом фізіології і психології індивідуальної і соціальної, школа культурно-історична думає, що духовне життя

як чоловіка, так і народу чи і всеї людськості, яко найвищий і найбільше скомплікований вицвіт всього світового розвою і що зрозуміти його вповні, у всій глибині і різнорідності його проявів, збагнути закони його прогресу, застою і регресу можна тільки тоді, коли зглибимо, зрозуміємо весь матеріальний підклад того життя, всі ті різнорідні і суперечні з собою явища, змагання і конфлікти особистих, громадських, суспільних і державних інтересів, котрі так чи інакше впливають на підйом людського духу, забарвлюють його творчість, формують його смак, його уподобання, його духові ідеали. От тим-то *зрозуміння духового життя даної* епохи, зрозуміння її смаку, її духових і літературних уподобань і ідеалів є головною метою дослідів над історією літератури після думок школи культурно-історичної. Користуючись здобутками історії інституцій політичних і суспільних, історія літератури в розумінні сеї школи іде далі, там, куди ті дисципліни не сягають, у сферу духової творчості, в сферу фантазії і чуття, в сферу безінтересовних на вид, естетичних, а на ділі все-таки тісно зв'язаних з усіма найглибшими інтересами епохи творів літературних. В тій цілі послугується історія літератури, так само як її посестри — історія політична і соціальна — своїми особними *документами* — творами поезії і загалом плодами творчої діяльності духа в сфері слова. Лишаючи на боці абстрактні, т. є. властиво наші власні ідеї краси і добра, ся друга школа старається дослідити і зрозуміти, яким поняттям відповідали, яким ідеалам служили твори даної епохи. Не твори ті, не їх автори і не психологія та техніка їх творчості є для сеї школи головною метою дослідів, але уловлення загальної фізіономії духового життя епохи; твори, автори, переводчики, переписувачі — все се тільки матеріали, документи — звісно, більше або менше цінні в міру того, чи більше або менше повно, живо і вірно малюють дану епоху в її типових проявах духового життя.

Очевидна річ, що, маючи перед собою таку мету, замість дедуктивного, апріорного цензурування і класифікування творів літературних, школа культурно-історична старається дійти до їх живого, движучого змісту, віднайти за кожним словом, під усякою формою *живих людей* з їх чуттями, радощами і терпіннями, змаганнями і розчаруваннями. Модифікуючи значення терміну «документи людські», котрому таку широку популярність надав Еміль Золя, школа культурно-історична вважає власне твори літератур-

ні всякої епохи такими людськими документами, такими законсервованими до наших днів чуттями, бажаннями і душевними тривогами та муками наших предків. А коли так, то ясна річ, що не в ограничуванні, не в редукуванні, не в арбітральнім підборі матеріалу може бути заслуга і вмілість історика літератури після розуміння школи культурно-історичної, а власне в якнайбільшій його повноті, багатстві і різносторонності. Все, що свідчить про духове життя, про духовий інтерес, вищий над буденні матеріальні клопоти і турботи життя, гідне уваги історика літератури. Він збирає для себе жниво не тільки в майстерних ділах поезії, тих пишно оправлених і майстерно шліфованих зеркалах, що відбивають у собі більше або менше обширний шмат світу, не тільки в пам'ятниках творчості вибраних, геніальних натур; він з подякою і пієтизмом розбирає й скромні, забуті писання дрібних талантів та щиросердечних дилетантів, що від іншого ремесла случайно і моментально попали в писателі. Він не погорджує й компіляціями, робленими в певнім часі для певних цілей освітніх чи загалом ідеальних; не лишає без уваги й звичайних копій, в котрих не раз находить цінні варіанти, інтересні прояви індивідуальності скромного переписчика або бодай свідоцтво більшої або меншої популярності даного твору. Що більше, він находить для себе цінні зерна знання і в таких витворах письменності, котрі не належать до літератури і призначені були для вдоволювання практичних потреб життя громадського або одиничного, в книгах законів, в актах судових і цивільних, записах, реєстрах церковних, інвентаріях і т. ін.— находить в них цінні зостанки мови, термінології, свідоцтва про вірування, погляди і звичаї людей, пам'ятки їх побожності, справедливості і патріотизму.

З так понятого становища історика літератури випливають логічно дальші консеквенції, котрі характеризують методу школи культурно-історичної. Життя духове якогось народу не є нічим саморідним, ізольованим. Виходячи з незвісних нам, темних і таємних початків, воно виступає перед нами в історії звичайно вже на досить високім ступні розвою. Ми мусимо тямити, що вже в найвчасніших початках історії літературної (так само, як і політичної) кождого цивілізованого народу ми бачимо масу готового, масу результатів давнішої історичної праці, давнішого розвою, котрого тр́ивку і перипетій не знаємо. На всім протягу іс-

торичного життя народу змістом того життя майже виключним, а принаймні найбільше видним і впливовим є відносини і взаємини з другими народами. Ті взаємини, спокійні і воєнні, економічні і суспільні, освітні і літературні, се та атмосфера, серед котрої жиє і розвивається кождий народ. Полки і орди йдуть із краю в край; купецькі кораблі та каравани вандрують із одного кінця цивілізованого світу в другий; винаходи, технічні удосконалення розходяться від народу до народу; та не менше того вандрують і ідеї, ширяться такі чи інші літературні предилекції, йдуть із краю до краю літературні форми, вандрують літературні сюжети. Дослід сих різнорідних вандрівок, перехрещень одних впливів з другими, модифікацій їх відповідно до грунту, окруження і його інтелектуального рівня — се є найбільші, найцінніші перспективи, які школа культурно-історична відслонила для сучасної історії літератури. Їх ціна лежить головно в поглибленні і розширенні поняття *розвою духового життя.* Оскільки школа естетична, виходячи від абстрактних, затим раз назавсігди однакових і незмінних ідей, ео ipso[1] негує або значно ограничує поняття розвою, допускаючи його тільки в спосіб понимання і артистичного вираження ідей, оскільки школа культурно-історична власне всю свою методу дослідів опирає на широко зачеркненім понятті розвою. Думки і ідеали не родяться, як на вербі грушки*; вони мусять мати підготовлений грунт, відповідне окруження, відповідну атмосферу. Се все буває доволі рідко. Та зате, раз зародившись, вони мають вдачу тих непоказних степових ростин, що, раз запустивши коріння і з трудом виростивши насіння, пускають його опісля з усіма вітрами на широкі простори. Думки, ідеали, напрями смаку, навіть форми політичні ще менше можуть бути признані виключною власністю поодиноких народів, ніж винаходи і здобутки матеріальної культури. Студії тих здобутків духового життя мусять вестися без ніяких передвзятих національних симпатій чи антипатій, порівнюючим інтернаціональним методом. Впливи посторонні не повинні в очах дослідника уймати вартості і гідності того народу, котрого літературою він займається, так як факт сіяння зерна, привезеного з іншої сторони, не є ще свідоцтвом проти плодючості даної ниви. Історик літератури, дошукуючись, відки і якими вітрами занесене

[1] Тим самим *(лат.).—Ред.*

було на його ниву певне насіння, поряд з тим не залишить слідити, які плоди принесло те насіння на його ниві, в які оригінальні форми виродилась космополітична ростина серед нового окруження. Він не буде нижче цінити певних писателів за те, що підлягали чужим впливам, супроти інших, що гордо відосібнювали себе від них або супротивлялися їм, але в одних і в других з рівною любов'ю і цікавістю студіювати буде різні прояви одної живої духової сили народу, котра завсігди рівночасно чує потребу освіжуватися інгаляцією впливів посторонніх і заразом ставити певний опір тим постороннім впливам.

З того самого культурно-історичного становища щезає для історика літератури різниця між т. зв. усною, людовою і писаною літературою. Школа критично-естетична не могла собі з нею ніяк дати ради і або полишала усну словесність зовсім на боці, лишаючи її етнографам та іншим спеціалістам, або відзначувала їй місце якесь осібне, в пропілеях, у передсінку історії писаної літератури, причім, розуміється, на «саморідні» твори людової літератури гляділа раз звисока як на дикі польові квітки, котрі не вмилися своєю красою до штучно плеканих огородових та вазонових ростин, а іншим разом, коли естетик був заразом національним патріотом,— як на найвищі виплоди національного генія, для котрих не були писані ніякі естетичні закони. Школа культурно-історична вважає усну словесність quo ad genus[1] таким самим виплодом національного генія, як і словесність писана, підляглим таким самим постороннім і внутрішнім впливам. Дуже часто приходиться бачити в ній відгуки тих самих духових змагань, котрі бачимо в писаній літературі, а в деяких випадках, напр[иклад], власне на грунті южноруськім (і інших слов'янських), ми можемо всю масу усної словесності розмістити в широких хронологічних рамках здовж усієї звиш 1000-літньої історії розвою народу, можемо слідити той розвій у двох паралельних проявах: писаній і усній словесності, поповняючи і контролюючи один другим.

Отсі принципи і методи школи культурно-історичної, котрі я тут виложив, є також провідними думками моєї праці над історією южноруської літератури; вони лежать у основі того плану викладів, котрий тут предкладаю і кот-

[1] Щодо жанру *(лат.)*.—*Ред.*

рого ближче умотивування не стрітить ніякої трудності і являється майже лишнім.

Цілість історії южноруської літератури, по моїй думці, найприродніше дасться поділити на три великі епохи: староруську, середньоруську і новочасну або руcько-українську. Основою сього поділу служить мені обсервація всеї фізіономії южноруської літератури, дослід глибоких, кермуючих течій, котрі надавали їй такий чи інший характер в кождій епосі. Епоха староруської літератури, котра відповідала первісно князівсько-дружинному політичному устроєві старої Русі, пережила о пару століть упадок того устрою, животіла в южній Русі ще в часи литовського панування аж до кінця XV, а властиво аж до половини XVI віку. Була се епоха переважаючого, хоч не виключного, впливу Візантії, а характерним її признаком є панування традиційності, шаблону літературного і імперсональність творів літературних. Імперсональність розумію не в значенні анонімності; навіть підписані твори тодішньої літератури мають, звичайно, так мало індивідуальної закраски своїх авторів, укладані були завсігди після певних даних і усвячених традицією взірців, а іноді так невільничо, з таким обширним запозичуванням чужих елементів, що не раз можуть уважатися прямим продовженням або переробкою, або компіляцією інших, старших, звичайно греко-візантійських творів. Се явище можемо бачити на всіх характерних творах тієї епохи, починаючи від житій святих і поучений руських проповідників, а кінчаючи літописами та неисчисленними пам'ятниками тодішньої поетичної творчості, навіть потрохи такого як «Слова о полку Ігореві». Що сей традиційно-шаблоновий характер літератури не змінився у нас ані по першім нападі татар (1240), ані по забранні Червоної Русі Казіміром В[еликим] (1340)*, ані навіть на всім протягу XV віку, се легко побачити, читаючи писання Григорія Цамблака. Правда, при дворі литовських князів вироблюється в ту пору новий язик урядовий — білоруський, котрий з часом, амальгамуючись з елементами мови церковно-слов'янської, южноруської і польської, витворив ту южноруську літературну мову, котру находимо в другій половині XIV віку і котра в многих своїх характерних признаках дотривала аж до кінця XVIII віку; але зміст і характер літератури не виявляє ще настільки виразних змін, щоб можна було з певною підставою говорити про якусь нову добу. Противно, скріплений момен-

тально в XV віці вплив болгар і сербів на Южну Русь і доконана в Болгарії під впливом патріарха Євфімія* направа церковних книг значили і у нас зворот до старини, реакцію проти усяким новішим впливам вроді, напр[иклад], пропаганди унії митрополитом Ісидором*.

Та, проте, хід подій історичних з невмолимою конечністю підготував новий зворот в южноруській літературі. Сполучення литовсько-руської держави з Польщею за Ягайла* було заповіддю того, що Южна Русь, сполучена з Литвою, мусила з часом з-під переважаючого впливу Візантії підпасти такому ж впливові Західної Європи. Більше як 100 літ ішла глуха боротьба внутрі руського народу, і тільки в першій чверті XVI віку, з появою Скорини, ми бачимо, що боротьба починає переважуватися на сторону Заходу, що скомбіновані впливи гуманізму, західноєвропейських винаходів (друк, нова воєнна тактика і обусловлена нею нова організація воєнних сил) і церковної реформації починають проникати в саму душу южноруського народу, змінюючи всю фізіономію його духової діяльності. Білорус Скорина не належить безпосередньо до історії южноруської літератури, та проте він мусить займати в ній видне місце задля того впливу, який мали його видання перекладу письма св[ятого] на Южну Русь, яко ініціатор того оживленого руху популяризаційного, котрий в XVI віці сплодив такі гарні та важні праці, як переклад письма св. Негалевського, як Пересопницьке євангеліє, як друковане Тяпинське євангеліє і т. і.

Тільки з половини XVI віку, з часу переходу на Южну Русь московського друкаря Федорова*, заснування Острозької Академії, постання численних братств церковних по містах, шкіл і друкарень, починається справді нова доба в історії южноруської літератури. Почуття індивідуальності тут далеко сильніше, сила традиційних пут духових далеко слабша, діяльність писательська — різнорідніша і свободніша, ніж в попередній епосі. Вплив Заходу, головно, Польщі, потрохи Чех і Німеччини, потрохи й латинського гуманізму переважає над впливом грецького Сходу і ще слабшим від нього впливом мусульманського світу. Через школи, друкарні, прилюдні диспути життя духове ширится, будиться чимраз у глибших масах людності. Політика Польщі, котра по доконанні політичної унії з Литво-Руссю в Любліні 1569 р. бажала скріпити її ще й унією релігійною, причинилася до розбудження дрімаючих

сил руської суспільності для оборони того, що тоді вважалося найвищим, найсвятішим добром — релігії і обряду. Постає багата і повна живого інтересу література полемічна, супроти котрої давніші руські проби полеміки з латинянами, жидами і магометанами являються блідими і несмілими починками. Постання нового літературного язика, невиробленого і макаронічного, та все-таки безмірно ближчого до живої мови люду, ніж давня церковщина, і потреби школи роблять конечними студії над старою мовою церковних книг; постають граматики і словарі, укладані почасти після візантійських, а почасти після латинських взірців (Смотрицький черпав з Доната!*). Постають нові роди літератури: силабічні вірші, ритмічні і римовані пісні церковні на взір латинської гімнології і протестантських пісень, далі релігійні драми, містерії і шкільні драми на духовні, а то й на національно-політичні сюжети, переплітані веселими інтермедіями. Охота до читання, до естетичних зворушень ширіться між усіма верствами народу, і тій охоті вдоволяють численні повісті, легенди, апокрифи, апологи, новели, романи і фацеції, що ширяться в рукописах, вдячно принимані зарівно з заходу, як і зі сходу, від полудневих слов'ян; декотрі з них звісні були вже й давніше, та много тепер появляється свіжих, а старі підновлюються щодо язика, а то й перероблюються під зглядом форми і самої річі. Другу половину сього періоду, починаючи з 1648 р., характеризує факт історичний безмірної ваги, котрий хоч не був фактом літературним, мав преціж і на літературу великий вплив. Були се війни козацькі. Татарщина вибила южноруський народ із його дотеперішнього патріархального життя, а знищивши князівсько-дружинну організацію, змусила його шукати для себе захисту в новій організації, відповідній до нових потреб і обставин. І от, коли під впливом заходу на західних межах руської землі, у Львові, Острозі, Вільні, Мінську, Могилеві, постають братства, школи, друкарні, на сході — за Дніпровими порогами витворюється воєнна організація — козацтво, котрого вплив з часом обхапує всю Южну Русь, котра з кінця XVI віку починає подавати свій голос і при рішенні тих справ, котрими кипіло життя в західно-північних центрах руських. Організація та, наскрізь демократична, основана на принципах західного лицарства, т. е. поперед усього— на широкім розвою особистої вдатності, відваги та сили, а при тім життя, повне воєнних пригод, далеких походів,

небезпек і гулятики, причинилися до витворення пишної поетичної квітки козацького епосу, званого думами, котрих численні генетичні зв'язки з тодішньою писаною і друкованою літературою руськсю ледве в малій частині виказані працями Драгоманова, Антоновича, Житецького та Сумцова*. З часом обставини [переносять.— *Ред.*] чимраз більше центр тяжкості всього національного южноруського життя від міст і братств на схід, на козацтво; між козацтвом і польською верховодячою верствою прийшло до острого конфлікту, котрий по довголітніх кривавих зусиллях закінчився глибоким ослабленням Польщі і руїною Правобережної, а заселенням Лівобережної України. Вплив тих війн на літературу був дуже шкідливий. Понищено много поменших центрів южноруського духового життя, міст, містечок, монастирів, шкіл; у інших центрах загострений конфлікт причинився до того, що слабший, руський, елемент ще більше був ослаблений і обезсилений (у Вільні, Львові, Острозі), а на нових оселищах за Дніпром, хоч потрохи переносилися й школи і книги, друковані по сім боці, та все-таки, крім одного Чернігова, не постали ніякі нові центри духового життя аж до кінця XVIII віку. Правда, війни козацькі підняли високо національне почуття южноруського народу, витворили багату традицію лицарських діл, могучих і сильних характерів і дали матеріал для гарного розвою южноруської історіографії, котрої найкращими представниками являються Самовидець і Величко. Та проте в результаті війни ті на довгі століття ослабили южноруський народ. Слобідщина під рукою московських царів не могла піднестися, тим більше що, починаючи від половини XVII віку, Московщина почала абсорбувати всі ліпші южноруські сили для себе, щоби при їх помочі із старої, закостенілої полуазіатської держави перемінитись в державу воєнно-бюрократичну з європейськими формами. Ся переміна своєю чергою довела до змосковщення всіх вищих станів южноруської суспільності, котрі й далі, в XVIII і XIX віках, допомагають не тільки до піддержування сили, величі, а то й деспотичного характеру Росії, але не менше того допомагають до витворення і піддвигнення російської літератури і науки. Таким способом сталося, що в XVIII віці традиційне южноруське письменство змушене було усунутися геть від друкарських машин і вернутися в часи до Гуттенберга*, т. є. вдоволятися незначним ширенням у рукописних копіях. Серед маси народу рівень

просвіти помалу знижувався; навіть спеціальна козацька творчість поетична після смерті Хмельницького немов уривається, а хоч і не перестає пізніше проявляти себе, то чинить се вже в іншій, не так характерній формі дум і проявляє постепенне зменшування і затемнювання політичної свідомості і широких державно-національних інтересів у творців пісень і в масах народу, що повторяли ті пісні.

Та проте доживаюче свого віку Запорожжя зазначило своє існування ще деякими інтересними слідами в історії южноруської літератури. Поминаючи вже те, що історія нової літературної мови южноруської, мови Котляревського і Василя Гоголя, мусить починатися від тих документів, які виходили із Січової канцелярії в XVII і XVIII віках, годиться звернути увагу, що там же, на Запорожжі, постали найстарші «вірші», т. є. поеми, уложені на чисто народній мові, на побожні теми, та з різко гумористичною закраскою, звичайно, також з дуже виразним політичним і соціальним підкладом. Теми тих віршів брані часто із старих релігійних драм та інтермедій, але коли ті драми бували звичайно поважні, а лиш інтермедії веселі, то тут дух інтермедій вірвався у саму святу дію, щокроку виробляючи забавні вивертаси. В віршах запорозьких і їх численних наслідуваннях ми можемо бачити перші початки нової епохи южноруської літератури, свідомо народної і свідомо демократичної.

Рівночасно бачимо на Лівобережній Україні ще одного предтечу нової епохи — Гр. Сковороду, у котрого виявляється відворотне відношення в старій, трохи навіть схоластичній формі — нові ідеї європейської філософії і етики, ті самі ідеї рівності людей, простоти і натуральних їх взаємних відносин, котрі у Франції проповідував Руссо.

Посвятивши все своє життя вандрівці, усному та писемному навчанню, він мав великий вплив на розбудження і піднесення духового життя Слобідщини. От тим-то й не диво, що власне тут найшвидше проявляється нова руськоукраїнська література, тут уперве, в Харкові і Полтаві, творяться невеличкі, та живі і діяльні центри нової освіти, нового духового життя, що мусило з часом оживити і пройняти всю южноруську народність.

В тій (західній) часті Русі-України, що від 1596 року прийняла унію і доволі різко відділилася від Русі православної, духове і літературне життя було ще слабше. Головні уніатські діячі, такі як Потій, Рутський, М. Смот-

рицький, Сакович і др., писали переважно по-польськи, інколи по-латині, а тільки вряди-годи по-руськи. В XVII віці, коли притихла полеміка між уніатами і православними, виступають учені історики Кульчинський*, Стебельський*, та вони пишуть по-польськи і по-латині. В історії тодішньої літератури уніати заступлені хіба двома важнішими книжками. Були се «Народовѣщание»* — южноруське «Speculum exemplorum», збірка легенд, приноровлених до потреб катехетичних, і «Богогласник» — збірка духовних віршів з музикою. Обі ті книги, як бачимо, були компіляції, зводи давнішого матеріалу, іноді й праць православних авторів. І з погляду на мову вони доволі сорокаті: побіч віршів, уложених твердою церковщиною, находимо й такі, що стоять доволі близько до живої мови народу і через те здобули собі в народі широку популярність; «Народовѣщаніе» ж являє приклад доволі кумедного дуалізму язикового: часть катихетична в нім уложена доволі чистою народною мовою, а легенди і приміри — церковщиною. Доволі чистою народною мовою зладжені були василіанином Добриловським* (перекладені з італіанського) проповіді парохіальні. Натомість списували уніатські ерархи (Винницький*, Кишка*, Важинський*, Левинський* і др.) свої мемуари і записки по-польськи.

В р. 1772 перейшла часть уніатської Русі під Австрію, і тут унія скріпилася і мусила з часом розвити культурне і літературне життя, коли тим часом у Росії вона під натиском уряду швидко впадала. Та все-таки в австрійській Русі помимо старань уряду о піднесення русинів минуло ще звиш півстоліття, поки нові ідеї, нові напрями літературні могли виразно виявитися на світ. Не бракувало й тут при кінці XVIII віку несмілих проб, таких як зложена гарною народною мовою «Свѣтская полѣтика»*, та проби ті були случайні і швидко щезли перед важкою реакцією церковщини і польщини.

Приплив нових відносин, політичних і соціальних (таких як включення всіх частин Южної Русі в склад великих культурних держав з розвитим мілітаризмом, грошовою господаркою і всевладною, нівелюючою бюрократією), і нових ідей (таких як ідея народності, демократизму, рівноправності станів) витворив звільна нову епоху в історії южноруської літератури, епоху народну, що, почавшися з кінцем XVIII віку для України Лівобережної, а з 30-х років нашого віку для Червоної Русі, триває й досі, і можна

сказати, що ще тільки зробила перші ступні до того, щоб статися рівноправною і рівноважною сестрою в ряді прочих слов'янських літератур і внести й своє слово в великий концерт сучасних літератур цивілізованих народів. Ся нова епоха характеризується поперед усього панованням живої народної мови в літературі; а що мова руcько-українського народу, розселеного на широкім просторі, розпадається на значне число відтінків і діалектів, то й не диво, що і в літературі ті діалекти найшли і находять більш або менш яркий свій вираз, так, що ми досить добре можемо відрізнити писателів правобережних від лівобережних, а обі ті групи разом від галицьких, буковинських та угороруських. Відси походить деяке хитання в установленні одностайної южноруської мови літературної, хитання, котре побільшує ще звісний правописний хаос, що виплив з приложення в письменстві двох різнорідних поглядів на народність, на простий люд і його значення в розвою духового життя. Та всі ті хитання, хоч і які шкідливі, все-таки, мусять уступити при дальшім розвою южноруської літератури, котра вже тепер свідомо і систематично змагає до втвердження одного типу літературної мови, котра б при своїй внутрішній суцільності і гармонійності, не подаючися на бік поодиноких діалектів, рівночасно не погорджувала б ними, але черпала з них здорові елементи до спільної літературної скарбниці.

Другою характерною прикметою нової южноруської літератури є її демократизм, її мужиколюбство. Історичні обставини довели до того, що головна сила української нації лежить в мужицтві, що велика часть української інтелігенції винародовилась і не признається до українського народу. От тим-то майже всі діячі української літератури свідомо визнавали і в писаннях своїх проводили ту думку, котра заразом була думкою всіх чільних і поступових умів цивілізованого світу, що головною задачею літератури є служити до піддвигнення народних мас на вищий ступінь цивілізації, чи то подаючи їм безпосередньо здобутки культурної праці вселюдської, чи прихиляючи якнайширші круги інтелігенції до таких народолюбних думок, будячи в них симпатію для бідних і темних та охоту до праці для їх добра. Можна сміло сказати, що все, що було ліпшого і справді стійного в руcько-українській літературі XIX віку, пройняте було, власне, такими думками.

Дальшим характерним признаком нової южноруської

літератури є її оригінальність. Розумію тут се слово не в тім значенні, як коли б ся література виростала зовсім саморідно і була вільна від усяких посторонніх впливів. Противно, впливів тих тепер безмірно більше, ніж було в давніших епохах, бо новіші руcько-українські писателі — звичайно люди широко і всесторонньо образовані, значить, обіймають своїм духом широчезні обшири вселюдської культурної і духової праці. Коли говорю про оригінальність нової южноруської літератури, то розумію се тут в порівнянні з южноруською літературою давніших епох, маю на думці брак шаблоновості і традиційного топтання одних і тих самих, для всіх обов'язкових стежок. Нова українська література по приміру всіх новоєвропейських літератур основана на принципі індивідуальності, вважає поетичну творчість за один із найвищих і найкращих проявів людської індивідуальності і власне з того принципу черпає свою силу, різнорідність і оригінальність. Бо ж звісно, як безкінечно різнорідні є духові фізіономії людські і хід їх розвою; от тим-то й не диво, що література, котра дає можність, а навіть ставить найвищим обов'язком усякій талановитій і освіченій літературній індивідуальності висказатися вповні живим словом, не в'яжучи її згори ніякими традиційними путами ані щодо форми, ані щодо мови,— така література мусить бути оригінальною, мусить мати свій питомий вираз, навіть хоча б діячі і писателі тої літератури підлягали й не знати як сильним постороннім впливам. Чим сильніший талант, чим енергічніша і вище розвита є індивідуальність писателя, тим кращих, оригінальніших та заразом більше національних творів може надіятись від нього література.

Вкінці важним характерним признаком нової южноруської, як і загалом усеї новожитньої літератури, є її переважно світський характер. В давніших епохах література мала переважно церковний, теологічний характер; церков була немов та головна вісь, довкола котрої оберталися всі найважніші духові і національні інтереси. Тепер се змінилося; на перший план виступають соціальні, економічні та освітні інтереси мас. Опіка над тими інтересами не стільки силою доктрин, як радше силою розвою інституцій політичних переходить із рук церкви в руки світських людей, корпорацій і держави; поряд з тим і література стає світською, інтереси церковні виділяються в осібну домену, тратять свій всенародний характер і усуваються

чимраз далі в глиб сцени, хоч, звісно, в розвою народу і його життя не перестають грати дуже важної ролі.

Відповідно до сього поділу цілого обширу южноруської літератури в її історичнім розвою на три вище схарактеризовані епохи я й думаю в протягу трьох семестрів подати загальний огляд цілості, так що кожда епоха вичерпана буде в однім семестрі. Звісно, що попри сей загальний огляд, при котрім годі буде вдаватися надто в деталі і в розбір численних спорних та темних питань, підуть спеціальні виклади про поодинокі епохи, групи писателів, напрями літературні та роди творчості з різних епох. Лишаючи на боці ті спеціальні виклади, для котрих обширного ряду я посідаю зібраний матеріал, подаю тут детальніший огляд того, що буде змістом моїх викладів у кождім поодинокім семестрі.

ПЕРШИЙ СЕМЕСТР

Означивши коротко поняття, обсяг, матеріал і методу історії літератури та схарактеризувавши різні школи, які існують в її трактуванні (в дусі начеркнених вище принципів), я подам опісля погляд на історичний розвій южноруської літератури, умотивую коротко свій поділ на епохи і схарактеризую кожду з них (також в дусі поданих вище загальних уваг). Зазначу при тім, що поділ той, хоч випадає з самої річі, все-таки має зглядну вартість, бо на ділі переходи від епохи до епохи є повільні і незначні, через тисячі невидних посередніх ступнів. Так само зазначу зглядність поділу всієї літератури южноруської на усну і писану, бо між тими обома відділами добачуємо тисячні зв'язуючі огнива і взаємні залежності. В своїм дальшім викладі я трактувати буду оба ті відділи рівнорядно, виділюючи критично з усної словесності найстарші елементи до першої епохи, середні до середньої і т. д., а також навідворіть послугуючись писаними пам'ятниками літературними і історичними для означення часу постання певних творів усної словесності. Таке трактування уможливить мені в кождій епосі вникнути глибоко в її духову вдачу і представити повно та всесторонньо її духову і літературну фізіономію. З найдавніших пісень, повірок, звичаїв, далі за свідоцтвами старих писателів наших і чужих я спробую начеркнути образ дохристиян-

ського життя Русі. Позаяк се життя було переважно родинне і племінне, то, очевидно, прийдеться тут звернути головну увагу на пісні, обрядові, такі як весільні, в котрих заховалися сліди, дуже старих матріархальних відносин, далі на інші сліди сімейної спільності, в кінці на вищі форми спільності громадської (спільні землі, толоки і т.д.) і племінної (віча, спільні походи). Звісно, не входячи тут занадто ані на поле археології і історії, ані не гублячись у міфологічних подробицях, я головно матиму на увазі ті словесні пам'ятники (пісні) та побутові особливості (звичаї, церемонії), котрі дійшли до нас із тих далеких часів.

Переходячи до часів історичних, я, очевидно, займусь поперед усього виясненням початків освіти на Русі. Хоча южноруські племена перед християнством стояли вже на досить високім ступні культури, то все-таки до витворення письменства культура та не доходила. З другого боку, є деякі свідоцтва на те, що початки южноруського письменства є трохи старші від хрещення Володимира і навіть від уложення слов'янської азбуки св. Кирилом, котрий сам, бувши в Таврії ще перед своєю місією до Морави, мав тут бачити писаний переклад Євангелія на руську мову. Що на Русі вміли писати ще перед Володимиром,— звісно, не входячи в те, якими буквами,— се, здається, доказує існування на письмі старих договорів Аскольда і Діра, а пізніше Ігоря з греками, договорів, котрих текст зберіг нам старий літописець. Я вкажу на існування в старій Русі впливів орієнтальних (персько-арабських), північних (скандінавських, а потрохи й фінських), західних і греко-візантійських впливів, що в'язалися головно зі зносинами торговельними, та все-таки не минали безслідно і для духового розбудження русинів. Переходячи до найважнішого з тих впливів — югослов'янського, котрий після хрещення Русі запанував у нас і був неначе фільтром, через котрий переходили до нас твори греко-візантійські, я кину короткий погляд на початки югослов'янського письменства, покажу життя і заслуги апостолів слов'ян Кирила і Мефодія, схарактеризую діяльність їх учеників у Болгарії і відгуки тої діяльності у нас (збірник Святослава — доволі близька переробка такого ж збірника болгарського князя Симеона). Зазначуючи далі той факт, що до Болгарії майже рівночасно з християнством прийшли також секти павлікіан*, месаліан* та богомилів, я зазначу вплив тих сект

і на Южну Русь, покажу його сліди в писаних старих апокрифах, а також в творах усної словесності (деяких колядках, казках та загалом у дуалістичних віруваннях космогонічних). Поряд з сим могучим впливом я зазначу також існування і сліди впливів інших вір і сект, як ось жидів, магометан та латинян, котрі зазначилися в літературі переводами деяких творів полемічних грецьких, а то й оригінальними южно-руськими полемічними складаннями.

Показавши отак внішні культурні впливи на Русь, я постараюсь схарактеризувати ту культурну верству в старій Русі, котра перш усього підлягала тим впливам, отже схарактеризувати ступінь освіти князів, бояр-дружинників і духовенства, приглянутись внутрішньому життю по монастирях, початкам шкіл і бібліотек у старій Русі, а в кінці тим поглядам на книги, читання і освіту, які панували у нас в ту пору. Як одну з характерних признак тої літератури я піднесу змішання інтересів світських з духовими, підсування справам світським мотивів духових і загальне розуміння літератури яко річі будуючої, душеполезної. З того погляду я й почну огляд писаної літератури від пам'ятників «назидательної» і «душеполезної» лектури наших предків та заразом пам'ятників найменше оригінальних у нас, запозичених з Болгарії і Візантії, таких як «Шестодневи»*, «Изборники», «Палея», «Златая цѣпь». Відтак перейду до властивої духовної літератури, т. є. тої, що тісно зв'язана з життям і організацією церкви і котра виплодила у нас обік множества запозичень також ряд оригінальних творів зарівно паренетичних (проповіді Луки Жидяти, Іларіона, Феодосія Печерського, Кирила Туровського, митроп. Никифора), як і агіографічних (життя кн. Владимира, Бориса і Гліба*, Антонія Печерського, «Патерик Печерський»).

З тим другим родом церковної літератури, з агіографією, доволі тісно в'яжеться й властива література історична староруська. Як для агіографії, так і для писань історичних взірці і в значній часті матеріали та підручники до нас приходили з Візантії, звичайно через посередництво Болгарії. Візантійські літописи Малали* і Георгія Амартола* були взірцями нашого літописця — його безпосередніми джерелами для космографії і многих інших відомостей. Пізньовізантійські хронографи, часто долучені до «Палеї» і доведені до часів дотичного редактора, здобули

собі на Русі широку популярність, перероблялись і збагачувались щораз новими статтями, іноді значної вартості історичної і літературної. Важне й те, що наша давня історіографія постала і плекалася аж до самих козацьких часів у монастирях, та не менше важне й те, що крізь монастирську, духовно-аскетичну закраску пробиваються в ній досить живо і ярко світські інтереси, що в ній заховалося досить многоцінних побутових і поетичних подробиць із життя тодішньої світської суспільності.

Аналізуючи нашу староруську історичну літературу, т. є. в першій лінії «Повѣсть временныхъ лѣтъ», приписану Несторові, і писання продовжателів першого літописця, я головно зверну увагу іменно на ті побутові та поетичні подробиці, в котрих і лежить головне *літературне* значення літописі, далі на її джерела, між котрими оп'ять-таки піднесу особливо джерела поетичні і апокрифічні («Палею», повість о Александрі Македонськім*, «Слово (псевдо)-Мефодія Патарського»* і т. ін.) і в кінці той її об'єднуючий характер, котрий надавав їй вагу *всеруської* національної літописі через включення в неї переказів і подій, що доторкали різних руських племен. Я покажу далі, як з часом рівнобіжно з розколом старої Русі на північну і полудневу і в історіографії бачимо такий самий розкол, і літописі, задержуючи спільний початок, доповнюють його новими частями, котрі доторкають уже тісніших обширів (Суздальщини, Галичан і Волині і т. ін.). На розграні між стисло історичною а свобіднішою поетичною літературою стоять такі твори, як «Паломник» Данила Мниха*, «Поученнѣ» Володимира Мономаха, «Слово Данила Заточника». Розбираючи їх, я зверну увагу на візантійські взірці, котрих держалися автори також сих творів, на їх історичну основу та заразом на їх поетичний і ідеально-етичний характер. В зв'язку з Заточником я огляну також староруські збірки приказок і сентенцій, в котрих обік аскетичної тісноти і антикультурності доховалися і дійшли до нас численні зерна старогрецької культури і гуманного, світлого духу.

Розуміється, що література поетична займе головну мою увагу в тім семестрі. Щоб зробити її зрозумілою і вияснити її значення і розвій, я зберу давні свідоцтва про співання, пісні і т. і. в давній Русі, далі звістки про співаків і поетів (Боян, Митуса) і зведу докупи сліди поетичної традиції в старій руській літературі, починаючи від

поетичних переказів про Рюрика*, Аскольда*, Олега*, Ігоря*. Очевидна річ, що поперед усього прийдеться роздивити поезію духовну не стільки задля її важності, скільки задля багатства матеріалу і задля того, що вона, очевидно, служила взірцем для поезії світської. Що ся поезія духовна була первісно майже виключно чужа, походила з Візантії, сього не треба й підносити: важніше те, що вона далеко не вся служила для цілей церковних. Без сумніву, гімни і канони Єфрема, Сіріна, Івана Дамаскіна*, Андрія Критського, Романа Візантійського* і др. перекладені були остільки лише, оскільки грецька церков повводила їх до книг богослужебних. Інакше стоїть уже діло з такою поемою Георгія Пісіда «Похвала богу о всей твари», котра довгі віки для наших предків була родом поетичної космографії. До тої самої категорії поетичної літератури належать численні апологи, притчі, моралізуючі або прямо забавні оповідання, в котрих дуже любувалися наші предки, а в котрих чи то через Візантію, чи через Кавказ або й іншими дорогами доходили до нас і не раз тільки слабо крилися під духовною закраскою твори орієнтальні, головно буддійські та перські. Те саме відноситься й до численних та вельми популярних творів апокрифічних, котрі у нас ширилися, читались і переписувались залюбки помимо заборони церковної. Нині звісно, що твори ті в значній мірі служили для пропаганди поглядів і доктрин єретицьких, головно маніхейсько-богомильського дуалізму*, та все-таки, певна річ, що в тих редакціях, котрі ширилися на Русі, слідів отих єресів досить мало, хоча, з другого боку, в віруваннях нашого люду слідів тих єресів стрічаємо дуже багато, а поряд з ними стрічаємо багато відгуків апокрифів чи то таких, що доховалися до наших часів на письмі, чи й таких, котрих писані прототипи нині затратились.

Обік апокрифів, з котрих деякі (напр., «Соломон і Китоврас») хіба з титулу, а не з самої річі можуть бути зачислені до духовної поезії, були на Русі й деякі пам'ятники чисто світської поезії. До таких належить перекладений із греко-візантійського героїчний епос «Діянія Девгенія Акріта», далі роман про Александра Македонського і збірка індійських казок та апологів, звісна у греків під назвою «Стефаніт і Іхнілат». Нема ніякого сумніву, що ті поетичні твори були взірцями для власних староруських поетів, хоча дух тої власної староруської світської поезії був

значно відмінний, т. є. ані не був абстракційно філософічний та символічний, як в поезії орієнтальній, ані дворацько-фантастичний та авантюрний, як у епопеї візантійській. Оскільки можемо судити по «Слові о полку Ігореві» і тих скупих зостанках давнішої руської епіки, які дійшли до нас, ся епіка мала скорше дифірамбічний, лірично-вибуховий характер норманських рун та пісень «Едди»*, ніж спокійно малюючий, а то й широко балакливий характер епіки візантійської. Аналіз тої княжеско-дружинної епопеї, котрої одинокий писаний пам'ятник дійшов до нас у «Слові о полку Ігореві» та котрої численні рефлекси лишились у южноруських народних піснях, особливо в колядках, далі в казках, а в кінці в великоруських билинах, становити буде предмет особливої уваги. В тіснім зв'язку з сим аналізом стояти буде огляд тих рефлексів княжеско-дружинного віку і устрою, які дійшли до наших часів в устах южноруського народу. Коротким поглядом на староруські пам'ятники, котрі властиво не належать до літератури, як документи, устави, закони, написи і т. ін., закінчиться сей огляд.

Напад татарів і монголів при кінці першої половини XIII віку хоч не змінив основного характеру духового життя, а затим і літератури старої Русі, то все ж таки наніс їй важкі удари, ослабив її сили, а головно прискорив і поглибив її поділ на північну і полудневу, поділ, котрий уже й перед тим сильно був зарисувався. По літописям і іншим джерелам я постараюсь показати, яке враження зробив напад татарський на наших письменних предків, які рефлекси полишив у літературі. В зв'язку з тим піде розбір літописних пам'ятників конаючої князівщини (Волинська літопись), по чім постараюсь прослідити і оцінити значення поновленого впливу сербо-болгарського на Русь, котрий виплив, з одного боку, з ослаблення духових сил Русі через зруйнування таких центрів освіти, як Київ і Галич, а з другого боку,— з того підйому церковного життя в Болгарії, котрий зв'язаний з іменем тирновського патріарха Євфімія і проявив себе т[ак] зв[аною] направою церковних книг. Я огляну літературні праці таких єрархів, як Кіпріан, Цамблак і Ісидор, розберу і оціню ті проби унії з західною церквою, котрі тоді робилися і на разі довели до унії флорентійської*, хоч і не видали ніякого плоду на Русі, по чім перейду до огляду інших, безіменних пам'ятників южноруської літератури з того часу. Тут огляну

важніші поученія і письма полемічні, спеціальніше огляну «Ізмарагд» яко збірку, хоч зложену в значній часті з чужих елементів, та зложену на Русі і приладжену для цілей руської освіти, далі оціню вплив таких грекоорієнтальних повістей, як «Життя Варлаама і Йоасафа», що прийшло на Русь в тім часі. В зв'язку з тим я розберу й ті пам'ятники южноруської агіографії, що повстали в XIV і XV віках, а також сполучені з ними пам'ятники церковно-поетичні: акафісти і канони руським святим, котрих особливо много укладено на північній Русі та з котрих деякі постали без сумніву і у нас. В поетичній літературі того часу я постараюсь показати оп'ять так само, як і в Русі дотатарській, перехрещування різних впливів. Особливо замітно виступають тепер впливи орієнтальні, турко-арабські, котрим завдячуємо такі твори, як повість о Акірі премудрім, повісті о Магометі (передані нам через посередництво греків) і анекдоти о Насреддіні-ходжі, що заховалися досі в устах нашого народу. Спеціальну увагу зверну я на змагаючіся в тім часі впливи Заходу: Литви, а через неї німців, поляків, чехів (гуситизм* і брати моравські*), на вироблення при дворі литовських князів нової урядової мови — білоруської, що найшла вираз у литовських судебниках і статутах, на проби і провідні думки литво-польської політичної унії від часів Ягайла, на змагання Вітовта* до утворення автокефальної литво-руської церкви*, по чім огляну зміст і характер литовсько-руських літописів. Поглядом на ширення гуманізму і реформації в Польщі і Литві в XV і XVI віці і розбором тих рефлексів, які лишили ті змагання в южноруській літературі (письмо половця Чмери), а врешті поглядом на перші прояви слов'янського друку, т. є. на діяльність Швайпольта Фіоля в Кракові, я закінчу сей семестр.

ДРУГИЙ СЕМЕСТР

Нав'язуючи до характеристики другої епохи южноруської літератури, котру начеркнено вище, я подам у викладах поперед усього погляд на ті могучі духові течії, котрі причинилися до зміни цілої фізіономії духового і літературного життя Южної Русі, починаючи з половини XVI віку. Сі течії були: на полі політичнім постепенне сполучення литовської Русі з Польщею і йдучий рівнобіжно

з сим перехід староруських удільно-дружинних порядків в польські шляхетсько-республіканські, далі упадок Константинополя і слідуюче за ним ослаблення впливу візантійського на Русь, натомість зріст гуманізму в Західній Європі і в Польщі і вплив його на Русь і Литву, а в кінці реформація, спершу в Чехах (гуситизм), а далі в Німеччині і Франції (лютеранізм*, кальвінізм*, аріанізм*), і їх вплив на нашу країну. Я покажу, як під впливом отих чинників провід у інтересах духових і літературних на Русі звільна від духовних переходить до людей світських: медик Скорина перекладає св[яте] письмо, магнат Острозький підносить справу унії, потім бореться з нею; другий магнат Курбський силкується також організувати духове життя на Русі; світський чоловік Бронський пише оборону православія против унії; світські міщани творять братства, засновують школи, друкарні і подають свій голос в ділах церкви; в кінці репрезентанти найнижчих народних мас, козаки, устами своїх чільних провідників, таких як Сагайдачний* та Хмельницький, підносять також свій голос в обороні всього южноруського народу та його духових інтересів.

Як на один із найважніших проявів змінених обставин духових на Русі я вкажу на сліди того новочасного матеріалістичного світогляду, котрі в противенстві до давнього теологічного видніються в писаннях князя Острозького, Бронського, автора «Перестороги», а потрохи навіть Потія. Я вкажу далі на великий зріст почуття індивідуальності, що проявляється в таких незвісних давніших родах письменства, як мемуари (Євлашевський), як послання, листи о справах публічних та з індивідуалістичною закраскою, адресовані чи до поодиноких осіб, чи до корпорацій, але призначені до прилюдного вжитку. Вкажу вкінці на той особливий характер релігійної полеміки, що виробився серед таких впливів, іменно полеміки, в котрій обік аргументів річевих, теологічних велике місце займають аргументи ad hominem[1], поперті публікацією приватних листів і архівних документів. В кінці обговорю по змозі докладно історію, діяльність южноруських друкарень, а також тих важних розсадників просвіти, що постають в другій половині XVI віку,— Академій Острозької і Замойської*, греко-слов'янської школи у Львові*, а в дальшім ряді

[1] Особисті, відповідні до особи *(лат.)*.—*Ред.*

Київської колегії, котра пізніше Могилою перемінена була також в Академію.

Обік сього я постараюсь схарактеризувати стан южноруської церкви в XVI віці, стан сумний і невідрадний, головно дякуючи тим консеквенціям, які вийшли для неї із польського права патронату, котре прямо вело до симонії і отвирало власне найменше гідним а захланним доступ до єпископських кафедр, архімандрій та інших духових достоїнств. Загальна темнота духовенства ще збільшувала лихо. І ось від останньої чверті XVI віку бачимо на всіх точках і в різних напрямах безпереривний ряд зусиль до направи і регенерації церковного життя в Южній Русі. Випливом тих зусиль були і церковні братства, і періодичні з'їзди єпископів, і надавання патріархами права ставропігії* поодиноким братствам та монастирям, і церковна унія 1596 р.*, і реформа монастирського життя, піднята з православного боку Йовом Княгиницьким та Іваном Вишенським в дусі строгих правил аскетичних Афона, а з другого боку, переведена Велямином Рутським в церкві уніатській на взір орденів західноєвропейських, а головно єзуїтів. Одним із виразів усіх тих різнорідних змагань є також тогочасна южноруська література, котру таким робом прийдеться розглядати в тіснім зв'язку з тими змаганнями. Розпочинаючи сей огляд від білорусів, Скорини, Будного і Кавечинського*, що репрезентують заразом більше або менше різко змагання реформаційні, я перейду опісля до рефлексів тих змагань на Южній Русі, оскільки вони проявилися в перекладах св[ятого] письма на мову популярну (Тяпинське та Пересопницьке євангеліє), далі схарактеризую діяльність літературну і просвітну южноруських та білоруських магнатів, таких як Острозький, Курбський, Тишкевич, Сапіга* і др., по чім перейду до характеристики тої групи писателів, що скупилась було в Острозі довкола князя і основаної ним Академії, і розберу детально діяльність літературну Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Мотовила, Бронського. Кождий з тих писателів репрезентує один крок в полеміці релігійній (справа календарська — плани унії — довершена унія). Другою групою писателів, що витворилась довкола другого центра, займуся, говорячи про Львів і його школу. Видніші постаті є тут поперед усього митрополит Арсеній, по котрім лишились інтересні спомини з подорожі зі Львова до Москви, писані по-грецьки,

і котрий в нашій літературі займає деяке місце як головний автор першої греко-руської граматики, виданої у Львові*. Далі бачимо тут працюючих довше або коротше братів Зизаніїв, Кирила Транквіліона Ставровецького і Памву Беринду. Поза сферою школи увагу нашу займуть також видні тодішні міщани Іван Красовський і Юрій Рогатинець, сей другий — яко автор «Перестороги», а може, й львівської літописі, чоловік широкої освіти і немалого таланту літературного. Звісно, не можна тут поминути й завзятого противника Ставропігії* Гедеона Балабана, єпископа львівського, хоча його літературні інтереси зазначилися тільки в передмовах до деяких книг церковних, виданих ним, та в документах нелітературного характеру. З [того] самого погляду як автора інтересних пастирських листів і інших нелітературних писань прийдеться згадати й про митрополита Михайла Рогозу.

Третю групу писателів, у многому противну сим обом, становлять мніхи афоніти і скитяни: Вишенський, Княгиницький, Феодосій і пізніші їх ученики, такі як біограф Княгиницького Ігнатій з Любарова та автор літопису Підгорецького монастиря*, а також сучасний Княгиницькому Ісакій Святогорець*. Строгі аскети, різкі критики того, що діялося на Русі, вони репрезентували під певним поглядом реакцію проти тих західноєвропейських впливів, що могучими хвилями вдиралися на Русь, та при уважній обсерваціі годі не запримітити, що й самі вони потрохи були дітьми і вихованцями тих впливів. Із сею групою писателів, переважно червонорусів, тісно в'яжуться також інші противники унії а поборники православія, а поперед усього греки: патріархи Кирило Лукаріс, Єремія, Мелетій Пігас, далі южноруси: Леонтій Святогорець*, Афанасій Филипович* і інші.

Прихильники унії становлять осібну групу писателів, котру прийдеться оглянути в зв'язку з попередніми. Головне місце тут з погляду на літературний талант і гарячість переконань займає Іпатій Потій, а обік нього Велямін Рутський. Та, звісно, тут будуть оглянуті і менше голосні писателі, як грек Аркудій, автор «Антиррезиса»*, і другі полемісти, що писали по-польськи.

Перипетії боротьби між православієм і унією між роками 1610 і 1630 в'яжуться головно з Вільном і з особою Мелетія Смотрицького. В зв'язку з поглядом на судьбу віленської братської школи показана буде літературна

діяльність сього писателя зразу як защитника православія, розібрані будуть провідні погляди його знаменитої граматики 1619 р., а далі схарактеризований буде його перехід на унію і боротьба з православієм.

Остатня щодо часу постає (около 1615) та найдовше триває і найтривкіший вплив має та група писателів южноруських, що громадиться в Києві. Головними її репрезентантами є Плетенецький, З. Копистенський, Карпович*, Копинський*, Могила, Косов*, Баранович, Галятовський, Гізель, котрих літературна діяльність заповнює всю середню часть XVII віку. При розборі тої діяльності мені прийдеться звернути увагу головно на організацію і наукову вартість Києво-Могилянської Академії, котра витиснула свою характерну ціху на писаннях усіх своїх учеників. Обік сих важніших центрів мені прийдеться посвятити трохи уваги також поменшим центрам тодішнього южноруського духового життя, таким як Могилів (братство, друкарня), Луцьк (проби віршованого перекладу псалтирі), Кутейно (переклади Варлаама і Йоасафа та «Діоптри»), Дермань, і таким інтересним тогочасним появам, як мандруючі друкарі Федоров, Тяпин, Домжив Люткович.

Рік 1648 становить певний перелом не тільки в політичнім, але й загалом у духовім життю Южної Русі. Козацтво на ціле століття стає на чолі того життя. Його геройські змагання достарчають фактів для літописців, матеріалу для поетів; витворені ним політичні ситуації занимають думку чільних мужів державних на Вкраїні і поза її границями. Правда, в результаті образ вийшов доволі сумний: Правобережна Україна була зруйнована, значна часть людності вигибла або перебігла на лівий берег, численні центри духового життя були понищені, в інших руський елемент ослаб (у Львові, Вільні), рівень освіти страшенно понизився і поступовий розвій южноруської просвіти та літератури був перерваний, між іншим, і через ресорпцію всіх ліпших южноруських сил Москвою та Петербургом, ресорпцію, що, почавшися з половини XVII віку, триває й досі. От тим-то огляд літератури другої половини сього періоду (1648—1798) слідити мусить рівнобіжно дві верстви южноруської літератури: спеціально козацьку і схоластично-вчену в її різнорідних і різномовних проявах.

Козацтво южноруське записало своє звиш 200-літнє існування в літописах южноруської літератури двома кате-

горіями замітних витворів: спеціально козацьким епосом, так званими думами, котрі, починаючися в XVI віці оспівуванням боротьби козаків з турками і татарами, закінчили свій цикл в другій половині XVII віку оспівуванням боротьби Хмельницького з Польщею. Побіч дум, полишило козацтво багато слідів у інших політичних піснях народних, котрих огляд мусить в'язатися нерозривно з оглядом дум. Щодо тих остатніх, то, крім кількох, хоч і вельми замітних праць та уваг Потебні*, Веселовського, Андрієвського*, Науменка*, Житецького та Драгоманова, детальне їх опрацювання дуже мало ще посунене наперед, а теорія про їх генезис, висказана Житецьким*, не може нас вдоволити. Другий витвір козацьких рухів,— се літописі, кройніки та записки козацькі, між котрими находимо два пам'ятники такої стійності, як літописі Самовидця та Величка. Звісно, детальна оцінка тих творів з погляду на їх історичну стійність, їх джерела і т. ін. мусить бути полишена спеціалістам-історикам; до історії літератури вони належать поперед усього як більше або менше вірні малюнки загальної фізіономії того часу, як зразки того духу, тих симпатій і ідеалів, що оживляли козацтво в його чільних представителях. З того самого погляду курс історії южноруської літератури не може поминути й деяких офіціальних та неофіціальних документів козацької доби: універсалів, договорів, реляцій та приватних листів, оскільки в них виразилися духові, просвітні або літературні інтереси їх авторів. Як безпосереднє продовження літописів являються нам мемуари та записки деяких козацьких старшин XVIII віку (Ханенко*, Маркович*), котрі також дають багатий матеріал для відтворення духової фізіономії того часу.

Учена література тої доби має один головний осередок і джерело — Київську Академію. Діяльність Барановича, Галятовського, Гізеля припадає на другу половину XVII віку. Та рівночасно з діяльністю сих мужів на Україні інші южноруси: Симеон Полоцький, св. Димитрій Ростовський, далі Варлаам Ясинський*, Феофан Прокопович, Лопатинський і др. проломують льоди твердої заскорузлості в Москві, підготовлюють реформи Петра Великого. Діяльність тих мужів мусить, очевидно, найти відповідну оцінку в курсі історії южноруської літератури, хоча писательство найгеніальнішого з них Феофана Прокоповича в многих поглядах вибігає вже поза рами того курсу.

Історія южноруської літератури XVII і XVIII віку не може поминути ще одної характерної появи: релігійної драми або містерії, що з часом перейшла в шкільну драму релігійного, а то й політичного змісту, переплітану веселими, чисто світськими інтермедіями. Найстарші згадки про южноруські театральні вистави сягають кінця XVI віку: вони, без сумніву, були занесені до нас із Польщі і часто бували прямо русько-польськими (драма польська, інтермедії руські, інтермедії польські з поодинокими руськими ролями, драма руська, пролог польський). Найстарші руські інтермедії Гаватовича* походять з р. 1618; драми дійшли до нас тільки з другої половини XVII віку. Між авторами шкільних драм находимо таких знаменитих світочів тодішньої літератури ієрархії, як Полоцький, Ростовський, Прокопович. В XVIII віці духовна шкільна драма держиться ще в Києві, де її видними представниками являються Митрофан Довгалевський і Варлаам Лащевський. Поза обрубом Києва писали такі ж драми Георгій Кониський*, Йоасаф Горленко*, Григорій Сковорода.

Поряд з драмами цвіли в тодішніх школах ще інші роди письменства, особливо діалоги, переважно на теологічні теми, і канти. Ті другі були первісно інтегральною частиною драм, та з часом одержали самостійне значення і, дякуючи гарній музиці (котра здавна плекана була в Южній Русі, вже за часів Хмельницького збудила подив проїжджаючого патріарха антіохійського Макарія*, в тім же часі поставлена була на певній теоретичній основі Ділецьким*), розходилися по містах і селах і з часом достарчили матеріалу до зложеного і виданого василіанами (1790 р. і пізніше много разів) у Почаєві «Богогласника», з другого боку, всисаючи в себе елементи драм і інтермедій, дали початок до постання т. зв. вірш, котрі становлять перехід від літератури схоластичної до козацької, а з другого боку, являються немов живим мостом, що в'яже сю давню літературу з новою, заінавгурованою Котляревським при кінці XVIII віку. Образ тої схоластичної літератури закінчиться діяльністю Сковороди, писателя схоластичного тільки по формі, але наскрізь новочасного по ідеям.

Осібну увагу посвячу в своїх викладах духовному розвоєві тої часті Южної Русі, що після 1596 р. перейшла на унію. Правда, уніати, особливо після 1620 р., писали майже виключно по-польськи або по-латині, та

все-таки праці такого Кульчинського, Стебельського, писання Осипа Шумлянського мусять бути обговорені іменно з погляду на той дух, яким вони пройняті, дух, з одного боку, шляхетський, з другого,— ворожий православію, нетолерантний і сектярський. Головним центром руськоуніатської літератури в XVIII віці є Почаїв. Тут виходять такі популярні діла, як «Народовѣщаніе», «Гора Почаевская»*, «Басни Талмудовы»*, «Богогласник», «Проповѣди парохіальныя» Добриловського* і т. ін., котрих оцінкою я й закінчу сей семестр.

ТРЕТІЙ СЕМЕСТР

При багатстві, різнорідності і зрозумілості літературних явищ южноруських в XIX віці виклад новочасної літератури, вміщений в рами одного семестру, може, очевидно, бути тільки характеристикою головних течій, що панували в тій літературі, боролися з собою або спомагали себе взаємно. От тим-то виклад свій про ту добу южноруської літератури я розпочну не від Котляревського, як се звичайно робиться, а розбором того цікавого історичнополітичного памфлета, що називається «История руссов», у котрім ярко висказалися іменно ті політичні та соціальні ідеали, котрі більше або менше ясно відчували всі українські писателі, поети і публіцисти, не виключаючи й Шевченка (з виємком хіба його релігійно-поетичних творів остатніх літ). Розбір «Истории руссов» поможе мені відразу вияснити той ідейний грунт, на котрім виростала новіша українська література. На тім тлі ясно визначуться силуети перших українських писателів Котляревського, Гоголя-батька, Гулака, Боровиковського з їх сентименталізмом та гуманізмом, літературна і широка громадська діяльність Гр. Квітки-Основ'яненка, літературна і наукова діяльність Бодянського, Максимовича, Метлинського, Бантиша-Каменського та Маркевича. Могучий геній Шевченка, що панує над цілим тим періодом, буде предметом спеціальних студій, тут я подам тільки важніші біографічні дані, зазначу впливи, яким у молодості підлягав поет, і схарактеризую провідні ідеї його поетичної творчості та їх еволюцію до 1847 р.

Зав'язання Кирило-Мефодіївського братства —безперечно, найважніший факт в розвою українського духового

життя 40-х років — дасть мені нагоду оглянути початки літературної діяльності Куліша і Костомарова, а також поменших діячів, таких як Гребінка, Бецький, Корсун, Макаровський, Петренко, Писаревські. Розгром братства веде за собою перший, майже 10-літній антракт в історії української літератури. Вона оживлюється тільки по смерті царя Николая, коли Кулішеві і Костомарову позволено вернути до Петербурга. Крім многоплідної діяльності сих двох писателів, виступає тепер новий великий талант — Марко Вовчок, котрого писанням посвячена буде спеціальна характеристика. Поворот Шевченка ще більше підняв духа українців. Настали часи реформ, знесення кріпацтва, часи, пам'ятні в українській літературі видавництвом «Основи» і виступом цілої плеяди молодих талантів, між котрими досить буде назвати Ганну Барвінок, Стороженка, Кухаренка, Шейковського, Свидницького, Конисського, Руданського, Кулика, Александровича, Антоновича, Рильського і др. Характеристикою того руху, котрого виразом була «Основа», характеристикою провідних ідей т. зв. українофільства, що в «Основі» уперве висказало себе досить виразно, я закінчу огляд нової української літератури.

Спеціальніше в тім семестрі я займуся історією початків галицько-руської літератури. Поглядом на стан галицько-руської інтелігенції при переході під Австрію, на її характер, майже виключно духовний, її бідність та малограмотність я покажу, для чого змагання перших австрійських монархів до піднесення русинів не мали сподіваних наслідків, але, противно, в результаті допомогли тільки і тій остатній інтелігенції мовою, звичаями і симпатіями відвернутися від простого народу. На урядових і неурядових писаннях Білянського, Гарасевича, Ангеловича я покажу ступінь того відрізнення тодішніх світочів руської інтелігенції від народу. Докладніше обговорю діяльність Івана Могильницького, статут заснованого ним в р. 1816 просвітного товариства, а спеціально його погляди на мову южноруську. Тільки в 30-х роках починається нова доба в духовім житті галицької Русі. Виступає т. зв. «руська трійця»: Шашкевич, Вагилевич і Головацький і ціла плеяда їх менше талановитих ровесників. Товчків, котрі побудили сих людей до реформаторської діяльності, треба шукати не тільки в самій талановитості їх натури, а також і в тих посторонніх впливах, котрим вони підлягали і з котрих піднести треба слідуючі: 1) романтизм, котрий на польськім

грунті виплодив таку характерну фігуру, як Ходаковський, що своєю книжечкою «Słowianszczyzna przedchrzescijanska» мав, без сумніву, вплив і на Вацлава з Олеська і на ініціаторів галицько-руського відродження. По рукописним збіркам я покажу, як інтерес до народних пісень у нас змагався ще від кінця XVIII віку, поки перші зразки їх не напечатав Зубрицький в Мауеровім «Pielgrzymie Lwowskim» 1822 р. Я займуся спеціальніше розбором многоважної збірки Вацлава з Олеська (1833), т. є. її руської часті, і стрібую, власне, через порівняння з тими давнішими рукописними збірками і іншими джерелами вказати, кілько в сю книгу війшло елементів ненародних, котрі опісля на довгий час в понятті галицько-руської інтелігенції сфальшували розуміння о правдивих піснях народних і мали деякий некорисний вплив на розвій руської поезії артистичної. Далі я покажу генезис і зріст симпатій слов'янських серед галицьких поляків і русинів і вплив тих симпатій на наше народне відродження. Особливо треба тут піднести вплив Тадея Василевського на Шашкевича, братів Борковських на Вагилевича, далі Бельовського, Слотвінського, Росцішевського і др. поляків, з котрими наші руські писателі часто і дружно стикалися. З іншого боку, проявлялися на них впливи польські, іменно впливи тої демократично-революційної пропаганди, що, виходячи від польської еміграції з Франції та Бельгії, проявлялася в численних польсько-патріотичних конспіраціях, в пробах усної і письменної пропаганди, між іншим, і між руським народом і між руською інтелігенцією, т. є. головно між питомцями духовної семінарії. Деякі з тих пропагандистів, як Ценглевич, М. Попель, хоч поляки, писали дещо по-руськи і мусять зайняти бодай скромне місце в історії руської літератури. В кінці я зверну увагу на впливи українські і російські, котрі також немало причинилися до розбудження нового літературного життя у нас, хоча прямі особисті зносини у наших писателів були тільки з Погодіним. Звісно, не треба забувати, що писателі ті, попівські сини, винесли із батьківських домів деякі елементи, що вплинули на їх пізнішу діяльність. На підставі доступних нам тепер свідоцтв я постараюсь показати ближче характер і напрям тої попівської традиції, як вона сформувалась була вже в часи першого розбору Польщі і якою, помимо зверхньої полонізаційної закраски, дотривала до 30-х років, а в значній часті ще триває й досі. Я посвячу

спеціальну увагу писанням Бродовича, Малиновського і Петрушевича, щоб схарактеризувати сю традицію.

Показавши в такий спосіб тло, на котрім мусила розвиватися галицько-руська література, я розберу детально діяльність і погляди її ініціаторів Шашкевича, Вагилевича і Головацького, схарактеризую їх противника Йосифа Левицького, а далі їх товаришів і учеників: Миколу Устияновича, Антона Могильницького, Рудольфа Моха*, К. Скоморівського* і др. Реакція, що проявилась в 40-х роках проти змагань «руської трійці» з боку уряду і з боку руської єрархії, придушила перші розмахи відродження і примусила гарячіших діячів шукати гостинності для своїх писань поза границями Галичини: в Празі, Липську, Москві. Я займуся оглядом тих писань русинів, що були друковані особливо в Йорданових «Slavische Jahrbücher» 1842—47, а також тих звісток про русинів, що попадалися в інших тодішніх письмах періодичних, для характеристики того пригнобленого настрою, в якім застав русинів 1848 рік. При обговоренні подій того пам'ятного року я зверну головно увагу на два з'їзди, що мали зв'язок з літературою, а именно на з'їзд слов'янський в Празі і з'їзд руських учених у Львові. Не вдаючися в огляд подій політичних (крім того, що конечне для зрозуміння духових течій і напрямів), я схарактеризую початки галицько-руської публіцистики і початки галицько-руського театру, що відносяться до 1848 року. При обговоренні слідуючих літ постепенної реакції я схарактеризую діяльність деяких писателів, як Лозинського, Льва Трещаківського, Луки Данкевича, [Івана] Гушалевича, Платона Костецького, Гр. Савчинського і Северина Шеховича, котрих можна вважати репрезентантами тої вбогої літератури, в котрій головний провід держав Богдан Дідицький. Я постараюсь показати ту боротьбу о язик і о правопис, яка йшла вже тоді між сими писателями, та заразом покажу глибший, політичний підклад тої боротьби.

З початком 60-тих років уся отся плеяда зібралася ще в комплексі в «Зорѣ гал[ицкой] яко Альбумѣ», щоб наглядно показати своє літературне безсилля. Нове життя викликувало вже нові сили літературні. Молодіж, пізнавши твори Шевченка, Марка Вовчка, Куліша і др.— відверталася від старих; із Чернівець прибігла хвиля свіжого духу в брошурах Кобилянського і Горбаля та в поезіях Федьковича, котрим і сам Дідицький не міг відмовити

гарячого признання. Боротьба між двома напрямами зачалася їх спілкою, котра тільки звільна розстроювалась. Показом перипетій тої боротьби на різних полях, в редакції «Слова», в «Руській бесіді», в «Матиці», в театрі, в осібних публікаціях, боротьби, що раз крилася в маску боротьби о правопис, то знов о язик, о обряд, поки не дійшла до остатньої інстанції, до боротьби о народ і його душу в конкуруючих з собою товариствах просвітних і видавництвах популярних, і показом побіди народного напряму, побіди рішучої, хоч далеко ще не повної, я закінчу сей семестр.

СПИС МОЇХ ПРАЦЬ, ЩО ВІДНОСЯТЬСЯ ДО ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ І ЕТНОГРАФІЇ

РІК 1877

«Бурса і бурсаки» Н. Г. Помяловського («Правда», 1877, № 13—15)

РІК 1878

Розбір повісті Ів. Нечуя «Микола Джеря» («Громадський друг», ст. 167)
Критичні письма о галицькій інтелігенції («Молот», ст. 80)
Література, її завдання і найважніші ціхи («Молот», ст. 209)
Новий сербський місячник «Стража» («Молот», ст. 216)

РІК 1881

Біографія Пипіна («Світ», № 3)
Дітські слова в українській мові (Ibid., № 7)
Біографія Еміля Золя (Ibid., № 2)
Біографія М. Є. Салтикова (Щедріна) (Ibid., № 10)
Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка:
а) «Гайдамаки» (Ibid , № 8—10)
б) Темне царство (Ibid., № 11, 12)
Чи вертатись нам назад до народу? (Ibid., № 6)

РІК 1882

Розбір книги Шуйського «Die Polen und Ruthenen in Galicien» («Світ», № 14)
Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу:
а) Дещо про шляхту ходачкову («Світ», № 15)
б) Дещо про Борислав (Ibid., № 16, 17)
в) Дещо про картоплю (Ibid., № 18, 19)
г) Суд громадський в Добрівлянах (Ibid., № 20, 21)

Розбір книжечки Ом. Огоновського «Життя св. Пантелеймона» (Ibid., № 18—19)

Розбір книжки Куліша «Хуторна поезія» (Ibid., № 15)

Погляд на генезис і значення «Фауста» Гете, передне слово до перекладу

РІК 1883

Оцінка «Антігони» Софокла, перекл[аду] Ніщинського («Зоря», № 23—24]

Іван С[ергійович] Тургенєв, характеристика (Ibid., № 20—22)

Старинна романсько-германська новела в устах руського народу (Ibid., № 2—3)

Початок і зріст театру в християнській Європі (Ibid., № 10—12)

Розбір книги Краусса «Sagen und Märchen der Südslaven» (Ibid.)

Жіноча неволя в піснях народних (Ibid., № 6, 7, 9, 10, 13—17) і осібна кн[ижка]

Біографія Осипа Шухевича (Передне слово до його «Переводів і наслідувань»)

Про життя і твори Вергілія (там же)

Про життя і твори Ернста Шульце (там же)

РІК 1884

Одна карточка з історії нашої народної школи (Дѣло», № 26)

Розбір праці Яна Карловича «Badania podań i ich zbiory» («Зоря», № 2)

Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах (Ibid., № 12, 13)

Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних (Ibid., № 15, 20). Те саме по-польськи в вид[анні] «Dodatek miesięczny do «Przeglądu tygodniowego», 1884, sierpień

РІК 1885

Знадоби до життєписі А. Л. Могильницького («Зоря», № 20—22, 24)

Некрологи Марії Бартус і Миколи Устияновича («Зоря», № 19, 21)

Руський театр в Галичині (Ibid., № 23, 24)

Adam Mickiewicz w literaturze rusińskiej («Kraj», Petersburg, № 46)

РІК 1886

Матеріали до бібліографії і біографії Ст. Руданського («Зоря», № 6, 7)

До біографії Йосипа Левицького (Ibid., № 5, 11)

До біографії Каспра Ценглевича (Ibid., № 8)

До біографії Северина Шеховича (Ibid., № 6)

До біографії Осипа Бодянського (Ibid., № 18)

До історії нашого відродження (Ibid., № 15, 16)

До історії руської церкви в XVIII віці (Ibid., № 12)

Йосип Богдан Залеський (Ibid., № 7, 8)

Мозес Мендельсон, реформатор жидівський (Ibid., № 12)

Новознайдені твори Т. Шевченка (Ibid., № 12)

Осип-Юрій Федькович (некролог) (Ibid., № 13, 14)

Причинки до історії руської літератури XVIII віку (Ibid., № 9)

Причинки до історії 1848 року (Ibid., № 15, 16)

Пісня про знесення панщини (Ibid., № 12)

«Augsburger All[gemeine] Z[eitung]» про арешт Шевченка і тов[аришів] 1847 р. (ibid., № 6)

«Slavische Jahrbücher» 1843 про Шевченка (Ibid., № 6)

Obrędy i pieśni weselne ludu ruskiego we wsi Lolinie pow. Stryjskiego, zebrała Olga Roszkiewicz, opracował Iwan Franko (Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, Vydawany staraniem Komisyi antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie, t. X)

РІК 1887

Данило Мордовець, розбір українських писань («Ватра», Стрий)

Chłop polski w świetle poezyi polskiej (розбір повісті Б. Пруса «Placówka») («Ruch», Lwów, 1887, № 9 — 13)

Jak powstają pieśni ludowe? (там же, № 4, 5)

Gmina i zadruga («Głos», Warszawa, № 19)

Gmina Dobrowlany (Ibid., № 23, 24)

Roman Czartoryski i ks. W. Kalinka, wspomnienie pośmiertne («Kraj», Petersburg, № 26, 27)

Rusińska wystawa etnograficzna w Tarnopolu (Ibid., № 27)

Literatura rusińska w Galicyi w r. 1886 («Prawda», Warszawa, № 26)

Literatura rusinska w Galicyi w r. 1887 (Ibid., № 45, 47, 49)

Rusińska literatura albumowa (Ibid., № 22, 24, 27)

Нарис історії філософії, ч. 1, з німецького Фр. Шульце перекл.

PIK 1888

Literatura rusińska («Prawda», Warszawa, № 1, 5, 21, 36, 39, 41)

Рецензії на Буслаєва «Исторические очерки», Урсіна «Очерки из психологии слав[янского] племени», Р. Заклинського «Географію Русі», К. Лучаківського «Життєпис Могильницького», Потебні «Объяснения малор[усских] и сродных нар[одных] песен» (Kwartalnik historyczny)

Szkice z dziejów literatury rusińskiej («Głos», Warszawa, № 2, 4, 5)

PIK 1889

Наші коляди («Діло», № 278, 279, 281, 284, 286, 287) і осібно

Wystawa archeologiczno-bibliograficzna Instytutu Stawropigjańskiego («Kurjer lwowski», № 46)

Poesje J. Kasprowicza (Ibid., № 22)

Michał E. Sałtykow (Ibid., № 134)

Poeta bohater Seweryn Goszczyński (Ibid., № 331, 332)

Иоанн Вишенський и его неизданные сочинения («Киевская старина», т. XXV)

Із жидівської поезії жаргонової («Товариш», № 1)

До біографії О. Федьковича (там же, стор. 110—116)

Критики і рецензії на: Венгерова «Критико-биографический словарь русских писателей», ч. 1; Эварницкого «Запорожье в остатках старины», 2 томи, «Чтения в Обществе Нестора летописца», ч. I—II; Дашкевича «Отзыв о сочинении Петрова «Очерки истории украинской литературы»; «Pokucie O. Kolberga», t. III; Kopernickiego «O góralach ruskich w Galicyi» (Kwartalnik historyczny, 1889)

Замечательная колядка («Киевская старина», 1889, т. XXIV)

«Пѣсня о свѣтѣ» (ibidem)

Студія про «Перебендю» Шевченка («Літературно-наукова бібліотека», кн. 1, 1889)

Молодий вік Осипа Федьковича («Правда», річн[ик] XIV, ч. 1)

Науковий огляд (Ibidem)

РІК 1890

Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. («Киевская старина», 1890, т. XXIV)

Рецензія на «Сочинения» Глеба Успенского т. I («Народ», 1890)

Листи Шевченка до Бр[оніслава] Залеського (варіанти тексту і приписки Бр[оніслава] Залеського) в книжечці: «Листочки до вінка на могилу Шевченка» («Літературно-наукова бібліотека», кн. 5)

В поті чола, образки з життя робучого люду. Львів, 1890

Lew hr. Tołstoj («Kurjer Lwowski»)

РІК 1891

Півстоліття, нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890 («Народ», 1891)

До характеристики Ів[ана] Наумовича, два листи з увагами (ibidem)

Нове видання Шевченка (ibidem)

Болгарські праці М[ихайла] Драгоманова (ibidem)

Галицько-руський savoir vivre «Свѣцка полѣтика» 1790 («Киевская старина», т. XXXII)

«Мистерія страстей Христовых» («Киевская старина», т. XXXIII)

Иосиф Шумлянский, последний правосл[авный] епископ львовский, и его «Метрика» («Киевская старина», т. XXXIII, XXXIV)

Червонорусские вирши XVIII в. («Киевская старина», т. XXXIV)

К истории апокрифических сказаний («К[иевская] стар[ина]», т. XXXV)

К объяснению одной колядки (ibidem)

Летопись Подгорецкого монастыря («Киевская стар[ина]», додаток)

Тарас Шевченко, характеристика («Зоря», 1891)

Дві унії, образок з історії Русі при кінці XVI в. («Буковинський альманах», 1891)

Teofil Wiśniowski («Kurjer Lwowski»)

Z dziedziny nauki i literatury (rozbiór książki St. hr. Tarnowskiego «Z doświadczeń i rozmyślań») (ibidem)

Papież o morderstwach rytualnych (ibidem)

PIK 1892

Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVII wieku («Kwartal[nik] historyczny)

Wojna żydowska, przyczynek do studjów porównawczych nad literaturą ludową («Wisła», t. VI)

«Bajka węgierska» Wacława Potockiego i «psia krew» (tam że)

Krajoznawstwo galicyjskie («Kurjer Lwowski»)

Muzyka polska i ruska (tam że)

«Бідний Генріх», поема Гартмана фон Ауе (вільний переклад, попереджений студійкою) («Буковинський альманах», 1892)

Задачі і метода історії літератури («Руська школа», II)

Перша галицько-руська часопись (ibidem)

Рецензія на «Критико-биографический словарь» Венгерова, т. II (ibidem)

З поля фольклору. Жидівська війна («Народ», т. III)

Наші народні школи і їх потреби (ibidem)

Наш театр (ibidem)

Дальші болгарські праці М[ихайла] Драгоманова (ibidem)

PIK 1893

Jeszcze «Wojna żydowska» («Wisła, t. VII)

К истории просвещения в Галиции («Киевская старина», т. XLIII)

Nowe wydanie dzieł Mickiewicza («Kurjer Lwowski»)

Taras Szewczenko (ibidem)

Żydzi o żydach («Tydzień», dodatek do «Kurj[era] lw[owskiego])

Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер («Народ», т. IV)

З поля нашої науки, I—II (ibidem)

Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар (в збірці «Jan Kollar 1793—1852», red. Fr. Pastrnek)

Наше літературне життя в 1892 році («Зоря»)

Опришок Семен Хотюк (ibidem)

РІК 1894

Сучасні діячі слов'янської літератури: І. Драгоманов, ІІ. Тихонравов («Житє і слово», І)

Шевченко героєм польської революційної легенди (ibidem)

Бунт аграрний в Якубовій Волі 1819 р. (ibid.)

Урицькі князі при кінці XVIII в. (ibid.)

Із старих рукописів. І. Соломон і чорти в бочці (ibid.) ІІ. Апокриф про дітство Ісусове (ibid.)

Кошут і Кошутська війна (пісні народні і уваги) (ibid.)

Рецензії на: Колесси «Юрій Косован», Крумбахера «Byzantinische Zeitschrift», Врабля «Русский соловей», Сабова «Угроруська хрестоматія», Ганкевича «Kilimweberei», Świętka «Lud nadrabski», Kraussa «Bohemische Korallen», Kiesewettera «Faust in Geschichte und Tradition» і т. д. (ibidem)

Розбір думи про бурю на Чорнім морі (по поводу статті Сумцова) (ibid.)

Фольклорні товариства в Європі (ibidem)

Переклад «Тірольських елегій» Гавлічка (ibidem)

Переклад «Едіпа-царя» Софокла («Житє і слово», т. І і ІІ)

Із уст народу (пісні, легенди, № 30), казки (№ 10), новели (№ 11), міфи і вірування (№ 17), оповідання про історичні особи і відносини (№ 7) — упорядкував і примітки додав («Ж[итє] і сл[ово], т. І, ІІ, ІІІ)

Інтердикт в селі Кунині (ibid. ІІ)

Вандрівка богородиці по пеклі (текст і уваги) (ibid.)

М[аркіян] Шашкевич і галицько-руська література (ibid.)

Фольклорні праці д-ра Ч[енька] Зібрта (ibid.)

Рецензії на «Дзвін» Куліша і «Чернеця» Щурата (ibid.)

Wpływ badań etnologicznych na traktowanie dziejów literatury («Pamiętnik drugiego zjazdu literatów polskich»)

Іван Вишенський і його літературна діяльність

Етимологія і фонетика в южноруській літературі («Народ»)

Омелян Огоновський, посмертна згадка (там же)

Z dziejów synodu Brzeskiego («Kwartalnik historyczny»)

Przyczynki do podań o Machomecie u Słowian («Wisła», t. VIII)

РІК 1895

К истории южнорусских апокрифов («Киевская старина»)

Переклад «Царя Лавріна» Гавлічка («Житє і слово», III)

Із старих рукописів: «Слово о сотворенні ангелів», «Давид і Сивидла» (ibid.)

Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження: I. Об'яви руcько-польського антагонізму 1831 р. II. Об'яви руcько-польського братання 1842 [р.]. III. Ів[ан] Наумович — семінарський рабин (ibid.)

Звідки взялася назва «бойки» (по поводу статей Партицького, Верхратського і Охримовича) (ibid.)

Дві школи в фольклористиці (по поводу статей Бігельайзена і Бугеля в «Wiśle») (ibid.)

Св. Василій і Евладій — пісні і тексти церковноруські (ibidem)

Podani o panovnikovi povolaném od řelerueho stola («Český lid»)

Pisanki na Rusi («Kurjer Lwowski»)

Kilimkarstwo ruskie (ibidem)

Etnografja na wystawie krajowej we Lwowie 1894 (ibidem)

Hipacy Pociej i jego działność literacka (odczyt w Tow[arzystwie] hist [oryczniem])

Współczesne kierunki w ludoznawstwie (odczyt w Tow[arzystwie] ludozn[awczym]

Характеристика наукової праці М[ихайла] Драгоманова.

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА (МАЛОРУСЬКА) ЛІТЕРАТУРА

I

(Століття українсько-руської чи малоруської літератури. — Заходи щодо його святкування в Галичині і на Україні. — Характеристика нової українсько-руської літератури. — Чим вона відмінна від староруської і від старшої південноруської літератури. — В чому вона подібна до інших новочасних літератур. — Її видатніші представники на Україні і в Галичині. — Видатніші сучасні письменники. Спроби організації освітньої і письменницької праці. — Чим головним чином цікава українсько-руська література).

Бажаючи якнайкраще задовольнити симпатичну програму «Slovanského přehledu» та подати якнайдокладнішу інформацію ширшим слов'янським колам про нинішній стан, доробок і головні напрями малоруського національного розвитку, я, здається, найліпше вчиню, коли почну від факту, що стоїть нині на першому плані заходів українсько-руської інтелігенції. Маю на увазі святкування столітніх роковин нової українсько-руської літератури, яка починається виданням перших трьох пісень травестованої «Енеїди», твору полтавця Івана Петровича Котляревського. На Україні, як і в Галичині, той факт дає привід до гарних, хоч і скромних, ювілейних святкувань. У Полтаві, місті, де жив і помер Котляревський, цими днями було закладено наріжний камінь його пам'ятника, що має бути поставлений на кошти, зібрані з усієї Малоросії — російської і галицької. У Львові русинські товариства, за почином Наукового товариства імені Шевченка, готують поважну маніфестацію, що у поєднанні із з'їздом українсько-руських письменників має сприяти тіснішій організації літературного і просвітнього руху. І на літературному полі цей ювілейний рік відзначався вже кількома важливими виданнями. Наукове товариство імені Шевченка у Львові почало видавати «Літературно-науковий вісник». Часопис цей здобув одразу таку популярність, що став першим поважним суто літературно-науковим часописом на українській Русі, який зумів і фінансово втриматись на власних ногах. До цього часу не міг жодний часопис подібного типу похвалитися таким

успіхом. Те саме наукове товариство вшанувало двома спеціальними томами своїх наукових видань інший українсько-руський всенародний ювілей — 250-ті роковини повстання Богдана Хмельницького. Нарешті, освітнє товариство «Просвіта» у Львові вшанувало двома популярними книжками третій ювілей, важливий для розвитку Галицької Русі — 50-ті роковини скасування кріпацтва. На російській Україні відзначився цей ювілейний рік нещодавно виданим номером вельми поважного місячника «Киевская старина», присвяченим майже винятково висвітленню письменницької діяльності батька нової української літератури — Івана Котляревського. Про перше критичне видання всіх його творів і подальший ряд праць, присвячених дослідженню його життя і творчості, оповіщено як на Україні, так і в Галичині. До відрадних явищ можемо ще віднести (воно випадково збіглося з цим часом) дозвіл російського міністерства внутрішніх справ на заснування товариства імені Т. Г. Шевченка в Петербурзі, метою якого буде сприяння незаможній українській молоді, яка вчиться в петербурзьких школах. Певна річ, столітні роковини нової української літератури будуть відсвятковані в усіх галицьких містах, де є українська інтелігенція, ба і в багатьох селах, де національна свідомість достатньо вже розвинулася, відзначатимуться вечірками, вічами, доповідями, концертами і театральними виставами. Можна сподіватися, що таким чином цей ювілейний рік істотно сприятиме пожвавленню національного і поступового руху, що великою мірою є наслідком якраз нової українсько-руської літератури, а масовий рух в свою чергу позитивно впливатиме на дальший розвиток літератури.

З огляду на це, гадаю, буде доречно подати коротку характеристику духовного і культурного розвитку південної Русі, а особливо найновішої його доби, за останніх сто літ, і показати, чим цей розвиток може бути цікавий також для решти слов'ян. Це тим більше потрібно, що власне в нинішню пору в Росії і в Галичині ведеться дуже прикра полеміка, котра зачіпає самі основи цього розвитку — і то способом дуже однобічним і далеким від наукової об'єктивності. Мушу нагадати, що українсько-руська (малоруська) література має досі між своїми і чужими упертий і потужний опір. Виходячи із становища державного, національного або й релігійного, він або вза-

галі декретує, що ніякої українсько-руської літератури немає, а є тільки жменька фантастів-письменників (що при добрій волі можна було б сказати і про кожну іншу, відносно меншу літературу); або, хоч визнає її існування, але, вбачає в ній тільки якийсь дочасний патологічний прояв, проти котрого треба діяти всіма засобами, прояв, котрий мусить з часом минутися; або, нарешті, в найліпшім разі не визнає за нею тривалого майбутнього і пророкує, що з розширенням свідомості і освіти в широких верствах малоруського народу потреба у власне малоруській літературі зникне, а українсько-руський духовний струмінь зіллється із всеруським, доповнить велику, могутню гармонію всеруської нації. З цією останньою думкою годі полемізувати, не бувши пророком; так само не можна полемізувати з тими, котрі, закриваючи очі на живі факти, указами та декретами диктують, що тих фактів зовсім немає на світі. Прийде час, і вони будуть змушені відкрити очі, ба деякі ознаки показують, що доба та вже наближається. Натомість аж просяться до дискусії тези тих противників малоруської літератури, котрі бачать в ній якусь «інтригу» (одні — польську, другі — московську), якесь збочення з прямої природної дороги розвитку, якесь порушення тисячолітньої еволюційної традиції руського племені. Чи багато правди в тих закидах? Чи багато правди в тому, що нова українсько-руська література є штучним витвором, насадженим з чужини, якоюсь негацією єдності, що буцімто існувала ще перед 1798 роком, що вона є, так би мовити, прокрустовим ложем, на якому має бути обкраяна велика, тисячолітня всеруська цивілізація, яка існувала аж до часів Котляревського? Гадаю, що безсторонній науковий погляд на минуле південної Русі дасть найліпшу відповідь на ці питання.

Як відомо, вже на самому початку політичного і національного життя старої Русі, в добу, коли у розрізнених і широко розгалуджених племен починають народжуватися перші спроби єдності і солідарності, бачимо два головні осередки, два гнізда тієї солідарності: північний — Новгород і південний — Київ. Від часу Олега Київ набуває переваги, стає «матір'ю руських міст», але ще довго потім, до Володимира і Ярослава Мудрого*, Новгород поряд з ним відігравав важливу роль у політичному житті Русі. Чи було так і в житті духовному та літературному? Напевно про те не знаємо, але деякі пізніші свідчення дозволяють

догадуватися про це. В усякому разі перші початки руського письменства, твори, що мали вирішальний вплив на його дальший розвиток, постали на півдні, в Києві або поблизу від нього. Тут написані були славетні духовні промови Іларіона, тут постали перші житія руських святих*, тут народився перший руський літопис*, об'єднуючи в собі традиції і писемні пам'ятки різних племен, витвір на свій час незвичайний своїми тверезими судженнями і широким історично-політичним кругозором. Можна було б сперечатися про те, чи твори ці мають розглядатися як попередники пізнішої малоруської чи великоруської літератури, погодитися і з тим, що вони, будучи писані староцерковною мовою, а не мовою староруською, з однаковим правом належать і до одної, і до другої літератури. Але вже з XII або XIII віку маємо пам'ятку, що, хоч заховалася в північноруському, і то досить пізнім списку, та проте аж ніяк не може бути причислена до літератури великоруського наріччя, але мовою і внутрішнім характером виразно належить південній, українсько-руській літературі. Ця пам'ятка є водночас єдиним поетичним, наскрізь світським і зовсім нецерковним твором, який дійшов до нас із старої Русі; це славетне «Слово о полку Игоревѣ». А що найцікавіше — оця пам'ятка, мов віконце, ненароком прорубане в стіні, свідчить про існування набагато більшої кількості тих пам'яток, про існування цілої своєрідної лицарської поезії, писаної тією ж мовою, якою говорило те староруське лицарство. Цю поезію для нас втрачено, крім тих слідів, які зосталися в літописах та інших староруських пам'ятках; що вона жила і розвивалася ще по «Словѣ о полку Игоревѣ», про це свідчить пройнятий нею Волинський літопис, повний барвистості і драматичності, котрий деякі критики визнають щодо історичної й літературної вартості не менш цінним, аніж «Слово о полку Игоревѣ». І знов цікаво, що хоч Волинський літопис заховався також у північній Русі, в північноруському списку, проте жодному історикові староруської літератури не прийде в голову зачисляти його до пам'яток північної, великоруської літератури. Вже в ту добу, в XIII і XIV віках виразно бачимо в староруській літературі два струмені, два типи, значно відмінні один від одного, південний і північний, які були попередниками, з одного боку, українсько-руського, з другого ж, великоруського письменства. Цю різницю дуже виразно визначає новітній великоруський

історик, котрому ніхто не закине нахилу до сепаратизму — С. Соловйов*. Характеризуючи староруські літописи північні (тобто Новгородський і Суздальський) і південні (Київський і Волинський) він пише: «Новгородський літопис відзначається стислістю і сухістю викладу; це випливає з бідності його змісту. Новгородський літопис — це літопис діяльності одного міста, однієї околиці; але при тому не можна поминути впливу народного характеру, бо в промовах новгородців, поданих у літописі, бачимо незвичайну стисліть і силу: видно, що новгородці не любили багато говорити, ба говорили уривчастими, незакінченими фразами, а проте добре розуміли один одного; можна сказати, що свою мову кінчали ділом. Супроти того виклад південного літописця відзначається багатством подробиць, жвавістю, образністю, можна сказати — артистичністю; особливо Волинський літопис відзначається незвичайно поетичною композицією; тут виразно проявляється південна природа, характер південної людності. Нарешті, виклад суздальського літописця дуже сухий, однак без сили новгородської мови, і при тому балакучий, але без артистичності південної мови» (С. Соловьев, История России, т. 1, стор. 802).

А ця різниця літературного стилю, закладена в різниці народної вдачі, була помітна ще тоді, коли Русь, хоч поділена, жила ще своїм незалежним політичним життям. Та в половині XIII ст. це минулося — татарський наїзд розбив руську політичну самостійність, в XIV ст. литовське завоювання відірвало південну Русь від будь-якої спільності з Руссю північною — і розвиток обох частин пішов різними дорогами. Північна Русь по довгій і тяжкій праці князів-«збирачів» скинула татарське іго і створила нову державу, нічим не подібну до старої передтатарської Русі. Південна Русь разом з Литвою стала частиною польської держави і в XVI та XVII ст. витворила в собі початки освіти, духовного і релігійного життя, цілком не подібні до староруських і північноруських. В XVI і XVII ст. обидві частини, північна і південна, так уже між собою різнились, що майже перестають розуміти одна одну. Ця різниця гостро проявляється в літературі. Північна Русь, майже зовсім позбавлена освіти, без шкіл, гибіє в тім колі літературної традиції, яке витворилось ще в татарській Русі, не вносячи в нього ніякого нового змісту. Південна Русь тим часом творить власну правильну школу,

витворює нову літературну мову, нові літературні форми, далеко самостійніші і оригінальніші ніж староруські і з кінця XVII ст. стає розсадником освіти для північної Русі. І якщо такі староруські пам'ятки, як «Слово о полку Игоревѣ» і Волинський літопис ще хоч сяк-так входять у рамки всеруської літератури, то такі пам'ятки середньовічної південноруської літератури, як твори кн. Костянтина Острозького, Герасима Смотрицького, Івана Вишенського, братів Зизаніїв, Юрка Рогатинця, Кирила Ставровецького, Мелетія Смотрицького, Захарії Копистенського, Петра Могили, Галятовського, Барановича, Шумлянського, Величка, Грабянки і багатьох пізніших стоять так далеко від літературного стилю та інтересів Івана Грозного, митрополита Макарія*, протопопа Аввакума* та ін., що найновіший історик великоруської літератури Пипін або про них зовсім не згадує, або згадує про них лиш постільки, поскільки вони входять в зв'язок з північною Руссю. Отже, можемо без вагання сказати, що вже в XVI—XVIII ст. було дві руські літератури, настільки далекі одна від одної мовою і літературним стилем, що об'єктивний дослідник не може їх еднати під однією стріхою. А коли в половині XVII ст. повстанням Хмельницького почалося знов політичне возз'єднання північної і південної Русі (яке було і є досі тільки частковe!), воно аж ніяк не мало своїм наслідком возз'єднання літературного. Північна Русь, щоправда, довго абсорбувала освітні і культурні сили південної Русі, силкувалася привести її до літературної одноформності, палила (з релігійних причин) багато південноруських книг — але південноруська література занадто тісно була зрощена з традиціями, інтересами і уподобаннями південноруського народу, щоб щезнути з лиця землі. Хоч відсунена від друку, в XVIII ст. не тільки жила в рукописній традиції, але саме завдяки тому наблизилась до народу, стала власністю широких верств, перелиттям старого скарбу книжного добра служила потребам народу і приносила йому трохи нового бодай формою, якщо не змістом. З остатків колишньої релігійної драми постають «вірші» або «орації» гострого сатиричного і гумористичного змісту, які складалися народною мовою. Поряд з церковними матеріями обробляють ті «вірші» також сучасні історичні події і соціальні явища — і таким чином витворюється уже в половині XVIII віку той літературний стиль, та манера, що їх зна-

ходимо в «Енеїді» Котляревського, в «віршах» Гулака-Артемовського, в деяких оповіданнях Квітки («Конотопська відьма»).Ті письменники не були новаторами; в своїх українських творах вони продовжували те, що було витворене попереднім духовним і літературним розвитком південноруського, українського народу.

II

Переглядаючи всю історію південноруської літератури до кінця XVIII ст., бачимо, що в ній потроху — наскільки це було можливо при безнастанних лихоліттях і при нестачі правильно організованої освіти — крізь глибоку верству наслідування, шаблони і церковні традиції пробиваються самостійна духовна праця, живий погляд на потреби народу, завдання літератури і пов'язана з ними жива мова. Спочатку такі прояви були частіші і сильніші: знаходимо їх в творах митрополита Іларіона, в Печерському патерику (книзі житій київських ченців), в Початковому літописі*, в творах Кирила Туровського, в «Паломнику» (подорожньому щоденнику) ігумена Данила, в «Поученії» Володимира Мономаха, а найяскравіше в «Словѣ о полку Игоревѣ». Татарська навала спинила цей успішний розвиток — Волинський літопис був немов його лебединою піснею. Настала сумна доба занепаду, аж до кінця XVI ст., коли під впливом реформації і єзуїтської контрреформації, яка прагнула руськими землями винагородити Римові втрату, якої він зазнав у Німеччині, не постала широка полемічна література, сповнена живим всенародним інтересом, і поєднані з нею спроби утворення власної науки (катехізми, букварі, словники, граматики). Ба, під впливом загального пожвавлення постають цілком нові, в старій Русі незнані різновиди, роди літератури, такі, як мемуари і особисті спогади (Євлашевський в XVI і козацькі літописи* в XVII ст.), як вірші, спершу релігійного, згодом світського змісту (гратуляції, гноми), драми й гумористичні та сатиричні інтермедії (Гаватович, 1618 р.), перекладаються західноєвропейські романи, збірки анекдотів, новел (Gesta romanorum* та ін.). Більша частина тієї літератури, як правило, ще неіндивідуальна або особа письменника виявляється в ній невиразно, за винятком хіба тільки таких талановитих полемістів, як Іван Вишенський. Звичайно, ті південноруські письмен-

ники, будучи новаторами щодо давнішної старої традиції (зокрема тієї, яку зберігала Москва) були, проте, тільки ретроградні в порівнянні з тогочасною західноєвропейською освітою і літературою: просвічували Русь не стільки тим, що в Західній Європі тоді вважалося за справжню освіту, скільки застарілою вже тоді схоластикою, пережитими витягами із лицарських повістей та релігійної драми. На нещастя, козацькі війни, що заповнили собою всю другу половину XVII ст. і страшенно спустошили правобережну Україну, знищили витворені там осередки духовного і літературного життя і припізнили увесь його розвиток. Що ще лишалося, йшло на службу Московщині, розпалювало вогні освіти в Полоцьку, Ростові, ба навіть у далекому сибірському Тобольську, коли тим часом старе джерело освіти, Київ, щодалі більше висихало. До того ж Московщина, за почином Петра Великого, намагалася встановити прямі контакти з Заходом і в скорому часі перестала вже потребувати посередництва Києва, а в передовій частині своєї інтелігенції зоставила позаду українців з їх схоластичною вченістю. Вже в XVIII ст. українці, які були ще сто років тому вчителями великорусів, мусили їх доганяти, йти за ними. Не можна, однак, забувати, що нова великоруська література, котрою нині може пишатися не тільки великоруський народ, а й все слов'янство, була в своїх початках спільним витвором великорусів і малорусів і що власне малорусами були ті, котрі йшли в перших рядах поступових письменників, які вели літературу на нові, досі не проторені дороги. Досить згадати, що в XVIII ст., поряд з великорусами Радіщевим і Новіковим, бачимо українців Капніста і Карязіна*, поряд з Карамзіним (серед повістярів) бачимо українців Наріжного і Погорільського; поряд з Жуковським, перекладачем «Іліади», бачимо українця Гнідича*, перекладача «Одіссеї», поряд з геніальним Пушкіним не менш геніального українця Гоголя. Всі вони, працюючи над витворенням великої новочасної російської літератури і освіти, працювали в дусі старої традиції українського народу, тієї ж традиції, яка веліла Хмельницькому, аби возз'єднався з Московщиною, а київським ученим, аби їй служили. В нових обставинах знаменувала Московщина витворення великої держави, яка могла б забезпечити культурні потреби всього руського народу і цілого слов'янства. Одна.. поряд з тією традиціею жила і ніколи не

переривалася в південній Русі ще й друга традиція — прагнення до прояву самобутнього характеру землі і народу в письменстві і мистецтві. Ця традиція в ту епоху і довго ще потім не вважалася супротивною Великоросії; українці, не помишляючи про відторгнення від російської імперії, навпаки, відчуваючи себе її частиною, вбачаючи в її силі свою силу, в її розвитку свій розвиток, розуміли водночас, що власне в інтересі того розвитку і тієї сили треба дбати про українські національні особливості і про задоволення духовних потреб українського народу його рідною мовою і в звичних для нього, віками витворених формах. Проявом цієї традиції був Котляревський і його «Енеїда». Та ще й яким яскравим, характерним прикладом!

Року 1784 почала виходити у Відні травестія «Енеїди» ексезуїта Блюмауера*. Цю «Енеїду» переробив по-російськи якийсь Осипов, людина невеликого таланту, однак досить старанна. Він розширив свій взірець, стер живі барви Блюмауерової сатири водянистою і неколоритною мовою. Оцю то «Енеїду» Осипова, перекладену з німецької мови, взяв собі Котляревський за основу і витворив розкішні зразки українського гумору, яскраві образи з українського життя; створив поему, яка досі не втратила своєї дієвості і свіжості, тоді як його безпосередній (Осипов) і посередній взірець (Блюмауер) давно канули в забуття. «Енеїда» Котляревського дала напрям подальшому розвиткові української літератури: мотив європейський, узятий через Петроград, але оброблений живою українською мовою, доповнений живим змістом з українського життя і української самобутності.

Ось тут якраз ми підійшли до визначальної різниці між старим руським письменством і новим. Старе письменство в дотатарську добу було переважно неоригінальне і неіндивідуальне. Воно було придавлене тягарем церковщини. Тільки церковне слово мало тоді визнання; найкращим письменником визнавався той, який знав найбільше цитат із святого письма та з творів отців церкви, і умів ними доводити будь-яку річ, «не додаючи нічого зі свого розуму». Було багато випадків, коли руський письменник не смів свій власний твір підписати власним іменем, а виставляв на титулі ім'я якогось знаменитого отця церковного, звичайно Івана Златоустого*. За винятком літописів і спроб світської поезії більша частина духовної праці в тій добі йшла на переклади, компіляції і витяги з грецько-візан-

тійських церковних письменників. Ба, і літопис руських подій не обійшовся без таких витягів, а житія руських святих виглядають як механічні зліпки візантійських житій пізнішого, шаблонного стилю; тільки то тут, то там проблискують у сірому піску риторики золоті зернятка руської дійсності. Той стан значно змінився в середній південноруській літературі XVI—XVIII ст. Виступає цілий ряд письменників із виразною індивідуальністю, можна відчувати вже і в південноруському письменстві близькість Європи, хоч не тієї ще оживленої гуманізмом і розбурханої реформацією, а старої Європи, схоластичної. Література вже менш шаблонна, наближається до народних мас і певною мірою стає їхнім духовним набутком. Однак вона все ж відстає на кілька сот літ від європейського рівня, і сучасного європейця своїм змістом, мовою і способом трактування речей може цікавити хіба що як курйоз, як культурний пережиток; вона не дає правдивого уявлення про тодішню добу, не вносить нічого нового в скарбницю людського поступу, живлячись недоїдками, що давно попадали зі столу, за яким бенкетували більш культурні народи. Проти давнішої доби руського письменства вона є, звичайно, великим поступом, у порівнянні ж з тодішніми європейськими літературами — все ж цілком неоригінальною і застарілою.

Від часу Котляревського настає принципова зміна. Російська держава за сто літ після Петра Великого не стала, щоправда, державою з новочасним європейським ладом, та все-таки виховала чимале коло європеїзованої інтелігенції: і саме ця інтелігенція є продовжувачем великої реформи Петра Великого. Вона по можливості — в межах, визначених урядом, а часто і проти волі та прагнень уряду — підносить освіту і літературу. Російська література XIX ст.— це великий мартиролог, в котрім поряд з іменами великоруськими ясніють також малоруські. В руках тієї інтелігенції стає література носієм поступу, сівачем європейських ідей; вона намагається підхоплювати нові теми в Європі і засівати ними рідне поле. Те діялось не тільки з великоруською, а і з малоруською літературою. Щоправда, вона, за прикладом Котляревського, брала спочатку європейський дух, процідженний великоруським цідилком, але невдовзі, однак, а саме по наполеонівських війнах, сама нав'язала прямі і жваві контакти із Західною Європою і стала за формсю, мовою і змістом літературою

модерною, європейською, в ній чується відлуння тих же принципових питань індивідуального і громадського життя, які хвилюють душу сучасної цивілізованої людини, і вона з власного грунту, з рідного народного життя намагається дати їм оригінальну форму і знайти на них оригінальну відповідь. Бачимо в ній той же західноєвропейський сентименталізм кінця XVIII в., ентузіазм слов'янського відродження, революційний демократизм і політичний радикалізм доби перед 1848 р.; а також релігійний лібералізм та соціально-реформаторські змагання, романтизм, реалізм, натуралізм, поворот до народних мас, до студіювання національного минулого. Правда, все те поки що в скромних розмірах, при відносно невеликому розвитку національної свідомості в народних масах, весь час із зупинками і антрактами, але в початкових рисах рух розвивається, свідомість підноситься, освіта шириться, зростає зацікавлення великими питаннями суспільного і морального життя, а це є найістотнішою запорукою життєвості і тривкості цієї літератури.

Для пояснення того достатньо буде вказати на головних представників і найважливіші течії українсько-руської літератури за останні 100 літ. Котляревський, почавши із сатиричної пародії йосифінського віку, в двох своїх драматичних творах — «Наталці Полтавці» і «Москалі-чарівнику» — приєднався до так званого сентиментального напряму, що панував у тодішній великоруській літературі за зразком Радіщева і Карамзіна, але, стоячи певно на українському грунті, вберігся від афектації і тенденційності, а його «Наталка Полтавка» досі не втратила своєї життєвої сили, правдивості і свіжості. Вже 1808 р. постає перша збірка українських козацьких дум*, 1818 р. з'являється перша друкована збірка князя Цертелєва, за ним іде цілий ряд збирачів народної словесності, таких як Лукашевич, Максимович, Бодянський, пізніше Костомаров, Куліш та ін.

Під впливом розбудженого таким чином інтересу до глибших студій життя народу постають українські повісті Григорія Квітки-Основ'яненка, що справедливо можуть вважатися найранішими сільськими повістями[1]. Романтизм,

[1] Перші сільські повісті Жорж Санд вийшли в 1838—1840 рр., Ауербахові «Schwarzwälder Dorfgeschichten» — в 1843 р., Квітчині «Малоросійські повісті» з'явилися вперше вже в 1834—1837 рр.

що за зразком Бюргера*, Гете і Гердера черпав з народних переказів і вірувань (балади), проявився в українській літературі вже 1828 р. баладою Боровиковського «Маруся», згодом «Вовкулакою» Александрова* (написаним 1842 р.). Той відтінок романтичної школи, котрий, не задовольняючись самою фантастичністю і народним тоном, прагнув проникнути глибше в народне життя і шукати в ньому залишків колишнього, кращого, ідеальнішого стану, зразків героїзму і правдивої релігійності (у Франції Віктор Гюго, в Німеччині Тік*, Новаліс*, в Польщі Міцкевич, Мальчевський*, Гощинський*) має і в українській літературі талановитих представників — Метлинського, Гребінку, а насамперед Тараса Шевченка, «Кобзар» якого вийшов 1840, а «Гайдамаки» 1841 р. Та Шевченкова геніальність скоро виходить за коло романтичних понять. Він підноситься до критичного погляду на минуле і доходить висновку, що ідеал суспільних і моральних відносин не за нами, а перед нами. Він звертається до малювання живої дійсності («Наймичка», «Відьма»), надихається великим ідеалом слов'янського братання («Посланіє до Шафарика») та емансипації від релігійної нетерпимості («Іван Гус»). У Шевченкові українська поезія знайшла найсильніше на ту пору втілення. Та це був не кінець, а початок, імпульс до її розвитку. На якийсь час по розгромі Кирило-Мефодіївського братства настала пауза (1847—1856), але не безплідна. Коли в Росії повіяло вільнішим вітром, українське духовне життя інтенсивно проявилося відразу на різних полях. Костомаров видає (правда, по-великоруськи) ряд своїх цінних монографій, котрими реформує всю російську історіографію і розуміння історії. Куліш друкує ряд повістей з українського побуту і цінні «Записки о Южной Руси». Виступає на сцену новий, високо оригінальний новелістичний талант Марко Вовчок, оповідання якого перекладає на великоруську мову сам знаменитий Тургенєв. Поряд з Марком Вовчком, під пером якого українська проза набула нечуваної перед тим ніжності і мелодійності, виступають талановиті белетристи: Стороженко, Кухаренко, Ганна Барвінок, Щоголів, Кузьменко, Номис, а після них набагато кращі і талановитіші епіки — Іван Левицький-Нечуй та Анатоль Свидницький. В 70-х роках справа української освіти стала на широких, європейських підвалинах завдяки поколінню молодих дослідників: Антоновича (історика і археолога), Драгоманова (етнографа і літератур-

ного критика), Чубинського (етнографа), Житецького (лінгвіста), Лисенка (музики). Поряд з ними працюють українські поети і белетристи, такі як Конiський, Руданський, М. Старицький, Лиманський (Мова)* і найвидатніший епік, талановитий Панас Мирний. Та ось на початку 1876 року нова заборона, новий антракт! Аж на початку 90-х років починається новий рух з приходом нового покоління, в якому визначаються як талановиті белетристи Василь Чайченко*, Леся Українка, Володимир Самійленко, А. Кримський, М. Школиченко*, Т. Зіньківський*, Гр. Коваленко*, Людмила Старицька*.

Аналогічний рух, хоч запізнений літ на тридцять, розвинувся в Галичині, постійно в тіснім зв'язку з Україною. В 30-х роках під впливом слов'янського відродження, польського україно фільствуючого романтизму і перших проявів українського письменства постала у Львові «Руська трійця», тобто гурток молоді, натхнений ідеєю витворення письменства і освітньої праці для рідного народу і простою мовою того народу. Душею того гуртка був Маркіян Шашкевич, а першим плодом його праці стала «Русалка Дністровая», видана 1838 р. у Пешті. Після неї пішли дальші твори, видані народною мовою: «Приповідки» Ількевича* (1841), «Вінок» зі збіркою недрукованих творів Шашкевича та Головацького (1846—1847)*, вірші і повісті талановитого Миколи Устияновича, не менше талановитого, хоч старомодного Антона Могильницького, Рудольфа Моха. Року 1848 починають свою письменницьку кар'єру батьки пізнішого галицького «москвофільства» Богдан Дідицький, Іван Наумович та Іван Гушалевич. Трохи пізніше виступають Євген Згарський та Северин Шехович.

Аж в 60-х роках під впливом української літератури в Галичині теж відновлюється власна література народною мовою. Твори Шевченка і особистий вплив Куліша наповнюють незвичайним натхненням ширше коло молоді; у ту добу бачимо талановитих письменників та публіцистів: Ксенофонта Климковича, Федора Заревича, Володимира Шашкевича (сина Маркіянового), Наталя Вахнянина*, Омеляна Партицького*. Незалежно від цього кола виступив і прихилився до народної мови найталановитіший з них, буковинець Юрій Федькович.

У другій половині 60-х років виступає на арену нова група талановитих письменників, натхнених народними ідеалами: Володимир Навроцький, Олександр, Осип та

Володимир Барвінські, Данило Танячкевич, Володимир Лучаківський. У 1867 році засновується товариство «Просвіта». За кілька літ перед тим постає народний театр, народна мова здобуває собі в особі Омеляна Огоновського гарячого прихильника і пильного трудівника на університетській кафедрі у Львові.

70-ті і 80-ті роки характеризуються в галицько-руському духовному житті впливом Драгоманова. Жодна партія, жоден із видатніших письменників не уник його впливу; можна сміливо сказати, що Драгоманов європеїзував галицьких русинів, перетворив доти панівне сентиментальне україножільство в свідоме змагання за здобуття не тільки національних, а й загальнолюдських прав українському народові. Під його впливом працював перший галицько-руський економіст Володимир Навроцький, його учнями були письменники та публіцисти, котрі почали писати в половині 70-х років: М. Павлик*, Іван Франко, Остап Терлецький. Супроти його впливу мусили займати те чи інше становище й старші письменники з «народовського» і «москофільського» табору, а також молодші, котрі виросли під впливами польського позитивізму та соціального демократизму, як, приміром, Вячеслав Будзиновський*, Юліан Бачинський та інші. Тільки наймолодше покоління не було під його прямим впливом, але воно, черпаючи свої стимули прямо із західноєвропейських напрямів імпресіонізму та неоромантизму, прозваного per nefas[1] декадентизмом, іде далі дорогою, прокладеною у нас впливом Драгоманова. Це покоління має дуже талановиту представницю в особі буковинки Ольги Кобилянської; до нього можна віднести молодих письменників Василя Щурата*, Дениса Лукіяновича*, Богдана Лепкого*, Сильвестра Яричевського* і дуже талановитого та оригінального Василя Стефаника. Крім того сучасний жіночий рух має у нас гарячу і невтомну репрезентантку в особі Наталії Кобринської*.

Успішному розвитку українсько-руської літератури та освіти стоять на заваді насамперед ті політичні відносини, серед яких живе цей народ, а потім його соціальне становище. Українсько-руський народ розділений між трьома державами, з яких кожна має загалом інакші закони щодо національних і освітніх прав. В Росії українсько-руська

[1] Осудливо *(лат.)*.— *Ред.*

народність не узаконена поряд із загальноруською, тобто великоруською, не визнана як окрема народність, а тому українсько-руську мову не допущено ні до уряду, ні до школи (навіть у початкові класи), ні до церковної проповіді. Терплять тільки український театр, а друкувати українською мовою дозволено тільки етнографічні та історичні матеріали та белетристику. Друк українсько-руський терпить від загальноросійської цензури більше, ніж великоруський, вже хоч би тому, що він провінційний і не може користуватись з тих відносних прерогатив та свобод, які має друк у столицях. От тим-то не диво, що українські письменники з Росії здебільшого друкують свої праці у Галичині.

У Галичині українсько-руський друк домігся вже досить великої свободи і досить принципового визнання. Але тут знов розвитку літератури перешкоджає нечисленність та бідність інтелігенції і страшенно нужденне економічне становище народних мас. В Угорщині народ ще злиденніший і ще неосвіченіший, а інтелігенція або змадяризована, або «москвофільська» і не дбає про інтереси народу, а в питаннях літературних і наукових відстала і перебуває на такому рівні, на якому Європа була у XV або XVI ст.

Та саме таке політичне і суспільне становище українсько-руського народу могло б викликати особливий інтерес до його літератури інших слов'янських народів і держав, у яких народ той живе. З соціального погляду українсько-руська література є літературою сільською, «мужицькою», una litteratura plebea[1], як колись писав Драгоманов. Тому і темами своїми мусить вона стояти близько до народного життя мас, і викладом, мовою, методом писання мусить бути популярна, звичайно, в широкому значенні слова. Вже це дає гарантію, що всілякі реакційні напрями, всілякі вибрики на зразок мистецтва для мистецтва, переваги форми над змістом тощо не можуть мати в ній тривалого успіху, що вона більше, ніж будь-яка інша література мусить дбати про простоту, ясність і прозорість композиції, загальну зрозумілість теми і вислову, глибоке розуміння народу, його життя та інтересів. А з погляду політичного і географічного — українсько-руський народ перебуває на пограниччі між племенами великоруським, білоруським, польським і словацьким, далі грузинським, румунським

[1] Літературою плебейською *(лат.)*.—*Ред.*

і мадярським — міг би той народ бути природним посередником між Сходом і Заходом, між Півднем і Північчю; хоч сам позбавлений державної самостійності, мусить він на своєму організмі відчувати і в своїй життєвій програмі поєднувати та випробовувати різнорідні державні системи, займати певну позицію щодо різнорідних політичних напрямів, брати слово у різнорідних інституціях. Література, яка виникла за таких обставин, щоб не стати одноманітним наслідуванням різнорідних чужих взірців, а бути органічним виявом духовних потреб і культурних інтересів, мусить мати ширший, ніж провінціальний, інтерес: це бачимо в усіх кращих дотеперішніх представниках українсько-руської літератури, в творах Шевченка, Марка Вовчка, Мирного, Федьковича і Драгоманова. Рух, який виник останнім часом між українсько-руською інтелігенцією, і, насамперед між народними масами у Галичині, і спроби організації освітнього та літературного руху, що про них скажу у дальшому допису, є запорукою, що і в майбутньому література ця не зійде з дороги, вказаної її талановитими працівниками, і займе нарешті місце в ряді новочасних слов'янських літератур.

III

(Руcько-українська драматична література; її початки. Містерії, інтермедії, канти, вертепи та їх залишки в наших часах. Вплив цієї літератури на інші різновиди письменства: вірші, коляди. Нова драматична література: Котляревський, Квітка і перші аматорські театри на Україні. Перші українські театральні вистави в Галичині 1848 р. Перший український театр в Галичині від 1864 р. Початок руcько-українського театру на Україні. М. Кропивницький, М. Старицький та Ів. Карпенко-Карий. Українські артисти. Теперішній стан руcько-українського театру в Галичині.)

У попередньому огляді я навмисно випустив одну цікаву галузь української літератури, що про неї нині скажу спеціально. Маю на увазі літературу драматичну, котра у кожного народу вважається певною мірою свідченням зрілості. Бо ж розвиток драматичної літератури грунтується на взаємодії письменників і ширших або вужчих верств народу, а отже, може дати добре свідчення про те, якою мірою народні маси зацікавлені тим ідейним життям, яке репрезентує література, як їхній смак і їхні вподобан-

ня стимулюють або сковують письменників. І коли в літературі чисто книжній може письменник вирватись далеко поза коло інтересів і противитися смакові свого народу, писати, так би мовити, для майбутнього, то на полі драматичної літератури, коли не хоче творити п'єс тільки книжних, тобто мертвих, мусить він бути в тісному зв'язку зі своєю публікою; тому-то розвиток драматичного мистецтва характеризує духовне життя і культурний рівень народу більше, ніж інші галузі письменства.

Українська драматична література цікава ще й з іншого боку. Зародившись у містах, при школах, вона невдовзі, під впливом ненормального розвитку соціальних відносин українського народу, перейшла на села, почала промовляти до мас сільського люду, отже, мовою тих мас, почала з життя тих мас брати свої сюжети і свій колорит, і в тому напрямі розвивається й досі. З цього випливають її слабкості і її оригінальність. За слабкості треба вважати брак стаціонарності, брак великої постійної сцени, яку можуть утримувати тільки великі міста — бо таких міст з переважно руcько-українським характером досі немає. Звідси випливає і брак одностайної артистичної традиції, певна, так би мовити, хаотичність розвитку, а водночас деяка одноманітність драматичної продукції, причиною якої є звичайно, дещо пригнічене правове становище української сцени в Росії. Зате оригінальність української драми полягає в тому, що вона з природної необхідності глибоко народна, переважно сільська і в найкращих своїх творах дозволяє нам глибоко заглянути в душу тих верств народу, до яких тільки зрідка торкається перо драматичних письменників Західної Європи.

Перші початки руcько-українського театру припадають на середину XVI ст. Вже при кінці XVI в. скаржиться український мораліст Іван Вишенський на тих українців, котрі, навчившись у єзуїтських колегіях «комедіям і машкарам», переносять їх і на український грунт, цураються давньої української простоти і разом з єзуїтами бачать поступ у поширенні «машкарського і комедійного набожества». Маємо тут вказівку, що вже в той час українців приваблював театр, і що вони переймали його від поляків. Був це, зрозуміло, театр тоді узвичаєний, духовний, у формі так званих містерій або діалогів, що перебував у Польщі та в інших європейських землях спочатку в руках духовенства і виставлявся в церквах, поступово витиснувся на

церковне подвір'я, а звідти на вулицю, на площу, перед широкі верстви простого люду. Водночас із тим рухом відбувалися важливі зміни в структурі драми; ставши доменою світських осіб, цехів, міщан, школярів, драма втратила свою церковну церемоніальність, латинську мову змінила на народну, спосіб тлумачення релігійних сюжетів став вільнішим і поетичнішим. У перервах між окремими діями церковної історії, виставленої в п'єсі (божого різдва, воскресіння, тощо), починали займати щораз більше місця сцени з буденного життя, грубі фарси, драматизовані жарти і новели, так звана інтермедія та інтерлюдія.

Русько-український театр не проходив через усі ті фази. Православна церква зайняла щодо нього якщо не ворожу, то принаймні відпорну позицію, і в неї він ніколи не мав доступу. Але інтелігентні русини XVI в. зрозуміли його вагу як для збудження суто релігійного життя, так і для пропаганди певних ідей. Один із найстарших творів у діалогічній формі, що дійшов до наших часів під назвою «Діалог християнскій, в котором ся показует, кто ест християнин правдивый», написаний в перші роки XVII ст., має виразну полемічну тенденцію проти унії. Здається, що таку саму ціль мав також переклад грецької трагедії «Χριστοʃ π'αδχωυ» — показати щиру православну віру її автора (Григорія Назіанзина). І хоч із XVI та початку XVII в. збереглося мало пам'яток і слідів української релігійної драми, проте ми не тільки знаємо напевно, що вона існувала, але мусимо догадуватися, що вже тоді вона полюбилася не лише міщанству, а й селянам, бо на той же кінець XVI ст. припадають перші сліди її популяризації в ляльковому театрі, так званому вертепі. Той ляльковий театр, занесений до нас також із Заходу, з Польщі, а може, і з Чехії, зберігся між русько-українським людом аж до нашого часу, майже до наших днів. Театр розділений посередині надвоє, немов двоповерховий будинок, показував у верхній частині якусь подію із святого письма (народження Христа, прихід пастухів, трьох королів, умертвіння дітей, смерть Ірода), а в нижній частині цілий ряд сцен із життя народного: циган обдурює мужика, поляк виганяє єврея, запорожець проганяє поляка, чорти підводять п'яного запорожця і хочуть затягнути його до пекла, але той їх проганяє і кінчає гру радісним співом:

Та не буде лучче,
та не буде краще,

як у нас на Україні,
що немає жида,
що немає ляха,
не буде й ізміни.

Важливим чинником поширення цієї напівреліґійної драми були школи, які від кінця XVI ст. почали закладатися при церковних православних братствах спершу у Львові, в Острозі, у Вільні, далі в Києві, Мінську, Пінську, Могильові і т. д. За зразком єзуїтських шкіл були і тут так, звані рекреації, під час яких студенти розважалися, між іншим, співаючи пісні духовного змісту (канти), граючи драми або діалоги, декламуючи віршовані промови. З цього розвинувся звичай, щоб студенти на великі свята (різдвяні, великодні) ходили по хатах, співали там, виголошували віршовані промови або грали (переодягнені) невеликі драматичні образки (розмови пастухів при народженні Христа, трьох королів у Ірода, нараду Ірода з євреями, його смерть тощо). За це їх частували і обдаровували. Все те прищеплювало залюбленість у драматичні вистави між широкими народними масами і зоставило свої сліди і залишки ще й досі. З другої половини XVII ст. маємо кілька руcько-українських релігійних драм, а з 1619 р. дійшли до нас дві інтермедії, написані поляком зі Львова Яковом Гаватом і вставлені в його релігійну драму про смерть св. Івана Хрестителя. Цю драму разом з інтермедіями грано того року на ярмарку у Кам'янці-Подільському, а потім було надруковано. Цікаво, що автор, поляк, застосував українську мову для досягнення більшого комізму своїх інтермедій. Ми знаємо ще кілька прикладів, коли польські автори складали якщо не цілі п'єси, то поодинокі комічні партії в своїх інтермедіях українською мовою. Ці інтермедії, грані на ярмарках, мали дуже подобатися простому людові, якщо сама їхня латинська назва досі заховалася в його устах, і він усяку комічну, несподівану подію, пригоду, думку тощо називає «термедією».

З XVII і XVIII в. до нас дійшла чимала кількість драматичних творів тієї старої форми. Цікаво, як під впливом обставин ця стара форма часом набувала нового змісту. Так, якийсь Феофан Трофимович, професор Київської академії, написав драму «Милость Божія Украину чудно свободившая», де представлено було недавню війну українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким проти Польщі та де самого Хмельницького було звеличено хоч не-

зграбними, але гарячим українським патріотизмом пройнятими віршами. Між цими драмами XVII ст. особливо цікава одна (знайдена мною), основою якої є апокрифічне оповідання так званого Никодимового євангелія про сходження Христа по смерті до пекла і про його збурення*: цю драму написано майже чистою русько-українською народною мовою і віршами, подібними до українських козацьких дум. Вона мусила бути дуже популярна на цілім обширі, заселенім русько-українським народом, коли рукопис її знайшовся в Калуському повіті в Галичині, а перероблена з неї епічна «вірша» заховалася в пам'яті народу Харківської губернії в Росії, уступи ж із неї в усних оповіданнях народних повторюються тепер на Кавказі, як і над Дніпром, у Карпатських горах і в Угорській Русі. А драма ця, хоч мала в західноєвропейських літературах багато взірців, являє собою не копію, а, наскільки можна судити при відсутності аналогічного польського твору, оригінальну українську композицію.

У XVIII ст. талановитим автором драм і гумористичних інтермедій був Митрофан Довгалевський, професор поетики в Київській академії. Поряд із ним слід згадати релігійну драму св. Димитрія Ростовського, драми й інтермедії Варлаама Лящевського, єпископа Георгія Конського та інших. Треба також згадати, що коли в половині XVII ст. українські вчені переселялися у Московську Русь, то занесли туди з собою також замилування до не знаних там до того часу драматичних вистав. Строгі московські ретроградн спочатку неохоче спри йняли цю новину, але з часом вона їм також полюбилась, русько-українська релігійна драма перша почала будити любов до драматичної літератури не тільки в Москві, а і в Ростові, Полоцьку, Рязані та навіть і в далекім Тобольську, де єпископом було поставлено українця Максимовича* і де залишки української релігійної драми збереглися серед простих міщан до недавніх часів. А українець Мануїл Козачинський, покликаний близько 1740 р. до Нового Саду ректором першої «Словено-сербської духовної колегії», написав за зразком київських шкільних драм перший подібний твір у сербській літературі. Була це «Трагедія сирѣч печальная повѣсть о смерти послѣдняго сербскаго царя Уроша V по разрушеніи сербскія державы», видана друком 1798 р. в переробці і під іменем Раїча (див.: П и п і н і С п а с о в и ч. История славянских литератур, т. 1, с. 278).

Природно, що застаріла форма, мова і манера цих духовних драм у XVIII ст. не могла вже задовольнити ані інтелігенції, ані народу. Народ переробляв на свій смак їхні теми, але додавав їм гумористичний і сатиричний присмак. З того постали так звані вірші або орації, характерні витвори української музи, попередники «Енеїди» Котляревського. В пам'яті зосталися і далі розвинулися як самостійні витвори також духовні канти, що спочатку були частинами драм, а в XVIII ст. дали поштовх до створення великої кількості духовних пісень, зібраних і виданих найраніше 1790 р. в так званому «Богогласнику» в Почаєві. Серед народу зберігся вертеп, держалися подекуди, незалежно від драм, інтермедії або комічні сцени (як Соломон хитрістю вибрався з пекла, як мужики з дяком пишуть супліку на попа тощо).

Українська інтелігенція, абсорбована протягом ста років російськими центрами, Москвою і Петроградом, в добу Катерини II і пізніше йде в перших рядах творців новочасного російського драматичного мистецтва. Українець Капніст у своїй п'єсі «Ябеда» перший у Росії дав приклад сміливої політичної сатири і був попередником геніального Гоголя, котрий своїм «Ревізором» уперше потряс основи самодержавно-бюрократичної Росії часів Миколи I.

Аж 1819 роком можна датувати початок нового драматичного мистецтва українською мовою. Того року автор перелицьованої «Енеїди», Іван Котляревський, написав свою «Наталку Полтавку» для вільного театру у Полтаві, на бажання князя Репніна*; невдовзі по тому він написав також другу п'єсу «Москаль-чарівник». Обидві п'єси виставлялись у Полтаві і дуже подобались. Вони ввійшли в постійний репертуар домашніх театрів багатих українських панів, які по своїх дворах заводили для забави театральні трупи із своїх підданих. Із одної такої трупи вийшов геніальний артист Щепкін*, котрий впродовж довгого часу був одною з перших зірок головного театру в Москві, а найперші свої лаври здобув власне у ролях із п'єс Котляревського.

Майже одночасно з Котляревським писав для одного з приватних театрів свої українські комедії талановитий Василь Гоголь, батько автора «Мертвих душ», але всі його комедії загубилися, крім однієї, що має заголовок «Простак». Котляревський, так само як і Гоголь, в тих перших своїх драматичних спробах відразу виявляє характерні

прикмети української драми. Обидва вони беруть живі постаті з місцевого народного життя, пишуть живою і гарною народною мовою і хоча в будові своїх п'єс наслідують французькі і з Франції перенесені російські взірці, проте глибоке знання рідного народу і щира любов до нього додають їхнім творам такої жвавості, правди і теплоти, що ті й досі не сходять зі сцени. Особливо це треба сказати про «Наталку Полтавку» Котляревського.

У 30-х роках постає друге вогнище українського духовного життя в Харкові. Його осередком і головним діячем є Грицько Квітка (Основ'яненко), талановитий повістяр. Сам він був великим любителем театру і, організувавши театральну трупу, написав для неї, крім значного числа російських п'єс, також українську комічну оперету «Сватання на Гончарівці», і кілька його комедій —«Шельменко— волосний писар», «Шельменко-денщик», «Щира любов». «Сватання на Гончарівці» донедавна трималося на сцені завдяки гарній музиці і комічній ролі придуркуватого сільського парубка Стецька, котрий наповнює п'єсу своїм блазенством. Дуже сценічний також «Шельменко-денщик» — цікава переробка одної з кращих п'єс італійського письменника Гольдоні*. Тепер Квітчині п'єси зникли з українського репертуару; при всьому таланті автора, хоч багато в них жарту, та менше тієї теплої любові до народу, якою відзначаються твори Котляревського і українські оповідання самого Квітки.

Від тієї пори українські театральні п'єси стали майже необхідною частиною російського репертуару не тільки на Україні, але й в столицях. Також польські театральні трупи на Правобережній Україні, в Кам'янці, Житомирі, Одесі і Києві, час від часу не нехтували ними.

У Галичині почалися перші українські театральні вистави 1848 р. Початок поклав у Коломиї о[тець] Іван Озаркевич* (батько пізнішого посла Озаркевича), виставивши свої переробки «Наталки Полтавки» Котляревського, одної поеми Писаревського, а також, здається, «Москаля-чарівника». Перед 1848 р. вихованці духовної семінарії кілька разів давали театральні вистави в будинку семінарії, але виставляли польські п'єси; так само перед 1848 р., десь у 30-х роках, написав о[тець] Степан Петрушевич (батько вченого каноніка, тоді парох у Добрянах біля Стрия) кілька водевілів, але, здається, що ті п'єси не потрапили на сцену. Тільки в 1848 р. заохочені успіхом українських п'єс,

взялися деякі українці перекладати або переробляти чужі театральні п'єси для української сцени. Так Іван Айталевич* переробив водевіль «Козак і охотник», Іван Наумович — Мольерову комедію «George Dandin», Келестин Скоморівський віршовану трагедію Хом'якова* «Єрмак». Проте весна відродження була коротка; вже 1849 р. настала реакція, і українцям відхотілося театру.

Тільки з приходом конституційної свободи в Австрії знову ожило в українців бажання мати свій народний театр. Особливо захопився цією справою підмаршалок галицького крайового сейму Юліан Лаврівський*. Він порушив її і в сеймі, а потім особистими заходами довів до того, що 1864 р. справді було засновано у Львові першу, вже не аматорську трупу для українських театральних вистав у Галичині. Почавши у Львові, ця нова трупа під керівництвом Омеляна Бачинського* давала вистави по всіх більших містах східної Галичини. Краса української мови і чарівна сила української пісні скрізь збуджували щирий ентузіазм не тільки між українцями, а й між поляками та людьми інших народностей. Репертуар був скромний. Дбалося головним чином про чистоту мови. П'єси Котляревського і Квітки були головним центром рідного репертуару; поряд з тим драматизувались деякі популярні повісті, як, наприклад, Квітчина «Маруся». Над збагаченням репертуару працювали Климкович, Свенціцький*, Остап Левицький*. Перероблялися на мелодрами деякі популярні опери, як ось Монюшкова* «Галька», Веберові* «Преціоза», «Роберт Диявол»* тощо; перекладено було деякі кращі драми Коженьовського*: «Верховинці», «Цигани»; було дещо й свого, хоч слабкого, як ось мелодрами Гушалевича «Підгіряни», «Сільські пленіпотенти», атракціею котрих була музика Вербицького*. Не обійшлося і без низькопробних мелодрам, таких як «Чорні дияволи», «Дон-Жуан»,— і без німецьких фарсів давнього Коцебу* та пізнішого Бенедікса*; не обійшлося врешті й без не менш жахливих спроб виставляти частинами або повністю архітвори класичної німецької драми, такі, як Шіллерові «Розбійники»; не обійшлося й без оффенбахад*, які воістину виглядали як карикатура карикатури. Словом, український театр у Галичині в ту пору, а власне по добрих двадцяти роках свого існування, загалом типологічно був подібний до польської мандрівної трупи, або до німецької так званої «Schmiere»*; репертуар, декорації, костюми і гра артистів — усе було на однаковому рівні,

все було просто-таки примітивне. Правда, театр одержував кілька тисяч злотих крайової субвенції (спочатку 4000, потім 6000 і нарешті 7250); провінційна публіка була ним захоплена завдяки співам і танцям, газети хвалили вистави і гру артистів, почасти тому, що звикли легковажно і некритично трактувати театри взагалі, почасти щоб не зашкодити тим «бідним людям» і не спричинитися до втрати ними субвенції.

Тим часом на Україні сталося щось таке, що тому, хто здалеку б дивився на речі, могло б здатися неправдоподібним, неможливим. Як відомо, там вийшла 16 травня 1876 р. заборона української мови в друці; в громадському житті вже й перед тим її нікуди не було допущено. Аж тут нараз, у 80-х роках, постає там український театр і відразу досягає такої висоти, про яку в Галичині довго ще навіть і мріяти не можна було. Як це сталося — не місце тут оповідати. Головну заслугу в тому мають троє людей: Михайло Старицький, Марко Кропивницький та Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). Старицький, талановитий поет, перекладач сербських пісень, Андерсена* та Шекспірового «Гамлета» на українську мову, вклав значний капітал в театральне підприємство; Кропивницький, талановитий і досвідчений драматичний актор, котрий здобув собі вже голосне ім'я в російських театрах, а крім того виявив також значний талант як драматичний письменник; нарешті Тобілевич, дуже талановитий актор, виявився також першорядним драматичним письменником в українській літературі. Ці троє людей склали першу українську акторську трупу, головними оздобами якої згодом були брати Івана Тобілевича, широко відомі артисти Садовський* і Саксаганський*, далі пані Заньковецька* та Затиркевич* і чимало інших талановитих артистів і артисток. Склалася трупа, якої Україна не бачила ані перед тим, ані по тому, трупа, котра збуджувала ентузіазм не тільки в українських містах, а й у Москві, і в Петрограді, де публіка часто має нагоду бачити найзнаменитіших артистів світової слави. Гра української трупи була не дилетантською імпровізацією, а наслідком сумлінних студій, глибокого знання українського люду та його життя, освітленого інтуїцією великих талантів. До того ж ця трупа виступила відразу зі своїм оригінальним, українським і щиро народним репертуаром. Цензурні умови, серед яких виник український театр, справили вирішальний вплив на формування і харак-

тер його репертуару. Українська трупа могла виставляти тільки оригінальні українські п'єси з сучасного народного життя. Ані перекладних п'єс, ані історичних, ані таких, де б виступали і по-українськи говорили персонажі з інтелігенції, вона грати не могла. І ось під тиском таких цензурних вимог постала наша національна драма в Росії, головними репрезентами якої є Кропивницький і Карпенко-Карий. У їхніх драматичних творах постає перед нами, як живе, українське село з його поезією і з його душевною темнотою, природною красою і п'явками та визискувачами. Сільська вулиця, співи та забави дівчат і парубків, корчма з неодмінним євреєм, старшина та громадська управа, сільські лихварі і сільські вчителі, сільський пролетаріат і сільські дуки, багатії та землевласники,— все те тут демонстровано в ряді прекрасно оброблених і часто глибоко вивчених типів. Особливо твори Карпенка-Карого, першого сучасного майстра на полі української драматичної літератури, відзначаються великим даром обсервації, вірності спостережень і здатності схоплювати на льоту нові явища в житті сучасного українського села. Сподіваюсь, що я матиму нагоду поговорити докладніше про цього письменника, а тепер тільки кількома словами доповню нарис історичного розвитку українського театру в Росії і в Галичині.

Я сказав уже, що цензурні умови були спочатку сприятливі для розвитку української драматургії, примусивши її стати на національну і до того на народну позицію. Але з часом ті ж самі умови виявилися шкідливими, обмеживши розвиток тієї драматургії. Сільське життя саме по собі досить монотонне і поза певним колом драматичних конфліктів (родинні роздори, класові суперечності) дає замало грунту для розвитку драми. Виключаючи з обсягу української драми інтелігенцію з її багатшим душевним життям, цензура спричинилась до того, що мотиви української драми почали повторюватися, а поглиблювати їх при примітивності сільських відносин і душевних інтересів було ніяк. Чи додавати до того, що трупа, організована Старицьким, по кількох роках великих тріумфів розділилася, що майже кожний видатніший актор намагався створити власну трупу і порядкувати на свій страх і риск; що — бачачи, як українське слово і українська пісня приваблює публіку — кинулися в цю галузь спекулянти, хрещені й нехрещені євреї, так що з часом аж надто розмножилися україн-

ські театральні трупи в Росії (тепер є їх більше сорока), що, нарешті, з огляду на закон про літературну власність, кожна така трупа силкувалася мати свій хоч трохи окремий репертуар — з чого можна зрозуміти, що не тільки на поле театру, а й на поле драматичного авторства мусила налетіти юрба спекулянтів, людей без хисту і безоглядних фабрикантів, плагіаторів та карикатуристів. Не маючи ані таланту, ані дару спостерігання людської душі, ані знання української мови, почали вони писати по шаблону, почали подавати публіці збірники пісень, зліплених механічно, сцени хлопських пиятик, повні цинізму і неправди. А між тією юрбою нікчемних спекулянтів українським словом ледве дві-три трупи утримують стару добру традицію і намагаються грою артистів задовольнити смак найрозвиненішої публіки та репертуаром виявити найкращі прагнення й ідеали українського народу. Між цими трупами перше місце займає та, на чолі якої стоять нині троє братів Тобілевичів (Карпенко-Карий, Садовський і Саксаганський). Вона дає цієї зими вистави в Києві.

У Галичині проблема українського театру, на жаль, досі не посунулася вперед, а навіть навпаки, в останні роки була відкинута далеко назад. У 80-х роках імпульс до піднесення театрального мистецтва дав талановитий артист Іван Гриневецький*. Щоправда, він учився на польській сцені, котра, як відомо, не має зовсім народного мистецтва, а зате розвинула жанр салонової, розмовної комедії. От тим-то Гриневецький, крім щирого прагнення причинитися до розвитку українського театру в Галичині, не приніс для цієї справи ніяких чітких ані літературних, ані артистичних засад. Діставши можливість керувати художньою частиною театру, субвенціонованого краєм і поставленого під нагляд товариства «Руська бесіда»* у Львові, він витратив значні кошти на постановку мертвої історичної п'єси К. Устияновича* «Ярополк» і провалився з тим експериментом. Це зламало його силу. Пізніше, очоливши театр разом із Біберовичем*, він пішов утертою дорогою, поряд із старими українськими п'єсами культивував новішу французьку і німецьку оперету і тільки потроху виводив на сцену кращі твори Кропивницького, Старицького, Карпенка-Карого та інших українців. Галичина на той час не дала нічого гідного уваги. Данило Млака* писав оперети в дусі оперет німецьких або сентиментально-моралізаторські мелодрами; Омелян Огоновський, Корнило Устиянович,

Осип Барвінський* писали трагедії з української історії такого характеру, як німецькі Готшедові або російські Сумарокова* та Озерова*, склад трупи був дуже скромний, і Гриневецький марно вичерпав свої сили, працюючи над тим, щоб із випадково зібраних аматорів та самоуків витворити щось, що було б подібне до справжньої театральної трупи. По його смерті якийсь час здавалося, що в галицькому українському театрі почнеться поворот на краще. Деякі галицькі актори побули протягом певного часу в українських трупах у Росії під керівництвом Кропивницького і принесли звідти трохи краще розуміння вимог драматичного мистецтва та любов до українського репертуару. На сцену прийшли кращі п'єси Кропивницького, Карпенка-Карого, Янчука*, Мирного, опери Лисенка та Ніщинського*, і виявилося, що твори ті, зіграні хоч трохи пристойно, можуть збирати до театру набагато численнішу і добірнішу публіку, аніж нісенітна або цинічна оперета та аніж мертві, хоч патріотичними фразами напхані трагедії. Твори ті оживили й нашу галицько-українську драматичну продукцію. Частково під їхнім впливом автор наскрізь неприродних і маріонеткових «салонових» комедій («На добродійні цілі», «Соколики»), Гр[игорій] Цеглинський* написав свою кращу комедію «Ходачкова шляхта». Під впливом українців було написане моє «Украдене щастя» і наступні драми з сучасного сільського життя («Рябина», «Учитель»).

На жаль, цей поворот був дуже короткий. За кілька років в керівництві українського театру взяв гору напрям загалом ненаціональний — якщо взагалі можна говорити про якийсь напрям там, де панує цілковитий брак ясної думки і розуміння драматичного мистецтва. Репертуар українського театру в Галичині нині гірший, ніж був у 60-х роках; гра артистів звичайно більше нагадує імпровізацію, та й то імпровізацію людей неосвічених, котрі ледве вміють писати і читати, ніж будь-які художні студії. Оперети, заграні в столичних театрах двадцять років тому, доживають свого віку на кону галицько-української сцени; навіть для пристойної постановки давно застарілих творів Котляревського і Квітки немає достатніх сил. Це дуже сумна сторінка нашого життя, але я не можу про неї мовчати чи її затушувати саме тому, що галицько-українська преса мовчить про цей глибокий занепад нашої сцени або навіть маскує його похвальними рецензіями. Гадаю, що галицько українська громадськість може вже нині спромогтися на кращий театр.

ЮЖНОРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА

I. *Вступление.* Это название употребляется здесь не в смысле географическом; оно применяется не к литературе (вернее — литературам) юга России, а к литературе одной из славянских этнических особей, именуемой также малорусскою, русинскою или украинскою. Как этнически, так и в смысле историко-литературном эта особь представляет столь цельную и резко определенную физиономию, что, напр[имер], самую новейшую эпоху ее литературы, наиболее полно отражающую национальную жизнь во всех ее отправлениях, нельзя рассматривать отдельно от предшествующих эпох, не рискуя разорвать связь явлений. В ю[жнорусской] литературе, как и во всякой другой славянской, духовная жизнь нации с незапамятных времен отражалась параллельно в *словесности* (устной традиции мифологической и поэтической) и *письменности*; первая была достоянием более или менее широких масс народа, вторая была преимущественно органом государства, церкви и школы, проникая, однако, постепенно в более или менее широкие народные массы. Одна из самых характерных черт ю[жнорусской] литературы — параллельность и близость этих двух течений. С одной стороны, в устной словесности южнорусса, даже в том ее составе, какой сохранила народная память еще в XIX стол[етии], мы можем проследить отражение всех исторических судеб и всей культурно-исторической эволюции народа почти с доисторических, дохристианских времен до наших дней; с другой стороны, и письменные памятники ю[жнорусской] литературы с самых древних времен, несмотря даже на некоторую ненародность их языка, имеют всегда более или менее яркую окраску народного южнорусского элемента. С течением времени это сближение и взаимодействие обеих ветвей литературы делается все теснее и живее. Как вся культурная история южнорусского народа, так и его литература разделяется

естественно на три эпохи: 1) эпоху самостоятельной политической жизни, от ее начала до половины XIV стол[етия]*; границей можно принять год 1340, когда окончательно было упразднено галицко-русское княжество*; 2) эпоху литовского и польского владычества, с последующим за ней периодом включения южнорусских земель в состав государств российского и австро-венгерского, с половины XIV по конец XVIII стол[етия]; 3) эпоху национального возрождения южнорусского племени преимущественно путем литературы.

II. *Эпоха самостоятельной политической жизни.* Характерные черты этой эпохи — возникновение государственной организации с князем во главе, с дружиной, вечами свободных граждан, с концентрацией политической и духовной жизни в городах, с военными походами за море и в степи. Наиболее важное событие этого времени — принятие христианства. Начало южнорусской изустной словесности, равно как и письменности, недоступно для наших изысканий. В древнейших южнорусских обрядных песнях (колядках, щедривках, веснянках, свадебных, конечно не всех) мы имеем довольно живые отражения языческой старины, воззвания к языческому Даждьбогу*, останки культа природы. Есть указания на существование письмен в дохристианской Руси (тексты договоров Игоря с греками*, свидетельства арабов и автора паннонского жития Кирилла*). Как бы скептически мы не относились к этим свидетельствам, все-таки очень правдоподобно, что в таких древних центрах торговли, как Киев, Чернигов, Новгород, Переяславль, имевших частые торговые сношения с цивилизованными народами Запада и Юга, знание письма (какого бы то ни было — греческого,или латинского, или готского) должно было существовать в более или менее широких размерах. Мы знаем также, что и христианство имело в Южной Руси немало приверженцев задолго до официального крещения; значит, и первые южнорусские церкви должны были иметь хоть какие-нибудь начатки письменности, поучения на местном языке, ежели даже принять, что они пользовались греческими литургическими книгами. Официальное принятие христианства вводит Южную Русь в тесные дружественные сношения с Византией. Отсюда, а, может быть, еще более из близкого Корсуня*, получает Русь свое первое духовенство, церковные книги и произведения религиозного искусства (иконы, образцы церквей). Специально влияние Корсуня (греч[еского] Херсонеса Таврического) оставило много-

численные следы в древнерусской легенде и традиции; оно легло в основание первой русской национальной легенды о крещении Руси и связанного с ней цикла легенд о Клименте Римском* и обретении его мощей в Корсуне.

Принятие Русью христианства упрочило сношение Руси с Болгарией, которая предшествовала ей на пути христианизации. Исторических свидетельств о сношениях древней христианской Руси с Болгарией у нас нет, но мы имеем вещественные доказательства таких сношений в церковных и других книгах, переведенных с греческого на древнецерковный язык в Болгарии и занесенных на Русь в эту первую эпоху. Вместе с переводами к нам приходили из Болгарии и первые начатки оригинальных сочинений на этом языке, напр[имер], так назыв[аемые] паннонские легенды о славянских апостолах Кирилле и Мефодии*, сочинение монаха Храбра* об изобретении славянских письмен, сочинения Климента Болгарского*, Иоанна Экзарха*, житие Вячеслава и Людмилы чешских*. Шла ли к нам из Болгарии в ту раннюю эпоху пропаганда болгарской ереси, так назыв[аемого] богомильства, в форме изустной проповеди болгарских миссионеров, как это имело место на западе Европы,— не знаем; глухие и притом несколько более поздние упоминания о болгарских книгах, содержащих всякие басни и вредные учения, позволяют лишь догадываться, что Русь усваивала себе у болгар, кроме книг литургических, священного писания и отеческих поучений, также многочисленные произведения так назыв[аемой] отреченной, апокрифической литературы, из коих многие, восполняя пробелы в официальной церковной традиции, или соприкасаясь с исконными народными верованиями, или, наконец, удовлетворяя народную потребность в свободной игре фантазии и поэтических эмоциях, сделались достоянием широких масс народа, влияли на его изустную словесность или подвергались многочисленным переделкам и подновлениям и до сих пор не потеряли среди него своей силы и своего влияния.

Из прочих посторонних влияний, которые в эти древние времена участвовали в формировании духовного облика народа, можно оставить в стороне варяжское и готское, как слишком затемненные и почти неуловимые.

Гораздо яснее выступает влияние еврейское, собственно иудейско-раввинское. Уже легенда о крещении Руси говорит о иудейских миссионерах, пытавшихся обратить Вла-

димира в еврейство. Сила и продолжительность еврейского влияния объясняется соседством и сношениями Руси с хозарами, правящие классы которых держались одно время Моисеева закона*, а также соседством Крыма, с его караимскими колониями*. Прямое влияние еврейской пропаганды в древней Руси мы видим,— оставляя в стороне спорный вопрос о секте жидовствующих*,— в перенесении непосредственно из еврейских источников (Талмуда*, Мидрашей* и более поздней иудейской литературы) некоторых легенд, апокрифов (Соломон и Китоврас), притч (о слепце и хромце), вероятно не в виде переводов, а скорее посредством изустной передачи, и даже некоторых религиозных и догматических воззрений, следы которых встречаются, напр[имер], у Кирилла Туровского. Интенсивностью еврейского влияния объясняется также существование в Южной Руси оживленной антиеврейской полемики, венцом которой была книга «Палея толковая», составленная в значительной части из произведений (апокрифов) еврейской литературы.

Греческие иерархи, приходившие из Византии, под свежим впечатлением борьбы между церквями восточной и западной, перенесли к нам также полемику против латинян, идущую в Южной Руси беспрерывно до самых новейших времен. Нельзя сказать, чтоб эта полемика уже в те древние времена была у нас чем-то экзотическим; при непрерывных и довольно широких купеческих и дипломатических сношениях Киевской, а потом Галицкой Руси с католическим Западом возможность латинской пропаганды была всегда довольно велика, хотя прямых культурных или литературных влияний Запада на Русь до самого XIV стол[етия] мы почти не замечаем.

Самая сильная и широкая струя культурного и литературного влияния шла к нам из Византии. Мы получили оттуда не только священные и литургические книги, но массу поучительной и назидательной литературы, в том числе такие капитальные в культурно-историческом отношении книги, как «Четью-минею» и «Пролог»*, переведенные с греческого по всей вероятности на Руси и расширившиеся здесь новыми вставками местного происхождения. Из Византии пришли к нам образцы исторической литературы в форме хроник Малалы, Амартола и патриарха Никифора, компиляций вроде хронографов*, продолжавших свое развитие на русской почве. Византия дала нам в разных святоотеческих писаниях, шестодневах и апокрифических сочинениях

некоторые скудные элементы естественных познаний. От нее же идут образцы изящной словесности не только в отрывках религиозной гимнологии, вошедших в церковные песнопения, но и в повестях и песнях мирского содержания, как известная «Александрия», вошедшая в состав хронографов, как «Девгениево деяние» — довольно самостоятельная переделка греческого национального эпоса о Дигенисе Акрите, как переведенное с греческого, первоначально индийское собрание сказок и басен «Стефанит и Ихнилат», как первоначально семитское, но тоже перешедшее к нам через Византию сказание об Акире премудром, как произведения духовной эпики вроде романа «Варлаам и Иоасаф» и масса древних новелл и сказаний, включенных со временем в громадные сборники житий святых (о Егории Храбром, Алексее, человеке божием, Евстахие Плакиде, Марии Египетской и т. п.). Эти последние сочинения, переводившиеся в самую раннюю эпоху нашей письменности, не только удовлетворяли потребность наших предков в чтении поэтических созданий, но давали готовые образцы и мотивы для собственных произведений. Наконец, нельзя не упомянуть об образцах церковного, канонического права, полученных нами из Византии в виде разных пандектов*, номоканонов* и законоправильников*, коих собрание опять таки обогащалось на Руси собственными уставами и правилами, соответствовавшими потребностям русской церковной жизни. В разных редакциях греческого индекса книг истинных и ложных, переводимых у нас, Русь получила первый, хотя довольно примитивный, образчик религиозно-литературной критики, тоже не оставшийся без влияния на движение русской мысли. Но для оценки влияния Византии на Русь не менее важно знать и взвесить то, чего она нам не дала, не потому, может быть, что не хотела, как позже утверждали многие полемисты, а потому, что была неспособна дать, или мы не были способны воспринять и культивировать получаемое. Она не дала нам систематической, для образования широких масс приспособленной школы, потому что не имела ее и для своих масс: более высокое просвещение в ней было доступно только немногим избранным. Она не дала нам знакомства с древнеклассической литературой и наукой потому, что и в ней самой эти традиции были в то время в загоне, да и Русь не была способна воспринять их. Как среди различных влияний развивалась ю[жнорусская] литература с XI до половины XIII в., это в существен-

ных чертах указано в статье А. Н. Пыпина (см. XXVIII, стр. 581 и сл.).

Характеристической особенностью древней ю[жнорусской] литературы является обилие сборников разнообразного содержания, составленных более или менее систематически, с более или менее определенной целью дать читателю в руки энциклопедию самонужнейшего и заменить ему школу. Образцы таких сборников Русь получила из Болгарии (Сборники Святослава 1073 и 1076 гг.); впоследствии мы видим целый ряд подобных полуоригинальных произведений («Златая цепь», «Матица», «Измарагд», «Златоструй», «Златоуст» и др.), составленных обыкновенно из отрывков переводных, но иногда и оригинальных русских произведений. Особое место среди этих сборников занимает «Пчела», сборник апофегм и мудрых изречений, переведенный с греческого. «Пчела», вместе с книгами притч, Екклезиаста и Иисуса, сына Сирахова, имела значительное влияние на составление древнерусских памятников подобного рода (напр[имер], «Моление Даниила Заточника»). Непосредственно к греческим образцам примыкает и даже кое-где пользуется греческими шаблонами древнерусская агиобиография*, создавшая, однако, несколько циклов оригинальных произведений легендарного характера, из которых самый важный — «Печерский патерик», имеющий гораздо более литературное, чем историческое значение. Кроме «Патерика», важны легенды о равноапостольном Володимире и крещении Руси, о убиении Бориса и Глеба и о св. Николае Мирликийском, который с началом XIII в. делается как бы национальным русским святым и медленно устраняет более давний культ Климента Римского.

Гораздо менее шаблонного и гораздо более непосредственных следов живой действительности мы имеем в древнерусском летописании. Началось оно несомненно еще в начале XI стол[етия], вероятно — в центре политической жизни древней Руси, в Киеве. При живом участии значительного большинства свободных людей в политической жизни страны неудивительно, что интерес к удержанию на письме воспоминаний об этой жизни пробуждается скоро и в других центрах, оживляет людей разных сословий и званий. Возникают многочисленные и разнообразные по характеру и колориту записки и сказания, которые в XII и XIII веках входят в состав так назыв[аемой] «Повести временных лет» и тех больших компиляций нашей древней

исторической традиции, которые дошли до нас в многочисленных изводах и редакциях. Эти летописные компиляции имеют большой интерес и для историка литературы, так как в их состав вошли целиком или с некоторыми изменениями сочинения, неизвестные из других источников (Поучение Владимира* Мономаха), многие сказания, взятые из уст современников, пересказы древних песен и былин (борьба отрока с печенегом и основание Переяславля, белгородский кисель) или живые рассказы очевидцев, полные драматизма, как рассказ некоего Василия об ослеплении Василька Теребовельского и волынской войне 1097—1099 гг., рассказ о походе Игоря на половцев и т. п.

В летописях мы находим не только многочисленные указания на песни, пение и певцов в древней Руси, но и некоторые образцы древней поэзии: поговорки и пословицы, местные и героические предания, отрывки песен, из коих самый интересный — сказание о половецком хане Отроке и гудце Оре (в самом начале так назыв[аемой] Галицко-Волынской летописи). Этот отрывок вместе с присоединенным к нему отрывком похвалы князю Роману составляет почти единственный ценный pendant[1] к уцелевшему до наших дней более обширному произведению древней южнорусской дружинной поэзии, известному «Слову о полку Игореве». Много остатков этой поэзии сохранилось, в более или менее видоизмененном состоянии, в устах южнорусского народа в форме обрядных песен, а главным образом колядок, щедривок и свадебных. Упоминания о событиях и лицах в этих песнях выветрились совершенно, но образ быта, сословной среды осталоя нетронутым: боярство и «дружба» (дружинник), князь и его двор, походы и оружие (лук и стрелы), охота с соколами, убивание туров и оленей, костюмы мужской и женский — все указывает на быт свободных, богатых людей XII—XIII в.

Кроме памятников мирской поэзии, существовала в древней Руси аналогическая поэзия духовная — каноны, песни и сказания на мотивы церковные и апокрифические; интересен образчик внецерковной поэзии, близко подходящий к складу «Слова о полку Игореве» — так назыв[аемое] «Слово о Лазареве воскресении».

В 1240 г. происходит разгром Киева — главного центра древнерусской политической и духовной жизни. Ежели

[1] Відповідник *(франц.).— Ред.*

до тех пор южнорусская жизнь и литература была до известной степени общерусской, то теперь общее течение видимо все более и более разветвляется; один поток отливает на север (Владимир, Суздаль, Москва), другой — на запад (Волынь, Галич). Сначала мы видим еще следы общности: Серапион Владимирский*— по происхождению киевлянин, Петр — уроженец Галицкой Руси*; составленные в Киеве летописные записки входят в состав летописи, редактированной в конце XIII стол[етия] в Суздали; киевские митрополиты идут на север и возвращаются оттуда. Но уже в XIV стол[етии] течения расходятся; на севере возникает новая литература, хотя и на основании южнорусской письменной традиции, но с физиономией другого этнического облика; на юго-западе продолжается старая традиция и в свою очередь осложняется новыми, западноевропейскими течениями, вырабатывая новый тип, отличный от северного.

III. *Эпоха литовско-польского владычества.* После монгольского разгрома 1240 г. политическая жизнь, хотя и в некоторой зависимости от татар, продолжалась в Галицкой Руси еще 100 лет. Оторванная от своего естественного центра, Киева, она тянется к Западу, входит в разнообразные сношения с Венгрией, Австрией, Польшей, Германией, Римом. Впервые под давлением татарского ига возникает мысль о более тесной связи с Западом посредством унии с Римом, и эта мысль со времен Данила Галицкого* не исчезает; Южная Русь теперь, так сказать, поворачивается лицом к Западу. Почти целое столетие кажется, что духовная жизнь и литература Южной Руси не изменилась, но только оскудела. Летописные повествования продолжаются: к Галицко-Волынской летописи примыкает Литовская*, к Киевской, включенной в Ипатьевский свод,— Краткая киевская*, повествующая главным образом о южнорусских событиях конца XV и первой половины XVI стол[етия]. Церковно-учительная письменность состоит по-прежнему из поучений митрополитов (Киприан, Фотий*, Цамблак, Исидор). Вместе с тем, однако, чувствуется веяние нового времени. Русские митрополиты принуждены обращать свои взоры на Запад: Цамблак присутствует на католическом соборе в Констанце* (1414—1418), Исидор — в Ферраре и Флоренции (1439)*. Туда же обращают стои взоры и светские южноруссы: политическая уния Литвы с Польшей* втягивает русских бояр и князей в общение с польской

шляхтой и западным просвещением. Конец XIV столетия — эпоха зарождения гуманизма, основания первых университетов (1348 г. в Праге, 1364 г.* в Кракове); на территориях, опустошенных татарами, начинают возрождаться города — новые центры цивилизации; некоторые, как Львов, населяются немецкими и польскими колонистами, другие имеют преимущественно южнорусское население, но получают сперва от литовских князей, а потом от польских королей магдебургское право* и значительные льготы. Прилив западных колонистов вносит новый дух в южнорусское мещанство; в борьбе за свои сословные права оно постепенно доходит до мысли отстаивать также свои религиозные и национальные интересы, составляет для этой цели церковные братства, основывает школы и типографии, пытается отвоевать себе право участия в управлении церковными делами. Влияние новых политических обстоятельств отражается и на языке новой ю[жнорусской] литературы. Господство древнецерковного языка вне церкви падает; занесенное из Болгарии «добрословие»* почти не коснулось Южной Руси; письменный язык подпадает сильному влиянию того государственного и канцелярского языка, который выработался в Литве на основании белорусского наречия, с примесью польских и латинских терминов. По мере своего распространения в Южной Руси этот язык в конце XVI в. все более и более приближается к местному южнорусскому, или украинскому языку, хотя и здесь не обошлось без реакции. Одним из самых могущественных рычагов дальнейшего развития письменности и всей духовной жизни является книгопечатание, занесенное туда в конце XV в. немцем Швайпольтом Фиолем (1491), отпечатавшим в Кракове пять церковнославянских литургических книг. В XVI в. печатает русские книги Франциск Скорина в Праге (1517 г.), потом в Вильне (1525)*. Вместе с другими югославянскими произведениями, почерпнутыми иногда из латинских источников (Александрией сербской редакции, Никодимовым евангелием, переведенным с латинского), приходят и сербские печатные издания Божидара Вуковича (1536—38)*, употреблявшиеся в ю[жнорусских] церквях и монастырях кое-где еще в XVIII в. 40 лет спустя после виленских изданий Скорины начинается в Южной Руси, с легкой руки московских выходцев Ивана Федорова и Петра Мстиславца*, правильное книгопечатание, сперва в Заблудове, потом в Вильне, Львове, Остроге и друг[их] менее значительных городах

и м[онасты]рях, позже — в Киеве и Чернигове. Самое важное и замечательное из ю[жнорусских] изданий конца XVI в.— знаменитая Острожская Библия 1580—81 гг. Это первое полное издание церковно-славянского перевода всей Библии. Появляются и переводы Евангелия на народный южнорусский язык. Князь Курбский, поселившись на Волыни, имел влияние на развитие просвещения в Южной Руси. Горячий защитник православия, он видел его слабость в недостатке книг, сам переводил творения Иоанна Дамаскина, поощрял молодежь изучать греческий и латинский языки, искать образования в западных университетах. Последние два десятилетия XVI в. ознаменовались значительным подъемом общественного и умственного движения в Южной Руси. Из сближения с Западом вырастает целый ряд конфликтов между православными и латинянами, как борьба за реформу календаря и за церковную унию с Римом. В этой борьбе принимают участие не только духовные, но и мирские люди. В 1591 г.* печатается первая грекославянская грамматика «Адельфотес». Возникают многочисленные школы, прежде всего в городах, при братствах, которые одною из своих главных целей ставят содержание «даскала», т. е. учителя. Самый могущественный защитник православия князь Константин Острожский основывает академию в Остроге и всячески поощряет талантливых и ученых южноруссов к защите православия. В Остроге работают Герасим Смотрицкий, Василий Суражский, автор ученой, но несколько механически составленной «Книжицы о вере единой» (1588), блестящий полемист Христофор Бронский, автор «Апокрисиса» (1597)* или ответа православных на второе издание книги Скарги* «О jedności kościoła Bożego» и на униатское изложение истории собора 1596 г. Во Львове в защите православия выступают мещане, главным образом Красовский и Рогатынец, последний, вероятно, автор замечательного трактата «Пересторога всѣм православным зѣло потребная». Живостью изложения, богатством и образностью языка и искренностью чувства всех превосходит Иван Вишенский, уроженец Галицкой Руси, афонский монах, который в своих посланиях, кроме полемики с латинянами, указывает православным необходимость коренной реформы собственной жизни, необходимость демократизации общества и стойкости характера. Идеи Ивана Вишенского разделял его друг, тоже афонский монах Иов Княгиницкий, основавший иноческую обитель в пустыне Мар-

ковой в Карпатских горах. Его наследник на игуменстве Феодосий положил своим уставом общежития и своим увещанием к инокам начало реформе православного иночества. Скит Манявский сделался исходной точкой возрождения, и благодаря ему православие держалось в Галицкой Руси вплоть до конца XVII в. Скит был тоже очагом церковной проповеди и поучений. Его основатель оставил нам одну из первых попыток литературной критики — разбор сочинения Кирилла Транквиллиона-Ставровецкого «Зерцало богословіи»*. Инок Игнатий из Любарова написал интересное житие Иова*. Православие защищали и другие писатели, напр[имер], братья Зизании-Тустановские, Стефан и Лаврентий (Лаврентий — автор церк[овно]слав[янской] грамматики и букваря), Памво Беринда, автор первого словаря церковнославянского языка (1627) и разных панегирических стихотворений,— и наиболее плодовитый и начитанный, но наименее стойкий из них Кирилл Транквиллион-Ставровецкий, автор «Евангелия учительного» (1619), «Зерцала Богословіи» (1618), служившего руководством для священников, и интересного собрания прозаических и стихотворных сочинений, изданных уже после смерти автора, под загл[авием] «Перло многоцѣнное» (1646). Особенно стихотворные части этой книги замечательны своим стихосложением, очень близким к той оригинальной форме, в какой дошли до нас из уст кобзарей украинские козацкие думы. Ставровецкий перед смертью изменил православию и умер униатом. Среди противников православия главное место занимал Ипатий Потий, главный зачинщик унии, епископ владимирский, впоследствии униатский митрополит киевский, один из лучших мастеров тогдашнего языка (его образцом был Скарга), автор полемических сочинений: «Уния» (1595), «Антиризис» (1599), «Гармония» (1608) и ответа на письмо Мелетия Пигаса (1606), а также значительного числа проповедей, оставшихся ненапечатанными и изданных впоследствии Львом Кишкой в польском переводе*. Потий — талантливый полемист, хорошо владеет всеми приемами иезуитского красноречия, умеет мастерски подделываться под личину сердечности и смиренномудрия, чтобы потом вдруг перейти в гордый и заносчивый тон человека, власть имущего. В этом отношении открытое письмо Мелетия и ответ на него Потия составляют самый яркий и поучительный контраст. Возле Потия можно назвать разве Вельямина Рутского, реформатора Базилианского ордена*,

который писал только по-польски и по-латыни и положил начало довольно богатой польской письменности ю[жнорусских] базилиан в XVII—XVIII вв. Шатание между Русью и Польшей, между православием и унией или латинством заедает в первой половине XVII в. двух очень талантливых, но слабохарактерных южноруссов: Кассиана Саковича, сперва ректора братской школы в Киеве и автора стихов на похороны гетмана Петра Конашевича (1622), потом ярого «перекинчика», латинника и автора многих злобных сочинений против православия, и Мелетия Смотрицкого, сына Герасима, автора ценной полемической книги «Threnos, to jest lament wschodniej cerkwie» (1610) и других полемических сочинений в защиту православия, которому он впоследствии изменил. Около 1620 г. на первый план умственного и литературного движения Южной Руси выступает опять Киев и удерживает за собой это главенство почти до половины XVIII в. Здесь возникают в 1615 г. братская школа и типография при Печерском монастыре*, который вмещает в своих стенах ряд талантливых и трудолюбивых людей, как Елисей Плетенецкий, усидчивый переводчик с греческого разных святоотеческих творений, и Захария Копыстенский, ученый догматист («Книга о вѣрѣ»), переводчик и исправитель чужих переводов и, главное, автор «Палинодии», монументального полемического сочинения против унии, которое можно смело назвать суммой и венцом всей южнорусской антиуниатской полемики. В свое время это сочинение не попало в печать и не имело такого влияния, какое могло бы иметь. Оно свидетельствует о громадной эрудиции и строго логическом мышлении автора, написано очень легко, живо и увлекательно, окрашено кое-где южнорусским юмором и оживлено искренним патриотизмом. К Печерскому монастырю и его кругу примыкают Иов Борецкий, митрополит, один из авторов полемического сочинения против Смотрицкого, Кальнофойский*, автор книги о чудесах Печерского монастыря («Teraturgema»), и Сильвестр Коссов, впоследствии митрополит, переводчик и первый издатель «Печерского патерика». Петр Могила вносит небывалое оживление в церковную и умственную жизнь всего народа. Главное дело его жизни — основание Киево-Могилянской коллегии, которая должна была сделаться забралом православия и южнорусской национальности, пользуясь тем же оружием, каким велись на них нападения со стороны врагов — наукой и просве-

щением. Могила кладет начало реорганизации православной церкви, заботится о печатании литургических книг, сам под псевдонимом Евсевия Пимина сочиняет полемическую книгу «Лифос» (1644)* против нападений Саковича и издает много других книг, в том числе замечательную энциклопедию нравственных и житейских поучений «Анфологию» (1636 г.; первое русское издание богато иллюстрированное). Последующие события не дали надлежащего роста семенам, брошенным его рукой. Не прошло года после его смерти, как в Южной Руси вспыхнуло восстание Хмельницкого, произведшее глубокие изменения во всем жизненном строе Украины.

В XVI в. расцвет польской литературы захватил в свое течение и многих южноруссов. Появляются переводимые с польского сборники рассказов вроде «Римских деяний», «Семи мудрецов»*, «Трех королей»* и «Большого зерцала». Появляются рифмованные памфлеты на текущие события, как утраченные вирши Смотрицкого от 1598 г. против реформы календаря («Вирши на отступников»)*, как «Лямент» по поводу избиения православных в Остроге в 1636 г.* или другой «Лямент людей побожных» от 1638 г.* Появляются назидательные и забавные диалоги (души с телом, православного с униатом, «Банкет духовный»*), начатки религиозной драмы, вертепа, интермедии, как «Разговоры» львовского учителя при ставропигийской школе Иоаникия Волковича (1630, 1631)*, интермедии поляка Гаватовича (1619). Параллельно с этим движением и среди вновь возникшего общественного военного класса — казачества — зарождается новая эпическая поэзия: дума. Наиболее давние свидетельства о существовании в Южной Руси песен, названных думами, мы имеем с начала XV стол[етия], но тексты дум от XV и XVI стол[етия] до нас не дошли. Самое название этих песен — сербское (дума — слово, рассказ); свидетельства о похождениях сербских певцов и музыкантов по Южной Руси и Польше делают правдоподобною догадку, что в то время думами назывались песни, своей формой и содержанием подобные той южнорусской песне, что напечатана как образец южнорусского языка 1584 г. в грамматике словинца Богорича, и сходным с ней в отношении формы песням о казаке Байде* и о взятии казаками Варны. Только в первой половине XVII в. казацкая эпика, под влиянием южнорусских книжных виршей, выливается в ту оригинальную форму, какую видим в думах об Алексее Попови-

че, о бегстве трех братьев из Азова, о Самойле Кишке, о Марусе Богуславке. Внутренние и внешние свидетельства заставляют нас отнести составление этих замечательных дум к первой половине XVII в. Кроме дум, слагались тогда же в казацких таборах и другие песни, более лирического склада; в этом убеждает нас песня о казаке, увезшем крестьянскую девушку в свои степи (напечатана в 1625 г. в одной польской брошюре)*. Народное восстание против польского владычества, вспыхнувшее в 1648 г., повлекло за собой ряд упорных и кровопролитных войн, следствием которых было разорвание Украины на левобережную, примкнувшую к Московскому государству, и правобережную, оставшуюся частью при Польше, частью при Турции. Эта политическая эволюция сопровождалась более глубокой общественной и национальной. Правобережная Украина многократно подвергалась ужасным опустошениям; почти все большие города пришли в упадок; население гибло или бежало в левобережную Украину, заселяя громадные степные пространства. Возникает Слободская Украина, в которой продолжаются прежние просветительные и книжные традиции; с другой стороны, в правобережной Украине берут решительный перевес уния и польский элемент; украинская шляхта окончательно ополячивается, образованные украинцы говорят и пишут по-польски или по-латыни. Только в далеких западных окраинах, в Карпатских горах и прилегающем к ним подгорье, хранится традиция Зизаниев и Ставровецких, живет письменность, ютящаяся в рукописных сборниках у деревенских попов и «даскалов», близкая к языку народа, запоздалая по своему содержанию, но все-таки сохраняющая традиции национального единства с Киевской и Заднепровской Украиной. Киев в 1654 г. перешел к России и не пал жертвой последующей затем «руины»*. Насажденное здесь Могилой школьное обучение не прерывалось; во второй половине XVII стол[етия] Киев делается центром просвещения и письменности не только Украины, но и всей России. Киевские ученые переносят просвещение в Москву и дают начало новому ее умственному движению, завершившемуся реформами Петра Великого. Деятельность киевских ученых Епифания Славинецкого*, Симеона Полоцкого, Стефана Яворского, Димитрия Ростовского, Феофана Прокоповича принадлежит только меньшей частью Украине, хотя все они — воспитанники киевской школы, стремившейся довольно механически совместить

латинско-иезуитские приемы обучения с православным содержанием. Это типически отражается на самом большом и самом популярном среди южных и северных руссов сочинении этой школы — на «Четьих-минеях» Димитрия Ростовского, писанных церковным языком на основании Макарьевских «Четьих-миней», с одной, и иезуитских «Acta Sanctorum»* и даже Скаргиных «Żywotów Świętych», с другой стороны. Киевская ученость второй половины XVII в. не сослужила той службы, какой могло ожидать от нее общество. Запоздалая и по методу, и по содержанию, она была слишком шаблонная и оторванная от жизни, слишком теологическая и схоластическая*. Иннокентий Гизель, уснастивший свой «Синопсис» (1674) рассказами о привилегиях, данных славянам Александром Македонским, о сарматах, о Мосохе, о создании Киева и т. п., не упоминает ни одним словом о Хмельницком и о событиях 1648—1654 годов. Самые талантливые и плодовитые ю[жнорусские] писатели того времени Лазарь Баранович и Иоанникий Галятовский пишут большую часть своих сочинений по-польски и вращаются исключительно в круге проповедей, житий святых или церковной полемики. Отлив самых талантливых и энергических людей из Южной Руси на север вызвал опять, как и в XIV стол[етии], оскудение сил и измельчение идей и характеров. Только в Червонной Руси еще мелькает энергичная фигура епископа Иосифа Шумлянского, но он больше похож на итальянского кондотьера XV в., чем на православного иерарха. Его «Метрика» и его «Дума» о походе под Вену в 1683 г. не лишены, однако, литературного интереса.

Школьная драма, заимствованная киевской коллегией с Запада, одна только произвела в ю[жнорусской] литературе некоторые жизнеспособные ростки. Первые известные нам ее опыты (об Алексее, человеке божием*) очень невысокого качества; немногим выше и более поздний «Владимир»*, и ценная разве как проявление довольно туманного ю[жнорусского] патриотизма драма «Милость божия»*, воспевающая (почти 50 лет спустя после событий) освобождение Южной Руси Богданом Хмельницким. Киевская школьная драма ценна для нас своими интермедиями, без претензий, но живо изображающими сцены из тогдашнего быта. Особенно интересны интермедии Митрофана Довгалевского и Варлаама Лащевского. Благодаря именно интермедиям школьная драма привилась не только в Украине,

но и в Москве, и в Ростове, и в Иркутстке, и в Новом Саде, на юге Венгрии, где в половине XVIII в. один из воспитанников киевской школы, Михаил Козачинский, насаждает «славяно-сербское» просвещение и пишет по образцу киевскому первую драму из сербской истории*.

Почти совершенно независимо от киевской школы стоит украинская историография. Можно удивляться скудости украинских исторических записок и мемуаров, оставленных нам богатым событиями XVII-м ст[олетием]; начало, сделанное в этом отношении Евлашевским еще в XVI стол[етии], не нашло продолжателей. Первая половина XVII в., так много создавшая полемических и аскетических сочинений, не произвела в историографии ничего, кроме ряда кратких летописей с погодными записями происшествий (летописи Львовская*, Черниговская*, Густынская*, так назыв[аемая] Достоверная, так назыв. Боркулабовская*, Добромильская* и т. п.). Такие записи продолжались и позже (Солотвинская летопись, записки разных монастырей, напр[имер], Мгарского*, Плиснеского*). Более обширные воспоминания о событиях до и после 1648 г. писались даже южноруссами по-польски (Ерлич). Только в конце XVII и первой половине XVIII вв. возникает на левом берегу Днепра ряд более обширных исторических сочинений, начиная с компиляции Боболинского* до объемистых трудов Самойла Величка, более самостоятельного и навеянного горячей любовью к Украине повествования Самовидца и летописи Грабянки. За этими летописателями героических времен казачества идут мемуаристы Ханенко, Маркович и др., изображающие процесс постепенной ассимиляции украинской казацкой старшины с великорусским послепетровским дворянством. Записки Винского* (конец XVIII в.) показывают этот процесс почти уже законченным.

К влиянию школьной драмы нужно отнести ежели не возникновение, то по крайней мере развитие двух родов литературы, характерных для Южной Руси конца XVII и XVIII в. — духовных кантов и так назыв[аемых] виршей.

Духовные песни (канты — ежели пелись в унисон, концерты — ежели исполнялись полифонически) составляли интегральную часть духовной драмы, но распевались (сперва школьниками, позже мещанами, дьячками и т. п.) и независимо от драмы. В других местах, напр[имер], на крайнем западе Червонной Руси*, под влиянием соседства поляков и словаков, такие канты возникали и вовсе неза-

висимо от драмы и распевались в церквях или во время хождений на богомолье. Первые известные нам рукописные сборники кантов возникают в конце XVII и начале XVIII вв.; в 1790 г. вышло первое печатное издание некоторых из них под загл[авием] «Богогласник». Выбор был сделан униатами-базилианами с известной целью: редакторы ввели в книгу значительное число польских и латинских духовных песен, а, редактируя русские их тексты, сокращали их, переделывали и старались изгладить следы православного происхождения многих песен. «Богогласник», несмотря на это, сделался очень популярным и имел в продолжение XIX века более десятка полных или частичных изданий в России и Галиции.

Интермедии, внося юмористический элемент в строго серьезное действие драмы, содействовали развитию веселых рассказов и «ораций» на темы духовные и мирские, исторические и бытовые. Некоторые из этих виршей были просто сокращением старинных драм (напр[имер], вирши о сошествии Христа в ад*); другие, в форме диалогов, излагали новые житейские потребности и столкновения («Разговор Малороссии с Великороссиею»*); третьи разрабатывали бродячие новеллистические сюжеты (вирша о попе Негребецком*) или апокрифические темы (о путешествии Марка в ад*), или, наконец, рисовали картинки ежедневного быта («Вакула Чмыр»*). Пользуясь значительной популярностью, они имели влияние на тогдашних ю[жнорусских] стихотворцев вроде Климентия Зиновьева или Некрашевича* и, что важнее, подготовили литературные формы, нашедшие более высокое художественное развитие в новой украинской литературе.

Совершенно новым явлением в ю[жнорусской] литературе с точки зрения образования, ширины воззрений и глубины мыслей является мистик и моралист Сковорода, человек с европейским образованием, аскет, но вместе с тем жизнерадостный оптимист, требующий от жизни возможно малого и дающий ей взамен все. Как писатель он — дитя своего времени и вращается в его формах, пишет вирши и песни довольно неуклюжим книжным языком, диалоги и трактаты, напоминающие иногда тон Вишенского; как автор «Харьковских басен», он является предтечей Крылова и Гребенки. Его проповедь жизнерадостной гуманности имела влияние на возродителей новой украинской литературы Котляревского и Квитку.

В народной словесности, в массовом песенном творчестве XVIII-ый век также составляет важный момент. Украинский народ, после ужасных треволнений XVII века, начинает жить более спокойной, упорядоченной, хотя далеко не розовой жизнью. Цена человеческой жизни повышается, личность начинает чувствовать себя и стремиться к самовыражению. Героическая эпоха отходит в мир традиции; на смену национальному эпосу — думе — выступает народная лирика, достигающая, особенно в женских песнях, высокой степени красоты и задушевности. Политическое самосознание народа постепенно затемняется, но зато тем ярче вырабатывается классовое (песни чумацкие, рекрутские, бурлацкие) и индивидуальное чувство.

IV. *Новая украинская литература.* Конец XVIII стол. ознаменован рядом событий, изменивших весь жизненный строй Южной Руси. Исчезает польское государство; правобережная Украина соединяется с левобережной под одним русским скипетром; самая западная часть ю[жнорусской] земли отходит к Австрии. На всей ю[жнорусской] территории дает себя чувствовать просветительное движение, могущественной волной хлынувшее с Запада; возникают школы, семинарии, гимназии, университеты, основанные уже не на старых схоластических, но на новых научных началах. Пробуждается стремление к уравнению прав и обязанностей граждан, к упразднению крепостного права. Рядом с этим идет коренное изменение экономических отношений, рост индустриализма и капитализма, учащение экономических кризисов. Падение Польши вызвало сильное брожение в Южной Руси. Старый взгляд, что национальность — это государство, должен был рушиться; у поляков в правобережной Украине он видоизменяется в том смысле, что национальность — это шляхта, пока ряд бесплодных восстаний и агитаций, с одной стороны, и возникновение украинской, преимущественно крестьянской и хлопоманской литературы и упразднение крепостного права — с другой, не наносят этому взгляду смертельного удара. Уже в начале XIX в., под влиянием Макферсонова «Оссиана», Гердеровых «Идей» и первых шагов славянского возрождения, зарождается сознательное стремление воссоздания украинской национальности посредством исследования украинской истории и народной традиции. Это стремление идет навстречу не погасшим еще мечтаниям украинского дво-

рянства об автономии страны. Почти одновременно делается первая запись казацких дум (1808) и пишется талантливый политический памфлет «История руссов», выдававшийся за сочинение Георгия Конисского, но написанный, как доказали новые исследования, В. Г. Полетикой, бывшим украинским депутатом в Екатерининскую комиссию*. 1798-ой год считается началом новой украинской литературы: в этом году вышла первая часть «Перелицованной Энеиды» И. П. Котляревского. Теперь известно, что Котляревский для своей поэмы воспользовался готовой канвой и даже стихотворной формой великорусской «Энеиды наизнанку» Осипова; но он внес в эту переделку столько сердечного тепла, тонкого юмора и живых красок своей родины, что его «Энеида», особенно ее первая половина, и до сих пор не потеряла своей прелести. В «Энеиде» Котляревский является до известной степени продолжателем и художественным усовершенствователем украинских виршей XVIII в. (его «Ода до князя Куракина»* примыкает к ним еще ближе); в своих драматических опытах — «Наталке Полтавке», особенно в «Москале-чаривнике» — он продолжает, по крайней мере в юмористических ролях (Возного, Выборного и др.), традицию украинских интермедий. Но вместе с тем как в «Энеиде», так и в драмах Котляревский вносит и новое: безупречно чистый, народный и богатый язык, искреннюю любовь к родине и особенно к ее рабочему, слишком часто унижаемому и оскорбляемому населению. Этот глубокий гуманизм, которого первым глашатаем был Сковорода, делается основанием всех лучших сочинений украинской литературы XIX в. Почти полстолетия она разыгрывает разные вариации преимущественно на двух струнах: юмористической и патетически-сентиментальной. Юмористический тон заимствует у Котляревского П. Гулак-Артемовский, не сумевший, однако, держаться на идейной высоте Котляревского; довольно неудачно пробует этот тон в своих «Наськых українських казках» Иосиф Бодянский, впоследствии нашедший свое настоящее призвание на совсем другом поприще. Юмористический тон, державшийся у Котляревского всегда в границах художественного такта, доходящий иногда до шаржа у Гулака-Артемовского, превращается в какое-то юродство у более поздних подражателей, как Писаревский, Билецкий-Носенко*, Кореницкий и др., не обладавших, притом, ни талантом, ни широкими взглядами Котляревского. В 30-х годах выдвигается на первый

план симпатичная фигура Григория Квитки-Основьяненка, первого украинского новеллиста-бытописателя. И у него, как у Котляревского, юмор соединяется с патетической чувствительностью, которая, однако, не доходит нигде до приторности и всегда искренна. Его «Украинские рассказы», иногда довольно наивные, до сих пор не потеряли своего значения, благодаря не только прекрасному мелодическому языку, но и широкому знакомству автора с бытом народа, множеству интересных этнографических наблюдений и, главное, теплому чувству любви и жизнерадостности, каким они навеяны. Юмористический рассказ «Конотопська відьма» дает замечательную картину «гетьманских» порядков из времени их доживания в половине XVIII в.; фигуры конотопского сотника и особенно его писаря Пистряка являются почти историческими документами. Менее счастлив был он в своих драматических опытах, хотя и здесь «Сватання на Гончарівці» — значительный шаг вперед сравнительно с грубым комизмом и незатейливыми интригами прежних интермедий. С 1818 года идет издание замечательных произведений украинской народной поэзии (сборники кн. Цертелева, Лукашевича, Максимовича); дилетантские, но руководимые непритворным энтузиазмом усилия поляка Зориана Доленги-Ходаковского обращают внимание на богатую археологию Украины; поэты польской «украинской школы» с политическими целями стараются оживить и среди польской шляхты, и среди народа казацкие традиции; один из них, Падура, не только старается писать по-украински, но предпринимает в 1828 г. путешествие в места бывшей сечи Запорожской и на левый берег Днепра с целью пропаганды казацких и вместе с тем полонофильских идей. В то же время Украина дает и русской литературе ряд замечательных деятелей, начиная с Богдановича* и Капниста, Нарежного и Погорельского, кончая Гнедичем и гениальным Н. В. Гоголем, отец которого, автор нескольких утраченных и одной уцелевшей украинской комедии, принадлежит к современникам и подражателям Котляревского. Все эти украинцы оказывают значительное влияние на великорусскую литературу и в свою очередь содействуют развитию среди украинцев гуманных, прогрессивных идей. Некоторые великорусские писатели пользуются украинскими сюжетами для выражения таких же свободолюбивых и гуманных идей (Рылеев — в «Исповеди Наливайки» и «Войнаровском», Пушкин — в «Полтаве»). В 1840-х го-

дах выступает на сцену Шевченко, уроженец правобережной Украины и специально того ее уголка, где в 1768 г. разыгралось «последнее историческое событие старой Украины» — уманская резня*. Он вынес на себе все невзгоды неприглядного сиротства под крестьянской стрехой, узнал польский элемент в самых его центрах — Вильне и Варшаве и вздохнул свободнее только среди русского общества и своих земляков в Петербурге. В украинскую поэзию он сразу вносит то, чего в ней до тех пор не было — страсть, огонь, увлекательность, какую-то элементарную силу. Это уже не идиллическая беззаботность казаков Богдана Залеского, не мелодраматическая демоничность гайдамаков Гощинского, даже не тихая меланхолия Кольцова, — это живой человек с богатым душевным содержанием, живая энергичная натура, для которой поэзия не игрушка, не рисовка, но естественное и простое выражение чувства, как пение для птицы. Гамма его тонов широкая: он тоскует, падает духом и поднимается, способен к гневу и угрозам и вместе с тем к самым мягким и нежным чувствам; он мечтатель и вместе с тем очень чуток к запросам действительности; он весел, но совсем без юмористической жилки, патетичен, но без тени театральности; он везде прост и искренен. Неудивительно, что его поэзия сразу поразила его земляков как какое-то откровение, тем более, что и внешняя форма ее была вполне национальна, а язык, при всей своей неизысканности, образный, мелодический и колоритный, блестел всеми красотами родной речи. Его талант, особенно после поездки в Украину в 1843 г., крепнет и прокладывает себе новые пути; его мысль делается сильной и смелой; в прошлом и настоящем Украины она доискивается основных социальных явлений и человеческих отношений. С неслыханной в то время смелостью он указывает изнанку того, чем восхищались тогдашние «патриоты» в прошлом и настоящем Украины и России. В то же время выступают еще два замечательные и талантливые деятеля украинской литературы — П. А. Кулиш и Н. И. Костомаров. Многосторонняя и плодовитая деятельность их принадлежит в значительной мере русской литературе и науке, хотя родная Украина, ее прошлое и нужды ее настоящего являются главным средоточием их интересов и работ. Усидчивый и энергический работник, собиратель самого разнообразного материала, притом натура страстная и самоуверенная, Кулиш был как бы маховым колесом машины, которое само не создает движения, но раз созданному дает рав-

номерность и силу. Без творческой силы, какой обладали, напр[имер], Пушкин, Гоголь или Шевченко, Кулиш всю жизнь искал новых дорог, сгорал страстью сказать какое-то великое слово. В данный момент твердо уверенный в правоте своего суждения, он тем не менее вскоре отвергал его, чтобы опять с такой же самоуверенностью отстаивать какое-нибудь другое. Эти колебания составляли трагедию его жизни, но вносили фермент в литературную жизнь Украины; в критических произведениях Кулиша, при многих несправедливых и односторонних суждениях, затрагивались верные и глубокие мысли, не падавшие даром на украинскую почву. Совсем другого склада человек был Костомаров: натура спокойная и уравновешенная, с солидной научной подготовкой, какой не было у Кулиша, он рано попал в свою настоящую колею, сделался историком Украины и последовательно всю свою жизнь работал над выполнением плана, намеченного еще в 40-ые годы — дать своим современникам полный курс истории Украины в цельном освещении, как истории народа, стремящегося к федеративному, автономному устройству. Из менее влиятельных, но все-таки талантливых работников, прежде всего следует упомянуть Евгения Гребенку, инициатора освобождения Шевченка от крепостного состояния, автора посредственных русских рассказов, вылившего всю свою поэтическую душу и любовь к Украине в нескольких прекрасных лирических пьесах и в двух десятках басен, написанных по-украински («Малороссийские приказки», 1834, 1836, 1841). Гребенка шел путем, проложенным в русской литературе Крыловым, но шел довольно самостоятельно, не подражая Крылову, внося в свои басни украинский пейзаж и мировоззрения украинского мужика. Его сатира не широкая и не едкая, хотя далеко небезидейная, юмор свободный и далекий от шаржа, язык прекрасный. Амвросий Метлинский, автор удачных стихотворений («Думки і пісні», «Сірітка», «Глек») издал замечательный «Южный русский сборник» (1848), где спасены от забвения сочинения нескольких украинских поэтов того времени. Афанасьев-Чужбинский* написал несколько прекрасных лирических пьес («Скажи мені правду, мій любий козаче», послание к Шевченку — «Гарно твоя кобза грає»). Михаил Макаровский, автор поэм «Наталя» (подражание «Герману и Доротее» Гете) и «Гарасько» (переделка «Кавказского пленника» Пушкина). Более оригинален, но не свободен от шаржа, Стефан Александровский,

автор поэмы «Вовкулака». Об общем подъеме духа среди украинской молодежи того времени, о серьезной идейной работе среди нее всего лучше свидетельствует основанный в Киеве в 1846 г. кружок «Кирилло-Мефодиевское братство», ставивший для литературной и научной работы украинцев широкие общественные и политические цели. Инициатором этого кружка был Костомаров; Шевченко сделался самым горячим глашатаем его идей и облек славянскую программу кружка в памятные слова: «Щоб усі слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди». Разгром Кирилло-Мефодиевского братства и сопровождавшие его полицейские меры против многих украинцев значительно ослабили едва зарождавшееся литературное движение. Начинается антракт в истории украинской литературы. Только с 1854 г. появляются признаки нового оживления, а с возвращением из ссылки главных членов Кирилло-Мефодиевского братства, Кулиша и Костомарова, открывается новый период усиленного движения. Прежде, чем говорить об этом периоде, нужно бросить беглый взгляд на общественное, национальное и литературное развитие тех частей Южной Руси, которые при разделе Польши отошли к Австрии.

С одной частью южнорусского племени — с русинами, или руснаками, жившими по ту сторону Карпат, в Марамуреше и сев[еро]-вост[очной] Венгрии, — Австрия имела дело уже давно, с тех пор как Венгрия вошла в состав государства Габсбургов. Судьба этих угроруссов была, в общем, незавидна. Только в конце XVIII в. начинается между ними усиленная научная и просветительная деятельность. Мукачевский епископ Андрей Бачинский (1772—1809) собирает вокруг себя значительное число ученых, содействует распространению грамотности и просвещения среди простого народа, печатанию книг и учебников. Из его сотрудников наиболее известен Иоанникий Базилович, автор книги «Brevis notitia fundationis Theodori Korjatovics» (Cassoviae, 1779); народному просвещению содействовали также Иоанн Кутка, автор популярного и до сих пор катехизиса (1803), инспектор Димитрий Попович, составивший тщательную опись более 300 посещенных им народных школ, свящ[енник] Иоанн Пастелий, автор многих исторических записок и очень популярной сатиры на попа. Сам епископ Бачинский оставил в рукописи интересные записки, основал в Мукачеве духовную семинарию и собрал для нее

библиотеку старопечатных и рукописных книг, состоявшую из 9000 томов. В это именно время к Австрии была присоединена часть Польши, под названием королевства Галиции и Лодомерии. Страна эта под польской безурядицей была экономически неразвита, без признаков умственной жизни. Для образования духовенства имелось несколько монастырских школ, для дворянства — четыре гимназии, из коих три содержались иезуитами, а одна базилианами. Все эти школы были латино-польского типа. Для массы русинского населения не было сделано ничего; от братских школ уцелели только слабые остатки. Униатское белое духовенство было крайне невежественно и забито; ополяченные базилиане ревниво оберегали за своим орденом привилегию замещать все посты церковной иерархии и вместе с тем привилегию более высокого образования. Австрия смотрела на Галицию прежде всего как на предмет эксплуатации. В страну нахлынула масса немецких чиновников, мечтавшая только о скорой наживе. Мария Терезия по собственной инициативе основала в Вене, в 1774 г., генеральную духовную семинарию для греческого вероисповедания, где на казенные средства должны были воспитываться молодые люди из венгерской и Галицкой Руси. Иосиф II основал в 1783 г. духовную семинарию во Львове, которая в 1785 г. была переустроена в генеральную семинарию для всех униатов Австрии (значит, также для венгерских русин, семиградских румын и хорватов). В том же году был основан львовский университет, немецкий, но уже в 1787 г. император велел на богословском факультете читать для русинских кандидатов все лекции по философии и богословию на южнорусском, «отечественном» их языке. Среди лекторов были два угрорусса: Петр Лодий* и Иван Земанчик. С 1797 г. «русский институт» начинает клониться к падению; в 1808 г. преподавание на русском языке прекращается совершенно. Главной причиной неудачи была мертвенность и схоластичность преподавания, зависевшая не от лекторов, а от правительства, которое предписывало, какой книгой должен был руководиться лектор всякого предмета. С окончанием Наполеоновских войн начинается новое движение и в Галиции. Во Львове университет, закрытый в 1805 г., открывается вновь в 1818 г.; правительство начинает заботиться о начальном и среднем образовании; возникают гимназии и так называемые нормальные (4-классные) школы в городах — конечно немецкие. Управление народных

училищ во всей Галиции отдается в руки духовенства. С 1816 г. русинское духовенство начинает усиленную агитацию за основание народных училищ. Душой этой агитации был священник Иоанн Могильницкий. Еще в 1816 г. он пытался, при содействии епископа Михаила Левицкого, основать научно-просветительное общество* с целью образования простого народа. Это общество, хотя одобренное правительством, не вошло в жизнь вследствие интриг поляков и базилиан, оклеветавших его инициаторов в Риме. Впоследствии, когда правительство, уступая требованиям поляков, захотело в народных школах совсем упразднить русинский язык и книги, печатанные русскими буквами, на том основании, что «русинский язык — наречие польского», Могильницкий в пространном реферате доказал несостоятельность того взгляда. Сущность реферата была им впоследствии обработана как первая в Галиции грамматика русинского (южнорусского) языка; эта грамматика осталась ненапечатанной, и только краткое изложение ее появилось в 1829 г. в польском переводе. Со времени перехода Галиции под власть Австрии, несмотря на официальную германизацию, несмотря даже на некоторую поддержку правительства русинскому элементу, полонизм сделал громадные успехи среди русинской интеллигенции. Зажиточное мещанство, много мелких помещиков, которые около 1772 г. еще считали себя русинами и употребляли русинский разговорный язык, теперь окончательно ополячились. Не только ополяченные издавна базилиане, не только епископы, назначавшиеся исключительно из польских шляхетских семейств, но и светское духовенство, городское и сельское, начало быстро ополячиваться, употреблять в домашнем разговоре польский язык и обращаться даже к простому народу с польскими проповедями. Даже сознательные русины следуют этому общему течению; один из лекторов «русинского университета», Михаил Гарасевич, издает (1794—97)* польский журнал «Dziennik patryotycznych polityków» и пишет свои «Annales ecclesiae ruthenae» по-латыни; русинские клирошане Левинский и Бродович пишут свои мемуары, свидетельствующие о живом чувстве национальной обособленности от поляков, по-польски; львовский митрополит Ангелович защищает австрийское правительство против упреков в вероломстве на польском, немецком и французском языках, но с пастырскими посланиями к своей пастве обращается только по-польски; тот же язык употребляет

и такой горячий русинский патриот, как перемышльский епископ Иоанн Снегурский*. Причины этому: с одной стороны, зачаточное состояние русинской письменности и просвещения, при забвении старой литературы и при оторванности галицких русинов от общения с прочим русским миром; с другой стороны — обаяние польской революционно-демократической легенды (Костюшко*, легионы) и новой польской литературы, пышно расцветавшей именно после падения польского государства. Только с началом 30-х годов чувствуется новое веяние. Польское восстание 1830—31 г. встречает среди значительной части русинской интеллигенции глухую оппозицию, нашедшую литературное отражение в популярной тогда — польской! — песне: «Kto lach, ma strach». Из Украины проникают в Галицию «Энеида» Котляревского, грамматика Павловского, собрания народных песен Цертелева и Максимовича; эти книги, равно как и польские статьи Воронича, Бродзинского, Ходаковского, пробуждают и среди галицких русинов интерес к народной песне, языку, к древностям их родины. Результатом этого интереса и дальнейшим его стимулом является изданная в 1833 г. книга поляка Вацлава Залеского: «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego». Хотя тексты песен напечатаны здесь все латинским шрифтом, хотя песни русинские перемешаны с польскими, тем не менее русины могли с гордостью смотреть на это издание: оно не только открывало им красоту, образность и богатство родной речи, но показывало ясно, что народное творчество русинов несравненно богаче, разнообразнее такого же польского, которое Залеский нашел уместным подкрепить массой искусственных романсов, взятых из польской литературы XVIII—XIX в. Почти непосредственно после издания в свет этой книги начинаются первые проблески литературного возрождения галицких русинов. В 1834 г. три воспитанники униатской духовной семинарии во Львове — Маркиан Шашкевич, Яков Головацкий и Иван Вагилевич — составили небольшой альманах «Зоря», содержащий, кроме стихов и прозаических статей их самих и нескольких их товарищей, небольшое собрание народных песен. Львовская цензура, в которую была отдана рукопись, задержала ее и запретила издание. Только в 1837 г. появился этот альманах, в переработанном виде, в Венгрии, под заглавием «Русалка Дністровая». Издание по своему содержанию совершенно невинное: несколько стихов, несколько статеек литературного и исторического со-

держания и интересная коллекция народных песен. В Галиции оно вызвало, однако, целую бурю. Авторов привлекли к ответственности, книжку запретили и держали под спудом до 1848 г.— и все это единственно потому, что издатели употребили в своих сочинениях чистый народный язык и для возможно точного его воспроизведения составили новое, фонетическое правописание. Теперь трудно понять озлобление властей против авторов «Русалки Дністровоï», длившееся многие годы и доведшее до того, что Шашкевич вскоре умер от истощения сил, а Вагилевич, бывший униатским священником, перешел в протестантство, стал искать скудного заработка у поляков и для русинской литературы погиб безвозвратно. Самый талантливый из составителей «Русалки» Шашкевич умел, как говорит один из его сверстников, «зажигать в сердцах огонь, который угасает разве только в могиле». Это была натура мягкая и вместе с тем энергичная, цельная. Его далеко не первоклассное поэтическое дарование не успело развернуться, но для тогдашней галицко-русской среды он был дорог цельностью мировоззрения и беззаветной преданностью интересам родного народа. В вопросах, сюда относившихся, он не знал колебаний: народный язык, язык крестьян должен служить основанием литературы и просветительной деятельности; литература и письменность должны прежде всего служить поднятию народа. В своих немногих поэтических произведениях Шашкевич иногда (напр[имер], в отрывке «Бандурист» и в поэтическом послании Н. Устияновичу) достигает значительной высоты вдохновения; то же нужно сказать и о его «Псалмах Руслановых», написанных поэтической прозой. Кроме современной ему украинской поэзии, он вдохновлялся также польскими поэтами украинской школы и Колларовой «Дщерью Славы». Сделавшись сельским священником, он предпринял ряд работ научно-просветительного характера, как, напр[имер], перевод евангелия на народный язык и составление «Читанки» (хрестоматии) для начальных школ. Почти одновременно с Шашкевичем начали свою деятельность еще два замечательных работника: Иосиф Лозинский, издавший в 1835 г. ценную книжку «Ruskoje wesilje», содержащую свод описаний свадебных обрядов и свадебных песен из разных местностей Галицкой Руси, и Иосиф Левицкий, издавший в 1834 г. «Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache» с прибавлением небольшой хрестоматии произведений старой и новой ю[жнорусской] литера-

туры. Они оба были ученики Добровского и Копитара*, но их взгляды на южнорусский яз[ык] практически расходились. Лозинский, увлеченный идеей славянской взаимности, обнародовал в 1834 г.* проект замены употреблявшейся русинами в Галиции кириллицы и гражданки латинским шрифтом. Против этого проекта выступил М. Шашкевич с талантливо написанной брошюрой «Azbuka i abecadło» (1836), и Лозинский должен был отказаться от своей мысли, хотя и впоследствии выступал с проектом упрощения правописания (устранения твердого знака). К новому народническому движению 60-ых годов он не примкнул и последние свои сочинения писал обычным для галицких «староруссов» язычием (смесью церковно-славянского, южнорусского и великорусского язык[а]). Иосиф Левицкий хотя и доказывал самостоятельность южнорусского языка, но писал свои бездарные стихотворения ужасным церковнославянским языком, а в 1843 г. опозорил свое имя одобрением в печати («Listy tyczące się piśmiennictwa ruskiego») варварских мероприятий администрации против «Русалки Днестровой». В 40-х годах литературная деятельность Галицкой Руси была крайне скудна, цензурные условия просто невозможны. Административно-судебный погром, обрушившийся в годах 1838—41 на многочисленные польские революционные организации, рикошетом отразился и на русинах. Чиновники, мечтавшие о водворении в Галиции германизма, на всякую попытку русинов издавать что-нибудь на своем родном языке, имели только один ответ: «у нас столько хлопот с польским национальным движением, а эти безумцы хотят еще оживлять какую-то погребенную русинскую народность». Все, что сколько-нибудь выходило из рамок первоначального школьного учебника, могло печататься только в Вене. Здесь друг Шашкевича Яков Головацкий издает в 1841 г. интересное собрание галицкорусских народных пословиц, а в 1846—47 г. с помощью своего брата Ивана — альманах «Вінок русинам на обжинки», где между прочим было напечатано собрание неизвестных прежде сочинений М. Шашкевича, а сам Головацкий дал замечательное собрание народных загадок, сказок и анекдотов и несколько исследований из области археологии и этнографии. Жалкое состояние общественной и литературной жизни, в котором много виновата была и сама галицкорусская интеллигенция, в особенности иерархия, побудило Головацкого написать пламенную обличительную статью в Иор-

дановом журнале «Slavische Jahrbücher» под заглавием «Zustände der Russinen» (1846). Это было самое смелое произведение галицкой публицистики до 1848 года; содержавшая эту статью книга журнала была в Галиции немедленно запрещена. Получив как-то один печатный экземпляр ее, воспитанники львовской духовной семинарии в одну ночь переписали полтораста экземпляров статьи; она разошлась всюду и открыла глаза тем, которые до тех пор не сознавали ужаса своего положения. После революции 1848 г. парламентские выборы обнаружили глубокое недоверие русинского народа не только к шляхте, но и к духовенству; депутатами в учредительное собрание явились большею частью неграмотные или полуграмотные крестьяне. Почти с первого же момента свободной жизни закипает ожесточенная борьба между поляками, мнившими себя полными хозяевами страны и воображавшими, что венская революция — первый шаг к восстановлению исторической Польши, и русинами, которые добивались равноправности для своей церкви и народности. Из антагонизма к полякам они искали опоры в правительстве, которое в свою очередь старалось найти для своих планов поддержку среди крестьян, преимущественно русинов, и их духовенства. В 1848 г. положено начало галицкорусской периодической печати. К тому же году относится начало театральных спектаклей в Галицкой Руси, но первая труппа галицкорусская образовалась только в 60-ых годах. Самым знаменательным фактом 1848 г. было созвание первого съезда галицкорусских деятелей (юмористически прозванного съездом ста галицких ученых), имевшего последствием основание научно-просветительного общества «Галицко-русская матица», по образцу подобных «Матиц», чешской и хорватской. Это общество не оправдало возложенных на него надежд и не сыграло в развитии галицкорусского просвещения почти никакой роли. За южнорусским языком было признано первенствующее значение во всех школах восточной Галиции. Была основана кафедра ю[жнорусского] языка в львовском университете; профессором назначен Я. Головацкий. 1848-ой год ознаменован появлением целой плеяды деятелей, которые, вместе с друзьями и сверстниками Шашкевича, дают тон всей галицкорусской письменности 50-х, а отчасти и 60-х годов. На литературное поприще выступает А. С. Петрушевич, талантливый и трудолюбивый автодидакт-филолог, историк и археолог. Его первое сочинение

«Słów kilka napisanych w obronie narodowości ruskiej» написано увлекательно и умно в защиту самостоятельности ю[жнорусского] народа; но по мере того, как эта идея у него затемняется и живая связь с родным народом слабеет, его сочинения делаются неудобочитаемыми из-за их мертвого, чудовищного, будто бы «прарусского» языка. Талантливый публицист Б. А. Дидицкий издавал множество газет, составил популярную «Историю Руси», не критическую, но имевшую немалое влияние на молодежь 70-х годов, и был одно время (1860—70) самым популярным писателем Галицкой Руси; его ценили даже как поэта, хотя его стихи (поэмы «Буй-тур Всеволод», «Конюший» и множество мелких стихотворений) могут скорее умалить, чем увеличить его заслуги. В том же 1848 г. Иван Наумович из рьяного польского патриота сделался русином; впоследствии он снискал славу «просветителя Галицкой Руси». И действительно, он немало способствовал пробуждению крестьянских масс, хотя, вместе с тем, сильно вредил своему делу бесхарактерностью и безыдейностью. Иван Гушалевич снискал славу «галицкорусского соловья» бездарным, но певучим стихотворением «Мир вам, браття, всім приносим»: оно долго было почти национальным гимном Галицкой Руси, несмотря на отсутствие в нем какой-нибудь идеи и кое-где даже смысла. Из писателей, выступивших еще до 1848 г., но только после этого года издавших свои лучшие сочинения, назовем Николая Устияновича, которого рассказы: «Месть верховинця» и «Страсний четвер» до 60-х годов считались лучшими образцами галицкорусской новеллистики; Антония Могильницкого, тяжеловатое стихотворение которого «Скит Манявський» должно было сделаться народной эпопеей Галицкой Руси, но не сделалось ею, несмотря на кой-какие интересные подробности; Рудольфа Моха, давшего в своей «Справі в селі Клекотині» очень живую и пеструю, хотя и вульгарную картину жизни галицкорусской деревни во время барщины, с ее непроглядной темнотой и деморализацией. Ростки живой письменности, почерпавшей свои соки из местной народной жизни, вскоре, однако, начали глохнуть. Водворившаяся в Австрии с 1849 г. бюрократическая реакция связывает более горячих деятелей по рукам и ногам. Вместе с тем в Галиции начинает получать перевес польский шляхетский элемент. Русины начинают сомневаться в своих силах. Бродившая уже кое-где и ранее идея о том, не лучше ли вместо разработки местного элемента

в письменности и науке пользоваться готовыми письменностью, просвещением, наукой — великорусскими, в 50-х годах захватывает значительную часть галицкорусской интеллигенции и делается надолго тормозом ее развития, заставляя лучшие умы напрасно терять свои силы в стремлении к фантастической цели, между тем как насущные интересы народа настоятельно требовали энергических, способных и всей душой преданных им работников. Среди галицкорусских писателей выдвигается на первый план Дионисий Зубрицкий, по своим воззрениям и традициям шляхтич-крепостник, приверженец абсолютизма и бюрократического шаблона, впрочем человек начитанный, заслуженный историк, писавший сначала по-польски («Rys do historyi narodu ruskiego», «Kronika miasta Lwowa», «Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi»), но потом, со времени своего знакомства с Погодиным, сделавшийся проповедником общерусского единства. Вокруг Зубрицкого группируются в 50-х годах все молодые силы галицких русинов; его влияние сказывается в постепенном отдалении этих сил от местных интересов, от местного наречия, которое Зубрицкий презрительно называл «говором пастухов». Вместе с тем галицкорусские писатели теряют все то, что могло дать живую почву и свежее содержание их литературной деятельности (общественная деятельность под ферулой реакции была почти совсем невозможна). Галицкие «общерусы» имели о России, ее литературе и языке самые фантастические представления. Они воображали, что южнорусский и великорусский языки — один язык, а различие лежит только в произношении некоторых букв; что довольно будет уснастить ю[жнорусскую] речь церковно-славянскими формами и полонизмами, чтоб совсем близко подойти к языку Пушкина. Они преклонялись пред Пушкиным, но все-таки апогей русской поэзии видели в Хомякове и Аксакове, не признавали Гоголя (кроме «Тараса Бульбы», переведенного в 1852 г. на галицкорусское наречие), читали и перепечатывали совсем плохие сочинения каких-то неведомых великорусских писателей и, стараясь следовать таким образцам в своих собственных сочинениях, порождали нечто способное рассмешить самого угрюмого меланхолика. Характерным признаком упадка была так наз. «азбучная война» 1859 г. По инициативе ренегата из русинов Евсевия Черкавского и чиновника из чехов Иречка, галицийский губернатор Голуховский подал центральному правитель-

ству проект устранить в русинских книгах кириллицу и гражданку и заменить ее латинкой. Была назначена для этого особая комиссия, но среди русинского духовенства поднялась оживленная агитация против реформы и проект был оставлен без последствий. Азбучная война сильно взволновала умы русинской интеллигенции, а между тем польские шляхтичи всякими правдами и неправдами обирали крестьян при упразднении сервитутов, и среди русинов никто не протестовал против этого дела, надолго подорвавшего экономический быт крестьянства. Нужен был внешний толчок, чтобы разбудить и освежить галицкорусскую жизнь. Такой толчок пришел из России, вступившей именно тогда на путь реформ. Император Александр II помиловал большинство участников «Кирилло-Мефодиевского братства». Костомаров получил место профессора в Спб. университете; Кулиш основал в Петербурге типографию и начал усиленно печатать старые и новые произведения украинской литературы. Появляются «Записки о Южной Руси», ценные не столько собранным в них этнографическим материалом, сколько тем чувством искренней любви автора к Украине, ее народу и его языку, каким проникнута вся книга. Появляется «Чорна рада» Кулиша, первый большой украинский роман, основанный на тщательном изучении истории и написанный прекрасным языком, но все-таки опоздавший на 10 лет; в 1846 г. он произвел бы гораздо большее впечатление, чем в 1857 г., в горячее, боевое время. Из типографии Кулиша выходят сочинения Котляревского, украинские рассказы Квитки, прекрасные украинские рассказы Марко Вовчка, удостоенные Тургеневым перевода на русский язык. В этих рассказах, писанных Марией Маркович (русской по происхождению) при деятельном или даже, как полагают некоторые, главном участии ее мужа, Афанасия Марковича, одного из участников Кирилло-Мефодиевского братства, украинское слово впервые в легальной форме представило русскому миру язвы крепостного состояния и вместе с тем дало возможность читателям глубже заглянуть в душу крестьян. Здесь как будто говорил сам народ, и его речь, полная тихой меланхолии, поражала своей простотой, гуманностью и мелодичностью. Украинские рассказы Марко Вовчка произвели сенсацию даже в русской литературе; в украинской литературе они и до сих пор считаются недостижимыми образцами языка, хотя манера рассказчицы и способ воспроизведения жизни несколько устарели. Последним из

кирилло-мефодианцев возвратился из ссылки Шевченко. Громадное большинство его новых стихотворений было нецензурно и не могло предстать перед более широкой публикой. Погром 1847 г. заставил даже более видных кирилло-мефодианцев уйти в себя или совсем отказаться от политических мечтаний. Когда в 1861 г. украинцы начали издание собственного журнала «Основа», он стал развивать не широкую и свободолюбивую программу Кирилло-Мефодиевского братства, а довольно тесную и для прогрессивных украинцев мало в то время интересную программу национального обособления Украины, без сведения счетов с назревавшими в ту пору жгучими вопросами русской общественной жизни. Научный дилетантизм и политическое доктринерство Кулиша были, кажется, главной помехой успеха журнала; Шевченко, авторитет которого мог служить противовесом Кулишу, умер в самом начале предприятия (в феврале 1861 г.), Костомаров не мог сладить с Кулишом — и вот журнал, на который вся Южная Русь возлагала большие надежды и который дал действительно много ценного, после двухлетнего существования прекратился не от злоключений, а от истощения сил, как раз в ту пору, когда против украинского литературного и общественного движения собирались грозные тучи. В Украине, под влиянием общего оживления, вызванного эпохой реформ, росло между тем национальное сознание; сливаясь с прогрессивными европейскими идеями, оно порождало среди молодежи стремление сблизиться с простым народом и работать в его пользу. У менее зрелых умов это стремление иногда принимало несколько карикатурный характер: свое сближение с народом молодые люди проявляли прежде всего тем, что надевали крестьянский костюм, подражали крестьянским манерам. В правобережной Украине это было прямым продолжением традиции польских так называемых «балагулов» конца 30-х и 40-х годов, и здесь же для этого явления возникло название «хлопомании». В этом названии было нечто худшее, чем презрение польского шляхтича к мужицкому языку, костюму и манерам. Когда молодежь от формальных подражаний перешла к действительному труду на пользу украинского народа, когда в Полтаве, Киеве и других городах возникли воскресные школы, где «хлопоманы», кроме чтения и письма, начали преподавать народу основания родной истории, когда, вследствие запроса со стороны этих школ, начали появляться элементарные учебники на укра-

инском языке («Букварь» Шевченка, «Граматка» Кулиша, «Щотниця» Конисского и т. п.), польские душевладельцы всполошились; им начали мерещиться «гайдамацкие ножи», и они, сами приготовляясь уже к восстанию, поспешили обратиться к правительству с доносом на «хлопоманов», умышляющих якобы сепаратизм и социальную революцию. Они добивались не только запрета невиннейшей «Граматки» Кулиша, но даже срытия могилы Шевченка, в которой будто бы, припрятаны ножи для близкой резни. Особенно сердило этих «охранителей» то, что среди польской молодежи многие увлеклись идеями прогресса и стояли против шляхты, а одна часть пошла еще дальше и требовала от украинских поляков обращения в украинцев и служения украинскому народу. Начало этому положили два талантливые и беззаветно преданные своей идее юноши В. Б. Антонович и Ф. Рыльский, которые в «Основе» мотивировали свою «Исповедь» ко всеобщему ужасу украинских поляков. Среди более старого поколения украинских деятелей не было человека, который бы умел поддержать эти новые течения. Правда, запрос на элементарные книги был сочувственно встречен и Кулишем, и Костомаровым; первый сам составил несколько учебников (небезупречных с педагогической точки зрения), второй обратился к публике с воззванием о собрании фонда для печатания таких книг. Разные доносы и последовавшее затем польское восстание 1863 г. заставили правительство, из опасения «сепаратизма», запретить употребление украинского языка в народных школах, прекратить печатание украинских учебников и даже прибегнуть к арестам и ссылкам. Потерпели на этот раз Конисский, П. Чубинский и еще некоторые, сосланные в Архангельск, Вологду и т. п. Это было началом второго антракта в истории украинской литературы, длившегося почти до 1870 г. Что сравнительно не очень грозные мероприятия правительства против украинофилов могли вызвать такой застой, какой мы видим в украинской литературе 1863—1870 гг.— это можно объяснить только слабохарактерностью вожаков движения и недостаточной разработкой основных его идей. Стороженко, талантливый, но довольно безыдейный рассказчик, после 1862 г. почти совсем замолк и только в посмертных бумагах оставил попытку исторического рассказа: «Марко Проклятый» — попытку и в художественном, и в историческом отношении совсем невысокого качества. К писателям, начавшим в «Основе» свою карьеру,

принадлежит даровитый, но как-то зарывший свой талант Степан Руданский, который при жизни успел напечатать только несколько лирических пьес, очень красивых и задушевных, но после которого осталась в рукописях масса сочинений, в том числе необыкновенно богатая коллекция украинских народных рассказов и легенд, переданных им легкими и грациозными стихами, далее полный перевод чешской «Краледворской рукописи», «Слова о полку Игореве», «Войны лягушек с мышами» и, наконец, «Илиады». Этот последний перевод хотя составлен короткими стихами, складом украинской народной песни, тем не менее представляется очень удачным и производит цельное впечатление. Второй талантливый неудачник из кружка «Ссновы» — Анатолий Свидницкий, поместивший в «Основе» несколько интересных этнографических статей, но не успевший напечатать самое крупное свое сочинение: роман-хронику «Люборацькі», прекрасно рисующее жизнь сельского духовенства Юго-Западного края и духовных училищ дореформенных времен. Из плеяды писателей, выступавших в «Основе», назовем еще Леонида Глибова, давшего украинской литературе ряд прелестных лирических пьес и книгу басен; Ганну Барвинок (Александру Кулиш, жену П. А. Кулиша), которая сначала в Кулишевом альманахе «Хата» (1860)*, потом в «Основе» и впоследствии в разных изданиях поместила ряд прочувствованных рассказов, живописующих украинскую женщину, и снискала себе почетное имя как «поэт женского горя»; Даниила Мордовцева, выступившего в 1859 г. в «Саратовском малорос[сийском] сборнике» с поэмой «Казаки и море», давшего в «Основе» и в более поздних изданиях ряд поэтичных рассказов и очерков по-украински, но достигшего большой популярности историческими романами и очерками, написанными на русском языке. Сам Кулиш выступал в «Основе» и как критик (слишком строгие суждения о Гоголе и Котляревском), и как историк, а после смерти Шевченка, возмечтав, что пришла его очередь сделаться «кобзарем» Украины, дал целый ряд эпических и лирических стихотворений, изданных особо под назв. «Досвітки» и как будто нарочно составленных для того, чтобы доказать, что Кулиш — не Шевченко. Вскоре потом он еще более повредил себе в глазах всей передовой части русского общества, приняв сотрудничество в крайне шовинистичном журнале «Вестник Юго-Западной России» и содействуя системе казенного обрусения даже там, где оно явно шло в разрез

с интересами коренного южнорусского населения. Это было, однако, временем его наибольшей популярности и наибольшего влияния в Галиции. В Галиции 60-ые годы начались падением абсолютизма и введением краевого сейма. В сейм вошли в подавляющем большинстве польские шляхтичи; русины, при косвенном содействии правительства, получили не более 40 мандатов, причем умственный ценз у русинских депутатов (крестьян и священников) был несравненно ниже, чем у польских. Жгучий вопрос крестьянских сервитутов как-то сам собою срывался с уст ораторов. Поляки обвиняли русинское духовенство в подстрекательстве, подкрепляя свои обвинения фразами о коммунизме; когда же депутаты-священники начали открещиваться от таких прегрешений, поляки пытались заключить с ними соглашение над головами депутатов-крестьян. Духовенство на это соглашение не пошло: в ответ на его оппозицию с польской стороны послышался в сейме голос графа Лешка Борковского: «Tu niema Rusi!». Этим был брошен вызов к борьбе, продолжающейся до сих пор. Она началась с того, что русины стали повсеместно вытеснять польский разговорный язык из своих домов и обществ, польскую книгу — из рук, польские и латинские налеты — из своего обряда. Так как борьбу вело главным образом духовенство, то неудивительно, что вопрос об очищении греко-униатского обряда заинтересовал его очень живо. С легкой руки Ив. Наумовича начались в газетах длинные и в сущности бесплодные прения об обряде; с польской стороны очистителям брошен был укор в схизме; очистители начали оправдываться и вдаваться в теологические тонкости, упуская из вида самое существенное — попытки латинян оттянуть русинское духовенство разными приманками от служения своему народу. Это с поразительной ясностью показал безыменный автор польско-русинской драмы-сатиры «Budiatyńce», написанной в 1861 г., до сих пор остающейся в рукописи, но распространенной в многочисленных копиях. Восстание 1863 года еще более усилило русино-польскую распрю. Поляки пытались перетягивать русинскую молодежь и русинское духовенство на свою сторону, чтоб заручиться их содействием. Но идейное обаяние прежних польских восстаний было разрушено; русины, испробовав еще в 1848 году национальную нетерпимость поляков, ставили пассивный отпор их требованиям, а некоторые, как Остап Левицкий, шли еще далее и осмеивали в едкой сатире («Uciekiniery») новое вос-

стание на восточногалицкой почве, представлявшееся далеко не идейным и не серьезным. В литературном отношении в начале 60-х годов видно тоже как будто оживление. В 1860 г. Б. Дидыцкий, при содействии почти всех наличных галицкорусских писателей, издает сборник «Зоря галицкая яко альбум» в честь епископа Гр. Яхимовича; за исключением ценных исторических материалов, это было, однако, как бы подведением итога всем ошибкам, какие сделала Галицкая Русь в 50-х годах. Сам Дидыцкий понял, что в этом направлении идти далее некуда. Начав в том же 1860 г.* издавать политическую газету «Слово», он пригласил к себе в сотрудники украинцев и допустил в их статьях употребляемое ими фонетическое правописание. Но это была только уступка зарождавшемуся уже в Галиции украинофильскому движению; с 1864 г., когда это движение успело несколько окрепнуть и отношения между ним и старой партией обострились, терпимость была признана неудобной, и «Слово» пошло совсем другим путем. Толчком к новому украинофильскому движению среди галицкорусской молодежи послужило прежде всего ее ознакомление с поэзией Шевченка и с другими представителями украинской литературы. Изданные в 1859 г. в Лейпциге некоторые нецензурные стихотворения Шевченка впервые проникли в Галицию и поразили молодежь как что-то совсем новое и неслыханное. В 1860 г. появилось в Петербурге новое, более полное издание «Кобзаря», и для галицко-русской молодежи открылся новый мир. В этом мире она прежде всего увидела Украину, с ее степями, казачеством и «волей»! До сих пор она смотрела на все это глазами «Тараса Бульбы» и польских романтиков, особенно М. Чайковского, увлекаясь пышными картинами, но не чувствуя при этом ничего. Начинается усиленное подражание украинщине, сперва в костюме и манерах, потом, под влиянием антагонизма к полякам, все более глубокое; вырабатывается взгляд на необходимость пользоваться в литературе только народным языком. Литературных талантов и научной подготовки у тогдашней галицко-русской молодежи не было; поэты и писатели 30-х и 40-х годов или сошли со сцены, или удивляли молодежь бездарностью и безыдейностью своих новых сочинений. Из тех, кто выступил в 50-ые годы, одни, как Платон Костецкий, ушли совсем в польский лагерь, другие, как Евгений Згарский, хотя и пытались примкнуть к новому украинофильскому движению (поэмы «Святий вечір»

и «Маруся Богуславка»), но обладали слишком малым талантом и отталкивали даже нетребовательных галицких читателей своею малокультурностью. Несмотря на это, первые периодические издания нового направления — «Вечорниці», «Нива», «Русалка» и «Мета» — были встречаемы и поддерживаемы молодежью с неописанным восторгом уже потому, что в них перепечатывались лучшие, в Галиции до тех пор неизвестные сочинения украинских писателей. Около этих изданий сосредоточивался интерес украинофильской молодежи, которая, под влиянием университетских студентов, начала во Львове, а потом и в других городах составлять тайные общества — так наз[ываемые] «громады»,—с самыми скромными целями самообразования, совместного чтения книг и обсуждения литературных и национальных вопросов. Душой и как бы патроном этих кружков, составленных из студентов университета и гимназистов, сделался Даниил Танячкевич, воспитанник духовной семинарии, который с огромной долей энтузиазма и пламенной верой в лучшую будущность своего народа совмещал недостаток солидного образования и ясно определенной программы. Не было их и у трех главных писателей и публицистов нового направления: Ксенофонта Климковича, который в 1867 г., после крушения украинофильских изданий, перешел в сотрудники антиукраинской «Славянской зари»,— Владимира Шашкевича, сына Маркиана Шашкевича, подававшего большие надежды, но скоро стушевавшегося и молодым умершего поэта,— и Федора Заревича, написавшего ряд новелл и одну повесть «Хлопська дитина», примитивную по языку и писательской технике, но все-таки имевшую некоторое значение как первая попытка изображения жизни и взглядов современного интеллигентного русина. Единственный талантливый и оригинальный австро-русский писатель, выступивший с самого начала 60-ых годов и почти сразу занявший в воображении энтузиастической молодежи место возле Шевченка, был Иосиф Федькович. Сын ополяченного шляхтича Гордынского и матери из православной священнической буковинской семьи, он провел детство среди русинских горцев-гуцулов, учился в немецком реальном училище в Черновцах, но, не кончив курса, бежал в Румынию, откуда после нескольких годов был принудительно возвращен и сдан в солдаты; дослужился довольно скоро до офицерского чина и, вращаясь в немецком обществе, писал немецкие стихи, пока не встретился с двумя молоды-

ми приверженцами галицкого украинофильства, учителем гимназии Конст[антином] Горбалем и кандидатом богословия Антонием Кобылянским. Под их влиянием молодой онемеченный офицер почувствовал себя русином, вспомнил свое гуцульское детство и сделался восторженным поэтом и бытописателем своего родного уголка. Превосходно владея языком гуцулов, составляющим очень характерное наречие южнорусской речи, он начал писать на этом диалекте и остался верен ему до конца жизни. Верное художественное чутье сразу же подсказало ему тему его стихотворений и рассказов — рекрутскую жизнь, со всеми ее тяжестями и ужасами и малочисленными удовольствиями. Образцом служила ему народная песня или безыскусственный народный рассказ. Первые его стихотворения, навеянные впечатлениями поэта из австро-итальянской войны 1859 г., возбудили среди галицкорусской молодежи неописанный восторг; все видели в Федьковиче (под этим именем он стал известен в литературе) достойного преемника Шевченко. Сам Федькович поверил этому, вышел в отставку и решился отдать свою жизнь литературе и служению родному народу. Это была его роковая ошибка. Он не был гениальный человек, как Шевченко; запас его живых наблюдений и самая способность наблюдать вскоре исчерпались, и он стал механически, даже аляповато подражать Шевченко. Притом его образование было довольно поверхностное; в Галиции и в Буковине он не нашел людей более развитых и интеллигентных, которые могли бы благотворно влиять на его развитие; наоборот, самые лучшие его произведения — прелестные и живые рассказы из гуцульской жизни — не нашли среди галицийской публики такого приема, который мог бы поддержать деятельность поэта в этом направлении. Его желание сделаться национальным южнорусским поэтом, в связи с неясным пониманием его задач и роли, толкнуло его на совершенно ошибочный путь; он начал писать большие и совсем мертвые драмы из неведомого ему украинского прошлого («Довбуш», «Богдан Хмельницький»), пытаясь из отрывков народных песен воспроизвести древний мифический эпос. По мере того, как он удалялся от жизни и ее жгучих интересов, его еще более перестали понимать; пришли разочарования, и Федькович в начале 70-х годов в самом пессимистическом настроении ушел в свои гуцульские горы. В 1866 г., под влиянием поражения австрийских войск под Садовой, направление, называвшее себя до тех пор ста-

рорусским или «твердым», провозгласило в «Слове» единство южнорусского народа с великорусским и необходимость стремления к объединению этих частей неделимой Руси. Потребность в изучении русского литературного языка была более устранена, чем удовлетворена брошюрой Дидыцкого «В один час научиться малорусину по-великорусски», проводившей пресловутый принцип: «один язык, два выговора». Старые деятели прекращают выходившие прежде издания — «Науковый сборник», «Литературный сборник», «Галичанин», — довольствуясь политическими органами, где то и дело фельетоны и даже статьи по текущим вопросам перепечатывались из русских изданий, всегда на курьезно подправленном языке. Вскоре лучшие силы той партии (Головацкий, Ливчак, Лисикевич, Цыбык, Попель, Куземский) уходят в Россию; затем и Дидыцкий бросает свой пост редактора «Слова», оставляя на своем месте неспособного В. М. Площанского*. Но и украинофильское движение не могло окрепнуть. Молодежь, организованная в «громадах», требовала умственной пищи, книг, идей, но вожаки движения не могли дать ей ничего кроме горячих фраз и фантастических планов Д. Танячкевича, писавшего под псевдонимом «Будеволя». Примкнувший, было, на время (1865 г.) к этому движению поляк, эмигрант из Украины Павлин Свенцицкий (Павло Свий), тоже не мог дать галицкой молодежи ничего положительного и скоро ушел совсем в польскую литературу, после того как начатый им с целью примирения русинов с поляками польско-русинский журнал «Sioło» не привлек к себе никого из русинов и не нашел читателей среди поляков. В это время знакомится с галичанами Кулиш. На него, как на друга и товарища Шевченко, галичане возлагают большие надежды, от него ждут слова, разрешающего их недоумения и указывающего им путь практической деятельности. Кулиш, совершенно незнакомый с галицкими отношениями, рекомендует галичанам какое-то туманное славянофильство, более похожее на хомяковское, чем на шевченковское, не менее туманное народничество и, в конце концов, непримиримую борьбу с поляками. Разумеется, кроме этого последнего пункта, продиктованного галичанам их местными обстоятельствами, идеи Кулиша были для галичан совсем непонятны. Вот почему, несмотря на популярность его имени, газеты, бывшие его органами, имели мало читателей; основанная им в 1867 г.* «Правда» влачила жалкое существование, а напечатанный им в при-

ложении к той же «Правде» украинский перевод Священного писания также не оправдал надежд, которые на него возлагал Кулиш. Между тем некоторые вожаки украинофильского движения, как упомянутые К. Горбаль и Вол. Шашкевич, поддались влиянию наместника Галиции, заклятого врага русинского движения графа Голуховского и стали издавать полуофициальную газету «Русь», имевшую, впрочем, ничтожное число подписчиков и не прожившую даже года. Понятно, что к концу 60-х годов старая или «москвофильская» партия, имевшая в своих руках богатые учреждения, как Народный дом*, Ставропигийский институт, обе епископские консистории, всю сеймовую и венскую депутацию, могла насмешливо относиться к украинофильствующей молодежи и даже с некоторым основанием говорить, что украинофильство — это «польская интрига». Но сама жизнь, за недостатком ясной программы, наводила молодежь на путь практической работы. Молодые украинофилы выносили из своих увлечений Шевченком и мечтаний об Украине желание сближаться с народом, изучать его речь, записывать его песни. В 60-х годах молодежью и некоторыми из «старых» была записана масса народных песен, часть которых вошла в известное собрание Головацкого (напр[имер], песни Галиц[кой] и Угорской Руси), изданное в Москве, но более значительная часть до сих пор не опубликована. Сближаясь с народом хотя бы с этнографической целью, молодежь убеждалась воочию в необходимости его просвещения и для этой цели основала в 1867 г. во Львове «Просвіту» — общество для издания популярных книг, существующее и до сих пор и издавшее 284 номера брошюр, в числе более миллиона экземпляров. Это были два самые ценные приобретения галицкого украинофильства 60-х годов.

В начале 70-х годов в ю[жнорусской] литературе и науке возникает значительное оживление. Появляется целая плеяда талантливых писателей и ученых, печатающих свои труды преимущественно на русск[ом] языке, но ставящих себе целью разработку украинской истории, этнографии, языка. Самые видные из них давно заняли почетное место в русской науке, как лингвист и этнограф А. Потебня, историк В. Б. Антонович, лингвисты П. Житецкий, Михальчук, В. Науменко, этнографы П. П. Чубинский и М. Драгоманов. Все эти ученые (кроме первого) в начале 70-х годов составили в Киеве «Юго-Западный отдел Русск[ого] Географиче-

ского общества», сделавшийся на некоторое время центром украинской мысли и науки. Чубинский был руководителем этнографической экспедиции в Юго-Западный край, снаряженной Имп[ераторским] Русским Географич[еским] обществом, и собрал громадный этнографический материал (7 больших томов), легший в основание всех дальнейших работ по этнографии и языку Южной Руси. Антонович опубликовал архивные материалы, освещающие самые основные вопросы социального и политического строя Украины в его историческом развитии (церковь, казачество, города, крестьянство, гайдамачество, колдовство), и совместно с Драгомановым начал критическое издание «Исторических песен южнорусского народа» (2 тома). Житецкий издал «Очерк звуковой истории южнорусского языка», «Пересопницкое евангелие» со статьей о его языке. Драгоманов издал богатый свод малорусских преданий и рассказов и занялся сравнительным изучением южнорусского фольклорного материала в связи с славянским, западноевропейским и восточным. Ив. Рудченко издал замечательный сборник чумацких песен, его брат Афанасий — двухтомный сборник южнорусских сказок*, А. Ефименко — сборник малорусских заклинаний и т. д. В «Записках Юго-Западного отдела Русского Географического общества» были напечатаны новые исследования и материалы Волкова, Лоначевского (буковинские народные песни), Лысенка (репертуар кобзаря Вересая, с музыкой и исследованием о ней). Все то значительно расширило кругозор и оживило украинское движение. Но украинское движение в Киеве на этот раз не было заключено в тесные рамки партикулярных усилий кабинетных ученых: оно развивалось в более или менее живой связи с прогрессивными и либеральными элементами русскими и польскими. Явилась настоятельная потребность осмыслить украинскую деятельность, дать ей широкую программу. Особенно дорожа связью с русским прогрессивным движением, тогдашние киевские украинофилы отклоняли мысль о каком-нибудь государственном украинском сепаратизме и, добиваясь реформ в либеральном духе, надеялись на этой почве найти место для свободного культурного развития Украины. Вот почему, не предрешая будущего, они принимали мысль Костомарова создавать на украинском языке литературу и науку «для домашнего обихода», т. е. для элементарного обучения и просвещения народа, допуская и даже требуя для более просвещенных

классов литературы и науки на русском языке. Еще в конце 60-х и в начале 70-х гг. появляется целый ряд талантливых писателей, которые как будто дают себе слово отдать свой талант исключительно на службу украинскому слову и в своих сочинениях обращаются преимущественно к интеллигенции, а не к простому, в подавляющем большинстве совсем даже неграмотному народу. Самый замечательный из этих писателей Иван С. Левицкий (Нечуй) с 1868 г. начал печатать в Галиции свои очерки — «Дві московки» и «Гориславська ніч», после которых дал ряд больших романов («Причепа», «Хмари», «Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Бурлачка»), в которых набросал мастерские картины быта правобережной Украины, крестьян, заводских рабочих, духовенства, шляхтичей-арендаторов и помещиков, студентов и профессоров, мещан и евреев. Левицкий — хороший рассказчик, с небольшой дозой юмора; нарисованные им типы пластичны и выхвачены из живой действительности: он стремится везде к полной их этнографической обрисовке, между тем как психологический анализ отступает на задний план. Поэтичность описаний природы, прекрасный язык сделали И. С. Левицкого любимцем читающей публики в Украине и в Галиции. Рядом с ним выступает Панас Мирный, сильный эпический талант, представитель левобережной Украины с ее степями, слободами и хуторами. Он начал небольшими очерками из жизни городского населения («П'яниця», «Лихий попутав»), а в большом романе «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» дал широко задуманную историю украинского села почти за целое столетие и на этом фоне представил ряд интересных типов (крестьянин-бунтовщик) и потрясающих сцен (солдаты на прокормлении, усмирение бунта). Этим романом, несмотря на его злополучную судьбу (дозволенный цензурой в 1875 г.*, он не был тогда напечатан, а напечатанный в 1880 г.* в Женеве, был запрещен не только в России, но и в Австрии; в России он появился только в 1903 г.), Мирный сразу выдвинулся в первый ряд украинских писателей. Напечатанные им позже две части большого романа «Повія» еще более подняли его репутацию; точное знакомство с жизнью, пластичность изображения, тонкое и глубокое психологическое наблюдение, прекрасный, богатый язык встретили единодушное признание критики. Гораздо ниже как по художественному достоинству, так и по влиянию на украинскую публику стоят многочисленные сти-

хотворения, рассказы и романы А. Я. Конисского, печатавшего большую часть своих произведений в Галиции. В своих романах («Семен Жук і його родичі», «Юрій Горовенко», «В гостях добре, а дома ліпше») он пытался изображать жгучие конфликты и явления современной общественной жизни, но эти изображения и в идейном, и в художественном отношении очень слабы. Гораздо удачнее его небольшие очерки из крестьянской и вообще деревенской жизни, где меткость наблюдения соединяется с живостью и драматичностью рассказа. Значительно выше, особенно как лирик, стоит М. П. Старицкий, давший украинской литературе, кроме оригинальных стихотворений, длинный ряд хороших переводов из Крылова, Пушкина, Лермонтова, Некрасова, Мицкевича, Байрона и сербской народной поэзии; менее удачен его перевод Шекспирова «Гамлета». Впоследствии Старицкий явился одним из основателей и наиболее плодовитым драматургом украинского театра. Оживленная деятельность киевского кружка длилась едва несколько лет. Время было тревожное; «хождение в народ» одной части русской молодежи и пропаганда социалистических идей встревожили правительство; в Киеве нашлись люди, которые имели личные счеты с украинофилами и, пользуясь изданием нескольких социалистических брошюр в Вене — изданием, с которым киевские украинофилы не имели ничего общего,— сумели представить украинофильство как очаг антигосударственной и антиобщественной пропаганды и добиться таким образом указа 18* мая 1876 г. (прозванного «Lex Jusephovicia»), запрещающего печатание всяких книг и даже текстов под нотами, особенно всяких научных и популярных сочинений на украинском языке, кроме беллетристики, этнографических материалов и исторических актов. В то же время был закрыт Юго-Западный отдел Географического общества в Киеве, арестованы собранные им этнографические и другие научные материалы; М. Драгоманов устранен от преподавания в Киевском университете и уехал за границу. Начался третий антракт в истории развития украинской литературы, антракт, может быть, самый длинный и самый тяжелый, длившийся почти 20 лет и, несмотря на некоторые облегчения, созданные указом 1881 г. и самой практикой жизни, не окончившийся вполне и до сих пор. В первое время после указа украинцы были как будто парализованы. Совет перенести базис литературной деятельности в Галицию не встречал сочувствия.

Малокультурность и отсталость галицких вожаков, без различия партий, отталкивала украинцев от сношений с ними; единственный украинофильский орган в Галиции в 70-х г[одах] «Правда» давал очень нелестное представление о галицких редакторах и сотрудниках, кроме Владимира Навроцкого, давшего несколько дельных статей по экономическим и общественным вопросам Галиции. Присылаемые из Украины статьи и даже беллетристические произведения не печатались целые годы или пропадали; в самых основных вопросах политических и общественных редакция высказывала мысли, вызывающие горячие протесты со стороны украинцев. Драгоманов, живя еще в Киеве, несколько раз пытался навязать более близкие и дружественные сношения с галицкими украинофилами, но напрасно. Основанное при его содействии на деньги, пожертвованные из Украины, Общество имени Шевченка, долженствовавшее сделаться центром общей украинцам и галичанам литературной и научной работы, в руках галичан сделалось почти мертвым и не выходило из финансовых затруднений. Вот почему Драгоманов решился обратиться к молодежи так назыв[аемого] москвофильского лагеря, издававшей тогда газетку «Друг». Три письма, написанные им в редакцию этой газеты в 1875—76 гг., произвели очень сильное впечатление. Он почти не затрагивал национальных и партийных вопросов (даже письма свои писал по-русски), но корил молодежь за ее культурную и научную отсталость, за леность мышления, за отсутствие этического идеала, указывал неотложный нравственный долг служить своему народу и работать для него. Эти письма сделались исходной точкой нового, радикально демократического движения среди русинской молодежи и вместе с тем началом нового развития литературы. Драгоманов резко критиковал всю тогдашнюю галицкую и украинскую литературу, указывая ее невысокую художественную стоимость и малую идейность. Галицкая администрация возбудила против его приверженцев целый ряд процессов из-за мнимосоциалистической пропаганды. Это сплотило небольшую группу людей (М. Павлик, Остап Терлецкий, Иван Франко и др.) для решительной борьбы с галицкой заскорузлостью и беспринципностью. Издания этой группы — «Громадський друг»*, «Дзвін», «Молот»* — систематически конфисковались полицией; их редактор М. Павлик за свою новеллу «Ребенщукова Тетяна» был приговорен к шестимесячному тюремному

заключению и должен был уехать за границу. К концу 1879 г. кружок разбился, успев, однако, дать несколько литературных произведений, резко отличавшихся от всего, что до сих пор производила галицко-русская беллетристика (новеллы Павлика «Юрко Куликів» и «Ребенщукова Тетяна», его большой рассказ «Пропащий чоловік», Франка «Boa constrictor» и «На дні»). Между тем Драгоманов, после непродолжительного пребывания в Вене, уехал в Женеву, где начал издание научно-литературного сборника «Громада» — издание своеобразное, носившее печать сильной личности издателя, но вместе с тем обнаруживавшее почти с самого начала его изолированность среди украинского общества. Немногочисленные сотрудники стушевывались: «Громада» была как будто органом самого Драгоманова. Хотя в ней печатались большею частью вещи, которые могли преспокойно появиться в Австрии и даже в России, но из-за имени издателя и из-за места печатания все книжки систематически запрещались в Австрии, не исключая даже романа Мирного и комментированных текстов исторических песен украинского народа. В России эти издания тоже не шли и, таким образом, печатание их вскоре должно было потерять всякий смысл. Драгоманов работал усиленно, дал в «Громаде» ряд ценных статей («Народні школи на Україні», «Україна і центри», «Шевченко, українофіли і соціалізм» и т. п.), но в начале 80-х годов должен был прекратить издание. Он поместил еще несколько публицистических и критических статей в женевских русских изданиях «Вольном слове»* и «Свободной России» («Историческая Польша и великорусская демократия», «Из истории русского либерализма»), думал приняться за написание обширной истории украинской литературы, но в конце 80-х годов уехал в Болгарию, где преподавал историю в Софийском университете и напечатал ряд ценных статей по сравнительному изучению славянских и европейских легенд и религиозных верований в «Сборнике за народни умотворения». В Украине, между тем, литературная производительность почти совсем иссякла. Изданные М. П. Старицким в 1883—84 гг. два тома сборника «Рада» свидетельствовали о том, что украинская литература имеет недюжинные таланты, умеющие глубоко и пристально заглядывать в жизнь и художественно воспроизводить ее (драма Старицкого «Не судилось», роман Мирного «Повія», рассказ Ив. Левицкого «Микола Джеря», поэма Олены Пчилки «Козачка Олена»,

опыт библиографии украинской литературы за XIX стол[етие] М. Комарова* и др.); но сделать из «Рады» периодический ежегодник оказалось невозможным. Для научной разработки истории, археологии, этнографии Украины возникает с 1882 г. «Киевская старина», соединяющая в себе лучшие научные силы Южной Руси и давшая массу ценных работ и материалов, необходимых для всякого, кто хочет заниматься Южной Русью. Здесь печатались сначала совсем по-русски, потом с удержанием украинской речи в разговорах, наконец, и совсем по-украински многочисленные рассказы из украинской истории и современной жизни, в том числе и такие капитальные вещи, как роман И. С. Левицкого «Старосвітські батюшки і матушки», Мирного «Пропаща сила», рассказы Коцюбинского, Гринченко, Винниченко*, Чернявского*, драмы Старицкого («Богдан Хмельницький», «Облога Буші», «Остання ніч») и Карпенка-Карого («Сава Чалий» и др.). Большое значение для дальнейшего развития украинской литературы имело возникновение (около 1883 г.) украинского театра. Уже в XVIII в. при дворах зажиточных украинских панов были театральные труппы из крепостных; для таких трупп писали свои комедии и мелодрамы И. П. Котляревский и В. Гоголь (отец), из них выходили художники-актеры, как Соленик* и знаменитый Щепкин. В 30-х и 40-х годах польские кочующие труппы в правобережной Украине дают иногда тоже малорусские спектакли; в левобережных городах существуют труппы любителей, устраивающие русские и украинские спектакли. Из таких спектаклей составилась в начале 80-х годов, по инициативе М. Старицкого и при участии талантливых актеров Кропивницкого, трех братьев Тобилевичей — Карпенка-Карого, Садовского и Саксаганского — и актрис Марии Заньковецкой, Затыркевич и др., первая правильная украинская труппа, получившая в 1883 г. позволение давать украинские спектакли с тем условием, чтоб каждый такой спектакль был соединен с представлением одной русской пьесы. Труппа была прекрасно организована и имела большой успех. Первоначально ей не было дозволено играть в Киеве и других значительных южнорусских городах и поэтому ее карьера началась в Москве и Петербурге. Над расширением репертуара работали М. Старицкий, М. Кропивницкий, автор нескольких хороших пьес из народной жизни («Глитай», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дай серцю волю», «По ревізії»),

и самый талантливый и плодовитый из украинских драматургов Карпенко-Карый, пытавшийся в ряде сценически интересных пьес осветить и драматизировать разные характерные явления в жизни современной украинской деревни и давший на этом фоне ряд глубоко задуманных и художественно обрисованных типов («Бурлака», «Наймичка»,«Чумаки», «Сто тисяч», «Розумний і дурень», «Хазяїн»); менее удачны его попытки представить современного украинского интеллигента («Понад Дніпром»), равно как и опыты исторической драмы («Бондарівна», «Паливода XVIII століття»), кроме упомянутого уже «Сави Чалого». Из современных украинских драматургов назовем еще Мирного («Лимерівна», «Перемудрив»),Гринченко («Ясні зорі», «За батька», «Арсен Яворенко», «Серед бурі»), Яновскую* («На зелений клин», «Дзвін до церкви людей скликає, та сам у ній ніколи не буває», «На Миланки»), Манька* («Нещасне кохання»), Бораковского* («Маруся Чурай»), Людмилу Старицкую (лирическая драма «Сафо»). В Галиции, несмотря на более свободную театральную цензуру и несмотря на то что правильная театральная малорусская труппа составилась здесь еще в 1864 г. и пользуется небольшой субсидией от местного сейма (сначала 3, теперь семь с половиною тысяч гульденов), театр не поднялся до сих пор на высоту художественного исполнения, не создал сколько-нибудь выдающегося собственного репертуара. Самое лучшее в его репертуаре — это украинские пьесы; из галицких произведений, кроме мелодрам Гушалевича («Підгіряни») и переделок Устияновича («Верховинці»), самым большим успехом пользовались сочинения Григория Цеглинского («Тато на заручинах», «Лихий день», «Соколики», «Шляхта ходачкова», «Аргонавти» и др.),при всей сценичности не свободные от шаблонности в обрисовке фигур и наивности в понимании жизни. В общественной жизни Галиции начало 80-х г[одов] ознаменовалось банкротством старой, или москвофильской, партии (покража фондов сиротской кассы при митрополичьей консистории, процесс Ольги Грабарь*, Наумовича, Площанского и товарищей, падение крылошанского банка, эмиграции Наумовича в Россию) и сильным развитием так наз[ываемой] молодой, или украинофильской партии, которая теперь, значительно урезав свое украинофильство, превратилась в русинскую, национальную, или народовецкую партию. Главными деятелями этого превращения были священник и депутат Стефан Качала,

братья Владимир, Александр и Иосиф Барвинские, Юлиан Романчук* и Емельян Партыцкий. Романчук начал еще с 1879 г. издавать популярную политическую газету «Батьківщина»*; Барвинские с 1880 г. основали большую политическую газету «Діло», рассчитанную главным образом на униатское духовенство и чиновничью интеллигенцию; Партицкий в том же году начал издавать литературно-научную часопись «Зоря». Во всех этих изданиях заметно какое-то умышленное ограничение горизонта; не упоминается почти вовсе об Украине, боязливо обходится все, что могло бы не нравиться духовенству; исподтишка бросаются камни в свободолюбное молодое поколение, издающее журнальчик «Світ»*, в котором сотрудничают и украинцы (Конисский, Волков, И. С. Левицкий, Гринченко). В 1880 г. приехал во Львов П. А. Кулиш с намерением печатать здесь свой перевод Шекспира, для чего украинцами была собрана довольно значительная сумма. Вместо этого полезного дела он дал некоторым польским панам поймать себя на удочку «культурности» и выступил в роли примирителя русинов с поляками в Галиции. Изданная им с этой целью «Крашанка» встретила со стороны украинцев всех партий единодушный отпор (статьи Барвинского в «Ділі», Франко в «Світі», брошюра Мордовцева в Петербурге), а вышедшая в то же время книжка его «Хуторна поезія» обнаружила в авторе просто болезненное состояние духа. Поляки увидели, что с ним нечего считаться, обещанных денег на издание предполагавшейся газеты «Хутор» не дали и вместо примирения с русинами начали самый решительный подкоп под их национальное существование, пытаясь, посредством реформы базилианского ордена иезуитами, перевоспитать в своем духе черное духовенство, чтобы впоследствии иметь преданную интересам латинства униатскую иерархию. Кулиш понял, что его подвели, и уехал обратно в Россию, посвятив свои последние годы переводам (Шекспира, Байрона, Шиллера, Гете, Гейне) и оригинальным поэтическим сочинениям (кроме множества мелких стихотворений, драмы «Байда», «Цар Наливай» и «Сагайдачний», поэмы «Маруся Богуславка», «Магомет і Хадиза», «Куліш у пеклі» и еще целый ряд других, сгоревших, за исключением небольших отрывков, во время пожара его хутора). В этих поздних сочинениях Кулиш уже не подражает Шевченку, находит свой собственный тон; подчас у него выливаются стихи, удивительные по силе и образности экспрессии, полные

искреннего чувства. Большею частью, однако, его стихотворения производят впечатление лепета больного человека. Его смерть вызвала во всей Украине скорее чувство облегчения, чем скорби; он пережил себя по крайней мере лет на десять.

В Галиции, после смерти Вол. Барвинского (1883), одно время могло казаться, что разрыв среди «народной» партии будет устранен; люди молодого поколения начали работать в «Ділі», помогли устроить несколько народных собраний, способствовавших сильному подъему духа среди духовенства и крестьянства восточной Галиции, стали сотрудниками «Зорі» и значительно оживили литературу. Но ретроградные элементы оттолкнули от себя молодое поколение, и к концу 80-х годов разрыв делается полным. Молодежь, под влиянием идей Драгоманова, решается обратиться прямо к народной массе и поднять ее на борьбу за расширение ее гражданских и национальных прав; образуется крестьянская радикальная партия, агитирующая посредством своей прессы («Народ»*, «Хлібороб», «Радикал», «Громадський голос»*) и бесчисленных народных собраний за общую подачу голосов при всяких выборах, за переустройство страны в либеральном духе, за устранение привилегий шляхты, за социальное обеспечение рабочего и крестьянского населения. В тех же изданиях Драгоманов, уже тяжело больной, кроме ряда критических и публицистических статей, дал замечательный разбор разных спорных вопросов современной украинской жизни (о национализме и интернационализме, о самобытности и культурной общности, о национальных святынях и т. п.), а также обзор современного состояния научных работ по изучению Украины («Чудацькі думки», «Листи на Наддніпрянську Україну»). Ему же принадлежит ряд хороших популярных брошюр, излагающих в общедоступной форме результаты современного сравнительного изучения религиозных верований («Оповідання про заздрих богів», «Рай і поступ») или рисующих крупные исторические моменты» («Іван Вікліф», «П'ятсот літ швейцарської спілки»). Этими брошюрами, которые были продолжением его прежних, еще в Киеве начатых («Про українських козаків, татар та турків») и в Женеве продолжавшихся популярных изданий («Про хліборобство», «Про те, як земля наша стала не наша»), Драгоманов вступил в ряды лучших популярных писателей не только южнорусских, но и вообще

славянских. Напечатанные в начале 90-ых годов во Львове его мемуары («Австро-руські спомини») обнаружили в этом беспощадном и иногда слишком строгом критике и «космополите» человека симпатичного, чуткого ко всему доброму и честному и горячо любящего свою родину. Между тем старое поколение бывших галицких украинофилов добилось некоторого политического значения и успело в 1889 г. провести в галицкий сейм нескольких депутатов, в том числе Романчука, нотариуса Телишевского, адвоката Окуневского. Сначала эти депутаты довольно живо и талантливо защищали крестьянские и национальные русинские интересы, но потом, увлеченные до сих пор не совсем выясненными посулами со стороны тогдашнего галицкого наместника графа К. Бадени* и стоявшей за его плечами польской шляхетской партии, заключили договор, долженствовавший сделать их из оппозиционной какой-то полуофициальной партией. Это польско-русинское соглашение, шумно прозванное его инициаторами «новой эрой»*, сделалось эрой деморализации и привело к кровавым баденневским выборам 1897 г. — ответу польской правительствующей партии на стремление галицко-русского народа «свое суждение иметь» и в политических вопросах. Польские заправилы не сдержали своих обещаний контрагентам «новой эры»: Телишевский, потом Романчук отступили от своего создания, и для русинов оказался возможным только один способ действий — тот самый, на который до тех пор указывала радикальная партия: добиваться политической силы посредством умственного и экономического поднятия крестьянских масс и их политической и классовой организации. Вот какие обходные пути были нужны, чтобы сошлись вместе два поколения галицко-русских «народников». Это случилось в конце прошлого столетия, когда из членов бывшей народной и бывшей радикальной партий образовалась национально-демократическая партия, которая в своей программе выставила идеал самостоятельного развития русинской национальности на основании экономического подъема народной массы и целого ряда социальных реформ в духе равенства и справедливости. Конечно, и после установления общей программы внутри национально-демократической партии продолжает идти борьба мнений и направлений, не исключена возможность новых попыток парламентских компромиссов; но ввиду значительно выросшей политической и культурной организации народных масс

(тысячи читален по деревням и городам, сотни экономических и политических обществ) и оживленной агитации посредством прессы и собраний такие попытки имеют очень мало шансов на успех. В «старой» или «москвофильской» партии также произошла эволюция. Старое поколение продолжает идти торной дорогой 50-х и 60-х годов, но молодое пытается осуществить свои заявления об общерусском единстве. Политическая пресса москвофилов играет в местных вопросах роль консерваторов и из оппозиции к радикалам и национал-демократам идет рука в руку с польской шляхтой, а то и прямо заискивает с ней. Вместе с тем она усиленно защищает все меры, предпринимаемые в России по отношению к окраинам. В литературном отношении эта партия пробавляется перепечаткой русских сочинений, смешивая иногда Л. Толстого и Тургенева с Марлинским и Немировичем-Данченком, возводимым в классики русской литературы. Из собственных беллетристов старой партии имел некоторую популярность о. Хиляк (Иероним Аноним), автор недурных рассказов из галицкой народной жизни; но он впадал в слащавый и неестественный тон всякий раз, когда пытался выйти из крестьянской среды. Еще менее интереса представляет Василий Залозецкий, автор археологических и исторических рассказов из прошлого Галиции, подражающий Марлинскому и Загоскину. Молодые «радикальные москвофилы» пытаются, не всегда удачно, писать русским литературным языком: их беллетристы (Н. Вергун, Ю. Яворский, Ф. Глушкевич) не произвели до сих пор ничего такого, что можно было бы назвать вкладом в русскую литературу; для южнорусской их упражнения также не имеют никакого значения. Для ю[жнорусской] литературы последние годы XIX и первые годы XX столетия были временем значительного оживления и подъема. Появляется целый ряд молодых работников, расширяющих горизонт литературных и научных интересов; создаются специальные организации для научной и литературной работы, смягчается постепенно цензура, главным образом в отношении к популярным изданиям. К лучшим популяризаторам принадлежат Е. Х. Чикаленко («Розмови про сільське хазяйство»), Гамалий (очерки по географии России), Гринченко и Мария Загирня (биографии видных украинских и чужих деятелей — Стефенсона, Вашингтона, Сократа, Линкольна и др.). Серии популярных изданий возникают в Чернигове, Харь-

кове (по инициативе талантливого украинского беллетриста Игн. Хоткевича*), Черкассах и Киеве. В последнее время на первый план в этом отношении выступает С.-Петербургское благотворительное общество для издания популярных книг, выпустившее в свет, кроме упомянутых уже «Розмов» Чикаленка (5 книжек), хорошо обработанное «Бджільництво» г. Немоловского, метеорологию г. Русова и значительное число других популярных книг. Эти издания расходятся в очень значительном количестве, не десятками, а сотнями тысяч экземпляров; значит, масса народа начала чувствовать потребность в книге на родном языке. В еще более значительной степени это можно сказать об украинской интеллигенции. В начале 60-х годов «Основа» имела едва несколько сот подписчиков, и самая популярная украинская книга «Кобзар» Шевченка печаталась в 3000 экземпл[яров], и этого издания хватало на целое десятилетие; теперь издание «Кобзаря» в 10000 экз. разошлось в продолжение трех лет. Сочинения новых беллетристов, печатавшиеся прежде в 1000—1500 экз. и лежавшие целые годы на полках, теперь печатаются в 3—5 тыс. экз. и расходятся в продолжение года, двух. Изданный в 1900 г. сборник украинской поэзии «Вік» был по подписке разобран еще до появления в свет в 3000 экз.; новое издание, которое пришлось изготовлять немедленно, разошлось в продолжение трех лет в 5000 экз., хотя состояло из трех толстых томов и стоило 6 рублей. Этот спрос на украинскую книгу отчасти вызван оживлением национального чувства, отчасти значительным подъемом идейного уровня литературы и разнообразием ее содержания. Украинская литература последнего десятилетия обогатилась новыми талантами, ищущими новых дорог и новых горизонтов. Вошедшая было в пословицу шаблонная украинская идиллия с ее «дивчатами», «вишневыми садками», «соловейками» и «любощами» отошла в область предания. Серьезное изучение народной жизни и ее новых экономических и социальных явлений, роли интеллигенции в украинском селе и городе, тяжелые драмы, порождаемые ломкой старых семейных и идейных устоев, борьба за самоопределение и самовыражение личности — все это находит более или менее сильное художественное выражение в произведениях современных украинских писателей. Кое-что уже указано выше в беглом обзоре драматической литературы. Роман в украинской литературе до сих пор как-то

не может развернуться; старые работники Свидницкий, Левицкий и Мирный все еще не опережены новым поколением, несмотря на интересные попытки Б. Гринченко («Сонячний промінь», «На розпутті»), пытавшегося на фоне современной украинской действительности представить зарождение нового типа радикального демократа и вместе с тем убежденного украинского националиста, — а также М. Школиченка («На селі»), В. Левенка* («Старе й нове») и др. Зато в области новеллы и рассказа украинская литература имеет ряд молодых работников, которые могли бы занять почетное место в любой, более богатой письменности. По свежести и гармоничности таланта на первом месте следует поставить Мих. Коцюбинского, который мягкостью колорита, законченностью композиции, пластичностью рисунка и нежным лиризмом наиболее напоминает Тургенева. Возле него стоят упомянутые уже Б. Гринченко, А. Крымский, Дм. Маркович*, В. Левенко, Г. Хоткевич, Надия Кибальчич*, В. Потапенко*, О. Романова*, В. Кравченко*, М. Чернявский, Я. Жарко* и самый яркий из начинающих талантов — Винниченко. Не менее богато и разносторонне развивается лирическая поэзия. Здесь на первом месте стоит сильный талант Леси Украинки (псевдоним), у которой нота глубокой гражданской скорби сливается с энергической решимостью бороться за осуществление высоких идеалов и с несколько аскетическим отречением от личных удовольствий (см. особенно ее прекрасный драматический этюд «Одержима»). Не менее своеобразный талант обнаружил Вл. Самийленко, один из лучших мастеров украинского языка, автор лирических стихотворений, переводчик «Тартюфа» Мольера и десяти песен Дантова «Ада», интересный особенно как сатирик; его сатира «На печі», написанная к столетнему юбилею новой украинской литературы (1898) — настоящий carmen saeculare[1] украинской лени и беспечного квиетизма. Павел Грабовский, недавно преждевременно скончавшийся в Иркутске, дал, кроме лирических стихотворений, навеянных суровой и безотрадной жизнью ссыльного и тоской по Украине, длинный ряд переводов, между прочим из Ады Негри и русских былин. А. Е. Крымский, известный ориенталист, дал украинской беллетристике книжку прозаических рас-

[1] Ювілейний гімн *(лат.)*.— *Ред.*

сказов, среди которых «Psychopathia nationalis» отличается яркостью красок и глубоким лиризмом, а также книгу стихотворений «Пальмове гілля», в котором субъективизм автора своеобразно сливается с пышными ориентальными пейзажами и с отголосками ориентальной поэзии. Кроме того, он напечатал в Галиции перевод одной части «Шах-Наме». Упомянутый уже М. Чернявский, начавший свою поэтическую карьеру довольно безцветными «Донецькими сонетами», дал впоследствии сборник стихотворений «Зорі», отличающийся, кроме хорошего языка, искренностью чувства и богатством колорита. Менее удачны оригинальные стихотворения и переводы Ив. Стешенко* (Овидиевы «Метаморфозы»). Е. Тымченко, автор двухтомного малорусско-русского словаря, дал хороший перевод «Калевалы»; сверстник и друг Руданского, П. Нищинский, начавший писать по-украински только к концу жизни,— свободную переделку Софокловой «Антигоны», полный и прекрасный перевод Гомеровой «Одиссеи» и неоконченный перевод «Илиады» (12 песен); почти все эти переводы могли быть напечатаны только в Галиции. Несколько удачных стихотворений и поэтических рассказов дала Днипрова Чайка* («Плавні горять»). Из лириков назовем еще Надию Кибальчич, Одарку Романову, Сергея Павленко и М. Вороного*. Своеобразное и ненормальное развитие украинской литературы имело последствием, между прочим, обилие так назыв[аемых] зарытых талантов — людей, которые втихомолку, для удовлетворения своей душевной потребности, трудились над разработкой украинской речи, но при жизни не публиковали ничего или очень мало и пропустили момент, когда их работа могла принести наибольшую пользу их родине. К таким талантам принадлежали: упомянутый уже Степан Руданский, сочинения которого в полном составе появились в печати только четверть столетия после его смерти; Василий Мова, опубликовавший при жизни, под псевдонимом В. Лиманского. одно сильное стихотворение «Козачий кістяк», но оставивший в рукописях значительное количество поэтических и прозаических произведений, до сих пор напрасно ожидающих опубликования; А. Навроцкий*, один из членов Кирилло-Мефодиевского братства, который при жизни опубликовал только два небольшие удачные перевода из Мицкевича, но в посмертных бумагах оставил массу оригинальных и переводных произведений. До некоторой сте-

пени сюда же нужно отнести и Ивана Манжуру, украинского этнографа, издавшего только перед смертью «Сборник интересных стихотворений» и «Степові мотиви», и Щоголева, выступившего на литературное поприще еще в 40-ые годы, но прожившего весь век в стороне от украинского литературного движения и только в 70—80-х годах опубликовавшего два сборника стихотворений («Ворскло» и «Слобожанщина»), свидетельствующие о недюжинном таланте, но вместе с тем носящие на себе несомненные следы отчужденности автора от более живых литературных течений. Самое сильное и, можно сказать, неожиданное оживление литературной и научной жизни в последнем десятилетии произошло в Галиции. В начале 90-х годов существовавшее в 1873 г. Товарищество имени Шевченко преобразовано в научное общество по типу европейских академий. Деятельность этого общества оживилась, особенно с тех пор, как его председателем сделался М. С. Грушевский*, украинский уроженец и воспитанник Киевского университета, занявший в Львовском университете кафедру истории восточной Европы, с украинским преподавательским языком. Он организовал при обществе систематичную научную работу, создал хорошую библиотеку, богатую особенно русскими научными изданиями, подготовил ряд молодых работников по истории Украины (С. Томашивский*, С. Рудницкий и др.), давших уже ценные вклады для изучения украинской истории, сосредоточил при обществе значительное число работников из старших поколений. До сих пор общество издало 58 тт. «Записок», 7 тт. «Источников для истории Украины» (документы с вводными статьями), 4 тт. систематического курса «Истории Украины» (труд проф. Грушевского, стоящий на высоте современной науки и вызвавший лестные отзывы в заграничной научной критике). Далее общество собрало громадный этнографический материал и издало до сих пор 15 тт. «Етнографічного збірника» (главные работники — В. Гнатюк*, И. Роздольский*, А. Колесса*), 7 тт. «Матеріалів для етнології України», частью археологического, частью описательно-этнографич[еского] содержания, под ред. Ф. Вовка, и замечательный труд В. Шухевича* «Гуцульщина» (в 4 тт.). Немало сделано и для истории украинской литературы. Еще до своей реорганизации общество издало труды проф. Ем. Огоновского, занявшего после Я. Головацкого кафедру украинского языка и литературы в Львовском универси-

тете, а именно его комментированное издание «Слова о полку Игореве» и его обширную «Історію літератури руської», содержащую в 24 тт. богатый и тщательно собранный материал для биографий и характеристик всех сколько-нибудь выдающихся писателей и ученых южнорусских за XIX в.

После своей реорганизации общество приступило к печатанию систематического издания собранных И. Франко «Памятников древней украинской письменности»; напечатанные до сих пор 3 тома содержат в себе старо- и новозаветные апокрифы, собранные преимущественно из галицко- и угрорусских рукописей, с библиографическими указаниями и вводными статьями. Кроме того, издан длинный ряд работ по истории старой и новой ю[жнорусской] литературы, по сравнительному изучению легенд и по изучению польско-украинских литературных взаимодействий (важна особенно работа проф. Ал. Колессы «Мицкевич и Шевченко»). Особыми книгами издало общество детальную биографию Т. Шевченка, написанную А. Я. Конисским (2 т.), и начало полного собрания фольклорных работ М. Драгоманова (2 т.). Немало сделано и для изучения ю[жнорусского] языка. Еще в 1880 г. изданы обществом ценные «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» Огоновского; после реорганизации общества опубликованы труды лучшего знатока украинской диалектологии Ив. Верхратского* (об угрорусских говорах, о диалекте галицких лемков, замишанцев, о низинном диалекте), интересная работа В. Охримовича о ю[жнорусском] ударении и ряд работ В. Гнатюка об угрорусских говорах. Лексикологическая работа идет медленно: еще в 70-ые г[оды] во Львове вышел словарь Ом. Партыцкого (немецко-русский), в 1886—88 гг. Евг. Желеховского* (укр[аинско]-немецкий, 2 т.); общество имени Шевченка издало укр[аинско]-русский словарь Уманца и Спилки (3 т.)*. Занятое учеными работами, общество имени Шевченка не упускало из виду и изящной письменности. До 1897 г. оно издавало иллюстрированный двухнедельник «Зоря», служивший единственным периодическим литературным органом для всей Украины. Одно время «Зоря» была допускаема цензурой в Россию и имела здесь некоторый успех (более 400 подписчиков); но когда ввоз ее в Россию был запрещен, издание должно было бороться с значительным дефицитом и по инициативе проф. М. Грушевского и при его сотруд-

ничестве было с 1898 г. заменено ежемесячным журналом «Літературно-науковий вісник», который издается и до сих пор (ежегодно 4 т.). Этот журнал сначала допускался в Россию; после двух лет его постигла участь «Зорі», но он успел обеспечить себе в Галиции широкий круг читателей, и поэтому запрещение ввоза в Россию не поколебало его существования. Можно сказать, что Літ[ературно]-наук[овий] віс[ник], особенно в первые годы его издания, был самым полным выражением украинской литературы; здесь работали писатели старых и молодых поколений, украинцы и галичане. Только в последние годы, когда цензурные условия в России сделались несколько благоприятнее для украинской беллетристики, многие украинские писатели предпочитают печатать свои сочинения у себя дома, особенно в издаваемых ежегодно альманахах, служащих суррогатом правильных периодических изданий. Из австрорусских писателей, выступивших в последнее десятилетие, самый талантливый и оригинальный — Василь Стефаник, издавший до сих пор три сборника небольших новелл и этюдов: «Синя книжечка», «Камінний хрест», «Дорога». С большим мастерством он вникает в душу галицкорусского крестьянина и умеет рисовать тяжелые психические драмы там, где другие видят только обыденный факт экономической или социальной жизни. Другой новеллист, Л. Мартович*, отличается иронией и едким юмором и рисует преимущественно положение крестьянина среди чуждых и непонятных ему бюрократических галицко-польских порядков (сборники «Нечитальник» и «Війт Панько»). Легким и безобидным юмором отличается Иосиф Маковей*, написавший, кроме ряда новелл (лучшая — «Оферма», из рекрутской жизни) и очерков, роман «Залісся» и значительное количество стихотворений (поэмы «Новик» и «Подорож на Україну»), а также монографии о Кулише, о Гундуличевом* «Османе», о первых галицких грамматиках. Мягкостью колорита и нежностью чувства блестят новеллы и стихотворения Богдана Лепкого. Денис Лукьянович дал в своем романе «За Кадильну» интересный образ бесплодной борьбы крестьянина за общинную землю, отнятую у общины паном. Сильные, но иногда утрированные картины казармы и военного госпиталя нарисовал М. Яцкив*, неудачно пытавшийся дать большой рассказ из жизни русинской интеллигентной молодежи в своем «Огні горять». Рассказы Тимофея Бордуляка* из жизни деревенского

люда (крестьян, евреев) под заг[лавием] «Ближні» несколько примитивны по исполнению, но внушены верным наблюдением жизни и искренней любовью к рабочему люду. Андрей Чайковский*, кроме интересных воспоминаний из похода австрийцев в Боснию и вообще из своей военной жизни, дал ряд романов из жизни мелкой шляхты («Олюнька», «В чужім гнізді»); Василь Загаевич — несколько удачных рассказов из жизни крестьян. Более разнообразные очерки М. Дерлици (сельские ребята, сельская школа, городской пролетариат, сельское духовенство). Из галицкорусских прозаиков назовем еще Ярослава Окуневского*, автора интересных очерков из кругосветного путешествия в качестве военного врача на австрийском флоте. Из галицкорусских поэтов молодого поколения, кроме упомянутых уже Маковея и Лепкого, следует назвать В. Щурата, давшего, кроме ряда собственных стихотворений, много хороших переводов («Песнь о Роланде», из старофранцузского, кое-что из Гейне и многих современных немецких, французских, польских и русских поэтов), и В. Пачовского, который, кроме сборника очень музыкальных стихов эротического содержания («Розсипані перли»), написал большую драму рифмованными стихами «Сон української ночі», в которой довел почти до абсурда символизм модного польского поэта Выспянского*. Значительную роль в развитии галицкорусской литературы последних десятилетий играют женщины. Честь инициативы принадлежит Наталье Кобрынской, представившей в своих новеллах жизнь крестьянки и женщины из «средней полосы» интеллигенции: учительницы, дочки и жены сельского священника («Задля кусника хліба», «Ядзя і Катруся», «Пані Шумінська»). Кобрынская намеревалась организовать эмансипационное движение среди галицкорусских женщин, издала ряд альманахов, составленных из произведений женщин («Перший вінок» в 1887 г., «Наша доля»), созывала собрания женщин, подавала в парламент петиции, требующие для женщин среднего и высшего образования (в Австрии до сих пор нет правительственных женских гимназий), но безуспешно. Самый сильный и оригинальный женский талант в австрийской Руси — Ольга Кобылянская, уроженка Буковины. Воспитанная в традициях немецкой литературы, она начала писать по-немецки во вкусе слащавой Марлитт, но вскоре, под влиянием Ницше* и датчанина Якобсена, нашла другой тон

и другие идеи и выступила проповедницей индивидуализма и свободной жизни. Она начала выводить в своих рассказах («Царівна», «Русалка», «Valse mélancolique») женские типы, стоящие выше своей среды и прокладывающие себе дорогу вне проторенной колеи. В своих мелких эскизах она пробовала подражать манере современных французских символистов и декадентов, рисовать туманные сцены и ни с чем живым не связанные фигуры. Вскоре ее талант вступил на более верный путь, и она дала ряд прелестных картин из буковинской природы и жизни тамошнего народа («Битва», «Некультурна», «За готар»), а также большой роман из крестьянской жизни «Земля», исполненный глубокой поэзии и рисующий потрясающую драму братоубийства из-за обладания землей. Противоположные воззрения проводит в стихотворной форме Ульяна Кравченко*, которая также зовет галицкорусскую женщину «на новый шлях», побуждает ее учиться и работать, но с тем, чтобы она успешнее могла служить своему народу. В заключение скажем несколько слов о самом молодом отпрыске Южной Руси — о ее американских колониях. Галицкие и венгерские русины имеют в Америке три значительные группы колоний, содержащие в общей сумме около полумиллиона жителей: в Соединенных Штатах, Канаде и Бразилии. Самые старые колонии — в Соединенных Штатах, где многие русины успели обеспечить себе безбедное существование, создать несколько десятков церквей и школ, завести типографию, книжную торговлю и органы печати. Первым пионером русинской печати был первый русинский (униатский) священник в Америке, Волянский*, издававший там еще в 80-х годах газетку «Америка». Теперь свящ[енник] С. Макар издает там большую газету «Свобода»* и, кроме того, непериодически ряд брошюр и летучих листков просветительного и беллетристического содержания. Своего вклада в ю[жнорусскую] литературу Америка еще не дала; ни стихотворения Гр. Грушки, ни рассказы Дмитрова, несмотря на интересное в культурном отношении содержание (жизнь русинских колонистов в Америке), не удовлетворяют требованиям художественности. В Канаде и Бразилии русинская пресса пока только в зачаточном состоянии.

Литература. О древнем периоде ю[жнорусской] литературы, кроме общеизвестных русских учебников Галахова и Порфирьева, см. «Ист[орию] русской лит[ературы]»

Пыпина, работы проф[ессора] Владимирова и особенно сжатый очерк в третьем томе «Истории Украины-Руси» М. Грушевского. О среднем периоде, кроме устарелого первого тома «Історії літератури руської» Ом. Огоновского, нет полного компендиума, а многочисленные монографии не дают полной картины; из работ, обнимающих более широкие темы, выдаются работы П. Житецкого («Энеида» Котляревского) и Петрова («Очерк истории южнорусской литературы XVIII столетия»), дающий, однако, менее чем обещает заглавие. Много работ и материалов печаталось в «Киевской старине», «Трудах Киевской духовной академии»* и «Чтениях в Обществе Нестора летописца», кое-что в «Записках Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка» во Львове, в «Библиографических пособиях» Каратаева. См. еще библиографию Ундольского с дополнением к ней Головацкого, доведенную до XIX стол[етия]; преосв. Филарета (Гумилевского) «Обзор русской духовной литературы»; Пекарского «Наука и литература при Петре Великом» и т. п. Для изучения новой ю[жнорусской] литературы самым богатым пособием служит «Історія літератури руської» Ом. Огоновского, несмотря на устарелый метод и неуклюжесть изложения; не потерял своей ценности «Очерк истории украинской литературы» Петрова и прекрасный разбор этой книги, сделанный Н. Дашкевичем в отчете о присуждении наград гр. Уварова. Много очерков и критических статей об отдельных писателях и целых периодах печаталось в галицких изданиях «Правда», «Зоря», «Житє і слово», «Народ», «Літературно-науковий вісник», в женевской «Громаді» и в «Киевской старине». Скудные данные о развитии угрорусской письменности дал Е. Сабов в своей «Хрестоматии» (Унгвар, 1893); о литературной жизни Буковинской Руси есть кое-что в книжке профессора Смаль-Стоцкого «Буковинська Русь». Важным пособием для изучения новой ю[жнорусской] письменности служит опыт библиографии этой письменности М. Комарова («Рада», 1883), составленная им же библиография Т. Шевченка (1903); для галицкорусской письменности имеется образцово составленная библиография за 1801—1889 гг. Ив. Левицкого и его же библиография за 1772—1800 гг. («Записки Наук[ового] тов[ариства] им. Шевченко», 1903). Ряд характеристик современных ю[жнорусских] беллетристов дала в последних годах «Киевская старина» [...].

УКРАЇНЦІ

В історії і в характері українського (малоруського) народу є щось таке, що засвідчує його тісний тисячолітній зв'язок із землею, яку він заселяє: все та ж постійність і спорідненість при незначній одмінності, все та ж сонячна лагідність і жвавість, поєднана з журливістю, тільки степовикам притаманною.

Уже в X ст. Південноруська держава, а з нею і староруське письменство виступають перед нами як такі, що цілком склалися. Найстаріший Київський літопис (довгий час його помилково приписували Несторові), який в оригінальній редакції сягає епохи Святослава*, дає нам можливість зробити висновок, що тут уже в цей час досягли чималої вправності не лише в писанні, а й у стилістиці, у виробленні мови; літопис засвідчує широкий кругозір автора з питань політики й етнографії. Ота влучність слова, а подекуди навіть дуже точна в характеристиках лапідарність вислову, ота фактична достовірність, отой справжній літопис, який майже повністю виключає вільний домисел, творять хроніку, котра як пам'ятка староруської літератури має велику історичну цінність завдяки наповненості місцевими легендами, історичними та тогочасними переказами, драматично зображеними картинами.

З прийняттям християнства Володимир Великий дав країні грецьку церкву* з більш-менш чисельною грецькою ієрархією та духовенством. Знаємо, що аж до середини XIII ст. всі київські митрополити, за винятком двох, були греками; одначе нижче духовенство, що мало справу з широкими масами, які не володіли грецькою мовою, хоча саме було грецьким, швидко мало обрусіти або ж просто розчинитися в національності цієї країни. Як це відбувалося, нам невідомо. Виникла потреба в богослужебних

книгах та молитовниках, але якими вони були спочатку на Русі, ми також не знаємо; та поки сягають наші відомості, бачимо, що ці книги написані національною, старо-руською, іноді з відтінком староболгарської, мовою. Грецькі перекази про церковні та інші книги, перекладені протягом IX — першої половини X ст. болгарською мовою, певною мірою вірогідні і це підтверджує кілька рукописів, написаних на Русі чи для Русі переписаних в XI і XII ст. («Остромирове євангеліє»*, «Изборник Святослава» 1073 року та інші). Але таким шляхом проникла на Русь лише частина наявної в ті часи церковної, богословської та наукової перекладної літератури. Якою б пожвавленою не була діяльність болгарських перекладачів у першому після впровадження християнства столітті, знаємо, що багато переказів про них (наприклад, про діяльність Мефодія, який переклав усе святе письмо та всі церковні книги, про знаменитого велицького єпископа Климента) явно перебільшені. З іншого ж боку, завдяки найновішим пошукам російські вчені виявили сліди багатьох різних перекладів євангелія та інших праць. Відомо нам і те, що багато перекладених з грецької мови церковних книг, якими користувалися на Русі, наприклад так званих антологій, прологів тощо, в давній Болгарії не існувало. Все це усуває будь-які сумніви щодо того, що вже в X ст. на Русі перекладалося і з грецької мови все те, в чому була потреба. Син Володимира Ярослав уже в першій чверті XI ст. закладає при київському соборі бібліотеку, в якій працювало багато переписувачів книг та перекладачів. Навряд, щоб тут копіювались тільки грецькі кодекси, бо ж навпаки — всі грецькомовні документи (циркуляри, канонічні та полемічні твори), які дійшли до нас, збереглися і в староруських перекладах.

Питання про перекладацьку діяльність у давній Русі тісно пов'язане з питанням про освіту і школи. Тут слід звернути увагу на те, що Південноруська (Київська) держава виникла з войовничих племен, які до того ж вели інтенсивну торгівлю і які вже у VIII ст. об'їздили вздовж і впоперек усе узбережжя Чорного моря, мали торговельні стосунки з арабами й греками, потім з ними заворогували, були частими, хоч не завжди бажаними, гостями в найбільших торговельних центрах Греції (Херсонесі, Константинополі, Смирні та інших), а це значить, що вони повинні були бути письменними і, напевно, володіли

й грецькою мовою. При київських християнських церквах не могло не існувати якихось, подібних до приватних, шкіл, і княгиня Ольга під час поїздки до Константинополя привезла з собою звідти священика, який володів руською та грецькою мовами. Її онук Володимир Великий одразу ж після офіційного прийняття християнства зробив спробу заснувати в Києві школу. Про успіхи тієї школи нам нічого не відомо, певно, існувала вона недовго. Водночас можна зробити припущення, що при монастирях, при єпископських центрах існували приватні школи для дітей князів та багатих бояр. Маємо відомості й про таких князів, яких називали «великими книжниками» і які насамперед добре орієнтувались у грецькій мові й літературі; один із них, Володимир Мономах, залишив нам цікаву біографію та повчання дітям. Обидва староруські митрополити руського походження, Іларіон та Климент Смолятич*, були високоосвіченими і талановитими письменниками. В монастирях, серед яких особливо виділяється Києво-Печерська лавра, повсюдно поширювалися книжні знання; один із перших настоятелів цього монастиря Феодосій є одним із найперших староруських письменників. Чернець Нестор хоча й не був автором найдавнішого літопису лишив для нас оповідь про князів-мучеників Бориса і Гліба. Ігумен Чернігівського монастиря Данило описав свою подорож до Палестини, і цей твір став неперевершеним взірцем подібних описів, що були дуже популярними на Русі. Данило, як і всі ченці, вірить у «святі мощі», але при тому дуже барвисто описує все, що бачить; його твір проймають теплі патріотичні почуття. Маємо літературні пам'ятки і з середовища воїнів та бояр, які свідчать про те, що люди цих станів не цуралися рідної мови та літератури. Окремі епізоди в літописах, описи боїв і народних зібрань дають підстави вважати, що їх автори під чернечими шатами носили військове захисне вбрання та зброю. Чиєсь вигадане «Моління Даниїла Заточника» до одного з князів дає змогу заглянути в життя малого княжого двору і є відбитком тієї пишнуватої мови, якою користувалися при дворі. Про те, що жили тут пісня й музика, свідчать літописи, які дійшли до нас, та одна з найдавніших пам'яток боярської і двірської поезії — «Слово о полку Ігоревім». Цей поетичний твір написано ритмічною прозою, з дифірамбами, з багатьма ліричними відступами, в ньому йдеться про нещасливий похід Ігоря*, князя малого чернігівського

князівства, проти половців, про поразку русичів, про полон Ігоря і повернення його на батьківщину. Поему створено, певно, одним із очевидців або й учасників походу; вона відзначається вишуканістю стилю; особливо хвилює патріотизм автора, який вважає відчай князя основною причиною всіх лих, що спіткали Русь, і хоче бачити рідний край об'єднаним і готовим до опору кочовим племенам. Перлиною поеми є плач Ярославни, дружини Ігоря, котра закликає сонце, вітер і старий Дніпро розрадити і врятувати її мужа, що потрапив у полон.

На жаль, ця поема дійшла до нас у єдиній, порівняно пізно зробленій копії, яку знов було втрачено під час пожежі 1812 р. в Москві. А тому цей багато разів простудійований твір містить у своєму тексті чимало «темних місць», які свідчать, що поема не є підробкою пізніших часів, як це трапилося з перехваленим старочеським кенігінгофським рукописом, що виявився твором Ганки*. Проте поема про похід Ігоря не є єдиною піснею давньоруської літератури. Літописи донесли до нас чимало фрагментів старих пісень, насамперед пісенний відступ про двох половецьких ханів, один з яких жив на Кавказі в обезів (абхазців), а другий — в придонських степах. Минула небезпека, яка загнала одного з братів аж на Кавказ: молодший брат посилає туди старого співця Ора з наказом примусити брата повернутися. «Співай йому половецьких пісень, а якщо не захоче їх слухати, дай йому понюхати євшан-зілля». Співець дійшов туди, та ні словами, ні піснями не міг змусити хана повернутися. Тоді дав йому понюхати степової трави, той спочатку здивувався, а потім сказав: «Краще в рідній краю скласти кості на спочинок, аніж жити на чужині». І повернувся на батьківщину, де став батьком героя Кончака*.

Пісню про похід Ігоря відтворено чітким стилем, художньо згрупованими міфологічними поняттями, які засвідчують, що автор добре знав своїх попередників; є тут згадки і про давнього співця Бояна, «солов'я старих часів», цитуються його мудрі висловлювання. В такому поетичному стилі записувалися в ті часи і твори на церковну тематику; зокрема й «Слово про Лазареве воскресіння»*, в якому померлі праотці, що потрапили в пекло, скаржаться небіжчику Лазарю, дізнавшись про його майбутнє воскресіння Христом, на свої біди і просять його умовити Христа якнайшвидше прийти у пекло і визволити їх.

Єдиним засобом освіти при відсутності систематичної школи були бесіди, проповіді для широких народних мас, а для вужчих кіл, які вміли читати, читання книг. Старо-руську проповідь було творено за грецьким зразком. З особливою сумлінністю перекладалися твори великих отців церкви* — Василія Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста, які духовенство використовувало у своїх проповідях, а то й просто зачитувало у церквах. Щоб твори грецької риторики були зрозумілі народним масам, їх відповідно добирали, дуже скорочували, переробляли, а то й доповнювали вставками. Невдовзі починають виступати й руські проповідники; таким був уже згадуваний митрополит Іларіон, який написав майстерну риторичну похвалу Володимирові Великому; надзвичайно плідним проповідником був Кирило Туровський, спочатку аскет, пізніше — єпископ, його твори дуже цікаві помітними в них єврейськими впливами; Климент Смолятич та багато інших, нині вже безіменних, видавали дуже цікаві проповіді й промови під іменами різних церковників або під загальним заголовком «Із словес святих отців». Особливий інтерес викликають безіменні проповіді, спрямовані проти залишків поганських вірувань і звичаїв хрещеного люду, тобто проти так званого двовір'я, або ж проповіді, спрямовані проти різних національних вад, наприклад такі, що викривають поширене на Русі пияцтво, та промови, в яких особливо заповзято й зі знанням справи зображаються всілякі гріхи.

Дуже близько до проповідей стоять численні послання єпископів до своїх підлеглих, які теж зачитувалися в церквах і в яких, окрім загальних релігійних повчань і моральних приписів, обговорювалися також умови життя на Русі. Особливо популярними були параболи, в яких традиційний епічний текст переплітався з церковними і моральними повченнями.

Що ж до лектури, то насамперед слід мати на увазі, що читання, звичайно, церковних і богословських книг, за прикладом візантійців, вважалося ділом, яке зміцнює дух, і тому всіляко заохочувалось. Отже, було дуже багато людей, які читання книг розглядали як аскетичний подвиг, «благоговіння душі», і, віддавшись йому повністю, заучували напам'ять цілі священні книги, особливо «Псалтир», і з різних улюблених авторів виписували для себе ті розділи та цитати, які їм найбільше полюбилися. Саме

цим і пояснюється виникнення в давньоруській літературі різноманітних книг і збірок для духовного збагачення, вивчення яких розпочалося лише в найновіші часи. Звичайно, тут бралися до уваги грецькі взірці, всілякі «Мелісси» та «Флорілегіуми», що їх пізніше перекладали українською мовою і, переробивши, широко розповсюджували під назвою «Пчоли». Проте широка освіта на слов'янських землях висувала цілком інші вимоги, ніж на грецьких. Так, у Болгарії вже в X і в XI ст. виникають збірки із послань та повчань визначних служителів церкви, які згодом були перенесені на Русь і тут теж сприяли виникненню подібних збірок. Наприклад, складений для болгарського царя Симеона збірник у 1073 році було переписано для руського князя Святослава; подібний збірник виник трьома роками пізніше. Обидва вони збереглися в руських рукописах. В Болгарії виник збірник вибраних творів Іоанна Златоуста «Златоструй», який на Русі переробили в «Златоуст» і який згодом дав матеріал для створення інших подібних збірників. У Південній Русі виникли і служили для моральних і практичних настанов у житті збірники «Матиця», «Златая цѣпь», «Ізмарагд»; різні «апофегати», запитання й відповіді, що їх було редаговано за грецькими взірцями і з грецьких матеріалів, багато разів перероблювано, з урахуванням способу мислення і уявлень жителів Русі, і присвячувано абстрактним та метафізичним темам (зокрема, так звана «Книга кааф»* та її пізніші переробки).

Читання монахів складалося з інших, виключно аскетичних компіляцій, таких як відомий «Паренетікон» Єфрема Сіріна*, «Ліствиця» Іоанна Клімакса, вибрані повчання Теодора Студіта*, «Теологія» Дамаскіна тощо. Особливо популярними були так звані патерики та лимонарії, збірки життєписів аскетів, їхніх висловлювань, описів їхніх пригод (здебільшого їхніх чортівських видінь). Окремо існували Синайський* і Скитський патерики*; за їх взірцем у Київських печерах виник популярний «Києво-Печерський патерик», який є однією з найцікавіших пам'яток староруської літератури. Тут, у серії коротких життєписів і новел-оповідей (найважливішим є «Життєпис святого Феодосія», написаний Нестором), змальовано виникнення Печерського монастиря і перше століття його існування. Крім прикладів просвітнього характеру знаходимо тут і анекдоти, які вже межують з сатирою, наприклад, один

аскет бачить біля вівтаря свого ігумена у вигляді чорта, а у іншому анекдоті чорт з'являється у вигляді бундючного поляка, який на ченців, що ліниво моляться, чіпляє червоні квітки-смолки, і невдовзі всі ченці засинають. Взагалі на старій Русі святі легенди були дуже популярними не лише у монахів, а й серед простолюдинів; цим пояснюється той факт, що в цей час (XI—XIII ст.) в Південній Русі, ймовірно, була перекладена величезна «Мінея», збірка житій святих, упорядкована за річним календарем; повної такої збірки з тих часів до нас не дійшло, але збереглося кілька томів «Місяцесловів»* (великих фоліантів) і згідно текстового аналізу більшість житій, вміщених у «Місяцесловах», навіть за часом написання належать до цього періоду. Мабуть, у цей же час виникли і переклади скорочених легенд із річних циклів, що їх по-грецьки називали «Менологіями», або «Синаксаріями»*, а по-руськи «Прологами». І знову треба відзначити, що в цих величезних збірних працях маємо не лише переклади, а й певні вкраплення оригінальних літературних робіт, житій святих, величальних промов, притч, повчань, що власне й надає цим книгам деякого національного відтінку.

Творилася тут також і специфічно теологічна література. Митрополити, котрі прибули з Візантії, мабуть, під впливом латинської місії, ведуть полеміку з латинянами, яка, однак, в руському суспільстві великого розголосу не набула. Більш жвавою стала тут полеміка з іудеями, які мали чимало колоній у Криму і в Хозарії і ще з давніх давен селилися в Києві та інших торговельних центрах. Наслідком полеміки з іудеями можна вважати так звану «Палею толкову», працю надзвичайно обширну, що її початок подано розміром грецького гекзаметра, а далі наповнено своєрідними тлумаченнями та апокрифічними оповіданнями, які щодо часу сягають кінця царювання Соломона*, викладається в ній історія Старого завіту, яку в пізніших редакціях доповнено матеріалами з різних літописів; виклад доведено аж до X ст. У цьому творі, який теж, напевно, виник у Південній Русі в XIII ст., особливо цікавими є численні апокрифічні історії й оповідання, що частково походять з єврейських джерел.

Апокрифічні оповідання і легенди становлять одну з найбагатших і найважливіших частин давньоруської літератури. Продукт старовинних єретицьких уявлень, втілений у строкаті барви, потім фантастично затьмарений, а ще

пізніше доповнений дуже глибокими й сильно драматизованими історіями, базувався на біблійних оповіданнях і їх роз'ясненні. Багато їх, перекладених з грецької мови, було у Болгарії, тому на Русі вони називалися «болгарськими книгами». Невдовзі вподобали їх і русичі, й узялися перекладати і поширювати в різноманітних переробках. Марно виступало проти них вище духовенство, марно публікували списки цих «хибних книг». Саме духовенство не могло орієнтуватись у масі цієї літератури, бо багато апокрифічних історій переходило в книги церковні, в мінеї і прологи, і через «Палею» та інші дозволені книги ставали популярними, а нижче духовенство охоче переписувало їх і використовувало в своїх проповідях. Цим і пояснюється, що ті «хибні книги» протягом століть були для руського народу художньою літературою і залишили багатий скарб легенд у людській пам'яті.

Апокрифічні оповідання є перехідною ланкою від книг духовних до світських романів, оповідань, новел. І ця галузь письменства в староруській літературі була дуже багатою. Уже в Болгарії в складі візантійських хронік з грецької мови перекладалися повісті про Олександра Великого та про падіння Трої*, які разом з хроніками потрапили на Русь. Певно, в Південній Русі виник переклад духовної повісті про Варлаама і Йоасафа, глибокозмістовні параболи якої належать до найкращих витворів світової літератури. Саме тут з'явилася також прозова переробка візантійського народного епосу про Дігеніса Акріта, переспів казки «Премудрий Акір» із семітського, а пізніше арабського збірника казок «Тисяча і одна ніч»* (по-арабськи «Коїкир»), переробка візантійсько-латинської казки «Про індійське царство та попа Івана» і, нарешті, переклад славетної збірки індійських казок «Панчатантра», яка у грецькій та слов'янській літературах набула назви «Стефаніт та Ихнілат».

Коли додамо, що в цей час найстаріший Київський літопис було доповнено місцевими переказами, зокрема діалогом про кару господню, розповіддю священика Василія, про осліплення князя Василька, які є справжніми перлинами літератури; коли пригадаємо, що Південна Русь протягом усього цього часу терпіла від наскоків печенігів і боротьби з половцями, що внаслідок хибної політики князів держава в цей час фактично розпалася, то можемо тільки дивуватися тій великій духовній роботі, що її

вдійснив у своїй літературі народ Південної Русі. Коли додамо, що серед тогочасних світських книг немає і двох тотожних, що із-за нерозвиненості самого поняття літературної власності все, не освячене авторитетом церкви, постійно переробляло, скорочувалось, розширювалось і посвоєму тлумачилось, що кожен більше видатніший витвір тих часів має на собі печать певної оригінальності і навіть попри формальне наслідування візантійців засвідчує самостійність мислення, неповторний творчий дух, то все більше й більше проймаємося думкою, що народ цей своїм діяльним і вольовим духом сягнув би ще вищого щабля культурного розвитку, якби доля не розмістила його на найнебезпечнішому місці, на битому шляху між Азією і Європою, де його культура вже в самих зачатках винищувалась то азіатськими ордами, то іншими ворожими силами.

У 1240 р. країну спіткала велика катастрофа — монгольська навала. Київ і всі найважливіші південноруські міста було знищено, більшість князів загинула в боях, мешканці сіл і міст змушені були шукати притулку в лісах і болотах. Політичне і культурне життя Наддніпрянської Русі майже повністю припиняється; церковна ієрархія переходить з Києва на північний схід, у Залісся, в міста Володимир над Клязьмою, Суздаль, а згодом — Москву. Сюди було перевезено найважливіші твори старої літератури, саме тут, на фінських землях, нащадки київських князів, спочатку в повній залежності від монголів, заснували нові князівства, пильно зберігаючи старі київські форми, як доказ своєї легальності, але дух їх управління цілком змінився. Такі ж зміни спіткали й літературу, в якій старанно зберігалися звичаї південноруських племен, але творилася ця література зовсім в іншому дусі і вже в XV ст. виросла в особливе північноруське, московське, письменство, або простіше — стала початком російської літератури.

Корені тієї літератури, яка в північноруській писемності XIII—XIV ст. вже відзначається певною своєрідністю, слід шукати в джерелах південноруських. Київські емігранти — володимирський митрополит Серапіон, колишній чернець Киево-Печерської лаври; митрополит Петро, який народився в теперішній Галичині, та інші духовні письменники тих часів були вихідцями з Південної Русі, так що їхні твори треба вважати продовженням домонгольської південноруської літератури. Так само старанно творяться тут літописи, але їм уже великою мірою властиве

механічне копіювання чужих взірців. Та й сам дух цієї літератури є цілком протилежний витворам південноруських письменників. У цих останніх думка могла буяти як у духовній, так і в світській літературі, що творилася вільно й досить точно відбивала сміливі пориви молодого, ще не дозрілого суспільства, яке бурхливо розвивалося. Незабаром місцева література виявляє риси шаблонності, втрачає в політичному житті ініціативу й здатність бути критичною, починає прислужливо дотримуватися церемоніальності, дослівності, буквальності, послуговуватися пишною, але беззмістовною красномовністю. Особливо характерним для цієї літератури є витворення в XIV—XV ст. незліченної кількості житій північноруських святих. Найчастіше це — розповіді про дивакуватих святих, в яких пишною мовою переповідаються надзвичайно наївні «чудеса» і забобони.

В самій Південній Русі давньоруські традиції продовжували розвиватись і поповнюватись вже на новій основі. Західна частина Південної Русі, теперішня Галичина, майже упродовж ста років од початку монгольської навали утримувала незалежність від монгольської панівної верхівки, а одному з кращих князів країни, Данилові, вдалося розширити свій вплив аж до Дніпра й оволодіти напівзруйнованим Києвом; однак завжди пильні монгольські власті противилися створенню єдиної, політично міцної держави. У 1343 р. польський король Казімір завоював Галичину; частина Південної Русі ще раніше підпала під владу Литовського князівства, яке незадовго перед тим оформилося в потужну державу. Князівська династія цієї держави була литовського походження, проте вже в середині XIV ст. вона великою мірою обрусіла. Саме на цей час дуже впливовою в Литві починає бути третя гілка руської народності — білоруси. Від середини XIV і до середини XVI ст. історія народу Південної Русі, або українців, збігається з історією білорусів, при перевазі останніх.

Найпершим і найголовнішим здобутком цих часів стала нова літературна мова. Мова давньоруського письменства була важкою, церковнослов'янською, тільки де-не-де оживленою місцевими формами й словами; при дворах литовських князів і бояр, у князівських канцеляріях та в офіційних стосунках витворилася нова мова, яка хоч і не відмовилася від старої основи, але вільніше зарухалася у формах і композиціях живого народного мовлення

і проявляла як основні спочатку відтінки білоруських, а згодом і українських говорів; при цьому часто домішувались до неї полонізми. Багато хто з теперішніх пуристів з погордою дивиться на цю «макаронічну» мову; але історики не мають права забувати про те, що ця мова була своєрідним і органічним витвором тогочасних політичних і національних відносин, а також засобом освіти та жвавого духовного розвою протягом майже чотирьох століть.

Характеризувати цей процес можемо лише в загальних рисах. Розвиток літератури в Галицько-Волинському князівстві за часів монгольської навали є спочатку (від середини XIII майже до середини XIV ст.) не чим іншим як простим, хоч політично ослабленим наслідуванням літератури домонгольського періоду. В цей час створюється один з кращих творів давньоруської літописної літератури Галицько-Волинський літопис, пройнятий гарячими патріотичними почуттями; він є видатною пам'яткою як з погляду історіографії, так і з погляду літератури. Водночас десь над Дніпром виник так званий другий Київський літопис*, у якому яскраво описано картину знищення Києва Батиєм та розгрому Південної Русі. Ця величезна національна катастрофа відображена у творах митрополита владимирського Серапіона (колишньогоченця Києво-Печерської лаври), а також у безіменних творах різних епох, таких, наприклад, як той, що з'явився під назвою «Пророцтво пророка Ісаії про останні дні». Осиротіла від еміграції церква одержала на початку XV ст. нових верховних душпастирів в особах Кипріяна та Григорія Цамблаків, привезених литовськими князями з Болгарії, які відзначилися і як письменники, і як автори канонічних листів, проповідей та послань. У цей час, як і за Данила, постає думка об'єднати руську церкву з римською. Київський митрополит Ісидор стає гарячим поборником цієї ідеї і її жертвою — він помирає на засланні. У XIV ст. в Литві виникають великі законодавчі праці (Литовський статут) спочатку білоруською, а згодом польською мовами, а також нові літописи, які щодо історіографічної вартості і жвавості викладу не поступаються старим. Тут виникла, якщо вірити новітнім знахідкам, широко відома пісня «Богородиця», яку первісно було написано не польською, а білоруською мовою. У XV ст. молода білоруська література починає суперничати з польською; здійснюється ба-

гато перекладів з польської мови; перекладаються твори, у яких загалом сильно відчутний світський вплив, з чеської, німецької та латинської мов. Світський вплив стає ще сильнішим наприкінці XV ст., коли в Кракові в друкарні Швайпольта Фіоля з'являються друком (1498 р.) перші слов'янські церковні книги і коли в 1518 р. в Празі видається білоруською мовою перший популярний переклад Біблії, здійснений Франциском Скориною; це стало не лише помітним літературним фактом, а й вагомим внеском в історію культури; з виходом Біблії Скорини перший могутній подих Реформації пронісся над Західною і Південною Руссю. Окремі томи цього перекладу сумлінно читали і переписували. Незабаром, зокрема в Південній Русі, виникло багато інших перекладів; здебільшого перекладалося євангеліє «чистою, простою, всім зрозумілою народною мовою». Слід відзначити насамперед збережене в чудовому рукописі Пересопницьке євангеліє, Євангеліє Негалевського та Євангеліє Тяпинського (почасти друковане). Нарешті, великий попит на святе письмо задовольнила Острозька Біблія (1580—81 рр.), перша повна друкована Біблія слов'янського православного світу. Цікава передмова до неї, в якій видавець пише про заходи князя Костянтина Острозького щодо створення повної слов'янської Біблії: про те, як він розшукував біблійні тексти в Москві і в Новгороді, як знайшов їх у різних монастирях, як одержав із Константинополя і Александрії біблійні кодекси і чому окремі книги Біблії довелося все-таки перекладати з вульгарної латині.

Друга половина XVI ст. характеризується трьома важливими явищами.

Насамперед це так звана Люблінська унія, яка об'єднала Польщу з Литвою в єдину державу. Здійснена всупереч волі литовсько-руських делегатів, унія мала тимчасовий успіх, але започаткувала процес, який призвів до загибелі Польщі. Згідно умов унії ті українські території, які досі належали до Великого князівства литовського, були від нього відірвані і приєднані до Польщі.

Другим характерним явищем було піднесення суспільного духу і національних почуттів серед руської громади. У всіх найважливіших українських та білоруських містах виникли так звані церковні братства, які ставили собі за мету захист православної віри та нації, і тому будували не лише церкви, а й насамперед школи, читальні й дру-

карні, об'єднували вчителів і письменників і навіть мали здійснювати певний контроль над православним духівництвом, деморалізованим польським урядом. Найдавніше і найголовніше братство виникло у Львові. За його взірцем подібні братства невдовзі створюються у Вільно, Луцьку, Могильові, Києві та ін.; проти братств виступав князь Костянтин Острозький — найбільший магнат тодішньої Польщі і найпалкіший захисник православ'я, який, аби підвести надійну основу під свої задуми щодо освіти, заснував 1575 р. в Острозі школу, яка спочату під керівництвом вченого грека Кирила Лукаріса подавала якнайкращі надії, та після смерті князя і окатоличення його нащадків досить швидко припинила своє існування.

Третім важливим історичним явищем тих часів, яке мало особливе просвітницьке значення, була поява і розвиток друкарства в Південній Русі. Хоч тут широко користувалися друкованими слов'янськими й білоруськими церковними книгами, а крім того книгами Божидара Вуковича (1535—1538 рр.), фактичними засновниками друкарства в Південній Русі слід вважати Івана Федорова і Тиводара Мстиславця. Приблизно 1560 р. вони заснували в Москві друкарню, та після того, як у 1564—1565 рр. з'явилися їхні першодруки, забобонні міщани розгромили друкарню, і, оскільки її засновникам загрожувала смерть, вони змушені були тікати із Москви. Їх привітно зустріли в Південній Русі та в Литві, де їхніми стараннями були створені друкарні у Заблудові, Львові, Вільні, Острозі (знамениту Острозьку Біблію надрукував Федоров). Крім того, в умовах цілковитої видавничої свободи і поверховості польської церковної цензури, по різних містах, а то й по селах України виникло багато малих, часто мандрівних друкарень. Власні друкарні створювали єпископи, магнати, заможніші монастирі, братства. Це дуже сприяло пожвавленню літературної діяльності і розвиткові духовного життя серед найширших народних мас.

На жаль, не загальнолюдські, гуманістичні чи реформаційні ідеї були тим, що вдихнуло життя в цей рух. Польський уряд і єзуїти подбали про те, щоб спрямувати цей рух у багнисте, безплідне русло. Уряд побожного короля Сігізмунда III підтримав ідею церковної унії, висунуту єзуїтом Поссевіно та Петром Скаргою. Польські політики бачили в цьому засіб ще міцніше прив'язати до Польщі просторі й родючі землі України. Безхарактерне (право-

славне) духівництво, яке відчувало духовну спорідненість з польською знаттю, привабила перспектива зміцнення свого церковного авторитету (на противагу реформістським намаганням братств) та здобуття місць у сеймі, що їх воно фактично так ніколи й не домоглося. Отак виникла на Брестському крайовому соборі в 1596 р. церковна унія, яка мала таке ж спрямування, що й Люблінська політична унія, тобто відповідала виключно інтересам Польщі. Її уклали пастирі без участі і всупереч опору пастви (в даному випадку православних українців). Спираючись на уряд та церковну організацію, уніатське духівництво приступило до підкорення своїх територій унії, що не обійшлося без насильств. Починаючи з 1580 р., проблема унії перебуває в центрі уваги всього українського письменства; кожна більш-менш помітна літературна праця має або полемічне, або захисне спрямування, виступає або за, або проти унії. Ця нещаслива суперечка глушить найкращі сили і завершується зрештою страшною громадянською, так званою «козацькою» війною*, яка кінець кінцем призвела до страшної руїни на Україні, до відриву її задніпрянської частини від Польщі і до вже непоправного ослаблення самої Польщі.

Тут назвемо лише основних представників полемічної літератури, наголошуючи на тому, що більшість творів, особливо ж тих, що виникли наприкінці XVI і в першій четверті XVII ст., є не просто сухими теологічними трактатами; це — пристрасно написані послання, в яких відбивається відповідний період історії культури, листи з особистими зізнаннями, тому вони мають велике значення для істориків літератури тих часів. Серед захисників унії, безсумнівно, найпершим є уніатський митрополит Іпатій Потій, який замолоду був протестантом, пізніше членом польського сейму, з політичних причин став православним ченцем і єпископом, а досягнувши єпископського сану, виступив проти православ'я. Він був освіченою людиною, вмілим організатором, плідним письменником-полемістом. У своїх полемічних творах Іпатій Потій виступає з позицій ченця; національних проблем для нього не існує. Його послідовники в боротьбі з православ'ям ідуть ще далі. Вони пишуть польською та латинською мовами, що приводить їх до повного відриву від народних мас України. Зрештою, до цих мас вони часто виявляють суто панську зненависть. Щодо літератури православної, то старий князь

Острозький у своїй друкарні видає твори українських і польських авторів. Тут написаний неспеціалістом, до того ж протестантом, Бронським «Апокрисис» (1579 р.), у якому викрито політичну суть унії та участь у ній єзуїтів. Найцікавішим представником православ'я є афонський чернець Іван Вишенський, виходець із галицької Вишні*, аскет і водночас народний трибун. Хоч він не мав високої освіти і був релігійним фанатиком, та його радикально антицерковний і народолюбний дух уже на той час сягав у далеке майбутнє. Свої пристрасні послання він адресував здебільшого міським братствам; до нас вони дійшли лише в рукописах. І хоч стиль його письма застарілий, а барвиста мова важкувата, полеміка його палка й пластична, що підносить її над звичайною догматикою. Він завжди торкає глибокі особисті струни і грунтує свою полеміку на гуманних твердженнях про високі етичні обов'язки людини. Полемізував він із львівським сідлярем Юрієм Рогатинцем, одним із засновників Львівського братства. Рогатинець, відстоюючи православні позиції, виступає проти церковної ієрархії; водночас він палкий поборник загальнонародної освіти і саме освіту вважає основною передумовою існування націй; його антиуніатська полеміка (гостро написана історія Брестського собору 1596 р.) в багатьох місцях пройнята протестантським духом. Широку картину полеміки православних знаходимо в завершеній десь близько 1620 р. «Палінодії» київськогоченця Захарії Копистенського. Цей твір, хоч не був тоді надрукований, а поширювався в рукописах, став багатим арсеналом для пізніших православних письменників-полемістів.

З цього основного полемічного русла виділяються окремі громадські діячі, які в центрі своєї уваги ставлять потреби новостворюваної української освіти. Такими були брати Зизанії-Тустановські, автори перших букварів і початкової граматики, таким був сумлінний Транквіліон-Ставровецький, Памво Беринда, Мелетій Смотрицький, автор першої церковнослов'янської граматики (1619 р.).

Після знищення Острозької школи найважливішим центром української шкільної справи стала створена десь близько 1620 р. Київська братська школа: крім церковнослов'янської тут вивчали і грецьку мову. Така ж школа існувала й у Львові, де ще в 1594 р. з'явилася перша греко-слов'янська граматика* й де міщани та шкільні вчителі перекладали твори грецької літератури народною мовою. 1632 р.

православний митрополит Петро Могила перетворив Київську школу в академію, яка протягом другої половини XVII ст. була для всієї православної Східної Європи головним осередком шкільної освіти. Більшість талановитих учнів і викладачів цієї академії, на жаль, перейшла до Москви, де бачила кращі перспективи і де сприяла розвиткові літератури, наукових пошуків, прищеплювала любов до вищої моральності і — як до Петра Великого, так і при ньому — відігравала важливу роль у європеїзації Росії. Давня ж столиця, у XVIII ст. придушена і приречена на німоту російською політикою, все більше занепадала. В той час, коли в Москві і в Петербурзі виникали суто світські школи й училища, які давали загальну освіту, Київська академія перебувала на рівні старосвітського богословського навчального закладу.

Із тих письменників, які одержали освіту в Києві, а в Москві мали згодом високі чини та впливові посади, згадаймо лише рязанського єпископа Стефана Яворського і Феофана Прокоповича, котрий став правою рукою Петра I. Серед тих, що зосталися вірними батьківщині, слід згадати популярного і дуже плідного Іоанникія Галятовського, який був багатогранним, хоч малознаючим проповідником і релігійним полемістом, а також чернігівського єпископа Лазаря Барановича, проповідника і поета. На жаль, для цих письменників, як і для всіх вихованців академії, які перейшли до Росії, об'єднуючою рисою є певна соціально-політична інертність, а часом і безхарактерність; їм бракує тієї пульсуючої жилки, яка робить для нас симпатичними листи Вишенського чи Рогатинця.

Найцікавішою й найважливішою частиною української літератури XVIII ст. є якраз та, яка не була тоді надрукована, а переходила з рук у руки в рукописах і лише на наші дні нарешті приєдналася до творів старих письменників. Сюди належить дуже багата драматична література — релігійні містерії і мораліте, комічні інтермедії, в яких життєво достовірні типи виносять на сцену популярні тоді гуморески й анекдоти, мовлені як церковною, так і народною мовами; далі — церковні, а згодом і політичного характеру сатири, пасквілі й ламентації. Серед козацтва, яке вже з XVI ст. набуває дедалі більшої ваги: веде постійні війни з татарами й турками, очолює боротьбу українського народу проти Польщі, зокрема повстання 1648 р. під керівництвом Богданą Хмельницького, вже на початку XVI ст.

виникає своєрідний епос — думи, творцями яких були небоєздатні козаки, часто — сліпці (кобзарі). Найдавніші витвори цієї безіменної мови XVI ст. загубились, або вже в XVII ст. набули іншої форми, у якій і збереглися в пам'яті співців аж до XIX ст., а почасти й до наших днів. У думах оспівується боротьба з татарами, розповідається про пригоди козаків у степах і в турецькому полоні і, нарешті, про війни під проводом Хмельницького проти Польщі; у формі дум було створено й кілька мандрівних казок повчального характеру. В найвідоміших думах оповідалось про втечу трьох братів-полоненців із Азова та про трагічну смерть наймолодшого з них; про українську дівчину-невільницю, яка стала коханкою паші, щоб звільнити козаків з турецької неволі; нарешті, про подвиги козацького отамана Самійла Кішки, який разом з товаришами вбиває пашу і на захопленому кораблі тікає з полону додому.

Епоха козацьких воєн зіграла важливу роль у подальшому розвитку всього українського народу. Міста і їхні околиці по правому березі Дніпра аж до Львова і Замостя були сплюндровані, опустіли величезні території, чимала частина населення переселилась на лівий берег Дніпра, де й почала освоювати просторі степи між Дніпром та Доном. Тут виникла своєрідна політична формація, яка з 1654 р. підлягає російському протекторатові, козацька республіка (Гетьманщина). Автократична Росія інстинктивно одразу ж наклала залізну військово-бюрократичну руку на цю автономію. Після невдалої спроби гетьмана Мазепи (1707 р.) у спілці зі Швецією відірвати Україну від Росії, на Україні насильно впроваджувався російський централізм і на кінець XVIII ст., коли в Західній Європі почалося потужне піднесення визвольного руху, було повністю знищено українську автономію і остаточно закріпачено напіввільний селянський люд. На правому березі Дніпра (за винятком Києва, який належав до Росії) безперервні повстання українського народу, провоковані польською владою, починають пригасати.

Боротьбу за незалежність України відображено в козацьких літописах і спогадах, перші з яких виникли у XVI ст., а в XVII ст. писалися здебільшого при гетьманській канцелярії. Найвидатнішими з-поміж них були літописи Грабянки, Величка, Лукомського, Боболинського і — особливо — сповнений щирою стурбованістю та глибоким патріотизмом і вагомий своїми літературними яко-

стями літопис Самовидця. Прямим продовженням цих літописів є щоденники козацьких старшин та шляхтичів (Ханенка, Марковича та інших). У Київській академії писалося багато навчальних посібників, драм, інтермедій (найвидатніші були написані Довгалевським та Лащевським); загалом тут було здійснено цікаві літературні задуми, та незабаром у тієї літератури було відібрано найважливіше, конче необхідне для її розвитку. Виданий 1725 р. указ Петра Великого приніс фактично зі сходу заборону всієї української літератури, бо в цьому документі наказувалось не тримати друкарень поза Києвом, та й у Києві не дозволялося нічого друкувати, що б мовою, правописом чи чимось іншим різнилося від надрукованого в Москві та Петербурзі. Це був перший указ, який прирікав Україну на мовчання аж до 1798 р. І хоч на польську Україну (на правий берег Дніпра) ця заборона не поширювалась, проте давніші освітні центри тут уже позанепадали, а унія придушила й без того малочисленну місцеву інтелігенцію. Особливо уніати намагались відірвати від народу простих священиків (знать уже давно була окатоличена й полонізована). Найважливіші історичні твори писались латинською та польською мовами; дуже мало робилося для освіти низового духівництва, яке з часом майже зовсім не відрізнялося від малописьменної людської маси; отців василіан обходив лише власний гонор, і вони боягузливо оберігали свої привілеї, згідно яких всі єпископські та інші важливі церковні посади могли займати лише представники василіан. З усього, що в цей час з'явилося надрукованого українською мовою, можемо назвати нові відбитки відомих творів, збірники старих матеріалів і їх переробки (зокрема, дуже популярним був церковний пісенник 1790 р.), збірники проповідей, посібники для душпастирів, або базарні листівки, видавані тільки для обдурювання народу.

Аж включення Галичини, після першого поділу Польщі, до складу Австрії (1772 р.) внесло деякі зміни в це безрадісне становище. Насамперед австрійський уряд подбав про освіту духовенства. Для майбутніх українських священиків у Відні було відкрито навчальний заклад (барбареум), а трохи згодом у Львові — вищу семінарію; 1784 р. тут засновано університет, в якому дозволялося викладання й українською мовою. Наприкінці XVIII ст. почали виникати народні школи. На жаль, українська інтелігенція була

бездіяльна, а тому лише в 30-их роках бачимо в Галичині розквіт справді нової і народної літератури.

Та все-таки спочатку нова народна література почала розвиватись на Україні Лівобережній. Тут ще в другій половині XVIII ст. з'явився дивакуватий чоловік, який мандрував з місця на місце. Був то мудрець і вчитель, музикант і поет на ім'я Григорій Сковорода. Він об'їздив Західну Європу, де відвідував університети, побував серед містиків та вільнодумців і тепер жив у степах України почасти як самітник, а почасти як вільнодумець, усно й письмово проповідуючи високі моральні принципи, звичайну людяність та, хоча і відвернуту від буденного світу, але все-таки свою життєрадісну мудрість. Під його безпосереднім впливом у Харкові 1808 р.* на приватні кошти відкривають перший на східноукраїнських землях університет; очевидно, вплив його ширився аж до Полтави, де 1798 р. Іван Котляревський написав перший поетичний твір українською мовою — травестовану «Енеїду».

Замолоду Котляревський був військовим, відзначився у війні з турками, а згодом жив у Полтаві, де працював наглядачем виховного закладу*. Він одержав добру освіту; крім класичних, читав твори французьких авторів і, пройнявшись любов'ю до простого народу, так проник у життя і духовний світ українських людей, як мало хто в його часи. Як травестія «Енеїда» певною мірою наслідує форму майже одночасно з нею написаного твору призабутого російського поета Осипова, але український поет зумів надати своєму творові такої вишуканої краси і такого національного характеру, що для українського читача «Енеїда» ще й понині не втратила своєї привабливості. Головна суть травестії в тому, що Котляревський класичних богів і героїв зробив українськими селянами — і в рамках епосу Вергілія* ці боги та герої виступають як українці.

Цінні здобутки мав Котляревський і в жанрі драми. Вперше поставлена в 1818 р. комедія «Наталка Полтавка» правдиво відображає чистоту й безпосередність української селянської сім'ї; до речі, комедія ця й понині не сходить зі сцени, а введені в неї пісні стали народними. Фарс «Москаль-чарівник» хоча й повторює інтермедію, багато разів перероблювану в Західній Європі протягом XVIII ст.*, є таким живим і таким органічним для українського середовища, що по праву можемо поставити його поруч з двома його попередніми творами. Хоча багато в чому Котляров-

ський стоїть в одному ряду з старшими українськими письменниками (у фарсах — поруч з авторами інтермедій, в «Енеїді» — з гумористами, авторами віршованих пародій, таких популярних серед українського люду в XVIII ст., та за рівнем освіти й світогляду він є цілком сучасною інтелігентною людиною, серце якої переповнюють спогади про минулу волю України, а видатний літературний талант дає нам повне право називати його батьком нової української літератури.

Після вітчизняної війни під впливом західноєвропейських ідей повсюдно пробуджується нове життя. Деякі представники панівної верхівки збирають і записують народні пісні (князь Цертелєв, Лукашевич, Максимович), викладач Харківського університету П. Гулак-Артемовський у байці «Пан та собака», яка одразу стала популярною, прагне викликати в панів співчуття, людяне ставлення до їхніх підлеглих. Дуже помітною постаттю того часу є поміщик Григорій Квітка, котрий жив під Харковом у своєму селі Основа*,від назви якого прозвали його «Основ'яненком». Хоча в питаннях соціальних та політичних він був консерватором, та все ж шляхетне серце велить йому любити народ, і Квітка-Основ'яненко з теплотою змальовує простих людей і не тільки викликає своїми творами співчуття до його підневільного становища, а й наголошує на кращих, привабливіших проявах народного життя. Виходячи з цих почуттів, він гостро критикує всілякі забобони, викриває зловживання, що спотворюють життя народу. Квітка є основоположником української сільської повісті — набагато років раніше від Жорж Санд* і від Ауербаха. З таким самим успіхом торкається він найрізноманітніших струн людської душі: у «Марусі» він сентиментальний, однак справедливий; у «Сердешній Оксані» з серйозною стурбованістю змальовує трагічну долю зведеної офіцером, а потім вигнаної ним селянської дівчини, яка вийшла морально чистою з усіх нелюдських випробувань. У «Конотопській відьмі» Квітка гостро сатирично викриває розумову зледачілість і страхітливу забобонність відсталого автономного козацького панства. Багато творів написав він і російською мовою, але поміж них мало таких, що мали б яке-небудь значення. У Харкові Квітка заснував навчальний заклад для шляхетних дівчат, а також театр, для якого писав п'єси українською і російською мовами; і в них він створював типи, дуже влучно вихоплені з народно-

го життя, або намагався викликати в інтелігенції зацікавленість народним життям, чи просто проповідував дух творчості. Одна з таких комедій «Суматоха в уездном городе» була основою для його геніального земляка Гоголя при написанні «Ревізора»*.

Водночас сталася надзвичайна подія: 1840 р. в Санкт-Петербурзі з'явилася невеличка книжечка під назвою «Кобзар», автором якої був Тарас Шевченко. В тій книжечці були вірші ліричні й історичні, написані народною мовою з такою притаманною їй чарівністю і силою, що вся Україна в один голос вигукнула: ось, нарешті, справжній поет! Та ще більшим було здивування, коли стало всім відомо, що Шевченко— бідний селянський хлопець, кріпак, якого незадовго перед тим російський поет Жуковський і художник Брюллов викупили з кріпацтва і якого прийнято учнем Академії мистецтв; художник-початківець, який з божої ласки виявився справжнім поетом. Окрім старосвітської сільської школи, іншого навчального закладу він не закінчив, але пройшов сувору школу життя. Народився Шевченко 1814 р. в сільській хатині і перших побоїв зазнав у школі, що вселило в нього почуття безпритульності, а також прагнення «людей шукати, щоб добру навчили»*. Згодом він став козачком у спольщеного німця Енгельгардта, який у Варшаві віддав Тараса до художньої школи*. Із Варшави, після повстання 1830 р. Енгельгардта вислали до Петербурга*, де Шевченко найнявся домашнім маляром і, нарешті, через всілякі приниження захворів, але одного дня в лікарні прокинувся вільною людиною, а разом з свободою дістав можливість навчатися в академії і відчув на своєму чолі святий поцілунок музи. На що ж натхнула його муза? Все те було таке просте, таке народнопісенне і водночас таке незвичне: вже перші його твори засвідчували появу великої особистості. Справжню велич Шевченка можна зрозуміти, лише порівнявши його з попередниками і вчителями — польськими та російськими поетами Міцкевичем, Рилєєвим і Пушкіним. І то не тому, що він рівний їм по силі відтворення світу. Він надто самобутній і різниться від них навіть тим, чого в них учився. Попередніх та сучасних йому українських поетів він перевершує своєю палкою натхненністю і пристрастю, як височезна гора навколишнє передгір'я. Рамки тодішніх естетичних правил виявляються йому завузькі, крізь усталені на той час художні традиції він проходить вільно, мов народна пісня, що ж до багатства

виражальних засобів, пластичності вислову, емоційної могутності і художньої інстинктивності, то всі наступні поети можуть черпати з його творчості наче з ріки. 1841 р. він публікує свій найбільший епічний твір «Гайдамаки», що як національний епос та історична поема не здається нам досконалим; проте твір цей наповнено дуже гарними епізодами, а особливо — ліричними відступами. Неперевершеними, найвищого гатунку перлинами світової літератури є його поеми «Катерина» і «Наймичка», в основу яких покладено сільські бувальщини, прості історії сільських дівчат, що їх він опромінив немеркнучим сяйвом своєї поезії. Чарівними є і його поетичні твори на історичні теми: хоч історію він вивчав лише з народних переказів, та в цих поемах бачимо не тільки бездоганну пластичність образів (козацьке військо, що вирушає Чорним морем проти турків, битви козаків з поляками), а й основи історичної мудрості, яка в нього набагато глибша й вільніша, аніж у сучасних йому українських істориків, таких як Бантиш-Каменський чи Маркевич. Ідеалом Шевченка є не автономія козацької України, а вільна Україна «без раба і пана»; і битву козаків з поляками він оспівує не для прославлення кровопролиття: «нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами»*. В його величних словах жила мрія про волю, і це відчували на Україні — молодого поета, ще позавчорашнього кріпака, шанували як визволителя й називали батьком. Квітка звертається до нього з схвильованим і дуже знаменним листом. На той час, закінчивши художні студії, Шевченко їде на Україну, де знаходить своїх рідних ще кріпаками, хоч його самого поміщики, на правому березі Дніпра, зустрічали як брата. Серед місцевих поміщиків він познайомився з кількома колишніми декабристами* і вільнодумцями, котрі старанно приховували ідеали своєї юності і мрію про кращі стосунки між людьми топили в горілці. Тільки в присутності Шевченка знов наливались теплом їхні серця, і в новому реальному світлі поставали перед ними всі лиха їхнього часу. Цим почуттям він дає волю в таких чудових поемах, як «Сон», «Кавказ», «Чернець». То були палаючі смолоскипи, що ними він обкидав ще міцну будівлю абсолютизму і рабства. Водночас у поемі «І мертвим, і живим, і ненародженим...» він проповідує своє євангеліє любові до «найменшого брата» і в посланні до Шафарика* закликає слов'ян обнятися і проговорити «слово тихої любо-

ві». Його геній злітав до найвищих верховин: у поемі «Ян Гус»* він намагався обстоювати ідею вільного мислення і незалежного від Риму віросповідання; твір був уже майже готовий, коли дружня авторові рука його спалила*. Поета спіткала страшна життєва трагедія. Його заарештували, засудили до довічної військової служби в батальйоні злочинців*— цар Микола власноручно підписав вирок, згідно з яким поетові суворо заборонялось писати й малювати — це була царська помста за зневаження цариці в поемі «Сон». Влітку 1847 р. поет був уже в Оренбурзі, звідки згодом його перевели у відрізану від усього світу фортецю в пустелі над Аральським морем. Та безпосередні виконавці вироку не були такими безсердечними, як того хотілося царю. Шевченко все-таки мав можливість потайки писати й малювати. Відряджений в ті краї Петербурзькою Академією славетний німецький природознавець Бер узяв його з собою як художника в експедицію по пустелі Раїм* згодом, уже в фортеці, по змозі людяно ставився до поета командир. Тут Шевченко лишався аж до 1857 р., коли за клопотанням віце-президента Академії мистецтв графа Толстого його було звільнено новим царем Олександром II. Він повернувся до Петербурга, а згодом здійснив коротку подорож на Україну, де, за доносом одного польського поміщика, його знову заарештували; потім поет приїздить до Петербурга і 9 березня 1861 р. помирає. Гірка доля підірвала його здоров'я, перервала розвиток таланту, але ні характеру, ні напряму цього таланту змінити вона не змогла. Нічого було й думати про написання великих поетичних творів на засланні — там він створив тільки ряд ліричних віршів, простих, сповнених теплоти, яка свято зігріває серця, часто навіть сам зміст цих віршів крає серце; написав кілька прозових творів російською мовою, які, проте, за життя поета так ніде й не були надруковані. В останні роки життя Шевченко звертається до релігійної тематики, у кількох творах виявляє глибоку віру, але раціоналістичний і глибокий дух цієї віри дуже далекий од звичайної релігійності. Сюди можемо віднести розпочату при поверненні з заслання поему «Неофіти» (цієї ж теми торкнувся нещодавно у своєму романі «Quo vadis» польський письменник Сенкевич)*, а також поеми «Марія» (написану на біблійний сюжет, як своєрідне Маріїне євангеліє, з поетичного погляду дуже цінну,— це, на мою думку, найдосконаліший і найзріліший його твір), «Царі»* та інші. Залишив нам Шев-

ченко і драму з життя козаків «Назар Стодоля», яка ще й тепер іде на сцені, хоча й не є такою цінною, як його епічні та ліричні вірші, а також дуже цікавий «Щоденник», написаний російською мовою. У багатьох листах, досі ще не зібраних, бачимо його м'якосердною, шляхетною, щедрою на гарячі почуття, по-дитячому довірливою людиною, і водночас глибоко і всебічно освіченим митцем. У російському живописі він є визнаним художником, зокрема — автором чудових акварелей.

Яскрава Шевченкова зоря затьмарила цілу плеяду менш відомих українських поетів, які трохи раніше або одночасно з ним виступили в 40-их роках. Згадаємо тут лише найвидатніших: Макаровського з його епічною поемою «Наталя» та вільною переробкою «Германа і Доротеї» Гете; Забілу з його чудовими віршами про кохання та гумористичними віршованими народними оповіданнями («Остап і чорт»); Александрова, автора сатиричного епосу; Гребінку, автора найкращих українських байок; Метлинського, професора Київського університету, визначного збирача українських народних пісень і автора збірки віршів, написаних в стилі Уланда; Максимовича, теж професора університету і визначного етнографа, який дуже гарно переклав українськими віршами «Слово о полку Ігоревім», а також здійснив переклад псалтиря*; Афанасьєва-Чужбинського, істинного лірика з гарячими почуттями, послідовника Шевченка. До кращих діячів Шевченкового кола належить історик Костомаров, який уже в 1836 р. вперше виступив із збіркою віршів, згодом написав багато віршованих балад українською мовою і дві драми; хоча поетом він не став, але загалом літературні заслуги його чималі; до того ж він є одним із найкращих історіографів сучасної Росії. Згадаймо тут ще Пантелеймона Куліша — надзвичайно талановиту, вольову і працездатну людину, поета, романіста, критика, історика і перекладача; він мав плани дуже сміливого і високого лету, та був завжди якийсь розбурханий, без внутрішньої концентрації, простіше кажучи, великим ініціатором, котрий не зміг дати жодного твору, рівного своїм задумам. За доносом студента Петрова в 1847 р. Костомарова і Куліша разом із Шевченком та багатьма молодими студентами університету було заарештовано за участь у таємному Кирило-Мефодіївському братстві і засуджено до багаторічного заслання. Проте доля Костомарова і Куліша не була такою важкою, як доля нещасного Шевченка, бо ж

заслання не завадило Костомарову в 1859 р. стати викладачем Санкт-Петербурзького університету, хоча невдовзі (1861 р.) він цю посаду залишив.

Після трагедії Шевченка і кирило-мефодіївців 1847 р. в українській літературі запанувало майже десятирічне мовчання. Кращі письменники відбували заслання, багато з них розгубило свою первісну сміливість, решту ж на мовчання прирекла цензура. Єдиним видатним явищем цього періоду є «Южный русский сборник» Метлинського, вихід якого аж на п'ять років затримала цензура. Тільки після вступу на трон Олександра II, у так звану епоху реформ, українська література знову почала оживати. Повернувшись із заслання, Куліш видав двотомну збірку «Записки о Южной Руси», наповнену багатими скарбами народних пісень та звичаїв, перемішаними з його власними зауваженнями та іншими коментарями. Водночас (1856 р.) виходить його роман «Чорна рада», який є найкращим твором історичної прози в українській літературі. З'являються й нові таланти: друг і учень Костомарова Данило Мордовець, котрий згодом як романіст і публіцист посів визначне місце в російській літературі, виступив уперше з поемою «Козаки і море» (в манері Шевченка), написаною українською мовою, і подарував українській літературі серію високопоетичних нарисів; Олекса Стороженко, вправний оповідач і гуморист, твори якого, однак, не відзначаються глибоким ідейним змістом; Ганна Барвінок (Олександра Куліш, дружина Пантелеймона Куліша), авторка нарисів та оповідань із життя українських жінок, і, нарешті, найкраща наша письменниця Марко Вовчок (псевдонім Марії Маркович, дружини колишнього члена Кирило-Мефодіївського братства Опанаса Марковича*), котра поряд із Шевченком є найвидатнішим майстром української мови, автором «Народних оповідань» — неперевершених взірців поетичної прози, які знаменитий Тургенев вважав гідними відтворення російською мовою. Ці оповідання прозвучали дуже виразно в епоху, коли письменники викривали страхіття кріпацтва і вимагали його скасування. Але й поза цією тенденцією, яка ніде набридливо не висувалась вперед, дійсної вагомості оповіданням Марка Вовчка надають майстерні описи душевних і поетичних станів людини, особливо ж — її глибоке проникнення в таїни жіночої душі. Однією з найкращих новел цього автора є «Маруся», яку Тергенєв видав французькою мовою. згодом вийшло це оповідання також

російською мовою, із зазначенням авторства Маркович; в оригіналі воно написане по-українськи, але досі не надруковане.

1860 р. всі кращі літературні й наукові сили згуртувалися навколо журналу, який мав назву «Основа». При його створенні йшлося не тільки про те, щоб знайти якийсь притулок літературним творам, а й про те, щоб сформувати програму духовних прагнень українців. Однак, досягти цього не вдалося. Народ, а також більшість української інтелігенції до якихось політичних акцій не були готові, і вихід цього видання в 1862 р. припинився. Через кілька місяців після його закриття вийшов царський указ (1863 р.)*, який подібні спроби рішуче забороняв. Цікавим є той факт, що уряд царя Миколи цькував лише українських письменників, а «царю-визволителю» Олександру II вдалося жорстокими та безглуздими указами 1863 і 1876 рр. заборонити і припинити існування української мови і літератури. Наслідком першого указу була майже восьмирічна перерва в житті української літератури; другий, ще суворіший, якого й тепер ще не скасовано, вже не був спроможний стати причиною подібної перерви, бо за цей час українська література знайшла собі другу батьківщину — в Австрії, в східній Галичині, куди дія царських указів не сягала.

Тут зупинимося, щоб коротко охарактеризувати галицько-руську літературу. Вести про неї мову можемо лише починаючи з 1833 р., тобто з часу виходу в світ видатної збірки руських і польських народних пісень, зібраних Вацлавом Залеським. Окремі молоді люди, здебільшого учні Львівської духовної семінарії, під впливом цих пісень та літературних спроб українців, а також натхненні успіхами діячів слов'янського відродження (Добровського, Шафарика, Копітара, Коллара та інших) намірилися сягнути висоти їх злету. Найбільший талант і найсильніший характер з-поміж них мав Маркіян Шашкевич, справжній лірик з шляхетними почуттями, котрий всього себе присвятив служінню рідному народові, мовою якого на рідкість досконало володів. Поряд з ним ішли Яків Головацький, переважно вчений, та Іван Вагилевич, талановита, але нестійка і безхарактерна людина. Ці три мужі 1839 р.* в Будапешті видали першу пройняту духом сучасності і написану чистою народною галицько-руською мовою книжку, що мала назву «Русалка Дністрова». На жаль, галицькі церковні власті конфіскували її і лише кілька примірників дійшло

до рук громадськості: відтоді духовенство дошкуляло і авторам, і видавцям; Шашкевич невдовзі (1841 р.) помер на голодній парафії, Вагилевича змусили прийняти протестантство; тільки Головацький 1848 р. зміг стати викладачем Львівського університету, але з часом змінив свої переконання і зробився одним із найпристрасніших і найнебезпечніших поборників так званого галицького москвофільства.

Хоча 1848 рік звільнив русинів від панщини й приніс особисту свободу, перші журнали і першу спробу вироблення політичної програми, до якої руська інтелігенція «як частина 15-мільйонної малоруської нації» приєдналася, для літератури цей рік навіть попри «з'їзд 100 вчених» був безплідним. Фатальним став наступний рік: похід російської армії на Угорщину викликав у частини руської інтелігенції дитячі надії на те, що невдовзі Галичину буде «визволено» з-під влади Австрії. Такі надії збудили у них бажання бути подібними до росіян. Цей наївний порив переріс у «святе переконання». Тепер уже все вітчизняне здавалось дрібним і ганебним, інтереси простого народу не вважалися вартими уваги, розмовляти «селянською мовою», а, щобільше, класти цю мову в основу новостворюваних шкіл, літератури, використовувати її як засіб спілкування між інтелігенцією, оголошувалось божевіллям і нікчемністю, «бо в Росії вже маємо готову і багату літературу». Оскільки ж у Галичині ні російської літератури, ані російської мови ніхто не знав, невдовзі почалося фабрикування чудернацьких нісенітниць, писаних сумішшю церковнослов'янської, польської та української мов, яку галичани сприймали за чисто російську. Таким чином у Галичині виник темний, відвернутий від будь-якої культури напрям москвофільства. Будучи політично безхарактерним і безідейним, суспільно — гальмуючим, а національно — ворожим усьому рідному, фантастично мудруватим, він ділив і без того нечисленну галицько-руську інтелігенцію на два ворожі, неспроможні до об'єднання, табори. Він і донині гальмує розвиток галицьких українців. Що ж до літератури, то цей напрям через страхітливість його письма виявився цілком безплідним. Найвиразніші із доробку тогочасних галицьких письменників кілька новел і віршів Миколи Устияновича та кілька віршів Антона Могильницького*, написані в 40-их роках народною мовою. Тільки ці твори мають якусь літературну вартість; решта — мертвонаро-

джений продукт, якому нема місця ні в російській, ні в українській літературах.

Лише в першій половині 60-их років розпочинається серед галицької молоді, особливо після її ознайомлення з віршами Шевченка, близький до народу, прогресивно спрямований рух. Насамперед він виявився в формі козакофільства, що його хотіли протиставити ненависному москвофільству. Потроху цей рух пустив глибокі корені, зріс його ідейний зміст, особливо під впливом трьох українських діячів, представників трьох різних поколінь, поширився здебільшого між інтелігенцією, а частково й між народом: у 60-их роках XIX ст. домінував вплив Куліша, у 70-их і 80-их — Драгоманова, а в 90-их — Грушевського. З цих трьох напрямів перший можемо назвати формально національним, другий — радикально-соціальним і третій — національно-радикальним. Брак місця не дозволяє мені вдаватися в глибший аналіз цих фаз розвитку, які більш-менш відповідають розвитку, що відбувся на Україні; тут хочу визначити лише найважливіших літературних представників цих трьох поколінь.

У першій фазі, яку можемо вважати продовженням напряму, сформованого журналом «Основа», на Україні розвивалися видатні таланти. Сюди належать: байкар і лірик Леонід Глібов; романіст Анатоль Свидницький, нещасливий талант, чий надзвичайно цікавий роман «Люборацькі» лише по довгому часі після смерті автора з'явився друком; обдарований хистом поет Степан Руданський, чия літературна спадщина містить чудово ним написані віршами народні анекдоти, легенди, ліричні поезії і популярний переклад «Іліади», який лише через двадцять років після смерті автора був надрукований у Львові. Два інші талановиті автори — колишній член Кирило-Мефодіївського братства О. Навроцький і здібний лірик та епічний поет Василь Мова, вже посмертно чекають на публікацію своїх творів. Першим же у цьому ряду є видатний письменник Іван Левицький (псевдонім — Нечуй), автор романів, повістей і оповідань, у яких свіжими, широкими, часто відтіненими дотепним гумором, мазками змальовує життя всіх верств населення Правобережної України: шляхти й духовенства університетських кіл і мешканців передмість, селян і заводських робітників. Особливо виділяється його повість «Старосвітські батюшки і матушки» та шедевр «Кайдашева сім'я». Має він спроби і в галузі драми, відомий також як

автор популяризаторських творів, дорожніх нотаток. У Галичині ця епоха не народила талановитого поета, хіба що за винятком одного з синів Маркіяна — Володимира Шашкевича, котрий залишив чимало вишуканих ліричних віршів і перекладів з Гейне, але, як і його батько, помер молодим. Незрівнянно вище стоїть Осип Гординський-Федькович, представник Буковини, великий ліричний талант, автор новел з життя гуцулів, який, проте, останні роки життя змарнував на створення нецікавих драм та іншого непотребу. Його появу галицька молодь зустріла як прихід другого Шевченка, але він недовго тішив її надії. Та й взагалі ці два таланти не можна порівнювати. До тієї ж групи слід ще віднести видатного філолога Потебню, який лишив по собі український переклад «Одіссеї», та Петра Ніщинського, перекладача окремих пісень «Одіссеї» та «Іліади», а також Софоклової «Антігони». З галичан сюди ще належать викладач Львівського університету Омелян Огоновський, автор шеститомної історії української літератури та кількох історичних драм; Омелян Партицький, автор книги «Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка»; Євген Желехівський, автор цікавого українсько-німецького словника, та Іван Верхратський, визначний дослідник говорів, котрий пробував себе і як поет, але безрезультатно.

Представником і прапороносцем другої фази був Михайло Драгоманов — викладач Київського університету, який з 1875 р. живе в еміграції; в 1878—1881 рр. він видає у Женеві збірник «Громада»; наприкінці життя працює професором університету в Софії, де й помирає 1894 р. Він багато написав російською, італійською, французькою та болгарською мовами. Значення його як науковця (фольклориста й історика) та як публіциста виходить далеко за межі України. Для української літератури велике значення мали його виступи, в яких він пропонував цілу програму дій, критичні статті (особливо про Шевченка) та головним чином його особистий моральний вплив, якого він досягав жвавим, щирим листуванням. У своїй літературній критиці Драгоманов керувався не принципами художності, а суспільними й моральними ідеями. Протягом багатьох років його щиро було визнавано совістю української інтелігенції, за що йому довелося зазнати чимало клопоту від брехливих богословів та різних інших темних елементів. З-поміж його творів особливо слід відзначити критичне видання «Історичних пісень малоруського народу», яке він впорядкував разом з Анто-

новичем, та пізніші дослідження про українські історичні і соціальні народні пісні. Дуже цікавими є написані ним незадовго до смерті «Австро-руські спомини», в яких часом звучать гіркі мотиви, але загалом виявляють могутній, насичений незгасною любов'ю до рідного народу дух.

Поряд з тим не можу не згадати його київських друзів, а згодом супротивників Антоновича (історика і археолога), Житецького (філолога) і Науменка (педагога), які здебільшого писали російською мовою, але мали великий вплив на виховання й підготовку молодого покоління, а у видаваному ними історичному журналі «Киевская старина» (за 25 років — 100 томів), подали багатий і дуже потрібний матеріал для вивчення України. До цієї ж групи належать ще Михайло Старицький, поет і драматург, який залишив багато перекладів, написаних добірною, та почасти штучною мовою; а також дуже талановитий композитор Микола Лисенко, котрий особливо відзначився чудовими обробками українських народних пісень (досі випущено шість томів); принесла йому славу й створена ним музика на кращі вірші Шевченка. Найбільш виділяється у цій групі Панас Мирний, автор роману «Пропаща сила», багатьох чудових оповідань та роману в трьох частинах «Повія», де з великою життєвою достовірністю та могутньою художньою силою змальовано зубожіння селянства і окремі моменти процесу деморалізації городян.

Протягом 70-их років у Галичині вузьке коло представників старшого покоління та молоді згуртувалося навколо Драгоманова і в спілці з ним почало європеїзувати галицьких русинів. До представників старшого покоління належав талановитий економіст і статистик Володимир Навроцький, який виступав і як публіцист та залишив нам історію освіти галицької Русі в 1772—1860 рр., щоправда незакінчену. До молодших належали Михайло Павлик і автор цих рядків. Ця група дала початок так званій радикальній політиці в суспільному житті Галичини, головним завданням якої було ознайомлення народних мас з насущними політичними питаннями з метою викликати в народі інтерес до політичних, суспільних і національних ідей. Теми для своїх творів вони брали з життя народу, різних його суспільних верств, по змозі розширюючи коло своїх спостережень та дбаючи про розвиток мови. Майже одночасно зі смертю Драгоманова з Києва до Львівського університету переїхав викладати історію один із учнів Антоновича —

Михайло Грушевський. Йому судилося стати представником найновішої фази «українства», яка відштовхувалась від суспільних і політичних ідей драгомановського критицизму, роблячи, однак, визначальним суто національне почуття, підсилене історичними дослідженнями. Виступав Грушевський і з прозовими творами (особливо цікавий його історичний твір «Про батька козацького Богдана Хмельницького»). Але головною його працею є планована на 8 великих томів, та досі доведена лише до 5-го тому, «Історія України-Русі», в якій не лише підсумовуються й оцінюються здобутки сучасних історичних досліджень, що стосуються українських територій, а й викладаються концепції життя всього українського народу, котрий внаслідок нещасливих обставин дуже часто змішувався з іншими народами та зазнавав непоправних втрат. Другою заслугою Грушевського є його видатний організаторський дух, який був здатний гуртувати навколо себе однодумців з усієї України, наукові й літературні праці яких, проте, дуже нерівноцінні.

З тих літературних сил, що представляють найновішу фазу національного розвитку, згадаємо кращих. На Україні новеліста, поета, романіста,, драматурга і публіциста Бориса Грінченка; з художнього боку дуже вишуканого новеліста, який писав у своїх творах і про молдаван, і про татар, Михайла Коцюбинського; схильного до глибоких психологічних аналізів Павла Леонтовича*; майстра вишуканої форми, чудового лірика й сатирика, якому завдячуємо гарними перекладами «Пекла» Данте і «Тартюфа» Мольєра, Володимира Самійленка; поетесу високого патетичного звучання, глибоко серйозну Лесю Українку. В Галичині особливо вирізняється Василь Стефаник, новели якого взяті з народного життя і написані своєрідною поетичною мовою, є шедеврами найдосконаліших психологічних студій; далі — Наталя Кобринська і Ольга Кобилянська, остання є авторкою цікавого роману з життя селян «Земля»; новелісти Мартович і Яцків, Богдан Лепкий та інші.

Ще кілька слів про українську драму. Як бачимо, всі українські письменники, від Котляревського починаючи, пробували писати і драми. Після смерті Шевченка, під час другої перерви в історії української літератури, про драматичні твори й думати було нічого, а тому маємо з тих часів тільки одну більш-менш цінну драму «Доля», автором якої є якийсь невідомий Стеценко*. Тільки 80-ті роки минулого століття принесли українцям можливість для ство-

рення хай і мандрівних, але постійних театральних труп. Це, а також вироблення самобутнього і цілком народного репертуару є заслугою трьох діячів: уже згадуваного Михайла Старицького, Марка Кропивницького та Івана Тобілевича. Великий успіх мала драма Старицького «Не судилось»; Кропивницький написав багато п'єс, які йшли з надзвичайно великим успіхом у глядачів, з-поміж них особливо вирізняється та, що має назву «Глитай, або ж Павук». Та, безсумнівно, найбільшим драматургом України є Іван Тобілевич, котрий створив шедеври як у жанрі сільської драми, так і в п'єсах з життя інтелігенції. З-поміж галицьких драматургів, мабуть, варто згадати Григорія Цеглинського з його п'єсою «Ходачкова шляхта».

Угорсько-руська література щодо цього ще не виявила представників, вартих уваги. Нещаслива хвиля московофільства, піднята вже нині покійним Адольфом Добрянським*, відгородила місцеву інтелігенцію від єдиного джерела життєспроможної літератури — народного життя.

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО 1890 р.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Мало який твір не тільки в нашім, але і в інших письменствах був писаний серед таких прикрих і важких обставин, як отсей мій «Нарис». Позбавлений свободи обох рук від кінця цвітня 1908 р. я мав утруднену всяку духову роботу і користування книжками не тільки сею фізичною безвладністю, але ще більше, може, психічним неспокоєм. Се нехай буде оправданням, що мій «Нарис» виходить не так повний і не так, може, викінчений у деталях, як би мені бажалося.

Першою моєю пробою дати нарис історії літератури та духового життя українського народу була стаття «Южнорусская литература», написана 1904 р. мною по-російськи для виданого в Петербурзі лексикона Брокгауза і Єфрона. Ся робота дісталася мені з поручення проф. А. Кримського і була надрукована в т. XLI, ст. 300—326 і видана також окремим відбитком.

Зимою р. 1907 удався до мене будапештський професор Ашбот* з поручення берлінського славіста А. Брюкнера з просьбою написати огляд літератури південноруського народу для мадярської енциклопедії літературних історій усіх народів, видаваної Будапештською Академією наук. По листовім порозумінню з проф. Ашботом я написав нову статтю, зовсім незалежно від російської, німецькою мовою, яка в Будапешті з поручення проф. Ашбота і при його співучасті була одним із його слухачів перекладена на мадярську мову. Бувши весною минулого року в Будапешті і відвідавши особисто проф. Ашбота в його помешканні, я переконався, що моя стаття в мадярськім перекладі вже зложена, і доповнив її ще короткою згадкою про бачванськоруське письменство*. Чи вийшла мадярська енциклопедія

з моєю статтею* в світ, досі не знаю. Німецький текст моєї статті я одержав ще при кінці 1907 р. і переслав її до Відня, до редакції «Österreichische Rundschau», яка згодилася опублікувати її, знаючи від мене, що рівночасно друкується мадярський переклад. Коли, одначе, публікація моєї статті в «Österreichische Rundschau» відложена була на неозначений час, я весною минулого року випросив рукопис назад від редакції і тоді почав переробляти статтю на нашу мову. В німецькім тексті вона мала об'єму не більше як 5—6 аркушів друку. Вважаючи такий куций об'єм невідповідним для потреби нашої публіки, я положив собі дати в переробці об'єм 12—15 аркушів, та вона, як бачимо, виросла до об'єму поверх 25 аркушів.

Зразу я думав довести свій «Нарис» до кінця XIX в., але широкий об'єм, до якого розрослися остатні розділи, змушує мене урвати на р. 1890. Думаю, що книжка не стратить на тім, тим більше, що 90-і роки минулого віку вимагали би ще просторішого оброблення, як 80-і. Як сурогат тих остатніх розділів я дам у однім із найближчих томиків моїх «Писань»*, яких серія розпочинається отсим «Нарисом», передрук моєї статті «З остатніх десятиліть XIX в.», друкованої в «Літературно-науковім віснику» р. 1901, т. XV, під її первісним титулом «Молода Україна» з деякими додатками.

Львів дня 10 цвітня 1910.

I. ВСТУП

Лежить щось у історії і в природі українського (південноруського або малоруського) народу[1], що вказує на

[1] Українці або малоруси, звані також русинами, давніше русичами, южнорусами, по латині Rutheni, се парість північно-східного європейського племені слов'ян, що складається з южнорусів, великорусів і білорусів. Южноруси, у яких тепер назва українці, як вираз новорозбудженого національного самопізнання, розповсюджується що раз більше, замешкують чи то збитою масою, чи більшими колоніями широкі простори краю від Попрада і Сяна в Галичині аж до стоків Кавказу і від південних стоків Карпат на Угорщині до рік Десни в Росії, не числячи численних колоній у південній Угорщині, Добруджі, північно-східній Азії, в Сполучених Державах і в Канаді північній, та в Бразілії і Аргентині в Південній Америці. Їх людність обіймає тепер поверх 30 мільйонів душ. Про їх історію від найдавніших часів див. простору «Історію Русі-України» проф. Михайла Грушевського, якої перший том вийшов також по-німецьки і яка досі доведена до шостого тому.

тісний і тисячолітній зв'язок його людності з заселеною ним країною: та сама постійність і однаковість при частковій різнорідності, та сама сонячна лагідність і живість, спарована з тужливістю, властивою степовій країні. Історичні досліди вистежують сліди сього народу майже аж до великої слов'янської міграції в VI в., показують його предків у напівзабутих антах, розвертають нам образ його родового і племінного життя в VIII і IX віках, виявляють перші сліди самостійних державних організацій між ними в першій половині IX віку, значно перед легендарним приходом варязьких трьох братів, і доказують, що старе національне ім'я Русь не було імпортованим варязьким прозвищем, але місцевим виплодом південноруської, спеціально полянської, київської державної організації. Ясне світло історії паде на сю південноруську державу аж у половині IX віку, за князювання Володимира Великого, який, защеплене тут уже давно християнство, зробив державною релігією, релігією Руської держави, яка не була ним утворена, але вже тоді дійшла до вершини свого розвою і з кінцем його панування почала хилитися до упадку.

Так само, як християнство в Києві і інших важних південноруських культурних центрах (правдоподібно, забутих тепер західноруських городах Червені* і Волині*) існувало довго перед Володимиром, мусили також початки духового, а спеціально навіть літературного життя існувати давно перед його часом. Найстарша відома нам памятка того письменства, так званий Супрасльський рукопис*, походить, правдоподібно, з початку IX віку і постала не менше правдоподібно під впливом безпосередніх учеників Мефодія, на що вказують численні моравізми в язиці поруч із не менше численними червонорусизмами, малочисленними полонізмами і чехізмами на тлі найстаршої, в Мораво-Паннонії і Болгарії виробленої церковно-слав'янської мови. В найстаршім київськім літописі, невірно приписуванім Несторові і зредагованім у початку XII віку, дійшли до нас найстарші пам'ятки державного життя Южної Русі, відомі договори Олега, Ігоря і Святослава з греками, уложені дуже стародавньою мовою. В однім, щоправда не дуже вірогідностойнім уступі т. зв. паннонського житія Костянтина, знаходимо згадку, що Костянтин, бувши коло р. 860 в Херсонесі в південнім Криму, знайшов там у одного чоловіка євангеліє і псалтир, писаний руськими буквами, а в палейнім додатку до сього уступу читаємо: «Се же буди відомо

всіми язики і всіми людьми, яко руській язи к не откуду же прія віри святия сея, і грамота руская никим же явлена, но токмо самим богом вседержителем... І грамота руская явила ся богом дана в Корсуні русину, от него же научися філософ Константин. Тоже муж русин бяше благовірен, постом і добродітель но в чистій вірі уєдинився, і то єдин от руска язика явися преже христіан сий, і невідом никим же, откуду єсть. Тоже бисть в дни Михаїла* царя і Ірини благовірния. Константин же філософ нарицаємий Кирил, створил грамоту словенским язиком, глаголемую литицу, в дни Михаїла царя греческаго і в дни князя Рюрика новгородского, его же сином русская земля прейде» (Памятки*, т. І, ст. LXII і LV). Лишаючи набоці питання про винахід глаголиці, досі невиясненe вповні, мусимо зазначити, що так звана кирилиця, або, як тут кажеться, руське письмо, утворена на підставі грецької унціальної азбуки*, виявляє деякі схожості з готицькою азбукою*, винайденою Ульфілою* у IV віці і вживансю в Криму аж до XIV віку, а деякі букви взяті з єврейського квадратового письма*, що все вказує далеко ш видше на Південну Русь, як на Болгарію, як на місце постання кирилиці.

Південноруське письменство так само, як південноруська державна організація, виступає перед нами вже в X віці на досить високім ступні розвсю. Найстарша часть київського літопису, що сягає до смерті Святослава, була правдоподібно зложена ще за часів Володимира Великого. Бачимо в ній твір, у якім видно сліди давно вже розвитої грамотності, досить високо розвинений історичний і риторичний стиль, багато вироблену мову, а в політичних і етнографічних уступах незвичайну широту погляду і реалізм у представленні фактів. Весь найстарший літопис, що сягає до смерті Володимира Мономаха 1125 р., декуди ядерний і майже лапідарний у вислові, з численними поетичними і риторичними вставками, з трохи шаблоновими характеристиками видніших політичних діячів, являється в протиставленні до рівночасних візантійських хронік твором дуже визначним, багатим різнорідними фактичними подробицями а дуже скупим на власні редакторські комбінації, і обік визначного історичного значення має також високу літературну вартість не тільки задля свого язика, а також задля численних побутових, історичних та місцевих переказів і високо драматичних епізодів.

II. ХРИСТИЯНСТВО

З заведенням християнства через Володимира Великого наплила до краю більше або менше численна грецька єрархія і духовенство. Знаємо, що аж до половини XIII віку всі київські митрополити, тільки з двома виїмками, були греками. Нижче духовенство, що мало діло з широкими людовими масами, не обізнаними з грецькою мовою, було по містах зразу також грецьке, та мусило швидко зрущитися, а по селах, очевидно, мусило бути руське. Християнське богослужіння вимагало писаних церковних книг. Які вони були зразу на Русі, не знаємо докладно. Найстарше відоме нам євангеліє з половини XI віку, славне «Остромирове євангеліє», являється, як тепер бачимо, не новгородським, але київським продуктом, і не копією з болгарського оригіналу, як думали старші російські вчені, але копією із старшого руського оригіналу.

Нема сумніву, що в перших віках християнства перейшла в Південну Русь значна часть того церковнослов'янського письменства, що в IX і X віках за початком слов'янських апостолів Костянтина і Мефодія витворилося і пишно розцвіло в державах Великої Моравії і Болгарії. Найстарша пам'ятка південноруського світського письменства, призначена для читання освічених світських людей з найвищих суспільних кругів, так званий «Сборник Святослава» з р. 1073, являється південноруським перекладом такого самого збірника, перекладеного з грецького оригіналу на староболгарську мову для князя Симеона*. Другий збірник Святослава, писаний 1076 р.* тим самим автором, що й перший, являється в значній мірі, а може навіть зовсім, самостійною роботою того автора, містячи обік перекладених ним із грецького уступів також інтересні статті його власного складання.

Не треба занадто переоцінювати розмір церковного і моральнопоучительного письменства, перенесеного на Русь із Болгарії в готових перекладах. Не можемо нічого певного сказати ані про літургічні книги, які були перекладені ще в Моравії і в Болгарії, ані про інші збірники, оскільки вони перейшли до нас у перших віках християнства. Із трохи пізніших часів маємо староруські копії майже всіх важніших творів паннонського і болгарського письменства, починаючи від житія Мефодія, якого найдавніша копія із XII віку заховалася в південноруському рукописі, що тепер

належить до бібліотеки Успенського собору в Москві, і від легенди про житіє обох слов'янських апостолів, яка в окремій руській редакції ввійшла в склад найстаршого київського літопису. Маємо далі в старих південноруських копіях твори Климента Охридського, Іоанна Екзарха, монаха Храбра і інших староболгарських письменників. Натомість дослідами новіших письменників виказано, що немало церковних книг або покревних із ними духовних збірників були зложені, зглядно перекладені з грецького, в Південній Русі. Між такими збірниками треба головно назвати прологи так званих руських редакцій, уложені на підставі грецьких менологів; руські прологи визначаються багатством руських і слов'янських вставок, а надто статтями поучительними або притчами і короткими оповіданнями, долученими до групи святих кождого дня. Староруське походження треба признати також для вельми розповсюдженого збірника приказок і духовних афоризмів, відомого під назвою «Пчела»*; збірник приказок під таким самим титулом, уложений ще в X віці в Болгарії, не має нічого спільного зі староруською «Пчелою». До таких збірників, уложених у старій Русі, належить також «Маргарит»*, зложений із слів переважно Іоана Златоуста з додатками інших старих отців церкви, на взір староболгарського «Златоструя»*, уложеного царем Симеоном. Взагалі треба сказати, що вже в половині XI віку в Південній Русі все найпотрібніше для богослужіння і релігійного життя широких верств народу було чи то поперекладане з болгарського, чи то попереробляване власною працею. До таких переробок належали просторі празничні мінеї*, правдоподібно на весь рік, із яких пару місячних книг опублікував проф. Ягич у Петербурзі. В половині XI віку треба зазначити важний факт, що князь Ярослав закладає першу бібліотеку при Софіївському соборі і затрудняє при ній багато писарів та перекладачів. Нема сумніву, що переписувано також грецькі тексти; маємо найстарші посланія київських митрополитів, родовитих греків, у грецьких текстах і в рівночасних староруських перекладах.

III. ОСВІТА

Питання про письменську і перекладну діяльність у старій Русі в'яжеться тісно з питанням про стан освіти і шкільництва в тих найстарших часах. Маючи на

увазі те, що найстарша староруська інтелігенція складалася з войовників і купців почасти норман, почасти слов'ян — людей, що звичайно по кілька разів у житті відбували ближчі або дальні походи і подорожі і пробували довше або коротше в різних визначних культурних центрах Заходу, Півночі, Сходу і Півдня, таких як Новгород, Київ, Корсунь, Константинополь, не говорячи вже про дальші східні і західні землі, мусимо припустити, що значна часть тих купців і войовників була хоч потрохи познайомлена з мовами германськими, перською, арабською та грецькою. В найстаршій пам'ятці нашого письменства, в згаданім уже «Суспрасльськім рукописі», маємо під днем 7-го лютого переклад корсунської легенди про сімох корсунських єпископів і апостолів — живе свідоцтво близьких духових відносин Русі з полугрецьким Корсунем. З часів Володимира Великого маємо перше свідоцтво про заснування в Києві шкіл для боярської чаді. Несповна сто літ пізніше бачимо київського дружинника князя Святослава, Василія, висланого на Волинь з метою оглянути тамошні школи.

Значними центрами книжної просвіти були також монастирі, в яких деякі монахи ціле життя присвячували переписуванню богослужебних або душеполезних книг. Старі літописи згадують також про многих князів, митрополитів, єпископів як про людей книголюбних і широко вчених, філософів, про яких мусимо допустити, що вони, крім своєї церковно-руської, знали також грецьку мову і дещо з грецького письменства. Оба староруські митрополити руського походження, Іларіон і Климент Смолятич, були люди високоосвічені і талановиті письменники, хоча з писань другого лишилося нам тільки дещо та й то непевне.

Між монастирями Південної Русі займає перше місце славний Печерський монастир у Києві, що в XI і XII віці видав ряд мужів заслужених також у письменстві. На чолі тих мужів стоїть ігумен Феодосій, головний організатор монастиря, від якого лишилося нам декілька поучень і посланій, декотрими письменниками запідозрених, але, на мою думку, автентичних. Другим у ряду являється чернець Нестор, якого донедавна вважали автором найстаршого літопису, та якому присудити можна напевне лише два твори: «Житіє Бориса і Гліба» і «Житіє Феодосія Печерського». Третім видним печерським письменником я вважаю монаха Феодора, ученика Феодосієвого, якого перу безсумнівно

належить опис віднайдення мощів Феодосія в р. 1090 і якого я вважаю редактором так званого «Печерського літопису» від смерті Святополка Окаянного до р. 1090.

Вихованцем печерського монастиря був, мабуть, також чернігівський ігумен Данило, прозваний Паломником, автор відомого опису своєї подорожі до Палестини, що являється взірцем пізніших південно і північноруських описів, а своєю точністю, живістю і талановитістю оповідання і патріотичним духом належить до найкращих пам'яток середньовікового паломництва взагалі, а на Русі лишився й досі недосягненим і тішився великим поводженням і розповсюдженням, чого доказом, між іншим, є й те, що навіть у Галичині маємо декілька його копій із XVI і XVII віку[1]. І легковірний, як усі монахи, ігумен Данило з уподобанням оповідає про все, що видів і чув, нотуючи при різних святих місцях багато апокрифічних легенд і місцевих оповідань, у тім числі також невідому нізвідки інде звістку про побут князя Олега на Родосі*.

Правдоподібно з міщанського стану, а власне з київлян, походив також згаданий уже Святославів дружинник Василь, автор останньої і найцікавішої з літературного боку частини найстаршого літопису, що, починаючи роком 1093, уривається на році 1113 і в своїй основі займається центральною особою Володимира Мономаха аж до його вступлення на київський престол, систематично проводячи в тім оповіданні своєрідні федералістичні ідеї союзу князів під верховенством великого князя київського, для усунення князівських сварів і спільної боротьби з половцями. Особливим літературним інтересом у тім першім визначно політичнім південноруськім творі відрізняється особливо високо драматичний епізод про осліплення Василька Теребовельського*, в якім автор згадує також дуже займаючими словами про свою власну стрічу з осліпленим і ув'язненим Васильком.

Між письменниками старої Південної Русі займає видне місце також один князь, Володимир Мономах, своїм «Поученням дітям», у якому маємо, крім властивого по-

[1] Варто зазначити, що першим південноруським паломником до Палестини був київський монах Варлаам*, ігумен, мабуть, найстаршого київського монастиря св. Димитрія*. Варлаам не лишив опису своєї подорожі, а в літописі зазначено лише, що, вертаючи з Палестини караваною, тягненою 400 волами, вмер у дорозі. Варлаам був учеником св. Антонія.

учення, також нарис автобіографії князя і способу його життя, а на кінці коротенький лист до князя Олега*. Твір визначається простотою і щирістю тону, а автобіографія дає вельми цінний образ князівського життя в тих бурливих часах.

Зовсім іншого роду твором є так зване «Моленіє Даниїла Заточника», гумористичний витвір якогось скомороха, зложений з напущених фраз і хитромудрих афоризмів, сплетених у калейдоскопічній беззв'язності, з доданим при кінці мотивом грецького переказу про перстень Полікрата*, буцімто якийсь Данило заточник, прогнаний неласкою князя Святослава* на озеро Лач*, написав йому се «Моленіє» на доказ свого дотепу і, сховавши його в пушку, кинув у воду; пушку проковтнула риба, рибу зловили князеві слуги, а отворивши її живіт, найшли пушку і передали князеві, який уласкавив веломудрого заточника.

IV. НАЙСТАРШИЙ ЛІТОПИС

Найважнішою пам'яткою староруського письменства треба без сумніву вважати твір, що має титул «Рускій лѣтописець», а докладніше «Се повѣсти временних лѣт*, откуду пошла руская земля і кто первѣе нача в Кіевѣ княжити». Сей історичний твір обіймає час від найдавніших, відомих авторові, споминів старослов'янського розселення, племенного поділу північно-східних слов'ян і побуту староруських племен, далі йдуть перекази про початки державної організації Південної і Північної Русі, про найстарших князів київських, про хрещення Русі і панування Володимира, про його безпосередніх потомків аж до панування Володимира Мономаха включно. Се т[ак] зв[аний] найстарший літопис, редагований безперечно в Києві в першій половині XII віку, який пізніше був продовжуваний різними руками з різних джерел у т[ак] зв[анім] першім Київськім літописі, що сягає аж до монгольського нападу 1240 р.

Перша половина сього твору, що сягає до 1113 р., в якім, правдоподібно, була зредагована, має назву найстаршого літопису і дійшла до нас у багатьох рукописних копіях, у яких можемо розрізнити дві редакції, неслушно досі називані одна південною, а друга північною, бо обі були зредаговані на півдні, одна в Києві, а друга, може, в Чернігові, на що вказувало би включене в неї поучення черні-

гівського князя Володимира Мономаха. З огляду, одначе, що Мономах умер великим князем у Києві, краще буде допустити, що обі редакції таки повстали в Києві.

Найстарший літопис в обох редакціях має компілятивний характер і складається з різних елементів, оригінальних і перекладених або перероблюваних, що розпадаються на чотири часті, відмінні щодо свого походження, а зв'язані тільки одною спільною редакцією. Перша часть, що сягає від початку до смерті князя Святослава, містить у собі, крім вставок із грецького хронографа Георгія Амартола, також виписки із болгарського хронографа* враз із легендою про слов'янських апостолів Кирила і Мефодія, далі норманські саги про норманських завоювателів Рюрика з його братами, Олега, Аскольда і Діра, Ольгу і її мужа Ігоря і їх сина Святослава*. Стоїмо тут, без сумніву, на історичнім грунті, але далекі від історичної правди, бо всі найважніші події, подані в нашім літописі про життя тих осіб, носять на собі виразний характер поетичного вимислу, нераз у високо драматичній формі або навіть у мало що зміненій поетичній формі, і майже всі без виїмка при порівняльних дослідах з іншими сучасними джерелами показуються відбитками міжнародних саг та легенд про творення нових держав або самовільні переробки подій, що направду виглядали зовсім інакше.

Обік тих частин, які можна вважати династичною традицією пануючої династії Рюриковичів*, маємо в найстаршім літописі три важні пам'ятки документального характеру, про яких автентичність, особливо двох перших, не можна сумніватися; се договір Олега з греками з р. 911, договір Ігоря з греками 941 і договір Святослава з греками. Сі договори, крім високої історичної вартості, важні також як літературні пам'ятки, даючи нам найстарші зразки актового язика і юридичної термінології дохристиянської Русі X в.

Крім сих документів, маємо в першій часті літопису також ряд дуже важних місцевих записок, прив'язаних або до певних місць, або до певних осіб. Ті записки, між іншим, свідчать про те, що значний час перед заведенням християнства, ще може в IX віці, був звичай записувати важніші події чи то на окремих табличках, чи на вільних полях якихось старших, може, чужих рукописів.

Друга часть найстаршого літопису, що починається панованням Ярополка* і кінчиться упадком Святополка

Окаянного, писана, очевидно, по одному плану якоюсь духовною особою, напевне сучасником Володимира Великого, але таким, що мало цікавився політичними відносинами Південної Русі, а далеко більше дбав о обрисування морального обличчя своїх героїв. Оповідання починається коротким описом панування Ярополка і його убійства слугами Володимировими і високо драматичним оповіданням про перші роки панування Володимира, де він малюється правдивим варягом, насильником і многоженцем; потім іде просторе оповідання про його навернення на християнство, оповідання, зложене далеко більше з легендових мотивів (іспитання вір, образ страшного суду, як доказ правдивості християнства), ніж із історичних фактів, і розширене дуже просторими вставками, перекладеними з грецьких джерел (промова філософа з поданням змісту старозавітної історії, і поучення Володимиру, дане буцімто йому корсунським духовником, а перероблене із грецького твору Михайла Синкелла*). Можливо, що до оповідання про Володимира було пізніше додане оповідання про вбивство його синів Бориса і Гліба їх братаничем Святополком і про трагічний кінець того ж Святополка, але й се оповідання, очевидно, написане особою духовною, у якої поза моральними моментами щезають політичні.

Третя часть літопису, що обіймає часи від смерті Святополка до р. 1090, компільована також духовною особою і її можна вважати коли не вповні, то в значній часті тим «Печерським літописом», про котрий згадується в «Патерику» і якого авторство приписується там Нестерові. З порівняння сеї часті літопису з дійсними писаннями Нестора переконуємося, що він не був автором того літописного оповідання, а був ним по всякій правдоподібності печерський монах Феодор, який сам про себе згадує, що вступаючи до печерського монастиря, застав іще Феодосія живим, а в р. 1090 віднайшов його мощі в його келії.

Остатня часть найстаршого літопису, починаючи від р. 1091 і вриваючися р. 1111, являється нам окремим твором, писаним рукою світського чоловіка, киевлянином і дружинником київського князя Святослава, на ім'я Василієм. Про себе самого він оповідає тільки те, що в шкільних справах був посланий з Києва на Волинь і бачився там з осліпленим князем теребовельським Васильком, але ціле його оповідання про ті бурливі роки, про переговори і з'їзди князів та боротьбу з половцями навіяне політичною

думкою про доконечність союзу князів супроти спільного ворога і занехання домашніх роздорів.

В т[ак] зв[анім] Лаврентіївським кодексі* найстаршого літопису під текстом оповідання про появу чуда в Печерській Лаврі в р. 1111, перерваного майже на половині, стоїть підпис: «Игуменъ Силивестръ* стаго Михаила написах книгъ си лѣтописець надѣя ся от Ба млсть прияти при князи Володимерѣ княжащю ему Кыевѣ, а мнѣ в то время игуменящю оу стаго Михаїла въ 3624 индикта 9 лѣт[а]. а иже чтеть книгы сия, то буди ми въ млтвахъ». Сей підпис, якого нема в Іпатськім, recte[1] Печерськім кодексі*, де натомість оповідання про чудо в Лаврі доведено до кінця, я вважаю свідоцтвом редактора, що звів докупи розрізнені досі части найстаршого літопису. Його духовою власністю я вважав би уміщені в першій части характеристики руських племен та твердження про походження слов'ян з-над Дунаю. Характеристика життя південноруських племен, особливо деревлян і кривичів, що вони «живяхѫ звѣриним образом, живѫще скотьски», есть дословним перекладом слів Малали про життя афінян перед Кекропсом*, буцім-то вони тоді, не признаючи подружжя, жили θεριώδει τρόπῳ[2].

V. ПОЕЗІЯ

Найкращим твором старого південноруського письменства, а власне твором поетичним, зложеним своєрідною ритмічною прозою, а властиво більше-менше правильними віршами, є «Слово о полку Игоревѣ», якого основою був похід князя Ігоря Святославича з Новгорода-Сіверського і його брата Всеволода Курського* весною 1185 р. проти половців, який скінчився повним пораженням русинів над річкою Каялою, полоненням князів, пізнішою втекою Ігоря і замиренням, яке заключилося шлюбом Володимира, Ігоревого сина*, з половецькою князівною в р. 1187. Поема написана, очевидно, сучасником, а може, й очевидцем походу, по всякій правдоподібності того самого 1187 р. Класичним доказом на се може служити той розділ

[1] Точніше *(лат.)*.—*Ред.*
[2] Як тварини *(грец.)*.—*Ред.*

поеми, де автор відкликається до сучасних князів, аби помогли Ігореві, і де між тими сучасними живими князями згадано також з великими похвалами галицького князя Ярослава Осмомисла*, що вмер при кінці того ж 1187 р. Поема визначається красотою і поетичністю стилю, який дуже часто виблискує алітераціями і асонанціями, властивими старогерманській поезії*, сутим міфічним підкладом, почасти взятим із народних вірувань, а почасти, може, витвореним як 1осі communes[1] поетичною школою боярсько-дружинної верстви, яка, очевидно, мусила існувати в старій Південній Русі довгі століття, коли її сліди і ширші останки маємо в літописі і в окремих копіях. Із таких останків найінтересніший уривок пісні про степове зілля євшан і половецького співака Ора*, поміщений на чолі Галицько-Волинського літопису в додатку до похвали князя Романа*. При ближчім розгляді композиції «Слова о полку Ігоревѣ» переконуємося, що воно не одноцільний твір, але дійшло до нас у пізнішій редакції, яка, нарушивши текст первісної поеми про похід Ігоря, попротикала його вставками і відривками давніших пісень із XI віку. І з тих вставних пісень найцікавіша пісня про полоцького князя Всеслава*, що не має ніякого зв'язку з поемою про похід Ігоря. Сам редактор визначається тим, що знає про старого співака Бояна, подає у вступі його характеристику, з якої видно, що се був поет XI віку, а в дальшім тексті вставляє подекуди до речі і не до речі цитати із того ж Бояна, з яких один попсований аж до утрати всякого змислу. В самій поемі найгарніші уступи: опис двох битв русинів із половцями, патріотичний поклик автора до сучасних князів, щоб рятували честь Русі і помстилися на половцях, і високо поетичний плач Ярославни, жінки Ігоря, що в часі походу свойого мужа сиділа в укріпленім городі Путивлі.

На жаль, «Слово о полку Ігоревім» дійшло до нас у одинокій копії з XIV або XV віку, яка, опублікована уперве графом Мусіним-Пушкіним* у Москві в р. 1800, затратилася під час пожежі Москви в 1812 р.— тепер можемо мати майже певність, що не згоріла, бо палата Мусіна-Пушкіна не згоріла в Москві у тім році.

Обік боярсько-дружинної поезії була також духовна, з якої дійшли до нас віршований канон Кирила Туровського і віршоване способом подібним до «Слова о полку Ігоре-

[1] Загальники *(лат)*.—*Ред.*

ві» «Слово о Лазаревім воскресенії»*, яке дійшло до нас у кількох неповних копіях. В тім «Слові» представлено праотців у пеклі, які, довідавшися про те, що померший Лазар має воскреснути, передають йому зворушливими і високопоетичними словами свої муки в пеклі і просьбу до Христа, аби прийшов визволити їх.

VI. ПРОПОВІДЬ

При браку правильної школи була для широких мас народних усна проповідь одиноким способом просвіти неграмотних людей. Староруська проповідь витворилася на взір грецької. Особливо великі отці церкви Василій Великий, Григорій Богослов і Іоанн Златоустий були старанно перекладані і служили духовним або як взірці для власних проповідей, або переклади відчитувано в церквах. Щоби зблизити їх до розуміння народної маси, ті твори грецької риторики дуже часто вкорочувано або перероблювано та розширювано цікавими інтерполяціями власного складання. З тих популярних проповідей дійшло до нас дуже мало; можливо, що їх останками треба вважати ті короткі безіменні поучительні слова, поміщені в прологах і ізмарагдах, яких взірців у грецькім тексті не можна дошукатися. Із проповідей вищого стилю, призначених для найвищих сфер південноруської суспільності, маємо «Слово о законѣ и благодати» митрополита Іларіона, майстерний витвір високої риторики з глибоко відчутою похвалою Володимира. Плодовитим проповідником був Кирило Туровський, зразу аскет, стовпник, пізніше єпископ, який крім кільканадцятьох проповідей полишив по собі також притчу про сліпця і хромця*, майстерний твір духовної белетристики. Із численних проповідей митрополита Клима Смолятича віднайдено дещо досить сумнівної вартості; можливо, що дещо ще можна буде віднайти серед множества слів загально затитулованих «Слово Климентове» або «Із словес святих отец». Із безіменних поучень найважніші ті, що звернені проти поганських вірувань новохрещеного народу, так званого двоєвірія; між ними найважніше «Слово нѣкоего Христолюбца»; обік того треба піднести цілий ряд безіменних проповідей проти прастарого руського налогу п'янства серед світських і духовних людей»*.

Тісно з проповідями в'яжуться численні посланія єпископів до підвладних або до князів, які також відчитувано

в церквах, і де, крім загальних релігійних поучень, обговорювано також спеціальні руські відносини. Щодо самого читання, то треба поперед усього пригадати, що лектура — розуміється, релігійних та моралізаційних книжок — у Південній Русі вважалася сама собою ділом богу милим і душеполезним і як така величалася в різних невеличких поученнях. Оттим-то було багато людей, що займалися такою лектурою вроді аскези для спасення душі, виучували напам'ять цілі книги, особливо Псалтир, і виписували окремо найлюбіші відділи і цитати з різних улюблених авторів. Таким робом постали численні збірки популярних поучень, як ось невідома нам ближче «Златая Матица», ближче відома «Златая цѣпь» і широко розповсюджена збірка, відома в дуже різних редакціях п[ід] з[аголовком] «Ізмарагд», якої декілька копій різного складу маємо також у Галичині. Коли «Ізмарагд» має переважно світський характер, то аналогічний йому «Паренетікон», себто вибір поучень Єфрема Сіріна, має переважно духовний, аскетичний характер. Ще виразніший аскетичний характер має так звана «Книга Студіт», вибір аскетичних поучень Теодора Студіта, основника Студійського монастиря в Константинополі, якого устав послужив також основою монастирського уставу Печерського монастиря.

VII. МІНЕЇ І ПАТЕРИКИ

Між книгами, призначеними для читання не лише духовних, але також світських людей, найвидніше місце займали мінеї і патерики, обі збірки житій святих. Різниця їх була в тому, що мінеї містили в собі житія святих, впорядковані по дням кожного місяця, а патерики містили життя, події і речення аскетів і анахоретів різних місцевостей. Міней маємо два ряди: мінеї четьї, в яких містяться просторі житія святих, і мінеї празничні, в яких містяться відправи церковні, або канони на честь кождого або — групи святих, що потерпіли разом муки або жили разом в одній обителі і в однім часі; ті відправи основані звичайно на житіях відповідних святих, але дуже часто, приміром, у відомих нам празничних мінеях із XI віку, фактичних даних про життя святих дуже мало або зовсім нема, тільки голе славословіє на різні лади. Що четья мінея належала до найстарших книг, переведених на південноруську мову, дока-

зує нам згаданий уже Супрасльський рукопис, якого перша половина із додатковими житіями при кінці містить мартівську четью мінею. Величезний засіб житій, переважно спадщину князівсько-дружинних часів Південної Русі, але також немало пізніших перекладів із XIV і XV віку зібрав у XVI віці московський митрополит Макарій у своїх «Великих четьях мінеях», додавши до житій відповідних святих письменників також по змозі усі їх твори, перекладені на церковнослов'янську мову, які тільки міг запопасти. Сю колосальну збірку розпочала друкувати Петербурзька Академія наук і довела досі в 12 томах від 1 вересня до грудня.

Щодо патериків, то в старій Південній Русі були відомі, здається, вповні або почасти всі три головні патерики: Скитський, або Тебаїдський* в горішнім Єгипті, Синайський і Палестинський*. Із тих патериків зроблено було ще в Греції вибір званий «Лімонарій» (цитриновий сад), який також за князівських часів був перекладений на тодішню церковнослов'янську мову. Отсі патерики, а також пребагатий змістом «Пандект» Никона Чорногорця*, перекладений на південноруську церковну мову не пізніше XII віку, мали значний вплив на зложення Києво-Печерського патерика, докопане без сумніву в віках XII до XIV. Найстаршою частиною того патерика треба вважати затрачене тепер житіє Антонія, простору компіляцію, зложену ще, мабуть, в XI віці, з якої до Печерського патерика дійшло декілька житій найстарших отців. Одно з тих житій, а власне житіє Никона Затворника, буцімто пізнішого єпископа Новгородського, являється дуже мало відмінною переробкою житія одного сірійського монаха, поміщеного в «Пандекті» Никона Чорногорця. Другим найдавнішим автором Печерського патерика був згаданий уже Нестор Чорноризець, якого житіє Теодосія стоїть на чолі найстаршої редакції патерика і було написане на взір житія святого Сави Преосвященного*, що стоїть на чолі Палестинського патерика. Первісна редакція Печерського патерика складається з трьох окремих частей: із згаданого вже Несторового житія Феодосія, далі із посланія Полікарпа, ігумена Володимирського, до Акіндина, чорноризця печерського, про обов'язки чернечого життя, які він ілюструє житіями тих святих печерських, що були йому відомі. Акіндин у своїй відповіді, найпросторішій часті патерика, подає зразу витяги із житія Антонія, а потім довгий ряд оповідань

чи то своїх власних, чи інших братчиків про пізніших святих XI—XII віку. Житіє Антонія окреме було відоме ще в XIV віці. Сам патерик Печерський протягом дальших віків дізнав кількох редакцій і одного перекладу на польську мову, що творить також окрему редакцію і була доконана митрополитом Сильвестром Косовим*. Найпізніша південноруська редакція, значно розширена супроти найстаршої, мабуть, пізнішими житіями святих, була доконана 1649 р. києво-печерським ігуменом Яковом Тризною*. Одна із нечисленних її рукописних копій зберігається досі в бібліотеці Онуфрійського василіанського монастиря у Львові. Важні причинки до найстаршої часті патерика, зібрані правдоподібно монахом Феодором, редактором печерського літописця, містяться в найстаршім київськім літописі. Маємо тут, між іншим, нарис житія і характеристику Феодосія, зовсім відмінні від Несторових, і дещо інтересне про Феодосієвого наступника Никона, чого також не подав Нестор.

VIII. ПРОЛОГИ

Щоб зробити весь річний цикл житій святих, які заповняли четью мінею, доступнішим для широкої публіки, ще в Греції в IX і X віках роблено короткі витяги з важніших житій. Правдоподібно, ті витяги були лише більш або менше просторими поясненнями до дистихів, двовіршових або іноді чотиривіршових епіграм, що містили в найкоротшій формі головні дати про життя і смерть даного святого. Ті стихи з доданими до них поясненнями, впорядковані по місяцям, утворили так званий «Стишний пролог», на мою думку старший від просторішого, чисто прозового пролога, якого першим грецьким взірцем був «Менологій» царя Василія*, зредагований у X віці. Той «Менологій» не був дослівно переложений на церковнослов'янську мову, тільки послужив основою для трохи просторіших переробок житій грецьких святих, до яких південноруські перекладачі і редактори додавали по своїй уподобі слов'янські, готські, вірменські і інші житія, а також короткі поучення, притчі і т. ін. Отак зредагований південноруський пролог, який уже в Південній Русі дізнав багато змін, перейшов згодом у XV віці у Московщину, де знов був де в чому розширений, де в чому вкорочений, і в тій

північноруській редакції надрукований уперве у Москві в роках 1641—1643 в трьох томах, що обіймали кождий по чотири місяці, а тепер звичайно переписується і друкується в двох книгах, з яких перша зоветься «Сентябрською» і містить місяці від вересня до кінця лютого, а друга «Мартівською», що містить місяці від марта до серпня.

IX. «ТОЛКОВАЯ ПАЛЕЯ»

Зовсім у іншу сферу, а власне в сферу високої теологічної полеміки, веде нас збірка, названа «Палея толковая». Не можна сказати, щоб у старій Південній Русі не були відомі спеціально теологічні твори, такі як «Богословіе» Івана Дамаскіна або «Шестоднев» Василія Великого, коли не в перекладі, то в грецькім оригіналі. Майже напевно можна сказати, що відомий тут був також «Шестоднев» Іоанна Екзарха болгарського. Основна думка сих двох творів, а також основна думка невеличкого грецького твору Παλαιά ιστορική послужили основою просторої, без сумніву у XII віці в Південній Русі зложеної енциклопедії, званої «Палея толковая». Метою сього твору було в одноцільнім, високовченим стилем зложенім викладі подати весь обсяг людських відомостей про природу, про чоловіка, про творення світу і про стародавню історію жидів аж до різдва Ісусового; одначе спеціальний виклад доведений тільки до кінця панування Соломона. Окрім того, другою метою сього твору було в полемічних екскурсах, долучених до кождого важнішого уступа, доказати жидам, що їх власна письменна і усна традиція все і скрізь доказувала, що Ісус есть правдивий син божий, спаситель світа і обіцяний жидівському народові месія. Крім сього чисто теоретичного боку містить «Палея» дуже багату збірку окремих старинних творів, переважно апокрифічного змісту, як ось у першій часті, то есть у так званім «Шестодневі», оригінальну переробку «Фізіолога»*, спеціальні відомості про звірів і птахів, а також про анатомію і фізіологію людського тіла, а в другій, історичній, часті апокрифічні легенди про Адама і Єву, Авраама і Лота, Мелхіседека, Ісаака, Якова і Ісава, далі просторий твір «Заповіти дванадцяти патріархів», тобто дванадцяти синів Яковових, і в додатку «Заповіт, або Лістивицю Якова», з пророкуванням про долю кождого сина. В тій рукописній «Палеї», якою я спеціально користу-

вався і яка в початку XVII віку належала до Станіслава Жолкевського*, сина відомого польського гетьмана, а тепер належить до бібліотеки Крехівського монастиря*, маємо далі довгий ряд апокрифічних оповідань про Мойсея, вихід жидів із Єгипту, про пророка Валаама, про царів Давида і Соломона. В тій же «Палеї» виклад, хоч у трохи коротшій формі, тягнеться далі; маємо там оповідання про пророка Іеремію і про вигнання жидів до Вавілона, коротеньке оповідання про Дарія і Зоровавеля і нарешті про відвідини Александра Македонського в жидівськім храмі в Єрусалимі. Крехівська «Палея» кінчиться просторим, але сухим реєстром цитат із усіх книг Старого завіту, в яких пророкується про месіанічний характер Ісуса Христа. Після того має вона ще дальше продовження, так званий «Хронограф»* про римських і візантійських кесарів, і нарешті просторі виємки із болгарського «Хронографа», в яких, між іншим, єсть також скорочене житіє Костянтина з широко розведеними спорами між християнином і сарацинами, а потім жидами. Книга кінчиться похвалою рівноапостольних князів Костянтина і Володимира і просьбою помагати руській землі проти всяких супостатів. Уже се одно закінчення показує, що «Палея» була редагована в Південній Русі. Другий важний доказ, се антижидівська полеміка, що червоною ниткою проходить крізь усю книгу, а третій не менше важний доказ той, що в географічних реєстрах, поміщених у різних частях книги, маємо дуже докладну географію руських і північноєвропейських земель, у головному схожу з тою, яку маємо в початку найстаршого літопису, але подекуди далеко докладнішу. Спеціальне порівняння, яке надіюся перевести незабаром, повинно виказати, чи і оскільки літописні дані черпали з «Палеї», чи, може, навпаки. Взагалі треба сказати, що «Толковая палея» в тій формі, як вона мається в крехівській копії з XVI віку, може обік літопису і патерика вважатися найціннішою пам'яткою нашого старого письменства. Треба додати, що «Толковая палея» дійшла до нас у немногих копіях (усіх, мабуть, не більше десяти) і в різних редакціях. Найстарша щодо віку копія, захована в Коломні, написана на пергаменті 1495 р. і кінчиться пануванням Соломона. Мені відома ще одна рукописна «Палея», може, з початку XVII в., дарована в р. 1638 ковельським священиком для одного із афонських монастирів, відки вона в початках XIX віку дісталася до ц[ісарсько]-к[оролів-

ської] надвірної бібліотеки у Відні (Slavica, r. 9). Від крехівської «Палеї» вона відрізняється далеко меншим числом апокрифічних вставок, згідно з коломенською копією кінчиться панованням Соломона і замість простої редакції «Заповітів дванадцяти патріархів», яку маємо в крехівській «Палеї» (друкована мною в першім томі «Пам'яток»), має коротку редакцію без «Ліствиці Якова».

X. АПОКРИФІЧНІ ОПОВІДАННЯ І ПОВІСТІ

Також крім «Палеї», мало староруське письменство велике число різнорідних апокрифічних оповідань і духовних повістей. Апокрифічні оповідання, яких об'єм у домонгольській Русі невідомий нам докладно, обіймали все-таки п'ять великих циклів, із яких кождий репрезентується хоч одним або кількома творами, відомими вже в домонгольських копіях. Сі цикли ось які: старозавітні апокрифи; апокрифічні євангелія і взагалі писання про життя Ісуса, його матері, його приятелів і ворогів; спеціальний пребагатий цикл апокрифічних діянь апостольських; далі просторий цикл творів есхатологічних і апокаліптичних, до чого можна долучити цикл апокрифічних оповідань про сучасних апостолам і трохи пізніших святих і мучеників. Як бачимо, маємо тут простору літературу, багату найрізноріднішими легендовими і літературними мотивами, яка може дати нам дуже добре поняття про багатство і різнорідність лектури і загалом духовних інтересів наших предків. Про широту розповсюдження і глибину впливу тих творів серед нашого народу свідчить найліпше той факт, що зміст і мотиви тих творів вникнули глибоко не тільки в обряди і церковні пісні нашої церкви, але також і в проповіді, і в поучення нашого сільського духовенства, у популярне письменство давніших віків і в усну традицію широких мас народу від Дону до Тиси * і Спіша *.

Апокрифічні оповідання творять перехід від духовних оповідань до світських повістей, новел і байок, і сей відділ письменства визначався в давній Південній Русі значним багатством. Ще в Болгарії разом із візантійською хронікою Манасії* перекладено історію збурення Трої, яка з Болга-

рії перейшла в Південній Русі у склад так званих хронографів. Ся повість про збурення Трої основана не на Гомері, а на пізньогрецьких оповіданнях Дареса Фрігійця* і Діктіса Кретенця*, буцімто очевидних свідків Троянської війни*. Правдоподібно, в Південній Русі, може в XII, а може, в котрім пізнішім віці, та все-таки в домонгольськім часі постав переклад славної духовної повісті про Варлаама і Йоасафа, одного з найкращих і найпопулярніших творів всесвітньої літератури, в якім у романтичній, високо драматичній закрасці подано головні дані з життя індійського царевича Готами, знаного загально під назвою Будди*. Повість, крім головної основи, містить у собі кільканадцять прегарних притч, із яких найславніша притча про однорога*, знана також у нашім письменстві пізніших часів у прозових і віршованих переробках. Індійський оригінал сеї повісті невідомий нам. Із якоїсь невідомої нам арабської переробки пішла жидівська переробка, зрештою дуже свобідна, доконана іспанським жидом Ібн Хісдаєм у X віці. З невідомого джерела, по догадкам визначного арменіста Марра*, з вірменського оригіналу, пішла грецька переробка сеї повісті, що зробилася класичною книгою європейських літератур. Її авторство довгі віки приписувано Іванові Дамаскіну, визначному теологові VII віку, але виразний слід її існування знаходимо аж у XIII віці на Афоні. Повість написана стилем взірцевим щодо своєї простоти і ясності і містить у собі, крім основної повістевої теми, кільканадцять притч, оповіданих Варлаамом в поучення Іоасафові, і над то декілька окремих теологічних трактатів, як ось просторий трактат в обороні християнства проти поганських вір, вложений в уста одного з героїв повісті Нахора, в якім віднайдено затрачену здавна апологію християнства грецького ритора Арістіда*. В формі сну Йоасафа подано коротку візію раю, взяту також із якоїсь старшої християнської візії. Найстарший відомий нам рукопис староруського перекладу сеї повісті походить із XIV віку.

В Південній Русі повстала також прозова переробка візантійської рицарської епопеї про Дігеніса Акріта. Найстарша копія староруської перерібки містилася в тім самім рукописі Мусіна-Пушкіна, в якім заховалося «Слово о полку Ігоревім». Із сеї копії заховалися тільки деякі виписки, збережені Карамзіним, а повний текст був віднайдений пізніше у пізніших копіях. Руська переробка в порівнянні до

грецької поеми, що дійшла до нас у кількох віршованих і в одній прозовій популярній редакціях, являється дуже короткою і вбогою на зміст переповідкою якогось невідомого грецького оригіналу або вмисним скороченням руського автора.

В тім самім одинокім у своїм роді рукописі, який Мусін-Пушкін дістав від українця монаха Іоїля*, ігумена Спасового монастиря в Ярославі, містилася також казка про Акіра Премудрого, якої арабський оригінал знаходимо в збірці «Тисяча і одна ніч», і якої ближчий грецький оригінал віднайдений недавно англічанином Конібіром. Оповідання має темою відомий казковий мотив перехування чоловіка, засудженого на смерть царем через його сина або приятеля, і в руській переробці відзначається багатством життєвих правил, поданих мудрим Акіром своїому синові*.

Правдоподібно в князівській добі був доконаний також із грецького переклад відомої індійської збірки казок «Панчатантри»*, що через Персію і Арабію дійшла до греків, і була в X віці перекладена Сетою* на грецьку мову, а з неї на руську п[ід] з[аголовком] «Стефаніт і Іхнілат».

XI. ЗАКОНОДАВСТВО І ПОЛЕМІКА

Для доповнення картини духового життя домонгольської Русі треба звернути увагу ще на пам'ятки законодавства і полемічної літератури. Перша відомість, яку з історії Русі подає найстарший літопис, належить до р. 856 і нотує факт, що в тім році варяги «взимаху дань» в Північній Русі і на Кривичах*, а хозари збирали дань у Південній Русі, між іншим і в Київській землі. Як розуміти се збирання дані? Очевидно, мова тут не про якийсь одинокий напад, а про певні інституції, які б хоч здалека можна прирівняти до наших податкових і акцизних урядів. Значить, у тім дуже давнім часі мусила бути вже вироблена якась більше-менше правильна адміністрація чи то чужоземного, чи то, правдоподібніше, місцевого походження, якою чужоземні часові зверхники могли користуватися. Літописні записки про панування Олега й Ігоря подають нам факти так званого вимучування данини князями і їх дружиною від підвладних племен. З того, що літопис нотує ті факти з певним негодованням, мусимо догадуватися, що се не було правило, тільки виїмки, і що адміністрація да-

нин людності і мит купецьких уже в X віці мусила бути значно управильнена. За сим промовляють також тексти договорів Русі з греками, особливо договір Ігоря з р. 945, в якому Русь являється як держава, поділена на 25 намісництв з більше менше автономними намісниками в кождім важнішім провінціальнім центрі. Як далеко сягала власть сих намісників, можемо судити по тім, що вони мали право висилати своїх відпоручників навіть до трактувань із заграничними державами.

З заведенням християнства входить у гру в суспільному житті новий чинник — християнська церков, що, слідуючи грецькій традиції, відразу домагається значної компетенції в справах судівництва. І ось у першій відомій нам пам'ятці південноруського законодавства, в так званім «Уставі святого князя Володимира», бачимо запевнені значні користі християнській ієрархії, і між іншим надану їй компетенцію розсуджувати ось які церковно-цивільні і церковнокарні діла: розпуст, се значить розвід, смилное, се значить спори за жіноче придане, заставання, се зн[ачить], зловлення мужа або жінки на гарячім учинку, умичка, се зн[ачить] поривання дівчини парубком, неправедні подружжя між близькими свояками або сватами, волхвування, чари, ворожба і отруювання, єретицтво, зубоїжа, то зн[ачить] бійка з кусанням зубами, криваві бійки між сином і батьком, матір'ю і дочкою, свекрухою і невісткою за спадщину, зневаження трупів і хрестів, усякі сліди поганства: «или кто молится под овином или в рощеніи или у воды», і нарешті теряння дітей дівками. Кари визначаються тільки грошові; кари смерті ані кари в'язниці нема.

Другий аналогічний устав на користь церкви приписується традиційно Ярославу*, синові Володимира Великого, але сей устав по новішим дослідам являється радше pium desiderium[1] якоїсь часті ієрархії, ніж обов'язковим законом, бо признає духовенству такі широкі привілеї і користі, яких воно фактично ані за часів Ярослава, ані пізніше не мало. З іменем Ярослава в'яжеться інший далеко важніший документ староруського законодавства, так звана «Правда Руська», якої найстарша редакція трактує головно найважніші карні справи. Основою карного закону в тій «Правді» являється германський мотив кривавої месті за убійство і за тяжке скалічення, а також не менше герман-

[1] Благочестивим бажанням *(лат.)*.—*Ред.*

ський мотив громадської поруки за вбивство або злочин, доконані на території громади. Кара смерті допускається тільки як приватний акт помсти. Основний принцип карності — грошова плата почасти покривдженому, а почасти князю. Являється тут уперве також форма чисто політичної кари, конфіската маєтку і заслання винуватого на місце примусового побуту, т[ак] зв[ане] заслання на поток.

Заведення християнства на Русі викликало ще один спеціальний рід літератури, призначений для вияснення суті нової релігії і оборони її від фальшивих вірувань і толкувань. Уже в оповіданні про хрещення Володимира читаємо часті остороги перед тим, щоб не давав себе зводити латинським єресям. Борба з латинськими єресями тягнеться майже весь час князівської доби і оправдується численними місіями різних католицьких держав та численними сімейними зв'язками руських князів із католицькими пануючими домами. Найінтересніша з-поміж релігійних полемік старої Русі була боротьба з т[ак] зв[аним] двоєвір'ям, себто з останками поганства в народних віруваннях і обрядах. Неназваний Христолюбець виступає остро проти «христиан двовѣрно живущих, иже суще христіане и вѣрують в Перуна и в Хорса и Сима и в Рьгла и в Мокош и в Вили их же числом тридесят сестрениць. Глаголють окаянныи невѣгласы, и то все творять богы с богинями, и тако кладуть им треби, и короваи им молять, кури рѣжуть и огневи моляться, зовуще его Сварожичем. Не подобает христіаном идолослуженіе и вся жертва идольска, иже моляться огневи, Вилам, Мокоши, Симу, Рьглу, Перуну, Хорсу, Роду и Рожаницам и всѣм проклятим богом их». В староруській вставці в одно із слів Григорія Богослова про поганські віруваннѧ греків читаємо додаток: «Тѣм же богом требу кладуть и творять и словенскій язик, Дивѣ, Перуну, Хорьсу, Роду и Рожаницѣ, упирем и Берегиням и Переплуту, и вертячися пють ему в розех и огневи Сварожицю моляться и Навом мовь творять».

Важним елементом у житті Південної Русі були в ту пору також жиди, які в тодішній Хозарії якийсь час займали пануюче становище. Згадано вже вище, що полеміці з жидами присвячена була вчасти «Палея толковая». Спеціальніше в деталі жидівських обрядів і вірувань із християнським їх викладом входить невеличка «Книга Кааф», зложена в основі зі слів вибраних із Феодорита Кирського*

про старозавітні храмові обряди. Ся пам'ятка дійшла до нас у двох редакціях, а власне південній, що в двох досі знаних копіях заховалася в Галичині, і в північноруській, відомій також у двох копіях, які власне виключно мають титул «Книги Кааф»; південноруські копії не мають того титулу.

Полеміка з магометанізмом у пам'ятках староруського письменства заступлена слабо. Мабуть, зносини старої Русі з магометанами перед монгольським нападом були занадто слабі, щоб могла явитися покуса магометанського прозелітизму*. Першу і одиноку пробу такого прозелітизму бачимо в посольстві магометан до Володимира Великого, якому магометанська віра видалася гидкою задля того, що допускає многоженство і забороняє пити вино. Визначною пам'яткою антимагометанської як також антижидівської полеміки в старій Русі було паннонське житіє Костянтина, із якого просторі витяги ввійшли в склад хронографічного продовження «Толкової палеї».

Невелику роль в полемічнім письменстві Південної Русі займала також вірменська єресь, хоча зносини з вірменськими купцями мусили бути часті. Найпопулярнішим мечем, радше для осміяння, ніж для опровержения вірменської єресі*, були виписки із старосербського житія святого Іларіона Могленського про т[ак] зв[аний] Арціуріїв піст і про вірменського єретика Арція та його пса Урція*.

Коли подумаємо, що в часі того літературного розвою Південна Русь раз у раз зайнята була майже ненастанною боротьбою із степовими ордами, зразу печенігами, а потім половцями, що державна система наслідком хибної політики князів раз у раз потрясалася внутрішніми династичними війнами, то мусимо справді подивляти запас і якість тої духової страви, яку південноруський народ у тім часі зложив у своїм письменстві. Додаймо ще до того, що в позацерковних книгах майже ані один рукопис не згідний дословно з другим, що при браку поняття про літературну власність усе, що не було усвячене авторитетом церкви, який зрештою також не був зовсім великий, раз у раз було перероблюване, поправлюване, вкорочуване, розширюване і пояснюване, що майже всі оригінальні твори сеї епохи мають самостійну фізіономію і, не вважаючи на формальне наслідування візантійських взірців, скрізь виявляють самостійну думку і власну духову творчість, то не можемо від-

казатися від думки, що сей народ, наділений таким рухливим і енергійним духом, був би певно осягнув високий культурний ступінь, коли б історія не була посадила його на найнебезпечнішім місці, на широкім шляху мандрівки народів між Азією і Європою. Ті блискучі початки цивілізації, які здобула собі князівсько-дружинна епоха, впали жертвою зразу монгольської навали, а потім ступнево були нищені або грабовані іншими ворожими силами.

XII. ЛІТОПИСНІ КОМПІЛЯЦІЇ XII — XIV В.*

Вище на сторонах 12 до 17 подано відомість про найстарший київський літопис, що дійшов до нас у двох трохи відмінних редакціях, із яких одна походить із Печерського, а друга з Видубицького Михайлівського монастиря біля Києва. Різниці між обома тими редакціями такі малі, крім припадкових прогалин у тексті, що доконечним являється припущення одного спільного джерела, скомпільованого одним і тим самим редактором. Значну різницю можна бачити хіба в тім, що видубицька редакція дійшла до нас у досить нечисленних копіях, із яких одна, т[ак] зв[аний] Радзівіллівський кодекс*, писана на пергамені і має в тексті кольоровані ілюстрації, коли тим часом печерська редакція дійшла до нас у далеко численніших копіях, що всі мають продовження. Найважніші копії містять, окрім найстаршого літопису, безпосередньо приточене продовження, т[ак] з[ваний] Київський літопис, що обіймає час від р. 1112 до 1200 і кінчиться оповіданням про збудування кам'яного обмурування Видубицького монастиря великим князем київським Рюриком Ростиславичем*. Сей літопис можна би назвати одноцільним оповіданням про боротьбу Володимировичів, потомків Володимира Мономаха, з Ольговичами, потомками Олега Святославича, якого «Слово о полку Игореве» прозиває Гориславичем, відомого князя-авантюрника XI в. Те суцільне оповідання про боротьбу двох ворожих династій, написане з немалим талантом в інтересі династії Володимировичів, мусило бути твором чоловіка світського, боярина і войовника, що розумівся на політиці і бував у многих битвах, які описує не раз із многоцінними деталями. Оповідання сього літопису поділене окремими титулами на періоди, що відповідають

протягові князювання кождого великого князя київського. Перший період, без окремого титулу, починається роком 1112 і кінчиться р. 1126, обіймаючи князювання Володимира Мономаха. Се був час зглядного супокою, без більшої межиусобної війни. Осередком оповідання являється тут перенесення мощей Бориса і Гліба до нової мурованої церкви, доконане Володимиром і його двома братами в маю 1115 р. Автор в описі того празника називає обох князів-мучеників «похвалою князів наших і заступниками землі руської». Другий період обіймає панування Мстислава Володимировича* від р. 1125 до 1140. Наслідком війни з Ольговичами він мусів уступити з київського престолу, який зайняв Всеволод Ольгович*. Його панування пройшло в ненастанній війні з Ізяславом*, сином Володимира Мономаха, який у р. 1146 випер Всеволода з Києва. Сенсаційним випадком князювання Ізяслава було вбивство Ігоря Ольговича*, брата бувшого великого князя Всеволода Ольговича, якого допустилися київські міщани з ненависті до династії Ольговичів у р. 1147. Сей епізод з тим, що попереджало його, описаний у літописі дуже докладно. Ізяслав сидів на великокняжім престолі лише до 1149 р., по чім уступив своє місце молодшому брату Юрію Володимировичу*. За київський престол розпочалася швидко боротьба між обома братами, і в р. 1151 Ізяслав випер Юрія з Києва. Він умер 1154 р., а його місце на великокняжім престолі зайняв Ростислав, син бувшого великого князя Вячеслава з династії Ольговичів. Але він просидів на великокняжім престолі несповна рік, і вже 1155 р. уступив місце бувшому великому князю Юрію. Ольговичі не дали йому спокою, і вже 1158 р. він умер нагло в Києві в часі походу проти Києва чотирьох Ольговичів. Вони без опору зайняли Київ і посадили на Київськім престолі Ізяслава Давидовича*. Він також не просидів тут довше року і в р. 1160 уступив місце Ростиславу Мстиславичу*. Сей продержався на престолі до своєї смерті в р. 1169, і по нім зайняв його Мстислав Ізяславич*. Сьому князю пощастило помирити на якийсь час Ольговичів з Володимировичами і зорганізувати в р. 1170 спільний похід на половців, який скінчився великим успіхом. Та династична сварня швидко розгорілася знов, і вже 1171 р. Мстислав мусів утікати з Києва, який здобули суздальці під проводом свого молодого князя Мстислава Андрійовича*. Сей посадив на київськім престолі Гліба, князя переяславського*. Сей князював тільки два роки, а по його

смерті 1173 р. настав Володимир Галицький*, відомий з історії з одинокого в своїм роді любовного епізоду з Настасею Чарговою*, з трагічним кінцем[1]; сей одначе вмер уже слідуючого року дня 30 мая, прокняживши в Києві всього 4 місяці. На його місце прийшов Роман Ростиславич* із Смоленська. Та ще того самого року прогнали його Володимировичі й посадили на престолі Ярослава Ізяславича*. Та сього прогнав зараз Святослав Всеволодович*. Але й сей зараз же виїхав із Києва, так що Ярослав вернув спокійно на своє місце.

В часі його панування під р. 1175 вставлено в літописі просторе оповідання про вбивство суздальського князя Андрія Юрійовича Боголюбського*, внука Володимира Мономаха. В р. 1175 Ярослав сам опустив Київ і його місце зайняв Роман, князь смоленський, який одначе 1177 р. опустив Київ. Тут 1180 р. засів Рюрик, який одначе швидко також покинув Київ, де від 1180 р. починає княжити Святослав Всеволодович.

Час його князювання був добою найтяжчих нападів половецьких на Русь. В ту пору під р. 1185 літопис подає оповідання про похід Ігоря Святославича, князя Сіверського, на половців, оспіваний також у відомім «Слові о полку Ігоревім». Князь Святослав умер р. 1190, а по нім наступив Рюрик Ростиславович, якого князюванням кінчиться київський літопис, що таким робом обіймає князювання 17 великих князів із двох ворожих династій.

Текст сього оповідання був якимось пізнішим редактором перетиканий під кождим роком принагідними записками, вийнятими то з утраченої для нас першої часті Галицько-Волинського літопису, то з Чернігівського літопису, то з різних монастирських записок дуже неоднакової вартості. Виписки з Галицько-Волинського літопису визначаються,

---

[1] Наводжу тут із літопису сей інтересний епізод, що в нашім новім письменстві дав тему для двох драм: «Анастасія» Тита Блонського і «Настася» Василя Ільницького*. Під р. 1073 оповідається в літописі: «В том же лѣтѣ вибѣже княгини изь Галича въ Ляхи с сномь Володимиромъ, и Кстятинъ Сѣрославичь и мнози боярѣ с нею, быша тамо в мсцій». Вони вертають до Галича, почувши ось яку відомість: «Отца ти есмы яли пріятели его. Чарговоу чадь избилѣ; а се твой ворогъ Настаська. Галичани же накладъше огнь сожгоша ю, а сна ея в заточение послаша, а князя водивше ко крстоу, яко моу имѣти княгиню вь правдоу, и тако оуладивъше ся».

крім свого лаконічного стилю, ще й тим, що залюбки говорять про зносини руських князів з уграми, чехами та ляхами. Під кінець сього літопису редактор значно занедбує галицько-волинське джерело і не нотує, прим[іром], вступлення на княжий престол Романа Мстиславича. Пануванню сього князя мав бути присвячений окремий уступ, покладений під р. 1201, але сей уступ у всіх захованих до нашого часу копіях сеї літописної компіляції затратився, так що приточена далі кінцева часть Галицько-Волинського літопису починається словами: «По смерти же великаго князя Романа», що інтродукують досить риторичну похвалу сього князя, до якої ні з сього, ні з того притулено коштовну перлу староруської пісенної творчості — пісню про зілля евшан[1]. В противенстві до драматичності оповідання в світських частинах Київського літопису, автор Галицько-Волинського літопису, правдоподібно також світський

---

[1] Тому, що ся пісня досі мало відома, подаю її текст у тім зв'язку, в якім вона стоїть у літописі. Автор похвали князеві Роману говорить про нього, що він, «ревноваше дѣду своему Мономаху, погубившему поганыя Измалтяны, рекомыя Половци,

Изгнавшю Отрока во Обезы
За Желѣзная врата.
Сърчанови же оставшю у Дону,
Рыбою ожившю,
Тогда Володимиръ Мономахъ
Пилъ золотом шоломомъ Донъ,
И приемшю землю ихъ всю,
И загнавшю оканьныя Агаряны.
По смерти же Володимерѣ
Оставшю у Сърчана єдиному грудцю Ореви,
Посла и во Обезы река:
«Володимиръ умер есть,
А вороти ся, брате,
Пойди въ землю свою.
Молви же ему моя словеса,
Пой же ему пѣсни половецкия;
Оже тя не восхочеть (послушати),
Дай ему поухати зелья именемь евшан».
Одному же не восхотевшю
Ни обратити ся, ни послушати,
И дасть ему зелье (поухати).
Одному же обухавшю
И восплакавшю (ся) рче:
«Да луче есть на своей землѣ костью лечи,
Не ли на чюжей славну быти».
И приде во свою землю».

чоловік, дуже лаконічний у своїх оповіданнях, любується в коротких, епіграматичних та влучних висловах і, мабуть, з історичної конечності дуже пильно нотує міжнародні зносини галицько-руських князів з уграми, чехами, німцями, ляхами та литовцями. В текст літопису вставив, мабуть, сам автор заповіт князя Володимира Васильковича*, Романового внука, під р. 1287. Можливо також, що сам автор, а може, пізніший редактор подав на кінці просторе оповідання про хворобу і смерть того князя під р. 1288, поставлене під окремим титулом.

Варто зазначити, що оповідання про перший напад татар на Русь у р. 1123—4 в Галицько-Волинському літописі заховалося в значно коротшій редакції, ніж та, очевидно південноруська, що заховалася в т[ак] зв[анім] Троїцькім літописі*, редагованім, по всій правдоподібності, в Великім Новгороді.

Продовженням Галицько-Волинського літопису аж до кінця XVI в. являється т[ак] зв[аний] Густинський літопис, а властиво «Кройника», написана монахом Густинського монастиря Михайлом Лосицьким у р. 1670. Ся хроніка дуже інтересно доповнює люку Галицько-Волинського літопису про панування і смерть князя Романа Галицького в битві під Завихвостом*, черпаючи переважно з польських, але, правдоподібно, для літ 1199—1205 також із старого руського джерела, доводить події до Берестейського собору 1596 р.

Не зайвим буде тут згадати ще про одну літописну компіляцію не визискану досі науково, що міститься в бібліотеці Оссолінських у Львові в рукописах під ч[ислами] 1229 і 1276.

Се так званий Руський літописець Івана Чорноризця, списаний десь у XVI в., але захований у пізнішій копії, мабуть, із XVII в., з іще пізнішими поправками. Рукопис, у якому бракує початку, починається оповіданням про хрещення Володимира, а кінчиться р. 1500. Він був первісно, в першій половині XIX в., власністю бібліотеки крилошанина Лаврівського в Перемишлі* і відси невідомо як дістався до бібліотеки Оссолінських у Львові.

XIII. УПАДОК ПІВДЕННОЇ РУСІ І ПОЧАТКИ ПІВНІЧНОРУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

В р. 1240 настала катастрофа, великий напад монголів. Київ і всі важніші південноруські міста були понищені, найбільша часть князів погибла в боях, а здесяткована людність мусила шукати захисту в лісах і болотах. Політичне і культурне життя України над Дніпром слабне значно, ієрархія з Києва переноситься на північний схід, у так зване Залісся, до Володимира над Клязьмою, до Суздаля, а потім до Москви. Також найважніші твори старої літератури переношено туди, де потомки київської князівської династії на фінських землях зразу під монгольською зверхністю закладали щораз нові князівства, зберігаючи пильно старі київські форми і традиції, як докази своєї легальності. Дух їх правління був, одначе, зовсім відмінний; піддане тому правлінню населення звільна в XIV і XV віках виробилося в окрему національну індивідуальність і виробило рівночасно нове своєрідне письменство, що зробилося з часом основою великоруської, а далі загальноросійської літератури.

Початки того, що в тім північноруськім письменстві в XIII і XIV віках являється хоч трохи оригінальним, були майже всі творами южнорусів. Київські емігранти Серапіон, митрополит Владимирський, бувший чернець Києво-Печерського монастиря, митрополит Петро, рождений у теперішній Галичині десь над річкою Ратою, і інші духовні письменники того часу були южнорусами або коли, як митрополит Кипріан, наступник і біограф Петра, були греками з роду, то все-таки більшу часть свого життя проводили в Південній Русі, так що їх твори треба вважати безпосереднім продовженням південноруського домонгольського письменства. На взір київських літописів постають і в Північній Русі численні, переважно двірські, князівські літописи, подиктовані головно династичним духом, і численні приватні або чернечі записки про поодинокі важніші історичні події, із яких при кінці XIV віку складається багата і для найстаршого північноруського письменства характерна збірка п[ід] з[аголовком] «Хронограф». Дух того північноруського письменства, на око задержуючи строго церковнослов'янську мову і літературні форми південноруського письменства, виробляється звільна в тип зовсім відмін-

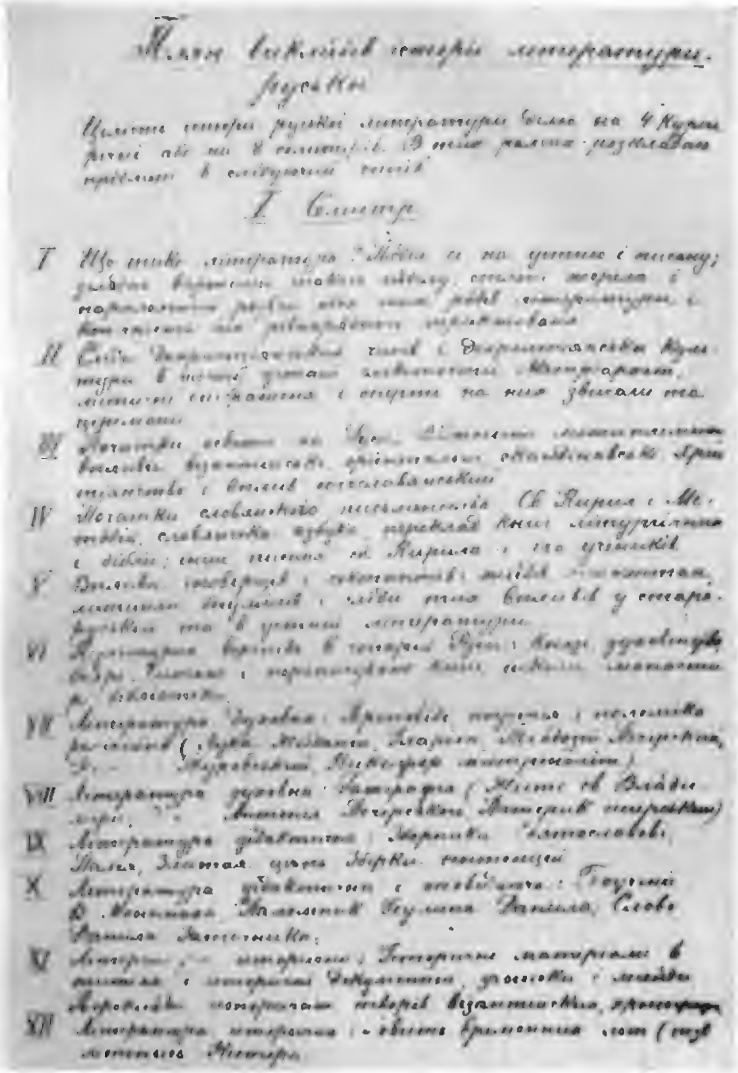

План викладів історії літератури руської

Цілість історії руської літератури обійме на 4 курси річні або на 8 семестрів. Я тепер малюю розкладати предмет в слідуючий спосіб

I Семестр

I Що таке література. Межі її на устний і писемну; розділ відносно способів передачі думок і почувань; розділ на поезію і прозу. Поезія і красномовство. Розділ на давнішу і новішу

II Слов'янщина східна перед Х. Географічна основа Європи в цілому. Географічні відносини східних слов'ян. Історичні відносини. Історія. Історичні матеріали. Археологічні знахідки і археологічні студії. Археологічні знахідки і археологічні студії

III Історія східних слов'ян. Історичні матеріали. Археологічні знахідки. Археологічні студії. Археологічні знахідки і археологічні студії

IV Історія словянського письменства. Св. Кирило і Методій. Словянська азбука. Переклад книг літургійних і біблії. Інші діла св. Кирила і его учеників

V Відносини географічні і етнографічні східніх словян. Історичні матеріали. Археологічні знахідки і археологічні студії. Археологічні знахідки і археологічні студії

VI Історичний перегляд в історії Європи і Азії. Археологічні знахідки. Археологічні студії. Археологічні знахідки і археологічні студії

VII Література духовна. Археологічні матеріали і археологічні студії. Археологічні знахідки і археологічні студії

VIII Література духовна. Історія. Археологічні матеріали і археологічні студії. Археологічні знахідки і археологічні студії

IX Література дидактична. Археологічні матеріали і археологічні студії. Археологічні знахідки і археологічні студії

X Література дидактична. Археологічні матеріали і археологічні студії. Археологічні знахідки і археологічні студії

XI Література. Археологічні матеріали і археологічні студії. Археологічні знахідки і археологічні студії

XII Література. Археологічні матеріали і археологічні студії. Археологічні знахідки і археологічні студії

Сторінка рукопису статті І. Франка «План викладів історії літератури руської»

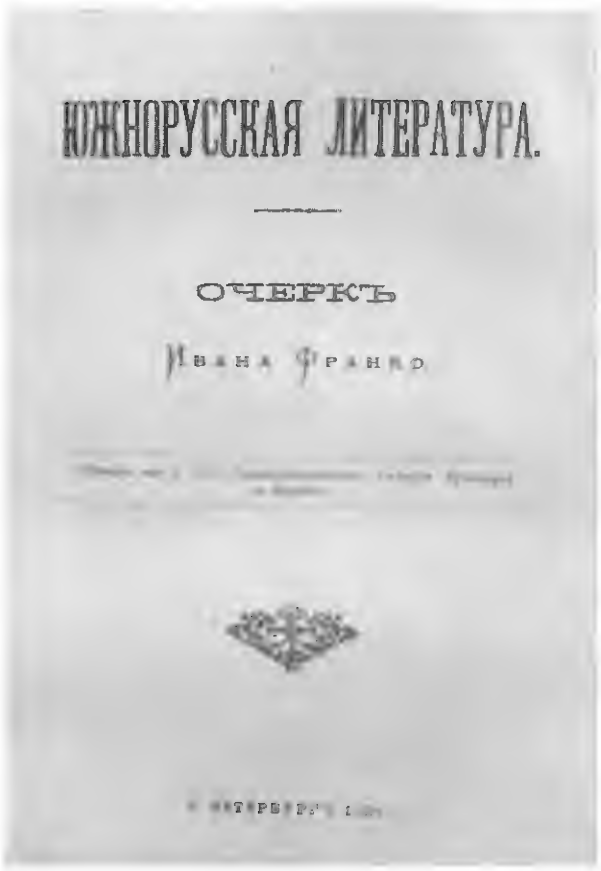

Титульна сторінка відбитка статті «Нарис історії українсько-руської літератури». Львів, 1910.

ний від південноруського. На місце живості, чутливості і подвижності українців тут запановує строге копіювання, затирання власної думки і індивідуальності, масковане шумним і многословним стилем так званого словоплетенія, при чім затрачується в політичнім житті особиста ініціатива і критика, а переважає офіціозна шаблоновість, строге придержування церемоній і титулів, чинопоклонство при бідності змісту. Характерні для XIV і XV віків многочисленні північноруські житія святих, найчастіше різнорідних юродивих, диваків і стовпників, зі смішними не раз чудесами та суєвір'ями, писані вульгарною або занадто шумною мовою.

XIV. ЧЕРВОНА І ЛИТОВСЬКА РУСЬ

В Південній Русі тим часом київська літературна традиція знайшла на якийсь час захист у західній часті Південної Русі, теперішній Галичині, Поліссі і Волині. Почасти під зверхністю монголів держалася тут майже сто літ державна організація, основана князями з роду Ростислава*. Найвизначніші володарі, такі як Ярослав Осмомисл, Роман*, Данило* були рівночасно визначними політиками і великими культурниками, що підпирали особливо торгівлю, будували міста і церкви, закладали монастирі і шпиталі, підпирали чужоземні колонізації культурних чужинців, особливо німців і вірмен, і любувалися також у творах письменства. Із письменних пам'яток тої часті Південної Русі займає найчільніше місце так званий Галицько-Волинський літопис, якого перша частина затратилася і заховалася тільки у виписках Київського літопису, а друга частина, що починається похвалою князя Романа і оповідає події по його смерті від р. 1250 до р. 1289, визначається в високій мірі індивідуально закрашеною живістю стилю, що іноді задля своєї короткості в вислові стає загадковим і неясним, багатством фактів і трафністю характеристик поодиноких князів. Останній в ряді визначних князів сеї династії був син Данила князь Лев Данилович*, основатель Львова, що не вважаючи на свою ленну залежність від татарської орди, все-таки зумів до кінця свого життя вести в значній мірі самостійну політику і супроти татар, і супроти Польщі. На жаль, династія зі смертю Льва вигасла і в р. 1343 Львів разом із частиною Галичини за-

йняв польський король Казімір Великий. Трохи вчасніше східні часті Придніпрянської Русі, особливо Волинь і Поділля разом з Києвом, підпали під власть Великого князівства Литовського. Хоча литовського походження, династія сього князівства вже коло половини XIV віку була в значній мірі християнізована і зрущена. Протягом XV віку південноруський вплив у тій литовській державі робиться переважним, приймаючи подекуди, особливо в язиці законів і публічних актів, закраску третього руського племені, білорусів. Протягом часу від кінця XIII майже аж до половини XVII віку історія і письменство Південної Русі зливається з історією і письменством білорусів, які в значній мірі приймають і всисають у себе південноруську літературну і етнологічну традицію.

Першим і найважнішим здобутком нової літературної мови на основі не церковнослов'янської, але щиро народної, з одного боку, галицько-руської, що в чистій формі являється в найстарших грамотах другої половини XIV віку, а, з другого боку, білоруської, яка в суміш із південноруською виступає в найстарших редакціях «Литовського статуту»* і в литовсько-руським літописі. Фатальним у розвої сеї нової мови був переважний вплив полонізму, що особливо в XVI віці сильно занечищував мову чи то актів, чи то літературних творів. Многі новочасні пуристи дивляться з погордою на сю ніби макаронічну мову, але історик літератури не повинен забувати, що вона була своєрідним і органічним витвором дуже незвичайних політичних і суспільних відносин того часу, що силою конечності, окрім церковного і польського язиків, черпала багато з людових діалектів, приймаючи рівночасно не мало інтернаціональних слів латинських і німецьких, що приходили до нас чи то через школу, чи то через торгівлю з західними краями, чи то через винахід друку. Ся мова більше-менше від 1580 р. до кінця XVIII віку видала багате і в значній мірі оригінальне письменство, велику масу друкованих книжок, із яких деякі і досі ще заховуються і читаються простим народом, сплодила обік тих друків велику масу рукописів, у яких збережено чи то пам'ятки найстаршого письменства, чи то переклади з класичних і новочасних творів, що не могли бути тоді друковані і ширилися в рукописних копіях, чи то твори чисто популярного характеру, в роді казань і поучень для простого народу, катехізмів, молитов, заклинань, драматичних творів, оповідань і літописних записок, із

яких можемо виробити собі тепер поняття про незвичайно багате і різнорідне духове життя наших предків у тих часах, які попередили новочасне відродження південноруської нації, розпочате Іваном Котляревським при кінці XVIII віку. Не можу в сьому нарисі вдаватися детально в вичислювання всіх важніших творів того середнього періоду нашого письменства, та все таки зазначу тут найважніші з них.

XV. ПОЧАТКИ ДРУКУ

Переломовим фактом у історії південноруського письменства треба вважати п'ять богослужебних книг («Осмогласник», 1491, «Часословець», 1491, «Псалтирь в Возслѣдованіем», 1491, «Тріодь постная» і «Тріодь цвѣтная», обі без означення року), друкованих заходами і накладом князя Костянтина Острозького* у Кракові 1491—3 р. друкарнею Швайпольта Фіоля. Сі книги були друковані в значнім числі примірників, але більша їх часть не пішла в публіку і була конфіскована домініканами*, а Фіоль був змушений зі своєю друкарнею винестися з Кракова. Найбільша часть примірників ішла в Угорську Русь*, де їх останки стрічаються й досі по сільських і міських церквах.

Другий важний факт друкування руських книжок також за границею Русі був доконаний Франциском Скориною, білорусом, родом із Полоцька, який у Празі, одержавши титул доктора медицини, видав там у роках 1517—19 усього 22 книги перекладу Біблії Старого завіту, накладом Богдана Онькова*, сина міського радника віленського, мабуть, свого товариша університетського. Сі книги були видані мовою, зближеною до народної південно- і білоруської, «для вирозумення люду посполитого». Сей переклад був доконаний під впливом протестантського руху, невідомо з якого оригіналу.

Окремо від сеї Біблії видав Скорина там же в Празі Псалтир 1517 року накладом того самого Богдана Онькова. Вернувшись до рідного краю він, мабуть, привіз із собою ту саму празьку друкарню з руськими буквами, в якій була друкована його Біблія, і 1525 року видав у Вільні в домі найстаршого бурмістра Якова Бабича* Апостол і того ж року, але без виразної дати, збірку, відому під назвою «Малая подорожная книжица», в якій містяться Псалтир, Часосло-

вець, Акафісти, Канони, Шестодневець, Календар і Пасхалія.

Третьою точкою, де почалася проба церковнослов'янського друку в XVI віці, була Москва, де в р. 1564 два ученики заграничних друкарень, Іван Федоров і Петро Мстиславець, почали за благословенням митрополита Макарія друкувати Апостол і Часовник. Поява сих перших друкованих у Росії книжок викликала таке обурення серед юрби московських міщан, що вони, ввірвавшися до друкарні, знищили більшу часть готових примірників і змусили обох друкарів утікати з краю. Оба вони подалися до Литви, де тодішній гетьман Григорій Ходкевич* поміг їм оснувати друкарню в Заблудові, містечку теперішньої гродненської губернії, де вони оба 1568 р. видали «Учительне євангеліє» старою церковнослов'янською мовою, староруської редакції, яка характеризується тим, що під днем Вознесенія поміщено, замість відповідного грецького, поучення Кирила Туровського. Слідуючого року 1569 сам Іван Федоров у тім же Заблудові видав Псалтирь з Часословцем. В р. 1573 бачимо його вже у Львові, де за підмогою того ж Ходкевича і його свояків заснував свою власну друкарню, в якій 1574 р. видав Апостол, той сам, що був друкований у Москві. Мстиславця від р. 1574 бачимо у Вільні в друкарні братів Мамоничів*, яка від того року почала друкувати не лише церковні книги (Четвероєвангеліє 1575 р., Псалтирь 1576 р., Апостол 1576 р.), але також інші. По короткім побуті у Львові Іван Федоров знайшов щедрого мецената в особі князя Костянтина Острозького, який покликав його до Острога, де ім'я його нерозривно зв'язане з друком славної Острозької біблії 1580 р.

Важним осередком друку і письменства зробилося в остатніх десятиліттях XVI віку місто Острог на Волині, якого властитель князь Костянтин-Василь Острозький коло р. 1570 заснував Колегіум, або так звану Академію Острозьку, а трохи пізніше друкарню*, яка в р. 1580 і 1581 випустила в двох, лише титулами відмінних, виданнях першу повну Біблію, т. є збір святих книг Старого і Нового завіту, в церковнослов'янськім перекладі. Князь Острозький і його довірені поклали немало заходів на те, щоб зібрати повний комплекс біблійних книг у старих церковнослов'янських перекладах. Багато допоміг їм у тім Геннадій*, архієпископ Новгородський, який у половині XVI віку робив старання по всій Росії, щоб зібрати повний склад Біб-

лії в церковнослов'янських перекладах, але не дошукавшися деяких із так званих девтероканонічних* і апокрифічних книг Старого завіту, спричинив їх переклад із латинської на церковнослов'янську мову. Отсими перекладами користувалися також видавці Острозької біблії, як здається, досить мало компетентні в тім ділі, бо переклади деяких із тих книг, приміром переклад так званої третьої книги Ездри*, має текст і неповний, і багатий на недорозуміння та помилки.

XVI. ПРОТЕСТАНТСТВО І УНІЯ

Взагалі кінець XVI і початок XVII віку в Південній Русі був часом великого оживлення на полі суспільнім і освітнім. Серед щасливих обставин під польським панованням розвилися тут численні міста, які в родовитій Польщі не могли так корисно розвиватися.

Протестантський рух, що вчасно захопив так звану Велику Польщу, або Познанщину і дуже широкою хвилею розлився по Литві, притяг тут до себе не тільки деякі найможніші магнатські роди, в тім числі Радзивілів*, але також значне число міщан, з-поміж яких виходили також численні письменники, талановиті і завзяті пропагатори протестантизму в його різних галузях: лютеранства, кальвінізму і аріанізму. Ті письменники послугувалися звичайно польською мовою, але один із них, Симеон Будний, писав також дещо по-руськи. Протестантом був також руський шляхтич Христофор Бронський, що під псевдонімом Філалета (Правдолюба) написав визначний полемічний твір в обороні православія против уніатської проповіді іезуїта Скарги п[ід] з[аголовком] «Апокрисис, або Відповідь на книгу Скарги «O jedności Kościoła Bożego»*, яка 1596 р. видана була в Вільні по-польськи і потім руським літературним язиком у значно розширеній переробці.

На протестантизм перейшов також у остатніх роках свого життя Стефан Зизаній (по-руськи Кукіль), первісно православний учитель львівської Ставропігійської школи. Довкола стягу православної церкви працювали в другій половині XVI віку Герасим Смотрицький, батько Мелетія, який також під псевдонімом найменшого клірика Острозького* при кінці XVI віку розпочав свою літературну діяльність. Герасим Смотрицький належав до редакторів Острозької біблії, до якої написав одну прозову, а одну

віршовану передмову, а над то лишив по собі друковану в Острозі книжку «Ключ царства небесного», твір полемічний в обороні юліанського календаря*, мовою, зближеною до народної, цінний задля багатства побутових рис, зв'язаних із боротьбою православних за календар. Другий видний діяч острозької групи був священик Василій, якого світське прозвище Суразький передав нам Стебельський, василіанський історик XVIII віку. З іменем Василія вийшла в Острозі в р. 1588 «Книжица. О единой істинной православной вѣрѣ», перший учений, систематично уложений трактат в обороні православія проти закидів, піднесених із католицького боку.

XVII. СТАВРОПІГІЙСЬКЕ БРАТСТВО

Обік Острога витворюється при кінці XVI віку поважне огнище просвіти і письменства у Львові, якого центром являється поперед усього Ставропігійське братство, засноване ще в другій половині XV віку під впливом чеського гуситського руху, а зреформоване коло р. 1580 заходами визначних міщан Івана Красовського і Юрія Рогатинця. При братстві Успенія Богородиці, що швидко здобуло собі від константинопольського патріарха право ставропігії, т. є безпосередньої залежності від київського митрополита з поминенням львівського єпископа, заснована була швидко школа враз із бурсою для незаможних школярів. Ся школа була не тільки початкова, але швидко розширила свою програму, в яку війшла також наука грецької мови, якої першим учителем був грецький емігрант, духовний Арсеній, єпископ еласонський, що, пробувши тут два роки, пустився відси з константинопольським патріархом Єремією в подорож до Москви і не вернув уже більше до Львова. Арсеній полишив по собі інтересну пам'ятку в грецькій мові — віршований опис подорожі зі Львова до Москви*, та далеко важнішою пам'яткою його педагогічної діяльності у Львові була перша в Слов'янщині граматика грецької і церковнослов'янської мови, видана учениками ставропігійської школи 1591 р. п[ід] з[аголовком] «Адельфотес».

В релігійній полеміці між православієм і унією братство не брало безпосереднього уділу, але боротьба за календар довела тут до поважного бунту міщан, яким з боку католиць-

кого архієпископа Соліковського заборонено було дзвонити в церквах у руські урочисті свята. Натомість вело братство довгу і завзяту боротьбу з львівським єпископом Гедеоном Балабаном, якого та боротьба роз'ярила до тої міри, що перший повзяв думку склонити інших південноруських ієрархів до унії з Римом, щоб увільнитися від вмішувань царгородського патріарха в справи південноруської церкви, вмішувань, до яких Ставропігійське братство давало найчастіший привід. Треба зазначити, що Балабан, хоч був автором проекту унії, потім відступив від неї, переконавшися, що справа пішла нечистою дорогою, і при кінці свого життя поєднався з братством та полишив по собі також дві визначні письменські пам'ятки, видавши 1606 Каллістове «Учительне євангеліє» в Крилосі, і того ж самого року «Молитовник, или Требник» з долученням короткого номоканона у Стрятині, в місцевій друкарні, фундованій його братом Феодором.

Серед ставропігійських братчиків того часу займає найвизначніше місце Юрій Рогатинець, багатий міщанин львівський, фабрикант і торговець вибиваних у Львові шовкових матерій, чоловік бувалий, як на свій час високо освічений і незвичайно енергійний, завзятий противник тодішнього здеморалізованого духовенства і при тім чоловік наділений немалим письменницьким талантом. З його духової спадщини лишилося нам декілька листів, із них деякі високої літературної вартості, половина статута ставропігійської школи*, писана народною мовою, що ярко відрізняється від другої половини, писаної Іваном Красовським церковною мовою, а ще більше тим, що подає властивий практичний план устрою школи і бурси. Головним, одначе, твором Рогатинця, який запевняє йому тривке місце в історії нашого письменства середньої доби, єсть іменно полишена ним «Пересторога всѣм православним зѣло потребная», надрукована уперве по копії, зробленій Денисом Зубрицьким невідомо з якого, а все-таки недокладного оригіналу, Костомаровим у другім томі петербурзького видання «Акты Южной и Западной Россіи»*. До нас дійшли дві копії сього твору, одна латинськими буквами, написана, мабуть, Августом Бельовським*, міститься в бібліотеці Оссолінських у Львові, а друга, писана священиком Гунасевичем* десь коло 1640 р., була власністю о. Петрушевича і дарована ним бібліотеці Київського університету. «Пересторога» складається з двох частей, крім загального вступу,

а власне із просторого оповідання, переплетеного полемічними виступами, про заходи коло заведення унії і про Берестейський собор 1596 р., якого автор був свідком, а в другій часті міститься простора полеміка против верховенства папи, в якій автор воює почасти православними, а почасти протестантськими доказами. Треба додати, що Рогатинець також як приватний чоловік виступав в обороні православія навіть у публічних диспутах, з яких одну мав у Вільні з тамошніми єзуїтами в р. 1592. Про його вплив на львівське міщанство можна судити із того, що молдавський воєвода, пишучи до львівських братчиків, закидав їм, кепкуючи, що мають Красовського за бога, а Рогатинця за пророка, а пізніший полеміст Касіян Сакович у одній своїй польській брошурі, виданій коло 1620 р.*, виразно говорив про «sektę Rohatyńców» у Львові.

XVIII. МІЩАНСТВО І КОЗАЦТВО

Три важні появи характеризують другу половину XVI віку. Одна з них, так звана Люблінська унія, мала зв'язати Польщу і Литву в одно політичне тіло, а на правду відірвала Правобережну Україну разом із Волинню і Поліссям від Литви і прилучила її до Польщі. Ся унія, признана королем, не вважаючи на протести литовсько-руських делегатів, була хвилевим тріумфом польської політики і джерелом нехибного упадку Польщі. Прилучення південноруських земель до Польщі дало почин до півторастолітньої боротьби українського народу з поляками за своє національне існування. Безпосереднім наслідком політичної унії були польські змагання до одної державної релігії, що на південноруському грунті відбилися процесом заведення церковної унії. Третім новим фактом, що відіграв важну роль в тім історичнім процесі, були дві характерні форми суспільного розвою південноруського народу а власне зріст міщанства з його братствами, школами і друкарнями, і зріст козацтва, яке з кочуючих шайок утікачів, степових пастухів та рибалок, наслідком ненастанних нападів татарських, з конечності перемінилося на воєнну дружину з автономною організацією, яка швидше чи пізніше мусила дійти до зрозуміння своєї ролі як оборонця безпечності Річи Посполитої (так тоді звали Польщу без огляду на її національний характер) перед нападами турків і татар, а в дальшій консеквенції як оборонця угнетенних підданих

проти самоволі панів. Тут відразу насунулися ще дві обставини, що з тих панів робили не тільки соціальних, але також національних і релігійних ворогів українського народу. Люблінська унія рівняла потомків давніх князів і бояр південноруських, що під литовським режимом жили на своїх старих привілегіях, з польською шляхтою, яка жила під зовсім іншими, феодальними порядками, тобто опирала свої чи то приватні, чи то фамілійні надбання на королівських наданнях. Від самого початку завоювання Галичини в половині XIV віку польські королі безоглядно ламали всі останки староруського родового права і своїми декретами позбавляли князівських та боярських потомків їх земських посілостей на тій одній основі, що вони не мали ніяких князівських документів ані даровизни. Деякі руські пани або монастирі помагали собі фальшуванням князівських даровизн, та тепер знаємо докладно, що всі відомі нам даровані грамоти червоноруських князів, особливо князя Льва, були пізнішими фальсифікатами. Натомість польські пани, королівські любимці, діставали з доброї волі королів величезні маєтності в Червоній Русі, як коли б вони були res nullius[1]; так, приміром, любимець Ягайла Шпитко з Мельштина дістав у дарі майже ціле Галицьке і Позазбручанське Поділля. До того треба додати, що Люблінська унія чинила доступ до сейму Королівства польського залежним від віроісповідання, що повело до швидкого златинщення значної часті південноруської шляхти. З огляду, що найбільша часть шкіл середніх і вищих, єдино доступних для шляхетської молодіжі, були латинські, ведені в строго католицькім дусі, і хоч не виразно націоналістичні, все-таки виховували молодіж у польськім державнім дусі і впоювали в молодіж почуття єдності польської і руської нації, а властиво зразу звичайно зовсім ігнорували існування руської нації, полонізація вищих верстов руської суспільності мусила ширитися дуже скоро.

XIX. УНІЯ ОБРЯДІВ

Довершенням тої будови зілляння південноруського елементу з польським для утворення спільної і одноцільної політичної організації мала бути релігійна унія, якої метою було загатити прірву, що ділила православний

[1] Нічия річ *(лат.)*.— *Ред.*

схід від римо-латинського заходу І, дійшовши до вибуху в Константинополі, перенеслася в другій половині XI віку в Південну, а потім і в Північну Русь. Ми вже згадували, що від самих перших часів християнства була в старорускім письменстві жива полеміка проти латинських інновацій, а особливо проти уживання опрісноків* замість квасного хліба* при причастії* і проти віри в походження духа св[ятого] від отця і сина, т[ак] зв[аного] filioque[1]*. Ся полеміка з часом заострялася, та коли Південна Русь перейшла під панування Литви, в якій католицькі впливи вже були тоді дуже сильні, сама собою виринула думка поєднати бодай на руськім грунті обі роз'єднані церкви. Особливо гарячим прихильником сеї думки був великий князь литовський Вітовт, стриєчний брат Ягайла, що, бувши сам великим князем, потім зробився польським королем, прийняв латинський обряд і в Червоній Русі сильно ширив католицизм, будуючи численні костьоли і монастирі. Боротьба католицьких змагань з опором православних була зразу глуха; щоб вияснити положення, Вітовт вислав Київського митрополита Ісидора з численною дружиною на вселенський собор у Флоренції, що розпочався в році 1435, а скінчився чотири роки пізніше у Феррарі заключенням формальної унії між латинською ієрархією і частиною грецької, але також живим протестом значної меншості грецького духовенства. Ісидор був один із найгарячіших оборонців думки про унію і здобув за се в Римі титул кардинала, але, вернувши на Русь і доїхавши аж до Москви, не міг удержатися з нею, мусів утікати з Московської держави, та й у Литовській не вдержався довго. Іменований по нім митрополитом болгарин Цамблак взяв участь у соборі в Базілеї*, та, здається, не зложив там ніяких рішучих обіцянок щодо переведення унії, а швидко по повороті зрікся митрополичого престола і вернув до чернечого стану в Нямецькім монастирі в Молдавії*. Цамблак має також невеличке місце в історії нашого письменства як автор похвали свого попередника, київського митрополита Кипріана II, і як автор промови, виголошеної ним у сані київського митрополита на Базілейськім соборі. Визначніше місце як агіограф і проповідник має він у болгарській літературі.

Початок XVI віку, а власне сам р. 1500, приніс у латинську антиправославну полеміку першу гармату, твір секре-

[1] І від сина *(лат.)*. —*Ред.*

таря київського латинського єпископа Сакрана* п[ід] з[аголовком] «De erroribus Ruthenorum»*, у якому перший раз систематично з католицького боку переглянено не тільки відміни православного обряду від католицького, але також численні наслоєння апокрифічних традицій і людових вірувань та церемоній, що протягом століть знайшли собі місце спеціально в південноруській православній церкві і надали їй фізіономію багато де в чому відмінну від грецького і загалом орієнтального православія. Із тої книжки, звичайно не цитуючи її, черпали пізніші католицькі полеміcти, як ось римський кардинал Антоній Поссевіно*, що, бувши папським легатом у царя Івана Грозного, часто зводив з ним диспути про окремішності слов'янського богослуження, і написав потім про се твір «De moribus Moschovitarum». Під впливом того самого Поссевіно виступив віленський проповідник єзуїт Петро Скарга в р. 1577 з книжкою «O jedności kościoła Bożego», що дала почин до політичного руху в справі поєднання православно-руської церкви з латинською. Князь Костянтин Острозький у листі до папи Климента VIII* висловив бажання довести до поєднання обох церков, та зазначив при тім, що се поєднання неможливе без згоди східних патріархів і московського царя. Тим часом серед південноруської ієрархії утворилася змова кількох єпископів, із ініціативи згаданого вже Скарги і за згодою короля Жигмунта III*. Єпископи, з'їхавшися потаємно в Луцьку, уложили точки унії, в яких згодилися на додаток filioque у «Віpую»* і на признання зверхньої власті папи, а натомість застерегли собі захованння решти православного обряду в богослуженні. Єпископи думали зразу взяти на сю згоду князя Костянтина Острозького, але сей відказався, а за його приводом відказався від згоди також львівський єпископ Гедеон Балабан. Тоді єпископи Іпатій Потій і Кирило Терлецький, позаставлявши свої добра єзуїтам, власним коштом поїхали до Риму з невеликим товариством своїх приближених і там перед папою Климентом VIII 1595 р. підписали акт унії. Там же видали руським друком книжечку «Календар римський новий», для пропаганди того нового календаря між будущими уніатами. Офіціальний акт заведення унії доконався на Берестейськім соборі 1596 р., тим способом, що до унії приступив також київський митрополіт Михайло Рагоза. На обох червоноруських єпископів, перемиського Копистенського* і львівського Балабана, що не хотіли приступити до унії,

кинено анафеми. Православні зі свого боку під проводом князя Острозького і під президією делегата царгородського патріархату протосінгела Никифора* зложили в тім же Бересті свій власний собор, на якім прокляли єпископів-відступників враз із митрополитом. Отак доконався той акт, що мав бути другим тріумфом польської державної ідеї на південноруській землі і зробився другою болючою раною, що зараз від кінця XVI віку почала підточувати не тільки життєву силу руського народу, але також тривкість самої польської держави.

Заведення унії почали єпископи при помочі всіх відомих польських способів. При повнім браку урядової адміністрації в польській державі приняття нового обряду ієрархами давало поперед усього їм самим можність у своїх власних єпископських та монастирських селах насильно усувати православних священиків і передавати церкви прихильникам унії. Те саме робили, покликуючись на королівську волю, католицькі пани, і таким робом розширення унії пішло дуже швидко, хоча властиво дуже плитко, бо найбільша часть сільської людності або не розуміла, або не хотіла розуміти уніатських новостей.

Не будемо тут широко розводитися про той над усякий вираз сумний процес поширення унії такими людьми, як уніатський єпископ Крупецький у Перемишлі, Терлецький у Луцьку або й сам Потій, безперечно талановитий письменник і проповідник, але при тім політик, що не перебирав у способах для осягнення своєї цілі. По смерті Михайла Рогози ставши київським митрополитом, він своїм абсолютним режимом у ширенні унії допровадив до глибокого розворушення пристрастей у всьому краї, що виразилися такими рухами, як бунт Косинського*, убійство Йосафата Кунцевича в Полоцьку і убійчий напад на самого Потія* у Вільні 1609 р. Наслідком унії берестейської дійшло до того, що православна людність польської держави протягом 25 літ була позбавлена митрополита і мала тільки двох єпископів, а вся правобережна Україна була подекуди позбавлена православного сільського духовенства, яке мусило шукати посвячення у православних єпископів у Молдавії. Тільки збільшена сила козацтва, що помогло польському королеві розбити турків під Хотином 1622 р.* і приїзд антіохійського патріарха Макарія здужали довести до того, що польський король Владислав* згодився відновити православну митрополію в Києві 1625 р.*

XX. ПОЛЕМІКА ПРО УНІЮ

Отсей час від кінця XVI віку зазначився в нашім письменстві цілим рядом визначних творів, яких головною темою була унія. Між її защитниками перше місце займає згаданий уже Потій, головний ініціатор переведення унії, заможний пан, що з протестанта зробився католиком, потім прийняв православіє, аби стати православним епископом, і закінчив своє життя уніатським митрополитом. В обороні тої унії він написав цілий ряд учених трактатів, полемізуючи не тільки теологічними доказами, але далеко частіше приватними листами та фактами з приватного життя, якими старався компрометувати своїх противників.

Між головними прихильниками унії треба назвати ще Веляміна Рутського, який положив велику заслугу, зреформувавши чернечий закон василіан. Давніше приписували йому полемічний твір «Гармонія восточної церкви з костелом римським» (1608)*, але тепер знаємо, що се був твір Потія. В нашім письменстві Велямін Рутський має, одначе, ім'я як автор проречистого меморіалу, поданого до Риму в латинській мові в обороні не тільки уніатів, але також загалом руської народності проти надужить польської шляхти і польських урядів та проти душехватства латинського духовенства, яке деморалізувало не тільки православних, але також і уніатів.

На чолі противників унії і щодо часу, і щодо сили таланту та запалу треба поставити Івана Вишенського, зразу священика, а потім афонського монаха, який користувався важнішими працями чи то православних, в роді острозької «Книги о вірі» та «Апокрисис», чи то уніатів і католиків, в роді Скарги книжки «O jedności kościoła Bożego», виданої удруге 1596 р. разом з «Obroną soboru Berestejskiego», а також Потієвою книжкою «Антиррисис», виданою у відповідь на «Апокрисис» Філалета. В ряді посланій чи то до поодиноких осіб, уроді князя Василія Костянтина Острозького, чи то до корпорацій або й загалу православних, виступав остро проти католицьких вірувань, особливо проти верховенства папи, але ще остріше проти соціального безладдя Польщі, проти зіпсуття і деморалізації ієрархії і духовенства, проти надужить шляхти і уряду польського і в обороні простого та чесного людського життя і спеціального чернечого стану, часто погорджуваного тоді навіть руськими міщанами. Вишенський приходив один раз із Афона

до Червоної Русі, був у Львові і Дермані разом з Іовом Княгиницьким, основателем Скита Манявського, а потім прожив разом з Іовом якийсь час у пустині Марковій, де пізніше Іов оснував той скит. На точці світського публічного виховання він вдався в полеміку з Рогатинцем*, обстоюючи аскетичне, як він висловлювався, пустинне виховання. Розуміється, його докази в тім пункті були зовсім слабі і вже тоді не могли нікого переконати, бо сам факт унії і латинщення при помочі шкіл переконував усіх православних докладно, що без вищої світської освіти руській народності не простояти довго. Сам Вишенський у своїм останнім творі, розборі книги Іоанна Златоуста «Про священство», виданої 1614 р.*, зробив значну концесію сьому напрямові, підносячи вагу вищих теологічних студій. Другий афоніт, Іов Княгиницький, згаданий уже основатель Скита Манявського, має також невеличке місце в нашім полемічнім письменстві як автор розбору «Учительного євангелія» Транквіліона-Ставровецького*, в якім виказав не мало догматичних похибок проти православія.

Визначним письменником в обороні зразу православія, а потім унії, був Мелетій Смотрицький, син Герасима Смотрицького, що виступив уперве на поле письменства із одвертим листом до Іпатія Потія з р. 1596*, який тоді лишився недрукований, але в рукописі містився в додатку до друкованого примірника «Апокрисиса» в бібліотеці Оссолінських у Львові. Другим визначним твором Смотрицького був виданий 1610 р. в Києві «Threnos cerkwie prawosławnej»* по утраті вельможних шляхетських родин, доконаній по зведенні унії протягом кількох літ у початку XVII віку. Крім історичного плачу, що міститься у вступі, маємо далі догматичний трактат в обороні православія. Перенісшися до Вільна, Смотрицький виступив як речник тамошнього православного братства в боротьбі з митрополитом Потієм в цілім ряді полемічних брошур, писаних польським язиком. Пізніше, відбувши подорож на Схід і оглянувши тамошні церковні відносини, він написав книжку «Апологія»*, в якій завзято виступив проти православія і в обороні католицьких догм. Сим стягнув на себе прокляття православного собору, відбутого в Києві 1628 р., і відповідь Іова Борецького «Аполлея (знищення) Апології»*. Ім'я Смотрицького в нашім письменстві зв'язане нерозривно з виданою ним 1619 р. в Євю коло Вільна граматикою слов'янського язика, що на довгий час стала підручником для пів-

деннороуських і північноруських шкіл, мала вплив на витворення т[ак] зв[аного] сербослов'янського язика південної Угорщини і була вихідною точкою граматичних студій великоруських письменників XVIII віку. Для нашого письменства граматика Смотрицького мала радше шкідливий, аніж корисний вплив, бо, нехтуючи ту літературну мову, яка так гарно виробилася у репрезентантів міщанства в кінці XVI і в початку XVII віку, розпочала реакцію на користь мертвого церковнослов'янського язика.

Згадавши про граматику Смотрицького, годиться також згадати про словник Памви Беринди, заслуженого друкаря молдавського походження, виданий 1627 р. в Києві п[ід] з[аголовком] «Лексікон славенороссκій», в якім можемо бачити філологічне використання і вираз власне не церковної, а тодішньої літературної, в значній мірі народної мови.

XXI. КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ

Більше-менше від 1615 р. робиться Київ головним осередком православія і православного письменства. Розгортаються тут два огнища просвітної і письменницької праці, а власне Богоявленське церковне братство* і Печерська Лавра, в якій щасливим випадком громадиться цілий гурт визначних мужів і талановитих письменників. Назвемо між ними Іова Борецького, що з архімандрита Печерської Лаври став першим православним митрополитом після Рагози і був автором згаданої вже «Аполлеї»; далі Єлисея Плетенецького, ігумена Печерської Лаври, невтомного хазяїна, організатора лаврської друкарні і видавця декількох теологічних книг, наново перекладених із грецького, і нарешті Захарія Копистенського, що 1619 р. видав «Книгу о вѣре єдиной» під псевдонімом Азарія, а коло р. 1621 викінчив монументальний полемічний твір п[ід] з[аголовком] «Палінодія», в якім з незвичайною систематичністю і багатою ерудицією зібрано і вияснено всі спірні точки між східною і західною церквою. На жаль, ся книга, з якої черпали не раз пізніші полеміcти, не була в той час надрукована. Її оригінал лишився в Печерській Лаврі, з якої взяв його Куліш і якимось робом передав бібліотеці Замойських у Варшаві*. Текст «Палінодії» не з того оригіналу, але з пізнішої копії, був надрукований Петербурзькою Археографічною комісією* у четвертім томі «Историче-

ской библиотеки»*. Із письменників, що визначилися при Богоявленському братстві, яке на взір львівської Ставропігії оснувало у себе братську школу з бурсою, заслуговує на увагу перший її ректор Касіян Сакович, відомий у нашім письменстві віршами на похорон гетьмана Конашевича Сагайдачного*. Пізніше, покинувши православіє і зробившися єзуїтом, він осів у Кракові, де видав польською мовою довгий ряд полемічних памфлетів проти православія і різних точок православного обряду та різних осіб православного віроісповідання.

Із поменших центрів просвіти і письменства в Південній Русі в першій половині XVII віку треба згадати особливо монастир у Кутейні*, що мав свою друкарню з 30-х до 60-х років, у якій видав переклад на тодішню літературну мову повісті про Варлаама і Йоасафа, доконаний із грецького і слов'янського на руський язик р. 1637. З поменших друкарень треба згадати друкарню в Угорцях у Галичині, в якій руський друкар Павло Домжив Люткович надрукував «Виклад вѣри» 1611 р., далі вандрівну друкарню Василя Тяпинського, який іще коло р. 1580 розпочав і не докінчив друк Четвероєвангелія на народну мову з глосами із церковного тексту інших видань і з дуже цікавою передмовою. До ряду таких недокінчених друків належить також розпочатий у Острозькій друкарні друк «Пандекта» Никона Чорногорця*, із якого дійшло до нас дев'ять аркушів без титулу і без дати та без місця друку. Як широко сягало зацікавлення південноруським письменством в ту пору, можемо судити з того, що навіть афонські монахи здобулися на видання двох книжок у друкарні Іверського (Грузинського) монастиря п[ід] з[аголовками] «Рай мислений», в р. 1659, і «Часослов» 1661 р.*

Привернення православної митрополії в Києві розбудило живіші надії православних на кращу будущину і попереду усього насунуло думку піднести рівень шкільної освіти серед православного духовенства і сільських людей. На Вкраїні було ще багато православної шляхти, що відчувала потребу здвигнення рідної культури і не щадила датків чи то на будівлі і інституції з культурними цілями, чи то на стипендії для здібних молодих людей, щоб могли у заграничних школах набратися вищої освіти. Одним із таких стипендіатів був Інокентій Гізель, з роду балтійський німець, що пізніше був учителем Могилянської колегії, переміненої з часом на Академію.

З початком тридцятих років XVII віку на перший план серед київської просвітної громади висувається особа Петра Могили, сина волоського господаря, що свою початкову світську кар'єру проміняв на чернечу рясу і, ставши з часом ігуменом Богоявленського монастиря, пізніше добився становища православного митрополита. Його заходами була здвигнена т[ак] зв[ана] Могилянська Академія в Києві, якої першим ректором був учений монах Сильвестр Косов, що по смерті Могили став київським митрополитом. Хоча Могила, як відомо, в своїй молодості був навіть у Франції, то все-таки ані він, ані Косов, ані Гізель, три головні фундатори Київської Академії, не мали настільки новочасної освіти, щоб могли свою інституцію поставити на рівні тодішніх передових академій. Київська православна Академія була заснована на взірець єзуїтських колегій і ведена наскрізь схоластичною методою, яка тоді навіть у Польщі була вже перестарілою. Оттим-то не диво, що вона не виховала ані одного визначного письменника і ані одного сильного характеру, а натомість наплодила велику масу учених, що понесли свої услуги в Московщину, або таких многопишущих слабодухів, як оба чернігівські єпископи Лазарь Баранович і Іван Максимович, що тратили доходи своїх епархій і вижебрані у московських царів суми на друкування величезних томів пустих проповідей або віршів.

XXII. КИЇВСЬКІ УЧЕНІ

Найвизначнішим письменником сеї сумної доби другої половини XVII віку являється Іоанникій Галятовський, талановитий дилетант, що кидається на найрізніші теми, звичайно мало зв'язані з інтересами рідного народу, популяризатор і компілятор різнорідних мало кому потрібних відомостей, аматор і збирач чудесних легенд і оповідань, полеміст, що поборює різні духові вітряки в роді жидівського псевдомесії Сабатая Цві* або Магометового Алькорану*, компілює реєстр єретиків*, серед яких фігурують також відомі йому європейські учені і оздоблює свої проповіді різнорідними фацеціями та псевдовченими екскурсами з символічним толкуванням. Із його творів власне великий збір проповідей п[ід] з[аголовком] «Ключ розумѣнія»* з долученою до нього «Наукою о зложенню казанія»* здобув собі значну популярність не задля своєї проповідницької чи етичної вартості, а власне задля тих більше белетрис-

тичних чи фантастичних прикрас. Не менше відома також його збірка «Небо новое»*, присвячена чудесам Богородиці.

Взагалі треба сказати, що XVII вік у нас був віком незвичайного розбудження віри в чудеса. В ту пору повстала маса церков із чудесними іконами, що появлялися чи то в старих церквах, чи то на деревах, чи над криницями або лісовими джерелами. В місцевостях, де була така ікона, швидко творилися численні оповідання про доконані нею чуда, а се стягало до тих ікон численних людей з різних сторін. Передом ішли тут старші місця, вславлені чудами, як ось київська Печерська Лавра та Почаїв. Значну збірку чудес, доконаних у Печерській Лаврі, списав і опублікував печерський монах Кальнофойський у книжці п[ід] з[аголовком] «Teraturgema»*, виданій польською мовою 1634 р. Цікаво, що найбільша часть списаних там чудес походить із найновішого для автора часу, то значить із початку XVII віку, а тільки дуже небагато із XVI віку. Збиранням чудес місцевих ікон займався також Петро Могила, нотуючи їх пильно у своїх записках*, а Галятовський присвятив декілька окремих книжечок чудесам поодиноких місцевих ікон*, приміром Куп'янської божої матері...

Визначним проповідником другої половини XVII в. був Антін Радивиловський*, чернець Печерського монастиря, який лишив по собі дві великі збірки проповідей під характерними для того часу титулами «Огородок богородицѣ Маріи», друкований 1676 р. і «Рожаний вѣнець Христов»*, друкований 1688 р. В першій збірці подано казання на найважніші свята цілого року, особливо т[ак] зв[ані] господські і богородичні, а також про важніших святих, у тім числі також про руських святих: князя Володимира, хрестителя Русі, святого Антонія Печерського, св. Феодосія Печерського і окремо про перенесення його мощей, святих Бориса і Гліба і інших, а на закінчення ряд казань морального змісту на випадок війни, про покаяння, п'янство, пекло і супружество, «Вѣнець Христов» являється свого роду учительним євангеліем, містячи в собі казання на всі 52 неділі року. Майже всі казання Радивиловського належать до типу т[ак] зв[аних] символічних, де на основі пригідного цитату порівнюється святого з якоюсь міфічною або біблійною особою або з якимось твором природи, і з такого порівняння більш або менш вимушеним способом витягається моральну науку.

І так святого Антонія Печерського в першій проповіді прирівнюється до Фенікса, в другій до патріарха Авраама, а в третій до бджоли. Інтересна проповідь про Володимира, в якій автор кілька разів повторює, що Володимир хрестився в Корсуні, а всіх киян велів хрестити в ріці Почайні, а потім принагідно пише, що Володимира хрестив митрополит Михаїл у криниці, яку пізніше прозвали Хрещатиком.

Із київських учених, що від половини XVII віку перейшли на службу в Московщину і прищепляли там ту саму польсько-руську культуру, в якій були виховані в Південній Русі або яку доповнили подорожами, назвемо тут Симеона Ситияновича, єпископа полоцького*, автора віршованої псалтирі, виданої в р. 1680 п[ід] з[аголовком] «Рифмологіон»; Єпіфанія Славинецького і Дмитрія Туптала, єпископа ростовського, якого «Четьї Мінеї» зразу були друковані в Києві і підпали московській духовній цензурі, так що перше видання першого тому було спалене, а нове повне видання вийшло в Москві. Отсі письменники головною частиною своєї діяльності належать до північно-руського письменства, та все таки Славинецькому і Тупталу належить почесне місце також у нашому письменстві, першому за докопані ним у Київській Печерській Лаврі друки деяких церковних книг, а другому за «Четьї Мінеї», що хоч писані церковною мовою, все-таки здобули собі широку популярність також серед південноруського народу, про що годиться тут згадати хоч би по свідоцтву Тараса Шевченка, що в хаті його батька по неділям у присутності сусід читано «Мінею»*. Ще одного київського вченого із XVII віку годиться тут згадати задля визначної ролі, яку він відіграв у історії, як дорадник Петра Великого, а власне Феофана Прокоповича. Визначний політик, він був одним із головних діячів петровської реформи, яку пропагував у своїх численних проповідях, а в нашім письменстві має невеличке місце задля своєї драми «Милость божія Україну... свободившая»*, де говориться про побіду Хмельницького над ляхами.

XXIII. ДРАМАТИЧНА ЛІТЕРАТУРА XVII ВІКУ

Для доповнення малюнка південноруського письменства в XVII віці треба згадати ще про початки драматичної літератури, що творить одну з характерних при-

кмет тодішнього часу. Нема сумніву, що замилування до драматичних вистав у південноруської людності прийшло з Польщі. Маємо виразне свідоцтво про те, що поляки свої польські драми переплітали руськими сценами або інтермедіями. Дві такі інтермедії, написані латинським священиком, вірменином з роду, Яковом Гаватом, були опубліковані ще 1619 р. разом з його драмою «Tragedia św . Jana Chrzciciela, Przesłańca Bożego», яка разом з ними була виставлена того ж року на ярмарці в Камянці-Подільськім. Сі інтермедії передрукував і додав до них основну студію про їх теми М. Драгоманов*, а студію про життя автора написав М. Павлик. Із південноруських письменників треба зазначити ім'я ставропігійського священика у Львові і вчителя при братській школі Іоанникія Волковича, який у р. 1631 виставив у часі великодних свят шкільну драму про воскресенія Христове п[ід] з[аголовком] «Розмышляне о муцѣ Христа-спасителя нашего», акт «вѣршами писаний і во Львовѣ при церкви Братской през отрочат отправований». В акті виступало 13 осіб, а власне три душі побожні, із яких одну відіграв Георієвич, другу Лангиш, а третю Буневський. Крім сих побожних душ, виступало 10 вісників, яких акторів не названо. Нема сумніву, що подібних творів було більше, і що до першої половини XVII віку належать обі пасійні драми, віднайдені мною в рукописах у Галичині, а власне так названа мною «Містерія страстей Христових»*, і замітна своєю мовою і своїм віршовим розміром драма «Про збурення пекла»*. Обі драми визначаються оригінальністю тем і відрізняються тим від усіх відомих нам західноєвропейських, а в тім числі і польських пасійних драм. Щодо драми «Про збурення пекла» треба зазначити, що вона написана мовою майже чисто народною і розміром, подібним до розміру козацьких дум. Цікаво й те, що на підставі тої драми була вчасно уложена вірша*, що заховалася в Галичині у чотирьох копіях, із яких одна повна, друга трохи неповна, а з двох інших лишилися тільки уривки, наклеєні на обложках одного рукопису; цікаво зазначити, що кожна з тих копій, із яких найдавніші сягають початку XVIII віку, виявляє вже окрему редакцію. Значить, драма вже в XVII віці мусила бути часто переписувана і перероблювана, а пам'ять про неї в формі вірш ще в другій половині XVII віку разом із великою колонізацією Слобідської України мусила із правого берега Дніпра перейти на лівий. Варто зазначити ще й те, що один із моти-

вів сеї драми, а власне сценка, як Соломон вимудрувався з пекла, війшла в уста галицького і угроруського народу.

XXIV. ІНТЕРМЕДІЇ І ВЕРТЕП XVII—XVIII В.

В другій половині XVII і в першій половині XVIII віку Київська Академія робиться тим гніздом, у якім виплоджується цілий ряд духовних драм, звичайно на біблійні або легендові теми, з виразно схоластичним характером, де місце живих осіб заступають звичайно алегоричні фігури, а місце драматичної акції — довгі деклямації або хоральні канти. Ціннішими від тих драм бували інтермедії, короткі сценки, звичайно гумористичного або сатиричного змісту, які відіграно по кождім акті драми. Із відомих авторів тих інтермедій дійшло до нас тільки десять інтермедій Митрофана Довгалевського, учителя Київської Академії із 30-их років XVIII віку. Надто знайдено декілька безіменних інтермедій, із яких дві віднайшов я в галицько-руських рукописах Народного дому*. Місце інтермедій заступали іноді так звані антипрологи*, сцени з біблійної історії. Три такі сцени, а власне «Адам і Єва», «Лазар і багач» і «Блудний син» віднайшов я також у галицько-руських рукописах XVIII віку.

Дуже оригінальною композицією з поважної різдвяної драми і інтермедії був так званий вертеп*, у якім замість живих осіб виступали ляльки у відповідних костюмах, а розмови виголошував чоловік, уміщений за вертепною будкою, невидимий для публіки, порушаючи при тім ляльки на сцені відповідно до акції. До недавна відомий був тільки один текст вертепних драм, опублікований 1860 р. Маркевичем* і уложений учениками Київської духовної Академії, якого новішу редакцію знайдено в Сокиринцях, маєтності Галагана*, разом із старою вертепною будкою. Ся київська вертепна драма, судячи по хронологічних признаках її тексту, постала не швидше як при кінці XVIII віку. Мені вдалося знайти в бібліотеці Народного дому вертепну драму, зложену мішаниною язиків польського, руського, білоруського, з примішкою жидівського жаргону, циганських і московських слів. Рукопис драми належить до першої половини XVIII віку, але се, очевидно, не оригінал, тільки школярська копія. З цікавого факту, що один із україн-

ських ієрархів, поставлений єпископом у Тобольську на Сибірі в початку XVIII віку, заніс там також вертепну гру*, зложену польсько-українською мовою, яка дотривала там аж до половини XIX віку, можна догадуватися, що вертепна гра постала ще в XVII в. на самім заході нашої території в такій околиці, де близько стикалися народності польська, південноруська і білоруська. З короткого натяку одного з тих, що бачили ще остатні вистави тобольської вертепної драми*, виходило, що в тій драмі коваль і хлопська громада кепкують собі із претенсіонального, збанкротованого шляхтича. В однім рукописі Народного дому з першої половини XIX в. я знайшов драматичну сцену того самого змісту, яка, зрештою, в недраматичній формі, як народна пісня, була друкована в збірнику галицькоруських пісень Головацького.

XXV. НАРОДНІ ПІСНІ І ВІРШІ

Треба тут іще згадати про народну і полународну, усно передавану творчість, яка, власне, в першій половині XVII віку витворила деякі інтересні нові форми. Вся маса південноруських народних пісень, відомих нам досі, розпадається на кілька відділів відповідно до їх тем і до часу їх постання. Найстарші — пісні обрядові, що співаються або періодично щороку у відповідні празники, або при різних нагодах людського життя, як ось уродини, весілля, смерть. Із обрядових пісень першої категорії найчисленніші так звані колядкові, зв'язані зі святами різдва і нового року. Із пісень другої категорії найважніші — весільні пісні. Одні і другі пісні обрядові сягають своїми початками в дохристиянські часи, але носять у своїх теперішніх комплексах виразні сліди довговікового історичного розвою південноруського народу. Найстарші колядки, заховані переважно в глухих кутках Галичини, оповідають про створення світу в дусі нехристиянської, а властиво двоєвірної міфології, і не виявляють слідів богомільських вірувань. Трохи пізніша верства колядок малює нам досить вірно князівсько-дружинні часи з їх вербованим військом і походами в далекі краї, за Дунай і до Царгорода. За ними йдуть численні колядки побутового характеру, що малюють спокійне хліборобське життя великих родин у дворищах з принагідними радощами стрілецтва або ри-

бальства. Ще пізніші колядки містять неясні спомини про татарські напади та козацькі війни.

І серед весільних пісень стрічаємо дуже давні комплекси, приміром, записане Ольгою Рошкевичівною* весілля в Лолині з виразними слідами матріархату. Майже у всіх весільних обрядах на всім просторі Південної Русі стрічаємо сліди передісторичного умикання дівчат поруч із слідами купування дівчат. Із інших обрядових пісень особливо веснянки і купальські пісні містять у собі численні сліди давноминулих обичаїв, звичаїв і вірувань.

Друга велика група народних пісень має переважно епічний характер, хоча в південноруських епічних піснях епіка не виступає так чисто, як у болгаро-сербських юнацьких піснях або в великоруських билинах, тільки завсіди підмішана значною дозою ліризму. Найстарші зразки народних епічних пісень віднаходимо в більше або менше прозовій формі в найстаршім київськім літописі. Із половини XVI віку маємо записану чеським граматиком Благославом* коло 1580 р. прегарну пісню про молдавського воєводу Стефана* угороруського походження. В другій половині XVI віку в латинській поемі польського поета Кльоновича «Roxolania» маємо переповідану латинськими гекзаметрами червоноруську пісню про чабана, що, зачарований дівчиною, прилітає до неї на поклін. В одній польській брошурі, друкованій у Кракові 1625 р.*, надруковано українську пісню про уведення дівчини козаком, якої численні парості живуть і досі в устах українського і польського народу. Се найстарші відомі нам народні пісні, яких дату можемо справдити зовсім напевно. До них можна додати мшанецьку колядку* про чудесне будування Софійського собору в Києві і про напад поляків на той собор, у якій остатня подія належить до р. 1632.

До другої половини XVI віку треба зачислити багатий цикл пісень про турецькі напади, які зразу були зведені в збірці Антоновича і Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» т. І і яким я присвятив ряд спеціальних розвідок*, де пробував по різним варіантам реконструювати повні тексти і де порівняно-історичним способом доказано болгаро-сербське походження найбільшої часті тих пісень.

До кінця XVI віку належать також три пісні, в яких малюється нова течія в суспільнім житті південноруського народу — козацтво. Сі найстарші пісні про козацтво на-

в'язують ще своїми формами до форми колядок або пісні про воєводу Стефана, або до пісень турецько-татарського циклу, з якими, зрештою, зміст їх зв'язаний дуже близько. Маю тут на думці пісню про козака Байду, що в'яжеться традиційно з особою князя Дмитра Вишневецького* і його трагічною смертю в Константинополі, але своїм кінцем дуже близько підходить до пісні про Івана і Мар'яну*, найстаршої в циклі пісень про турецькі напади. Друга пісня, про яку тут мова, се так звана дума про Олексія Поповича і бурю на Чорнім морі, своєю темою основана на релігійній легенді про пророка Іону і про грішницю, яку проковтує море, а своєю поетичною формою в найстаршім і найкращім варіанті виявляє майже докладно рівний дванадцятискладовий розмір. Третя пісня, якої походження можна віднести до кінця XVI віку, се простора дума про втечу трьох братів із Азова, розширена й досі в устах кобзарів і записана в значнім числі варіантів, виявляє уперве характерну фізіономію кобзарської думи з нерівними віршами і наголосовим, а не скандованим ритмом та з замилуванням до дієслівних рим. Значне число дум, держаних у подібнім тоні, постало в першій половині XVII віку, всі на тему татарських нападів і турецької неволі. Остатньою в тім ряді і найбільшою щодо об'єму була дума про Самійла Кішку*, зложена правдоподібно десь аж у 40-х роках XVII віку, бо її фактична основа, що з історичним Самійлом Кішкою не має нічого спільного, опирається на італійській реляції про спіймання турецької галери на Середземнім морі недалеко Сіцілії, доконане самими галерниками, серед яких були деякі українці і один великорос. Ся італійська брошура була в р. 1640 перекладена і видана також у польській мові і звідси могла бути доступна авторові української думи. Що дума була штучним твором якогось тямучого кобзаря, а не складанням учасників самої події, доказує свобідний спосіб трактування предмета і перенесення події на початок XVII віку.

Бурливі часи Хмельниччини не лишили по собі сліду в думах, хіба тільки в віршах, укладаних авторами з шкільною освітою. Таких вірш знаємо декілька, особливо т[ак] зв[аний] «Лямент людей побожних», надрукований Білозерським* у додатку до його козацьких літописів, та вірша про битву під Берестечком, віднайдена недавно в двох польських копіях. Ті думи про Хмельницького, що зведені в другім томі «Исторических песен» Антоновича і Драгома-

нова*, на мою думку, всі фальсифікати остільки, що зложені не сучасними людьми, але кобзарями або й не кобзарями XVIII віку, що мали перед собою літописи Величка або інших козацьких літописців.

Пісню про воєводу Стефана треба вважати протопластом або предком довгого ряду пісень дванадцятискладових, що зробилися типовими для народної творчості південноруського народу в XVII віці. Сим розміром зложено значне число пісень про козацький побут і загалом про козаків, а також не менше значне число пісень з родинного побуту, любовних або баладового змісту. Щодо дум, то з другої половини XVII віку маємо найкращу пам'ятку кобзарської творчості в думах про Ганджу Андибера, Хведора Безродного і козака Голоту. Кожда з тих дум рисує нам долю козака на суспільному тлі: Ганджу Андибера в протиставленні до так званих дуків-сріблянників, себто спаношілої козацької старшини; в козаці Голоті малюється тип веселого отчайдуші, що, шуткуючи, вбиває багатого татарина, але так само, шуткуючи, може піти в села і організувати гучний гайдамацький гурток із наміром грабунку на більший розмір. Дума про Хведора Безродного малює смерть козака серед степової самотини, так часту в тодішніх часах ненастанних війн.

Уже в другій половині XVII віку обік народної і кобзарської пісенної творчості, що передавалася усно, бачимо цілий ряд так званих віршів історичного змісту, що були записувані в різних рукописних збірниках, часом з нотами або й без нот. Зразки таких віршів маємо в споминах Єрлича про перші побіди Хмельницького і згадану вже віршу про битву під Берестечком. Дивним способом у самих західних окраїнах Галичини збереглася в рукописах із XVIII віку так звана «Київська пісня», властиво духовна вірша, уложена церковною мовою, про чудо ікони матері божої з Богоявленської церкви в Києві*, що сталося в р. 1656. В збірці пісень Головацького і в окремій копії, опублікованій проф. Соболевським* у київських Чтеніях общества Нестора-літописця, дійшла до нас псалма про Дорошенка*, вірша, зложена якимось противником Дорошенка і прихильником Москви. В літописі Величка заховалися три куплети вірші єпископа Шумлянського* про похід Собеського під Відень і на Угорщину 1683 р.*; цілу ту віршу, звернену проти задніпрянського гетьмана Самойловича*, видано в збірці руських пісень Жеготи Паулі, друкованій у Львові 1839 р.

Досить довгий ряд подібних історичних віршів маємо також із XVIII віку, кінчачи просторою польською поемою про уманську різню 1768 р., написану очевидцем, студентом уманської школи, і опубліковану мною з копії рукописної збірки барона Шодуара, що тепер належить до бібліотеки Оссолінських у Львові. Найстаршою віршою, друкованою в новій українській літературі, а зложеною також у XVIII віці, була вірша п[ід] з[аголовком] «Вакула Чмир», опублікована в додатку до граматики Павловського 1818 р. Значну збірку вірш світського і духовного змісту з XVIII і XIX в. зібрав М. Драгоманов і опублікував з деякими моїми додатками в «Житі і слові»*. До них слід іще додати віршу про попа Негребецького, опубліковану мною з двох копій у «Записках Наукового тов. ім. Шевченка».

XXVI. ЛІТОПИСИ XVI — XVIII ВІКІВ

Розбудження національного почуття Південної Русі наслідком Люблінської і Берестейської унії викликало між іншими літературними появами також охоту у різних людей, що були свідками таких чи інших подій, записувати події в такій чи іншій формі для пам'яті потомків або хоч би для власної пам'яті. До найвчасніших пам'яток сього роду письменства належать досить безпретенсіональні спомини Євлашевського, писані в другій половині XVI віку. Від кінця XVI віку роблено в Ставропігійськім братстві у Львові принагідні літописні записки у окремій книжці, із яких постав так званий Львівський літопис. Подібні записки роблено по різних південноруських монастирях, як ось у Добромильськім та Підгорецькім у Галичині, у Мгарськім на Україні. Роблено подібні записки також по інших менших містечках; і так, приміром, Петрушевич у своїй «Сводной лѣтописи»* цитує якийсь Надвірнянський літопис із XVII віку. Маємо певні відомості, що в козацьких таборах, а особливо в Запорозькій Січі, роблено принагідні літописні записки, з яких поодинокі факти увійшли потім у просторіші літописні компіляції Грабянки та Величка. В р. 1856 видав Микола Білозерський невеличким томиком Чернігівський літопис, що сягає від 1587 до 1750 р. і два козацькі літописи від р. 1506 до 1783 р.

Події Хмельниччини і взагалі другої половини XVII віку викликали дуже значну літературу споминів і історичних

записок не тільки в польському, але також і в південноруському письменстві. Найважніші з польських споминів були записки руського шляхтича Йоакима Єрлича, поета Самуїла Твардовського, «Клімактери» Коховського*, писані по латині, записки Освенціма, яких початок затратився, записки Гордона*, Темберського*, Охотського* і велике число безіменних дневників, памфлетів та сучасних віршів про різні події тих часів. Із українських писань про сі часи — найважніші записки безіменного Самовидця, літопис Грабянки і літопис Самійла Величка, написаний уже в XVIII віці на підставі старших записок з доданням скороченого перекладу поеми Твардовського. Протягом XVIII віку ся козацька старовина була предметом щораз нових переробок, із яких найважніші літописець Сазоновича*і книга о Южной Росії Рігельмана*.

В другій половині XVIII віку бачимо і в Західній Європі проби систематичного викладу історії південноруського народу, а власне Шефера* «Histoire de la Petite Russie» і Енгеля* «Geschichte der Ukraine und der Kosaken». Сі твори були попередниками критичного оброблення південноруської історії, якого перші підвалини поклав петербурзький учений Шлецер у своїй тритомовій студії «Nestor» і якої першу пробу дав Карамзін, що в тексті своєї «Истории государства российского» дав прагматичне оповідання історії всієї Русі від початків аж до кінця XVIII віку, а в многочисленних нотах згромадив велику масу історичного і культурного апарату, який і досі не стратив своєї вартості. Треба додати ще, що спеціально геройська борба Хмельницького з Польщею викликала і поза границями Польщі значну літературу, досі мало використану, в тім числі також спеціальну книгу венецького посла Віміни*, що мав нагоду особисто познайомитися з Хмельницьким.

Від усіх сих творів, що більше-менше визначаються історичним реалізмом і багатством не раз припадкових фактичних даних, стоїть окремо виплід Київської духовної Академії «Синопсис» Гізеля*, що був підручником історії не тільки в Київській духовній Академії аж до кінця XVIII віку, але мав також довгий час повагу в північноруських школах у ту пору, коли всі вищеназвані літописи та спомини лежали ще в рукописах або були повидавані на чужих мовах. «Синопсис» подає переважно фантастичні відомості про початки Русі і Московщини, відомості, взяті з польських або латинських джерел, оповідає скупі фактичні подрібності

дуже схематично церковним язиком і, кінчачи своє оповідання підданням України під московську зверхність, вихваляє царя Михайла Федоровича* як освободителя Південної Русі, ані словом не згадуючи про Хмельницького і геройську боротьбу українського народу за своє освобождення.

XXVII. УНІАТСЬКІ ВИДАННЯ XVIII ВІКУ

Козаччина, що в другій половині XVII віку під проводом Хмельницького фактично відірвалася від Польщі і зорганізувалася як окрема політична організація під дуже непевною зверхністю чи то Польщі, чи то Москви, чи то Турції, простояла на тім хиткім становищі звиш півстоліття, проведеного серед ненастанної боротьби з різними посторонніми силами і закінченого полтавським погромом 1709 р.*, що фактично зробив кінець гетьманській незалежності, утвердивши на лівобережній Україні панування Московщини, а полишивши знесилену Правобережну Україну під ще більше знесиленим верховенством Польщі. Лівобережна Україна протягом другої половини XVII віку наслідком руйнуючих війн польських і татарських на правім березі Дніпра вспіла досить швидко заселитися і виробити собі настільки сильно усталену автономічну козацьку адміністрацію, що протягом цілого XVIII віку могла досить успішно боротися з московським автократизмом і самоволею московських бюрократів і, невважаючи на заведене Катериною II кріпацтво, що таки не вспіло поневолити значної часті козацьких потомків, зберегла свободолюбні і автономні козацькі традиції, які в XIX віці лягли в основу нового відродження всієї української національності.

Південноруське письменство у XVIII віці майже від самого початку було обложене якоюсь клятвою. Наслідком указу Петра Великого, попередженого різними розпорядженнями духовної власті*, в Лівобережній Україні і загалом у всій Росії не вільно було друкувати нічого такого, щоби чи то змістом, чи мовою різнилося від офіціальної мови і допущеного цензурою змісту. Таким способом усе писане чи то давнішим південноруським літературним язиком вроді літопису Величка, чи то зложене більше-менше чисто народною мовою було відсунене від друкарської машини і мусило ховатися по рукописах або передаватися усно.

В Правобережній Україні, крім церковних книг, також появлялося небагато такого, що можна було вважати продовженням національної традиції XVI і XVII віку. Василіанський орден, що забрав у свої руки всю єрархію, був у значній часті сполонізований і видав ряд учених, що полишили цінні твори, писані польською або латинською мовою. Назвемо з них Ігнатія Кульчинського, що видав цінний «Specimem ecclesiae Ruthenae» в Римі в р. 1733, і Стебельського, якого двотомовий твір «Dwa wielkie światła» з багатими історико-літературними екскурсами вийшов уперве р. 1791. Із духовної літератури, призначеної для ширшого читання, заслугують на увагу особливо так звані учительні євангелія, яких видавання почалося ще в XVI віці і тяглося весь XVII вік, а переписування і перероблювання заповняє XVII і XVIII віки. Найстарші друковані учительні євангелія були перекладами грецького учительного євангелія Каллісга*, патріарха царгородського з XIV віку. Учительним євангелієм називано євангельські тексти на всі неділі року і на всі важніші свята з долученими до кожного з них духовними поученнями. В західній церкві подібні збірки називалися постиллями. За прикладом Ставровецького* пішли численні сільські і міські священики, що переписували собі євангельські тексти чи то дослівно, чи то в перекладах і додавали до них поучення, часом притчі або оповідання, вибрані з різних збірок і з власними толкуваннями. Таких писаних учительних євангелій із XVII і XVIII віків у самій Галичині і Угорській Русі відомо нам досі звиш 50 примірників, а проте нема майже ані одного такого, що би був дослівною копією другого.

Із духовно-поучительних книг, друкованих василіанами у XVIII віці церковною мовою з більшими або меншими домішками народної, назвемо тут три найважніші, а власне «Ифіка іерополітика», видана уперве р. 1760 у Львові, а передрукована 1764 р. в Петербурзі*; «Народовіщаніе», видане у XVIII віці два рази, 1768, 1778, і «Богогласник», виданий уперве в Почаєві 1790 р. Перша з тих книжок містила ряд поучень духовного і педагогічного змісту, при чім текст був переплітаний гарними ілюстраціями з підписаними під ними віршами, яких було звиш 50 штук. «Народовіщаніе»— се був дуже просторий катехізис*, себто наука про всі артикули віри з доданням до кождої точки відповідних пояснень і поучень. Катехітична* часть уложена мовою близькою до народної, а в поучительній часті, писаній

церковною мовою, подано дуже багато оповідань і легенд, узятих почасти з давніших прологів, а переважно із збірки західноєвропейських легенд, званої по-латині «Speculum exemplorum» і відомої також у нас у перекладі ще з XVI віку п[ід] з[аголовком] «Великое зерцало»*. Другу аналогічну збірку духовних оповідань, відому під назвою «Gesta Romanorum» і перекладену ще в XVI віці на польську мову, маємо також у перекладі на південноруську мову з польського оригіналу в однім рукописі XVIII віку, що міститься в Перемиській капітульній бібліотеці. Там же, в іншім рукописі маємо переклад на тодішню літературну мову, зближену до народної, польського трактату «Пекельная, вѣчность»*, якого друга копія знайшлася в посіданні одного селянина із села Соколі Перемиського повіту. Оба рукописи, що містять «Пекельную вѣчность», мають її текст у дефектній формі і то так, що з обох текстів ледве чи можна зложити цілість трактату, який, зрештою, не має літературної вартості. Зате оба ті рукописи містять у додатку до «Пекельної вѣчности» цілий ряд легенд про смерть і загробне життя, черпаних переважно із того ж «Великого зерцала».

В «Богогласнику» маємо першу систематичну збірку південноруських духовних пісень, які почали укладатися певно ще в XVII віці почасти церковною, почасти народною мовою, головно під впливом польського богослуження, яке такі пісні допускало в часі церковної відправи. Руські збірники таких пісень були кілька разів друковані протягом XVIII віку маленькими книжечками зразу латинськими, а потім і руськими буквами, при чім руські пісні мішалися з польськими. Треба тут зазначити також, що василіанська друкарня в Супраслі поклала собі спеціальну задачу — друкувати руські церковні книжки латинськими буквами; до таких книжок належали згадані вже збірки духовних пісень, а також молитвослови, в яких на одній стороні міститься церковнослов'янський текст молитов і акафістів, друкований латинськими буквами, а на другій — той сам текст у польськім дослівнім перекладі. Сі польсько-церковні друки важні, між іншим, і для того, що показують нам, що тодішні василіани читали церковнослов'янський текст із чисто народною південноруською вимовою. Щодо «Богогласника», то треба сказати, що в ньому міститься збір пісень духовних, уложених церковнослов'янською, руською-народною, польською і латинською мовами. Вони поділені

на п'ять груп: празники господські, празники богородичні, пісні про чудотворні ікони Ісуса і Марії, пісні на честь різних святих і пісні покаяння про смерть і страшний суд. Пісні походять від різних авторів, яких досить значне число названо в так званих акростихах. Вони уложені переважно у XVIII віці, і багато з них дійшло до нас у рукописних збірках старших від «Богогласника». В тих випадках, де можемо сконтролювати текст старших рукописів з «Богогласником», переконуємося, що редактори «Богогласника» намагалися підганяти народну мову під церковну, а дуже часто скорочували первісний текст. «Богогласник» не стратив і досі свого значення і в XIX віці був виданий іще два рази вповні в роках 1805 в Почаєві і 1850 у Львові, а часткових видань чи то самих колядок, чи ширших виборів було видано дуже багато, при чім не обійшлося без щасливішого або нещасливішого модернізування.

Часи політичного та освітнього занепаду, звичайно, забувають великі та цінні твори свого старшого письменства, а зате задоволяються витягами та енциклопедичними читанками. І в нашім письменстві середньої доби, по утраті державної самостійності, поставали такі твори, що, не ставлячи великих вимогів до думання та пам'яті людей, подавали їм у найкоротшій формі немов жмінки потрібних або й непотрібних відомостей, якими при нагоді можна було блиснути в товаристві. До таких творів належав принесений до нас із Заходу «Люцідарій» — катехізм космогонічних, географічних та етнографічних відомостей, важних колись для середньовікових людей, але застарілих для людей XVI—XVII в. Незалежно від тої західної запозики, певно вчасніше від неї, поставали на Русі т[ак] зв[ані] азбуковники, т. є. пояснення рідких слів і важних тем, упорядкованих поазбучно. Історія і склад тих збірок у нас досі мало оброблена, та й азбуковників небагато дійшло до нас у старих рукописах. У бібліотеці Народного дому я не стрічав ані одного, а в моїм посіданні є один «Азбуковник» у досить багатій рукописній збірці о. Іллі Яремецького-Білахевича*, що писав свою збірку в роках 1746—50 і повносив у неї, крім багатьох різнорідних творів, популярних тоді серед руської інтелігенції, також власні переповіді деяких біблійних книг Старого завіту.

Немалим розповсюдженням тішилися також теологічні виклади на повседневні молитви «Отченаш», «Богородице діво», «Вірую» і «Десять заповідей». Толкування, в яких

іноді міститься полеміка з найстаршими єресями християнської церкви, вказують на грецьке походження; ані в російській, ані в нашій науці на ті популярні твори досі, оскільки знаю, ніхто не звернув уваги.

XXVIII. ПРАВОСЛАВНІ ПИСЬМЕННИКИ XVIII ВІКУ

Було вже згадано, що XVIII вік на Лівобережній Україні був для південноруського письменства дуже некорисний. Що важніше і цінніше, могло появлятися тільки церковною або офіціальною російською мовою, і то, переважно, лише в столицях — Москві і Петербурзі. В Москві друкувалися в початку XVIII віку «Четьї мінеї» Димитрія, єпископа Ростовського*, а, окрім них, не можна зазначити майже нічого важнішого, що дотикало би ближче України. Із петербурзьких видань XVIII віку, що так чи інакше дотикають України, варто зазначити хіба просторий опис подорожі Барського по святих місцях Азії, Африки й Європи, виданий уперве 1778 р.

Із письменників XVIII віку, яких твори дійшли до нас у рукописах або в сучасних друках, заслугують на ближчу увагу три, а власне віршописець Климентій, мандрівний монах, якого простора збірка віршів, хоч невисокої поетичної вартості, дає дуже багато характерних рисів для зрозуміння життя і побуту особливо нижчих верстов народної маси придніпрянської України в першій половині XVIII віку, а також немало автобіографічних подробиць для характеристики самого автора. Другий інтересний мандрівець того віку, київський міщанин Василь Барський, вибрався в р. 1723 із Києва до Львова, відси до Риму, де пробув до початку 1725 р., в якім об'їхав Македонію, а в 1726 р. прибув до Палестини, де пробув два роки, обходячи всі святі місця. В р. 1728 звідав Єгипет, Арабію і Сірію, відки 1729 р. вернув назад до Палестини. Відси 1730 р. вирушив до Кіпру і об'їхав протягом двох років усі важніші монастирі грецького архіпелагу, а потім пробув по кілька літ на островах Кіпрі і Патмі; аж у р. 1744 заїхав до Царгорода, а відси на Афон, де в тім же році написав спомини* про свою подорож.

Остатній визначний муж XVIII віку, про якого тут треба дещо сказати, був Григорій Сковорода. Він лишив по

A [illegible]

KISOROSZOK.

Irta: FRANKO IVÁN.

Van valami az ukrainai vagy kisorosz nép történetében és jellemében, a mi arra utal, hogy évezredeken át benső összefüggésben volt az általa lakott földdel; ugyanaz a [illegible] és egyszerűség a részben mutatkozó [illegible] mellett, ugyanaz a [illegible] bús komolyságával párosult verőfényes nyájasság és elenkség.

Már teljes fejlettségében lép elénk a X. században a dél-orosz állam és az ó-orosz irodalom. A legrégibb kievi krónika (helytelenül ideig hibásan Nestor-féle krónikának hijják), mely az eredeti redakcziójában alig Svjatoslavig terjed, arra enged következtetni, hogy már nagyon régen nem csekély ügyességre tettek szert nemcsak az írásban, hanem a stilizálásban és a nyelv alakításában is, másrészt a szerzőnek politikai és néprajzi kérdésekben való rendkívül [illegible] látókörérről tanuskodik. E [illegible] kifejezésben lapidáris, jellemzésében annyira találó, erősen a tényekhez ragaszkodó és saját kombináczióinak csak kevés helyet adó krónika nagy történeti értéke mellett az ó-orosz irodalom [illegible] terméke, számos helyi mondája, vidéki és művelődési [illegible] és drámailag festett képei miatt.

Nagy Vladimir a kereszténység meghonosítása után görög egyházi szervezetet adott az országnak, a hol több-kevesebb görög papság is megtelepedett. Tudjuk, hogy a kievi metropoliták a XIII. századig [illegible] egyedül kettőnek kivételével, görögök voltak; az alsó papságnak azonban, melynek a nagy, görögül nem tudó néptömeggel volt dolga, vagy kezdettől fogva [illegible] kellett lennie, vagy pedig a [illegible] [illegible] kellett alkalmazkodnia. Hogy mily módon ment ez végbe, nem tudjuk. Az istentiszteletre [illegible] mise- és imakönyvek kellettek; de hogy minők voltak ezek eleinte Oroszországban, szintén nem tudjuk.

Сторінка першодруку статті І. Франка «Українці».

Писаня Івана Франка. I.

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

до 1890 р.

Написав

ІВАН ФРАНКО.

З портретом автора

У ЛЬВОВІ. 1910.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

Титульна сторінка видання «Южнорусская литература». Спб., 1904.

собі багато писань, переважно містично-філософічного характеру, і являється заразом третім оригінальним типом письменника-мандрівця, що, подібно до свого сучасника Жана-Жака Руссо*, всім своїм життям проповідує відречення від гідностей і почестей світу, від ученої чи урядової кар'єри і поворот до найпростішого, ніби природного життя. Вихованець Київської братської школи, він припадковим способом побув трохи за границею, трохи в Петербурзі як співак разом з іншими співаками, рекрутованими із Київської бурси, займав кілька разів місце учителя в різних публічних школах або приватного інструктора для дітей різних панів, та ніде не міг загріти місця і скінчив бурлакою, що періодично ходив від одного знайомого до другого, блукаючи степовими шляхами Лівобережної України з сопілкою в руках і торбою за плечима, поки не вмер у якійсь маленькій димарці в саду чи в пасіці одного із своїх приятелів. «Світ ловив мене і не зловив»,— се був оклик його життя, та, на жаль, і він не зловив смислу життя і в просторих своїх писаннях, складаних незвичайно кучерявим і баламутним стилем, даремно силкувався погодити авторитет святого письма з чистим розумом і фаталізм убожества з вродженим йому оптимізмом. В історії філософії він не займає ніякого місця, бо в його афористично накиданих думках, крім якогось силуваного дотепу, нема ані логічного, ані органічного мислення, тільки якісь дивні скоки в найрізніші сторони. Сковорода писав також вірші, з яких деякі, приміром, «Всякому городу нрав і права», зробилися майже народними піснями, та взагалі вартість його віршів дуже мінімальна. З усіх його творів мають літературну вартість хіба «Харьковские басни», писані літературною російською мовою з сильним українським відтінком. Се — одинокий твір Сковороди, який варто перекласти на нашу мову. Байки писані гарною, декуди навіть граціозною прозою.

XXIX. ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Кінець XVIII віку характеризується деякими дуже цікавими подіями, що скоїлися на широкій території Південної Русі. Поперед усього в р. 1772 перший раз розібрано Польщу, і одна часть Південної Русі, а власне так звана Червона Русь під назвою Галичини, перейшла до

Австрії. Перехід від польської анархії під австрійське бюрократичне панування відбився подекуди корисно на розвою тієї частини південноруської нації, яка заселяла східну Галичину. Влекшення панщизняних тягарів, урядовий помір землі і забезпечення земельної власності, засновування сільських і вищих шкіл з руською викладовою мовою, заведення правильнішого судівництва і громадських шпихлірів — се були важні культурні здобутки, наділені галицько-руській людності австрійськими монархами. Наполеонівські війни на якийсь час спинили розвій тих здобутків, і для того перші виразні проблиски національного почуття почалися тільки по їх утишенню. Одним із перших проблисків того почуття можна вважати духовне просвітне товариство, зав'язане 1816 р., якого статут був опублікований по-латині* і якого мета була видавати книжки шкільні та навчаючі для народу. Польська інтрига не дала тому товариству увійти в життя, та проте зусиллям руської ієрархії, головно каноніка Могильницького, удалося виробити урядовий дозвіл на закладання сільських шкіл із руською викладовою мовою під доглядом духовенства і консисторії. Іван Могильницький був також автором першої граматики південноруської мови, опертої не на Смотрицькім* і його наступниках, а на нових основах, покладених чеським ученим Йосифом Добровським, батьком новочасної славістики.

В Правобережній Україні, що після 1772 року ще належала до Польщі аж до 1793 р., зайшли два важні випадки політичної натури, а власне уманська різня 1768 р. і спричинене нею зруйнування Запорозької Січі військом російської цариці 1775* р. В Лівобережній Україні, що вже здавна належала до Росії, майже рівночасно з тими подіями, 1783* року було заведене кріпацтво. Немов для замаскування сього акту, що мав сплодити на Україні дуже погане життя народу аж до 1861 р., цариця Катерина скликала делегатів із усіх губерній для наради над чимось подібним до конституції*. Комісія, вибрана делегатами, випрацювала проект політичної реорганізації Росії, але Катерині по якімось часі вивітрили конституційні забаги, і делегати мусили роз'їхатися без ухвали.

Великий європейський шум французької революції відбився в Росії досить живо, бо сюди наїхало багато емігрантів, які, крім свого депоседованого аристократизму, внесли все-таки значне злагодження обичаїв у життя ро-

сійської інтелігенції, а дуже часто разом зі своєю культурою також ліберальні і радикальні ідеї XVIII в. Ще перед напливом емігрантів прийшло до Росії, мабуть, із Франції масонство*, довкола якого громадилися тайні кружки гарячих серць і визначних умів вроді Новікова і Радищева, у яких почали світати думки про права кождої людини на свобідне і самостійне життя, на розвій, освіту і повноправність. Нема сумніву, що й на Україну заходила течія тих самих думок і що під їх впливом і тут на тлі козацьких традицій зародилася думка про нове письменство в народній мові і про конечність розвою південноруської народности при помочі освіти.

XXX. ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

Нема сумніву, що перший ініціатор того нового українського письменства Іван Котляревський у своїй молодості стояв під впливом лібералів вроді о. Лободи*, по якім лишилися два томи проповідей, навіяних свободолюбним духом. Перший твір Котляревського «Енеїда перелицьована на малоросійський язик» — був не тільки жвавим протестом проти пануючого тоді в російськім письменстві псевдокласицизму, але також дуже вдатною пробою популяризації осіб і понять, що були досі власністю тільки освічених верстов, а, з другого боку,— вдатною пробою піднести людову українську мову до висоти літературного твору, що був гідний знайтися в похіднім куфрі Наполеона. Годі нам сьогодні досить високо оцінити вплив «Енеїди» Котляревського на тогочасну українську і загалом російську суспільність; досить буде згадати, що, крім трьох видань, які появилися протягом десятьох літ*, із кождого з тих видань, а навіть із брульйонів Котляревського перед першим виданням, роблено численні копії, з яких деякі заблукали також до Галичини.

Великий як епік Котляревський має також заслугу як драматик, написавши першу в українськім письменстві комедію зі співами «Наталку Полтавку» і одноактову фарсу «Москаль-чарівник», що була немов змодернізуванням давнішої інтермедії, а щодо своєї теми являється переробкою мандрівної теми про вояка-чарівника, що в XVIII віці із Франції через Німеччину і Польщу зайшла також на Україну і незалежно від Котляревського сплодила аналогічну

комедію також у Галичині у одноактівці Степана Петрушевича п[ід] з[аголовком] «Муж старий, жінка молода».

Ще один твір Котляревського «Ода до князя Куракіна», держаний в гумористичнім тоні, був безпосереднім продовженням давніших українських вірш, але також не менше як інші твори Котляревського навіяний новочасним духом гуманності й лібералізму. Котляревський, що провів значну часть життя у військовій службі і дослужився рангу капітана, а старі літа прожив у Полтаві як надзиратель хлоп'ячої школи, писав також дещо по-російськи*, а власне дневник своїх військових походів, може, перекладене пояснення «Псалтирі» і віршовий переклад однієї оди Сапфони*. Його твори викликали в пізнішій українській критиці різні суперечні думки, але жоден критик не міг відмовити йому великого поетичного таланту, глибокої знайомості українського народного життя і щирого замилування до українського народу. Нема сумніву, що, починаючи свій перший поетичний твір ще на шкільній лаві під незаперечним впливом російської травестії «Енеїди», написаної Осиповим, Котляревський чим далі тим більше почував у себе свідомість своєї національної самостійності і до кінця життя нічим не спроневірився тій ідеї.

Говорячи про одноактову фарсу Котляревського «Москаль-чарівник», варто згадати про іншого лівобережного українця, Василя Гоголя, батька славного письменника Миколи Гоголя. Гоголь був поміщик Миргородського повіту Полтавської губернії і, не маючи претензії на літературну славу, написав декілька українських фарс чи комедій, із яких дійшла до нас тільки одна — «Простак або хитрощі жінки, перехитрені москалем», опублікована Кулішем у «Основі» 1862 р. Із інших лишилися тільки уступи, поміщені його сином у епіграфах до його нарисів «Вечори на хуторі близь Диканьки». При всій безпретензіональності і простоті композиції фарса Гоголя-батька визначається живим гумором і дуже гарною українською мовою.

XXXI. ХАРКІВСЬКА УКРАЇНА

Незалежно від Котляревського, але, може, потрохи під впливом Сковороди, почалося духове розбудження в Харкові, де за ініціативою Миколи Каразіна*, ліберального вельможі і повірника царя Олександра I, засновано університет в р. 1805. Сей університет зробився

натуральним центром науки, що не могла не торкатися місцевих відносин і місцевого населення. В числі його професорів бачимо уже в перших десятиліттях Гулака-Артемовського, що добув собі відразу почесне місце в українськім письменстві широко розведеною гумористичною байкою «Пан та собака». Хоча основана на фальшивій ідеї, що признає управнення підданства, а тільки висміває явні надужиття і капризність панів, яким підданий ніколи не може догодити, ся байка, друкована в місцевім журналі «Украинский вестник»* і ширена також у рукописах, була деяким ферментом, що збуджував думки про потребу реформи селянських відносин. Дальші твори Гулака-Артемовського, держані в тім самім гумористичнім, декуди пересоленім тоні, незважаючи на свою літературну і язикову вартість, не мали вже такої ідейної основи. Інтересний факт, що при Харківськім університеті обік росіян і українців служили професори поляки, був причиною зав'язання живіших зносин між Харковом і Варшавою, так що деякі вірші Гулака, прим[іром], перерібка Міцкевичевої балади «Пані Твардовська»*, були друковані майже рівночасно в Харкові і в Варшаві в тодішній «Bibliotece Warszawskiej»*.

В Харкові, а властиво в його найближчім сусідстві, селі Основі, родився і виховався третій визначний письменник, що багато причинився до розвою української мови і письменства, до розбудження історичних традицій і до фундування освіти ширших верстов українського народу на новій науковій основі. Се був Григорій Квітка, син українського поміщика з села Основи, який від сього села прибрав собі прозвище Основ'яненко. Протягом своєї довголітньої діяльності він визначився як повістяр у сентиментальнім і сатиричнім тоні, в обох сих тонах як творець людової повісті, один із перших того роду творців у європейських письменствах. Як аматор театру він був автором кількох драматичних штук, із яких одна комедія зі співами, «Сватання на Гончарівці», написана чистою українською мовою, дві, «Шельменко-денщик» і «Шельменко — волостной писарь», написані мішаною українською і російською мовою і були, мабуть, наслідуванням венецького комедіописателя Гольдоні; одна по-російськи написана і в своєму часі не друкована комедія «Суматоха в малом городке» зробилася основою драматичного архітвору Гоголя «Ревизор».

Крім того, написав Квітка ряд просторих оповідань російською мовою, із яких найбільше знаний «Пан Халяв-

ский» і яких основою було тодішнє життя українських поміщиків Лівобережної України. Понад се, він писав принагідні статті в різних журналах, із яких назву лише спомини про Головатого* і пробу популярного викладу обов'язків підданих до своїх панів п[ід] з[аголовком] «Слово до любезних земляків»* українською мовою. Квітка так само, як і Гулак-Артемовський, стояв на тій ідейній основі, що панщина — стан зовсім оправданий, при якому можливе щасливе життя селянина, коли тільки він має доброго пана. В деяких його повістях, приміром, у «Марусі», «Перекотиполі», «Козир-дівці» і інших зовсім не видно панщизняних відносин, так як коли б се були села зовсім свобідних людей. Найглибше до основи тодішнього селянського життя сягають повісті «Козир-дівка» і «Сердешна Оксана», перша малюючи геройство селянської дівчини в боротьбі з продажним чиновництвом, а друга, попередниця Шевченкової «Катерини», але ідейно далеко вища від неї, малює становище дівчини, уведеної офіцером, і її моральну побіду над народним пересудом, що осуджує покриток. «Маруся», яку вважано за найкращу повість Квітки, на мою думку, незважаючи на дуже гарні деталі, стоїть ідейно зовсім невисоко. Натомість у «Конотопській відьмі» дав Квітка незрівняний майстерний малюнок старих козацьких порядків, може з половини XVIII віку в новочаснім сатиричнім освітленні. Як публічний діяч зазначив Квітка свою пам'ять основанням педагогічного інституту для дворянських дівчат*, який пізніше перемінено на такий же інститут імені імператриці Марії.

XXXII. ПОЧАТКИ УКР[АЇНСЬКОГО] СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА. МАКСИМОВИЧ

З Харковом в'яжуться також перші початки українського слов'янофільства, зв'язані з іменами Ізмаїла Срезневського і Миколи Костомарова — учеників Харківського університету. Тут розпочав Срезневський свою наукову діяльність виданням періодичної збірки «Запорожская старина» в роках 1833—1838*, в якій, окрім інших матеріалів і розвідок, опубліковано також 60 дум і пісень, в тім числі ряд фальшованих дум про найстарші козацькі часи. Срезневський, що з Харкова швидко перейшов на університетського професора до Петербурга, хоч не вертався

пізніше до спеціально-українських тем, то, все-таки, поклав великі заслуги в науці, особливо для студій старослов'янської мови в різних її діалектах, головно як видавець текстів у своїх «Памятниках древнеславянского юсового письма», «Статьях и заметках о малоизвестных и неизвестных рукописях» і особливо в «Памятниках древнерусского письма и языка», яких перше видання 1866 р.* вийшло з долученням многоцінної хрестоматії і, на жаль, не було пущене в продажу, а друге, 20 літ пізніше, видано подекуди доповнене, але без хрестоматії.

Інтерес до збирання і записування кобзарських дум і народних пісень українських був розбуджений іще в XVII віці, із якого дійшли до нас найстарші співанники, писані поляками, що обік польських пісень містять також руські. Із XVIII віку маємо таких співанників дуже багато чи то польсько-руських, писаних латинськими буквами, чи то чисто руських, писаних руським скорописом, але переважна часть тих пісень — се не властиві народні, але т[ак] зв[ані] дворацькі, складані двірськими бандуристами, яких удержували багатші пани на своїх услугах, або школярські та дяківські, що складалися чи то дійсними школярами, чи то т[ак] зв[аними] мандрованими дяками, сільськими попами або різнобарвним інтелігентним пролетаріатом, що тоді густо-часто вештався по різних селах і містах, шукаючи більше-менше легкого хліба. Тільки з початком XIX віку починається записування народних пісень із уст народу, кобзарських та лірницьких пісень із уст фахових кобзарів та лірників. Найстаршу таку збірку, що дійшла до нас з іменем Ломиковського*, маємо з р. 1805. Найстаршу друковану збірку видав князь Цертелев у 1819 р., потім пішли щораз систематичніші збірки Максимовича і Лукашевича. Сі збірки розбудили живий інтерес до народної творчості, особливо за приводом книжечки поляка Зоріана Доленги-Ходаковського. Під тим псевдонімом здобув собі досить широку популярність литовсько-польський шляхтич Адам Чарноцький, що уперве 1808 р. видав книжечку «O Słowiańszczyźnie przed chrześciaństwem», в якій виказав, між іншим, можність і потребу дошукуватися в піснях, оповіданнях і віруваннях простого народу слідів первісної слов'янської міфології. Чарноцький, дезертерувавши з російського війська, змінив своє ім'я на Ходаковський, і під сим іменем, мандруючи від села до села, від міста до міста і від краю до краю та збираючи найрізнорідніші етнографічні,

топографічні і археологічні відомості, перейшов Західну і Східну Галичину, значну часть Правобережної України, Білу Русь і значну часть великоруської території, скрізь будячи своїми розмовами і листами зацікавлення до старовини, зібрав сам величезний збірник пісень польських, українських, білоруських і великоруських, із якого користали пізніші видавці і який в цілості заховався між паперами Максимовича. Чарноцький закінчив своє життя у Москві, де тулився при гурті слов'янофілів і друкував деякі свої праці в їх органах по-російськи.

До визначних видавців українських народних пісень і загалом до визначних письменників української науки належить Михайло Максимович. Ще як приват-доцент ботаніки в Москві Максимович познайомився особисто з Міцкевичем і Ходаковським, видав 1827 р. «Сборник малороссийских песен» у Петербурзі*, другу збірку «Украинские народные думы» 1834 р. — в Москві і там же того самого року — «Голоса украинских песен». Перейшовши до Києва на професора російської літератури, видав там 1842 р. «Сборник украинских песен», при якім було написано том I, але якого дальші томи не вийшли. Видання пісень і дум, доконані Максимовичем*, невважаючи на цінність деяких текстів, не стоять на висоті науки, головно задля браку відповідної системи і критики текстів. Максимович був автором дуже гарного перекладу «Слова о полку Игореве» на українські вірші, виданого в Києві 1857 р.; перекладав також деякі псалми на українську мову. Та головна його наукова заслуга лежить на полі українського язикознавства і української, спеціально київської старовини.

Між російськими писаннями Максимовича важне місце займає, без сумніву, його «История древней русской словесности, книга первая», видана в Києві 1839 р. Ся книжка не була оцінена відповідно до своєї вартості ані сучасниками, ані пізнішими вченими, хоч була передрукована 1880 р. в третім томі «Собрания сочинений М. А. Максимовича», виданім у Києві, ст. 346—371. Щоправда, праця Максимовича має більше філологічний, ніж літературно-історичний характер, та, проте, зарівно у вступі, як і в спеціальних розділах «О развитии русской жизни и просвещении Руси в древнем периоде» та «Общее обозрение русских писателей и памятников словесности древнего периода», знаходимо багато цінних уваг, які можуть остоятися ще й супроти новішого поступу науки. Щоправда система,

якої придержується Максимович у своїм поділі руського письменства на періоди, мусить у значній частині вважатися даниною духові того часу, коли учений українець міг зайняти місце «профессора русской словесности в университете св. Владимира». Максимович ділить історію руського письменства на три періоди: старий, середній і новий. У старім періоді розрізняє три відділи: перший — до половини XI в., до смерті Ярослава 1054 р., другий — до смерті Володимира Мономаха 1125 р., а третій — до перенесення митрополії з Києва на північ у другій половині XIII в. Середній період ділить на чотири відділи, а власне, перший від кінця XIII віку до початку церковнослов'янського друку 1491 р., другий — до заведення унії в Південній Русі і патріархату в Московщині (сей останній факт 1589, а перший 1596 р.); третій період кладе Максимович на р. 1654, Переяславську угоду, якою Україна номінально була злучена з Московщиною, а четвертий кінчить роком 1700, датою скасування патріархату в Москві. Новий період обіймає вже майже виключно духове життя Північної Русі. Максимович ділить його знов на 4 відділи, з яких перший обіймає перших 40 літ XVIII в. до появи Ломоносова*, другий — 46 літ, до смерті Катерини II і появи Карамзіна, третій кінчиться р. 1812 і характеризується іменами Карамзіна та Жуковського, а четвертий, у якім Максимович бачить «обращение России к самобытному и своенародному развитию своей жизни во всей полноте ее», характеризується іменами царя Николая I і Пушкіна.

Українському письменству Максимович присвятив пізніше цілий ряд спеціальних праць. Головно займали його увагу народні пісні та «Слово о полку Игореве», якому він присвятив 4 спеціальні розвідки. Так само подав він деякі цінні дані про початки українського друку і про деякі рідкості української бібліографії.

XXXIII. ПОПЕРЕДНИКИ ШЕВЧЕНКА

Із українських письменників старшої, так сказати, передшевченківської доби треба назвати тут Левка Боровиковського — автора збірки байок далеко нижчої літературної вартості, як байки Артемовського-Гулака, і балади «Маруся», що була українською переробкою популярної в романтичних літературах різних народів

людової балади про мертвого жениха, який увозить свою любку в могилу. Початок спопуляризування сієї теми дав німецький поет Бюргер своєю «Ленорою»; із слов'янських поетів слідом Бюргера пішли Жуковський своєю «Людмилою», литовсько-польський Зан* своєю «Нериною», Міцкевич своєю «Ucieczką». В їх ряді балада Боровиковського займає, все-таки, почесне місце задля свого українського колориту.

Другим письменником, що пробував збагатити українське письменство творами, взятими з усної людової традиції, був Осип Бодянський, що під псевдонімом Іська Материнки видав 1835 р. три віршовані «Наські українські казки». Поетична вартість тих казок невисока, але книжечка цікава дуже своїм язиком і правописом, а сам автор, зробившися пізніше ученим славістом і професором Московського університету, поклав великі заслуги в науці як видавець «Чтений в Московском обществе истории и древностей»*, яких з кількалітньою перервою зредагував майже сто томів, помістивши в них велику масу історичних, літературних і етнографічних матеріалів, а понад се написав декілька цінних розвідок, в тім числі також «О происхождении и древности славянских письмен»*.

На кінець тридцятих і початок сорокових років припадають літературні дебюти двох українських письменників — Гребінки і Забіли. Євген Гребінка — найкращий байкопис в українськім письменстві; його «Малороссийские приказки» вийшли 1834 р., а під його редакцією вийшов у р. 1841 літературний збірник «Ластівка». В р. 1836 видав Гребінка окремо український переклад Пушкінової поеми «Полтава». Як байкопис займає Гребінка перше місце в нашім письменстві. Його байки визначаються ярким національним і навіть спеціально лівобережним українським колоритом, здоровим гумором і не менше здоровою суспільною і ліберальною тенденцією. По дусі наступник великоруського байкописа Крилова, він, усе-таки, зумів висловити свобідніший дух українського народу. По р. 1841 Гребінка, займаючи урядове становище в Петербурзі, почав писати по-російськи. Із чотирьох томів його російських писань здобула собі деяку популярність у нас повість «Чайковський», — подекуди наслідування Гоголевого «Тараса Бульби», в якій герой кобзарської думи про бурю на Чорнім морі (Олексій Попович) ідентифікується з героєм повісті, Чайковським. Не досягаючи висоти Гоголевої компо-

зиції, повість подавала все-таки деякі образки з життя лівобережного козацтва, більше XVIII, ніж кінця XVI віку, і в галицько-руському перекладі Климковича була улюбленою лектурою галицько-руської молодіжі 60-их і 70-их років.

Другий письменник, якого літературний дебют припадає на кінець 30-их років, був Віктор Забіла, якого вірші, крім трьох друкованих 1841 р. в Гребінчиній «Ластівці», захувалися тільки в рукописах і були опубліковані вповні аж у початку XX століття*. Талант Забіли невисокий; його коротка поетична кар'єра в'яжеться тісно з нещасливим закоханням, після якого він швидко перестав займатися письменством, тільки вряди-годи складаючи принагідні вірші, із яких, мабуть, останнє було гумористичне «Посланіє до Тараса Шевченка» з р. 1844.

До попередників Шевченка з огляду на дух і спосіб писання треба зачислити групу, репрезентовану Амвросієм Метлинським і тими письменниками, яких твори заповнюють п'ять томиків збірки «Южный русский сборник», виданої Метлинським у Харкові 1848 р. Амвросій Метлинський, тоді доцент Харківського, а пізніше професор Київського університету, розпочав свою поетичну діяльність збіркою віршів «Думки і пісні та ще дещо», виданою в Харкові 1839 р., а закінчив чотирма думками і піснями, поміщеними в першім томі «Южнорусского сборника»*. У своїх віршах Метлинський силкується попасти в тон новочасних романтиків, переносячи романтичні мотиви на український грунт. Але в деяких, як «Сирітка», «Старець» і «Максим Глек», стоїть на чисто українськім грунті поетичного опису народного побуту, зближаючися тоном більше до Гребінки, як до Шевченка. Другий томик «Южнорусского сборника» займає простора поема Степана Александрова «Вовкулака», написана в р. 1842 на основі народних вірувань. Александров іде слідами Котляревського, форсуючи іноді, особливо в першій часті своєї поеми, в описі весілля, гумористичний тон «Енеїди» до ступня відомого українського юродства. Одначе, друга часть поеми, в якій змальовано пригоди чоловіка, переміненого в вовка, має значний психологічний і літературний інтерес і заслугує на більшу увагу, ніж яку звертала досі на себе ся поема.

Третій і четвертий томики збірника Метлинського займають дві поеми Михайла Макаровського «Наталя» і «Гараська», із яких одна написана 1844 р., а друга трохи піз-

ніше, одначе, перед 1846 р., у якім автор умер. Обі поеми — наслідування відомих поем чужонародних авторів, а власне «Наталя» — Гетевої «Hermann und Dorothea», а «Гарасько» — Пушкінового «Кавказского пленника». «Наталя» оброблена старанніше, коломийковим складом і не без таланту, малює сільську ідилію сватання чужосільної дівчини-сироти багатим хазяїном. В поемі «Гарасько», що виглядає більше на переклад, як на наслідування, автор далеко менше вміє попасти в тон Пушкіна, ніж би сього можна було бажати. Взагалі талант Макаровського дуже невисокий, у віршах часто римована проза, також невисокої вартості, та й знайомість народного життя зовсім невелика.

Останній томик «Сборника» Метлинського займає Квітчина драма «Щира любов», писана російською мовою з виїмком української ролі Галочки. Поміщені в першім томику вірші Михайла Петренка мають дуже малу поетичну, а ще меншу язикову вартість.

«Южнорусский сборник» важний ще тим, що про кождого з уміщених там авторів видавець подав короткі біографічні нариси, які при деяких, особливо Александрові і Макаровськім, лишилися досі одинокими доступними нам джерелами.

На принагідну згадку в історії українського письменства доби перед замітним впливом Шевченка заслугує також «Молодик на 1844 год, украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким, Харьков 1843» в двох томах. Перший том містить наукові праці і матеріали, писані російською мовою, в тім числі статтю В. Н. Каразіна «Взгляд на украинскую старину», М. Костомарова «Первые войны малороссийских козаков с поляками», К. Сементовського* «Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам», А. В. «Несколько слов об Иване Купале», першу часть статті Костомарова «Русско-польские вельможи» і його статтю, писану під псевдонімом Єремії Галки, «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке». У другім томі*, крім російського перекладу драми Корженьовського «Пятый акт», міститься т[ак] зв[аний] «Малороссийский отдел», у якім поміщено оповідання Основ'яненка «Перекотиполе», дві прозові казки Костомарова, збірочку 25-ьох народних пісень, вірші Шевченка, Костомарова, Якова Щоголева, Олександра Чужбинського, Михайла Петренка, І. Левченка і коротеньку епіграму Бодянського.

Додамо, що на кінці першого тому помішено російський переклад оди Сапфони, доконаний Котляревським, а на початку другого тому дуже гарно виконані портрети Котляревського з подобизною власноручного підпису і козака Климовського*, українського віршописа XVIII віку.

XXXIV. ІСТОРИКИ УКРАЇНИ ПЕРЕД КОСТОМАРОВИМ

Нема сумніву, що розуміння і представлення історії краю можна уважати найкращим мірилом ступня національної свідомості у тих інтелігентів, що займаються писанням історії, і у тої публіки, якої погляди вони висловлюють і для якої пишуть свої твори. Коли з сього становища поглянемо на те, що можна зачислити до історіографії України XVIII і першої половини XIX віку, то можемо сказати, що хоч як низько іноді, особливо в половині XVIII віку, падало чуття української самосвідомості в українських інтелігентів, то, все-таки, скрізь чи то в просторих і заповнених буденними дрібницями дневниках Ханенка та Марковича, чи в таких, аж надміру козакофільських творах, як історія Рігельмана, можна догляпути сліди місцевого українського патріотизму і замилування до місцевої, рідної старовини. У попередніх розділах я полишив на боці численні дневники і спомини різних українських інтелігентів чи то задля їх мінімальної або й ніякої літературної і язикової вартості, чи то тому, що вони недоступні мені (пр[иміром], обговорені Драгомановим у другім томі «Громади» спомини ніжинця Вінського*, друковані в «Русском архиве» *1878 р.), і згадаю тут ближче про трьох визначніших письменників, що при кінці XVIII і в першій половині XIX віку подали просторі курси історії південноруського народу, а власне про т[ак] зв[ану] «Історію русов», приписувану визначному білоруському єпископові Георгію Кониському, а, властиво, написану українським дворянином Полетикою, далі про дві просторі праці: Бантиша-Каменського «История Малой России»* та п'ятитомову «Историю Малороссии» Миколи Маркевича.

В р. 1767* скликана була до Петербурга з цілого російського царства Комісія депутатів для виробу проекту «Устава об уложении», щось вроді конституції. Від українського дворянства Полтавської губернії висланий був між іншими

Григорій Полетика*, який після довшого приготування предложив Комісії свій проект політичного устрою Південної Русі, оснований, буцім-то, на старих королівських і козацьких привілеях і законах. Для мотивування сього проекту він уложив меморіал, буцім-то, на основі достарченого йому його бувшим учителем і ректором Київської духовної академії, а пізнішим білоруським архієпископом Георгієм Кониським тексту літописця під [заголовком] «История русов или Малой России». Комітет депутатів у Петербурзі по многих засіданнях був розв'язаний 1768 р.*, а «История русов» чи то в тій формі, як була уложена перед тим, чи, може, в пізнішім обробленні самого Полетики заховалася зразу в родині Полетик, а пізніще розійшлася в численних копіях по різних українських шляхетських домах і служила джерелом для фальшованих дум про найстарші часи козацтва, опублікованих Срезневським у його «Запорожской старине» і передрукованих почасти Кулішем у його молодечім творі «Україна», а також — джерелом деяких молодечих стихотворів Шевченка. Текст літописця був опублікований уперве Бодянським у Москві 1846 р. як окрема книжка «Чтений», а один із рукописів дістався також до Галичини. Бодянський і інші пізніші історики уважали сей літописець твором Георгія Конисього, опираючися на словах «Предисловия», в якому сказано: «Известный ученостью и знатностью депутат шляхетства малороссийского господин Полетыка, отправляясь по должности депутатства в великую опую Имперскую комиссию для сочинения проекта нового уложения, имел надобность необходимую отыскать отечественную историю. Он относился о сем к первоначальному учителю своему, архиепископу белорусскому Георгию Конискому, который был природный малороссианин и долголетно находился в Киевской академии префектом и ректором. И сей-то архиерей сообщил господину Полетыке летопись или историю сию, уверяя архипастырски, что она ведена с давних лет в кафедральном Могилевском монастыре искусными людьми, сносившимись о нужных сведениях с учеными мужами Киевской академии и разных знатнейших малороссийских монастырей, а паче тех, в коих проживал монахом Юрий Хмельницкий, прежде бывший гетман малороссийский, оставивший в них многие записки и бумаги отца своего, гетмана Зиновия Хмельницкого, и самые журналы достопамятностей и деяний национальных, и что при том она вновь им пересмотрена и исправлена.

Господин Полетыка, сличив ее со многими другими летописями малороссийскими и нашед от тех превосходнейшею, всегда ее держался в справках и сочинениях по Комиссии. Итак история сия, прошедшая столько отличных умов, кажется, должна быть достоверною».

Пізніші досліди показали, що ані сама «Історія», ані її авторство — зовсім недостовірні. З новіших дослідів виходить, що ся «Історія» була написана без участі Георгія Кониського, правдоподібно самим Полетикою, з виразною політичною тенденцією представити козацтво і загалом увесь український народ як самостійну цілість, що з Польщею, і з Литвою, і, нарешті, з Росією лучилася і повинна лучитися на основі свободи і рівності під окликом: «Вільні з вільними, рівні з рівними». Автор проводить сей погляд консеквентно від часів завоювання Казіміра Великого аж до часів Хмельницького. Історія козацтва проведена прагматично і так само фантастично майже через увесь XVI вік і потім через половину XVII в. аж до Хмельницького. Автору відома ціла маса козацьких старшин і гетьманів перед Конашевичем і Хмельницьким, а про козацькі походи XVI і XVII в. він оповідає епічним стилем вроді Гоголевого «Тараса Бульби». Оповідання кінчиться 1704 р. і не доходить до погрому Мазепи* під Полтавою.

«История русов» служила основою для обох пізніших істориків України — Бантиша-Каменського і Миколи Маркевича, які приймали канву «Истории русов» для XVI і XVII віків, доповнюючи її декуди звістками з інших, переважно польських, істориків, особливо про часи Хмельниччини. Бантиша-Каменського «История Малой России» вийшла уперве 1822 р. у чотирьох томах*, а «История Малороссии» Маркевича вийшла 1842—43 рр.* в п'яти томах. Обі сі історії, в своїй прагматичній часті залежні від «Истории русов» і позбавлені наукової вартості, подають, одначе, багато бібліографічного і документального матеріалу для XVIII в., і в тім головна їх вартість також для новіших істориків.

Микола Маркевич заслугує надто на увагу як автор «Украинских мелодий», виданих 1831 р. російською мовою, і згаданої вже етнографічної збірки* про обичаї і вірування малоросіян, виданої по смерті автора 1860 р.*, в якій міститься також текст київської вертепної гри.

XXXV. ВІДРОДЖЕННЯ В ГАЛИЧИНІ ДО р. 1848

Розвій національної свідомості в Галичині ішов значно відмінною дорогою, як на Україні, та сьогодні не можна вже сказати, щоб обі сі течії були зовсім незалежні одна від одної. Торговельні і загалом товариські зносини між австрійською Галичиною і російською Україною при кінці XVIII в. і в першій половині XIX в. були частіші і тривкіші, ніж у другій половині XIX віку. На се впливали незабуті ще державні традиції Польщі та різні міщанські і купецькі інтереси, пр[иміром], торгівля солі, збіжжя і худоби. Не диво, що тими самими дорогами, як інші товари, ходили також книжки, рукописи і інші культурні здобутки. Маємо відомості, що вже в перших роках XIX в. в Галичині відомі були друковані або копійовані примірники «Слова о полку Ігореві» і «Енеїди» Котляревського. Інтерес до народного життя збуджували місцеві публікації вроді Червінського*» Ruś Zadniestrska» з р. 1811, виданий професорами Львівського університету календар «Der Pilger von Lemberg» («Pielgrzym Lwowski»)* (1821—22 р.), в якім уперве друкувалися руські пісні народні в руськім тексті і в німецькім перекладі. В р. 1829 вийшла в Дрездені книжечка молодого галицького поета Вікентія Поля*, пізнішого голосного польського поета і сина львівського урядника Pohlá, «Ruthenische Volkslieder», в якій подано в дуже свобіднім німецькім перекладі кількадесят галицько-руських пісень. В р. 1833* вийшла далеко важніша, багата збірка «Pieśni ludu Polskiego i Ruskiego w Galicyi, zebrał Wacław z Oleska» в двох томах, із яких один містив тексти, а другий музику пісень, списану Ліпінським*. Збірка попереджена була просторою передмовою редактора, губерніального радника, а пізніше губернатора Галичини, Вацлава Залеського. Збірка, друкована латинськими буквами, показалася далеко багатшою в руській часті, ніж у польській, хоча пісні в рамах певного методичного розкладу друковані були всуміш польські з руськими. В передмові автор широко розводиться про важність народної поезії для пізнання народності взагалі, але не подає докладних відомостей про те, відки брав тексти своїх пісень. Роздивляючися тепер у збірці, бачимо, що дуже значна часть поміщених там пісень узята не просто з уст народу, але зі старших писаних польських і руських спі-

ванників XVIII і початку XIX віку, в яких обік пісень справді народних широке місце займали популярні вірші відомих авторів або не менше популярні вірші двірських співаків та мандрівних школярів. В польській часті збірки Вацлава з Олеська знаходимо, пр[иміром], популярну романсу Карпінського*: «Filon i Laura», а в руській часті деякі вірші Добриловського. В усякім разі збірка Вацлава з Олеська мала значний вплив на галицько-руську суспільність, особливо попівство, в якому будила наївну амбіцію, що й руська мова може похвалитися численними піснями, які надаються до співання не лише в простій, хлопській хаті, але також у інтелігентнім товаристві.

З такого інтелігентного руського товариства, з попівських родин, що ще від часів Польщі зберігали стару руську традицію, а в новіших австрійських школах придбали дещо ширшу освіту, вийшли піонери нового національного відродження Галицької Русі — Маркіян Шашкевич, Яків Головацький і Іван Вагилевич, що в р. 1833 у Львівській духовній семінарії визначилися в крузі руських питомців як «Руська трійця» і зложили матеріал для видання літературної збірки «Зоря», що мала бути виразом нових, щиронародних і заразом слов'янофільських змагань галицько-руської молодіжі. Цензура не пустила в світ сієї збірки, але натомість не ставила перешкод виданню книжки Лозинського «Ruskoje Wesile» і досить оживленій полеміці про те, чи не краще б русинам уживати латинки замість гражданки або кирилиці, полеміці, в якій опонентом Лозинського виступив Маркіян Шашкевич із своєю брошурою «Azbuka i Abecadło».

Змагання «Руської трійці» знайшли менше повний, але, все-таки, добрий вираз у «Русалці Дністровій», виданій 1837 р. в Будині* на Угорщині, яка, крім творів Шашкевича, Головацького і Вагилевича, містила багату збірку народних пісень. На жаль, цензурна заборона не дала «Русалці Дністровій» розійтися так широко серед галицько-руської публіки, як вона на се заслугувала, але, все-таки, кількадесят примірників розійшлося по руках визначніших русинів, а решта аж по р. 1848 могла піти в книгарський торг.

Найталановитіший член «Руської трійці» Маркіян Шашкевич умер молодо, не вспівши розвинути як слід свого таланту, а найбільша часть його літературної спадщини побачила світ аж у першім томі «Вінка» 1846* р. та в піз-

ніших виданнях. Як поет, оповідач, кореспондент і проповідник, Шашкевич — людина наскрізь симпатична, щира і проста, огріта неложною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги як у штуці, так і в житті. Зовсім інша була доля двох його товаришів. Вагилевич, вчасно, ще в семінарських мурах, познайомившися з польськими письменниками, почав писати польською мовою і, крім двох руських віршів «Мадей» та «Джулин і Калина» і прозової передмови до «Русалки Дністрової», не друкував по-руськи майже нічого. Натомість у польських часописах 40-х років друкував цілий ряд віршів і наукових розвідок польською мовою, а в часописі чеського музею* — декілька розвідок чеською мовою. В р. 1848 до нього підійшла покуса з польського боку виступити в обороні польсько-руської згоди, і він почав видавати руською мовою латинськими буквами часопис «Ruskyj Dnewnyk»*, якого, одначе, вийшло лише кілька номерів. Окрім політичних статей, Вагилевич помістив у тих номерах декілька гумористичних оповідань і економічну розвідку «Widkie wziały sia pany j łany».

Ся коротка публіцистична діяльність мала фатальний наслідок у житті Вагилевича, бо він, висвячений 1844 р. на священика і маючи адміністрацію у Ланівцях, покинув сю адміністрацію і перенісся з родиною до Львова, а потім, не можучи дістати парафії, перейшов на протестантизм і осів у Львові. Він дістав по великих клопотах дуже лихо платне місце при бібліотеці Оссолінських, де вложив велику силу праці в нове видання словника Лінде*, а надто порозпочинав багато наукових праць про початки слов'янщини і Польщі, які лишилися в рукописах. Пізніше дістав місце при міськім архіві у Львові. Його матеріальні відносини, здавалося, поліпшилися настільки, що закупив маленький міщанський домик на одній із пустих тоді вулиць, поперечних до Зеленої, яка тепер має назву вул. Вагилевича. На тій посаді він і вмер, не вспівши видобутися з дуже прикрих матеріальних відносин. Із його дуже багатої рукописної спадщини заховалося дещо в бібліотеці Оссолінських, в тім числі філологічний коментарій до «Слова о полку Ігореві» (до сієї праці Вагилевича, написаної по-польськи, приложена в тім самім рукописнім томі також польська праця Жеготи Паулі про «Слово о полку Ігореві»), збірка староруських грамот і збірка 33 колядок. Між рукописами Народного дому заховалися

між іншими уривки слов'янської демонології і багата збірка колядок, 280 номерів.

Третій член «Руської трійці», Яків Головацький, здобув собі найвидніше становище, бо, пробувши до 1848 р. на парафії в Микитинцях, був іменований першим професором руської мови на Львівськім університеті і пробув на тій посаді від р. 1849 — 1867. Змушений зрезигнувати з сієї посади, він емігрував до Росії і дожив свого віку у Вільні як голова тамошньої Археографічної комісії. В письменстві зазначився Головацький перед своєю університетською кар'єрою як видавець «Русалки Дністрової» 1837 р., приповідок Ількевича 1841 р. і «Вінка русинам на обжинки» 1846 р. (оба остатні видання були друковані у Відні, а другий том «Вінка» 1847 р. був редагований братом Якова, Іваном Головацьким). В обох томах «Вінка» Яків Головацький помістив значне число етнографічних записок, надто в часописі чеського музею замітну статтю «Подорож по Галицькій і Угорській Русі». Та найважніша його праця з того часу, яка в своїм часі зробила велику сенсацію серед галицько-руської суспільності, була простора стаття «Zustände der Russinen», поміщена 1846 р. в Йорданових «Jahrbücher für Slavische Literatur». Від р. 1849 Головацький опублікував декілька наукових розвідок* у Львові, в тім числі «Три вступительні преподавання», в яких виложено план історії південноруської літератури та нарис її найважніших моментів. «Очерк основания Галицко-русской матицы», важний як документ про з'їзд руських учених восени 1848 р. Третя його публікація «Zur galizischen Schrift-und Sprachfrage» (1860 р.) викликала правдивий політичний скандал, скомпромітувавши тодішнього намісника Голуховського через опублікування офіціальних документів про наради анкети, скликаної з ініціативи губерніального радника Їречка і інспектора Черкаського в справі примусового заведення латинських букв для руських видань. Публікація Головацького є й досі головним джерелом для історії т[ак] зв[аної] азбучної війни, що розгорілася була в Східній Галичині в рр. 1858—60. Для студій староруської мови Головацький видав хрестоматію староруського письменства*, як на свій час досить багату і добре дібрану. Ще бувши в Галичині, і пізніше в Росії, він публікував немало праць про галицько-руські відносини, а також про інші справи з обсягу славістики російською мовою в різних росій-

ських часописах, а найважнішими його науковими працями були «Дополнительный очерк до библиографии Ундольского», «Русский географический словарь» і чотиритомова збірка «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» з просторою географічно-етнографічною передмовою, друкована зразу частями в «Чтениях общества истории и древностей» в Москві, а потім окремою відбиткою.

XXXVI. ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Поява Шевченкового «Кобзаря» 1840 р. в Петербурзі мусить уважатися епохальною датою в розвою українського письменства, другою після «Енеїди» Котляревського. Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої холодної води, заясніла невідомою досі в українськім письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову. Були се немов народні пісні, та, проте, щось зовсім від них відмінне, наскрізь індивідуальне. Автор тієї книжечки, перед двома роками викуплений кріпак, був тоді вільним слухачем Академії художеств* і кандидатом на маляра, мав уже 27 літ від уродження і перебув дуже невеселу кар'єру сільського школяра, хлопця-приблуди, панського локайчука, ученика італійського маляра Лампі у Варшаві*, що 1830 р., по вибуху польского повстання у Варшаві, змушений був під солдатським конвоєм перебути пішки дорогу з Варшави до Петербурга і тут був відданий своїм паном на помічника покойового маляра. Молодий чоловік, викуплений на свободу старанням земляка Гребінки, протекцією поета Жуковського і щедрістю маляра Брюллова*, який на ціль викуплення Шевченка намалював портрет Жуковського, закуплений царицею за 2 500 рублів, жив досить свобідно в товаристві Сошенка* на кавалерській квартирі і в хвилях свобідних від малярського заняття та товариських гулянок складав вірші, що плили йому свобідно з-під пера, і не дбав зразу про їх опублікування. Тільки приїжджий молодий поміщик Мартос*, побачивши у нього на бюрку вірш «Тарасова ніч», дописаний до слів:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісті,

зацікавився поетом і його поезіями і видав своїм накладом томик, що став початком нової ери українського письменства. Яке враження зробив сей томик на Україні, бачимо найкраще з листа Квітки-Основ'яненка до Шевченка*, що привітав недавно викупленого кріпака як рідного брата і творця нового слова.

Поетична діяльність Шевченка, тісно зв'язана з ходом його дальшого життя, розпадається на дві часті, яких граничною лінією було його арештування в початку 1847 р. Перша доба Шевченкової діяльності характеризується переважно епічними творами, взятими почасти з життя сучасного народу, з української історії, козацьких і гайдамацьких часів. В поемах із народного життя, чи вони мають більш епічний, чи більше баладовий характер, Шевченка цікавить, головно, доля жінки, її радощі і горе. Поеми «Катерина», «Наймичка», «Черниця Мар'яна», «Відьма», так само, як балади «Причинна», «Тополя», «Утоплена», обі «Хустини»*, «Русалка», малюють, звичайно, кохання дівчини з таким чи іншим нещасливим наслідком. Історичні поеми такі, як «Тарасова ніч» і «Вибір Наливайка»* основані на «Истории русов», коли натомість «Гамалія» і «Іван Підкова» були свобідними витворами авторової фантазії, основаними, одначе, на козацькій традиції. В поемі «Гайдамаки», виданій 1841 р., Шевченко пробував зложити простору епопею народного руху, найближчого до його часу і доконаного в місцевості, недалекій від місця його вродження, але сама вдача його таланту, в основі ліричного, і вироблена ним оригінальна манера віршування не позволили йому виконати суцільний епічний твір, тим більше, що сама традиція про уманську різню 1768 р., яка лягла в основу поеми «Гайдамаки», була в народній пам'яті настільки неясна і уривкова, що не могла дати йому тему для якоїсь одної психологічної драми, яка могла бути двигачем епічної поеми. От тим-то Шевченко здобувся лише на те, що в основу своєї поеми поклав любовну історію між Яремою і Оксаною, яку зробив дочкою мліївського титаря Кушніра, якого смерть не мала ніякого зв'язку з уманською різнею і якого побут Шевченко в першій редакції своєї поеми переніс до Вільшани. В самім описі уманської різні разом з епізодами, які попереджають її у Шевченка, і зовсім не відповідають історичній дійсності, героями являються ватажки Залізняк* і Гонта,* причім Шевченко з Гонти робить українського

Брута*, що невідомо для якої цілі мордує свої діти для того тільки, що вони католики.

В р. 1843—4 Шевченко пробував довший час на Україні, вештаючися як маляр по різних сторонах правого і лівого боку Дніпра, і тут під невідомими нам ближче впливами у нього являються радикальні політичні думки, що зазначуються в поезії критичним відношенням до козацтва і гетьманщини, а далі такими поемами, як «Сон» і «Кавказ». Впливові кружка Кирило-Мефодієвого братства можна приписати поеми «Посланіє до живих і мертвих» та «Гус»* із посвятою Шафарику, в якій уперше і найкраще сформульовано ідею слов'янської федерації:

Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами.

Арештування членів Кирило-Мефодієвого братства, до якого Шевченко фактично не належав, дало, одначе, привід також до його арештування, а знайдені при нім поезії, особливо поема «Сон», у якій цар Николай добачив особисту образу його жінки, дали причину до його доживотного заслання в солдати з місцем служби в Оренбурзькім краю без права вислуги і з забороною писати та малювати. Хоч як важкий був сей засуд, одначе, направду життя Шевченка в солдатах не було таке тяжке і безплідне. Навпаки, він здужав у часі свого побуту на тім засланні не тільки нарисувати і намалювати велику силу малюнків, в тім числі багатий альбом видів і типів киргизької пустині за Аралом, яку звидів як учасник експедиції академіка Бера,* приділений до неї як матрос, але також написати немало поетичного добра та листів. Ув'язнення в Петропавловській кріпості в Петербурзі і дальший побут Шевченка на засланні зазначилися рядом прекрасних ліричних поезій, у яких суб'єктивна лірика Шевченка доходить до найвищих вершин трагічної простоти і зворушливої щирості. На засланні постали також такі прекрасні епічні твори, як «Чернець», «Титарівна», «Петрусь» і «Княжна», сі дві останні — правдиві архітвори Шевченкової епіки. Крім того, на засланні Шевченко, потішаючи себе надією літературного заробітку, написав довгий ряд оповідань російською мовою, які, одначе, за його життя не дочекалися друку*.

Ще на засланні фантазія Шевченка почала займатися темами релігійно-соціального змісту. Там була написана

поемка «Цар і», а по повороті з заслання дві більші поеми «Неофіти» і «Марія». В усіх сих поемах Шевченко являється вільнодумцем вроді старих християн, у яких з основною релігійністю в'яжеться протест проти царського деспотизму і соціальної несправедливості. Вернувши з заслання з кінцем 1857 р., Шевченко по довшім побуті в Новгороді* і Москві був допущений до Петербурга, відси ще раз 1859 р. їздив на Україну, де, одначе, по короткім побуті був арештований і відправлений назад до Петербурга, де вмер 10-го марта 1861 р. Його тіло перевезено пізніше до Киева, а відси до Канева, де над його домовиною висипано високу могилу.

Шевченко займає в нашім письменстві чільне місце, як поет зовсім самостійний і одинокий у своїм роді, який невважаючи на всі лихоліття його життя, на всі хиби виховання, зміг піднестися до найвищих висот поетичного вітхнення і психологічної обсервації, а також як маляр і рисовник займає видне місце в історії української штуки. По нім лишилася також значна кількість листів і «Дневник», ведений російською мовою, а також драма «Назар Стодоля», яка доказує, що і в драматичній штуці він при кращих обставинах міг би був заняти видне місце. Дві його поеми, писані російською мовою «Слепая» і «Тризна», лиш подекуди виявляють сліди Шевченкового таланту, а загалом многословні і дальші від живої дійсності, ніж його українські поеми. Зрештою «Слепая» являється прототипом почасти «Марини», почасти «Відьми», і з сего погляду як один із найперших творів Шевченка являється інтересним документом для психології його поетичної творчості.

Твори Шевченка за його життя терпіли багато від цензурних заборон, так що деякі з них були друковані з більшими або меншими пропусками, а інші ходили по руках у відписах і попадали іноді в друк за границею Росії, в Німеччині і Австрії. В р. 1860 вийшло в Петербурзі накладом Семиренка перше збірне видання «Кобзаря» під доглядом самого Шевченка*. Значне число нових поезій Шевченка друковано в книжках українського вісника «Основа», а перше, скільки тоді можна було, повне видання «Кобзаря», значно збагачене проти видання в 1860 р., вийшло в Петербурзі 1867 р. накладом Кожанчикова*. Рівночасно з тим виданням почасти з його копій, а почасти з інших творів, що перед тим були друковані в «Вечер-

ницях» і «Меті», надруковано у Львові двотомове видання п[ід] з[аголовком] «Поезії Тараса Шевченка» накладом львівської української громади, під фірмою Корнила Сушкевича*. З пізніших видань найважніше було двотомове видання в Празі 1876—7 р., поділене з утилітарного погляду на поезії дозволені і недозволені в Росії. Нове повне видання своїм власним правописом і стереотиповим друком задумав був видати М. Драгоманов у Женеві, але се видання, незважаючи на значні приготування, якось не дійшло до діла. Натомість у тій же Женеві 1876 р. вийшло малесеньке мініатюрове видання «Кобзаря» заходом Сірка і Кузьми*, далі накладом Драгоманова вийшла латинськими буквами з його інтересною передмовою «Marja maty Isusova», там же рівночасно надрукована також у російському перекладі, а 1889 р. вийшли його ж накладом «Поезії Т. Г. Шевченка, недозволені в Росії»*, зі значними відмінами проти другого тому празького видання.

Культ Шевченка в Галичині викликав значне число більших або менших видань-виборів із поезії Шевченка, більше або менше кастрованих відповідно до вимогів чи то шкільної педагогії, чи то взагалі «естетичного» смаку «нашої публіки». Першим повним і науково обробленим виданням мало бути задумане Товариством ім. Шевченка видання збірними силами, яке, одначе, фактично взяв у свої руки сам проф. Омелян Огоновський*. Його двотомове видання з р. 1893 не було, одначе, ані повне, ані науково оброблене, і своєю науковою вартістю щодо тексту не стояло навіть на висоті празького «Кобзаря». Значно повніше, але значно гірше упорядковане, популярне видання приготовив Юліан Романчук* і видав коштом товариства «Просвіта» в однім томі.

Нова доба для публікації Шевченка почалася тільки з р. 1906, коли з конституцією в Росії явилася можність викопати з архіву департаменту поліції рукописну збірку поезій Шевченка з літ 1844—46, в якій, між іншим, знайшовся повний текст поеми «Гус». Рівночасно український письменник Василь Доманицький* зайнявся спеціально розшуканням і простудіюванням рукописів чи то власноручних Шевченкових, чи то копій, поправлюваних його рукою. Добутки сього досліду були багаті над усякі сподівання. Вони поперед усього дали можність справдити хронологічно майже день за днем мало що не всі поезії Шевченка, а, по-друге, виявили масу варіантів, дописува-

них Шевченком різними часами чи то на власних рукописах, чи то на чужих копіях його творів, і дали дуже добре поняття про ту невтомну і довголітню працю, яку прикладав Шевченко до шліфування своїх віршів, дбаючи про вияснення і заокруглення думок, точність і прецизію вислову і гармонійність вірша. На основі сих дослідів Доманицького, опублікованих у «Киевской старине» 1907, вийшло в р. 1907—8 з поручення Наукового товариства ім. Шевченка доконане мною перше, справді критичне видання п[ід] з[аголовком] «Кобзар Тараса Шевченка», відмінне від усіх попередніх видань не тільки строго проведеним хронологічним упорядкуванням з деякими, одначе, відступленнями, особливо в початку першого тому, де замість хронологічного порядку задержано порядок віршів першого видання «Кобзаря» з р. 1840. Друга характерна відміна мого видання — се реконструкція тексту на основі добору найкращих варіантів і пізніших доповнень самого Шевченка. Багатий варіантовий апарат, т[ак] зв[ані] варіанти, які не увійшли в текст, а їх буває часом три або чотири, поміщено в нотках. Третя відміна мого видання від усіх попередніх лежить у тім, що пропущено драму «Назар Стодоля», а натомість включено у видання обі російські поєми, причім видання «Тризны», опубліковане «Киевской старино́й», справлено і доповнено після Шевченкового перводруку з р. 1843*.

XXXVII. КОСТОМАРОВ І КУЛІШ

Костомаров і Куліш, оба разом із Вороніжчини, майже однолітці —се два визначні таланти і діячі, що обік Шевченка розпочали нову добу українського літературного і загалом духового розвою. Оба високо освічені в противенстві до Шевченка, оба зразу вчителі вищих шкіл, вони зразу приятелі, пізніше пішли різними дорогами і в деяких точках розійшлися діаметрально.

Микола Костомаров виступив на літературне поле ще перед Шевченком, видаючи під псевдонімом Єремії Галки 1838 р. в Харкові українську драму «Сава Чалий», 1839 р. там же збірку «Українські балади», а 1840 р. там же збірку «Вітка». Було в тих віршованих творах дещо відмінне від усіх інших сучасних українських творів, щось енергічне, хоч здержане, в усякім разі, характерне, хоч не блискуче.

Перейшовши з Харкова до Києва на гімназіального вчителя, Костомаров від поезії перейшов до науки, а власне до дослідів над історією українського народу, яка відтоді сталася головною темою його життєвої праці. В сорокових роках Костомаров у Києві зробився осередком невеличкої тайної організації, відомої під іменем Кирило-Мефодієвого братства, якої метою було підготування української інтелігенції до боротьби з царським автократизмом, з кріпацтвом народу і з іншими хибами суспільного устрою Росії. Із Харкова виніс Костомаров слов'янські симпатії, і для того в основу Кирило-Мефодієвого братства лягла також думка про федеральну злуку слов'янських племен під проводом Росії. В кружку гарячої молодіжі, переважно синів українських поміщиків, велися оживлені розмови про програму сього братства. Наслідком доносу студента Петрова, що підслухував ті розмови, арештовано всіх братчиків, в тім числі поперед усього також і Костомарова, і відвезено всіх до Петербурга. По досить довгім слідстві Костомарова без суду, т[ак] зв[аним] адміністративним порядком, яким тоді рішалися всі найважніші політичні справи в Росії, заслано до Вятки, де він пробув несповна три роки. Відси перенесено його до Саратова, де він познайомився, між іншим, з двома студентами, що мали пізніше відіграти визначні ролі в російськім письменстві, а власне з Данилом Мордовцем і Олександром Пипіним. До спілки з Мордовцем він видав у Саратові 1859 р. «Малорусский литературный сборник», у якім помістив багату збірку українських народних пісень, зібраних на Волині (усіх 202 п[оме]ри) і чотири казки. Із Саратова його 1860 р. покликано до Петербурга на кафедру російської історії, бо за час свого побуту в Саратові він здужав на основі пильних студій написати і видати двотомову монографію про Богдана Хмельницького, яка відразу зробила йому славу одного з найліпших істориків Росії. Разом із ним покликаний був на кафедру також і Пипін, який рік перед тим виробив собі поважне ім'я своєю і досі неперестарілою працею «Очерк литературной истории древнерусских повестей и сказок»*, друкованою в Записках Петербурзької Академії.

Університетська кар'єра двох сих учених була дуже коротка, бо вже 1861 р. наслідком студентських розрухів вони оба разом з іншими професорами ліберального напрямку покинули кафедри, щоб ніколи більше не вертати

до них. Костомаров зайняв одно з чільних місць у редакції «Основи», де помістив ряд статей, писаних російською і українською мовою, із яких найважніші були «Мысли о федеративном начале истории древней Руси», «Християнство і кріпацтво» та «Суд чехів над собою», обі остатні писані по-українськи. Решту свого життя Костомаров провів у Петербурзі, де повидавав чи то в різних журналах, чи окремими книгами довший ряд цінних монографій, переважно з історії українського народу, не нехтуючи, одначе, також історією великоруського народу, для якої дав многоцінні причинки в своїх просторих книгах «Севернорусские народоправства» та «Смутное время московского государства». В остатніх роках свого життя він присвятив дві просторі монографії часам української гетьманщини після Хмельницького, а власне «Руїна», і «Мазепа і мазепинці». Із його російських праць згадати ще треба досить простору, але досить примітивним способом роблену статтю «Южнорусское козачество в своих песнях и думах». Важна з многих поглядів його «Русская история в биографиях ее главных деятелей»*— одинокий твір Костомарова перекладений вповні на німецьку, а в виборі на українську мову.

Від часу до часу Костомаров виступав також як публіцист, забираючи голос, між іншим, в обороні прав українського язика, особливо в часи тяжких цензурних переслідувань. Його відзиви відзначалися уміркованим лібералізмом, який поперед усього старався відвернути підозріння про український сепаратизм. Крім спеціально-історичних праць, Костомаров написав ряд коротших або довших оповідань, деякі під псевдонімом Богучарського; найвизначніші з його оповідань «Кудеяр», повість із часів Івана Грозного, і «Чернігівка», обі, так само, як більша часть його історичних монографій, перекладені в Галичині на нашу мову*.

Зовсім інша була літературна і політична кар'єра Куліша. Наділений великим талантом, але ще більшою амбіцією, Куліш протягом свого довгого життя переходив найрізніші зміни, топтав, найрізніші сліди, виступав у найрізніших ролях і полишив по собі багату літературну спадщину, в якій, обік цінного, було багато схибленого, багато суперечностей, а майже ніщо не викінчене так, як би можна було надіятися від його великого таланту.

Свою літературну діяльність розпочав Куліш 1843 р. книжкою «Україна», в якій віршами в стилі козацьких

дум або виривками з автентичних і фальшованих дум представлено нібито історію «од початку України до батька Хмельницького». Ся книжка, тепер велика бібліографічна рідкість, має дуже малий літературний інтерес. В сорокових роках Куліш помістив ще деякі праці про Україну російською мовою в різних російських журналах і передав Бодянському значну збірку народних оповідань, не так, може, дослівно записаних із уст народу, як радше стилізованих збирачем. Ся збірка була тоді ж надрукована для «Чтений», але наслідком арештування Куліша в початку 1847 р. разом з Костомаровим і Шевченком лишилася в магазині «Чтений» і побачила світ тільки півстоліття пізніше в тих же «Чтениях».

В лютім 1847 р. арештовано Куліша в Варшаві під час його шлюбної подорожі за границю за участь у Кирило-Мефодієвім братстві і, хоча сієї участі йому не доказано, його, все-таки, вислано на заслання до Калуги. Вже в 1850 р*. він був вільний і осів у Петербурзі, де в тім же році видав свою двотомову збірку «Записки о Южной Руси», в яку увійшла значна часть того матеріалу, що був переданий Бодянському, а надто інші записки автора і навіть Шевченкова поема «Наймичка». Слідуючого року Куліш завів свою власну друкарню, в якій повидавав твори давніших українських письменників — Котляревського і Квітки, а з пізніших — «Народні оповідання» Марка Вовчка, а надто зі своїх — «Граматку» 1857 і другу «Граматку» 1861 р. та просторий історичний роман «Чорна рада» 1857 р.* Тоді ж задумав Куліш видавати періодичне видання українських творів різних авторів і як першу пробу такого видання випустив у р. 1860 альманах «Хату», в якій, крім самого видавця, взяли участь Шевченко, Марко Вовчок, а уперве виступили на літературне поле Кузьменко, Ганна Барвінок (жінка Куліша, Олександра Білозерська) і Номис. Тим часом шурин Куліша Білозерський* одержав цензурний дозвіл на видавання українського вісника «Основа», і Куліш, занехавши план власного видання, пристав до редакції «Основи» як її головний співробітник. Там він помістив ряд статей критичного змісту російською мовою про українського віршописа Климентія з XVIII в., Котляревського і Гоголя, надто проби популяризації української історії: «Початки української історії од найдавніших часів», «Хмельниччина» і «Виговщина», які рівночасно повиходили окремими книжками,

оповідання «Орися» і «Циган» і ряд віршів та поем п[ід] з[аголовком] «Досвітки». В «Основі» вів Куліш також огляд українських книжок і писав під різними псевдонімами або безіменно принагідні кореспонденції та редакційні статті.

По упадку «Основи» при кінці 1862 р. Куліш мусив також ліквідувати свою друкарню і переїхав на Україну до свого хутора Мотронівки. Часи реакції після польського повстання 1863 р. захопили Куліша в мутну течію обрусителів. Він одержав урядову посаду при варшавському генерал-губернаторі і зазначив своє офіціальне становище сотрудництвом в обрусительнім «Вестнике Юго-Западной России» та протегуванням галицько-руської еміграції до Холмщини і Підляшшя з метою оправославлення тамошніх уніатів; та по кількох роках, під натиском обставин, уступив із сієї посади. Кількалітній побут у Варшаві мав великий і досить фатальний вплив на погляди Куліша. Він познайомився ближче з польською аристократією, і йому заімпонувала дуже польська шляхетська традиція з її мнимою культурною місією на Україні.

Ще пробуваючи у Варшаві, Куліш нав'язав зносини з галичанами і почав містити свої твори в галицьких українофільських виданнях. У Галичині ім'я Куліша здобуло собі зразу велику популярність, тим більше, що українофільські видання прийняли його правопис, прозваний тут «кулішівкою». Та вже в половині 70-тих років Куліш, значно скомпрометований перед тим у Росії, скомпрометував себе також у Галичині не тільки своїми особистими зносинами з проводирями т[ак] зв[аних] народовців*, із якими ніколи не міг дійти до ладу, але також своєю «Мальованою гайдамаччиною», друкованою і перерваною 1876 р. в «Правді», в якій оспівану і возвеличену Шевченком гайдамаччину назвав простим розбищацтвом і нищенням імпортованої з Польщі культури.

Розвиваючи досить консеквентно ідею про польську культурність і козацьку антикультурність на Україні, Куліш дійшов до заперечення також новішого українського руху і посунувся навіть до того, що в своїй історичній праці «История воссоединения России»*, що мала бути опрокиненням поглядів Костомарова, назвав поезію Шевченка «п'яною музою». Особливою ненавистю палав Куліш до нового українофільства 60-х років, що купчилося біля осіб Антоновича, Рильського, Чубинського, Лоначевсь-

кого, Лисенка, Русова, Вовка і Драгоманова. Були в тім українофільстві зразу сильні козакофільські і гайдамацькі алюри, що виявлялися ношенням ніби козацької одежі, демонстраційним уживанням народної мови і співанням пісень кривавого, а іноді цинічного змісту. Були в тім козакофільстві відгуки українсько-польського балагульства 40-х і 50-х років, але були також здорові зерна правдивої і щирої любові до народу, до його племінної традиції і минувшини, які незабаром видали багаті плоди в розвою української історіографії, етнографії, археології і белетристики. Всього того не хотів бачити Куліш і до кінця життя лишився протестантом, глухим на голоси нової генерації.

В початку 80-тих років він вибрався до Галичини, маючи в руках значний фонд на друкування творів Шекспіра, із якого мав тоді перекладених 13 драм і намір під час їх друкування перекладати дальші. Та, осівши у Львові і сторонячи від тутешніх народовців, він зблизився з кружком польських аристократів і урядовців і захопився думкою погодити українців з поляками на грунті буцімто польської культурності. Опублікувавши один том Шекспірових творів* і розпочавши друк другого, він покинув сей план і замість «Короля Ліра» опублікував 1882 р.* «Хуторну поезію», в якій основою було заперечення цивілізації столичної і потреба вернути до цивілізації хуторної, а слідом за сим видав «Крашанку русинам і полякам на великдень 1882 р.», в якій взивав русинів, щоб покинули своє козаколюбство і гайдамацтво і переймалися польською культурністю. З політичного і національного погляду брошура була зовсім неясна і непродумана і свідчила тільки про повний брак знайомості галицьких польсько-руських відносин, а надто глибоко вражала також національні почуття російських українців. То ж не диво, що поклик Куліша до польсько-руської згоди збудив тільки негативні відгуки в українській пресі. Та й сам Куліш, виїхавши зі Львова до Відня, швидко переконався, що цупко дурили його поляки, виявляючи свої наміри до згоди, а тим часом підготовляючи небезпечну для руської народності, особливо в Галичині, єзуїтську реформу василіан. Обурений сією реформою, Куліш видав у Відні брошуру німецькою мовою п[ід] з[аголовком] «Die Reform des Basilianerordens in Galizien», а коли віденська прокураторія сконфіскувала сю брошуру, виїхав із Відня до

Липська і видав там свою брошуру другим накладом і, пропустивши отак гроші, зложені на друк Шекспіра, вернув до Росії доживати свого віку на хуторі. Остатні роки свого довгого життя, як і загалом протягом многих десятиліть, він не покидав пера, працюючи тепер головно на ниві українського письменства. Одною із його улюблених ідей був переклад усієї Біблії на українську мову. Ще 1868 р. в додатку до львівської «Правди» він опублікував переклад Мойсеевого Пятикнижжя, який, одначе, визначався дуже неприємними язиковими дивацтвами, що давали галицьким москвофілам сильне оружжя в руки проти українізму. З початку 70-х років вийшли також у Львові переклад «Йова» і «Псалтирі», оба віршовані. Пізніше, познайомившися ближче з галичанином Пулюєм, що зразу був слухачем теології, а потім перейшов на фізико-математичний виділ, він разом із ним доконав перекладу всіх книг Нового завіту, який був виданий у Відні і якого примірники закупило, а потім другий раз видало лондонське «Біблійне товариство»*. Сидячи на хуторі і покинувши переклади Шекспіра, Куліш зайнявся знов перекладом Біблії, якого й довершив перед своєю смертю. Обік того Куліш перекладав деякі твори Байрона, а власне цілого «Чайльд Гарольда» і кілька перших пісень «Дон-Жуана», Шіллерового «Вільгельма Теля» та дещо з поезій Генріха Гейне, а також з Біблії — віршовані «Пісню пісень» і «Товитові словеса». Надто друкував за життя або полишив у рукописах збірку поезій «Дзвін», поему «Магомет і Хадиза», друковану у Львові 1882 р., але не пущену в книгарський рух, драми «Байда» і «Цар Наливай», з яких перша була видана окремо, а потім (1900 р.) разом з драмами «Петро Сагайдачний» і «Северин Наливайко» під спільним заголовком «Драмована трилогія»*. В рукописі лишилася і була видана по його смерті в «Літературно-науковім віснику» простора поема «Маруся Богуславка». Також по смерті Куліша з його рукописів були видані 10 Шекспірових драм і Байронів «Чайльд Гарольд», а лишилася, мабуть, досі недрукована поема «Куліш у пеклі»*.

Куліш мав у житті великі амбіції, але його талант, хоч у всякім разі незвичайний і плодючий, все-таки, не належав до першорядних. Як поет він іноді зраджував охоту перевищити Шевченка, зразу, в «Досвітках», ідучи його слідами і протиставляючи свої «Великі проводи» Шевченковим «Гайдамакам» (у Шевченка — Коліївщина, а в Ку-

ліша — Хмельниччина), а в пізнішій поезії, вступивши на нову, більш європейську дорогу поезії — т[ак] зв[аної] рефлективної. До чистої лірики він був зовсім нездібний і не дав тут ані одного твору, що міг би дорівняти Шевченкові. Його рефлексії мали звичайно національну тему і то — не дуже глибоку. Де виходив на ширше поле загальноцивілізаційних питань, там у нього пробивалася більше доктрина і особиста симпатія або антипатія, ніж дійсне історичне знання і критична оцінка явищ. Інтересна його симпатія до магометанізму, виявлена в «Магометі і Хадизі», а почасти в «Марусі Богуславці». Соціально-економічний підклад культури Куліш розумів менше від Костомарова, хоча у своїх історичних працях силкувався виставити образ старої української культури вірніше і докладніше, ніж Костомаров. Спільною обом сим історикам була слаба критика джерел. Як історик і популяризатор історії Куліш стоїть взагалі невисоко, хоча й силкувався попри друковані джерела опирати свої студії на рукописах, не доходячи, одначе, до архівних студій.

Дуже видне місце в нашім письменстві треба признати Кулішу як епікові. Його «Чорна рада» лишається досі, все-таки, найліпшою історичною повістю в нашій літературі та й дрібні оповідання, такі як «Орися», «Дівоче серце», мають немалу літературну і язикову вартість. Із поетичних творів, усе-таки, найглибше задумана і найкраще, бодай в деяких епізодах, виконана «Маруся Богуславка», а обік неї варто згадати «Настусю» задля інтересної постаті Настусиної матері. Із Кулішевих перекладів, усе-таки, найважнішими лишаться переклади Шекспіра, хоч вони доконані не з англійського оригіналу, а тільки з російських перекладів. Як літературний критик займав Куліш у своїм часі видне становище і викликав полеміки своїми, звичайно суб'єктивними осудами, особливо дуже негативним осудом про літературну вартість Гоголя. Також в історії української етнографії ім'я Куліша тривко записане його «Записками о Южной Руси».

XXXVIII. 1848 рік У ГАЛИЧИНІ

Рік 1848 у Галичині був початком нової доби в економічнім побуті селянства, через знесення панщини, і — міщанства, через бурливі рухи і автономістичні змагання важніших міст цілого краю. Знесення панщини попе-

редило вимушене на цісарі Фердинанді* заведення конституції, яка, одначе, в р. 1849 була знов відібрана, щоб воскреснути аж звиш по десятьох роках. Руський рух у 1848 р. перший раз набрав політичного характеру і розпочався заснуванням «Руської ради головної»*, яка д[ня] 3 мая, в сам день фактичного знесення панщини, опублікувала свою програму, де, між іншим, виразно зазначено відрубність русинів від поляків. За почином тої «Ради» по всіх більших містах східної Галичини позасновувалися руські «Ради» окружні, із яких деякі, за почином станіславівської, поскликали народні віча, де при многолюдній участі селян і духовенства бесідники пояснювали новонадану конституцію, поучали народ про потребу свідомої національної діяльності та освіти і остерігали перед ворохобними агітаціями поляків. Пізніше за прикладом поляків і в протиділанню польським гвардіям народовим руські «Ради» почали організовувати також руські гвардії народні. Від д[ня] 3 мая почала виходити у Львові перша руська політична часопись «Зоря галицька», яку за її виразно признану лояльність русинів супроти Габсбурзької династії патронувало правительство в протиставленні до сепаратистичних змагань польської «Rady narodowej»*. Вибори до першої конституційної Ради державної, ведені в Галичині з завзятою польською агітацією, випали в Східній Галичині загалом дуже корисно для русинів, але з огляду, що ся делегація була зложена переважно з селян і духовенства, руські посли не відіграли в Раді державній такої визначної ролі, як би можна було надіятися по їх числі. Найважнішою справою тієї першої австрійської Ради державної було знесення панщини і злучене з тим питання про відшкодування (індемнізацію) панів за знесену панщину. В тій справі русини стали на основі цісарського патенту з 19 цвітня, яким обіцяно індемнізацію з фонду правительства. Селянські посли ставили справу далеко радикальніше, що панам не належиться ніяка індемнізація; сей погляд в дуже досадній формі був висловлений німецькою мовою руським селянином Іваном Капущаком. Із руських інтелігентів найвизначнішою парламентарною силою оказався Григорій Шашкевич*, брат Маркіяна Шашкевича і посол станіславівського селянського округу, який пізніше, по розв'язанню Ради державної, лишився у Відні і зробив урядову кар'єру, ставши міністеріальним совітником для галицько-руських справ.

На полі духовного розвою 1848 рік у Галичині зазначився скликанням з'їзду руських учених на наради над розвоєм письменства і науки і заснуванням товариства Галицько-руської матиці на взір інших слов'янських Матиць для плекання письменства в рідній мові. До 1848 р. належать також початки руського театру в Галичині, до якого ініціативу дав коломийський парох Іван Озаркевич, виставивши в Коломиї «Наталку Полтавку» Котляревського в своїй переробці. Руські театральні вистави відбувалися того ж року також у Перемишлі. До 1848 р. віднести треба також першу ініціативу до закладання публічних бібліотек і читалень, про які думку підніс парох Соневицький*.

До згадки про пароха Миколу Соневицького варто додати ще й те, що він був автором сатиричної поемки «Мишаїда», друкованої у Львові в р. 1860 або 1861, про яку не знаходимо згадки в бібліографії Левицького. Поемка видає себе за наслідування польської поеми Красіцького*, та, проте, являється досить оригінальним концептом в антипольськім дусі.

Руська справа 1848 р. викликала дуже оживлену полеміку в польських часописах. Поляки, перестрашені подіями 1846 *р. і маючи надію при конституційнім ладі опанувати цілком Галичину, перелякалися дуже новозбудженого руського руху, що виразно станув по стороні австрійської династії, хоч і в конституційнім дусі, і, не перебираючи в способах полеміки, силкувалися доказувати, що «Ruś i Polska, to wszystko jedno»[1], і що русини не повинні творити ані окремої народності, ані окремої літературної мови. Справа руско-польської згоди була обговорювана кружком польських аристократів у домі кн. Пузини, де ухвалено видавати руську часопись латинськими буквами, руською народною мовою, признаючи в основі русинам їх мову, але з обов'язком признаватися до польської національності. До видавання такої часописі приєднано Івана Вагилевича, якому полишено свободу національного переконання з тим тільки, щоб дневник не виступав ворожо проти поляків, як се чинила «Зоря галицька», і друкувався латинськими буквами. Часопись, як ми вже згадували, простояла дуже коротко, але думка про руско-польську згоду в Галичині далеко поважніше ви-

[1] Україна й Польща це одне й те ж (*польськ.*).— *Ред.*

рушула на Першім слов'янськім з'їзді в Празі*, скликанім чеськими патріотами Палацьким і Рігером в тій цілі, щоби представники всіх австрійських слов'янських племен могли познайомитися зі собою ближче і по змозі уладити міжплемінні різниці слов'янських народів. Між іншими була там також зложена руcько-польська секція, яка по довгих нарадах уложила точки поєднання між русинами і поляками в Галичині, із яких найважнішою був поділ Галичини в культурнім відношенні на руську і польську часть. Ся думка була в ширшій формі піднесена також в руській делегації до віденського сейму, яка постановила домагатися в будущій конституції не тільки культурного, але також політичного поділу Галичини на руську і польську часть. Та сама думка про національну відрубність русинів від поляків лягла в основу тієї конституції, що була вироблена делегацією австрійської конституанти, але наслідком розв'язання сейму не була ухвалена і не ввійшла в життя. В тім проекті конституції поставлено було розділити Галичину на три політичні і адміністраційні округи з окремими сеймами у Кракові, Львові і Станіславові.

До важних культурних здобутків Галицької Русі, осягнених у 1848 р., належить основання кафедри руської мови і літератури на Львівськім університеті і дарування розвалин збомбардованого університету русинам міста Львова на основання інституції Народного дому.

Літературна творчість 1848 р. в Галичині була дуже вбога, бо увага всіх визначніших людей зайнята була політичними справами. Із літературних появ того року згадаємо лише дві драми Івана Озаркевича «Komedyo-Opera. Diwka na widdaniu, або: Na myłowanie nema syłowania» і «Komedyo — Opera. Wesilie, або: Nad Cyhana Smahayła nema rozumniszszoho», обі переробки, перша — «Наталки-Полтавки» Котляревського, а друга — «Стецька» Шерепері*, обі представлювані в Коломиї 1848 р. і друковані латинськими буквами в Чернівцях 1849 р.

Характерною появою літературного руху 1848 р. треба вважати цілий ряд руських віршів, писаних поляками, майже виключно політичного змісту, друкованих чи то по різних польських часописах, чи то окремими свистками. Найбільша часть тих віршів походить з-під пера Бальтазара Шуцького, а на особливу увагу заслугує досить простора поема про мазурську різню 1846 р. *п[ід] з[аго-

ловком] «Hajdamaczyna tarniwśka», друкована в часописі «Urzędnik prywatny» і також окремою відбиткою. Із полемічних статей, що появилися того року, зазначимо лише статтю Каспра Ценглевича «Rzecz Czerwonoruska», видану також рівночасно по-руськи і по-німецьки, яку можна вважати головним арсеналом тодішніх доказів з польського боку проти руської народності. Каспер Ценглевич, поляк родом, заслуговує, одначе, на увагу в тім нарисі як автор декількох руських віршів радикально-революційного змісту і такої ж руської брошури, призначеної для агітації між руським народом*. У тих своїх творах, писаних у 30-их роках, Ценглевич обік ненависті до німців виступає також завзято проти панщини. Обік нього годиться згадати також Михайла Попеля, сполонізованого русина із Самбора, автора агітаційної поеми «Rusyn na praznyku», і також посла до першого австрійського сейму 1848 р., а пізнішого посла до галицького сейму. Його поема опублікована уперве в «Житі і слові» 1896 р., визначається так само, як і Ценглевичеві твори, гострою антинімецькою і антипанщизняною тенденцією і мішаною польсько-руською мовою.

XXXIX. 50-ті РОКИ В ГАЛИЧИНІ

50-ті роки, час великої кризи східноєвропейського світу, характеризований кримською війною 1854 р., був і в Галичині, і в російській Україні часом реакції, у якім, одначе, виростали, а в Росії вже в другій половині того десятиліття сильно розвилися зароди нового, політичного і суспільного, духовного життя. Важніші дати для історії галицьких русинів у тих часах починаються скасуванням конституції 1849 р. і заснуванням руського офіціального органу, що виходив зразу у Львові п[ід] з[аголовком] «Галичо-руський вісник» під редакцією Миколи Устияновича, а від р. 1850 у Відні під редакцією Василя Зборовського, тобто[1] Вислобоцького*, п[ід] з[аголовком] «Руський вісник», а пізніше «Вісник». Заснована в 1848 р. «Зоря галицька» з виключно політичного органу перемінилася 1849 р. на орган більше літературно-інформаційний і продержалася з різними змінами до 1859 р.,

[1] Тобто *(лат.)*.— *Ред.*

коли тим часом «Руський вісник» з різними своїми прилогами держався аж до 1866 р., бліднучи раз у раз щодо свого змісту до того ступня, що читачі його руську назву «Вісник» передавали німецькими словами «Weiss nix»[1].

Між визначнішими письменниками 50-их років у Галичині назвемо поперед усього Миколу Устияновича. В духовній семінарії у Львові він був молодшим товаришем Шашкевича і Головацького, а три роки по смерті Шашкевича розпочав свою поетичну кар'єру віршем на спомин Шашкевича. В р. 1849 він із своєї гірської парафії Славського перейшов на один рік до Львова, де був редактором «Галичо-руського вісника», в якім того ж року опубліковував дві повісті — «Месть верховинця» і «Старий Єфрем», а в «Зорі галицький» 1852 р. — повість «Страсний четвер». В тій же «Зорі галицькій» він, вернувши 1850 р. назад до Славська, помістив ряд інтересних дописів із Верховини. Збірка його поезій вийшла 1860 р. і містить у собі все те, що написав Устиянович віршами в 40-вих і 50-тих роках. В р. 1861, вибраний послом до сейму крайового, він мало коли забирав голос у сеймі, а пізніше, перенесений на парафію до Сучави, дожив там свого віку. Крім трьох названих довших повістей, він написав ряд дрібніших нарисів прозою і дещо зі своїх споминів. Усі ті писання свідчать про безсумнівний талант автора і писані досить чистою мовою з відтінками бойківського діалекту. В його поезіях видно вагання між народною і т[ак] зв[аною] тоді книжною мовою, що запозичувала лексику і форми почасти з церковщини, почасти з великорущини. В остатніх роках свого життя під впливом пануючого тоді в Буковині руху старався писати чисто російською мовою.

Другий визначний письменник тої доби, Антін Могильницький, розпочав свою поетичну діяльність у духовній семінарії ще при кінці 30-тих років принагідними, гратуляційними віршами, і визначився в літературі, головно, своєю поемою «Скит Манявський», яка, невважаючи на язик, густо підмішаний церковщиною, свідчить все-таки про немалий поетичний талант. Не менше талановито написана невеличка поема «Русин—вояк», а видані по його смерті із рукописів дві версії оповідання про «Конгруу о. Жегаловича» свідчать про немалий засіб гумористичного таланту у Могильницького. Як парох у Бабчу, Бо-

[1] Нічого не знаю *(нім.).—Ред.*

городчанського пов[іту] він довгі літа був також послом крайовим і належав до найліпших руських бесідників.

В р. 1848—9 виринають у галицько-руському письменстві імена трьох письменників, що відіграли різні, а проте досить визначні ролі в тій парості галицько-руського письменства, що називається москвофільством. Се були Іван Гушалевич, Іван Наумович і Богдан Дідицький. Ім'я Гушалевича вже від перших днів конституційного руху в марті 1848 р. стало голосне через його пісню «Мир вам браття», що на довгі літа зробилася неначе національним гімном Галицької Русі. В р. 1849 Гушалевич видавав часописи «Новини» і «Пчола»*, перший—політичного, другий —літературного змісту. В обох сих часописах Гушалевич друкував свої поезії, якими пізніше наділяв майже всі руські часописи більше-менше москвофільського напряму. Заховуючи в 50-их роках у своїх віршах мову, зближену до народної, він пізніше у своїх многочисленних віршах і поемах силкувався писати російською мовою. Деякі з його пізніших поезій відзначалися нечуваною ненавистю до україно фільського руху. В початку 60-тих років він написав також для новозаснованого театру дві оперетки «Підгіряне» і «Сільські пленіпотенти», із яких особливо перша, завдяки музиці Вербицького, здобула собі немалу популярність. Бувши зразу парохом у Калуському повіті, Гушалевич від 1861 р. був довголітнім послом у сеймі, делегатом до Ради державної і прожив як катехит руської гімназії у Львові до смерті.

Іван Наумович розпочав свою літературну діяльність 1849 р. в Гушалевичевій «Пчолі» переробкою Мольєрової комедії «George Dandin» під не дуже естетичним заголовком «Гриць Мазниця» на популярну оперетку. В 50-тих роках він принагідно друкував вірші досить банального змісту по різних, руських газетах, але швидко почув у собі покликання популярного письменника і розпочав свою діяльність на тім полі книжкою «Повісти к домашному читанню для учащейся молодежи», виданою 1858 р. Ставши священиком, він зацікавився особливо пасічництвом, а власне вуліями системи Дзержона*, і написав у тій справі кілька польських брошур. Ставши послом до сейму, а пізніше до Ради державної, він був одним із визначних речників кождочасового руського клубу, але не здобувся ніколи на ведення самостійної політики, а його виступ у львівськім сеймі в р. 1866 по битві під Садовою з заявою, що

галицькі русини чують себе одним народом із великорусами, був радше компрометацією, як тріумфом москвофільської політики.

Під зиму 1871 р. Наумович розпочав видавати в Коломиї популярну часопись «Наука»*, яка, в перших роках видавана доволі чистою народною мовою, здобула собі велику популярність серед народа і причинилася немало не тільки до розбудження народного духу, але також до зацікавлення селян політичними та господарськими справами. Багатство і різнорідність змісту «Науки» не все йшли в парі з науковою вартістю поміщуваних у ній статей, а сам добір аж надто часто зраджував москвофільські і царофільські симпатії Наумовича. В «Науці» помістив Наумович досить довгий ряд повістей і оповідань, писаних не без таланту, та все-таки, задля своєї аж надто виразної тенденційності, позбавлені літературної вартості. Його заслуги як популяризатора, дуже високо ставлені його прихильниками задля партійної політики, ждуть іще на відповідну оцінку і в усякім разі окажуться прибільшеними. Як політик він не відіграв такої ролі, яку міг би був відіграти при своїх ораторських здібностях, а його велика слабохарактерність довела його вкінці до скандального процесу т[ак] зв[аного] «Ольги Грабар і товаришів», який потягнув за собою його перехід на православіе і еміграцію до Росії, де він по кількох роках умер, не зайнявши такого визначного становища, якого, може, надіявся.

Богдан Дідицький розпочав свою літературну діяльність також 1849 р. в Гушалевичевій «Пчолі», в якій помістив віршований переклад «Слова о полку Ігореві», позбавлений усякої літературної вартості. Від того часу він друкував численні поезії по різних галицько-руських часописах, переробки чужоязичних повістей, а власне Гольдсміта* «Уекфільдський парох» п[ід] з[аголовком] «Отець Ігнатій» в «Зорі галицькій» 1853 р. і окремою книжкою, і повісті чеського автора Хохолоушка* «Змей Нотяйский», друкованої там же і в тім самім році. В тім же 1853 р. він видав окремою брошурою свою поему «Конюший», яку старався написати чистою літературною, себто великоруською мовою, та яка, проте, не має ані язикової, ані поетичної вартості. Язиком, зближеним до великоруського, він видав також брошуру «О неудобности латинской азбуки в письменности русской» 1859 р. у Відні, і в тім же році

у Львові «Спор о рускую азбуку». Взагалі в язикових чи азбучних справах 50-тих років Дідицький часто забирав голос, боронячи теорії т[ак] зв[аного] книжного язика, спільного для «русів» усіх народностей, який, одначе, у нього самого в практиці був оригінальною мішаниною галицьких провінціалізмів, полонізмів, церковщини і московщини. В р. 1860 під його редакцією замість остатнього річника часопису «Зорі галицької» вийшли «Зоря галицкая яко альбум», перший галицький літературний альманах на велику скалу, у якім, обік менше важної белетристики, поміщений був ряд досить важних статей історичних, літературно-історичних і етнографічних, задля яких ся книга має й досі свою вартість. Від р. 1861 Дідицький став редактором політичного часопису «Слово», яке зразу ведене було в дусі народнім, але від 1865 р. досить різко змінило фронт на сторону москвофільства. В 1866 р. Дідицький, немов для удокументування сеймової заяви Наумовича про єдність мало-і великорусів, написав брошуру «В один час научиться малорусу по великорусски», яка, одначе, для самого автора лишилася несповненою утопією, бо він, до смерті не навчившися порядно малоруського язика, не навчився так само і великоруського. Із його літературних творів найбільшу популярність у Галичині здобула собі поема «Буй-Тур Всеволод», який, одначе, по нашим поняттям не має ані літературної, ані язикової, ані історичної вартості. Так само і іншим віршам Дідицького, чи то тим із 50-тих років, що були ближчі до галицько-руського наріччя, чи пізнішим, що силкувалися наблизитися до великорущини, не можна признати ніякої поетичної стійності. Зате не можна відмовити деякої популяризаційної вартості його «Истории Руси», виданій у додатках до журналу «Галичанин» 1867—70 р., в якій не без таланту, хоч і з сумнівної вартості джерел (між іншим з «Истории русов») представлено історію південноруського народу від початків до кінця XVIII віку.

Окремо від сих діячів стояли два галицько-руські письменники, що, хоч не фахові, здобули собі славу істориків. Се були Денис Зубрицький і Антін Петрушевич. Зубрицький, зразу дрібний поміщик Сяницького пов. з польським, шляхетським вихованням, зацікавився в 20-тих роках руськими народними піснями, а в 30-тих роках перейшов до історичних студій. Писав зразу по-польськи — «Ruś historyi narodu ruskiego», 1836 р.; «Historya miasta

Lwowa», 1841 р., перший у руський історіографії твір, опертий в значній часті на архівних студіях. В 50-тих роках Зубрицький написав і опублікував тритомову «Историю Галицко-русского княжества»* язиком, зближеним до російського, і «Историю Ставропигийского братства», оперту на архівних документах того братства. Прихильник аристократичних поглядів, він був батьком доктрини про єдність усього руського народу, і на галицько-руське наріччя дивився з погордою, як на «язык пастухов», нездібний до вищого духового розвою. В публічнім житті 50-тих років Зубрицький, зайнятий своєю науковою працею, не брав ніякого уділу.

Антін Петрушевич, син письменника і збирача руських приповідок, Стефана Петрушевича, пароха в Добрянах коло Стрия, виступив на поле публічної діяльності в р. 1848 з брошурою по-польськи писаною п[ід] з[аголовком] «Słów kilka w obronie ruskiej narodowości», в якій з молодечим запалом і гарячим серцем та з поважними науковими доказами станув в обороні самостійності південноруської народності. З початком 50-тих років його погляд змінився, і він, не переходячи формально до табору галицького москвофільства, виробив собі теорію якогось праруського язика, який у практиці не далеко відбігав від типу російського язика, перемішаного з галицизмами. Петрушевич писав дуже багато по різних руських часописах аж до остатніх літ XIX в. (живе ще й досі), доторкався найрізніших тем славістики, а навіть порівняльної філології, та скрізь обік величезної начитаності і не раз критичної бистроумності виявляв брак наукового методу, повний брак логічної композиції, якій шкодила особливо суб'єктивна вдача автора — на кождім кроці всякого «рассуждения» зупинятися на найрізніших дрібних деталях і вдаватися в полеміку за найдрібніші речі. Більшу часть свого життя він присвятив праці над збиранням і обробленням «этимологического словаря», якого матеріал поміщався в 50 паках, а з якого він здужав обробити ледве кілька слів. Весь сирий матеріал він передав до Публічної імператорської бібліотеки в Петербурзі, де він, мабуть, ніколи не діждеться оброблення. Найважнішою з опублікованих праць Петрушевича треба вважати його «Сводную летопись», що обіймає часи від р. 1600—1800*, і, як видно з сього плану, мала бути продовженням «Історії» Зубрицького. Те, що опублікував Петрушевич, се, властиво, ніякий літопис,

тільки досить принагідно нахапані, і сяк-так хронологічно розміщені collectanea[1], виписки з друкованих книжок, брошур від найрідших і найцінніших аж до популярних і безвартних, а надто з рукописних джерел, місцевих літописів, які він, звичайно, не друкував уцілості, тільки подавав роздроблені під різними літами, і з принагідних записок на старих книжках і рукописах, і, нарешті, з документів публічного і приватного характеру. Із множества дрібніших принагідних праць Петрушевича назвемо його статтю «Про чеський Кролевдворський рукопис»*, друковану в «Слові» 1879 р., в якій він доказував неавтентичність сього ніби старочеського пам'ятника, далі статті про Кирила і Мефодія та про Івана Федорова, першого руського друкаря. Найважнішою, одначе, пам'яткою життєвої діяльности Антона Петрушевича лишиться його бібліотека, сполучена з багатою збіркою рукописів, що при бібліотеці Народного дому у Львові творить «Музей Антона Петрушевича».

Із численних діячів галицько-руського відродження першої половини XIX в., що сяк чи так причинялися до будження національної свідомості, назвемо тут Михайла Гарасевича*, що написав цінну історичну працю «Annales ecclesiae Ruthenae», яка, одначе, за життя автора репробована цензурою, вийшла аж по його смерті з додаванням великої маси многоцінних документів, зібраних М. Малиновським. Той же Малиновський, що виступив на літературне поле також 1848 р. з польським летучим листком про згоду поляків з русинами і поміщав у 50-тих роках численні статті теологічно-популярного характеру в різних часописах, видав у р. 1861—1864*, як доповнення до Гарасевичевих «Annales» свою книгу «Kirchen-und Staatssatzungen bezüglich des griechisch—katholischen Ritus der ruthenen in Galizien».

Майже рівночасно з Шашкевичем виступив на літературне поле Йосиф Лозинський, який, крім «Rusko'go Wesil'a», видав 1846 р. учебник «Gramatyka języka ruskiego», визначився як жвавий полеміст у справах руської мови і правопису в 30-тих і 50-тих роках, і хоча в обох тих періодах стояв на становищі галицько-руського язика, все-таки в 60-тих і 70-тих рр. не пристав до нового народного руху і лишився у т[ак] зв[аній] москвофільській партії.

[1] Збірки *(лат.)*.— *Ред.*

Старшим сучасником Шашкевича, який на пару десять літ пережив його, був Йосип Левицький, автор цінної «Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien», виданої в Перемишлі 1834 р., яка, крім граматичної часті, де автор признає окремішність південноруської мови, містить також інтересну хрестоматію з уступів російських, галицько-руських і угроруських письменників, а також із народної словесності. Левицький визначився як автор численних поздоровлень різним високим особам, із яких деякі були писані доволі твердим язиком, а одно поздоровлення єпископові Снігурському * з р. 1837 чисто народним язиком, навіть з ужиттям польського j. В р. 1843 він написав два «Listy tyczące się, piśmiennictwa ruskiego w Galicyi», із яких тільки один цензура пустила до друку. Він перекладав деякі балади Шіллера доволі дивоглядною мовою, так що серед інтелігенції тих часів пішла поговірка:

Старий Шіллер зажурився,
Що його «Дзвін» в Шклі розбився.

Шкло, місцевість Перемиського округу, було першою парафією Левицького. Пробувши якийсь час крилошанином у Перемишлі, Левицький 1861 р. вмер у Нагуевичах.

Одним із молодших сучасників Шашкевича, найпопулярнішим із його спадкоємців, був Рудольф Мох, що виявив, крім немалого поетичного таланту, також добре знання галицької народної мови збірксю своїх віршів п[ід] з[аголовком] «Мотиль», виданою 1841 р.* Найкраще виявився його поетичний і гумористично-сатиричний талант у драматичнім творі «Справа в селі Клекотині», надрукованім 1849 р. Мох уже в 1848 р. визначився як популярний бесідник, як делегат Головної руської ради на вічі в Дрогобичі, а в 60-тих і 70-тих роках був одним із головних апостолів пропаганди тверезості між народом.

До сучасників Шашкевича, що пережили його на ціле півстоліття, належить також Йосафат Кобринський*, що в р. 1842—3 виступив із двома маленькими брошурками «Буквар» і «Способ борзо виучити читати», обі взірцеві з педагогічного погляду, писані дуже гарною народною мовою. До своєї смерті він живо займався народними справами, писав численні дописи в «Слові» і в коломийських часописах і присвятив значну часть свого маєтку та багато праці на фундування Народного дому в Коломиї.

Із діячів, що тільки принагідно доторкнулися східної Галичини і руської справи в 50-тих роках, назвемо Платона Костецького, що в р. 1856 був редактором «Зорі галицької» і помістив у ній декілька оповідань із лемківського життя та декілька віршів, і видав томик віршів польськими буквами, та починаючи з 60-тих років зробився польським патріотом і публіцистом із шовіністично-польським характером.

Вельми оригінальним явищем був Володимир Терлецький*, уніатський священик із російської України, що після 1831 р. емігрував із Росії, довший час жив у Парижі, і там 1848 р. опублікував брошуру «Słowo Rusina do wszej braci szczepu słowiańskiego», в якій з великим талантом розвивав думку про слов'янську федерацію на основі католицизму, одначе з захованням слов'янського обряду. Брошура швидко стала відома в Галичині і мусила зробити враження в кругах духовенства, а коли Терлецький в р. 1867 приїхав особисто на Угорщину, а потім і в Галичину, його особа і ідея зробили великий вплив на значну часть духовенства і зробилися вихідною точкою т[ак] зв[аної] обрядової борби, що по втихомиренні азбучної заповнила першу половину 60-тих років у духовім житті руської інтелігенції в Галичині.

До розділу про 50-ті роки в Галичині треба додати згадку про Григорія Савчинського*, пароха в Звенигороді, що був автором оповідання «Гет! гет! гет!», друкованого в «Зорі галицькій» 1851 р. і виданого окремою книжкою, а також віршованого оповідання «Дід», поміщеного в «Зорі галицькій» 1848 р., основаного на народній легенді, і деяких інших віршів, друкованих у тім же письмі в пізніших роках, а також декількох статей з обсягу сільського господарства. Оповідання «Гет! гет! гет!» написане для пропаганди тверезості і не позбавлене таланту.

В тім же ряді визначних діячів 50-тих років треба згадати Льва Трещаківського*, пароха в Рудні, що був одним із ініціаторів заснування Народного дому і написав декілька популярних оповідань з антиалкоголічною тенденцією і декілька популярних статей. Його писання, повні життя й темпераменту, свідчать про немалий письменський талант і своєрідний гумор.

XL. 50-ті РОКИ НА УКРАЇНІ

Як уже було сказано, перша половина 50-тих років на Вкраїні була часом застою і страху перед усякою політичною думкою наслідком погрому Кирило-Мефодіевого братства. Українське слово або зовсім мовчить, або тулиться по провінціальних російських часописах. Ітак, у «Черниговских губернских ведомостях»* 1853 — 1858 р. друкуються вірші і байки Леоніда Глібова, який від 1861 р. почав там же видавати «Черниговский листок», і Огієвського, який 1854 р. видав також окремо в Чернігові «Думки на могилі». Того ж 1854 р. вийшли по довгих цензурних митарствах у Києві А. Метлинського «Народные южнорусские песни», збірка багата не тільки змістом (коло 1000 номерів пісень), але також повнотою, і артистичним викінченням текстів деяких пісень. У другій половині 50-тих років, після кримської війни і смерті царя Миколая, бачимо значне духове розбудження у всій російській суспільності, великий зріст лібералізму і радикалізму політичного, який характеризується особливо писаннями Чернишевського, Добролюбова, Щедріна (Салтикова). Також на полі українського письменства виступають деякі нові сили, з яких найважніша письменниця відома під назвою Марко Вовчок. Її «Народні оповідання», видані Кулішем 1857 р., зробили велике враження в цілій російській суспільності і викликали, між іншим, інтересну критичну статтю Добролюбова*, та були найвиразнішим тоді українським протестом проти кріпацтва. Марко Вовчок (Марія Марковичка), жінка Опанаса Марковича, бувшого члена Кирило-Мефодіевого братства, розвинула живу літературну діяльність у короткім часі (від 1856—62 р.), а в часі «Основи» авторка також своєю особою викликала в Петербурзі чимале враження. Її «Народні оповідання», щодо яких авторства тепер нема ніякого сумніву, визначаються незрівняно оригінальним і свіжим стилем, незвичайно колоритним, та все-таки далеким від сентиментальності, тонкою психологічною обсервацією фактів буденного життя і незвичайною, справді жіночою делікатністю в малюванні подій. Найглибше в суть кріпацького лихоліття сягає маленьке оповідання «Ледащиця» і ширше оповідання «Інститутка». Найпросторіше з її українських оповідань «Три долі» має менший соціальний, але дуже великий психологічний інтерес. В пізніших роках свого життя, прове-

дених почасти в Парижі, почасти в Петербурзі, і докінчених таки на Вкраїні, вона писала багато по-російськи і переклала деякі повісті Жюль Верна на російську мову*. З її російських оповідань найкраща і дуже гарно присвоєна нашій мові Василем Доманицьким «Маруся»*, історична новела з часів Дорошенка, написана в Парижі і, мабуть, первісно видана французькою мовою 1875 р., а швидко потім перекладена також на англійську мову. Марія Марковичка, з роду Вілінська, ні в якім разі не була родовитою москвичкою, і вже в дитячих літах, як можна бачити з її російського оповідання «Записки причетника», мусила бути добре ознайомлена з українською мовою і з побутом українського люду, хоча й у такій місцевості, де українці творять між великоросами меншість населення. В її посмертних паперах знайшовся ще цілий ряд оповідань, писаних українською мовою, а також багата збірка українських пісень з мелодіями.

Із письменників, що виступили на поле літературної діяльності ще в 40-х роках, а продовжали її пізніше, в 60-тих, 70-тих або й 80-тих роках, назвемо тут попереду усього Олександра Афанасьєва-Чужбинського, якого вірші друкувалися в «Ластівці» Гребінки і «Молодику» Бецького, а більша збірка поезій п[ід] з[аголовком] «Що було на серці», вийшла в Петербурзі 1855 р. Декілька його віршів під псевдонімом Невідомий поміщено в «Основі» 1861—62 р. Афанасьєв-Чужбинський писав також по-російськи, а власне простору книжку «Подорож по Днепру», що була частиною збірки «Морской сборник»*, видаваної міністерством путей сообщения. Для нас, окрім його українських віршів, важні також його «Спомини про Шевченка», друковані в російськім журналі «Русское слово» 1865 р.* Надто він уложив частину «Словаря малороссийского наречия», букви від А—З, що була друкована в «Известиях императорской Академии наук» 1855 р.* В поезіях Афанасьєва-Чужбинського бачимо немалий і дуже гарний ліричний талант, про який може свідчити хоч би те одно, що його вірш «Гарно твоя кобза грає»* у деяких виданнях, навіть у празькім, був поміщуваний між творами Шевченка.

В другій половині 50-тих років виступають деякі менше відомі письменники, що зазначили себе одним або двома творами, які пройшли якось безслідно. До таких зачислимо А. Ващенка-Захарченка*, який 1857 р. видав у Києві

чотири малі драматичні твори в стилі «гопака і горілки» п[ід] з[аголовком] «Театр». В тім же 1857 р. виявився в Москві українець Михайло Гатцук*, який видав там збірку «Вжинок рідного поля», в якій надруковано 150 пісень і віршів, 520 приказок і приповідок, і словарець. Той сам Гатцук видав там же 1861 р.* книжечку «Українська абетка», і 1863 року* збірку українських пісень з нотами п[ід] з[аголовком] «Дев'ять струн української бандури». Як властитель друкарні він видавав довгі літа по-російськи «Газету Гатцука».

Годиться тут згадати про українського священика Василя Гречулевича*, який 1849 р. в Петербурзі видав «Проповеди на малороссийском языке». Ті проповіді так подобалися Кулішу, що він, потрохи обробивши, чи тільки «поповнивши» їх, видав у своїй петербурзькій друкарні друге видання 1857 р. Понад се друкував Гречулевич 1856 р. «Катехетичні бесіди на символ віри і молитву господню», 1858 — «Бесіди про сім тайн», а 1859 — дві «Бесіди про обов'язки родичів і дітей» українською мовою.

Із письменників, що почали і закінчили свою письменську діяльність у 50-тих роках, назвемо тут Думитрашка-Райча, що 1858 р. видав у Києві думки і пісні п[ід] з [аголовком] «Бандура», а 1859 р. в Петербурзі «Жабомишодраківку», переробку ніби Гомерової Батрахоміомахії*. Другий такий український оригінал 50-тих років, Андрій Шишацький-Ілліч*, видав 1857 р. в Чернігові «Сборник малороссийских пословиц и поговорок», а 1856—7 р. там же збірку віршів «Українська квітка» в двох випусках. Про того Шишацького-Ілліча заховалася традиція, що він був автором деяких фальшованих дум про козацькі часи перед Хмельницьким, своїм змістом основаних на «Истории русов».

В р. 1854 вийшла в Петербурзі збірка віршів Яцимірського п[ід] з[аголовком] «Бенкет для непрошених гостей і до земляків». В р. 1858 вийшла в Києві збірка 24 українських віршів С. Родини* п[ід] з[аголовком] «Мова з України». В 1859 р. вийшла невідомо де збірка віршів М. Прибури п[ід] з[аголовком] «Прочинок», і того ж року в Києві «Казки і байки з сусідової хатки» якогось Придніпрянця. Нотуємо сі появи тільки задля їх бібліографічної рідкості.

В 40-х роках розпочав, а дуже пізно, бо аж у 80-тих роках докінчив свою поетичну діяльність Яків Щоголів,

якого перші вірші друковані були в «Молодику» Бецького, потім дещо в «Хаті» Куліша 1860 р., а, нарешті, досить велика збірка віршів (усіх 75), досить значної поетичної вартості 1883 р. в Харкові п[ід] з[аголовком] «Ворскло». Ще пізніше, вже по його смерті, вийшла друга збірка його віршів п[ід] з[аголовком] «Слобожанщина».

XLI. 60-ті РОКИ НА УКРАЇНІ

Початок 60-тих років на Україні характеризується трьома пам'ятними фактами: знесенням кріпацтва д[ня] 16 лютого 1861, смертю Шевченка д[ня[7 марта того ж року і повстанням видавництва «Основа» в Петербурзі. Знесення кріпацтва розпочало новий період селянського життя, але сполучений з тим нераціональний викуп селян і розвій фабричного промислу причинився багато до підкопання економічного побуту селян у деяких українських губерніях. Часи 1860 і 1861 р. були дуже оживлені дискусіями про знесення кріпацтва і про сподівані дальші реформи державного устрою Росії і також часами зглядної прасової свободи. З тої свободи скористала українська суспільність, одержуючи вперве місячний журнал «Основу», видавану на взір середніх, не «толстых» російських журналів вроді «Современника»*, «Вестника Европы»* і «Отечественных записок»*. «Основа» була, як на український орган, досить інтересною і багатою змістом, а головними оздобами її були друковані, зрештою дуже скупо, поезії Шевченка і його «Дневник», виданий там з цензурних оглядів зі значними скороченнями, писання Костомарова, Куліша та Марка Вовчка. «Основа» помішцала також деякі праці великоруських письменників, в тім числі цінну студію Сухомлинова* про найстарший руський літопис. Проте для пересічного росіянина, що привик до тодішніх російських столичних журналів, мала «Основа» в собі щось партикулярне, замало европейське, і не могла здобути собі ширшої публіки, так що по дволітнім існуванні, сама собою без цензурної заборони перестала виходити. В «Основі» появляється цілий ряд нових письменників, яких праця заповнює 60-ті і 70-ті роки. З них найвизначніші були: Антонович, що помістив там свою статтю «Моя исповедь», Руданський, Кониський, Свидницький і інші.

Володимир Антонович, поляк з роду, що пізніше прийняв православ'я, хоч писані майже виключно російською мовою (по-українськи писав тільки «Спомини», почасти писані, почасти диктовані в остатніх роках життя), належить проте до найвизначніших діячів українського духовного розвитку, і не стільки своїми писаннями, як своїм учительським і особистим впливом причинився дуже багато до угрунтування того інтелігентного руху, що з українофільського зробився справді українським. Як історик визначається Антонович не тільки талановитістю і живістю викладу при всій науковій точності змісту його праць, але був першим українським істориком, що більшість своїх праць, крім друкованих джерел, опирав також на архівних матеріалах. Як член київської Археографічної комісії він видав кілька томів актів і документів про міста і міщанство, про козаків, про гайдамаччину XVIII віку, про козацтво кінця XVII в. і про селянство XVII — XVIII вв., кождий том із відповідними вступними монографіями. Історією старої, князівсько-дружинної Русі Антонович не займався, але написав простору монографію про початки литовсько-руської державної організації. В «Трудах» Чубинського * він видав досить багату збірку актів «Про чари» на Україні і написав також цінну статтю на підставі тих актів. Декілька цінних праць; переважно опертих також на архівних матеріалах, помістив у різних річниках «Киевской старины», між якими важніші: «Грановщина», «Київські війти Балики». Сенсаційна своїм змістом стаття про Івана Гонту, важна також архівними документами про життя і стан маєтковий Гонти, але про його смерть і взагалі про уманську різню подає зовсім фантастичні дані, оперті на польських спомінах Кребсової, Ліпомана і псевдо-Ліпомана. Як довголітній професор Київського університету грав Антонович тиху, але благотворну роль і серед молодіжі і серед київсько-української громади. Як професор історії він дав імпульс своїм ученикам до спеціального оброблювання поодиноких територій української землі, і ся його ініціатива принесла досить багаті плоди. Визначну роль грав він у четвертім археологічнім з'їзді в Києві 1874 р., в основанім кілька літ перед тим відділі «Русского Географического общества» для дослідів над етнографією і статистикою т[ак] з[ваної] «Юго-Западной России», і в основанім при Київськім університеті «Обществе Нестора летописца». Майже від

початку своєї професорської кар'єри він обік історії займався також археологією України, щовакації їздив у різні сторони розкопувати могили і збирати археологічні пам'ятки і написав про ті поїздки цілий ряд звітів і спеціальних статей у різних російських спеціальних виданнях. Останні роки його життя, коли спенсіонований покинув університет, він хорував і писав, а потім диктував згадані вже свої «Спомини з молодих літ», які, одначе, не довів до часу свого професорства. Аби й того не бракувало, по нім лишився один зовсім непоганий український вірш про гайдамаків, друкований п[ід] з[аголовком] «З колишнего», під псевдонімом В. Маринчук у ч[ислі] 3 галицької «Мети» з р. 1863. З його університетських викладів була перекладена на нашу мову і видана тільки по-українськи досить простора популярна історія козаків. Він мав звичай, крім офіціальних, університетських лекцій, читати коротенькі курси в приватних кружках про різні цікаві теми історичного і суспільного життя, про які годі було говорити з кафедри. Знаю з усього оповідання, що один такий курс викладав історію Ірландії, а другий — історію конституціоналізму в Швеції і Норвегії; сей остатній курс став основою статті Сергія Єфремова про конституцію в Швеції і Норвегії.

В Степані Руданськім, що з першими своїми віршами виступив у «Основі», має Україна одного з тих поетів, що за життя писали багато, а за злиднями приватного і публічного життя публікували дуже мало, і яким аж пізно по смерті пощастило у читачів. Руданський, талановитий лірик, головно заслугує на увагу як незрівняний анекдотист, автор т[ак] з[ваних] «Співомовок», т. є. коротких, гумористичних анекдотів і оповідань, узятих із уст українського народу і переказаних віршами з незвичайною простотою, влучністю і грацією вислову, так, що декотрі ввійшли в уста народу як людові співанки. Таких співомовок Руданський написав кілька сот. Надто переклав 12-складовим, неримованим віршем цілу Гомерову «Іліаду» з правдиво українським гумором передаючи грецькі гекзаметри куцими дванадцятискладовиками вроді співанки

Ти ж думаєш, дурню, що я тебе люблю,
А я тебе, дурню, словами голублю.

Не вважаючи на те куце віршування, Руданського «Ільйонянка» читається дуже приємно; і Гомерові герої в тім куцім одязі являються якимись ближчими і ріднішими

нам, ніж у Гомерових гекзаметрах. Крім людових анекдотів і гумористичних оповідань, Руданського цікавили також людові легенди і людова міфологія, т. є. оповідання про сотворення світу, бунт ангелів, Адама і Єву і інші біблійні особи, основані почасти на відомих нам апокрифах, а почасти на людовій фантазії. Захопила його трохи також слов'янофільська ідея, і в поемі «Цар Соловей» він змалював алегоричними фігурами долю слов'янства в боротьбі з латинізацією і клерикалізмом. Таким самим розміром, як «Іліаду», переклав Руданський також приписувану Гомерові «Війну жаб з мишами», а в ряді більших або менших поем, дуже студентського складу, описав коломийковими віршами, мабуть, на підставі «Історії» Маркевича або Бантиша-Каменського події козацьких гетьманів Мазепи, Скоропадського *, Полуботка*, Веляміна, Апостола*, Мініха*. Не обійшлось у Руданського і без невеличкої проби драматичного твору. Ще 1862 р. він написав оперетку «Чумак», яку переробив удруге 1871 р. В Степані Руданськім бачимо великий поетичний талант, обік Шевченка найвизначніший в українськім письменстві XIX віку. Тільки ж сей талант основно різниться від Шевченкового, бо коли Шевченко в кождім своїм творі дійсний, оригінальний творець, Руданський являється тільки незвичайно талановитим репродуктором чи то народного традиційного матеріалу, чи історичних фактів (тут він, додамо, взагалі дуже слабий і без іскри Шевченкового живого огню), чи то в перекладах чужомовних творів. При всій тужливості, властивій вдачі українця-подолянина, поезія Руданського скрізь ясна і життєрадісна.

До письменників, що почали свою літературну діяльність в «Основі», треба зачислити Анатоля Свидницького, який у тім журналі помістив просторий розбір книжки Шейковського «Быт подолян». Головним літературним твором Свидницького лишилася простора повість «Люборацькі», дуже талановитий малюнок із життя подільського духовенства половини XIX в. Повість має в значній мірі автобіографічний характер, а при тім виявляє дуже великий культурно-історичний інтерес, як образ, з одного боку, полонізаційних, а з другого боку, русифікаційних тенденцій, що підкопували патріархальний побут православного духовенства на правобережній Україні в 30-их і 40-их роках XIX в. Повість не була друкована за життя автора і вийшла в скороченій формі аж 1886 р.* у Львові, а

1901 р.* в повнім тексті в Києві. Крім «Люборацьких», Свидницький написав цілий ряд дрібніших оповідань російською мовою з українського побуту, поміщуваних у київській газеті «Киевлянин»*.

При сій нагоді треба згадати також про Шейковського, автора цінної етнографічної праці «Быт подолян», виданої в Києві 1860 року в двох випусках. Шейковський так само, як Руданський і Свидницький, був подолянином і в роках 1860 і 1861 взяв живу участь у просвітнім русі київських українців, видавши українською мовою дві популярні книжечки: «Домашня наука, початки» 1860 р. і «Вищі початки» 1861 р. Ставши гімназіальним учителем в Єлабузі*, він займався працею над великим толковим словником української мови, якого пробу опублікував 1862 р. п[ід] з[аголовком] «Опыт южнорусского словаря», букви А і Б. З тим словником Шейковський якось не мав щастя, бо, опублікувавши пізніше декілька букв із кінця азбуки і розпочавши друк повного словника, якось не здобувся на цілість. Плодом його зацікавлення найстаршою історією української землі була видана 1870 р. в Києві українською мовою брошура «Що таке Ібн-Дастова Русь»*.

До видних українських письменників, що розпочали свою діяльність в «Основі», належить також Олександр Кониський, якого головна діяльність припадає на 70-ті до 90-тих років і буде обговорена далі. Тут тільки зазначимо, що в «Основі» він опублікував декілька віршів, яких немале число поміщував опісля в «Черниговским листку» 1861—63 р.*, в галицьких виданнях «Слові», «Галичанині» 1862—3 і «Правді» 1867 р. З початку 60-тих років він належав також до тих, що зацікавилися народною просвітою на українській мові, і написав популярну арифметику, що п[ід] з[аголовком] «Арифметика, або щотниця» була 1863 р. видана в Петербурзі Костомаровим на громадські гроші, зібрані для народної освіти. В р. 1863 Кониський разом із іншими українцями був арештований і висланий до Тули, де пробув кілька літ і навіть оженився. Вернувши з заслання і не одержавши, мабуть, крім гімназіальної науки, ніякої вищої освіти, він зайнявся адвокатською практикою і в такім стані, як приватний адвокат осів у Києві.

Із другорядних українських письменників, яких діяльність почалася в «Основі», і або скінчилася на ній, або

проявилася потім дуже слабо, назвемо Якова Кухаренка, Василя Кулика і Всеволода Коховського*. Кухаренко, отаман козаків Кубанського війська, відомий загально як автор популярної оперетки «Чорноморський побит», яка в переробці Старицького і завдяки музиці Лисенка п[ід] з[аголовком] «Чорноморці» і досі не сходить із української сцени. Крім сеї оперетки, друкованої в «Основі», він помістив там же три оповідання: «Вівці і чабани в Чорноморії», «Пластуни» і «Вороний кінь». Всі ті твори видані були окремою збіркою в Києві 1880 р. п[ід] з[аголовком] «Збірник творів Якова Кухаренка».

Василь Кулик помістив декілька віршів у «Основі», а декілька в галицькій «Правді» 1868 р. і 1874 р. і дождався в тім самім часописі в тім же році гарної біографії, написаної Торчином.

Всеволод Коховський помістив у «Основі» 1862 р. «Лист до основян» і просторе оповідання «З народних уст», а також популярний виклад «Усна мова з науки про дощ». В галицькій «Правді» 1870 р. було надруковане його оповідання «Пан Комарчук», яке пізніше було передруковане в Женеві п[ід] з[аголовком] «Пан народолюбець». Се оповідання, не вважаючи на деяке переборщення в сатиричнім тоні, має все-таки тривку літературну вартість.

З довгого ряду інших українських письменників і грамотних людей, що друкували свої первоцвіти в «Основі», назвемо тут іще Митра Олельковича *, що помістив у «Основі» своїх п'ять оповідань, передрукованих пізніше в Галичині окремою книжечкою, і крім того написав російською мовою цінну монографію Остерського повіту. Далі назвемо Олександра Навроцького, бувшого члена Кирило-Мефодієвого братства, що помістив у «Основі» деякі вірші, а в галицькій «Ниві»* переклади Міцкевичевої «Оди до юності» і «Фариса», але лишив по собі величезну рукописну спадщину, писану українською мовою, в якій містяться також переклади Гомерових «Іліади» і «Одіссеї» і інших творів світової літератури. Ся спадщина, яка дала би нам добре поняття про талант і трудолюбність Навроцького, досі, на жаль, не опублікована.

В «Основі», а пізніше в «Черниговским листку» і в «Черниговских губернских ведомостях» друкував свої вірші згаданий уже Петро Кузьменко*. Там же надрукував свої перші твори Степан Ніс*: «Хуртовина» і «Людська пам'ять про старовину». Ніс писав пізніше багато, друкував у «Ки-

евской старине», а по його смерті редакція того журналу видала збірку його оповідань окремою книжкою. В «Основі» розпочав свою діяльність також Борис Познанський* («Листи з Дударів». Основа, 1862), який пізніше містив деякі інтересні праці українською мовою в галицькій «Зорі» та «Киевской старине».

Із письменників, що в початку 60-тих років бралися до популяризування науки українською мовою, назвемо ще Д. Мороза*, що в «Основі» 1862 р. помістив оповідання «Безталанна», а в Києві того ж самого року видав учебник «Арифметика, або щотниця» . Згаданий уже вище М. Номис (Симонів) видав 1864 р. в Петербурзі багату збірку «Українські приказки, прислів'я і таке інше» на підставі збірників Опанаса Марковича і інших. Невважаючи на багатство матеріалу, яким розпоряджав Номис (сама збірка Опанаса Марковича містила, як знаємо, коло 30 000 приповідок), його збірка вийшла далеко скупішою, бо містить ледве 15 000 приповідок, та й то нумерація, поміщена в тексті, зовсім фантастична, бо з деяких десяток, якими понумеровано приповідки, наслідком вимазок цензури полишалося далеко менше номерів, не раз лише п'ять або шість. Надто впорядкування приповідок, хоч на око раціоналістичне, уложене з метою подати з приповідок якийсь суцільний світогляд народу, власне задля того немає ніякої наукової вартості, так що збірка Номиса з методичного погляду може уважатися — найгіршою з усіх слов'янських збірок, упорядкованих подібним способом (назву тут лише російську збірку Даля і чеську Челаковського)*. Поміщений при кінці тому покажчик, надрукований неможливим для людського ока петитом, де подано числа приповідок до поодиноких тем, з причин фантастичності основної нумерації в тексті, відсилаючи читача до номерів, яких у тексті дуже часто нема, позбавлений усякої наукової вартості.

XLII. 60-ті РОКИ В ГАЛИЧИНІ

Характерним явищем початку 60-тих років у Галичині був згаданий уже багатий альманах «Зоря галицкая яко альбум на год 1860». Галицька Русь рекрутувала до того «Альбума» майже всі старші свої сили і значне число нових сил, що або тут уперве виступили на світ, або лише тут запродукували свої твори. Із таких одно-

дневих авторів і авторок, яких імена появилися в «Зорі галицькій» і не появлялися потому більше, назвемо тут Людмилу Головацьку, Марію Дідицьку, Клавдію Алексевич, Климентину Попель*, Катерину Цибик*, що помістили по одному або більше віршів і виступили як репрезентантки жіноцтва, яке в 60-тих роках почало потрохи будитися до національного самопізнання. Із однодневних авторів, яких імена стрічаємо в «Зорі галицькій», назвемо двох Бачинських, Йосифа й Іларіона*, далі Анатолія Бучинського*, Юліана Лужецького,[1] Григорія Страхоцького, Володимира Товарницького, Іларіона Малицького, що помістили також по одному або по кілька віршів, щоб пізніше не братися вже за перо.

Із старої гвардії 50-тих років стрічаємо імена Івана Головацького, Івана Гушалевича, Луки Данкевича, Івана Наумовича, Івана Озаркевича, Миколи Устияновича і навіть ім'я Маркіяна Шашкевича, з якого літературної спадщини поміщено тут декілька недрукованих творів* у польській і руській мові. До тої старої гвардії, що перед тим принагідно забирала голос у часописах, а тут виступила з більше або менше поважними науковими працями, належать, крім Якова Головацького, Івана Гушалевича, Михаїла Малиновського і Антона Петрушевича, також Лука Цибик, що помістив тут статтю про збірники руськонародних пісень, Ігнатій Галька*, що помістив збірник гаївок із околиць із-над Збруча, Олексій Торонський*, що помістив гарну статтю «Русини лемки» з досить багатим збірником лемківських пісень, Василь Ковальський*, що в 50-тих роках належав до дуже плодючих публіцистів і видав 1852 р. дуже цінну як на свій час «Руську читанку для нижчої гімназії», яка й досі ще задля значного числа оригінальних праць не стратила літературного значення; в «Зорі Галицькій» 1860 р. він помістив опис околиці Станіславова.

[1] Годиться тут окремо згадати Антона Лужецького*, пропущеного мною в огляді 50-тих років. Він виступив на літературне поле ще 1841 р., помістивши в польськім часописі «Rozmaitości»* руський віршик «Do łuny», і пізніше містив деякі вірші в руських часописах 50-тих років, та заслугує на пам'ять, головно, просторішим стихотвором «Плач вдовицы», виданим 1853 р. в Перемишлі власним коштом, у якім, може, перший звернув увагу на сумне положення вдови по священику, і для того може вважатися одним із ініціаторів думки про заснування вдовичо-сирітського фонду для забезпечення вдів і сиріт по руських священиках.

Із письменників, що перший раз виступили в «Зорі галицькій» 1860 р. і мали по тім більшу або меншу літературну кар'єру, назвемо тут Федора Заревича, що помістив тут два вірші, а пізніше здобув собі досить почесне місце як новеліст; Володимира Лучаківського, що помістив тут також один вірш, а пізніше в українофільських виданнях друкував декілька віршів і оповідань і зазначився також як збирач цінної збірки приповідок і загадок, що ввійшли в мою збірку приповідок галицько-руського народу із його рукопису. Із видніших діячів пізнішого українофільського напрямку в «Галицькій зорі» 1860 р. виступили уперве Омелян Огоновський, Омелян Партицький і Володимир Шашкевич, син Маркіяна Шашкевича, всі три з віршами. Із істориків, що помістили тут перші свої праці, назвемо Ісидора Шараневича, Василя Ільницького і Антона Добрянського*. Причинки до історії руської церкви подали др. Іван Ільницький* про життя Антонія і Теодозія Печерських, Лука Цибик — про причини мирного і скорого розширення віри Христової на Русі, Павло Ясеницький — про стан церкви Христової на Русі під пануванням Володимира Великого, і Юстин Желехівський* — про сліди часткового заведення християнства на Русі перед Володимиром Великим. Спеціальніші історичні праці подали Теодор Білоус* про церков Успенія у Львові, Яков Головацький — про початок і значення Ставропігійського братства у Львові, Добрянський — історичні записки про Самбір, Василь Ільницький — «Александер, князь Белзкий» і Лев Кордасевич*— про добродійства австрійських монархів і уряду для галицьких русинів. Із публікацій документального характеру найважніша публікація Антона Петрушевича «Житє Іова Княгиницького, основателя Скиту Манявського, написане Ігнатом з Любарова». Пекучого тоді питання обрядового доторкали обі публікації Михайла Малиновського: «Грамоти до історії руської церкви взагалі, а особливо в справі зрівняння обряду грекокатолицького з латинським» і «Історичний огляд руської митрополії галицької», витяг із просторої, невиданої праці Антона Петрушевича. Із етнографічних матеріалів і записок, крім згаданих уже, подав Йосиф Лозинський одну «Галагівку», Климентина Попель «Казку про двох братів, багатого і бідного», зі вставленою в неї піснею обжинковою, а Йосип Літинський*— місцевий переказ про збудування церкви в Кобильниці Волоській.

На особливу увагу в «Зорі галицькій» заслугує група угорських письменників, із яких тут виступили Олександр Духнович* з рядом віршів, Анатоль Кралицький* з оповіданням «Пастир в полонинах» і Олександр Попович, що, крім власних двох віршів, подав також «Співи сельского дяка из-под Карпат». Чисто літературний інтерес мають спомини Богдана Дідицького про Маркіяна Шашкевича.

Я зупинився трохи довше над сим альманахом з огляду на його не лише літературну, але також культурну вартість. Він стрітився з досить гострою критикою з боку Платона Костецького за його нібито москвофільські тенденції, хоч таких тенденцій у нім не було, але була дуже виразно зазначена тенденція руського сепаратизму від традиції історичної Польщі. Російські українці глянули також симпатичним оком на «Зорю галицьку», і петербурзька «Основа» передрукувала з неї збірку гаївок Ігнатія Гальки та нав'язала кореспонденцію з Яковом Головацьким.

Глибокий розділ серед галицько-руської інтелігенції, який зазначився вже в 30-тих роках і трохи затемнився в 50-тих роках, розділ на прихильників і противників народної мови в письменстві, в 60-тих роках з настанням конституційної ери досить швидко загострюється і доводить протягом десятиліття до утворення двох окремих таборів чи партій, староруської з виразним москвофільським відтінком, і народної з виразним українофільським відтінком. Кожда партія старається мати в своїх руках органи друку та інституції, а також свою репрезентацію в парламентарних ділах краю і держави, щоб мати вплив на впорядкування найважніших національних і соціальних справ, які настигли, а почасти й дуже наболіли в часах бюрократичного правління 50-тих років. Судячи з «Зорі галицької яко альбума» і з перших річників «Слова» (1861—63 р.) можна би було думати, що оба напрями підуть бодай де в чому згідно на грунті народної мови, та вже польське повстання 1863 р. значно загострило національні противенства в Галичині і загострило також противенство між обома галицько-руськими партіями. Погром польського повстання і розпочате російським урядом русифікування і оправославлення підляських уніатів оживили дуже царофільські симпатії у галицьких москвофілів і були причиною досить численної еміграції та апостазії галицького уніатського духовенства до Росії і до право-

славія. Висланий з ініціативи Риму львівський крилошанин Куземський на уніатського єпископа до Холма не міг запобігти оправославленню і деправації уніатського духовенства і по двох роках безплідної боротьби уступив із своєї єпископської кафедри і вернув до Львова. Куземський належав до найдіяльніших членів т[ак] зв[аної] старорускої партії, і поклав великі заслуги коло фундування і здвигнення Народного дому у Львові. В історії письменства його ім'я зазначається тільки як досить талановитого бесідника. Він був також довголітнім послом до сейму крайового.

Інституція Народний дім у Львові, цісарським фундаційним актом призначена для русинів міста Львова, протягом 50-тих років via facti[1] сталася всенародною інституцією галицько-руською, на яку гроші, книжки, рукописи і всякі цінні старинності складали русини всіх відтінків. В 60-тих роках, знов-таки via facti, ся інституція опинилася в руках москвофілів, які при помочі статуту, з певною рестрікцією затвердженого намісництвом, зробили її власністю товариства під зверхністю «управляющего совета», який звільна, tacite[2] прийняв певний numerus clausus[3] для числа членів, який досі не може ніяк дійти до 300, і старається все на місце померших членів добирати більше-менше таке саме число нових членів, видних москвофілів. Таким самим способом в руках москвофілів опинилася також друга важна руська інституція «Галицько-руська матиця», основана 1848 р., що мала первісно статися огнищем просвітного і літературного руху, а, головно, народного шкільництва для всього галицько-руського народу. В тім дусі вийшли деякі перші публікації сеї інституції, головно, видана 1850 р. «Читанка для малих дітей», уложена Маркіяном Шашкевичем. Злим духом «Матиці», що, може, по неволі причинився до її омертвлення, став Антін Петрушевич, який від 1853 р., протягом трьох літ, загатив її своїм «Галицьким историческим сборником», а пізніше довгі літа гатив своєю «Сводною летописью» і іншими своїми «рассуждениями».

Цікавим явищем у житті львівської руської інтелігенції було заснування товариства «Руської бесіди» в р. 1861. «Руська бесіда» містилася зразу в Народнім домі

[1] Фактично *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Мовчки *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Замкнене число *(лат.)*.— *Ред.*

і до неї належали всуміш москвофіли і народовці. Та коли члени-народовці зложили з себе театральну трупу і дали початок постійному руському театрові на основі народної мови, в лоні «Бесіди» зчинився роздор і її викинули з Народного дому. Се був рішучий момент, який змусив народовців подумати про свої власні, окремі організації та окремі органи преси. Сього, зрештою, домагалися й інші, далеко важніші обставини.

Найважнішою з тих справ, що наболіли в народному житті галицької людності початку 60-тих років, була справа сервітутова, тоді загальновідома під популярним окликом «ліси і пасовиська», тісно зв'язана зі справою знесення панщини і відшкодування панів за втрату панщизняних тягарів. Ся справа проволоклася, особливо в Східній Галичині, дуже довго і випала для людності якнайфатальніше, головно, для того, що з руської інтелігенції тоді ніхто не мав про неї докладного поняття.

Друга справа, яка по втишенню боротьби за азбуку займала найбільше уми руського священства, була справа реформи руськоуніатського обряду від т[ак] зв[аних] łacińskich naleciałości[1], до яких належали заведені декуди по руських церквах, особливо по містах, органи, святкування деяких латинських свят, пр[иміром], божого тіла і Івана Непомука і т. ін. Згодом поставлено питання далеко виразніше в напрямі зближення уніатського обряду до російського православія, причім виринули такі інтересні питання: чи слід попам носити бороди, чи треба конче голити їх, чи слід у церкві під час богослуження в певних моментах дзвонити і клякати і т. і. Ся обрядова боротьба, на якої дні лежала значна міра байдужності, а то й деморалізації руського духовенства, зазначилася в нашім письменстві дуже характерною драматичною сатирою п[ід] з[аголовком] «Будятинці», написаною невідомим нам автором 1861 р. Вона з деякими поясненнями була опублікована мною з двох рукописів у фейлетонах «Діла» з кінця 1907 р.

Безпосередньо з питанням про азбуку зв'язалося друге пекуче питання для галицько-руської інтелігенції, що й досі не перестало займати її уваги, а, власне, питання про правопис. Се питання дискутовано живо в 50-тих роках, поки з урядового боку не виникла думка залагодити його заве-

[1] Латинських залишків *(польськ.)*.— *Ред.*

денням латинської азбуки для руської мови. Руській інтелігенції удалося усунути сей урядовий проект, та проте думка ужити латинських букв для руської мови виринула з іншого боку в досить оригінальній формі. В початку 1861 р. по виданні кількох перших номерів газети «Слово» у Львові, вийшла в Чернівцях брошура «Slovo na slovo do Redaktora Slova», написана народною мовою і латинськими буквами з чеським правописом, у якій піднесено можність ужити власне сей правопис для руської мови, і як приклад того, оскільки сей правопис надається до руських творів, поміщено, між іншим, декілька поезій нововідкритого народного поета Осипа Федьковича. Автором брошури був Антін Кобилянський, що тоді, власне, скінчивши духовну семінарію в Чернівцях, займався пропагандою вегетаріанства і познайомився з галичанином Костем Горбалем та з офіцером Юрієм Гординським, у якім він відкрив поетичний талант і якого заохотив від німецького віршування перейти до руського. Антін Кобилянський, якому судилося відіграти роль ініціатора в житті Федьковича, приписує собі заслугу, що звернув також увагу румунів на латинську азбуку і був одним із тих, що причинилися до заміни кирилиці в румунськім язиці на латинські букви. Талановитий дивак, він у своїм житті перейшов найрізніші колії, був у німецьких і американських громадах проповідником якогось досить наївного вільнодумства, уже в старших літах займався студіями медицини в Кракові, Празі і Відні, і, невважаючи на те, що має досить численну родину, сам досі не добився ніякого виразного становища, та, невважаючи на свій докторат медицини, навіть примітивної лікарської практики.

«Slovo» Кобилянського, адресоване до редактора львівського «Слова», не мало в Галичині практичного наслідку крім того одного, що відразу зробило популярним ім'я Федьковича. Редактор «Слова» Дідицький нав'язав із ним кореспонденцію, передрукував у своїй газеті вірші Федьковича з брошури Кобилянського, а діставши від автора ще значний ряд нових віршів, видав 1862 р. досить багату збірку його поезій зі своєю передмовою*, в якій дуже щиро привітав новий, щиронародний талант, прирівняв його до німецького Уланда і польського Вікентія Поля, і тим поклав основу до великої популярності, якою тішилося в Галичині ім'я Федьковича протягом 60-тих років.

Чернівецький товариш Кобилянського Кость Горбаль

видав як доповнення до брошури Кобилянського в тих же Чернівцях 1861 р. «Holos na holos dlia Halyčupu» брошуру, в якій виступив з досить гострою критикою галицько-руських відносин і особливо галицько-руського духовенства. Кобилянський помістив у тій брошурі лише кілька своїх малозначучих віршів; Федьковича віршів у ній уже не було. Сі дві чернівецькі брошури були немов першими ластівками нової весни народовецького руху з чисто народним язиком у письменстві і з радикально-фонетичним, чеським правописом для руської мови, а також із зародками філософічного і соціального радикалізму в відзивах Кобилянського і Горбаля. Дещо з того ввійшло в дальший народовецький рух, що в 60-тих роках характеризується особливо повстанням і значним розвоєм ученицьких громад у важніших гімназіях Східної Галичини, із яких найважніші і найрухливіші були громади в Тернополі і Станіславові.

Першим виразним осередком народовецького руху в Галичині з виразним українофільським відтінком був часопис «Вечерниці», що виходив протягом двох літ 1862—63 рр. і відразу зробився органом молодої українофільської громади. «Вечерниці» протягом двох літ опублікували значне число поезій Шевченка, в тім числі деякі не видані до того часу або відомі тільки з липського видання Герхарда 1859 р.* Обік Шевченка найплодовитішим поетом у «Вечерницях» був Федькович, а з галичан — Володимир Шашкевич. У відділі повістей і оповідань визначився особливо співредактор «Вечерниць» Федір Заревич, що під псевдонімом Юрко Ворона помістив у першім році 6 коротких оповідань і повість «Хлопська дитина», в якій уперве в нашім письменстві виведено мужицького сина, що добивається університетської освіти, і незалежного інтелігентного становища адвоката. Для доповнення белетристичного відділу не цуралися редактори передруковувати дещо з «Основи» або інших українських видань. Між публіцистами «Вечерниць» стрічаємо уперве ім'я Ксенофонта Климковича, що пізніше відіграв досить визначну роль в народовецькім русі, але зіпсував свою літературну кар'єру наглим переходом до москофільського табору. Климкович потрудився також над перекладами деяких творів українців із російської мови, а власне Гоголя і Куліша, а з його віршованих проб найціннішим лишився гекзаметровий переклад першої рапсодії «Іліади». Між його посмертними

паперами знайшлися проби німецьких перекладів деяких творів Шевченка і Марка Вовчка. Вони не варті друку, та все-таки характерні для того, що показують уже між тодішніми галицькими україно́філами змагання бути посередниками між російською Україною і Західною Європою.

Друга характерна постать галицького україно́фільського табору, що виринає на поле літературної діяльності уперве в «Вечерницях» 1862 р., се Данило Танячкевич, що під псевдонімом Будеволя помістив тут «Слівце правди Dziennik'ові Literack'ому про нашого батька Тараса Шевченка». Танячкевич писав на своїм віці дуже багато про найрізніші справи, але визначаючися скрізь надміром запалу і браком основного знання, не здобув собі визначного місця в письменстві, а в організаціях учениць ких громад, на які він у 60-их роках мав дуже великий вплив, той вплив власне задля його ентузіастичної і пустої патріотичної фразеології і повної безкритичності, треба признати більше шкідливим, ніж пожиточним. І пізніше у всіх народовецьких організаціях він любив виступати в ролі пророка і патріота, але ані в одну справу не вмів вглянути розумно і фахово, і був визначним чинником радше забагнення, ніж розвою галицького україно́фільства.

Із поетів, що виступили тоді в Галичині і збудили зразу великі надії, треба згадати поперед усього Володимира Шашкевича, сина Маркіяна Шашкевича. Виступивши на літературне поле в «Зорі галицькій» 1860 р., він був співредактором «Вечерниць» у першім, а головним співробітником у другім їх річнику, а пізніше, 1866 р., був редактором літературного часопису «Русалка». Окремо, за свого життя, видав він тільки «Зільник», збірку віршів у Львові 1863 р., в якім, окрім власних поезій, помістив також ряд удачних перекладів із Генріха Гейне. Володимир Шашкевич як поет виявив дуже гарний і симпатичний талант, гідний стати обік свого батька, але життя його склалося так, що не позволило йому розвити той талант так, як можна було надіятися. У Львові він попав у кружок т[ак] зв[аної] літературної богеми[1] руської молодіжі, в якій

[1] Богемою, з французького Boheme, циган або циганська компанія, називано в Парижі, і називаються також деінде кружки веселих літераторів і артистів, що обік своєї штуки в вільних хвилях, яких у них, звичайно, буває аж занадто багато, займаються більшеменше цілонічними гулянками та посиділками по шинках, кав'ярнях і ін.

він сам, Заревич і Климкович були верховодами. Кількалітнє життя в такій атмосфері підкопало його здоров'я, ослабило його пильність в університетських студіях, і замість стати визначним і популярним адвокатом він був змушений вибрати собі легшу судейську кар'єру, яка, одначе, не завела його далі від рангу ад'юнкта. Відбувши судову практику у Львові, він одержав дуже низько платну посаду в Мостах Великих, на якій і закінчив своє життя. З Мостів Великих він написав ряд інтересних дописів до газети «Русь», видаваної Горбалем і Заревичем, які, хоч би задля самого імені автора, варто би було разом із його поезіями передрукувати.

Видне місце в кружку тої «богеми» займав Остап Левицький, який 1863 р. виявив немалий сатиричний талант у польській поемі «Uciekiniery», підписаній псевдонімом Остап Ковбасюк[1]. Руською мовою Остап Левицький написав декілька гарних поезій, із яких остатні друкувалися в «Житі і слові» 1895 р. Більшу часть свого життя він провів у Станіславові як професор реальної школи.

Ксенофонт Климкович по упадку «Вечерниць» почав за підмогою ученицьких громад видавати «Мету», літературно-політичний вісник, який продержався лише 5 місяців, і в якім, окрім перекладів і передруків українських письменників, найціннішими були все-таки вірші Федьковича. В р. 1865 Климкович відновив «Мету», але вже з переважно політичним змістом, та й ся друга «Мета» продержалася всього 8 місяців, не давши для літератури нічого цінного. Незалежно від Климковича почав 1865 р. Кость Горбаль видавати «Ниву», науково-літературний часопис, що продержався також лиш один рік. Із літературного матеріалу, поміщеного в тім часописі, крім передруків деяких творів Шевченка, Стороженка* та Марка Вовчка, важні тут уперве опубліковані вірші Михайла Старицького, друковані під псевдонімом Гетьманець, деякі оповідання і одна драматична фрашка Федьковича та згадані вже два твори Міцкевича «Ода до юності» і «Фарис» у перекладі О. Навроцького*. Інтересним співробітником «Нива» виявився зразу Павло Свій, псевдонім польського емігранта і бувшого студента Київського університету

[1] Ковбасюк було ім'я популярного тоді в руському клубі сеймового посла-селянина, завзятого противника польських порядків. Від його імені польські уличники у Львові і по інших містах Галичини всіх русинів почали прозивати «ковбасюками».

Павлина Свенціцького, який, у «Ниві» почав відразу друкувати переклад Шекспірового «Гамлета» і повість «Колись було», але який швидко задля якогось непорозуміння покинув редакцію «Ниви», не докінчивши ані одної з тих праць. В р. 1866 він почав на власну руку за підмогою львівських поляків видавати літературно-наукову збірку «Sioło» присвячену спеціально «rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim»[1]. Сеї збірки вийшли в 1866 р. три випуски, а в 1867 р. — четвертий. Її метою було поєднання русинів з поляками на літературно-науковім грунті, а особливо знайомлення поляків з кращими творами українсько-руського письменства. Скільки знаємо, власне Свенціцькому належить першому термін «українсько-руський». В «Siole» друковано латинськими буквами поезії Шевченка і Федьковича, «Марусю» Квітки, і навіть початок перекладу т[а]к зв[аного] Несторового літопису на українську народну мову. Сам редактор під псевдонімом П. Стахурський помістив частину своєї повісті «Przed laty» в перекладі на українське, під псевдонімом Д. Лозовський переробку французької комедії «Міщанка» в трьох діях, а під псевдонімом Павло Свій — драматичний образ «Катерина», в V діях, переробку з поеми Шевченка. Пізніше надрукував той сам Свенціцький під псевдонімом Д. Лозовський гарну переробку Мольєрової комедії «George Dandin» п[ід] з[аголовком] «Гаврило Бамбула», а під псевдонімом Павло Свій видав збірку байок, яка опісля була спопуляризована в виданнях «Просвіти». Павлин Свенціцький закінчив своє життя як учитель академічної тепер руської (тоді ще польської) гімназії у Львові, і написав багато повістей та драм польською мовою, та і в нашім письменстві йому належиться місце як одному з немногих поляків, що вміли глядіти на українську справу без національного упередження. Для характеристики його пам'яті важний буде також факт, що він переробив з російського на польську мову відому соціалістичну повість Чернишевського «Что делать» п[ід] з[аголовком] «Ludzie», і, що найінтересніше, місце її акції з Петербурга переніс до Києва.

Ще раз спробували народовці, а властиво знов-таки студентські громади, щастя з періодичною публікацією, і з початком 1866 р. почала виходити у Львові «Русалка», літературний часопис, під редакцією Володимира Шашкевича. Сим разом мав се бути тижневик, та він видержав

[1] Українсько-руським народним справам *(польськ.)*.— *Ред.*

тільки від 1 січня до 25 марта. Замітною в ньому була хіба досить багата збірка віршів Конисього, що виступив тут відразу під двома псевдонімами, Верниволя і Перебендя. Уперве в «Ниві», потім у «Русалці» появилося також перший раз ім'я Данила Млаки, нового буковинського поета, властиво, Ізидора Воробкевича, в якому молоді ентузіасти 60-их років побачили великий талант, гідний стати обік Федьковича, та який, одначе, своїми пізнішими численними працями, ліричними й епічними віршами, оповіданнями й драмами не справдив покладаних у ньому надій і виявив більший талант як музикальний композитор, ніж як поет, хоча й музикальні його композиції держаться більше німецької школи, ніж українського народного стилю.

Від часу видання першої Климковичевої «Мети» розгорілася в Галичині серед інтелегенції нова завзята сварка за правопис, т[ак] зв[ану] кулішівку. «Мета», а за нею й дальші україноφільські часописи в Галичині прийняли придуманий Кулішем фонетичний правопис, хоча з деякими упрощеннями (Куліш пр[иміром] задержував ъ). На той новий правопис і взагалі на весь молодий україноφільський рух, який серед молодіжі проявлявся також модою на т[ак] зв[ані] козацькі костюми, накидалися члени старших партій, чи то виразно москвоφільської, чи т[ак] зв[аної] галичо-руської, яка рада була держатися австрійської держави і творити народ окремий від російської України. Питання про кулішівку було більше домашньою і товариською сварнею, ніж питанням поважно, чи то публіцистично, чи науково, трактованим. Насміхи, передражнювання і особисті сплетні були найвизначнішими оружжями в тій боротьбі. В числі найпопулярніших сплетень, ширених поміж противниками україноφільства, була голошена тоді думка, що весь той новий рух — се тільки польська інтрига. Сильне оружжя в руки противників дали Горбаль і Заревич, обнявши 1867 р. редакцію газети «Русь», яку оснував і піддержував намісник, граф Агенор Голуховський, головний стовп і творець полонізаційної системи на Галицькій Русі. «Русь» виходила тільки один рік і з літературного погляду не дала нічого замітного, навіть передруків українських творів у фейлетонах, а найцінніші в ній були оригинальні дописи Володимира Шашкевича з Мостів Великих про різні біжучі політичні й соціальні справи.

Ся недовговічність україно́фільських видань, що в значній мірі була спричинена недбальством самих видавців і браком партійної організації, була також сильним оружжям у руках противників, які все могли говорити про фантастичність українських мрій і про те, що ті мрії серед галицької молодіжі піддержуються ворогами руського народу. Супроти того стара партія, якої різні відтінки все-таки в практичній політиці йшли солідарно, маючи в руках три багаті інституції — Народний дім, Матицю і Ставропігійський інститут, могла піддержувати також солідніші органи друку, якими були від 1861 р. «Слово», що виходило зразу два рази, потім три рази, а далі шість раз на тиждень, далі видаваний від 1862 р. Яковом Головацьким і Б. Дідицьким «Галичанин», літературний журнал, що виходив книжками 1862 і 63 р. (4 книжки, що разом творять один том), і «Науковий сборник», видаваний Матицею під редакцією Головацького в роках 1865 і 1866 (2 томи, кождий по чотири випуски). По виїзді Головацького до Росії 1867 р. видав Дідицький другий том «Галичанина» як додаток до «Слова» за рік 1868, а від р. 1869 почала Галицько-руська матиця видавати «Литературный сборник», знов річно том по чотири випуски. Надто виходили етимологічним правописом, більше або менше народною мовою редаговані, та все-таки з маркою старої партії, ось які важніші публікації: «Львов'янин, приручный и господарский месяцослов», уложений Яковом Величком і виданий накладом Михайла Коссака*, вийшли два томи за роки 1862 і 63, видані в роки 1861 і 62. Ся публікація на свій час була дуже цінна, бо подавала, крім багатих господарських інформацій, також літературні твори, в тім числі передруки з українських письменників — Глібова, Шевченка, Руданського, Стороженка, а в другім річнику — передрук Квітчиної «Конотопської відьми». Від 1863 р. почав Ставропігійський інститут видавати свій щорічний календар з науковим характером п[ід] з[аголовком] «Временник Института ставропигийского с месяцословом»*, у якім друкувалися численні праці Петрушевича, Головацького і інших учених старої партії. В роках 1863—64 видавав Іван Гушалевич часопис «Дом и школа», присвячений школам і сільському народові. В р. 1864—65 видавав Северин Шехович політичне «Письмо до громади»; як додаток до сього «Письма» в 1865 р. він видав також кілька номерів часопису «Школа». Северин Шехович ви-

ступив на літературне поле ще 1850 р. в «Зорі галицькій», в якій поміщував вірші, рецензії і переробки чужоязичних оповідань. В р. 1853 він видавав мовою, зближеною до російської, «Ладу, письмо поучительное русским девицам і молодицам в забаву и поучение»*, часопис, який для наших часів має хіба значення літературного курйозу. В роках 1855 і 56 він видавав «Семейную библиотеку», в якої першім річнику інтересний передрук Квітчиної «Сердешної Оксани» в російськім перекладі і стаття Андрія Дешка* «О карпатской Руси» з увагами Дениса Зубрицького, яку ще півстоліття пізніше уважала відповідним передрукувати «Киевская старина». В другім річнику знов тільки й інтересного, що передрук Квітчиної повісті «Божие дети», писаної російською мовою. В р. 1862 Шехович, досі, здавалося, завзятий москвофіл, виступив з повістю «Попадянка і попадеграфянка», опертою на подіях 1848 р. (зрештою дуже поверхово), написаною язиком, досить близьким до народного, і не позбавленою, як на свій час, літературної вартості.

Від р. 1865 почала виходити під редакцією Маркела Попеля* «Неділя, письмо народне для науки і забави, господарства, промислу й торговлі»,— виходила два роки. В р. 1867 видавала редакція «Слова» при співучасті Северина Шеховича продовження «Письма до громади» п[ід] з[аголовком] «Додаток слова для громады», та окремо Шехович видав ще 20 номерів свого «Письма до громади». Той сам часопис виходив також 1868 р., але вийшло тільки 19 чисел. Понад се при урядовім «Віснику» у Відні виходив 1862 р. «Отечественный сборник»* під редакцією Василя Зборовського, і там же, у Відні 1863 р.* почав виходити гумористично-сатиричний, ілюстрований часопис «Страхопуд», видаваний Йосифом Ливчаком, зразу в неозначених речинцях задля цензурних перешкод, а пізніше, до початку 1868 р., два рази на місяць. Майже кожде число того часопису робило велику сенсацію в Галичині, і поміщувані в нім дотепи та сатиричні концепти передавалися з уст до уст і служили темою товариських розговорів. Головний матеріал до своєї сатири «Страхопуд» черпав із українофільського руху, але не щадив також заскорузлості та обскурантизму своїх власних сопартійників. Можна сказати, що віденський «Страхопуд» під редакцією Ливчака був найліпшим гумористично-сатиричним часописом, на який досі здобулася галицька Русь. Ливчак

був з переконання «общерусом» і в роках 1865 і 1866 видавав як додаток до «Страхопуда» російською мовою часопис «Золотая грамота», а в р. 1867 і 68 часопис «Славянская заря», з додатком «Славянской библиотеки», якої вийшов тільки один том з передруком Пушкінового «Евгенія Онегина». Ті видання Ливчака були держані в дусі поєднання всіх руських племен під російським проводом. До них пристав із галицьких українофілів Климкович, а з видніших російських діячів у них відгукнулися Костомаров, Куліш і Ламанський*.

Із публічних діячів, що виступили в 60-их роках на поле публічної діяльності, треба згадати тут Степана Качалу, що своєю статтею «Що нас губить, а що нам помочи може», друкованою первісно в «Неділі» 1865 р., а потім кілька разів окремими виданнями, між іншим, і в виданнях «Просвіти», перший звернув увагу на потребу народних організацій вроді громадських кас позичкових і шпихлірів. Хоч старший віком, Качала, так само, як його сучасник Йосип Заячківський*, пристали душею до нового народного руху. Качала присвятив тому рухові в різних фазах його розвою немало праці і досить значний капітал, а в його політичній кар'єрі варто зазначити такий курйоз, що він, русин-народовець і явний противник польського панування на Русі, був одинокий русин, якого в р. 1872 чисто польський округ Бохенський вибрав послом до Ради державної. Качала був визначний парламентарний бесідник і визначно талановитий публіцист. Більш публіцистичний, як науковий, характер має також його головний твір, написаний польською мовою і переважно опертий на польських джерелах, «Polityka Polaków mzględem Rusi». В його сеймовій діяльності було кілька моментів, що викликали загальну сенсацію, особливо його смілий виступ проти крайової субвенції для ордена Змартвихвстанців*. Витривалий і консеквентний оборонець унії і руської народності проти забаганок латинізму і полонізму, він у критичних випадках, коли руська власть церковна була занадто податлива супроти тих забаганок, не боявся навіть церковних цензур, і виступав сміло в обороні того, що признавав справедливим.

До р. 1867 Куліш, пробуваючи тоді в Варшаві, держався осторонь від галицького українофільського руху і з галичан піддержував листові зносини, здається, тільки з одним Головацьким. Коли в однім листі Головацький

жалувався йому на буцімто надуживання народної мови і кулішівки для полонофільських змагань, Куліш відписав йому в хвилі одвертості, що він готов відректися від свого правопису, коли галицькі народовці мають надуживати його для розбратання руських племен. Головацький опублікував виривки з того листа, і се послужило молодому адептові галицького москвофільства Володимирові Стебельському* на те, що в заснованім ним у цвітні 1867 р. письмі «Боян» візвав Куліша, аби одверто відрікся від своїх українофільських симпатій. Куліш запротестував проти публікації Головацького в газеті «Варшавський дневник», а проти Стебельського і «Бояна» виступив шурин Куліша, Василь Білозерський, з просторим отвертим листом, писаним російською мовою і виданим у Львові, в якім вияснено становище Куліша і його близьких супроти полонізаційних і русифікаційних заходів. Се був початок ближчих зносин Куліша з галичанами, із яких першого він пізнав Омеляна Партицького, тоді гімназіального учителя в Тернополі, що власне в ту пору докінчував свій «Німецько-руський словар». Мабуть, за ініціативою Куліша, в усякім разі при участі Партицького і Вахнянина, засновано у Львові новий українофільський часопис «Правда», що почав виходити в цвітні 1867 р. В перших роках сього видання з огляду на те, що головні редактори не жили у Львові, за редакцію відповідали фігуранти Лонгін Лукашевич*, урядник асекураційний 1867 р., а Іван Микита, ад'юнкт судовий 1868 р.

Зближення Куліша до галицьких народовців було зразу досить благотворне. Куліш, хоч наскрізь росіянин і в многому доктринер, все-таки вмів внести дещо своє і нове в убоге духовне життя галицьких українофілів. Його ідеєю треба вважати заснування літературного фонду, з якого проектом виступила «Правда». Хоча той перший, правдянський проект не довів ні до чого практичного, то все-таки ідея прийнялася на Вкраїні, де заходом Кониського і Пильчикова* узискано в української поміщиці і українофілки, пані Милорадович*, значний фонд, що став пізніше підставою до заснування Товариства імені Шевченка у Львові.

Не в дусі Куліша, але в дусі більше Качали, Заячківського і інших молодших галицьких українофілів було заснування першої тривкої народовецької організації «Товариства просвіти» у Львові. Основателі пробували притягти

до сеї організації також Івана Наумовича, який справді для перших книжечок «Просвіти» дав кілька своїх дрібних статей, але на перші загальні збори не прибув і потім відсунувся рішуче від народовців та розпочав заходи над заснуванням конкуренційного товариства з москвофільською тенденцією. Заснування «Просвіти» було немов би довершенням організіційних змагань галицьких народовців 60-их років, переходом від ефемерних груп до постійної органічної праці, хоч треба признати, що ся праця довгий час іще велася досить слабо, без плану і по-дилетантськи, та помимо значного розвою товариства і величезного розвою інших руських організацій і досі не виходить із того маловтішного стану.

Як характерну появу кінця 60-их років мусимо тут зазначити Кулішеву пробу видання перекладу письма святого на українську мову. В «Правді» 1869 р. і окремою книжкою того ж року він під псевдонімом Павла Ратая видав віршований переклад книги Іова, а окремо додатком і в форматі «Правди» (велике 4°) видав «Святе письмо або вся Біблія Старого і Нового завіту. Руcько-українською мовою переложена». Одначе замість усієї Біблії там надруковано тільки т[ак] зв[ане] П'ятикнижжя Мойсеєве. Куліш прив'язував загалом до перекладу святого письма, а спеціально до свого перекладу, великі надії не тільки з релігійно-морального, але також з язикового і літературного огляду. Про вартість перекладу «Іова» не скажу поки що нічого, хоча декуди він робить досить добре враження. Але про переклад П'ятикнижжя і взагалі про весь переклад Біблії Куліша, треба сказати, що він не здібний був дати добрий переклад св[ятого] письма, не знаючи ані одної европейської мови, не говорячи вже про грецьку і латинську, крім російської. Надто Куліш, перекладаючи святе письмо на українську мову, не вмів ніколи знайти границі між народною і церковною мовою і скрізь уживав такі славянізми, як «рече», «глагола» і т. ін. А поруч із тим ішла справді чудернацька українізація імен власних, таких, як Мусій замість «Мойсей». Оврам замість «Авраам» і Сруль замість «Ізраїль», що доводило до таких курйозів, як переклад біблійного «да уповает Израиль на Господа» на архиукраїнське «Хай дуфає Сруль на пана».

XLIII. 70-ті РОКИ НА УКРАЇНІ

Початок 70-тих років у російській Україні зазначився досить важним фактом офіціального характеру, а власне зорганізуванням через петербурзьке «Императорское Русское Географическое общество» наукової експедиції в т[ак] зв[аний] «Юго-Западный край», т. зн. більшеменше на Правобережну Україну, задля зібрання географічних, статистичних, язикових і етнографічних матеріалів. Ся експедиція під проводом Павла Чубинського протягом двох літ зібрала велику масу матеріалу, переважно етнографічного, який потім під редакціями різних спеціалістів у Петербурзі в роках 1873—78 опубліковано в сімох великих томах. В першім томі, крім географічного нарису краю, подано народні вірування, в другім — казки і оповідання, в третім — народний дневник, в четвертім — пісні обрядові, в п'ятім — пісні побутові, в шостім — акти про чари на Україні, зібрані Антоновичем, а в сьомім — студії над язиком і діалектами та статистику людності з долученням декількох мап. В зв'язку з тією експедиціею стояло заснування в р. 1873* київського відділу «Русского Географического общества», якого секретарем зробився той же Чубинський. Сей відділ став відразу центром кружка визначних українофілів, що на його засіданнях обговорювали різні теми з української філології й етнографії, і видали в р. 1873—4 по одному томові «Записок Юго-Западного отдела» Р. И. Географического общества» та причинилися головно до значного успіху третього археологічного з'їзду, що відбувся в Києві літом 1874 р.

Між членами того кружка назвемо поперед усього згаданого вже Павла Чубинського, що був організатором згаданої вже наукової експедиції, але сам, зрештою, ані як письменник, ані як збирач не зайняв визначного місця в нашім письменстві. Одиноким його літературним твором була «Сопілка», збірка дуже слабких віршів, видана 1871 р. в Києві під дитячим іменем «Павлусь», немов як іронія над величезним ростом самого автора. Між віршами зазначимо хіба досить недотепну пародію на Шевченкову поезію «Садок вишневий коло хати». Із членів київського відділу «Географического общества», що й пізніше відігравали досить визначну роль в українськім національнім житті, треба тут назвати поперед усього Олександра

Русова, що помістив у однім томі «Записок» відділу цінну працю про історичні тракти на Україні і пізніше багато працював у різних земствах Лівобережної України як земський статистик. Його жінка* здобула собі пізніше також досить голосне ім'я статтями з обсягу літературної критики, поміщуваними в російських журналах.

Визначного становища в науці і взагалі в українськім письменстві добилися пізніше два члени географічного відділу «Р. Геогр. общества», Федір Вовк і Михайло Драгоманов. Вовк (по-російськи підписувався Волков), учитель гімназії в Києві, помістив у «Записках» відділу статтю про ярмарки в українських містечках і виготовив для археологічного з'їзду дуже цінну збірку народних вишивок із Лівобережної України. Пізніше емігрував з Росії і, пробувши декілька літ в Румунії та Болгарії, друкував у російських журналах статті про економічний побут Болгарії, а в «Киевской старине» дуже інтересну працю про Задунайську Січ у Добруджі. Осівши в Парижі, він написав дуже цінну працю про слов'янські весільні обряди і пісні, друковану рівночасно в паризькій «Revue d'Antropologie» і в болгарськім «Сборнику Министерства народного просвещения». В Парижі він зайнявся спеціально студіями над доісторичною археологією, антропологією і антропометрією під проводом проф. Mortille (Мортіє)* і за написання цінної монографії про ногу в організмі хребовців (Vertebrata) одержав степень доктора.

Українською мовою він для «Літературно-наукового вісника» написав дуже інтересні спомини про свою гостину в басків, а від часу зреорганізування «Наукового товариства імені Шевченка у Львові» став не тільки його членом, але також редактором періодичної публікації «Матеріали для українсько-руської етнології», в якій помістив ряд своїх праць про т[ак] зв[ану] передмікенську культуру на Україні та про антропологічні поміри бойків і гуцулів. Від р. 1906 він пробуває в Петербурзі як член дирекції археологічного Музею імені Олександра III. На тім становищі він має нагоду і змогу займатися етнологічними дослідами українського народу, і збирати для Музею найрізнорідніші пам'ятки його багатої культури.

Далеко важнішою для всеї української нації була діяльність Михайла Драгоманова, якої тільки початок припадає на російську Україну і на 70-ті роки, а якої головна частина пройшла пізніше, від 1876 р., за границею Росії.

Михайло Драгоманов, родом із Гадяча, кінчив гімназію в Полтаві, а університет в Киеві, і здобувши на університеті степінь магістра, став 1864 р.* приватним доцентом для загальної історії при тім же університеті. В тім часі він спільно з Антоновичем видав цінну збірку «Исторические песни малорусского народа», якої перший том вийшов 1874—1875 р., а перша половина другого тома 1874 р.* Друга половина не вийшла зовсім. Се була перша проба систематичного зводу і критичного видання історичних пісень українського народу. Видавці поділили перший том на дві части, містячи в першій ті пісні, переважно обрядового характеру (колядки, веснянки і т. і.), що носять на собі сліди найстарших, дохристиянських і князівсько-дружинних часів; далі в тім самім відділі поміщено досить багату збірку пісень про турецькі й татарські напади XVI—XVII віку. Друга часть першого тому містить козацькі думи з часів перед Хмельницьким, головно думи про бурю на Чорному морі, про Марусю Богуславку, про втечу трьох братів із Азова, про Самійла Кішку, про козака Байду і інші поменші, деякі в дуже численних варіантах. До текстів додано подекуди більше або менше просторі екскурси прозою, почасти історичного характеру (писані, правдоподібно, Антоновичем), почасти порівняно літературного (писані Драгомановим). В першій половині другого тому зібрали видавці всі думи і пісні, що дотикаються часів Хмельницького, додавши до них також передрук школярських віршів про Хмельницького, взятих із хроніки Єрлича, і передрук драми «Милость божія», писаної в початку XVIII віку, що величає побіду Хмельницького над ляхами досить шаблоновим риторичним способом. Критичний апарат у тім томі майже ніякий. Докладніше порівняння змісту дум про Хмельницького з оповіданнями козацьких літописців кінця XVII і XVIII віку могло було показати повну неісторичність тих дум. В усякім разі видання, як на свій час, в порівнянні пр[иміром] до аналогічного видання Безсонова збірки пісень Киреєвського*, було світлою пробою історичної систематики і критики, що ярко відбивала від пустого фантазування російського вченого. От тим-то не диво, що видання одержало від Петербурзької Академії наук уварівську премію, 1000 рублів, по 500 р. на кожного видавця.

Друге важне видання етнографічного характеру, доконане самим Драгомановим із матеріалів, зібраних

Київським відділом «Р. Геогр. общества», була багата збірка народних оповідань п[ід] з[аголовком] «Малорусские предания і рассказы»*. На жаль, редактор наслідком хибної, ніби філософічної систематики, помішав у тій збірці різні роди народних усних традицій, казки з новелами, сатирами, віруваннями і анекдотами, що, одначе, хоч утруднює орієнтацію, не зменшує вартості самого матеріалу. Між збирачами, яких записи стрічаємо в тім томі, визначаються особливо Степан Руданський, якого деякі записи поміщено також у другім томі «Трудів» Чубинського, Іван Манжура, що полишив по собі також пам'ять досить талановитого поета обік заслуги дуже пильного і совісного збирача етнографічних матеріалів, далі Володимир Менчиц* і Іван Новицький*, із яких другий опублікував пізніше свою збірку етнографічних матеріалів окремою книжкою.

Крім сих праць, Драгоманов видав також популярну брошуру «Про козаків, татар і турків», а на третім археологічнім з'їзді зробив сенсацію своїм рефератом «Рыцарские отголосы в украинской народной поезии»*, що викликав жваву дискусію на відповідній секції і потім у пресі. Рівночасно з тими науковими працями Драгоманов писав також публіцистичні статті для петербурзького «Вестника Европы», в яких зайнявся спеціально Галичиною. Ще від своєї заграничної подорожі в р. 1871—2 Драгоманов познайомився з деякими галичанами, особливо з Мелітоном Бучинським, що кінчив тоді університет у Відні, і провадив із ним живу переписку*, знайомлячися також іншими способами з галицько-руським письменством і з галицько-руськими партійними відносинами. Його статті «Русские в Галиции» і «Литературные стремления русских в Галиции» відкривали для російської публіки, що досі привикла була до односторонніх інформацій москвофілів, зовсім новий світ і рівночасно в Галичині викликали досить живий фермент. Із заграничної подорожі, а особливо з довшого побуту в Гайдельбурзі, де він успів познайомитися з німецькою політичною літературою, Драгоманов набрався антицентралістичного духу і помістив у тім же «Вестнике Европы» простору працю «Восточная политика Германии и обрусение», в якій з багатим фактичним матеріалом виступив проти централістичної політики Німеччини і Росії і вказав рівночасно інтересний факт, що Німеччина систематично, при помочі своєї колонізації в Польщі і в Південній Росії, підкопує державне становище Ро-

сії в тих краях, де Росія сама рівночасно ослаблює його своєю нераціональною русифікаційною системою. Ще з іншого боку вдарив Драгоманов у тім самім «Вестнике Европы» на централізаційну і русифікаційну систему російського правительства, помістивши там же простору статтю «Ново—кельтское и провансальское движение в современной Франции», де на основі багатої сучасної літератури показав зріст і змагання західноевропейських дрібних, недержавних народностей супроти и централістичних змагань конституційних правительств. Прикладаючи міру тих дрібних не державних народностей до українського народу, Драгоманов помістив у «Правді» 1874 р. статтю «Література російська, великоруська, українська і галицька», де силкувався доказати можність окремого розвою різних локальних літератур руської нації під одним спільним, російським дахом.

В р. 1875 під час літніх ферій Драгоманов був у Галичині, при чім мав нагоду бути на першім народнім вічі в Галичі, що було заразом першим загальним зібранням Общества ім. Михайла Качковського*, яке заснував Іван Наумович, щоб зробити конкуренцію «Просвіті». Винісши досить невеселий образ галицьких народних відносин із того віча, він об'їхав також одну часть Угорської Русі, щоб доочне познайомитися також і з сею частиною української землі. Наслідком такого зацікавлення Драгоманова Галичиною було також доконане ним у Києві видання повістей Федьковича* з цінною передмовою про галицькоруське письменство, що була написана українською мовою і заходом Михайла Павлика 1876 р. передрукована окремим виданням у Львові.

Сі поїздки, а також оживлена публіцистична діяльність і не менше оживлена кореспонденція Драгоманова, що звичайно була їдкою полемікою проти всяких обскурних звичаїв і інституцій, викликали пильну увагу галицьких москвофілів, а далі й російської поліції на особу Драгоманова, і з кінцем 1875 р. його усунено з посади на університеті. В повітрі чулося наближення далеко тяжчої катастрофи. В Києві розв'язано відділ «Географічного товариства», а 16 мая 1876 р. вийшов пам'ятний царський указ, яким заборонено українську літературу, з виїмком публікацій історичних документів. Хоча Драгоманову з сього приводу, крім усунення з доцентури, не грозила ніяка урядова репресія, то проте він по виданню майового указу

за порадою київської українофільської громади і за легальним паспортом виїхав із Росії, щоб не вертати до неї більше.

Побувши короткий час у Львові, він заїхав до Відня, де пробув кілька місяців і опублікував інтересну брошуру «По вопросу о малорусской литературе». Несподіваний інцидент з публікацією чотирьох анархістично-революційних брошурок, виданих друкарнею болгарина Янка Ковачева *під авторською фірмою В. Кістки (псевдонім Остапа Терлецького), із яких одну, п[ід] з[аголовком] «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків», як стій, сконфіскувала віденська прокураторія і видала обом видавцям, Ковачеву і Терлецькому, прасовий процес, мав важний вплив на дальше життя Драгоманова. Було б дуже добре для української справи і для нього самого, якби він був міг постійно осісти в Відні. Хоча три брошури пройшли прокураторську цензуру у Відні (вони тільки пізніше були сконфісковані в Галичині), і хоча Драгоманов не був причасний до тої публікації, а навіть, знаючи про неї, остерігав видавців, аби не провокували австрійського суду, то все-таки він по конфіскаті брошури, не дожидаючи висліду прасового процесу, виїхав із Відня і осів у Женеві, куди швидко потім спровадив також свою родину з Росії. Відтепер, т[о] зн[ачить] від кінця 1876 р., Женева зробилася центром коли не українського руху, то української думки на протяг цілих 20-тьох літ. Тут написав Драгоманов найбільшу часть того, що запевнило йому визначне місце в українськім письменстві, а також довгий ряд писань публіцистичного характеру російською, французькою та італійською мовою, що запевнили йому місце між визначними публіцистами XIX віку.

З тих писань, що припадають на 70-ті роки, треба назвати поперед усього друковану в Флоренції італійською мовою в де-Губернатісовій «Rivista Europea»* статтю «Il movimento litterario Ruteno della Russia e Galizia», в якій подано короткий огляд українського письменства в Росії і Галичині протягом XIX віку. Російсько-турецька війна, що вибухла 1876 р. і розбудила в Росії великий внутрішній рух і завзяту реакцію правительства проти нього, була для Драгоманова предметом найживішого зацікавлення і викликала довгий ряд його статей, писаних російською мовою, з яких деякі в просторих рефератах оббігли чільнішу пресу Європи й Америки. Ще перед ви-

їздом із Росії він написав простору статтю «Чистое дело требует чистых средств», що поміщена в петербурзькім тижневику «Молва»*, який тоді виходив без цензури, сталася причиною заборони того тижневика. У Відні він написав і видав брошурою в фомі отвертого листа до Суворіна*, редактора петербурзької газети «Новое время», статтю «Турки внутренние и внешние», де з цілим натиском підніс потребу російської преси поруч із патріотичними окликами до освободження балканських слов'ян, домагатися освободження власного народа від панування російської бюрократії. Докладніше те саме, з нарисом програми конституційної акції, виложив Драгоманов у брошурі, виданій зараз по приїзді до Женеви п[ід] з[аголовком] «Внутреннее рабство и война за освобождение».

Метою побуту Драгоманова в Женеві, згідно з ухвалою київської української громади та, мабуть, також у порозумінні з іншими громадами, спеціально з одеською, було видавання українською мовою публікації, яка з одного боку заступала б інтереси України перед іншими освіченими народами, а поперед усього причинялася б у самих українців до вироблення горожанського почуття і свободолюбного духу. Не знаємо спеціально, які були умови, чи, може, ухвали українських громад із Драгомановим, але з його кореспонденції знаємо тільки, що він робив гіркі докори українцям за те, що не додержали ані одної зі своїх обіцянок. Та все-таки можемо догадуватися, що Драгоманов по своїм оселенні в Женеві мав настільки фондів, що міг не тільки чути себе обезпеченим на сподіваний кількалітній побут, але надто міг завести свою власну друкарню, хоч і настільки примітивну, що складалася тільки з одної невеликої зецерні, а наскладані сторінки друковано в друкарні Ельпідіна. В великій пригоді став тут Драгоманову одинокий у своїм роді чоловік, Кузьма Ляхоцький, родом київлянин, що, емігрувавши з Росії і перебувши маленький політичний процес у Львові, був по відсидженню тримісячної кари відставлений до швейцарської границі і, осівши в Женеві, став у Драгоманова домашньою людиною і майже одиноким складачем. Хоч малограмотний чоловік (він був якимось судовим чи магістратським писарем у Києві і попав на еміграцію зовсім припадковим способом), Кузьма Ляхоцький має запевнене ім'я в історії нашого письменства не тільки як складач женевських драгоманівських видань, але також як співвидавець мініатурового

женевського «Кобзаря» 1878 р., якого видавці, підписані іменами Кузьма і Сірко, себто Кузьма Ляхоцький і Федір Вовк. Сей мініатуровий «Кобзарик» зробив свого часу велику сенсацію в Галичині і, певно, тисячами примірників був перевезений до Росії, бо його примірник можна було сховати в кишені камізельки.

В р. 1877 Драгоманов у Женеві розпочав приготування до видання українського органу, що мав називатися «Громада». Які були ті приготування, про те не маємо звісток; се тільки певно, що Драгоманов відразу почув брак співробітників і замість легкого, періодично частого видання, пр[иміром] тижневика або місячника, зважився видавати «Громаду» неперіодичними книжками або альманахами (збірками), зложеними зі статей різних авторів і з доданої на кінці хроніки та бібліографії, щоб сяк-так заховати подобу періодичного видання. Одначе й сей план не був переведений консеквентно. Зараз перша книжка «Громади» складалася тільки з одної статті самого Драгоманова, а власне з переднього слова Драгоманова, що замість програми до видання розрослося в програму цілого перестрою України, з детальним поданням її географічного обширу і з вивішеним флагом анархізму, як найвищого ідеалу, до якого має змагати розвій української нації. Можна собі подумати, яке враження мусила викликати ся книжка серед російських українців, що жили тоді в ненастанній тривозі перед воєнним ентузіазмом темної маси і адміністраційним терором правительства, що арештами та адміністраційними висилками силкувалося пригнобити всяку свободнішу думку російської інтелігенції. Кілька літ перед війною серед російської молодіжі, розпаленої негаразд зрозумілими соціалістичними теоріями, виникнув рух т[ак] зв[аного] хожденія в народ, оснований на тій наївній вірі, що можна самим горячим словом двигнути народні маси до перестрою соціального порядку. Російській адміністрації не коштувало багато труду повиловлювати сотки тих «апостолів нового слова», роками держати і морити їх у тюрмах та доводити делікатніших із них, особливо дівчат, до самовбивства або божевілля, а решту ставити перед суд. Власне, коли в Болгарії лилася кров російських вояків, у Москві суджено процес т[ак] зв[аних] 193-ох, може найскандальніший із усіх політичних процесів, які бачила Росія в другій половині XIX віку і який Драгоманов у спеціальній брошурі справедливо

заклеймив назвою «Детоубийство», совершаемое русским правительством».

Друга книжка «Громади» в протиставленні до першої вийшла грубезним томом поверх 600 сторін, із чого цілих 119 сторін припадає на матеріал, зложений із українських кореспонденцій, присиланих для «Громади» протягом 1876—78 р. Ті кореспонденції, розложені непідписаним впорядчиком Яковом Шульгіним*, що пробував тоді в Женеві, на три розділи, а власне 1) здирство (богатирі і бідні), 2) начальство і 3) темнота. Як додаток до сього корпусу кореспонденцій надруковано дуже інтересну статтю С-ого «Що нового по газетах?»* Решта книжки — се праці самого Драгоманова, а, власне, на перших 14 сторонах нове переднє слово «Од впорядчика», на 160 сторонах простора, але дуже хаотично написана праця «Народні школи на Україні», а на дальших 150 сторонах щось вроді фейлетона і бібліографії, або радше назвати французьким терміном «causerie»[1] п[ід] з[аголовком] «Україна і центри». Є в тій статті багато цінних уступів, але все-таки цілість, як на фейлетон, занадто довга і неорганічна. Коли додати до того, що замість третьої книжки «Громади» вийшла одна, навіть без титулу «Громади» і без порядкового номера видана повість Мирного «Лихі люди», то можна було відразу подумати собі, що українці мусили розчаруватися в тім виданні і що воно, навіть при багатих фондах, не могло бути ані довговічне, ані впливове. Коли де в кого з українців в 1876 р. була надія, що Драгоманов у Женеві поставить українською мовою щось подібне до Герценового «Колокола»*, то вже по тих перших трьох книжках всі надії мусили видатися неоправданими. До того ще треба додати, що в Галичині женевські видання систематично були конфісковані, так що й тут їх безпосередній вплив міг бути дуже малий, а голошені в них нові, прогресивні ідеї могли входити в Галичині в маси народу й інтеліґенції тільки в відповідній переробці і практичнім приложенню місцевих людей.

Із українських письменників, що розпочали свою літературну діяльність при кінці 60-тих років та яких головна діяльність припадає на 70-ті, 80-ті або й пізніші роки, назвемо тут поперед усього згаданого вже в попереднім роз-

---

[1] Розмова, балачки *(франц.)*.— *Ред.*

ділі Михайла Старицького, що розпочавши свою літературну діяльність віршами, друкованими в галицькій «Русалці», виступив у 70-тих роках як талановитий драматург і перекладач чужомовних поетичних творів. Із його драматичних продукцій на 70-ті роки припадають «Різдвяна ніч», оперета по Гоголю, видавана в Києві 1874, 1876, 1882 і 1883 р., і «Чорноморці», оперета по Кухаренку, видана в Києві 1877* р. Обі сі оперети здобули собі велику популярність на сцені головно завдяки музиці Миколи Лисенка. В р. 1882 Старицький видав у Києві свій переклад Шекспірового «Гамлета», але сей переклад задля самовільної зміни розміру і занадто многих язикових вільностей не можна назвати вдатним. В р. 1883 в першім томі редагованої ним збірки «Рада»* вийшла його драма «Не судилось», основана потрохи на тогочаснім поступовім руху молодіжі, прозванім «хождение в народ», без сумніву найкращий твір Старицького. Недрукованою досі лишилася його драматична переробка Гоголевого «Тараса Бульби» як лібретто для опери Лисенка. Від половини 80-тих років Старицький, зробившися директором українського театру, був одним із творців найкращої театральної трупи, яку досі мала Україна, а з його драматичної продукції, що в значній часті полягала на перероблюванню чужих штук, назвемо тут тільки надзвичайно ефективне драматизування Гоголевої «Сорочинської ярмарки», досить наївну з історичного погляду драму «Богдан Хмельницький», і дуже інтересну з історичного і поетичного погляду драматичну студію «Остання ніч», в якій зі значною ідеалізацією представлено смерть польського шляхтича Братковського за його гайдамацькі напади в половині XVIII в.

Як перекладач чужомовних поетичних творів Старицький прислужився нашому письменству головно перекладом значної збірки сербських народних пісень і дум (усіх 52), виданих у Києві 1876 р. з призначенням доходу на запомоговий фонд для Червоного Хреста для герцоговинських повстанців. Ще перед тим, 1875 р.* вийшов його переклад маленької вибірки байок Крилова, а в 1875 р. переклад поеми Лермонтова* «Пісня про царя Івана Васильовича та молодого крамаренка Калашникова». В роках 1881 і 1882 він видав у Києві п[ід] з[аголовком] «З давнього зшитку» пісні і думи, як власні, так і перекладені*; в числі перекладів були твори Байрона («Мазепа»), Міцкевича, Сирокомлі, Лермонтова («Демон»), і Некрасова («Мороз»),

а також у першім томику невеличка збірка сербських жіночих пісень. В остатніх роках життя Старицький, відсунувшися від театру, зайнявся, потрохи до спілки зі своєю дочкою Людмилою*, писанням просторих історичних повістей з часів Хмельниччини, «Богдан Хмельницький» і «Облога Буші». Сі повісті, писані російською мовою, мають дуже малу літературну вартість задля слабого обзнайомлення автора з відносинами і людьми України з половини XVII віку.

Обік Старицького треба тут згадати також його шурина і близького приятеля Миколу Лисенка, славного українського музики і композитора, якому належиться місце не тільки в історії української культури другої половини XIX віку, але також в історії української етнографії, як збирачеві і впорядчикові та композиторові чотиритомової збірки українських народних пісень*, положених на ноти з доданим до них фортеп'яновим акомпанементом. Надто списав Лисенко також весь музикальний репертуар кобзаря Остапа Вересая, видав крім чотиритомової збірки ще кількадесят українських пісень окремими випусками і причинився багато до розвою музикальної культури на Україні не тільки як впорядчик хорів і концертів, але також як приватний учитель музики і, нарешті, як основатель школи музики й декламації в Києві*. Між власними композиціями Лисенка обік його опер і опереток найкращі і найталановитіші його композиції до многих поезій Шевченка, в яких музикальність він вдумався глибше і зумів віддати її краще від усіх інших многочисленних композиторів, яких манила до себе Шевченкова муза.

При кінці 60-тих років, а власне 1868—69 року у львівській «Правді» розпочав свою письменську діяльність Іван Левицький, відомий зразу під псевдонімом Івана Нечуя. В «Правді» 1868 р. надруковані були дві його повістки, «Гориславська ніч, або Рибалка Панас Круть» і «Дві московки», а в 1869 р. там же його простора повість «Причепа». В тій же «Правді» 1873 р. надрукований був уривок його нової повісті п[ід] з[аголовком] «Новий чоловік»; ціла та повість п[ід] з[аголовком] «Хмари» з додатком дрібніших оповідань «Запорожці» і «Не можна бабі Палажці вдержатись на селі» надруковані були 1874 р. окремою книжкою в Києві п[ід] з[аголовком] «Повісті Івана Левицького». У львівській «Правді» 1878 р. була надрукована його повість «Микола Джеря», а 1879 р. там же «Кайдашева сім'я».

В р. 1881 вийшла в Києві окремою книжкою його повість «Бурлачка», а в «Киевской старине» була надрукована найпросторіша щодо об'єму його повість «Старосвітські батюшки і матушки». Лишаючи характеристику Івана Левицького до одного з пізніших розділів, зазначу тут, що в 70-тих роках, окрім белетриста, він почув у собі покликання популяризатора української історії і видав у Києві 1876 р.* три популярні брошури: «Перші київські князі», «Татари і Литва на Україні» і «Унія і Петро Могила». Головною заслугою тих брошур була популяризація історичних праць і поглядів Костомарова й Антоновича. На основі просторої російської праці Афанасьєва* «Поэтические воззрения славян на природу» Левицький написав досить простору працю п[ід] з[аголовком] «Світогляд українського народу» як ескіз української народної міфології. В р. 1878 накладом київської громади була видана у Львові його простора популярна брошура «Український гетьман Богдан Хмельницький» як продовження трьох брошур, друкованих у Києві. Сі три брошури були в роках 1878—81 передруковані львівською «Просвітою» п[ід] з[аголовком] «Історія Русі». Як дальше продовження популярної історії України, знов-таки на основі праць Костомарова, видано у Львові 1881 р. його брошуру «Гетьмани Виговський та Юрій Хмельницький».

Ненароком пропущено при огляді 60-их років ім'я Олекси Стороженка, що розпочав свою письменську діяльність також у «Основі» 1861—2 р. та перервав її швидко потім наслідком острої критики Пипіна*. Його «Українські оповідання» вийшли в Петербурзі 1863 р. у двох томах, а тільки п'ять літ по його смерті, 1879 р., вийшов його найбільший твір «Марко Проклятий», повість, основана на подіях Хмельниччини 1648 р. Стороженко, без сумніву, талановитий оповідач і добре володіє українською мовою, але брак вищої освіти і життєві обставини не позволили йому виробити собі настільки ідейного способу думання і настільки глибокого розуміння людського життя, щоб із талановитого анекдотиста він міг зробитися дійсним художником. Всіх оповідань Стороженка, обнятих двома томами петербурзького видання, додавши до них «Марка проклятого», маємо 25. До них треба додати ще 3 невеличкі анекдоти, опубліковані М. Комаровим* із його паперів у першім річнику «Літературно-наукового вісника» 1898 р.

При сій нагоді не від річі буде подати декілька звісток про Андрія Яковлевича Стороженка, якого ім'я досі не стрічалося в історії нашого письменства, а який, проте, займав свого часу визначне місце в духовім житті російської, а почасти також української суспільності. Андрій Стороженко вродився в р. 1790, служив довгий час при війську, а в роках 1843—1850 займав становище головного директора урядової комісії внутрішніх і духових справ Царства Польського у Варшаві з титулом сенатора і тайного совітника і вмер 1858 р. Він написав, крім многих поменших праць, тритомову «Историю Полуденной России», яка, одначе, ще за життя автора десь пропала з його рук. На місце в нашім письменстві він заслугує як автор української оперетки «Запорізька Січ», написаної українською мовою віршами і прозою, з якої двох актів тільки один був надрукований у «Киевской старине» 1886 р., т. XV, ст. 672 до 685.

Ще один Стороженко Микола Ілліч*, заслугує на згадку в історії нашого письменства, хоча своєю діяльністю як професор Московського університету і всіма своїми писаннями він належить до російського письменства. Згадую про нього тут лише як про автора статті «Первые четыре года ссылки Т. Г. Шевченка», друкованої в «Киевской старине» 1888 р., і як про автора дуже гарно уложеного «Нарису історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку», що опублікований по-російськи тільки літографічним способом, був уперве друком виданий нашою мовою у Львові 1905 р.

Із українських письменників, що виступили з літературними творами в 70-х роках, назвемо тут попереду усього Володимира Александрова, що в р. 1872 видав у Харкові оперетку в двох діях п[ід] з[аголовком] «За Неман іду», а в 1873 — оперетку в 4-х діях «Не ходи, Грицю, на вечерниці», обі з нотами, мабуть, власної композиції. Другу з них переробив Старицький на п'ятиактову драму зі співами, що мала успіх не тільки в українськім, але також в галицько-руськім театрі. В р. 1880 видав він у Харкові маленьку книжечку «Малоруські співанки», в якій, обік його власних віршів, були непогані переклади з Лермонтова і Козлова*. У 80-х роках, в часі цензурних строгостей у Росії, він друкував деякі свої вірші, в тім числі довшу, гумористичну поему на тлі народної пісні п[ід] з[аголовком] «Гарбузове весілля» в галицькій «Зорі».

В р. 1871 видано нараз у публіку три книжки Павла Білецького-Носенка. Найбільша з них була «Приказки» в чотирьох частинах, 530 сторін в об'ємі, що містила 310 віршованих приказок, почасти народних, почасти наслідуваних із різних чужомовних байкарів. Друга книжка п[ід] з[аголовком] «Гостинець землякам» виступає як «Казки сліпого бандуриста чи співи об різних річах» і містить 14 казок віршами, 4 віршовані балади і 10 байок. Третя найменша книжечка містила жартівливу поему «Горпинида чи вхопленная Прозерпина». Білецький-Носенко належить до найстарших українських письменників. Він родився коло 1770 р. В р. 1788, скінчивши столичний пансіон, він був уже у військовій службі, брав участь в Очаківській війні зимою того року, а 1794 р. у штурмі Праги, передмістя Варшави. Дослужившися рангу капітана, він 1798 р. покинув воєнну службу і осів у своїм рідним місті Прилуках, де довгі літа, від початку XIX віку аж до р. 1840, був «смотрителем» місцевої повітової школи, а, обік неї, удержував свій приватний пансіон, у якім сам учив усіх предметів. Одержавши енциклопедичну освіту по поняттям XVIII в., він мав різнорідне, але поверхове знання і обік своєї педагогічної діяльності весь свій вік писав найрізніші твори, з якими даремно напрошувався до різних товариств і академій і з яких ані один за його життя не вдостоївся друку. Петров у своїх «Очерках истории украинской литературы XIX столетия», Київ, 1884, ст. 36—56, присвячує сьому авторові багато місця і вичисляє 22 його твори, хоча всіх написаних ним було коло 50. Він умер мб. 1855 р.* З огляду, що три твори, написані ним українською мовою, були друковані аж 1871 р. і до того часу були невідомі ширшій публіці, я згадую про нього при огляді 70-х років. Мені лишилися невідомі «Казки», а щодо двох інших книжок треба сказати, що їх літературна і язикова вартість дуже невелика. «Горпинида», написана ще в 1818 р. як наслідування «Енеїди» Котляревського, та й то не з оригінального концепту автора, а тільки як переробка російської поеми Котельницького* «Похищение Прозерпины», виданої 1795 р. Переробка Білецького-Носенка — се радше карикатура, ніж пародія. Так само збірка байок, зложена з чотирьох частей, виявляє дуже слабий поетичний талант. До того треба додати дуже неправильну і нечисту мову, недбалу віршову форму і препоганий спосіб видання з лихою коректою в роді російських «лубочних» видань.

В р. 1872 вийшла в Полтаві досить велика книжка Івана Бублія п[ід] з[аголовком] «Веремия малороссийского гевала», збірка віршів, як видно з титулу, гумористичних, про які, зрештою, в сучасній літературі не було ніякого відгуку.

В р. 1872 вийшло в Чернігові друге доповнене видання «Байок» Глібова (усіх 50), яке являється головним титулом заслуги сього талановитого поета. Глібов, обік Гребінки, найкращий український байкопис, визначився також деякими ліричними віршами, що належать до правдивих перлин української лірики («Стоїть гора высокая»). В останніх роках свого життя Глібов ввійшов у дуже приязні зносини з деякими галичанами і помістив немалий ряд віршів у часописі для дітей «Дзвінок»*.

Визначне місце в українськім письменстві зайняли брати Іван і Опанас Рудченки, перший відомий під псевдонімом Іван Білик, а другий — Панас Мирний. Іван Рудченко займає визначне місце між українськими етнографами; він зібрав і видав у Києві 1868 і 1870 р. двотомову збірку казок п[ід] з[аголовком] «Народные южнорусские сказки», всіх 137 чисел, із яких майже всі визначаються дуже гарною мовою і артистичним заокругленням оповідання. В р. 1874 він видав у Києві ще ціннішу збірку «Чумацкие народные песни», всіх пісень 72; збірка попереджена просторою студією в російській мові «Чумак в народных песнях», яка рівночасно була друкована в «Вестнике Европы». В р. 1873 він помістив у галицькій «Правді» дуже гарні переклади двох оповідань Тургенєва «Біжин луг» і «Тхір і Калинович». До спілки з братом Панасом вони написали десь коло 1874 р. простору повість «Хіба воли ревуть, як ясла повні»*, що мала бути надрукована в Києві і вже пройшла цензуру, та через якесь опізнення її захопив маєвий указ 1876 р., наслідком чого вона аж 1878 р. появилася в Женеві. З огляду, що найважніші частини сеї повісті були, без сумніву, твором Панаса, а співробітництво Івана досі докладно не вияснене, скажу про сю повість дещо докладніше при обговоренні творів Панаса Мирного. Осягнувши досить високу урядову кар'єру, Іван Рудченко згодом занедбав письменство і виступив раз тільки у «Киевской старине» з інтересною статею «Тривога над свіжою могилою Шевченка», опертою на тайних актах київського генерал-губернаторства.

Між його посмертними паперами мала лишитися його

власна повість «Слідом за людьми», про яку досі нічого ближче невідомо.

Панас Мирний (Афанасій Рудченко) належить до найвизначніших українських повістярів і визначається особливо влучною характеристикою дієвих осіб та поглибленням їх психології. Його талант досить широкий і обіймає з однаковою силою типи людові, як і типи з інтелігенції. Композиція його коротших оповідань буває іноді дуже майстерна, але в обох більших оповіданнях «Хіба воли ревуть» і «Повія» вона далеко слабша. Зате він незрівняний майстер у малюванні поодиноких сцен чи то одиничного, чи громадського життя. Свою письменницьку діяльність він розпочав у галицькій «Правді» 1872 р. оповіданням «Лихий попутав» і 1874 оповіданням «П'яниця». Перше з тих оповідань малює життя сільської дівчини, яку баламутить панич, а друге — інтелігентного чоловіка, якого доля зводить між духовий пролетаріат. В обох оповіданнях видно було свіжий і сильний талант, і вони відразу корисно вирізнилися серед тодішньої української белетристики. Невеселі життєві обставини, становище підрядного урядника в невеликім губерніальнім місті Полтаві, було, мабуть, причиною, що Мирний писав дуже небагато і часто мовчав цілими роками. В р. 1877* вийшло в Женеві накладом Драгоманова безіменно його оповідання «Лихі люди», компоноване трохи стилізовано, більше ряд живих сцен, як одноцільна акція, але проте майстерне з погляду на характеристику осіб і важне з культурного погляду як причинок до психології української університетської молодіжі початку 70-х років, серед якої боролися два напрями, а власне егоїстичний реалізм і шукання кар'єри з більш або менш ясним ідеалізмом таких одиниць, що бажали служити такій чи іншій визвольній ідеї. Там же, в Женеві, вийшла два роки пізніше згадана вже повість «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», у якій обік історії головного героя Чіпки, який наслідком нещасливих обставин по знесенні кріпацтва із порядного господаря з неясними бажаннями справедливих порядків між людьми робиться розбишакою і палієм, в ряді різнорідних відступів від головного плану змальовано майже столітню історію українського села Лівобережної України.

В київській збірці «Рада» 1883—84 р. були надруковані дві перші часті просторої повісті «Повія», якої обіцяна третя часть досі ще не опублікована. Повість, на мою думку,

не вдалася авторові. Основна ідея — показати, як новочасні сільські злидні зводять чесну і не зовсім убогу сільську дівчину на міську проститутку, в своїй основі не зовсім вірна, бо міські проститутки тільки в найменшій мірі рекрутуються із сільських дівчат. Надто ся ідея переведена при помочі занадто штучної і навіть потрохи наївної машинерії: треба було батькові дівчини замерзнути взимі, вертаючи з ярмарку, а сільському багачеві сфальшувати угоду з міським крамарем, буцімто заключену батьком дівчини на те, щоб вона для відроблення незатягненої ним п'ятирублевої позички була через громадську власть змушена покинути матір і хазяйство і йти на півроку до крамаря на службу. Так само і переведення сеї інтриги в автора не дуже щасливе, а реалізм деталів, такий яркий і гарний у повісті «Хіба воли ревуть», тут аж надто часто переходить у манеру і малювання настроїв, зовсім невластивих сільській людині в даній хвилі. Друга часть повісті, в якій оповідано перехід дівчини із села до города і початок її служби у міського крамаря Загнибіди, ще слабша від першої часті, натикана зайвими уступами, а просторий опис великодної гостини у Загнибіди, яка вкінці переходить у несуразну галабурду, робить не естетичне, а просто огидливе враження, так як і весь тип Загнибіди мені видається, як на українські відносини, зовсім невірним і непродуманим автором як слід.

В другім томі «Ради» за 1884 рік розпочато також друкувати просторе оповідання Мирного «Як ведеться, так і живеться», а власне, надруковано два перші розділи, що були готові у автора ще 1878 р. і тоді ж прислані до Львова до редакції «Громадського друга», де, одначе, не були надруковані. У обох розділах малює автор яркий констраст двох братів, селянських синів, із яких один, сильний характер, ще малим хлопцем кладе собі метою свого життя зробитися великим багатирем, властителем панських дібр Батієвщини. Два розділи сеї повісті, опубліковані в «Раді», оброблені дуже гарно, і особливо другий робить сильне враження.

У 80-х роках Мирний продукував дуже мало. В р. 1885 вийшла в Києві в двох випусках збірка його творів п[ід] з[аголовком] «Збираниця з рідного поля». В першім випуску передруковано оповідання, поміщені в галицькій «Правді», а в другім — комедію «Перемудрив». У тій комедії Мирний, ідучи слідом за Нечуєм-Левицьким і Старицьким

(пор. його «Не судилось»), пробував також змалювати тип нового чоловіка, інтелігента-українофіла і народника, в боротьбі з батьком, типом старовіра і матеріаліста. Комедія Мирного не вийшла понад рівень середньої міри. Більше драматичного таланту він проявив у драмі «Лимерівна», що уперве була друкована в Галичині, де також ставлено її на сцені, але в репертуарі нового українського театру не здобула собі тривкого місця. Драма основана на невеличкім непорозумінні. Відома в устах українського народу пісня про дівчину Немирівну, т. є. дівчину з Немирова, яку мати, немирівська міщанка, десь у половині XVIII віку в п'янім стані продає вельможному пану. Пан посилає своїх гайдуків і велить узяти дівчину до свого палацу, з якого вона по якімось часі тікає. Пан зі своїми гайдуками біжить за нею в погоню, доганяє її і пострілену чи шаблею порубану завозить назад до свого палацу. Сю тему, близьку до теми «Бондарівни», яка у XVIII віці на тлі тодішніх обставин була зовсім можливою, Мирний переніс у половину XIX віку, зробив із польського пана багатого українського міщанина, а продажу дівчини матір'ю зробив темою інтриги багатої міщанки, що бажає одружити свого придуркуватого сина.

Перлиною між дрібними оповіданнями Мирного треба вважати новелку «Лови», що також уперве була друкована в Галичині, а власне в стрийськім альманаху «Ватра»*. Новелка в дусі Боккаччієвого «Декамерона»* малює забавний епізод із життя поліційного чиновника в малім містечку, який, пошукуючи небезпечного політичного злочинця з цілим жандармським апаратом, застає в готелевім покою серед ночі богу духа винного, але вродливого офіцера в обіймах своєї жінки.

Із інших літературних проб Мирного зазначимо тут ще його пробу перекладу «Слова о полку Игореве» на новочасну українську мову в формі, зближеній до форми козацьких дум. Ся проба основана на тій, без сумніву, вірній думці, що, як «Слово о полку Игореве», так само й козацькі думи були поезією не цілого народу, але одного лицарського стану.

Із інших українських діячів, що виступили також на літературне поле в 70-х роках, назвемо тут поперед усього Марка Кропивницького, що ще 1871 р. дав себе знати в письменстві одноактівкою «За сиротою і бог з калитою», а 1877 р. помістив у фейлетоні «Одесского вестника» опо-

відання «Турецька війна з слав'янами». Які були сі літературні початки Кропивницького, не можу знати, бо оба ті його твори, зазначені в «Покажчику» Комарова, не ввійшли в ніби повне, двотомове видання його творів із р. 1895 і 1903. (Оба томи в Харкові). В 70-х роках розпочалася також акторська кар'єра Кропивницького, який дебютував зразу в російських, а потім польських провінціальних театрах, поки доля на якийсь час не завела його до Галичини до трупи зразу Бачинського, а потім Романовичевої*. В Галичині він пробув ледве чи повний рік, і тільки в 80-х роках, коли обставини зложилися виїмково корисно для утворення окремої української трупи, він разом із Старицьким стає на чолі сеї першої української трупи, для якої також продовжує свою літературну працю, пише ряд драматичних творів, що запевняють йому в історії українського театру не тільки ім'я одного з його батьків, але також в історії нашого письменства ім'я визначного драматичного автора. Про сю його діяльність ширше поговоримо в огляді 80-х років на Вкраїні.

Для доповнення сього огляду українського письменства в 70-х роках згадаємо ще про Михайла Комарова, тепер нотаря в Одесі, що в р. 1874 видав переробку російської популярної праці Іванова «Розмова про небо та землю», а в р. 1875 переробку другої праці того ж автора «Розмова про земні сили». Обі сі праці, друковані в Києві, в початку 80-х років були передруковані у Львові накладом товариства «Просвіти» і дождалися в Галичині кожда кількох видань. Комаров писав деякі цінні рецензії в галицькій «Зорі» під псевдонімом М. Уманець, а перебравшися в Одесу, зайнявся спеціальніше бібліографією нового українського письменства. Першим плодом того його заняття був «Бібліографічний покажчик нової української літератури» (1798—1883), друкований у першім томі київської «Ради» 1883 р. Невважаючи на свою неповноту і неточності, сей «Покажчик» і досі одинокий інформаційний засіб для нового українського письменства. Пізніше Комаров присвятив дві спеціальні праці пам'яті Шевченка, а власне, одну, що була розширенням тої бібліографії Шевченка, яка ввійшла в «Покажчик» 1883 р. і надрукована в «Киевской старине» 1885, кн. 5 (ст. 448—457), а той новий «Покажчик» розрісся в цілу книжку «Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель для изучения жизни и произведений Т. Шевченка». Одеса,

1903, 8°, стор. 140 + 3. Крім спеціальних бібліографій Котляревського і Лисенка (1904), він видав також окремою книжкою працю «Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815—1906)». Одесса, 1906, 8° стор. VI + 229 + 2. В сій праці йому трапилася немила помилка, що моє «Зів'яле листя» зачислив до драматичної літератури на тій основі, що в титулі стоїть «Лірична драма».

Історичні події на півдні слов'янщини в р. 1875 —78, а власне повстання сербів у Боснії і Герцеговині, якого посереднім наслідком була російсько-турецька війна 1876—8 р., викликали немале зацікавлення не тільки в цілій Росії, але особливо зразу спеціально на Україні в крузі тамошніх українофілів. Зараз при початках герцеговинського повстання М. Старицький, як ми вже згадали, видав свій переклад «Сербських дум і пісень» зі знаком червоного хреста на обложці, призначуючи дохід із розпродажі книжки на запомогу братам слов'янам. Дехто з молодих українців не задоволився гарячим висловом симпатії, але, не чекаючи на урядову заохоту, вибрався особисто до поневолених слов'янських країв, щоб узяти участь у боротьбі з турецьким пануванням. Була думка в Києві зложити цілий відділ таких українських добровольців і наділити їх якнайкращим новочасним оружжям. Ся думка якось не вигоріла, та тим часом деякі гарячіші люди в розбрід поспішали на місце повстання. Назву з них для пам'яті трьох, а власне, жида-українофіла Герценштейна (забув його ім'я), що погиб в одній битві, здається, в сербо-турецькій війні, Івана Манжуру, що пізніше дав себе знати як український етнограф і поет і якого російський генерал Черняєв, що прибув також як доброволець і обняв команду над сербською армією, велів «за неспособность к военной службе» висікти різками і прогнати з армії. Третій із тих добровольців, що полишив по собі пам'ять у нашім письменстві, спеціально зв'язану з подіями серед придунайських слов'ян, був Василевський*, відомий у письменстві під псевдонімом Софрон Круть. Як Софрон Круть, він належить до українських письменників другої половини 70-х років, а як Василевський, банковий урядник десь у Південній Росії, живе собі благополучно й досі. Бажаючи дістатися на поле повстання і запізнившися до Боснії, він через Чорногору пробрався до Герцеговини

і пробув там кілька місяців. Здається, що прожив потім довший час у Білгороді, бо за час свого пробутку над долішнім Дунаєм успів досить добре познайомитися з відносинами придунайських слов'ян. Із його писань, складених тоді ж під свіжими враженнями, назвемо тут «Війна слов'ян з турками 1875—1878», друкована в «Молоті» 1878 р.; там же поміщена була його стаття «Дещо про Сербію», а в «Правді» 1880 р. недокінчені, на жаль, записки українського добровольця «Чорногорці в Герцеговіні». Нарешті, в часописі «Світ» 1881 р. надруковано його статтю «Сербське царство і турки», що була написана як передмова до доконаного ним перекладу книжечки сербського ученого Светозара Марковича* «Србија на Истоку». Сей переклад лишився досі в рукописі в моїм посіданню. В «Світі» надруковано також дуже гарну його статейку «В Любляні, з подорожніх записок». У всіх своїх українських писаннях, із яких у Росії досі, мабуть, нічого не було передруковано, Софрон Круть виявляє неабиякий талант інтелігентного спостерігача з дуже критичним поглядом на людей при всій прихильності до поневолених слов'ян. До того треба додати гарну мову та іноді колоритний, живий спосіб оповідання.

XLIV. 70-і РОКИ В ГАЛИЧИНІ

70-і роки в Галичині були в значній мірі часом затиші, перехідною добою між оживленими сварами за елементарні речі духового життя, такі, як язик, обряд, правопис і букви, до доби ширшого і глибшого розвою національного життя. Теоретичне українофільство 60-х років почало робити перші кроки на дорозі практичного здійснення своїх ідеалів, але наразі показалося, що й ідеалів, властиво, у нього не було ніяких поза тими чисто формальними святощами, за які можна було сперечатися, не роблячи для них нічого реального. Москвофільство не потребувало виробляти ніяких ідеалів і ніякої програми, живучи надією на близьке прилучення Галичини до Росії, ворожнечею до поляків і українофілів і тим святим переконанням, що прихід російського царя і російського чиновника зробить кінець усій галицько-руській мізерії. Тільки немногі одиниці в однім і другім таборі гляділи ясніше і дальше, але не могли ще виробити собі ані ясної

програми ділання, ані значнішого числа прихильників, потрібного для ділання.

Мені доводиться тут оглянути цілий ряд людей, що так чи інакше брали участь у публічнім і літературнім житті того часу. Можемо розрізнити між ними три генерації: генерацію найстарших, що затямили ще 40-і і 50-і роки, генерацію 60-х років, що тепер була в повній силі віку, і нову генерацію, що в 70-х роках почала ставити перші кроки.

До найстаршої генерації належали найвищі єрархи: митрополит Литвинович* і перемиський єпископ Ступницький*, та оба вони не брали живішої участі в національнім житті. Ступницький займався нумізматикою, а Литвинович уживав життя і з цілої політики задержав лиш одно: «die Regierung wird für und alles Nötige tun»[1]. Такої політики держалася також мало що не вся найстарша інтелігенція, проводирі галицько-руського попівства, і з тим було їм добре. Деякі з них, як пр[иміром] о. Ничай*, займалися питаннями високої філософії в дусі Шеллінга та Гегеля*, але старанно викурювали хату, коли в ній кілька годин гостив який поляк, та пускали з огнем або з водою книжки, писані фонетикою. Найважніша діяльність духовенства в 70-х роках—се була проповідь тверезості, до якої ініціативу дав новий митрополит Йосиф Сембратович*, наступник Литвиновича. Він розпочав своє урядування просторою курендою, можна сказати, цілим теологічним трактатом «О высоком достоинстве человека», що була початком організації численних місій для проповідування тверезості і більш-менш систематичної акції духовенства в тім напрямі, щоб приводити до присяги на тверезість, коли не загалом усіх парафіян, то принаймні тих, що приступають до шлюбу.

Властиве письменство москвофільської партії в 70-х роках було дуже вбоге. За ціле десятиліття 1870—79 р. не вийшла з москвофільського табору ані одна окрема книжка, що мала би якусь літературну вартість. Письменська діяльність москвофілів скуплялася біля часописів, таких як «Слово», «Русский Сион»*, «Ластівка»* (для дітей), «Учитель»* (Клемертовича) та «Временники Ставропігійського інституту». Старі ветерани, як Петрушевич і Лепкий*, задовольняються публікуванням старих актів

[1] Уряд буде робити для нас все необхідне *(нім.)*.— *Ред.*

і пам'яток, звичайно друкованих уже перед тим деінде. Петрушевич випустив за тих 10 літ тільки одну значнішу публікацію в фейлетонах «Слова» 1873 р. під трохи нелогічним титулом «Ответы и вопросы», де, між іншим, є стаття про Пилипа Орлика* і про Зельмана, а дві статті, чи то, власне, поміщені в них документи, дотикають зносин Угорської Русі з Афоном у першій половині XVI віку.

Інший ветеран галицько-руського москвофільства Богдан Дідицький, усунувшися 1871 р. від редакції «Слова», мовчав кілька літ, аж 1876 р. виступив із першим випуском просторої біографії Михайла Качковського[1], якої, одначе, не докінчив, мабуть, задля вбожества матеріалу. Ся праця, хоч убога фактами, не позбавлена, одначе, вартості як причинок до історії галицького суспільного життя. Цінніша від сеї недокінченої була написана Дідицьким 1881 р. біографія Антона Добрянського. В другій половині 70-х років Дідицький написав також свій популярний курс п[ід] з[аголовком] «Народная история Руси от начала до новейших времен» (1875 р.), якої видання було повторене 1885 р. з додатками, що стягли на себе конфіскату книжки.

По Дідицькім редактором «Слова» від року 1871 до 1886 став Венедикт Площанський, чоловік, без сумніву доброї волі, пильний збирач цінних топографічних матеріалів для топографії Східної Галичини, але як редактор слабохарактерний, що спокійно полишав своїм співробітникам, із яких головними були Осип Марків*, якого за російські симпатії ще в 60-х роках проганяли із дрогобиць-

[1] Михайло Качковський, судовий совітник у Самборі, була людина мало заслужена і мало симпатична. Він опікувався частиною руської молодіжі радше з метою навертати її на москвофільство і шпіонити противну партію, ніж для партіотизму або для дійсної педагогії. В приватнім житті великий скупар, був скупий також для молодіжі, яку нібито удержував своїм коштом. На старості літ він вибрався в подорож по Західній і Північній Європі, опублікував у «Слові» 1871 і 1872 р. декілька своїх «Путевых писем», в тім числі листи з Лондона і Гельголанда, а літом 1872 р. вмер у Кронштадті, біля Петербурга, на холеру. Він полишив досить значний маєток, одначе, переважно зложений в таких цінних паперах, що по його смерті сильно впали в ціні, і коли зразу говорено про 200 000 зол. залишеного ним капіталу, по кількох чи кількадцятьох роках, які тяглася спадкова пертрактація, дуже заплутана наслідком неясного тестаменту, ся сума змаліла щось до 40 000. Сю суму по довгих клопотах одержав Народний дім і відсотками її підпомагає щороку москвофільських письменників та їх видання.

кої та самбірської гімназій, Клемертович, Орест Авдиковський* і в остатніх літах найзавзятіший москвофіл Мончаловський, надавати часописові напрям, який їм хотілося. Дуже пильним і впливовим співробітником був також Іван Наумович, який протягом 70-х років чимраз виразніше із прихильника всеруської єдності робився агентом російського правительства. В усякім разі Венедикту Площанському треба признати немалу заслугу на полі галицько-руської топографії, а його мало що не сто статей про різні місцевості Східної Галичини варті того, щоб зібрати їх і видати окремою книгою. Наслідком процесу Ольги Грабар і то[варишів] 1882 р. Площанський, продержавшися ще кілька літ у Львові і, продавши тут свою каменицю, 1886 р. виїхав до Росії доживати свого віку в Вільні як член тамошньої Археографічної комісії.

На роздоріжжі між обома партіями, хоч в основі все народолюбець, стояв Євген Згарський, що розпочав свою літературну діяльність ще в 50-х роках у «Зорі галицькій» (1854 р.), а в початку 60-х років дав себе знати як визначний епічний поет двома поемами, писаними майже чистим народним языком на теми, взяті з народного життя і народної традиції. Се була поема «Святий вечір», основана на панщизняних відносинах у Галичині, і «Маруся Богуславка», основана на відомій козацькій думі, обі видані 1862 р. Коли в першій поет ішов слідом давнішої галицькоруської епіки, що виробилася на польських і російських взірцях, то в другій бачимо досить виразні сліди впливу Шевченка. В 60-х роках він досить рішуче пристає до тодішніх народовців і друкує свої статті в «Меті» 1865 р. і в «Правді» 1867—70 років. Із тих статей найважніші: «Народна філософія, списана по народним пословицям і приповідкам», друкована в «Правді» 1867 р. і видана також окремою відбиткою, і розбір «Неофітів» Шевченка, друкований у «Правді» 1868 р., ліпший від пізніше написаного розбору Омеляна Огоновського. Там же була надрукована його стаття «Сліди поганської просвіти на Русі ведля народних пісень, повірок, сказок і історичних записок». Обі статті етнографічного характеру треба вважати серйозними, як на той час, пробами наукового використання української народної традиції на виключно національнім грунті. В початку 70-х років він дав до «Читанки руської для нижчих класів середніх шкіл», уложеної Романчуком і Лучаківським, три статті під спільним заголовком «Дея-

кі вірування руського народу в давніших і теперішніх часах». Від р. 1877 бачимо його вже формально в москвофільськім таборі як редактора «Изданий общества имени М. Качковского», при яких він працював до р. 1879. Тяжка болість (божевілля) зробила кінець його літературній діяльності.

В ряді заслужених педагогів, що, формально належачи до москвофільського табору, душею все були прихильниками рідного народу і його національної самостійності, треба назвати Михайла Полянського, довголітнього вчителя академічної (руської) гімназії у Львові. В нашім педагогічнім письменстві він займає місце як автор учебників: «Зоологія з образками для нижчих класів середніх шкіл, сочинив др. Алойзій Покорний, перевів на руський язик М. Полянський», видана 1874 р. в Празі; «Мінералогія для нижчих класів середніх шкіл, з німецьких учебників Зигм. Феллекера і І. Лейниса перевів на руський язик М. Полянський», друкована у Львові 1875 р., і, нарешті, «Фізика для нижчих класів середніх шкіл, з німецького д-ра Фр.-І. Піска*, перевів на руський язик М. Полянський», друкована у Львові 1876 р. Як у своїй педагогічній діяльності, так і в тих перекладах Полянський був чоловік надзвичайно совісний і дбалий про ясність та точність вислову і чистоту язика.

Окремо від москвофілів, але також не пристаючи до українофільського гурту, стояли такі мужі, як Омелян Калужняцький*, що якийсь час жив у Кракові як учитель при гімназії св. Анни, а потім став професором церковнослов'янської мови на університеті в Чернівцях. Далекий від усього українофільства, він 1874 р. для археологічного з'їзду в Києві приготовив цінну працю «Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах Львовских», що вийшла друком у другім томі «Трудов» сього конгресу аж 1876 р. Пізніше видав Калужняцький з невеликим критичним апаратом тексти двох пам'яток старого південноруського письменства, а, власне, Путнянського євангелія і Кристинопольського апостола, обох із XII віку.

Подібне було становище священика Михайла Осадци*, що, бувши катехитом при академічній (тепер руській) гімназії, написав ще 1862 р. досить простору граматику руського язика, яка 1864 р. дочекалася другого видання з характерною зміною правопису: бо коли в першім виданні

в самім титулі стояло «написалъ», то в другім уже було «написавъ», і ся зміна, очевидно, систематично була переведена в цілій граматиці. В р. 1876 вийшло третє видання граматики Осадци, «пересмотрене О. Лепким і Й. Онишкевичем», де вже в титулі не було ні «написалъ», ні «написавъ», але фактично привернено москвофільське «лъ». Ся граматика дала привід Ф. Н. Дячану* до острої критики, друкованої в часописі «Дом и школа» 1864 р. Сам Дячан ще в кінці 60-х років емігрував до Росії, де здобув собі місце професора класичної філології при Варшавськім університеті.

Таке саме посередне становище між обома партіями займав також Гнат Онишкевич, учитель при німецькій гімназії у Львові, що дав тут своїм ученикам привід до видання «Руської бібліотеки»*, яка пізніше названа була «Руською бібліотекою Онишкевича». Під його доглядом вийшли два перші томи, що містять т. І. «Писання Котляревського» (1877 р.) і том ІІ. «Писання Григорія Квітки» (1878 р.). Третій том тої «Бібліотеки», що містить писання Шашкевича, Вагилевича і Головацького, виданий під редакцією Володимира Коцовського аж 1884 р. з далеко поважнішим науковим апаратом, як два перші томи. Онишкевич зі Львова перейшов також на кафедру українсько-руської мови і літератури в Чернівцях, але й там він не поважився супроти москвофільства зайняти виразне становище. Аж його ученик і наступник Степан Смаль-Стоцький зайняв рішуче і ясне становище, ставши відразу на народнім українсько-руськім грунті, і його заходам треба завдячити, що москвофільство на Буковині стратило всяке значення, що фонетичний правопис побідив перестарілу етимологію* не тільки в книжковім письменстві і в більшій часті преси, але також у школах, і що наслідком такого прояснення культурна сила русинів на Буковині і в Галичині зміцніла дуже значно.

На полі белетристики визначається серед москвофілів постать Володимира Стебельського, який із гімназиста-українофіла зробився завзятим москвофілом, щоб швидко опісля, вже в половині 70-х років, перейти в службу поляків. В р. 1870 він опублікував нібито модерну, але в основі зовсім несуразну новелу «Монах», а в р. 1873 віршовану «Молитву», в якій з неясними бажаннями і сумнівами звертається до «бога Фавста і Гамлета». Іван Наумович зосереджує свою діяльність на видаванні «Науки», зразу

в Коломиї, потім у Львові, в якій публікує між іншим ряд популярних віршів, повістей і драматичних штук дуже низької проби. Гушалевич тільки в р. 1879 видає другий томик своїх поезій, щодо вартості безмірно нижчих від першої часті. Ізидор Шараневич, ставши професором університету, друкує свої найліпші праці по-німецьки або по-польськи. До галицьких москвофілів присусіджується рухливий буковинець Григорій Купчанко*, публікуючи в різних виданнях дешевої фабрики вірші, повістки та популярні статейки, поки, нарешті, осівши постійно в Відні, не затягнувся в ряди міжнародного шпіонажу, публікуючи при тім вряди-годи німецькою мовою брошури про русинів, повні найфальшивіших інформацій. Одинокою цінною працею, зв'язаною з його іменем, була збірка пісень буковинського народу разом з інформаційною передмовою, опублікована в Києві тамошнім відділом «Р[усского] Г[еографического] общества» у другім томі його «Записок» 1875 р.

Із старших народовців покоління 40-х років один тільки Качала зазначився в 70-х роках більшою, та й то лиш наполовину науковою працею, друкованою також у польській мові п[ід] з[аголовком] «Polityka Polaków względem Rusi». Ся праця — се, властиво, компіляція вступів різних польських істориків для ілюстрації тої тези, що польські історики тверезіше дивилися на хиби Польщі і на руську справу, як загал теперішньої польської публіки.

Із українофілів доби 60-х років найвидніші позаймали в 70-х роках місця вчителів гімназіальних і кинулися на одиноко тоді поплатну продукцію шкільних книжок. Перед веде тут Омелян Огоновський, що, ставши професором Львівського університету, опублікував 1871 р. книжечку «Linguae palaeoslovenicae specimina guaedam e monumentis ab A. Vostokow et Fr. Miklosich collectis in usum studiosorum, edidit Aemilianus Ogonowski». Се був простий передрук кількох напохапці вибраних уступів із чужих публікацій, якими, впрочім, ученики Огоновського ніколи не користувалися. Та й сам він зараз же в слідуючім році перейшов до фабрикування руських книжок для гімназіальних студій, видавши 1872 р. «Книжку для вправи в язиці латинськім Фердинанда Шульца», перекладену з німецького. Аж у р. 1876 він видав працю більш наукового характеру, а власне «Слово о полку Игореве», поетичний пам'ятник руської письменності XII віку, текст з перекладом і поясненнями». Видання Огоновського не належить

до найліпших уже хоч би для того, що він не держався першого видання, яке досі заступає утрачений оригінал, а в своїх власних кон'єктурах був, звичайно, досить нещасливий. Ставши головою «Просвіти», він узявся також до фабрикування популярних брошур, та й тут продукував товар дуже невисокої вартості.

Другий ветеран, що виступив на літературне поле ще в «Зорі галицькій яко альбумі» 1860 р.,* Омелян Партицький, дебютував у р. 1872 дуже радикальною книжкою «Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка», в якій, між іншим, з натиском підніс протест Шевченка проти православної церкви, витолкувавши в теологічнім змислі Шевченкові слова:

Церква-домовина
Розвалиться, а з-під неї
Встане Україна*.

Пізніше, одначе, Партицький згубив той свій радикалізм і в своїх многочисленних руських читанках та інших підручниках, які видавав накладом ради шкільної крайової, завзято кастрував не лише Шевченкові вірші, але також твори інших письменників, які не підходили під його дуже обмежений естетичний смак.

В р. 1873 він видав першу часть збірки своїх поезій п[ід] з[аголовком] «Поезії Омеляна Партицького». Випустивши в світ се видання, він добачив, чи, може, хтось звернув його увагу на те, що у вірші «Сільський аптекар» стояли на кінці слова, що той аптекар «усю свою аптеку носив у штанах». Се так заженувало автора, що він як подає бібліограф, знищив усю решту нерозпроданого видання і пробував навіть скуповувати продані вже примірники. Твердження бібліографа (И. Е. Левицкий. Галицко-русская библиография XIX-го столетия, т. II. ст. 199), що «автор уничтожил целое издание» неправдиве, бо примірники ще й досі попадаються в антикварській торгівлі. Партицький до самої смерті не цурався віршування і ще в 80-х роках у видаваній ним «Зорі» друкував свої вірші під псевдонімом Ом. Один. Про останні роки його діяльності і остатні праці буде мова при огляді 80-х років.

Досить визначне місце в галицько-руській суспільності, а навіть і в письменстві 70-х років, займав Василь Ільницький. Ще в 60-х роках він був директором гімназії в Тернополі, а потім став директором т[ак] зв[аної] академічної гімназії у Львові, що під його проводом у 70-х роках

ступнево із польської перемінилася в руську. Ільницький в гімназії викладав, звичайно, початки логіки і психології в сьомому і восьмому класі, і належав, особливо ставши членом ради шкільної крайової, до пильних фабрикантів дешевих шкільних підручників, не лише в руській, але також і в польській мові. Як на ті часи, він подорожував досить багато і лишив по собі декілька описів своїх подорожей; знав багато людей і вмів не про одну подію оповісти досить інтересно. З фаху історик, він полишив по собі цілий ряд популярно-історичних статей, особливо основаних на Галицько-Волинському літописі («Василько, князь Теребовельський і Володар, князь Перемиський», «Князь Роман Данилович і його жінка Гертруда», «Король Данило», «Перші напади татар на Русь», «Русь Галицька за князя Володимирка», «Звенигород», «Теребовля», «Ярослав Осмомисл», «Юрій Львович і Гедимин»). На основі принагідних публікацій він писав такі речі, як «Дві облоги міста Львова через Хмельницького 1648 і 1655», «Марія Тереза», «Море і його чудеса», «З різних країв і народів» і т. д. З власних споминів згадав про «Жидівську гвардію народну 1848 р.» Для науки в гімназіях переклав надто «Історію біблійну» Тіца і «Історію церкви» Дорфлєра. Під псевдонімом «Денис із-над Серета» він видав 1872 р. драму «Настася», основану на літописнім оповіданні про події Галицької Русі з другої половини XII віку. Хоча сам автор дуже високо цінив сю свою драму, то, проте, її історична й артистична вартість дуже невелика.

В довгім ряді народовців-педагогів, яких просвітна діяльність заповнює, головне, книжкову продукцію 70-х років, назвемо тут далі Олександра Барвінського, який у р. 1870 видав першу часть «Руської читанки для вищої гімназії», що обіймала т[ак] зв[ану] усну словесність. Сей невеличкий томик тільки per nefas[1] можна назвати працею Барвінського, бо він майже весь був зредагований Кулішем. В р. 1871 вийшла друга часть тої читанки, що містила хрестоматію українських і галицьких письменників від Котляревського аж до найновіших часів; ся друга часть була видана в двох відділах, із яких перший обіймав час більшменш до смерті Шевченка, а другий новішу добу. Сі три томи мали служити як учебники руської мови і письменства в класах шостому, сьомому і восьмому. В порівнянні до

[1] Неправдиво, умовно *(лат.)*.— *Ред.*

уживаної перед тим читанки Торонського, якої редактор, хоч і не зовсім виразно, хилився до москвофільства (досить буде згадати, що з творів Костомарова він дав цілу, дуже слабу його драму «Кремуцій Корд», писану російською мовою, яку редактор від біди трохи підігнав під галицький виговір), читанка Барвінського творила дуже значний поступ, а фонетика, захована в писаннях українців, приготовлювала побіду фонетичного правопису в цілім письменстві.

Досить оживлену письменську діяльність у 70-х роках проявив Іван Верхратський, розпочавши її ще в кінці 60-х років у «Sprawozdaniach Komisyi fizyograficznej c. k. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego» по-польськи писаними причинками до східногалицької фавни, руською мовою видав у Львові ще 1864 р. один, а 1869 р. два зошити «Початків до уложення номенклатури і термінології природописної народної», що поклали добру основу для руського викладу природописних наук. В р. 1873 він видав переклад «Ботаніки» Гікля, професора Дрогобицької гімназії, з польської на руську мову. У польських і руських часописах він помістив довгий ряд спеціальних монографій про різні роди звірів, птахів і комах, оперті головне на власних спостереженнях. Деякими своїми спостереженнями, важними для оцінки широко розповсюджених народних вірувань, пр[иміром] про те, що вуж висисає молоко у коров, він ділився також з німецьким ученим світом. Немалу заслугу придбав собі Верхратський також як збирач матеріалів язикових із уст народу і як дослідник карпаторуських діалектів. Його слабою стороною все була і лишилася й досі поезія та літературна критика, в якій він поза самим собою не бачить нічого.

Між руськими педагогами, що в 70-х роках займалися укладенням шкільних книжок, видне місце займає Юліан Романчук. Уперве до письменства він приткнувся ще впочатку 60-их років як університетський студент, бувши анонімним співробітником «Слова». Ставши учителем гімназіальним, він вчасно посивів, і відколи я пізнав його, видавався все старшим над свої літа. Літом 1874 р. я ще бачив його батька, пенсіонованого народного учителя, живого в Дулібах біля Стрия. В 70-их роках він не займав видного місця серед руської суспільності, окрім свого професорського становища при руській гімназії. Тільки 1877 р. він виступив уперве на поле письменства, опублікувавши між

книжечками «Просвіти» популярну переробку повісті Дзержковського * «У пропасть дорога ховзька». В р. 1879 він видав дві часті «Руської читанки для нижчих класів середніх шкіл», обі уложені, як на свій час, досить старанно, з перевагою вибору галицьких письменників над українськими. Того самого року вийшла також його «Руська читанка для четвертого класу шкіл народних». Се були письменські початки чоловіка, що в пізніших десятиліттях відіграв визначну роль в політичнім житті Галицької Русі.

Досить видне місце між руськими педагогами-україно-філами тої самої генерації займає Олександр Борковський*, довголітній професор академічної гімназії у Львові і кількалітній директор Дрогобицької гімназії. Свою літературну кар'єру він розпочав критикою «Читанки» Торонського, поміщеною в «Правді» 1868 р. В р. 1877 він видав «Грецьку граматику Курція для шкіл гімназіальних»*. Вийшовши на пенсію, він осів у Львові і вже кільканадцять літ працює при редакції «Діла», а для видаваної ним «Бібліотеки найзнаменитших повістей» вистачив ще 1883 р. переклад найкращої повісті Альфонса Доде «Фромонт молодший і Ріслер старший»*.

Талановитий історик і також педагог Юліан Целевич* розпочав свою письменську кар'єру 1868 р. в «Правді» розвідкою «Дещо про поселення угорської України русинами і про унію православної церкви угорських русинів з Римом». В 70-х роках він писав і публікував дуже мало. Зазначимо тільки поміщене в «Зорі», книжечці «Просвіти», виданій Партицьким 1870 р., коротке оповідання «Всюди добре, дома найліпше». Слідуючого року він помістив у календарі «Просвіти» на р. 1872 коротеньку розвідку «Гетьман Полуботок». Головна сума його письменської діяльності припадає на 80-ті роки.

Між педагогами старшої генерації, що в 70-х роках працювали над руськими учебниками, годиться назвати також Омеляна Дейницького, що в р. 1872 видав «Арифметику до ужитку нижчої гімназії галицької після 18-го видання Фр. Мочника», яка протягом кількох літ дочекалася чотирьох видань, а 1873 р. «Науку геометрії з погляду для нижчої гімназії після 10-го видання Мочника», яка протягом 70-х літ мала три видання. Сам Дейницький якось схибив свою учительську кар'єру; мабуть не спромігся зробити екзамен і по довголітній суплентурі в Бучачі

відправлений опинився без заняття і прибув до Львова шукати хліба між своїми колишніми товаришами-українофілами. Якийсь час він займав дуже підрядне становище при «Просвіті» і тут також умер.

Одною з найвизначніших фігур у тій українофільській дружині старшої генерації був Наталь Вахнянин, чоловік, без сумніву, показний і талановитий, але з трохи пересадними генеральськими та диригорськими претензіями. Хоча сам він уважав себе одним із головних стовпів і представників галицького українофільства, то, проте, не зайняв він у його історії такого визначного місця, яке міг би був зайняти при своїх талантах, але також при більшій пильності і сумлінності в трактуванні своєї справи. Він розпочав свою літературну діяльність ще в «Вечерницях» 1862—3 р., де, між іншим, помістив оповідання з лемківського життя «Три недолі», основане на народнім оповіданні про похід барських конфедератів через лемківські гори при кінці XVIII в. Оповідання написане дуже гарно і заповідало в авторі визначного белетриста, яким, одначе, він не зробився. В р. 1869—70 він був редактором «Правди», в якій, окрім деяких рефератів із чужих праць, надрукував також значний уривок тексту «Луцидарія» з рукопису, який опісля десь затратився. В 70-х роках і він не занедбав шукати заробітку в фабрикуванні шкільних учебників і переложив 1873 р. «Географію» Беллінгера для нижчої гімназії, а 1884 р. спромігся на власний «Учебник географії для шкіл середніх». В справозданнях гімназіальних він надрукував деякі свої праці літературно-історичного або географічного змісту, а, власне, 1879 р. «О докторі Франціску Скорині і його літературній діяльності», а рік перед тим — «Фізіографічний начерк поздовжньої долини горішнього Сяну». Про його політичну кар'еру і остатні літературні праці буде мова в дальших розділах.

Не з титулу літературної заслуги, але задля самої вартості як чоловіка, годиться тут згадати ще про одного члена українофільської дружини старшої генерації, Дем'яна Гладиловича*. Хоч був професором класичної філології, він не полишив по собі ніякої літературної ані наукової праці, але серед громади львівських українофілів був завсігди голосом тверезого і критичного розуму, в різних товариствах совісним і дбайливим адміністратором, а в остатніх роках життя двигав на собі увесь тягар адміністрації «Діла» в самих критичних його моментах.

Досить незвичайну роль серед громади львівських україно-філів грав у 70-х роках і пізніше о. Олександр Стефанович*, який в історії нашого письменства зазначився уложенням бібліографічних оглядів українсько-руського письменства за роки 1877 і 1879, а також перекладом Ваплерової* «Історії церкви для гімназій». Стефанович був майже одиноким україно-філом, що якимось способом був вибраний у члени Народного дому і на загальних зборах сієї раг excellence[1] москвофільської інституції не раз підносив голос, критикуючи її адміністрацію і домагаючися для народовців права належати до неї. Серед україно-фільської громади він виступав іноді, особливо за часів митрополитування обох Сембратовичів*, як посередник між народовцями і «святим Юром»*, або радше як конфідент «святого Юра», остерігаючи перед вибриками всяких новочасних ізмів, коли вони починали проявлятися в партії.

В культурній історії 70-х років перша половина десятиліття різниться де в чому від другої; у другій виринають такі явища, яких не було в першій. В першій половині зроблена була з україно-фільського боку ще раз проба запевнити спокійний розвій руського люду в Галичині в порозумінні з поляками, т[о] зн[ачить] фактично на основі добровільних польських концесій. Бо ж поляки фактично, витворивши із себе майже всю крайову бюрократію державну і автономічну, були панами краю. В початку 1870 р. трапилося так, що заступником крайового маршалка в галицькім сеймі вибрано русина, судового радника Юліана Лаврівського. Часть зарівно польської, як і руської, суспільності бачила в тім доказ можливості згідного і мирного розвою обох народностей в Галичині. Відгребано пункти згоди обох народів, ухвалені 1848 р. в Празі польсько-руською комісією, і доставлено Лаврівському можність оснувати щоденне письмо «Основу», в якої програмі обік національної самостійності русинів і заяви їх вірності для Австрії як третя точка стояла заява, що галицькі русини «признають конечність прямувати на підставі нинішніх державноправних відносин до забезпечення свого народно-політичного биту і уладження своїх взаємин з поляками яко співобивателями сього краю в виді повної, законом установитися маючої автономії обох народностей, руської і польської в згляді народнім, політичнім і церковнім,

[1] Переважно *(франц.).— Ред.*

передовсім же до відповідного засадам справедливості рівноуправнення свого язика народного у всіх паростях життя народного, іменно в школі, суді і уряді». Се остатній раз відригнувся старий панславістичний романтизм, що життя можна уладити по «установитися маючим» законам на підставі повної справедливості. Галицько-руська суспільність обох визначних таборів була вже настільки провчена досвідом, що поставилася досить скептично супроти сеї нової проби. Редактором «Основи», а швидко потім і її властителем, став Теодор Леонтович*, а головними співробітниками були Ксенофонт Климкович і Володимир Шашкевич. Як принагідні співробітники являються Вахнянин і Качала. «Основа» не простояла навіть повного року; за її руським народництвом завше добачувано польський хвіст, а враз зі смертю Юліана Лаврівського розвіявся зовсім привид партії «Основи».

Майже рівночасно з упадком «Основи»[1], а властиво від початку 1871 р., постає у Львові «Руський Сіон» під редакцією Сильвестра Сембратовича, братанка митрополита Йосифа, і Юліана Пелеша, тоді ректора львівської духовної семінарії, обох тоді професорів на теологічнім відділі Львівського університету, що пізніше зробилися один львівським митрополитом, а другий першим станіславівським, а потім перемиським епископом. «Руский сіон» видавався старим правописом, що вважався тоді одною зі святощів руської церкви, а не зовсім ясно вивішеним прапором, але, все-таки, з виразно чутною тенденцією заступати інтереси руської церкви не в обороні її якоїсь самостійності, але в дусі римського католицизму. Часопис видаваний був етимологією і мовою не чисто народною, але зі значними примішками церковщини, і незабаром показалися в ньому острі напади не проти латинізації русинів, але проти раціоналізму і маловір'я руських народовців, спеціально за їх культ Шевченка. З нагоди якогось львівського видання творів Шевченка, і без того вже кастрованих, почулася з «Руского Сіону» така лайка на українського поета і на все українофільство, що кождому видючому

[1] «Основа» виходила ось яким способом. В р. 1870 вийшло 27 чисел у формі газети; 1871 р. вийшли дальші числа 28—112, а потім у падолисті — два півмісячні зошити, видані вже самим Климковичем. В р. 1872 Климкович пробував сам тягти далі «Основу» в формі газети, видаваної два рази на тиждень, та дотяг тільки до кінця серпня (64 числа).

мусило стати ясним, що українофільству в галицько-руському духовенстві, коли б воно пішло за проводом «Руского Сіону», виросте дуже небезпечний ворог.

В р. 1870 «Правда», редагована Вахнянином, не дотягла далі як півроку і з шостим випуском перестала виходити на цілих півтора року. Аж з початком 1872 р. явилася можність за підмогою українців відновити «Правду», що почала виходити випусками по 3 аркуші раз на місяць, починаючи від кінця цвітня. Редактором являється Олександр Огоновський, доктор прав і професор львівського університету, що фігурував як редактор «Правди» до 1876 р., не сповняючи фактично ніякого редакторського обов'язку. Одинокий талановитий з-поміж «фамілії» Огоновських, зайнятий університетськими викладами і своїми правничими студіями[1], він раз у раз відпрошувався від редакторства, почуваючи добре, що «Правда» не вдоволяє ані українців, ані галичан. В річнику 1872, що почався з днем 15 січня, замітніші праці були: «Бондарівна», триактова драма Заревича, переклад першої пісні «Іліади» Руданського, «Пімста і великодушіє», оповідання Володимира Шашкевича, написане на підставі усного оповідання його батька Маркіяна Шашкевича, а з писань Федьковича, крім трьох поезій, дуже свобідна переробка Шекспірової комедії «Усмиреніе непокірної» п[ід] з[аголовком] «Як пурявих уговкують». Сей фарс чи фрашка, яку зробив Федькович із Шекспірової комедії, викликав значний соблазн, особ-

[1] Олександр Огоновський, крім літографованих університетських викладів з поля цивільного права, залишив по собі дві цінні юридичні студії, писані німецькою мовою, а, власне: «Die Geschäftsführung ohne Auftrag nach öesterreichischen Rechte» (вид. 1877 р. у Львові) і «Oesterreichisches Ehengüterrechte» (вид. в Липську 1880 р.). В останніх роках свого життя він при помочі кружка своїх слухачів, якими був надзвичайно люблений, почав збирати матеріали для руської юридичної термінології. По його передчасній смерті ті матеріали щезли десь; зате швидко по тім появився юридичний словар д-ра Костя Левицького, зятя професора Омеляна Огоновського. До речі завважимо, що в 70-х роках у руських українофільських товариствах у Львові засідали чотири брати Огоновські: Омелян, довголітній голова «Просвіти», Олександр, Петро* й Іларіон*, сей остатній укінчений богослов, який, одначе, не святившися, скінчив також філософію і зробив екзамен на гімназіального учителя. До сеї фамілії пристав також д-р. Кость Левицький, визначний правник, який швидко зробився головною активною силою в «Просвіті» та в політичній організації народовців, скрізь піддержуючи, так би сказати, консерватизм sui generis [своєрідний *(франц.)*.— *Ред.*].

ливо на Україні. Не вперве виступив тут зі своїми віршами Корнило Устиянович, син Миколи Устияновича; перші його вірші були друковані ще в «Галичанині» 1867 р. та в «Основі» 1870 р. В р. 1875 він видав у Львові накладом Володислава Федоровича* першу часть своїх писань (Письма К. М. Устияновича ч. I, Поеми історичні), в якій, окрім поетичного вступу, були поміщені поеми «Вадим» і «Іскоростень», ся остатня дуже довга, основана на літописнім оповіданні про месть Ольги над деревлянами, з одинокою тенденцією — розвінчати Ольгу з титулу святої. В р. 1876 вийшла друга часть його писань, що містить трагедію «Олег Святославич Овруцький», з думою «Святослав Хоробрий» вміcто пролога. В р. 1877 вийшла третя часть, що містить шестиактову трагедію «Ярополк I Святославич, великий князь київський», премійовану товариством «Руська бесіда» у Львові. Сю трагедію пробувано ставити на сцені, та з неї перейшла в уста ширших мас лиш одна «Пісня норманнів», що зачинається словами «По морю, по морю», з музикою Вахнянина. Корнило Устиянович, з фаху більше маляр як поет, і в однім, і в другім фаху був не без таланту, та, все-таки, без того внутрішнього вироблення, що дає талантові оригінальність і свіжість. Йому не бракувало фантазії, але всі його помисли і в малярстві, і в поезії були якість театральні й шаблонові. В 80-х роках він якийсь час видавав гумористично-сатиричні часописи «Зеркало»* і «Нове зеркало»*. Найціннішою його письменською спадщиною я вважаю його спомини п[ід] з[аголовком] «М. Ф. Раєвський і російський панславізм», видані у Львові 1884.

В «Правді» 1873 р. белетристична часть, особливо та, яку дали галичани, була дуже слаба. Українці мали досить нагоди сердитися на редагування «їх органу» в Галичині, а ще більше на політику, яку нібито іменем народовців, а навіть іменем цілого українського народу почаз був вести Ст. Качала, що в ім'я клерикально-федералістичної програми в р. 1871 був вибраний послом до Ради державної в чисто польськім Бохенськім повіті, а в р. 1873 під псевдонімом Николай Загірний видав дві політичні брошури: «Безпосередні вибори до ради державної і русини», і другу — «Політика русинів», видану як додаток до 16-го числа «Правди». Проти основних думок тих брошур і проти цілого напряму галицько-руської белетристики та журналістики виступив у «Правді» М. Драго-

манов під криптонімом «Українець» з просторою працею, написаною у Флоренції п[ід] з[аголовком] «Література російська, великоруська, українська й галицька», що тяглася через 9 книжок «Правди» 1873 р. і 9 — в 1874 р. і вийшла окремою брошурою. Підіймаючи погляд Пипіна, який у своїй «Истории славянских литератур» історію нового українського письменства трактував як групу трьох письменств, українського, галицько-руського й угорсько-руського, М. Драгоманов розширив сей погляд також на великоруське письменство, допускаючи в ньому, обік т[ак] зв[аного] російського, так сказати, загально-руського письменства, написаного мовою, виробленою на основі староруської мови під впливом усіх руських діалектів нової російської імперії, також цілий ряд більше-менше окремих великоруських письменств на різних великоруських діалектах. Виступаючи як gente Ukrainus, natione Russus[1], Драгоманов стояв на тім, що російська література, вироблена російською державою при співучасті всіх руських племен, повинна бути і фактично є в російській імперії духовою власністю всіх племен, та, обік неї, кожде плем'я і кождий діалект повинні мати право свобідного розвою в письменстві, щонайменше для т[ак] зв[аного] «домашнего обихода». За сею думкою в Росії стояв досить консеквентно М. Костомаров у своїх публіцистичних статтях; сю думку признав Драгоманов можливим приложити також до Галичини й Угорської Русі, настоюючи поперед усього на потребі інтелігенції тих країв знайомитися з російським письменством і з його чільними представниками та органами.

Проти народовецької політики, а властиво політики самого Качали прислали, за почином М. Драгоманова, 31 українець «Одкритий лист» з України до редакції «Правди», в якім «як граждани Росії і як українці» протестують проти політики і програми галицької (москвофільської) «Руської ради», що держала з німецькими централістами, ворогами Росії і всіх слов'ян, але рівночасно протестують також проти партії галицьких федералістів, якої думки бачуться їм виложені в брошурі М. Загірного і яка, «називаючи себе партією консервативною, подає голос за конкордат, за конфесійні школи, за привілегії католицької церкви проти гражданського шлюбу, проти шлюбу між

[1] Родом українець, за національністю росіянин *(лат.)*.— *Ред.*

іновірцями, проти переносу торгів на празники і т. ін. Яко слов'яни й українці, ми признаємо себе друзями федеральної системи, се є не стільки федералізму коронних країв Австрії, скільки федералізму народностей і широкої самоуправи земської та громадської. Ми бачимо підставу щастя слов'ян узагалі і малоруського народу почасти тільки в основах прогресивних, котрі не мають нічого спільного з конкордатом і ультрамонтанством»* («Правда», 1873, ст. 660 до 661).

В «Правді» 1874 р. знов усе визначніше було писане українцями. В відділі поезії найбільше дав М. Старицький, друкуючи тут свої переклади з Некрасова, що вийшли потім у Росії окремою книжкою аж 1883 р. У відділі оповідань світився тільки один Левицький-Нечуй своїм ескізом «Екзамен», що мав бути частиною повісті «Чорні хмари», але не ввійшов у повість «Хмари», видану в Києві того ж 1874 р. Гумореска «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі» являється тут передруком із «Киевлянина». В відділі літературної критики, крім згаданої вже праці Драгоманова, замітна стаття В. Торчина про Василя Степановича Кулика, якого чотири вірші були також поміщені в сьому річнику «Правди». Із писань галичан, поміщених у «Правді» того року, замітна була хіба стаття Остапа Терлецького «Галицько-руський народ і галицько-руські народовці».

В р. 1875 зміст «Правди» ще блідішій. З віршів визначаються хіба Лермонтова «Демон», перекладений Руданським з доповненнями Старицького, та дві пісні «Іліади», третя й шоста, в перекладі Руданського. В відділі оповідань найзамітніша повість Яковенка (Конисього) «Семен Жук і його родичі», ще одна та й то недокінчена проба представити інтелігента-українофіла як тип «нового чоловіка». Того ж автора три ескізи п[ід] з[аголовком] «Мої давні знайомі» вийшли радше карикатурами, ніж портретами дійсних людей. У відділі науковім головне місце зайняли переклади деяких біографій із виданої тоді праці Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ея главных деятелей», доконані Олександром Барвінським. В. Навроцький подав тут критичну оцінку «Исторических песен» Антоновича й Драгоманова, а О. Конисьий під псевдонімом О. Кошовий — оцінку повісті Левицького «Хмари» п[ід] з[аголовком] «Коли ж виясниться?» — слабе наслідування «Темного царства» Добролюбова.

В р. 1876 не було в «Правді» в белетристичнім відділі нічого визначнішого, крім гарного вірша Лиманського «Козачий кістяк» та п'ятої пісні Гомерової «Іліади» в перекладі Руданського. Зате із празького видання «Кобзаря», що саме тоді побачило світ божий, передруковано тут під іменем Шевченка поезію Афанасьєва-Чужбинського «Гарно твоя кобза грає». У відділі оповідань оригінальні тільки два малі оповідання Конисього, а зате одне оповідання Коховського і одне Стороженка, передруковані з «Основи». У відділі науковім важна тільки праця В. Навроцького «Руська народність в школах галицьких».

В р. 1877 сенсацією в «Правді» мали бути поезії Федьковича «Дикі думи». Одержавши їх повний зошит, редакція почала була навіть друкувати оздобне окреме видання як відбитку з «Правди», але сей початок чомусь не доведено до кінця, і з просторої збірки Федьковича надруковано тільки 12 поезій. Зате з «Іліади» в перекладі Руданського тут надруковано пісні сьому, восьму і дев'яту. Простора повість Володимира Барвінського «Скошений цвіт», що протяглася через 17 номерів, не задоволила надій навіть його прихильників. У відділі критики зазначимо хіба досить остру критику «Изданій общества Качковського», написану Харком Тарганом (псевдонім Антона Дольницього*). На новоявлений тоді соціалістичний рух між русинами накинулися в «Правді» досить остро Будеволя* («Прояви соціалістичні між українцями і їх значення») і Федір Чорногора* («Лжепророки») — оба, мабуть, псевдоніми Данила Танячкевича. Розумне, і, як на свій час, сміле слово в їх обороні сказав Володимир Навроцький у своїй статті «Нагінка за соціалістами і польська преса».

В р. 1878 «Правду» розділено на дві часті; чисто політичне письмо, що виходило великими аркушами по два рази на місяць, зразу під редакцією Володимира Барвінського, а починаючи від ч. 7 — Маркила Желехівського, і літературно-наукову збірку, якої вийшли два томики під редакцією Володимира Барвінського. Тільки ся друга часть має літературне значення. В ній, між іншим, появилася повість Івана Левицького «Микола Джеря» та його ж стаття «Сьогочасне літературне прямування». Більш рефератами, як оригінальними науковими працями, були дві статті І. Григоровича*, поміщені — перша в «Правді» 1877 р. п[ід] з[аголовком] «Дунав-Дунай в слав'янській поезії народній», а друга п[ід] з[аголовком] «Jugoslovenska

Akademija znanosti i umjetnosti, її почин і діяльність» у «Правді» 1878 р. Часть політична не має ніякого літературного значення. Пробу з політичним органом покинено, і в 1879 році «Правда» почала знов виходити в давнім книжковім форматі. Сим разом їй пощастило опублікувати найкращий твір Івана Левицького-Нечуя «Кайдашева сім'я», що, хоч писаний з досить прозорою антисоціалістичною тенденцією, все-таки з погляду на високо артистичне змалювання селянського життя і добру композицію належить до найкращих оздоб українського письменства. Володимир Барвінський помістив у сьому річнику також найліпше своє оповідання «Сонні мари молодого питомця». Із статей з обсягу народовідання зазначимо досить цікавий опис «Глухе Поділля», написаний Зеноном Грушкевичем.

Як уже було сказано, редактором «Правди», хоч тільки номінальним, був протягом чотирьох літ Олександр Огоновський. В р. 1876, по виданні трьох номерів, він таки рішуче зрікся редакторства, і його тимчасово обняв Лонгин Лукашевич, урядник асекураційного товариства, чоловік, до ніякого письменства непричасний, а з кінцем того року (числа 13—24) обняв одвічальне редакторство той, що досі під полою Огоновського був фактичним редактором — Володимир Барвінський.

Із трьох братів Барвінських, Осипа, Олександра і Володимира, сей остатній, найменший ростом і до того горбатий, був найталановитіший, головно, як публіцист, як белетрист та популяризатор, він не переходив міри середнього таланту. З фаху правник, він не визначився ніякою фаховою працею, присвятивши найбільшу часть свого короткого життя редагуванню «Правди», а потім «Діла». Коли вірити бібліографові Е. Левицькому (op. cit.[1], т. II, ст. 600), то Володимир Барвінський розпочав свою письменську діяльність ще 1868 р., помістивши в «Правді» переклад «Огляду української літератури» із твору Пипіна і Спасовича «История славянских литератур», першого видання. В «Правді» пізніших літ, а також і в «Ділі» перших років він помістив декілька статей літературно-критичного змісту, із яких найцікавіші «Непризнана українська повість», обговорення виданої в Женеві повісті Мирного і Бі-

[1] Цитована книга *(лат.)*.— *Ред.*

лика «Хіба воли ревуть?» з просторими виписками, що творять усю сіль статті, «Пам'яті найліпшого друга» Володимира Навроцького і розбір трагедії Омеляна Огоновського «Федько Острожський», за який автор трагедії назвав автора критики зрадником рідного краю.

Белетристичні проби Барвінського, такі як «Безталанне сватання», «Скошений цвіт» та «Химерні любощі», свідчать аж надто часто не про талант, а про брак таланту, який від біди надштуковується публіцистичними або мнимо сатиричними екскурсами. Найкращою з тих проб, хоч усетаки невисокої вартості, треба признати «Сонні мари молодого питомця». Як юрист, він був автором згаданої вже популярної книжки «Вексель і лихва — наша біда», і другої, далеко довшої, але менше стійної,— «Тридцять літ тверезості». Із його публіцистичних статей найважнішою могла бути стаття «По процесі о головну зраду», коли б автор мав був цивільну відвагу використати проти галицького москвофільства все те оружжя, яке дав той процес. Барвінський, одначе, не знайшов у тій хвилі рішучого і смілого слова, щоб розгромити галицьке москвофільство, безпощадно розкриваючи його моральну гнилизну, натомість сам перший протягнув йому руку до згоди при скликанні першого всенародного віча, і, промовчуючи в «Ділі» систематично всі найпаскудніші штучки скомпрометованих москвофілів, якими вони почали реабілітувати себе в очах народу, видаючи себе за мучеників якоїсь «святоруської» справи, довів до того, що його довжезні і вбогі змістом промови на вічі, які він повиробляв різним референтам і собі самому, зібраний народ слухав з уприкренням і нудотою, й добре підготована москвофілами надпрограмова поява Наумовича і його гаряча промова викликала величезний ентузіазм і дала привід до нечуваних овацій для сього ніби мученика, якого добре поінформована публіка повинна була не освистати, а оплювати. Із інших принагідних статей Володимира Барвінського назву тут ряд кореспонденцій до «Діла» із Праги про чеське народне відродження і пробу статистичної праці «З поля статистики», в якій освітлено статистичними цифрами дійсну, національну і суспільну різницю між східною і західною Галичиною.

Досить простору і різнорідну письменську діяльність розвинув др. Клим Ганкевич*, фігура характеристична тим, що присусіджувалася до кожної партії, аби та тільки

друкувала його писання. Ще в р. 1869 він виступив на поле письменства з двома випусками праці «Grundzüge der slavischen Philosophie», з яких один був друкований у Кракові, а другий у Львові. Оба випуски з доповненням були передруковані 1873 р. у Львові. Того ж року Ганкевич габілітувався на доцента Чернівецького університету і помістив пару німецьких розвідок у тамошній «Czernowitzer Zeitung». В 1874 р. він видав у Чернівцях «Короткий начерк психології для ужитку в школах середніх», який, одначе, в Галичині не був прийнятий. В р. 1875 він розпочав на Чернівецькім університеті виклади історії руської літератури і опублікував своє «Вступне слово» окремою брошурою. З викладами, одначе, йому не пощастило, бо швидко показалося, що на його докторськім дипломі був сфальшований підпис проф. Шляйхера.

Ще 1871 р., бувши суплентом гімназіальним у Станіславі, він надрукував по-польськи розвідку «Życie, pisma i system filozoficzny Br. Trentowskiego»*. Дві його розвідки і одна рецензія, написані по-німецьки, були надруковані 1877 р. в берлінськім «Archiv für slavische Philologie» а, власне: «Ein Beitrag zur Lehre vom kleinrussischen Accent» і «Über den Accent der Verba im Kleinrussischen», обі розвідки дуже невисокої наукової вартості. В «Правді» 1868 р. друкувалася його розвідка «Кілька мислей із філософії», а 1875 р. він видав у Чернівцях окремою брошурою свою розвідку «Система гласоударения в языках санскритском, греческом и русском, додаток до поровнательного языкословия», силкуючися, як бачимо, писати чисто російським язиком. Видалений із Чернівецького університету, він жив якийсь час у Львові і часто гостював у Федоровича в Вікні, як якийсь його далекий свояк.

Конституційна ера з початком 60-х років принесла з собою між іншими благами цивілізації також приріст руської молодіжі на університетах і в середніх школах, а природним наступством сього була поява студентських організацій по різних університетах, чи то з членами русинами, чи виключно руських, а далі поява, щоправда, тайних ученицьких організацій, т[ак] зв[аних] громад, при східногалицьких гімназіях. Із університетських організацій, що повставали в 60-х і існували ще в 70-х роках, назвемо поперед усього «Русский кружок» у Цюріху, в якім обік росіян, студентів і студенток політехніки та університету, знайшовся також поляк-українофіл Лев

Сирочинський*, родом із України, що в 60 і 70-х роках під псевдонімом Левко Чорний писав із Цюріха дописи до «Правди» і видав 1865 р. окремою брошурою «Słowo do Słowa», а пізніше, осівши у Львові, був професором і якийсь час ректором політехніки. В Цюріху «Русский кружок» одного разу здобувся навіть на прилюдне святкування пам'яті Шевченка, і там же при участі згаданого вже Сирочинського видано кілька чисел руської газети «Robitnyk» латинськими буквами. В тім самім кружку в 70-х роках обік молодого індійського вченого Нісіканта Чаттопаддіяйя знайшовся також син руського селянина із села Гірного недалеко Стрия, як студент цюріхської політехніки на відділі архітектури, Василь Нагірний*, що, вернувши до краю, зайнявся не тільки будуванням мурованих руських церков досить невиразного і шаблонового стилю, але також загалом економічними справами, і належав до основателів «Народної торгівлі», а пізніше також асекураційного товариства «Дністер».

У Відні в другій половині 60-х років заснувалося переважно з галицько-руських студентів руське товариство «Січ»*, що відіграло досить важну роль в європеїзації галицької Русі і видало немало членів, що зайняли поважні становища чи то в руськім народнім житті, чи то серед інших народів. Назвемо тут лише Івана Горбачевського*, знаменитого хіміка, тепер професора чеського університету в Празі, Борисикевича*, знаменитого окуліста, що вмер у Граці, Івана Пулюя, знаменитого електротехніка і визначного письменника, тепер професора на німецькій політехніці в Празі. Заприязнившися ще в 60-х роках з Кулішем і оставший й по його смерті його найвірнішим прихильником, Пулюй 1871 р. дав себе знати в руськім письменстві як дуже талановитий полеміст у дуже делікатній справі — вживання народного язика в церковних книжках. Він уложив, певно, не без впливу Куліша, молитовник народною мовою і подав його до духовної цензури при митрополитальній кафедрі у Львові. Одержавши від архідіецезального канцлера Михайла Малиновського відповідь, що його «Молитвослов» не тільки не допуститься до друку, але також рукопис не буде йому звернений, він написав і видав у Відні «Лист без коверти яко одповідь впр. крилошанину Малиновському на реферат «Молитовника», в якім дуже зручно і делікатно збиває всі уваги і закиди референта. Слідячи пильно за новими винаходами

на полі електротехніки, він 1877 р. помістив у «Правді» популярну статейку «Про радіометр або світляний млинок», 1879 р. надрукував у «Правді» і окремою відбиткою ширшу популярну працю «Непропаща сила», а 1881 р. надрукував у «Світі» і також окремою брошурою розвідку «Нові і перемінні звізди». Сам і на спілку з Кулішем він довгі літа працював над перекладом святого письма на українську мову. Їх спільний переклад святого письма Нового завіту вийшов у Відні 1871 р. і був передрукований у Львові коштом лондонського Біблійного товариства в р. 1880. Передруком із віденського видання, але в маленькім форматі, вийшли у Відні 1875 р. чотири євангелія, кожде окремою книжечкою. Аж 1903 р. вийшов у Відні знов накладом лондонського Біблійного товариства, головне за старанням Пулюя, повний переклад святого письма Старого й Нового завіту, доконаний Кулішем, Пулюєм і Іваном Левицьким-Нечуєм.

Із січовиків молодшої генерації, якої діяльність припадає на сімдесяті роки, назвемо тут Мелітона Бучинського, що в р. 1872—3 провадив дуже оживлену кореспонденцію з М. Драгомановим і полишив по собі цінну збірку етнографічного матеріалу, а, головне, пісень, а за життя, крім популярної брошури «Лихва і закони против неї» та принагідних кореспонденцій, не публікував майже нічого. Членом «Січі» був також Григорій Цеглинський, пізніше професор гімназіальний і директор руської гімназії в Перемишлі, автор декількох оповідань і комедій, із яких одну «Шляхта ходачкова» можна назвати талановитою, а інші не доростають до сеї міри.

Третій визначний січовик, що на початку 70-х років мав значний моральний і інтелектуальний вплив на розвій «Січі» був Остап Терлецький, що через російських революціонерів втягнений у політичний процес у Відні, а потім зовсім безпідставно притягнений до процесу львівських соціалістів 1877 р., стративши урядову посаду при університетській бібліотеці у Відні, серед тяжких злиднів уже в старшім віці мусив кінчити права і закінчив своє життя у Львові адвокатським кандидатом. Володіючи немалим письменським талантом, він проте писав дуже нерадо, все забираючися написати якийсь великий твір, що був би гідний його імені. З широким розмахом написана була вже перша його стаття «Галицько-руський народ і галицько-руські народовці», друкована в «Правді» 1874 р. і на-

писана, як завважив сам автор у титулі, «замість справозданія з київської археологічної подорожі», властиво з подорожі автора на київський археологічний з'їзд, про який він, одначе, не міг нічого сказати. Титул статті був настільки широкий, що під ним можна було писати de omnibus rebus et quibusdam aliis»[1]. Розуміється, стаття вийшла недокінчена. Так само й другій своїй праці, що мала бути головним ділом його життя, автор дав зовсім необмежений титул «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 р.» З того великого твору надруковано в «Житі і слові» початок, але протягом друку автор змінив свій план і присвятив остатні з надрукованих розділів своєї праці докладнішому представленню історії панщини, яку збув коротко в перших розділах. Отак повстала його головна праця, видана окремою книжкою під псевдонімом Івана Заневича «Історія панщини», доведена, одначе, тільки до 1846 р. Написана ним перед тим вступна стаття до першого тому творів В. Навроцького грішить тим, що автор узяв на увагу тільки приватне життя Навроцького, а полишив його публічну й письменську діяльність набоці.

Зовсім іншого розбору чоловік був гімназіальний товариш Остапа Терлецького, вихованець Станіславівської гімназії, Володимир Навроцький, шкільними товаришами прозваний «Бузько», мабуть, задля того острого критичного таланту, з яким він оцінював, чи, може «пожирав» їх молодечі літературні проби та ідеальні, чи радше ідеалістичні, змагання. Супроти патріотичної фразеології, якою жили тодішні ученицькі громади, Навроцький вчасно привик ставити тверезі вимоги основного пізнання життя і його насущних потреб. Записавшися у Львові на правничі студії він, основне, наскільки се тоді було можливо, познайомився з суспільною економією і статистичним методом студіювання явищ народного життя і, ставши фінансовим урядником, дав руській громаді уперве ряд основних наукових праць, що з різних боків вияснювали загадку народної нужди і темноти. Свою письменську діяльність він розпочав 1867 р. у «Правді», де помістив коротку, але дуже гарно і прозоро написану статтю «Руська родина, географічний обзір землі, заселеної русинами». Далі слідували коротенькі статті: «Про козаків», «Руський край», «Про запорожців» у книжечках «Просвіти» п[ід] з[аголов-

[1] Про всякі речі і про деякі інші *(лат.)*.— *Ред.*

ком] «Зоря», видаваних 1869—71 р., і коротенькі критичні статті в «Правді» 1870 р. під псевдонімом «Онисим». В тій же «Правді» в р. 1875 під буквами «Н. З. Ж.» він помістив юридично-суспільну студію «Реформа домового податку і «Слово» та безіменно сатиричний нарис «Visum repertum», а під криптонімом «Н. Вас.» розбір недавно виданого першого тому «Исторических песен малорусского народа» Антоновича й Драгоманова. В сатирі «Visum repertum» він виявив дуже значний белетристичний талант, а в статті «Про реформу домового податку» дав удачну пробу критикування податкових реформ не на юридичній, а на суспільній основі. В «Правді» 1876 р. він дав основну статтю «Що нас коштує пропінація», видану також окремою брошурою і того ж самого року там же простору статистичну розвідку «Руська народність в школах галицьких», яка ще й досі не стратила своєї вартості, тому що на основі урядових цифр ілюструє вандальську господарку ц[ісарсько]-к[оролівської] ради шкільної крайової з руськими народними школами в перших роках по її заведенні. В р. 1877 він був одинокий з-поміж народовців, що сміло підняв голос у «Правді» проти урядової нагінки на перших руських соціалістів, яку польська преса піддержувала всіма силами, проти чого не важилися протестувати ані москвофіли, ані народовці. Відвага Навроцького тим більш варта признання, що й його самого постигла тоді судова секатура в формі судово-поліційної ревізії, при якій у нього забрано багато зовсім невинних паперів. Надто постигла його тоді з боку фінансової власті висилка на дуже небезпечну комісію до пограничного містечка Уланова, на якій він потратив багато здоров'я і часу. В «Правді» 1878 р. стрічаємо тільки одну його маленьку статтю, а 1879 р. він мовчить зовсім. Аж від р. 1880, коли почалося видавання «Діла», до самої своєї смерті в р. 1882 він бере живу участь у тім часописі, друкуючи тут капітальні свої праці «Подвійна крейдка, студія над податком грунтовим», «Герої подвійної крейдки» і «Реставрація економічна», а також ряд визначних політичних статей, в яких немилосердно демаскував польські забаганки — будувати шляхетськопольське панування на руській землі. В остатніх роках свого життя Навроцький відновив також кореспонденцію з Драгомановим, що жив тоді в Женеві, і прислав йому для видаваної ним «Громади» цінну статтю «П'янство і пропінація в Галичині», що була основною пере-

робкою його статті «Що нас коштує пропінація» на основі нових статистичних матеріалів і була надрукована в п'ятім томі «Громади», на якого кінцевих сторінках появився також некролог Навроцького, написаний Драгомановим.

З початком 70-х років настав виразний партійний розлад також серед львівського руського студенства. Москвофільське товариство «Академический кружок»* стояло під патронатом Народного дому і мало в його камениці дешеве помешкання та досить значну бібліотеку. Українофільське товариство наслідком якоїсь дивної фантазії відразу зрезигнувало з усяких духових інтересів, бібліотеки і відчитів і назвало себе «Дружній лихвар»*, немов би його метою була тільки якась грошова підмога студентам. Се товариство тулилося біля «Просвіти» і «Руської бесіди», і всі троє разом, ще в половині 70-х років, коли я прибув до Львова, представлялися досить мізерно.

Найвизначніші особи в Дружнім лихварі були: Володимир Ганкевич*, укінчений правник і голова товариства, який швидко по скінченню правничих студій умер[1], і Леонід Заклинський*, студент класичної філології, властиво, душа товариства. Вічно зайнятий товариством і громадою, він не прикладався до ніяких студій, але раз у раз, як то кажуть, піддержував духа у всіх, розмовляв то з сим, то з тим, лагодив усякі спори і кваси, у всіх людях бачачи тільки добрі сторони, а не бачачи ніяких хиб. В історії злуки Дружнього лихваря з Акад[емічним] кружком, про яку буде мова далі, він відіграв дуже визначну, але не зовсім чисту роль, бо не завагався на критичні загальні збори запросити на поміч поліційного агента. По скінченні університету він дістав місце суплента гімназіального в Кракові при гімназії св. Анни і вмер по кількох літах на сухоти.

Акад[емічний] кружок від р. 1874 почав видавати щомісячне письмо «Друг», редаговане зовсім по-дилетантськи, в звичайнім москвофільськім дусі. «Друг» виходив від цвітня 1874 до липня 1877 р. В нім виступили на літературне поле між іншими Михайло Вагилевич, братанок члена «Руської трійці» з 30-х років Івана Вагилевича, Михайло

[1] Володимир Ганкевич писав дещо. В «Правді» 1869 р. було надруковано його оповідання «Федір Смик» (під псевдонімом Непогода), а в «Правді» 1876 переклад новели Павла Гайзе* «Дівчина з Треппі» і того ж року там же італійська ідилія того ж Павла Гайзе п[ід] з[аголовком] «Цісарева Спінетська».

Павлик, Антін Дольницький, що підписувався псевдонімом Антін Переплис, я під псевдонімом Джеджалик, Степан Лабаш* під псевдонімом Ст. Смелков, Петро Кумановський*, Василь Давидяк*[1] і Іван Белей під псевдонімом Роман Розмарин. Із трохи старшої генерації брали участь у перших річниках Орест Авдиковський, Осип Марків, Ізидор Пасічинський і Володимир Стебельський. Михайло Вагилевич помістив у першім річнику оповідання «Домна Розанда, господаровна волоска», історична повість із часів Хмельницького, мабуть, на основі польської монографії Кароля Шайнохи*, а в р. 1876 недокінчене просторе оповідання «Денис» із життя сучасного галицького інтелігента. Павлик розпочав свою літературну діяльність кількома віршами та біографією Миколи Гоголя*, поміщеною в першім річнику «Друга». Антін Дольницький, що був фактичним редактором «Друга» до кінця 1876 р., помістив у нім, крім деяких переробок із чужих письменників, своє ширше оповідання «Напотемки» із сучасного життя, яке, одначе, не можна назвати вдатним. Я помістив, крім деяких віршів, у двох перших річниках «Друга» ширшу повість «Петрії і Довбощуки», а в р. 1877 розпочав серію оповідань «Борислав, картини з життя підгірського народу». В р. 1876 я видав надто окремою книжкою перший випуск збірки «Письма Івана Франка», що містив «Балади і розкази», всіх 11 поезій, які не ввійшли в пізніше збірне видання моїх поезій п[ід] за[головком] «З вершин і низин». Другий випуск тої збірки, виданий 1877 р., містив передруком із «Друга» три оповідання з серії «Борислав», із яких найпросторіше було «Навернений грішник». Белей помістив у «Друзі» 1876 р. свої переклади двох оповідань Еркмана—Шатріана* «Бесідники нашого села» і «Добрі давні часи», а в 1877 р. переклад третього і найкращого оповідання «Виховання феодала». Всі три ті оповідання вийшли 1878 р. окремою книжкою як перший випуск «Дрібної бібліотеки»*. В «Друзі» 1877 р. Белей помістив переклад надто гарного оповідання «Труба» іспанського

[1] Василь Давидяк, тоді питомець духовної семінарії, помістив у перших річниках «Друга» переклади двох оповідань: «Первая любовь», переробка з німецької письменниці панни Баєр, що підписувалася псевдонімом Karl Detlef*, і переклад недокінченої повісті Лермонтова, опублікованої 1875 р. у «Вестнике Европы» п[ід] з[аголовком] «Повесть без надписи», тема якої взята з часу пугачівщини.

автора Педра Антоніа де Аларкона*. Із публіцистичних статей у «Друзі» найважніші були три листи Драгоманова до редакції «Друга» і його ж стаття «Опізнаймося»— полеміка з «Правдою», на яку Володимир Барвінський відповів у «Правді» 1877 р. просторою статтею «Слівце до опізнання», в якій, між іншим, вивів проти аргументації Драгоманова видані 1876 р. у Відні три соціалістичні брошури, і, опираючися головне на розборі брошури «Парова машина», подав дуже влучну критику тодішнього наївного, так сказати, народовольського соціалізму, що лежав у основі віденських публікацій, але ніяким способом у соціалізмі Драгоманова.

Деяку пертурбацію в редакції «Друга», а далі і в самім товаристві, зробили згадані вже листи українця М. Драгоманова, писані російською мовою, в яких досить остро ставлено питання, чого, властиво, хоче редакція від своїх читачів і що думає давати їм. Редакція пробувала відповідати; відповідь на перший лист викликала другий, далеко просторіший і сміліший, а відповідь на другий лист викликала третій, ще гарячіший від обох перших. Два остатні листи, писані 1875—6 р., застали в Акад[емічнім] кружку вже групу молодших людей, що поприходили з різних гімназій і з яких кождий приносив щось свого. В тім числі був Михайло Павлик, бувший ученик руської гімназії у Львові (вона ще тоді була фактично польською, і тільки в нижчих класах ступнево починалася рутенізація), був я з Дрогобича, Белей зі Станіславова, Володимир Левицький із Тернополя, три чи чотири брати Дольницькі, з яких один, Антін, був фактичним редактором «Друга», технік Кордасевич*, одвічальний редактор «Друга», два Охримовичі*, а із старших ветеранів-товаришів Степан Лабаш, Плешкевич, Зафійовський, Нановський і Голейко, два остатні — техніки. В тій компанії, що часто збиралася в кімнатах товариства, почалися з різних причин оживлені розмови.

Вже на перших загальних зборах восени 1875 р. прийшло до інтересного конфлікту. Один із присутніх членів, здається, Михайло Омелянович Левицький, брат пізнішого бібліографа Івана Омеляновича, виступив з промовою в російськім язиці. На то постав Іван Белей, що тільки що прибув із станіславівської гімназії і, протестуючи проти російського балакання в руськім товаристві, відіслав бесідника до Москви або Саратова. Загальні збори, одначе,

значною більшістю ухвалили зараз же виключити Белея з товариства. Та, проте, справа язика й народності не переставала дратувати молодих умів, а опублікування в р.1876 у Празі двотомового видання Шевченкового «Кобзаря», а, особливо, другий том, що містив вірші, заборонені в Росії, в тім числі такі новості, як «Марію», «Царів», «Гімн чернечий», «Якби ви знали паничі» (сей вірш був ще перед виходом празького «Кобзаря» з коректурної картки передрукований в «Правді»), піддало тим спорам багато радикального духу. До того причинилася обставина, що найсвідоміший прихильник москвофільства Степан Лабаш, який був неначе factotum[1] у товаристві, стягнув на себе підозріння деяких товаришів за якісь адміністраційні надужиття. І ось почалася в різних гуртках товариства оживлена агітація, скликувано раз по раз загальні збори, із яких на однім виключено Лабаша з товариства. Рівночасно виринула думка злучити товариство з Дружнім лихварем. Сю думку підхопила українофільська молодіж, і почала гуртами вписуватися в члени «Акад[емічного] кружка». Коли число українофілів, до яких пристала також значна часть давніших членів «Кружка», в тім числі ми оба з Павликом, дійшло до переваги, скликано загальні збори «Кружка», на яких українофіли, незважаючи на страшну галабурду, зроблену москвофілами, переперли вибір свого виділу. Але сей тріумф українофільства в «Акад[емічному] кружку» був лише позірний, бо давній касир товариства Плешкевич задержав касу у себе і не являвся на новий виділ, так що сей по кількамісячнім пустім урядуванню новими загальними зборами був скинений, і всі українофіли виключені.

Рівночасно з тим рухом у товаристві в редакції «Друга» почала брати верх народна мова і реальніший зміст. В р. 1876 обік «Друга» коштом товариства видано альманах «Дністрянку», в якому, між іншим, були поміщені два мої оповідання, що ввійшли потім у збірку «В поті чола», і мій переклад оповідання Еміля Золя «Повінь». В тім самім 1876 р. М. Павлик помістив у «Друзі» свій відчит, читаний ним у товаристві, а потім також у духовній семінарії, п[ід] з[аголовком] «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині». Невважаючи на те, що ані про етнографію, ані про статистику Павлик не мав докладного

[1] Майстер на всі руки *(лат.)*.— *Ред.*

поняття і тим самим не міг сказати нічого ясного, відчит зробив значне враження своєю основною тенденцією, що треба інтелігенції зближатися до хлопа і поводитися з ним людяно.

В р. 1877 у «Друзі» почали друкуватися мої «Бориславські оповідання», початок мого перекладу «Что делать?» Чернишевського, а в попереднім річнику, за наставанням Драгоманова, надруковано російською мовою оповідання Гліба Успенського* (Іванова) п[ід] з[аголовком] «Отравленный дьякон», як зразок того, які теми і яким способом обробляє новіша великоруська белетристика. В тім же першім півроці 1877 р. я переклав одне з бурсацьких оповідань Помяловського*, попередивши свій переклад короткою статейкою про російського автора, і написав також автобіографічне оповідання «Олівець» та передав усе те в редакцію «Правди». Дня 13 липня того року мене арештовано і продержано дев'ять місяців у в'язниці, і в тім часі редакція «Правди» не побоялася надрукувати у себе обі мої речі. Зате видавання «Друга» липневим номером скінчилося.

По виході з в'язниці 1878 р. ми оба з Павликом, за підмогою М. Драгоманова, який на се на руки М. Павлика переслав, здається, місячними ратами 500 рублів, одержаних ним як пай із Уварівської премії, призначеної видавцями «Исторических песен малор. народа», почали видавати місячник «Громадський друг», радикальною драгоманівською фонетикою і з доволі острим, свіжим і ярко соціалістичним змістом. Щоправда, соціалістична теорія заступлена була не зовсім щасливо. На перший раз вибрано свіжо видану тоді брошуру Шеффле* «Quintessenz des Socialismus», у якій автор доволі важким і непрозорим способом викладає головні теорії соціалізму з основною тенденцією показати його неможливість. Далеко більше для пропаганди соціалістичних ідей могла причинитися книжка Альберта Ланге* «Die Arbeiterfrage», але ми оба з Павликом здужали перекласти з неї ледве два перші розділи. «Громадський друг» номер за номером конфіскувала прокураторія, забираючи звичайно майже всі примірники, а коли потім, за моєю порадою, періодичне видання перемінено на неперіодичні збірки «Дзвін» і «Молот», їх при чуйності поліції постигала така ж сама конфіската. Та все-таки я вже без участі Павлика, який відсиджував тоді тримісячний арешт, докінчив видання «Молота» таким

способом, що подокінчувано всі статті і для цілого видання, себто двох випусків «Громадського друга», «Дзвона» і «Молота», надруковано спільний титул і покажчик змісту при одноцільно переведеній пагінації.

Із змісту тої збірки піднесу тільки найважніше. М. Павлик дав один свій вірш і три оповідання «Юрко Куликів», «Ребенщукова Тетяна» і «Пропащий чоловік»,— всі три дуже оригінальні і при всіх хибах композиції дуже цінні з літературного боку. Я дав два менші оповідання: «Патріотичні пориви», «Моя стріча з Олексою» і більше оповідання «Boa constrictor», четверте в ряді «Бориславських оповідань». З моїх віршів тут були поміщені, між іншим, «Каменярі» і сатирична поемка «Дума про Наума Безумовича», pendant[1] до виданої мною в тім же році окремо «Думи про Маледикта Плосколоба». Обі сі думи не ввійшли в пізніше видану збірку моїх віршів. Із посторонніх письменників найважніші причинки дали: згаданий уже Софрон Круть* і поляк Болеслав Лімановський*, що опублікував тут у моїм перекладі з польського рукопису свою студію «Мореллі, Руссо і Маблі, соціалістичні писателі XVIII віку». В відділі поезій на особливу увагу заслугує «Гриць Турчин, пісня про рекрутське життя», зложена руським вояком Романом Гудзманом* в дусі народної пісні і настільки талановито, що своєю вартістю не уступає найліпшим народним пісням. Сього не можна сказати про сатиричні вірші Анни Павлик, із яких один п[ід] з[аголовком] «Попівське сумління» був надрукований в «Громадськім друзі» буцімто із уст народу. Далеко цінніше і з етнографічного, і з літературного погляду було надруковане в «Молоті» оповідання Михайлини Рошкевичівни п[ід] з[аголовком] «Кума з кумою», що дає дуже цікавий образок із життя жінок у Лолині. У відділі кореспонденцій важні деякі дописи Євгена Борисова* з Росії, Андрія Коса* з Комарна, Федора Вовка з Києва. Перу Драгоманова належить стаття «Пригода д. Іловайського в Галичині, маленька картинка із слов'янської патології», що з підписом «К. В» була надрукована у «Вестнике Европы» 1877 р. і відси з тим самим підписом перекладена Павликом.

Відсиджуючи свою кару з процесу 1877—8 р., М. Павлик нарвався на другий прасовий процес за своє оповідання «Ребенщукова Тетяна», надруковане в другій книжці

[1] Паралель *(франц.).— Ред.*

«Гром[адського] друга», і задля своєї дуже наївної оборони в точці подружнього права був судом присяжних признаний винним, а трибуналом засуджений на 6 місяців в'язниці. Не бажаючи по відсиджених трьох місяцях іти ще на 6 місяців до Іванової хати, він зібрався і виїхав до Женеви, де пробув майже два роки.

В р. 1878, а властиво ще на початку 1877 р., перед процесом, почала з ініціативи Івана Белея, в порозумінні зі мною, виходити «Дрібна бібліотека» фонетикою, для якої Белей (під псевдонімом Ром. Розмарин) дав переклад трьох оповідань Еркмана—Шатріана, а я — переклад оповідання Г. Успенського «Війна за волю», що вийшло 1878 р. перед серією. В р. 1879—81 се видавництво тяглося до 14 номера і закінчилося моїм оповіданням «На дні». З моїх речей поміщено тут «Каїна», переклад драми Байрона і переклади деяких свіжих тоді наукових творів*.

Із інших молодих галицьких письменників тут уперве виступив Євген Олесницький*, переклавши з російського статтю Добролюбова «Значення авторитету в вихованні», а також Василь Полянський, син професора Михайла Полянського, що опублікував тут переклад сатиричного ескізу Писарева «Пчоли». Василь Полянський, перейшовши на віденський університет і прослухавши там кілька літ медицини, щоб ухилитися від військової служби, емігрував до Сербії, жив довший час як військовий лікар у Ніші, де й оженився з сербкою, а від кількох літ живе в Білграді, не перестаючи й досі цікавитися нашими народними справами й нашим письменством.

Говорячи про «Дрібну бібліотеку», забув я згадати ім'я Ольги Рошкевичівної, що для тої бібліотеки переклала кілька початкових розділів повісті Золя «L'assomoir» і цілу повість Золя «La curée», яка досі лишилася в рукописі. Вона записала дуже цінну збірку весільних пісень у Лолині, що була надрукована в XIII т. «Zbioru wiadomości do antropologii Krajowej» у Кракові. Пізніше переклала вона також повість Ланської «Обруситслі», що вийшла у Львові в 2-ох томиках.

Хоч як широко розійшовся сей розділ мого «Нарису», проте не можу скінчити його, не згадавши ще про трьох моїх, так сказати, шкільних товаришів по Дрогобицькій гімназії: Аполона Ничая, Дмитра Вінцковського* й Ісидора Пасічинського*. Ничай кінчив Дрогобицьку гімна-

зію тоді, коли я вступив до неї, і був, згадується, диригентом учениць кого хору. Якийсь час він був гімназіальним учителем, але, вчасно займало його господарство далеко більше, як школа. В р. 1879 він опублікував у виданнях общества Качковського свою книжечку «Бараболя», а від р. 1879—1883 видавав у Станіславові, не перестаючи вчителювати, часопис «Господар и промышленник, письмо, посвячене господарце сельской і промыслу»*. В р. 1883 він перенісся до Львова і видавав тут се письмо до 1885 р., в якім полишив редакцію, ставши одним із директорів «Народної торгівлі».

Дмитро Вінцковський ходив до дрогобицької гімназії значно вище від мене: в Дрогобичі його прізвище вимовляли Вінцкович. Свою письменську діяльність він розпочав ще на шкільній лаві, помістивши в часописі «Неділя» 1865 р. своє перше оповідання «Пам'ятай на смерть, а не согрішай». Від того часу аж дотепер він публікував багато популярних статей, оповідань, віршів по найрізніших виданнях переважно москвофільської партії, а деколи й окремими книжечками. Не можна сказати, щоб він був чоловік зовсім без таланту, але знов тяжко вказати між його многочисленними писаннями хоч одне таке, що досягло би міри середнього таланту. Та все-таки йому належить місце в ряді тих скромних літературних робітників, що годують маси народні найрізнішими потрібними відомостями, браними хоч би й з других або третіх рук. Усунувшися від урядової служби як гімназіальний учитель, Вінцковський живе у Львові як банковий урядник досить низького рангу.

З Ісидиром Пасічинським я товаришував безпосередньо протягом усієї нижчої гімназії в Дрогобичі. Скінчивши четвертий гімназіальний клас з недостаточним успіхом, він покинув школу і осів на сільськім господарстві, яке купив для нього батько, священик у Краснім Турчанського повіту. Якийсь час він служив у війську, звідки, одначе, його увільнено задля епілептичних нападів. Він живе й досі як маючий господар у Краснім Заділськую. Свою письменську діяльність він розпочав іще в р. 1870 у «Ластівці», видаваній Климертовичем, і від того часу друкував багато віршів, оповідань, кореспонденцій і інших статей, переважно в популярних часописах та календарях, держачися переважно видань москвофільської партії, не цураючися й народовецьких популярних видань, друкованих етимо-

логією, але оминаючи всі видання фонетичні. Із його віршування одна тільки поема «Безталанний», видана в Коломиї 1872 р., виявляє сліди поетичного таланту, що міг був розвитися краще, як розвився в дійсності.

На закінчення сього розділу згадаю ще про дві наукові праці, видані при кінці 70-х років, а, власне, в р. 1878. Маю тут на думці простору книгу Юліана Пелеша «Geschichte der Union, der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf Gegenwart» — твір писаний в противенстві до давніших руських праць на тім полі, в строго католицькім дусі, так що в ньому не згадано навіть імені Петра Могили. Друга праця, про котру тут годиться згадати, се простора розвідка А. Петрушевича «О подложных старочешских письменных памятниках: Суде Любуши, Евангельском отрывке св. Иоанна, Краледворской рукописи и подложных чешских глосах в пражской рукописи «Mater Verborum». Розвідка друкувалася первісно в «Слові» і вийшла також окремою відбиткою, якої, однак, дуже тяжко дістати. Ідучи за слідами чеських учених, але також своїми власними, головне філологічними доказами, о. Петрушевич виказує неавтентичність тих старочеських пам'яток, які ще тоді всі чеські патріоти уважали найдорожчим скарбом чеської старовини. Пізніше досліди над рукописами тих пам'яток вповні оправдали скептицизм о. Петрушевича, особливо, коли на Краледворськім рукописі в однім, досить невиднім місці, віднайдено перевернений догори ногами підпис: Hanka fecit[1].

XLV. 80-ті РОКИ НА УКРАЇНІ

80-ті роки на Вкраїні на літературнім полі можна назвати роками затиші, спричиненої нечуваним тиском цензури. Українських книжок появляється дуже мало, про періодичні видання нема ані мови, а одинока світла сторінка в тім десятилітті — се наглий і надзвичайний розвій українського театру і української драматичної літератури.

Окремі видання українською мовою, друковані в Росії протягом 80-х літ, можна б, так сказати, почислити на пальцях. Ітак, у р. 1881 вийшов заходом Кониського у Ки-

[1] Ганка зробив *(лат.)*.— *Ред.*

еві український альманах «Луна», часть перша, в якім, окрім деяких віршів Шевченка, Конисього, Старицького, Щоголева та Лиманського, надруковано одне оповідання Левицького «Приятелі» та водевіль Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка». В роках 1883—4 вийшов у двох томах згаданий уже альманах «Рада» під редакцією М. Старицького. Знаємо, що Старицький бажав «Раду» зробити хоч потрохи періодичним виданням, але вже порівняння першого тому з другим показує, що цензура в 1884 р. пропустила літературного матеріалу майже о половину менше, як у попереднім році. Із досить багатого змісту «Ради» дещо було вже згадано, а тут додамо тільки, що в ній появилася повість Нечуя-Левицького «Микола Джеря», спершу друкована в Галичині, далі драма Старицького «Не судилось» і значне число його віршів. Уперве на українськім грунті тут появляються поезії Грінченка, що виступив на літературне поле в р. 1881 з рядом поезій, друкованих у львівськім «Світі» під псевдонімом Іван Перекотиполе. Три гарні вірші дав до першого тому Куліш під псевдонімом П. Ратай. З відомих імен стрічаємо тут декілька віршів Щоголева і одне поетичне оповідання Данила Мордовця. З менше відомих — один вірш і одне оповідання Бобенка*, одне оповідання Гната Карого*, одне оповідання Лопуха*, два вірші Хруща* і один вірш «Шибка» М. Садовського, псевдонім Миколи Тобілевича, що швидко опісля під тим псевдонімом здобув собі славу першорядного українського актора. В «Раді» також виступила зі своїми поезіями уперве пані Ольга Косачева під псевдонімом Олена Пчілка, помістивши в першім томі віршовані «Волинські спогади», а в другім — простору поему «Козачка Олена». Ся поема, основана на традиції XVIII в., малює долю козачки, яка по страті мужа віддає свій маєток на заснування шпиталю, а свою особу присв'ячує пильнуванню в нім хорих. Незважаючи на гуманну тенденцію, поема з історично-побутового боку досить бліда, а з поетичного — досить слаба.

В р. 1885 вийшов в Одесі альманах «Нива», в якім знов, обік відомих уже імен, стрічаємо нові. Ітак Іван Левицький, що тоді був гімназіальним учителем у Кишиневі, дав до одеського збірника своє гумористичне оповідання «Чортяча спокуса». Старицький помістив тут свою оперету «Утоплена», а Б. Грінченко — одну поезію під псевдонімом В. Чайченко. Із нових імен, що появилися в «Ниві»,

найважніше ім'я Петра Ніщинського, що вже перед тим, 1884 р. дав себе знати гарним, хоч дуже свобідним перекладом Софоклової «Антігони». В «Ниві» він помістив переклад шостої пісні Гомерової «Одіссеї» і свій вірш «Порада» з нотами. Тут же появилося уперве ім'я Дніпрової Чайки, тоді ще панни Березиної, що пізніше стала жінкою Василевського (Софрона Крутя). Вона помістила тут дві поезії і одне оповідання. Ще одна дама виступила тут під криптонімом Антоніни В., подавши невеличкі спомини «З старої пам'яті подолянки». Уперве появляються тут також три поети: Панченко, Бобенко і Кость Ухач-Охорович*, із яких остатній швидко потім умер, а ні перший, ні другий не зайняли пізніше виднішого місця в літературі. Гарним придбанням сього альманаху можна вважати збірочку 13 народних пісень і чотири народні оповідання, записані Тишковським у селі Любомилі (Біляївці) Одеського повіту.

В р. 1886 спромоглися херсонці на белетристичну збірку «Степ», що вийшла, одначе, не в Херсоні і не в Одесі, а в Петербурзі. Збірка вийшла мішана щодо мови. Обік українських, були тут також російські праці. Із відомих імен стрічаємо тут знов Данила Мордовця оповідання «Будяк» та Івана Левицького-Нечуя оповідання «Невинна». Дніпрова Чайка дала також дві поезії. Пані Олена Маркович* помістила тут весільні пісні, записані в Єлисаветградськім повіті, а Марія Ганенко*—розвідку про сімейно-маєткові відносини селянської людності Єлисаветградського повіту; обі праці сих дам писані, розуміється, окрім текстів пісень, російською мовою. Уперве виступає тут на літературне поле Іван Карпенко*, псевдонім Івана Тобілевича, що під сим псевдонімом опісля здобув собі славу не тільки доброго актора, але також найкращого українського драматурга. В «Степу» він помістив свою драму «Бондарівна», слабу з історичного і драматичного погляду. Гарним придбанням «Степу» були чотири оповідання Дмитра Марковича «Из уголовщины», писані, одначе, українською мовою, в яких автор виявив неабиякий белетристичний талант. Фігурують у збірці ще три невідомі мені ближче оповідачі, а, власне, А. Браунер, що помістив там три маленькі оповідання, з яких лиш одно «Тирса» українською мовою; далі Пенчуківець, очевидно, псевдонім, що помістив оповідання «Тарасенко», і М. Заволока (чи не псевдонім Михайла Грушевського?), що дав опові-

дання «Бідна дівчина». Згадаю ще про дві наукові праці, писані російською мовою, а власне А. Русова, Областное начало земской статистики і К. Шрама *, Украинская деревня по произведениям Старицкого и Кропивницкого. Автор сієї остатньої розвідки, зложивши з виписок із драм обох названих письменників малюнок українського села, кінчить його увагою: «а наскільки сей малюнок відповідає дійсності, не можемо сказати».

За херсонцями пішли й харківці, які в р. 1887 здобулися на невеличкий альманах «Складку», видану під редакцією Володимира Александрова. «Складка» зложена переважно з віршів і знов, окрім відомих давніше імен, виявляє цілий ряд нових. Старша генерація українських письменників заступлена лише трьома іменами, а власне— самого редактора Володимира Александрова, О. Навроцького, колись члена Кирило-Мефодієвого братства, який тут подав вірш «На вічну пам'ять Костомарову», і Ганни Барвінок (Олександри Кулішевої), що помістила тут оповідання «П'яниця». Б. Грінченко, знов від псевдонімом В. Чайченко, дав одне оповідання*, одне зі слабших. Із молодих поетів особливо два щедро наділили альманах, а власне — Цезар Білиловський, помимо класично-шляхетської назви, родовитий жид, і Володимир Самійленко, який, крім декількох дуже талановитих поезій серйозного і гумористичного змісту, помістив тут дуже гарний переклад першої пісні Гомерової «Іліади» українськими гекзаметрами. Була, мабуть, думка продовжати видання «Складки» рік за роком, але тут стали в дорозі цензурні тиски, так що другий річник сієї збірки вийшов аж у 1897 р. у Петербурзі.

Із самостійних видань українською мовою, що в 80-х роках здужали пройти через тиски російської цензури, назвемо поперед усього дві гарні книжечки Данила Мордовця, обі видані в Петербурзі, а власне одна — «Писанка за крашанку П. Куліша», видана 1882 р., і збірка «Оповідання», видана 1885 р. Щодо першої треба сказати, що вона має публіцистичний характер і визначається незвичайно поважним, а при тім острим тоном, яким автор осуджує виступ Куліша в полонофільськім і антиукраїнськім дусі. Се, без сумніву, найкраща публіцистична праця Мордовця. В збірці «Оповідання» властивих оповідань тільки два, відомі ще з «Основи», («Дзвонар» і «Солдатка»), а дальші три — статті п[ід] з[аголовком] «Сон не сон»,

«Скажи, місяченьку» й «Із уст младенців» — се не оповідання, а якісь лірично-автобіографічні прелюдії на літературні теми. Чому Мордовець не помістив у тій збірці свого третього оповідання «Старці», написаного також іще в 60-их роках, невідомо; воно було майже рівночасно опубліковане в Галичині в «Зорі» того ж 1885 р. Мордовець на своїм віці писав дуже багато російською мовою, зразу історичні монографії в дусі Костомарова, із яких назвемо тут тільки дві: «Низовая вольница» і «Гайдамаччина»; ся остатня подає на підставі неавтентичного джерела фантастичний опис уманської різні 1768 р. Потім написав довгий ряд історичних повістей із української та російської історії, скрізь, одначе, трактуючи історію дуже легкомисно. В пізнім віці він відбув кілька подорожей по різних східних і західних краях, між іншим, на гору Арарат і до Іспанії, і подав також просторі описи тих подорожей, звичайно закрашені масою особистих рефлексій та своєрідної лірики. В галицькій «Зорі» 80-х років він друкував кілька дрібних нарисів у тім самім своїм ліричнім тоні, а при кінці 90-их років здобувся на написання більшого історичного оповідання українською мовою п[ід] з[аголовком] «Дві долі», що було опубліковане в першім річнику «Літературно-наукового вісника» 1898 р. З нагоди тої публікації автор зложив у касі Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 1000 зол. на утворення запомогового фонду імені Данила Мордовця для незасібних українських письменників.

В р. 1880 вийшло в Києві накладом Н. Г. Волинського (псевдонім Ольги Косачевої) маленьке видання вибору поезій Степана Руданського п[ід] з[аголовком] «Співомовки». Властивих співомовок у значенні Руданського, т. є. народних анекдотів, переповіданих дотепними віршами, тут подано лише 16, а початок книжечки творять ліричні поезії Руданського.

В роках 1881 і 83 вийшли в Києві дві книжечки віршів М. Старицького п[ід] з[аголовком] «З давнього зшитку. Пісні і думи». Перший томик складається на половину з перекладів поезій Байрона, Гейне, Міцкевича й Сирокомлі*, а другу половину творять переклади сербських народних жіночих пісень (усіх 48). Другий томик розпочинається віршем «До слов'ян», що був властиво переробкою такого ж вірша М. Драгоманова (сього автор не зазначив), і містить, крім невеличкого числа оригінальних, епічних та

ліричних віршів Старицького, значне число перекладів, особливо з Некрасова, Лермонтова, Жуковського та по одному з Пушкіна, Байрона й Гребінки. Між перекладами з Некрасова визначаються переклади його поем «Марина, солдатська мати», та «Мороз»; між перекладами з Лермонтова є також переклад поеми «Демон». В р. 1882 вийшла також у Києві «Різдвяна ніч», опера в IV діях і 5 картинах М. Старицького, лібретто до музики М. Лисенка, уложене на основі повісті М. Гоголя.

В р. 1882 вийшов надто його «Гамлет, принц Данський, переклад трагедії Шекспіра з передмовою, примітками і прилогою музики М. Лисенка», переклад на стільки свобідний, що змінено навіть драматичний розмір віршів. Сей переклад дав російським жартунам привід до кепкування, що Шекспірові слова: «Бути чи не бути, ось питання» Старицький переклав: «Жити чи не жити, ось в чім закавика».

В р. 1886 вийшло в Петербурзі видання Шевченкових «Гайдамаків», ілюстроване українським художником Сластьоном*. Ілюстрації випали не зовсім удачно. Досить буде зазначити, що відомі Шевченкові вірші:

Оттак ходя попід гаєм
Ярема співає —

український художник ілюстрував не на основі оригіналу, а, очевидно, на основі російського перекладу, в якім Шевченкові слова передано ось якими російськими:

Так поет себе Ярема
И по роще бродит.

І справді на рисунку бачимо Ярему в корчах.

В роках 1880 і 2* вийшли в Києві надто три книжечки Олени Пчілки, а власне: «Переклади з Гоголя», де поміщено переклад оповідання «Весняної ночі», яке рівночасно видано було також окремою книжечкою, а разом з ним переклад монолога «Записки причинного», з доданням «Передньої мови про писання і перекладання по-українськи», очевидно, в обороні свободи українського слова. Друга книжечка містила драматичний твір «Сужена неогужена», комедія-жарт в одній дії, а третя п[ід] з[аголовком] «Українським дітям» містила 5 перекладів поезій Лермонтова («Мцирі»), Козлова й Сирокомлі. Чому якраз авторка при-

думала подати ті поезії «українським дітям», святий знає.

В р. 1884* Куліш видав у Петербурзі свою драму «Байда, князь Вишневецький»; в р. 1887 цензура пропустила в Києві повість Івана Левицького «Кайдашева сім'я»; в р. 1886 заходом Василя Горленка видано в Києві два випуски П. Мирного «Збираниці з рідного поля», а в р. 1886* вийшов перший збірник творів Карпенка-Карого.

З характером «лубочних», популярних видань вийшли в Києві три книжечки Василя Чайченка (Бориса Грінченка), а власне: 1886 р. «Під сільською стріхою (Збірник пісень і оповідань)», при якому зазначено: «Випуск перший», але лише на те, мабуть, щоб випуску другого цензура не пропустила. Замість нього вийшла 1887 р.* друга збірка «З народного поля» і того ж року «Василь, з згадок про дитячі літа»*. Коли додати до сього принагідні популярні брошури «Про обкладки» (дифтерит) та «Про холеру», викликані страшними епідеміями серед української людності, то будемо мати все важніше з того, що за цілих десять літ пропустила російська цензура українською мовою на широкій території Російської імперії.

Розуміється, що багато українців працювало в тих часах при різних державних інституціях та приватних видавництвах, публікуючи більш або менше просторі та цінні праці, також з обсягу українознавства. В р. 1882 засновано в Києві спеціальний орган для українознавства п[ід] з[аголовком] «Киевская старина», який «по нужде времени» мусив видаватися російською мовою. «Киевская старина» продержалася мало що не 30 літ, бо аж до р. 1907, і опублікувала за той час велику масу матеріалу й праць, що належать до головних підвалин нової української науки. Протягом 80-их років у ній замітні були головно праці Антоновича, Багалія*, Житецького, Каманіна,* Лазаревського*, Драгоманова (під псевдонімом Кузьмичевського), Ореста Левицького*, Науменка, Івана Новицького, Цезара Неймана, Миколи Сумцова й інших, не згадуючи про те, що в ній за той час уперше опубліковано повісті і поеми Шевченка, писані російською мовою.

Досить видне місце в «Киевской старине» займала також белетристика. Протягом 80-их років опубліковано в ній звиш 100 причинків до белетристики старших і новіших часів. Розуміється, белетристика новіших часів, крім віршів, майже вся подавалася в перекладах на російську

мову або в такій язиковій мішанині, що розмови українців давано українською мовою, а авторське оповідання російською. В такій гібридній формі була в р. 1884—5 надрукована простора повість Івана Левицького «Старосветские батюшки и матушки, повесть из быта украинского духовенства 20-ых годов XIX ст.». В перекладі на російську мову були поміщені також три мої оповідання: «Гава» (в російськім: «Слава богу, для начала и это хорошо» 1888, «Чума» 1889 і «Миллионер»* 1890. В роках 1888 і 9, поміщено тут три оповідання Ганни Барвінок: «Молотники», «Половинщик» і «Ганна»*. В роках 1889 і 91 поміщено два оповідання Дмитра Марковича «На Вовчом хуторе» і «Он присягал»; в роках 1882 і 3 подано було кілька недрукованих віршів Руданського, а в роках 1887 і 8 значніше число недрукованих віршів Гулака-Артемовського. В роках 1886 і 90 поміщено два оповідання Федьковича «Довбушів скарб» і «Над Дніпром»*, оба в перекладі на російську мову. Із важніших пам'яток нашого давнішого письменства опубліковано тут деякі твори Івана Вишенського в додатку до моєї статті 1889 р.*, дві руські інтермедії з початку XVIII в., подані Драгомановим*, «Пекельний Марко», віршовану легенду з кінця XVIII в., подану Зуйченком*, й «Разговор Великороссии с Малороссией», віршовану пам'ятку з половини XVIII в., і досить значне число українських різдвяних і пасхальних вірш та сатир із XVIII в.

Обік «Киевской старины», важним для українознавства органом були «Чтения в обществе преподобного Нестора летописца», яких редакторами були професори Київського університету М. Дашкевич і Владимирський-Буданов*. Третій важний для українознавства орган, публікований у Києві, були «Труды Киевской духовной академии», в яких головну участь брали професори тої ж академії візантініст П. Терновський*, Малишевський*, Петров* і Голубєв*. Проф. Петров опублікував у «Трудах» 1883 р. «Очерк истории украинской литературы XVIII в.», а 1884 р. окремою книжкою «Очерки истории украинской литературы XIX в.» Із праць проф. Голубєва найважніші для нас: двотомова монографія про Петра Могилу і друкована в «Университетских известиях» Київського університету праця «Киевская духовная академия в домогилянский период». Із праць учеників Киевской академии, публікованих у її «Трудах», на головну увагу заслугує праця

передчасно померлого О. Воронова* «Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия», Київ, 1877, без сумніву найліпша критична праця про слов'янських первовчителів із цілої величезної літератури, яка появилася про них до того часу і до кінця XIX віку. «Очерки» Петрова викликали простору рецензію проф. Дашкевича, опубліковану 1885 р. в «Присуждениях наград гр. Уварова», видаваних Петербурзькою Академією наук. Ся рецензія, найкраща і найосновніша з усіх рецензій, які були опубліковані Петербурзькою Академією, ставлячи порушене проф. Петровим питання існування і управнення української літератури на широкім, міжнароднім і культурно-історичнім грунті, проречисто доказує цілим своїм змістом і многоразовими заявами самого автора, що українська література XIX в., розпочата Котляревським, не була явищем припадковим, ані примхою диваків та аматорів, ані польською чи якою іншою інтригою, тільки природним і неминуче конечним випливом історичного розвою та місцевих обставин. Проте, одначе, автор при кінці своєї праці, невідомо для чиїх гарних очей, висловив зовсім голословну думку, що українська література таки не має ніякої будуччини.

Із інших центрів просвіти на Україні треба піднести поперед усього Харків із його університетом, де в числі професорів знайшлися українці родом і симпатіями Потебня, Сумцов і Багалій. Протягом 80-их літ Потебня опублікував у варшавськім «Русском филологическом вестнике» свою капітальну працю «Объяснения малорусских и сродных народных песен»* (Варшава, 1887), якої друга часть, що в окремій відбитці творить величезний том у об'ємі 809 сторін, присвячена спеціально колядкам і щедрівкам. Потебня головно філолог і психолог. Із значного ряду його філологічних праць назвемо тільки простору книжку «Из записок по русской грамматике», видану в Харкові 1888 р., яку можна назвати фундаментом для студій над мало досі в науці обробленою складнею. Головна сила Потебні і заразом його слабість при студіюванні чи то народних пісень, чи язика,— се психологічний аналіз, що дуже часто переходить у гру символів і більшеменше припадкових зближень. При тім він звичайно ігнорує етнографічні, історичні та географічні різниці і взаємини, що спричинює звичайний в його дослідах брак наукового синтезу й позитивних висновків. З усім тим, не

можна не згодитися з висловом Ягича, який назвав Потебню «einen der feinsten Philologen der slavischen Welt»[1].

Проф. Сумцов був учеником Потебні. Він опублікував у р. 1885 в Харкові свою дисертацію «Лазарь Баранович», що мала бути початком серії праць «К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия», але дальші розвідки сеї серії, а також і з попереднього віку друкував почасти вчасніше в «Киевской старине». Ітак, днем 20 жовтня 1884 р. датована коротка стаття «Характеристика южнорусской литературы XVII в.», що, по словам автора в увазі до неї, мала бути переднім словом до трьох студій про Барановича, Галятовського й Гізеля. Студії про Галятовського й Гізеля були надруковані в «Киевской старине» 1884 р. Там же 1885 р. була надрукована його студія про Івана Вишенського, 1887 «Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен», а 1888* «Исторический очерк попыток католиков ввести в Южную и Западную Россию григорианский календарь». Пізніше проф. Сумцов перейшов до студій більше фольклористичних і дав у «Киевской старине» та в видаванім у Москві «Этнографическом обозрении*» довгий ряд праць про найрізніші теми загального, а особливо слов'янського фольклору, пісень і народних вірувань, із яких найзамітнішою була простора збірка пояснень найрізноріднішої української старовини, друкована в «Киевской старине» 1889—90 р. п[ід] з[аголовком] «Культурные переживания». У своїх дослідах Сумцов звичайно розпоряджає багатим матеріалом, друкованим, а почасти й рукописним, не вдаючися в ширші узагальнення або смілі гіпотези.

Третій культурний центр України, Одеса, зі своїм новоросійським університетом дала в тім десятилітті зглядно найменше для науки українознавства. Із одеських світил науки, що дали імпульси або цінні причинки до українського письменства, згадаємо тут Григоровича, що був тут професором слов'янознавства, в своїх подорожах по південній Слов'янщині зібрав значне число дуже цінних рукописів, але за свого життя не опублікував із них майже нічого. По його смерті вони перейшли на власність Рум'янцівського музею в Москві. В Одесі професорував також якийсь час Володимир Яковлев*, що бувши зразу в Вар-

[1] Одним з найкращих філологів слов'янського світу *(нім.)*.— *Ред.*

шаві, видав там 1875 р. цінну книжку «Древнекиевские религиозные сказания», а в Одесі 1893 р.— «Опыт исследования древнерусских сборников. I. Исследование о Измарагде». Яковлеву завдячуємо також досить добре, хоч не всім вимогам науки відповідне, видання старого тексту Києво-Печерського патерика п[ід] з[аголовком] «Памятники русской литературы XII и XIII веков». С. Петербург, 1872.

В р. 1881, а власне в грудні того року, можна класти дату початку нового театру на Україні. Ініціатором його треба вважати Миколу Садовського (Тобілевича), що в р. 1907, в пам'ять двадцятип'ятиліття того театру, написав дуже гарну статтю «Мої театральні згадки», друковану в «Літературно-науковім віснику»— числах від червня до грудня. Відсилаючи цікавих до сеї статті, яку треба вважати основою історії початків нового українського театру, я подаю з неї тільки головні дати. Українські вистави за спеціальним дозволом тодішнього міністра внутрішніх справ Лоріс-Мелікова розпочалися в Кременчузі російською трупою Ашкаренка*, при якій служив тоді Марко Кропивницький. Перша виставлена була при участі Кропивницького й Садовського «Наталка Полтавка»; окрім неї, в Кременчузі восени були виставлені «Сватання на Гончарівці» Квітки, «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького, «Шельменко—денщик» і «Щира любов» Квітки, «Гаркуша» Стороженка і фарс «Кум мірошник»*. Перед різдвом трупа переїхала до Харкова, а від різдва почала давати вистави в Києві. Українські вистави скрізь будили величезний захват і стягали до театру нечувану силу публіки та давали дуже великий дохід. В Києві скінчилася гостина українських артистів у трупі Ашкаренка. В часі великого посту театральні вистави в Росії загалом заборонені, і тоді-то, в часі примусових ферій, в Єлисаветграді, де пробував М. Садовський і гостював також М. Кропивницький, зложилася перша українська трупа, якої найвизначнішими мужеськими силами стали М. Кропивницький, М. Садовський, а пізніше також П. Саксаганський* (третій брат Тобілевича), а жіночими Марія Заньковецька, Олександра Маркова, Олександра Вірина* і Надія Жаркова. Літом 1882 р. ся трупа давала вистави в Полтаві, а потім переїхала до Києва, з Києва до Чернігова, а з Чернігова до Харкова, де закінчила зимовий сезон. Орудником (директором) трупи був зразу Кропивницький,

а зимою в початку 1883 р. дирекцію обняв М. Старицький. В тім році артистичні сили трупи збільшилися визначними талантами Карпенка-Карого, Саксаганського і пані Затиркевич. Трупа розпочала свій сезон 3-го серпня в Одесі, літом і восени давала вистави в Миколаєві, Єлисаветграді, Києві та Житомирі, а перед різдвом вернула знов до Одеси. З приводу виступу і поводження трупи в Києві восени 1883 р. її постигло велике нещастя: київський генерал-губернатор Дрентельн заборонив українській трупі грати в цілім Київськім генерал-губернаторстві, отже, в губерніях Київській, Подільській і Волинській. Ся заборона, як каже М. Садовський, «тяжким гнітом лежала на українськім театрі цілих десять літ». Із української території для неї лишалися тільки губернії Харківська, Полтавська та Херсонська з головними містами Харків та Одеса.

Під дирекцією Старицького літом 1883 р. трупа переїхала до Новочеркаська, а відси до Ростова-над-Доном. Тут вона розділилася надвоє; одна часть під проводом Садовського поїхала до Таганрога, а друга зі Старицьким і Кропивницьким до Воронежа. На осінь обі трупи з'їхалися в Харкові, а від різдва до великого посту 1884 р. грали в Одесі. Тут уперве українська трупа попробувала виставити також оперу «Утоплена», лібретто Старицького з музикою Лисенка.

В Одесі зимою 1884 р. трупа Старицького розбилася через виступлення майже всіх талановитіших акторів, і сам він, доповнивши її сяк-так молодшими силами, з Одеси переїхав до Севастополя. Тим часом Кропивницький з Садовським зорганізували нову трупу, до якої пристали також пані Заньковецька й Затиркевич і артисти Максимович* та Саксаганський, і почали давати вистави в Миколаєві, по чім на зимовий сезон переїхали в Одесу. Тут Кропивницький зрікся директорства, а на його місце трупа вибрала директором Садовського. Літом 1886 року ся трупа давала вистави в Миколаєві та Єлисаветграді, а потім у Новочеркаську та Ростові. Тут у Ростові перший раз виставлена була «Наймичка» Карпенка-Карого з величезним успіхом. З Ростова трупа переїхала знов до Миколаєва, а відси до Херсона. Тут наступило порозуміння між Садовським і Кропивницьким, яке зробило можливим українській трупі на ряд вистав переїхати до Петербурга. Гостина української трупи в Петербурзі з кінцем 1886 і в початку 1887 р. була великим тріумфом українського слова

й української культури саме в десятиліття варварського указу 1876 р., яким вони були засуджені на смерть. Вінцем тої гостини були дві вистави української трупи, давані в присутності царя, і аудієнція українських артистів у царя, в якій цар відіграв не блискучу, подекуди навіть комічну роль.

Оповіданням про сю першу гостину української трупи в Петербурзі кінчаться наразі спомини М. Садовського. Тріумф сеї трупи в Петербурзі спокусив М. Старицького попробувати й собі щастя в другій столиці російського царства, і в грудні 1888 р. він зі своєю трупою приїхав до Москви. 'І ся гостина української трупи в старій столиці російських царів тішилася не малим поводженням. Крім, старого, випробуваного репертуару, тут виставлено уперве дві комедії Янчука «Пилип-музика» і «Вихованець» та драму Старицького «Юрко Довбуш», основану на гуцульській традиції, та, на жаль, наскрізь фантастичну, починаючи з самої назви героя, бо ж відомий ватажок справді називався Олекса Довбуш*. Проте драма задля своїх сценічних ефектів мала значний успіх.

Про стан українського театру при кінці 80-их років інформує добре безіменна стаття «Український театр в Росії*, поміщена в «Зорі» 1890 р. на ст. 266—267, на жаль, недокінчена. Подаю з неї дещо важніше в скороченні. «Між нашими акторами звісно, що «русско-малорусских» труп, то є граючих наші твори, в Росії нараховують до 16-ти. Але їх більше, та ні відкіля напевно про них довідатися, бо в Росії московські й наші трупи зав'язуються двічі на рік: на літній сезон від великодня до серпня, і зимовий — від вересня до посту; в піст заборонено грати, а восени актори для віддиху самі роблять «канікули» на півмісяця, на місяць, або й на два. З кінцем сезону усіх розраховують, а на другий сезон зав'язуються нові товариства, або антрепренери набирають нові трупи. В чотирьох головних українських трупах, Кропивницького, Старицького, Садовського й Саксаганського, трохи інакше: важніші артисти і артистки остаються в товариствах і на слідуючий сезон, а переміняють тільки менших артистів та хор. Через такі порядки приходиться іноді почути про нову «русско-малорусску» трупу тоді, як вона вже розв'язалась. Не всі 16 труп родились на світ як законні діти України; таких тільки чотири названі, що пішли з першої трупи Кропивницького—Садовського—Старицького; останні ж 12 народились так:

після звісного успіху артистичного й матеріального першої трупи настала на Вкраїні і Московщині мода на українські спектаклі та пісні. Одна трупа не могла задовольнити всіх; розділившися на дві, вони все-таки не в силі були не то що об'їздити всі міста Росії, але хоч би лише частіше побувати в більших українських містах. Українські спектаклі скрізь давали повні збори: всі місця в театрі постійно випродувались, іноді й по підвищених цінах. Московські ж звичайні трупи й до того часу часто голодували, а після гостювання в якім-будь українськім місті там їм приходилось цілі місяці грати перед мало що не пустим театром. Вихід із тої мізерії був такий, що з тих московських труп з невеличкою домішкою справдішніх українських акторів робилися «русско-малорусские» трупи. Так постали трупи Васильєва, Деркача*, Марова, Бідяка, Соколова, Копилова (в Дінабурзі), Любова (в Ростові), Василенка (в Полтавщині), Ашкаренка й Скарбінського. Кожда з чотирьох великих труп складається не менше, як із 40 осіб, без музик, а менші бувають і із 15. Природних українців буває в трупах не більше третьої части; остатні або москалі, що родились і виросли на Вкраїні, або українці, що виросли на чужині і українську мову знають тільки з книжки, а бувають також поляки, жиди й німці. В репертуарі чотирьох головних труп є до 50 драматичних творів, а власне: в репертуарі трупи Старицького — 36, Кропивницького — 27, Садовського — 26, а Саксаганського — 24. В кождій трупі грають найбільше своїх авторів, а Карпенко-Карий, крім того, не позволяє іншим трупам грати його творів, навіть брату своєму Садовському, і то тільки тому, щоб із своєю трупою бувати і в тих містах, відки перед тим виїхала українська трупа».

До сього треба додати, що утворене ще, здається, в 60-их роках Всеросійське Товариство запомоги для сценічних діячів* звільна розтягнуло свою контролю також на українські трупи та на всю драматичну продукцію в Росії і дбає про те, щоб підприємці не визискували акторів та драматичних авторів.

Не диво, що при такім розрості драматичних труп та їх конкуренції мусила також розростатися, і то задля російських цензурних обставин розростатися зовсім ненормально, також драматична продукція. Російська власть, не можучи спинити елементарного розросту української сцени, все-таки старалася обкроїти можність її розвою

до крайньої крайності. З репертуару української драми виключено всякі переклади, найпаче російських драматичних творів, але також усеї європейської драми, далі пробувано виключити з української драматичної продукції всі історичні теми, ба навіть заперти для української драматичної творчості сферу життя української інтелігенції, з тої простої рації, що «украинской интеллигенции нет и быть не должно». Лишалася тільки сфера селянського життя, та й тут цензура обкроювала все, що хоч трохи глибше захапувало соціальні та громадські інтереси українського села. Зате цензура залюбки пропускала найпліхші і найпаскудніші водевілі, де пахло горілкою, брудною лайкою та явною деморалізацією, і особливо при кінці 80-их років власне такі видання українських драматичних штук стали оживляти сцену згаданих уже дрібних мандрованих театриків та засипати книжкову торгівлю. І що найсумніше, навіть чільні репрезентанти української драматургії, такі як Кропивницький і Старицький, не цуралися писати й ставити на сцені всякого роду драматичні карикатури та пасквілі. Один тільки Карпенко-Карий не дає себе ані разу збити з дороги серйозної драматичної творчості, завойовуючи при тім своїми ліпшими драмами ширший грунт для історичної, соціальної і навіть політичної драми.

Скажемо тут дещо докладніше тільки про твори двох корифеїв української драматичної літератури й штуки — Марка Кропивницького та Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). Кропивницький розпочав свою письменську діяльність ще в 60-их роках. Перша його драма «Дай серцеві волю, заведе в неволю» була написана ще 1863 р. в містечку Бобринці, де Кропивницький був в урядовій службі. Автор одначе держав свій твір у рукописі аж до р. 1882 і опублікував його тоді в «Збірнику» своїх творів у новій переробці. Темою драми була історія щасливого кохання між сільською дівчиною і парубком. Драма в цілості слаба. Експозиція в двох перших діях, що в'яжеться з народними звичаями вибору «берези» парубками і вечерниць, переведена досить добре. Але зазначена в ній драма заздрості переведена в дальших діях зовсім слабо. Введений у третю дію зовсім без потреби deus ex machina[1] — рекрутський набір, який трафляє якраз жонатого чоловіка,

[1] Бог з машини *(лат.)*.— *Ред.*

якого мусить виручати його нежонатий приятель, на те тільки, аби в четвертій дії досить просторо оповісти про свій похід на турків, не посуває головної акції наперед, а втеча парубка, що мав бути героєм драми, зовсім уриває драматичну нитку. Поворот утікача «по етапу» і його прийняття в домі його колишньої любки, що вийшла за його суперника, представлені в четвертій дії театрально, але не натурально, а п'ята дія, в якій утікач уночі після довгого монологу хоче вбити свого щасливого суперника, а коли йому з рук відібрано сокиру, по кількох мало значущих репліках ні з сього ні з того вмирає, зовсім неприродна і зайва.

Написана в р. 1869 у тім же Бобринці одноактівка «Помирились» може бути названа родителькою незліченних українських фарс із карикатурами селян, баб, писарів та жидів та з невідлучними реквізитами — гопаком і горілкою. В комедії «Помирились» замість придуркуватого селянина виведений навіть багатий міщанин, нібито святоша, притім лихвар і п'яниця. І притім настільки глупий, що наслідком пустої погрози, буцімто за побиття знайомого в шинку, його можуть вислати в Сибір, готов жидові дати корову, а покутному аблакатові свою дочку.

Небагато вище від сеї одноактівки ставлю також перехвалену критикою одноактівку «По ревізії», в якій уся сіль в тім, що вічно п'яний волосний старшина замість їхати на ревізію околичних сіл, належних до його волості, вислухує недоладну суперечку двох жінок, які остаточно при чарці миряться, а п'яний старшина засипає на сцені.

Вище від сих обох поставив би я одноактівку «Лихо не кожному лихо — іншому й талан», яку краще було би назвати «Паламар». Дівчина любить паламаря, вродливого і приємного парубка, але не може знести його паламарської одежі та коси, яку він задля своєї приналежності до духовного чину мусить носити. Вона сама себе хоче всилувати полюбити іншого парубка, що, залицяючися до неї, найдужче допікає їй паламарством. Та коли молодий паламар з дозволу духовної власті позбувається паламарської одежі й коси, вона прихиляється до нього.

В р. 1872 в Одесі написаний був «Невольник», драматична переробка Шевченкової поеми під тим же титулом, а 1881 р.* в Києві триактова «штука-оперетка» п[ід] з[аголовком] «Пошились у дурні», досить дотепне і в помислі самостійне наслідування Шекспірової «Комедії помилок»,

а властиво прастарої теми, що лежить в основі тої комедії. Поважну пробу написати комедію вищого стилю з побуту українських поміщиків передреформових часів зробив Кропивницький у своїй чотириактовій комедії «Вуси», в якій досить зручно драматизовано оповідання Стороженка під тим самим титулом. Замість короткого Стороженкового анекдота Кропивницький дав, одначе, досить широкий малюнок побуту лівобережних українських поміщиків сорокових років, певно, не без деякого театрального шаржу, та все-таки перший його драматичний твір, де обходиться без любовної інтриги та гопака, хоч, звісно, не обходиться без чарки.

Пам'яткою його побуту в Галичині в 70-х роках треба вважати його переробку Гушалевичевих «Підгірян», драми з галицького селянського життя, яку Кропивницький трохи переробив головно задля вміщених у ній пісень із гарною музикою Вербицького.

До найкращих творів Кропивницького, таких, де драматург-творець перемагає актора, треба зачислити написану п'ятиактову драму «Зайдиголова», талановито написану студію з народного життя, де театральну інтригу заступає дійсний конфлікт різнорідних характерів мужеських і жіночих, і де акція без штучної підмоги розвивається натурально від початку до кінця, творячи при тім ряд театрально ефектовних сцен. «Зайдиголова» написана була, здається, ще в початку 80-их років*, але з її опублікуванням автор чомусь отягався аж до 1895 р., коли вона ввійшла в перший том харківського видання т[ак] зв[аної] повної збірки його творів.

Також у початках 80-х років була написана найпопулярніша драма Кропивницького «Глитай, або ж павук», потрохи на тій самій основі, що й Карпенкова «Наймичка», а зі значно меншим талантом. Постать сільського глитая, селянина-лихваря, що постала на Україні незабаром по знесенні кріпацтва на взір великоруського кулака, сама собою напрошувалася до драматичного оброблення, особливо, коли в серці такого суб'єкта, крім всемогучого досі бажання «наживи», прокинеться не менше сильне бажання покористуватися економічними клопотами визисканих людей для задоволення тілесної жадоби. Різниця в тім, що коли у Карпенка багатир заходить собі з жидівською наймичкою і автор вповні вичерпує весь трагізм положення дійових осіб, у Кропивницького глитай лакомиться на за-

мужню жінку, трагічне положення зовсім слабо мотивоване, а розв'язка полягає на такім аж надто вже наївнім непорозумінні, що грамотний чоловік із недалекої чужини пише і посилає листи через руки свого найгіршого ворога, який через те має нагоду затаювати їх.

Найкраще скомпонованим і найліпше виконаним із усіх творів Кропивницького, написаних від початку його діяльності до кінця 80-их літ, я вважаю чотириактову драму «Дві сім'ї». Без театральної інтриги розвивається акція драми дуже природно і з поетичною правдою, основаною на різнорідності характерів. Враження псує тільки остатня сценка, в якій на відомість, що одна з героїнь драми, Зінька, тільки що повісилася в коморі, дійові особи починають охати та каятися, хто тому винен, замість ухопити холодної води та оцту і відтерти повішену, як се дуже часто буває в подібних селянських трагедіях.

Подібний малюнок селянських типів з новочасного села подає чотириактова комедія «Чмир», тільки що тут композиція не обдумана, і розв'язка — очевидне обграбування сільського ремісника, несподівано збагаченого спадком по помершім браті, сільським шинкарем — аж надто неправдоподібна.

Досить дешевою, а декуди навіть легкомисно накиданою концесією загальній моді на «гопак і горілку» на сцені треба вважати триактову оперетку Кропивницького «Сватання Мусія, або Пісні в лицях». Се властиво досить різноманітна саламаха народних пісень із власними віршованими складаннями автора, нанизаних на дуже невибагливу нитку драматичного фарсу, обчислена, очевидно, на дуже невибагливий смак публіки. Сим і кінчу сей трохи, може, занадто подрібний огляд драматичної діяльності Кропивницького до кінця 80-их років.

Драматичній діяльності Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) я присвятив ширший некролог, друкований в «Літературно-науковім віснику» з р. 1907, том XI, ст. 235—240, а тут зазначу лише, що на 80-ті роки припадає 6 його творів, а власне: «Бурлака» (1883), «Бондарівна» (1884), «Розумний і дурень» (1885), «Наймичка» (1886), «Мартин Боруля» (1886) і «Безталанна» (того ж року).

Вже перша драматична проба Тобілевича, зразу затитулована «Чабан», а в пізнішій переробці «Бурлака», показує в нім драматичного автора великого таланту, що потрапить у життєві явища вдумуватися далеко глибше

і освітлювати життєву боротьбу в її контрастах далеко яркіше, ніж Кропивницький. Енергічна одиниця, що самою силою своєї волі зупиняє бодай моментально хід поганої машини сільської деморалізації і спричинює остаточно її прочищення,— отсе справді драматична тема першого твору Тобілевича. Варто зазначити, що ся драма і в першій, і в другій редакції натрапила на опір російської цензури, а в другій редакції прислана на конкурс галицького виділу крайового у Львові, не вдостоїлася навіть третьої премії, коли першу премію одержала зовсім недоладно скомпонована драма пані Кибальчич «Катря Чайківна», а другої вдостоїлася досить шаблонова драма Манька «Нещасне кохання», про яку ніхто з членів комісії не знав, що се не оригінальний твір, а переробка драми Островського.

Друга драматична праця Тобілевича була смілою пробою сягнути в минувшість і драматизувати відому народну пісню про бондарівну. Проба не вдалася, бо Тобілевич замало знав відносини Правобережної, тоді ще польської України в XVIII віці, і з драми хвилевої пристрасті та примхи вельможного пана зробив драму розбійницької інтриги з фігурами більше в дусі Рінально Рінальдіні*, ніж у дусі польсько-руських відносин кінця XVIII віку.

В дальшій драмі «Розумний і дурень» Карпенко сягнув знов у глиб народного життя, змалювавши типовий у ньому контраст між двома братами, нібито непрактичним ідеалістом і нібито практичним матеріалістом. В ряді драматичних образів автор показує, як вузький матеріалізм доводить чоловіка до морального і матеріального банкротства, а розумний ідеалізм являється опорою дальшого життя родини.

Найтрагічнішою драмою Карпенка можна назвати «Наймичку», в якій в основі лежить варіант теми трагічної історії Едіпа. Сільського багатиря тягне щось до бідної, але вродливої жидівської наймички. Рядом зовсім природних і легких при його становищі заходів він перетягає її до свого дому і робить її своєю любовницею, але при тім життя в його домі стає чим раз більше незносним, поки нарешті в самій трагічній хвилі він не дізнається, що знасилувана ним дівчина — його власна дочка.

Комедію «Мартин Боруля» можна назвати комедією idee fixe[1]: багатий селянин забажав бути шляхтичем, т. є

[1] Нав'язлива ідея *(франц.)*.— *Ред.*

удокументувати своє буцімто старе шляхетство, і таким способом із селянського стану вийти в «пани». Розчарування, яке стрічає його в різних заходах для сеї мети, доводить його до розуму і до покинення тої улюбленої фальшивої амбіції, що причинила йому немало коштів та прикростей.

В драмі «Безталанна», що в другій редакції має титул «Хто винен?», трагічний мотив — муж убиває жінку, з якою оженився з любові, але з якою життя затроює йому мати і до якої любов звільна гасить у ньому її сліпота та ревність її суперниці, що перетягає чоловіка до себе, — затемнений головно обставиною сліпоти, що являється не драматичним, а припадковим аксесуаром. Очевидно, драма не задовольняла самого автора, коли він переробляв її другий раз, але, на мою думку, титул «Безталанна» відповіднішій від титулу «Хто винен»?, бо ж про вину вбійці, хоч би й як слабохарактерного, не може бути ніякого сумніву.

В р. 1888 вийшов у Львові «Збірник драматичних творів Г. М. Бораковського», в якому поміщено драми «Лихом щастя не добудеш», «Маруся Чурай», «Із моря житейського», «Як долі немає, то й щастя минає» і комедію «Як жінки чоловіків морочать». В передмові автор каже, що хотів ті твори рік перед тим видати в Києві, та видання унеможливила цензура. Драма «Як долі немає, то й щастя минає» була перед тим друкована в катеринославській газеті «Степ» (1886, ч. 49, 50 і 51). Автор признає собі «маленький талантець», якого він пробував у більшім числі драматичних творів, «беручи для них такі правдиві случаї, котрі приходилося бачити своїми очима». Так само зазначує автор, що мова в тих творах «не чиста українська, а помішана, як тепер уже говорить у нас простий люд на старих сідовищах запорозьких біля Дніпрових порогів і у Старій Самарі».

«Талантець» Бораковського зовсім уже не такий малий. Перша його драма «Лихом щастя не добудеш», не вважаючи на дуже просту композицію, досить добре драматизує не дуже незвичайну в селянськім побуті подію, що жінка віддана заміж за нелюбого чоловіка, не можучи знайти з ним щастя в подружнім житті, при помочі, а властиво за почином свого давнішого милого вбиває ненависного мужа. Злочин викривається швидко, і обоє в тюрмі, а потім, певно, і в каторзі знаходять те спільне пожиття, якого не дав їм легальний стан. Пригадаю просторе і до-

сить гарне оповідання російської письменниці Дмитрієвої* на сю саму тему п[ід] з[аголовком] «Злая воля», поміщене десь у початку 80-их років у петербурзькім журналі «Дело»*. Чи твір Бораковського написаний під впливом сього оповідання, чи самостійно на підставі якоїсь місцевої події, не беруся рішати.

Шестиактовою драмою «Маруся Чурай» Бораковський доказав, що в нього не «талантець», а справжній драматичний талант. Йому вдалася тут така річ, яка не вдалася, прим[іром] М. Старицькому, — викроїти з історії Хмельниччини драму, яка б, окрім чисто психологічного інтересу, ані разу не грішила проти історичного колориту. Се могло вдатися тільки тоді, коли автор зважився обминути особу Хмельницького і зазначити історичне тло тільки загальними, не многими, але певними рисами. Для сього йому добре придалася полтавська традиція про козачку Марусю Чураївну, в котрій бачено авторку деяких народних пісень і до котрої приложено переказ, що вона, отруївши свого коханця, який зрадив її та хотів женитися з іншою, була засуджена на смерть і уласкавлена гетьманом Хмельницьким та провела решту свого життя в монастирі. Драма Бораковського, скомпонована дуже просто, але при тім зовсім логічно, без погоні за театральними ефектами, має проте, крім літературної, також велику сценічну вартість і може вважатися одною з найліпших драм українського репертуару. Зазначу тільки той анахронізм, що автор робить також Хмельницького складачем народних пісень і між іншим приписує йому авторство пісні про чайку*, якої в іншім тексті, ніж поданий у Бораковського, автором уважають гетьмана Мазепу.

Що можна написати веселу комедію без гопака і без чарки, доказав Бораковський своєю двоактовою «видумкою» п[ід] з[аголовком] «Як жінки чоловіків морочать». Се комедія з типу т[ак] зв[аних] «комедій з перевдяганням». Солдат відучує двох хазяїнів від п'янства, передягаючи їх у п'яному стані в солдатський мундир і проходячи з ними по проспанні солдатську муштру. Жінки обох хазяїнів, що були в змові з солдатом для переведення сеї комедії, за одним заходом позбуваються його з постою, оскаржившн його перед фельдфебелем, що розпоює їх чоловіків і підлабузнюється до них

Не вдалася Бораковському, на мою думку, триактова драма «Із моря житейського», в якій замість розвинути

відповідно мотив силуваного подружжя, якому опирається дівчина, яку по закону ніхто не може присилувати брати шлюб із нелюбим їй чоловіком, автор без потреби накопичив одне скалічення, одну смерть, одне самовбійство і одне божевілля.

Невдатним можна назвати також кінець незле, зрештою, скомпонованої драми «Як долі немає, то й щастя минає». Тема драми така: щасливому подружжю парубка й дівчини стає на перешкоді несподіване покликання парубка як ополченця на війну з турками. Кілька місяців по його відході земський фельдшер Телігин, що й собі ж залицявся до тої дівчини, доручає її родичам лист буцімто від товариша військового парубка, що їх сина в битві перед його очима розірвала турецька бомба. Сей лист був фальсифікат самого фельдшера, та швидко по тім родичі парубка одержали урядове повідомлення, що їх син по одній битві з турками пропав безслідно. Наслідком сього фельдшер поновляє свої заходи біля дівчини, а коли вона, ведена вірним жіночим інстинктом, з ненавистю відкидає його, їй предкладає свою руку батько парубка, старий одинокий вдовець, щоб по страті сина мати при кім доживати віку. Пару місяців по шлюбі, протягом яких між старим мужем і молодою жінкою не було ніяких подружніх зносин, вертає з війська син, що в часі битви полонений турками, по замиренні був пущений на волю. В хаті свого батька він застає свою колишню сужену як жінку свого батька. Автор робить із сього трагічну катастрофу: жінка-дівчина з розпуки кидається в криницю і гине, а син-вояк збирається йти в монастир. На мою думку, ся катастрофа зовсім непотрібна, бо таке подружжя, як фактично недоконане non consummatum, здається, навіть після російських законів дає право до розводу, і син та батько, порадившися з попом, замість фельдшера, могли без великих клопотів поладити се діло миром.

Із драм Бораковського, здається, ані одна в 80-их роках не була допущена на сцену. Із допущених на сцену назвемо дві драми актора Л. Манька «Краще своє латане, як чуже хватане» і «Нещасне кохання», про яке згадано вже вище — обі переробки з російського. Між операми треба згадати «Різдвяну ніч», лібретто Старицького з музикою Лисенка, і «Запорожець за Дунаєм», лібретто Артемовського*. Між оперетами, крім згаданих уже, треба назвати «Вечерниці», музикальну переробку четвертого

акту Шевченкового «Назара Стодолі», текст і музику Петра Ніщинського, «За Німан іду», переробку драми Александрова, доконану Старицьким з музикою Лисенка, «Сорочинський ярмарок», переробку Гоголевої повісті, доконану Старицьким з музикою Лисенка, «Цигани», переробку польської драми Корженьовського, доконану також Старицьким. Із водевілів, крім згаданих уже, були допущені на сцену «Кум мірошник» Дмитренка, «Бувальщина» Устенка і «По-модному» Старицького. Із жінок-авторок пробували своїх сил у драматичній штуці і добилися допущення на сцену Олена Пчілка з комедією «Світова річ» і Ольга Шабельська з мелодрамою «Під Івана Купала».

Як уже сказано було вище, одна і то, можна сказати, головна частина українського руху в другій половині 70-их літ перенеслася до Женеви. В початку 80-их літ могло здаватися, що довкола особи Драгоманова згуртується стільки тямущих людей, що здужають піддержати правильне періодичне видання. З Галичини прибув до Женеви Михайло Павлик, а з Росії молодий лікар Сергій Подолинський, не емігрант, син досить багатих родичів. Здається, що він обіцявся своїми фондами піддержати періодичне видавництво, і ось зимою 1880 р. появилася в Женеві перша книжка журналу «Громада, українська часопись», за місяці падолист і грудень 1880 р. Журнал виступив як періодичне продовження неперіодичної збірки «Громада», а власне, як її п'ятий річник. На чолі першої книжки поміщено програму, підписану Драгомановим, Павликом і Подолинським, у якій по зазначенні об'єму й окремішності української землі та національності виставлено провідні ідеї, «бажання» редакції в трьох мотивованих точках, із яких перша жадала повної рівноправності всіх людей, повної автономії всіх громад і повної свободи слова, друку, зборів, товариств і навчання та повної самостійності федерації всіх громад на всій Україні. В справах господарських поставлено основні жадання спільної власності землі та продукційних знарядів і кооперації свобідних робітників. В справах освітніх (культурних) виставлено жадання зросту «позитивної науки про речі природні і громадські», одначе з повною толерацією всіх вір і релігійних корпорацій. Виставлено також бажання «при першім случаю скасувати державне військо і позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кождий громадянин мав оружжя і знав з ним обертатися».

На жаль часопис «Громада» простояв дуже недовго. В р. 1881 вийшло тільки одне число, і на тім видання перервалося. Оба числа заповнили всі три співробітники і, крім них, тільки дві особи. Подолинський дав дві просторі статті: «Громадівство (соціалізм) і теорія Дарвіна», якою розпочалася перша книжка, і реферат «Громадівський рух в Англії і Ірландії», що, розпочатий у першій книжці, скінчився в другій. В другій книжці надто він дав короткий «Перегляд громадівського руху в Західній Європі». Драгоманов у обох книжках дав тільки хронікарські та редакційні статті, а власне: збірку дописів з України про мужицькі бунти і письменних бунтарів у р. 1880, про перше народне віче русинів у Львові і про найновіші появи робітницького руху в Західній Європі. В другій книжці з приводу поміщеної там просторої статті Анни Павлик «Мої і людські гріхи, а панська та попівська правда» і доданої до неї статті М. Павлика «От хто робить порядки межи людьми» Драгоманов додав свої уваги п[ід] з[аголовком] «Наука з попередніх оповідань». Друга книжка кінчиться його ж короткою запискою «Полякам-громадівцям у Росії». М. Павлик подав у першій книжці початок своєї повісті «Вихора» і хронікарську статтю п[ід] з[аголовком] «Україна австрійська», а в другій книжці, крім згаданої вже дописки до статті своєї сестри, другу хронікарську статтю «Новини з австрійської України». Коли додамо до сего поміщений у першій книжці під буквами «С. К.» допис із російської України «Солдатська служба», то вичерпаємо весь зміст сього інтересного часопису. Найцінніші в нім, окрім програми, були, без сумніву, праці С. Подолинського, із яких перша була тоді ж у німецькім перекладі опублікована в будапештенській робітницькій газеті п[ід] з[аголовком] «Sozialismus und Darwinismus».

В тім самім 1880 р. Подолинський, живучи в Женеві, опублікував своїм коштом дві досить великі популярно-наукові книжки, написані дуже талановито і фахово: «Здоров'я і життя людей на Україні» і «Ремесла і фабрики на Україні». Здається, що в 1881 р. обіцяні Подолинському з дому грошові присилки не дописали, видання часопису «Громада» перервалося, і сам він, покинувши Женеву, переїхав до Монпельє у Південній Франції. З ним разом поїхав і Павлик і прожив там кілька місяців, доки Подолинського наслідком нервового розстрою не поміщено в домі божевільних.

Тим часом Драгоманов сам працював не покладаючи рук. В р. 1881 він опублікував книжечку «Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880)», історичну студію великої наукової вартості, в якій на основі народних пісень та друкованих джерел оглянув історичну еволюцію українського народу за час майже півтора остатнього століття, скрізь зазначуючи гуманний і свободолюбний дух того народу, наскільки він проявляється в його пісенній творчості.

В р. 1882 Драгоманов, поминаючи зовсім виданий перед тим часопис, що фігурував як п'ятий річник «Громади», видав п'ятий том неперіодичної збірки «Громада». Крім двох статей, а власне якогось Л. Л. «Дорога по Полтавщині в р. 1876» і Володимира Навроцького «П'янство і пропінація в Галичині» (се була зовсім иова робота супроти тої, що в р. 1872 була друкована в «Правді» п[ід] з[аголовком] «Що нас коштує пропінація»), вся решта сього тому була чи то редакторською, чи авторською працею самого Драгоманова. Головну часть місця зайняли тут, як і в другім томі, «Звістки з України», а спеціально —«Життє по селах». «Звістки» впорядковані були, подібно як і в другім томі, на ось яких 5 груп: 1) здирства; 2) темнота; а) учителі: школа, церква, суди; б) темні люди; 3) усяке лихо вкупі; 4) марні надії (виселки, мрії); 5) проби повстання і товариських порядків. Окремо немов додаток до сього зводу Драгоманов помістив тут же статтю «Українські селяни в неспокійні роки 1880—82». Більше локальне значення мала його там же поміщена стаття «Козацькі спомини й громадські потреби в Кубанщині». Зате стаття «Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом» являється немов прелюдією до капітальної політичної праці Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия», що писалася, мабуть, в тім самім часі для часопису російських конституціоналістів «Вольное слово», який у другій половині 1881 р. почав виходити в Женеві. П'ятий і остатній том «Громади» кінчиться коротеньким некрологом Навроцького, в якім Драгоманов зі щирим жалем споминає «покійного товариша, який не в усьому згоджувався з нами, та все-таки щиро помагав нашій праці чим міг, найбільше своїм заняттям статистики крайової. Так він дослав нам замітки про поділ землі між станами в Галичині, котрими ми скористувались порядкуючи до друку книжку «Про хліборобство»,—

а далі написав для «Громади» згадану працю. Навроцький був один з найчесніших галицьких «молодих» народовців або україножюбців, котрі появились в 60-ті роки, один з тих, котрі найбільше вдержали в собі вільних думок молодих часів, а вкупі з тим один з найбільше працьовитих людей свого гурту».

Від серпня 1881 р. почало в Женеві виходити «Вольное слово», щотижневий часопис, оснований російськими конституціоналістами, що з нагоди замордування царя Олександра II* і в надії зміни системи під новим царем зложили значний фонд на заснування друкованого органу для пропаганди своїх думок. В Женеві вони справили собі свою власну друкарню і запевнили виданню дуже численну, розгалужену і впливову кореспонденцію. Редактором, хоч не гласним (непідписуваним на числах часопису, річ можлива тільки в вільній Швейцарії), став Севастіян Семенович Мальшинський*. Перші два номери вийшли без участі Драгоманова. Від третього почала друкуватися в «Вольном слове» його простора праця «Историческая Польша и великорусская демократия», що тяглася аж до ч. 20 і вийшла також окремою книжкою. Се була найважніша публіцистична праця, яка появилася у «Вольном слове», і через неї Драгоманов ipso facto став головним співробітником «Вольного слова». Щоправда, в першім півроці він, крім сеї головної статті, дав тільки два малі відзиви в числах 9 і 18. Се значно змінилося в р. 1882, в якім Драгоманов майже в кождім числі містив одну, дві або й більше статей та публіцистичних уваг, поки з початком р. 1883 (з числом 52) задля виїзду Мальшинського до Росії не почав підписувати «Вольного слова» як його редактор. Під його редакцією вийшло одначе тільки 10 чисел, бо в маю 1883 р. подвійним числом 61-62 закінчено се видання, а властиво «отложено на неопределенное время». Се було перед самою коронацією Олександра III*, при якій деякі конституціоналісти надіялися проголошення конституції. Ся надія, одначе, не справдилася, і ціле панування Олександра III було часом найтяжчої реакції, перед якою конституційні плани мусили бути відложені до ліпших часів. Із публіцистичних праць Драгоманова, друкованих у «Вольном слове» 1882—3 р. назвемо тут тільки важніші: «Гер-

---

[1] Самим фактом *(лат.)*.— *Ред.*

манство на Востоке и Западе» (ч. 30 і 31), «П'янство, искусство и свобода» (ч. 33), «Народная воля» о централизации революционной борьбы в России» (ч. 37 и 38), «К биографии А. И. Желябова» (ч. 39 і 40), «Еврейский вопрос на Украине» (ч. 41). «Процесс постыдный во всех отношениях» (ч. 43), «Война с памятью о Шевченке (ч. 46) і «Учащаяся молодежь и политическая агитация» (ч. 50). Майже всі ті статті і поминені нами численні редакційні уваги просто чи посередньо дотикали українських справ, а деякі займалися ними спеціально.

Женевське «Вольное слово» мало значний вплив у Росії, особливо в кругах ліберальних дідичів, т[ак] зв[аних] земців, що творили тоді головну, кращу часть російської інтелігенції, наскільки можна незалежну від всевладної бюрократії. В крузі тих людей почав у початку 80-их років творитися широко розгалужений зв'язок, що прибрав собі назву «Земський союз» і видав у Женеві свою програму, якої основою було заведення політичної свободи в Росії. Се дало привід Драгоманову взятися до дуже трудної праці уложення спеціальної політичної та соціальної програми для всеї Росії, якій він дав титул «Свободный союз» («Вільна спілка»). Щоб зробити таку програму хоч би в приближенні практичною, треба було перебороти деякі великі труднощі, а в першім ряді ту трудність, яку насувало в Росії національне питання. Драгоманов, здається, не підозрівав усеї трудності сього завдання і старався оминути її проектом поділу Росії на більше-менше національно одноцільні території, причім, одначе, кожда більша національність відповідно до свого географічного положення розпадалась би на кілька таких територій. Легко зрозуміти, що при признанні таким територіям широкої автономії і при присутності в кождій із них сильної партії централізаторів та об'єдинителів така організація в Росії вела би швидше до заглади, як до розвою недержавних національностей.

Рівночасно з працею при «Вольном слове», при якім якийсь час заробляв також Павлик коректорською роботою, Драгоманов зайнявся працею над виданням т[ак] зв[аних] політичних, т. є історичних пісень українського народу, яких видання в науковім обробленні мало бути продовженням згаданого нами вище видання історичних пісень Антоновича й Драгоманова з р. 1874. В р. 1883 і 85 він випустив двома книжками два розділи першої часті своєї пу-

блікації*, із яких перший розділ загально обговорює кінець козацтва в початках XVIII віку, а другий—гетьманщину і слобідщину в р. 1709 до 1765, т. є в тім самім часі. В обох сих випусках історичні екскурси та уваги автора значно переважають пісенний матеріал. Друга частина сеї праці мала займатися подіями з другої половини XVIII віку. Драгоманов в остатніх роках свого життя в Женеві, а також іще в Софії присвятив їй багато праці, але не встиг опублікувати. В Женеві 1889 р. він для видаваного там кружком російських революціонерів часопису «Свободная Россия» написав ще одну простору статтю п[ід] з[аголовком] «Либерализм и земство в России», що була перекладена мною на польську мову і видана в «Kurjer'i Lwowski'm»* і окремою брошурою п[ід] з[аголовокм] «Z dziejów liberalizmu w Rosyi».

Остатні роки побуту Драгоманова в Женеві ставали для нього чимраз тяжчими. Реакція в Росії зробила йому неможливим публікувати там свої праці, а навіть утруднювала найзвичайнішу пересилку грошей. Женевські видання, особливо українські, заборонені не тільки в Росії, але також і в Австрії, ішли слабо і не оплачувалися зовсім. До того йому прийшла думка видати в Женеві стереотипове видання поезій Шевченка, і хоч як принадними видавалися обчислення Драгоманова щодо коштів такого видання, то все-таки приготовлення стереотипів пожерло кілька тисяч франків і фактично не було докінчене, а брак фондів спричинив те, що до їх надрукування не приступлено зовсім. З одинокою підмогою Драгоманову в його тяжкім положенні поспішив Микола Ковалевський*, предложивши йому присилати щороку досить значну суму запомоги, яку він брався збирати на Україні, з тим, щоб Драгоманов занявся написанням історії української літератури. Драгоманов був змушений обставинами прийняти запомогу, яка зрештою не доходила його так справно, як він міг того бажати, але обставини не позволили йому зайнятися працею над історією літератури, особливо старої доби, про яку він мав скупі відомості і ще скупіші джерела. З принагідних праць, таких як стаття «Die Kosaken» в енциклопедії Ерша і Грубера*, або співробітництво з Елізе Реклю* при п'ятім томі його «Geographie universelle», в якім Драгоманов поміг йому дуже добре обробити географію України, не можна було ждати багато доходу. При тім він щораз частіше почав занепадати на здоров'ї.

Йому й його родині при кінці 80-их років трапився досить несподіваний вихід: його найстарша дочка Лідія* вийшла заміж за молодого болгарського вченого Івана Шишманова*, що прибув до Женеви як стипендіат болгарського правительства і швидко по тім дістав місце професора на першім болгарськім університеті в Софії. За його впливом болгарський князь покликав також Драгоманова на кафедру всесвітньої історії в Софії з річною платою 12 000 франків. Се був, здавалося, щасливий вихід, та доля позавиділа Драгоманову того значного успіху в публічнім житті, бо швидко по приїзді в Софію він заболів страшною хворобою аневризма (роздуття) аорти, яка в р. 1895 звела його в могилу. Проте остатні роки його життя, що припадають на період 90-их літ, заповнені такою напруженою, різнорідною і многоважною працею, що нам доведеться говорити про неї окремо в однім із дальших розділів.

XLVI. 80-ті РОКИ В ГАЛИЧИНІ

80-ті роки в Галичині можна назвати періодом банкротств ідейних і матеріальних. Найперше і найсильніше збанкротувала москвофільська партія, якої чільні репрезентанти, починаючи Адольфом Добрянським із Угорської Русі та Іваном Наумовичем, були в р. 1882 арештовані під різними закидами політичної натури і програли, хоч і не зовсім соромно, великий політичний «процес Ольги Грабар і товаришів»[1]. Хоча значних політичних злочинів їм не доказано і позасуджувано їх лише за менші проступки, то проте судова розправа в цілій повноті виявила ідейне банкротство і моральну гниль, що розвельможнилися були в тій партії. За сим ідейним банкротством, яке потягло за собою перехід Наумовича на православ'я і еміграцію його з родиною до Росії, наступило швидко фінансове банкротство, крах т[ак] зв[аного] крилошанського банку, основаного найвиднішими капіталістами москвофільської

[1] Видана тоді ж стенограма розправи в тім процесі, що відбулася в днях 12 червня до 30 липня 1882 р., п[ід] з[аголовком] «Стенографический отчет из судовой розправы по делу Ольги Грабар и товарищей, обжалованных о преступление головной зрады из § 58 бук. в карн. зак.»— се многоважний, не використаний досі як слід документ для історії галицько-руського москвофільства.

партії буцімто для рятування селян від жидівської лихви, який одначе своєю банковою лихвою довів до маєткової руїни звиш 30 000 селянських родин і нарешті сам опинився перед недобором звиш мільйона ринських.

Важним фактом, від якого почалася криза в москвофільськім таборі, був приїзд до Львова в р. 1880 Адольфа Добрянського з дочкою на довший побут. Адольф Добрянський, бувший високий урядник угорської корони, потім заможний дідич угорського села Чертежа, положеного на самій границі Галичини, ще 1849 р. визначився услугами для австрійської династії, за які був іменований радником цісарського двора; рівночасно, одначе, познайомившися з російськими генералами та високими урядниками, що були тоді в Угорщині проводирями російської пацифікаційної армії, зробився гарячим прихильником Росії і добровільним агентом ідеї сполучення Угорської Русі з російською державою. Одна його дочка вийшла заміж за професора Будиловича*, відомого російського славіста зі слов'янофільським напрямком, друга за угроруса Грабара, який одначе перейшов у російську службу і швидко лишив її вдовою, а його син Мирослав*, скінчивши студії, вступив також у російську урядову службу. На старості літ Адольф Добрянський задумав словом і пером ширити свою ідею единства Русі. В р. 1879 він опублікував у петербурзькім «Журнале Министерства народного просвещения»* статтю «О западных границах Подкарпатской Руси со времен св. Владимира». З початком 80-их років він почав субвенціонувати віденський тижневик «Parlamentär», а прибувши до Львова, зробився на якийсь час осередком москвофільського товариства, устроюючи в своїм помешканні вечірки з забавами для молодіжі і з політичними розмовами для старших. Його метою було реорганізувати москвофільську партію в Галичині для живішої акції на користь Росії, а його син Мирослав, тоді «чиновник для особых поручений» при варшавськім генерал-губернаторі, пробував серед галицьких москвофілів зорганізувати формальну шпіонську службу не тільки для слідження російських утікачів, званих тоді нігілістами, але також для воєнних цілей на випадок війни Росії з Австрією. Ся робота велася досить зручно і таємно і могла б була вестися довгі літа, якби не нерозважний крок Наумовича, що, користаючи зі спору громади Гнилички зі священиком із Гнилиць, при помочі довіреного дяка гни-

лицького Шпондера довів громаду Гнилички до заяви в тернопільськім старостві, що переходить на православ'я. Сей факт заалярмував усю публічну опінію в Галичині, особливо польську. Впливовий краківський орган «Czas»* назвав Гнилички «безкровною Боснією», натякаючи на недавнє повстання босняків проти австрійської окупації*. Тоді львівська поліція почала пильніше слідити москвофільські зібрання і зимою в початках 1882 р. арештувала у Львові не тільки Адольфа Добрянського з дочкою, але також багато видних представників москвофільства, в тім числі редакторів «Слова» Площанського і Маркова, а на провінції арештовано Наумовича з сином Володимиром* і також численних москвофілів у Станіславі, Коломиї і навіть у Чернівцях. Процес тих арештованих не викрив усеї їх роботи, якої нитки сягали занадто високо в російські урядові сфери, але для москвофільської партії в Галичині був тяжким ударом. Серед галицько-руської публіки він викликав живе хвилювання в напрямі до народовства і значний упадок москвофільських кандидатів при виборах.

Се відбилося також на москвофільській періодичній пресі. Ще 1881 р., перед процесом, два головні співробітники «Слова» Марков і Авдиковський виступили з редакції і заснували новий часопис «Пролом», очевидно, під впливом Адольфа Добрянського, заповідаючи поворот у дотеперішній політиці галицьких москвофілів, що, досі тихо симпатизуючи з Росією, раз у раз голосили свою австрійську вірнопідданість. Новий часопис мав зробити кінець тій облуді, та йому довелося вести тяжку боротьбу з прокураторією, що конфіскувала його числа дуже часто. Під натиском уряду виступила проти «Пролому» також духовна власть, забороняючи в р. 1882 духовенству читання і передплачування сеї газети. Наслідком сього від р. 1883 почав виходити «Новый пролом» під тою самою редакцією і з тими самими труднощами; він виходив до кінця 1887 р., від р. 1888 почала під редакцією Маркова і Пелеха* виходити «Червоная Русь» як продовження «Нового пролома», що перейшла в дальше десятиліття.

Загалом у москвофільській пресі 80-их років помічаємо занепад. Видавана в москвофільськім дусі «Газета школьна», що почала виходити 1875 р., перестала виходити в р. 1879, а з роком 1880 почала виходити «Шкільна часопись»* під редакцією Григорія Врецьони*, держана в народовськім

дусі. Москвофільський часопис для дітей «Ластівка», розпочатий ще 1869 р., перестав виходити 1881 р. Видаване при «Проломі» політичне письмо «Віче» держалося лише два роки 1881—82, а видаване при «Новом проломе» «Новое вече» держалося тільки один рік 1883. В р. 1881 виходив під редакцією Ісидора Киселевського* «Бескид, журнал, посвященный политической экономии, земледелию, промышленности, торговли и финансам», з додатком «Листка выиграшей», та се видання, при якому головним співробітником був Іван Омелянович Левицький, не продержалося навіть повного року. Так само лиш три роки (1881—83) держалася «Новость», видавана додатком до «Слова», а «Слово боже», що розпочав був видавати Наумович як додаток до «Науки», не продержалося й півтретя року (1879—81)*. В р. 1885 розпочав Венедикт Площанський видавати місячний додаток до «Слова» п[ід] з[аголовком] «Прикарпатская Русь», але сього видання вийшло лише три числа. Крім Площанського, дали тут по одній статті Петрушевич і Вінцковський. Сама «Наука», видавана зразу в Коломиї дуже добре (1871—76), у Львові під редакцією А. Щербана значно підупала, і по дев'ятилітнім видаванні в р. 1886 була перенесена до Відня*.

Не краще стояли й провінціальні газети, що від кінця 70-их і протягом 80-их років під впливом загального оживлення руської народності появлялися по різних містах. Найсильніше стояла і достояла й досі основана Наумовичем у р. 1871 у Коломиї «Русская рада»*, певно, тому що, не вважаючи на москвофільський відтінок у мові й загальній тенденції, під впливом місцевих обставин ніколи не була партійною газетою і досить добре відповідала мало ще розвитим політичним потребам селянського народу. Натомість інші періодики в Коломиї держалися недовго. Три роки (1878—80) держалася «Весна», літературний часопис дуже невеликої літературної вартості. Три роки простояв «Приятель детей», видаваний Трембицьким* (1881—83). Два роки (1881—82) виходило там «Switlo», видаване народним учителем Михайлом Кореневичем* латинськими буквами, мабуть, за польською підмогою. Більше-менше чистою російською мовою видавався в Коломиї в роках 1879—85 «Старообрядець», одинокий тоді орган російських старообрядців, т[ак] зв[аних] пилипонів, що живуть головно в селі Білобожинці на Буковині. В Станіславові, як уже згадано вище, почав 1879 р. виходити

«Господар и промышленник», що від 1883 р. перенісся до Львова.

Найважнішою з тих москвофільських публікацій була все-таки газета «Слово», що закінчила своє існування в половині 1887 р. Видавцем підписувався до кінця Венедикт Площанський, а відповідальними редакторами в часі його виїздів до Росії були в р. 1886 Мончаловський, в 1887 якийсь час Климертович. Всі ті остатні річники «Слова» визначалися багатством кореспонденцій із різних сторін Галичини. Белетристична часть загалом була слаба, в часті зичена з російських газет, зате в науковім відділі, в фейлетонах поміщено немало цінних праць і дрібніших причинків, споминів, описів та некрологів. Дуже пильним і талановитим співробітником був Яків Головацький, що помістив тут ряд статей історичних та літературних критик, із яких зазначимо особливо: «Польская ученость» (критика на польську бібліографію Естрайхера 1881 р.), яка викликала в тім же річнику «Слова» ще два просторі причинки. В тім же річнику «Слова» він подав відомість про записки василіанського суперіора Костецького в Умані про уманську різню і свої спомини про Достоєвського*. В р. 1886 він подав «Материалы к истории Галичины с 1772 года» і статтю в обороні пам'яті Зубрицького, а в р. 1887 між іншим «Как жилось русскому народу в золотой век цветущей Польши» і «На каком пространстве земного шара господствует православие и употребляется русская азбука».

Другий визначний співробітник «Слова» А. Петрушевич помістив у р. 1880 статтю «Столетняя годовщина рождения В. Копитара», а починаючи від р. 1884 до 1886, друкував під загальним титулом «Ответы и вопросы» простору розвідку, в якій ще раз трактував справу неавтентичності старочеських пам'яток на основі новішої літератури, а найширше зупинився над питанням, де саме вмер св. Мефодій. Се питання тоді в слов'янофільських кругах Австрії й Росії наробило багато шуму з нагоди тисячоліття від смерті Мефодія в р. 1885 і дало привід до всеслов'янського паломництва до моравського міста Велеграду, як буцімто місця, де вмер і був похоронений Мефодій. Слов'янофіли опиралися при тім на працях чеських учених Шафарика й Палацького, не вважаючи на досліди новіших німецьких та російських учених, які місце смерті Мефодія уважали непевним або клали його на паннонське місто Мосбург по

правім боці Дунаю, яке колись було столицею слов'янських королів Прівіни та його сина Коцеля*, що перші прийняли християнство, а другий із них виробив Мефодієві папську номінацію на паннонського єпископа. Петрушевич станув також на тім становищі, що Мефодій умер у Коцелевій столиці, і обставив свій погляд дуже багатою літературою та різнорідними полемічними вилазками.

Із інших співробітників «Слова», що в 80-их роках дали в ньому важніші праці, назвемо попереду усього Венедикта Ружицького*, якого праця «Славяны и туркы» тяглася більше як два роки (1880—1882) і який, крім того, в р. 1882 помістив там же історичний нарис про Ірландію. В р. 1880 «Слово» передрукувало згадану вже статтю Адольфа Добрянського про західні границі Прикарпатської Русі. В р. 1881 Теодор Білоус, тоді директор гімназії в Бохні, помістив тут простору працю «Родина князей Острожских, защитителей Юго-Западной Руси».

В роках 1880 і дальших о. Тит Блонський, парох із Дори, друкував у «Слові» частини «Из записок русского туриста» та принагідні літературно-критичні фейлетони п[ід] з[аголовком] «Литературные записки». В р. 1885 в ювілейнім числі «Слова» на пам'ять двадцятип'ятиліття його видавання Богдан Дідицький надрукував свої спомини «Як я стал редактором «Слова» і свої спомини про Михайла Качковського. Сам редактор Площанський надрукував 1885 р. свої «Записки из поездки в Прагу 1883 р.».

Із змісту «Нового пролому» 1885 р. треба піднести простору статтю Ф. Свистуна*, тоді гімназіального учителя в Ряшеві, п[ід] з[аголовком] «Чем есть для нас Шевченко?», в якій автор суперечно з дотеперішніми відзивами москвофілів про Шевченка як про неука і п'яницю не завагався піднести національне значення Шевченка також для москвофілів. Той сам автор помістив у тій же газеті 1886 р. дві просторі статті: «Галицкая Русь в европейской политице» і «Спор о варяго-руссах» з приводу полеміки між Партицьким і Петрушевичем за Скандінавщину в старій Русі.

Деякий літературний інтерес мав також «Родимый листок», видаваний у Чернівцях від р. 1879 до 1882 о. Миколою Огоновським. Се була інтересна проба погодити на буковинськім грунті москвофільство з українофільством. «Родимый листок» друкував деякі твори Федьковича, Данила Млаки, опублікував навіть один вірш Маркіяна Шашкевича та пару статей Ігнатія Онишкевича руською на-

родною мовою, а обік того, вірші та статті авторів, що намагалися писати російською мовою. Між поетами стрічаємо тут галичанина Гушалевича та угроруса Олександра Павловича*; в відділі оповідань передруковано в р. 1880 «Капитанскую дочку» Пушкіна, а в р. 1881 одну статтю Пипіна. Між оповіданнями стрічаємо імена галичан Василя Залозецького*, В. Хиляка та його ж псевдоніми Єронім Анонім і В. Нелях і самого редактора Миколу Огоновського. Із статей наукових найважніші Миколи Устиновича «Возрождение Галицкой Руси и Маркиян Шашкевич» (1880), Онишкевича студія про Макаровського та Амбросія Шанковського* «Воспоминания из недавной бывальщины» про події в Станіславові весною 1848 р. Із буковинців, крім Ісидора Воробкевича та Федьковича, стрічаємо тут вірші й оповідання Григорія Купчанка, Омеляна Поповича та Л. Симигиновича*.

В Станіславові в р. 1883 розпочав і в тім же році скінчив своє життя «Листок господарский». В Лондоні зійшла й загасла в р. 1882 «Звезда», ілюстроване письмо, видаване Купчанком, якого появилося ледве кілька чисел, разом 72 сторони. В Ярославі виходив протягом 1886 р. місячний часопис «Кирилл и Мефодий», видаваний о. Кирилом Сілецьким*, мовою досить чисто народною, без партійної закраски, але також без визначного літературного змісту.

Із усіх москвофільських публікацій, розпочатих у 80-их роках, найдовше продержався «Страхопуд». Третя серія сеї гумористично-сатиричної газети, розпочата 1880 р., простояла до 1882 під редакцією Степана Лабаша, а потім аж у 1886 р. розпочата Мончаловським нова, четверта серія, держалася аж до смерті редактора. Найдіяльнішим співробітником «Страхопуда», «Пролома» і «Нового пролома» був Володимир Луцик*, що підписувався також псевдонімами Бодак Музика і Како Іор. Як додаток до «Страхопуда» почала від р. 1887 виходити «Беседа»*, письмо, присвячене літературі, в якого перших річниках, окрім нової москвофільської белетристики та перекладів, поміщено також деякі твори наших старших письменників Михайла Мінчакевича, два вірші Маркіяна Шашкевича, по одному віршу Антона Могильницького та Антона Петрушевича, все в першім річнику. В річнику за 1889 р. надруковано один, мабуть, апокрифічний вірш Тараса Шевченка, що починається словами «І дружини, і піхота на Дунай ідуть»*.

Із москвофільських інституцій, найстарша віком, Ставропігійський інститут протягом 80-их років публікував щороку свій «Временник», календар з більш або менш багатим та цінним змістом, переважно, одначе, як на таку багату інституцію, досить убогий. Найцінніші були причинки Петрушевича, який у роках 1880—82 опублікував ряд листів молдавських господарів XVI—XVII в. до Ставропігійського братства, в р. 1883 дав статтю «О начале книгопечатания на Руси вообще, а в городе Львове в особенности», а в р. 1884 бібліографію книжок, друкованих кирилицею у Львові від р. 1574—1800.

Найважнішим фактом в історії Ставропігії 80-их літ був ювілей 300-літнього існування Ставропігійського братства, що припадав на день 15 січня 1886 р. Сей день почтив інститут не тільки музикально-декламаційним вечерком, устроєним у залі Народного дому, але також далеко поважніше археологічно-бібліографічною виставою руських літературних і річевих пам'яток старовини, а надто трьома публікаціями актових матеріалів, що виясняють початки Ставропігійського братства. Перша з тих публікацій п[ід] з[аголовком] «Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства. Том I» містить, крім просторої передмови сеніора Інституту проф. д-ра Ісидора Шараневича, а) грамоти королів і контракти братства з будівничими, б) грамоти молдавських воєвод і вельмож, видані братству, в) приватні листи різних людей до братства, г) регести, т. є. змісти поодиноких документів. Видання друковане в форматі великого folio, на найкращім папері, оздоблене многими фототипічними таблицями, належить до найкоштовніших видань, на які здобулася Південна Русь. Що, одначе, його зміст, зложений досить наскоро по плану проф. Шараневича, не вичерпав усього документального матеріалу з кінця XVI в., приступлено в дальшім плані до видання групи документів, належних до основання братства, які вийшли в р. 1894 п[ід] з[аголовком] «Diplomata statutaria a Patriarchis Orientalibus confraternitati Stauropigianea Leopoliensi ab a 1586 ad a. 1593 data», що містить між іншим грамоти та листи патріархів константинопольських, під редакцією проф. Івана Кристиняцького, бувшого директора гімназії в Дрогобичі. На ширшій основі оперте видання «Monumenta confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis, що мало обіймати корпус документів, збереже-

них в архіві Ставропігійського інституту, а також таких, що мали деякий зв'язок з братством. Перший том сеї збірки, редагований д-ром Володимиром Мільковичем*, з його латинською передмовою, обіймає актовий матеріал від р. 1518 до р. 1600 і був виданий у Львові 1895 р.

Друга важна інституція старої партії Галицко-руская матица, проспавши блаженним сном від р. 1874, в якім перервалося її видання «Литературного сборника», відновила се видання аж 1885 р., головно заходом Богдана Дідицького, що в р. 1884 в часі великого краху москвофільського був спроваджений до Львова з Жовкви, щоб своєю працею, так сказати, піддержати духа партії. Сей відновлений «Литературный сборник» Матиці під редакцією Дідицького продержався одначе тільки два роки (1885 і 86), та й то лише перший із тих річників можна назвати справді блискучим щодо багатства, різнорідності та вартості поданого в нім матеріалу. Особливо для історії національного відродження Галицької Русі в 30-их і 40-их роках XIX в. сей річник дав цінні причинки в статтях Якова Головацького, Богдана Дідицького, Йосифа Лозинського та Миколи Устияновича. Важним причинком для історії розвою громадського життя русинів у другій половині XIX в. були огляди стану та історії галицько-руських товариств: Народного дому, окремо його бібліотеки, Галицько-руської матиці і окремо змісту її «Сборників», Руської ради і Общества русских дам*, а нарешті товариства «Просвіти» і Рольничо-кредитного заведения*. Петрушевич дав до сього річника дві статті: «Бывшая Радовецкая епископия на Буковине» і «О каменном истукане Хорса-Дажбога, открытом в русле реки Збруча в 1851 р.» Шараневич, тоді сеніор Ставропігійського інституту, дав також дві статті, а власне: «Указания в писанных источниках, а особенно в документах и актах до археологических исследований Львова и Галича», а друга: «Археологические предметы, открытыи на месте старокняжего города Галича».

В р. 1886 вийшли тільки два випуски «Литературного сборника» Матиці, а найважнішою появою в нім було доконане Петрушевичем видання «Слова о полку Игореве», де текст розділено на вірші. Руководячися, очевидно, самим слухом, Петрушевич розділив текст на такі короткі вірші, що відповідають властиво тільки віршовим стопам. Обіцяного наукового мотивування свого видання він не дав.

В дальших трьох роках «Сборник» матиці був заповнений майже виключно працями Петрушевича. В р. 1887 випав ювілей його 50-літньої літературно-наукової діяльності. З тої нагоди опубліковано в «Сборнику» першу його не друковану досі наукову розвідку про найстарші слов'янські переклади Біблії, написану латинською мовою, а надто чотири уступи з його «Лингвистическо-исторических исследований», а починаючи роком 1889, пішли два томи «Сводной галицко-русской летописи», в яких один містив матеріал від р. 1772—1800, а другий—доповнення до XVIII в.

Перед тим, вряди-годи перериваючи свій сон, матиця публікувала окремими брошурами праці двох своїх членів, Антона Петрушевича й Івана Гушалевича, дуже не однакової вартості. В р. 1882 Петрушевич опублікував коштом матиці «Краткое историческое известие о введении християнства в Прикарпатских странах во времена св. Кирилла и Мефодия, тых же учениками и проповедниками». Окремим відтиском із сеї брошури вийшла її третя частина п[ід] з[аголовком] «Краткое историческое известие о времени введения христианства в Галичской Руси, особенно же об учреждении святительских столиц в Галиче и Львове и о святителях, сидевших на упомянутых столицах». Ся праця, може, найліпша з усіх праць Петрушевича, подає старанно зібраний матеріал із першорядних чеських і польських джерел та новіших праць спеціалістів, що сяк чи так доторкають початків християнства в Чехії та Польщі. На жаль, і тут, як скрізь у своїх писаннях, автор виявляє брак історичної методи, особливо там, де з твердого грунту джерельних свідоцтв виходить на поле етимологічних комбінацій. І так, прим., зовсім наївним можна назвати його толкування імені найстаршого польського короля Земовита (Ziemowit), яке він на підставі німецьких джерел пише «Семовит» і толкує зовсім довільно «семейний» чи «сем'янистий чоловік», забуваючи, що польські історики сього короля виразно називають Земовитом і що в німецькім язиці початкове c перед голосною читається як z (Satz, Seele, Süden)[1], а се ім'я в такім разі треба вважати зложеним із пнів «земь» (земля) і «вит» (відси витязь), що означає витязя, володаря землі і дуже добре годиться з цитованим у Петрушевича пророцтвом Мефодія, що охрещений польський король зробиться паном многих земель.

[1] Речення, душа, південь *(нім.).— Ред.*

Накладом «Галицько-руської матиці» вийшла надто 1883 р. «Гальшка, Острожская княжна, историческая повесть из XVI века» и «Козацкая выправа в Молдавию под Свирговским, украинским гетманом в XVI віці». Две исторические повести, стихотворения И. Гушалевича», а в р. 1884 тим же накладом ще дві його поеми «Бранка, повесть из 1834 до 1845 г.» і «Иван Подкова, повесть из XVII ст.», ся остатня досить слаба віршована перерібка польського оповідання д-ра Ролле* (Antoni J.) п[ід] з[аголовком] «Iwan Pidkowa». В часописі «Галицкий сион» 1881 р. Гушалевич опублікував «Стих в память торжества св. Кирилла и Мефодия, празднованного в Риме 5 липця 1881 р.». Сей вірш окремою відбиткою був тоді ж опублікований у Львові з додатком латинського перекладу, доконаного д-м Іваном Бартошевським*.

Третя і найбагатша руська інституція москвофільської партії Народний дім довгі літа стояла заперта для зовнішнього світу, обмежуючи тісно число своїх членів і не даючи ніякого знаку свого життя, крім річних, досить шаблонових «Отчетов». Аж від 1883 р. вона почала видавати маленький часопис «Вестник Народного дома»*, що виходив по одному аркушу раз на місяць, і, крім офіціальних звісток про внутрішнє діловодство інституції, від самого початку містив статті одного лише Петрушевича, а власне: в першім році «Археологические находки близ города Галича», в другім, крім продовження сеї статті, окрему статтю «О городе Галиче за Луквою», в третім, окрім продовження сеї статті, надто «Короткое описание старинных предметов, открытых на залуковских полях близ города Галича», в четвертім, окрім продовження статті про Галич за Луквою, ще «Известие о древнейшем греческом письменном памятнике из IV или III ст. перед рожд. Хр., находящемся в монастырской церкви в Драгомирне близ города Сучавы»; в р. 1887, крім продовження статті про Галич за Луквою, ще дві менші статті «О предградии Галича за рекою Днестром» і «О мнимой старинной карте царств Галицкого и Владимирского». В річнику 1888, крім продовження статті про передмістя Галича за Дністром, поміщено доповнення і поправки до статті «Археологические находки близ города Галича», а в окремо пагінованім додатку до річника 1889 — «Археологическо-историческое рассуждение о начатках города Львова». В оцінку тих праць годі мені тут вдаватися. Здається, своїм власним накладом видав

Петрушевич 1881 р. свою простору працю «Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича, теперь костеле св. Станислава оо. Францисканов, яко древнейшем памятнике романского зодчества на Галицкой Руси с первой половины XIII столетия». Ся праця звернула на себе увагу різних людей і була, мабуть, першим товчком до розкопок в околицях Галича на більший розмір, особливо там, де й досі вже траплялися принагідні нахідки.

Найрухливішою на полі видавництва москвофільською інституцією в 80-их роках було «Общество имени Качковского», яке тоді в своїх «Изданиях» опублікувало ряд книжок, важних для практичного життя селянства, як осьі Дмитра Вінцковського «Порадник в справах войскових», і «Порадник в справах писарских», обі 1880; Ігнатія Гальки «О правах и повинностях в громаде» в двох частях, обі 1881 р.; Євгенія Згарського «История Галицкой Руси от р. 1015—1093» і в тім же році Ігнатія Гальки «О наших школьных делах», всі три р. 1883; Богдана Дідицького дуже основно оброблений життєпис Антонія Добрянського 1881 р., його ж «Русская летопись для русского народа в Галичине ростолкована» в двох виданнях 1885 р. і того ж року його «История Руси от 1340 до 1885 на основанию летописей растолкована». Того ж року, осівши у Львові, Дідицький, окрім сих, дав іще три книжечки для «Изданий» Общества Качковського, що всі три дотикали тодішніх виборів послів до ради державної.

В тіснім зв'язку з кризою в москвофільській партії стояла також дуже важна криза, яку в початку 80-их років пережила уніатська церква у Галичині. Заява громади Гниличок, що переходить на православ'я, викликала подвоєні заходи римської курії до більшого олатинщення унії. Се знайшло вираз у постанові римської курії віддати в руки єзуїтів реформу василіанського ордена. Процес Ольги Грабар і товаришів викликав ще одну несподівану пригоду, а власне те, що митрополит Йосиф Сембратович, якого москвофільські симпатії були досить живі, мусив зрезигнувати зі своєї митрополичої столиці, а в дальшім наступстві сього осісти в Римі, де пробува́в аж до смерті. Митрополитом після нього став його братанок Сильвестр.

Важним причинком до златинщення і евентуального ополячення галицьких русинів мали бути два духовні інтернати, засновані католицькими духовними органами

на галицько-руській землі, а власне: інтернат змартвихвстанців, польського патріотичного і ярко католицького ордена у Львові, та інтернат єзуїтів у Хирові. Майже рівночасно з тим другим інтернатом, а властиво трохи вчасніше від нього, єзуїти завели в поблизькім Добромилі свій новіціат для василіан, у якім мала виховуватися нова генерація т[ак] зв[аних] реформованих василіан у строго католицькім дусі. На чолі львівського інтернату змартвихвстанців, що тішився повною симпатією галицько-польської магнатерії і за її впливом зараз на початку свого існування одержав із крайових фондів річну субвенцію в сумі 10 000 ринських, станув Валеріян Калінка*, краков'янин родом, колись у 50-их роках емігрант, видавець паризьких «Wiadomości Polskich», визначний польський публіцист і історик. Ліберальний щодо руської народности, він бажав зробити львівський інтернат розплідником освічених русинів, перейнятих католицьким духом, а особливо безженних священиків. На чолі добромильського новіціату для василіан станув єзуїт кс. Яцковський*.

Хирівський єзуїтський інтернат по кількалітніх слабих пробах заховати польсько-руський характер, перемінився на чисто польську школу для шляхетських і магнатських синів, які тут, під доглядом отців єзуїтів, не потребували посполитуватися з плебеями в публічних школах. Сьогодні можна сказати, що всі три ті інституції, засновані в значній часті руськими грішми для олатинщення і ополячення галицьких русинів, не осягнули своєї мети, бо й інтернат змартвихвстанців у Львові швидко по смерті Калінки майже зовсім стратив руський характер, а єзуїтський новіціат у Добромилі видав ряд мужів, що, не вважаючи на свій щирий католицизм, не тільки не затратили почуття своєї національности, але поробилися завзятими народовцями, як о. Філяс, тепер ігумен василіанського монастиря у Львові, і о. Ортинський, тепер єпископ північно-американської Русі, який в обороні церковних прав тої Русі не завагався станути опором проти заряджень римської курії.

Ся криза в галицько-руській церкві відбилася також потрохи в тій часті галицько-руської преси, що більш або менш безпосередньо стояла на услугах церкви й церковної єрархії. Видаваний у Львові вже десятий рік «Русский сион» по авансуванні Сильвестра Сембратовича на архидиякона, ведений під редакцією Олександра Бачинського,

ректора львівської духовної семінарії, помістив 1880 р. в числі 20 статтю «Записки римлянина», в якій острими словами скритиковано не тільки ведення руської духовної семінарії у Львові, але також посередньо всю єрархію. Розсерджений сею статтею митрополит Йосиф Сембратович суспендував О. Бачинського зі становища ректора і о. Малиняка, автора статті, зі становища настоятеля духовної семінарії, завісив видавання «Русского сиона» і поручив канонікові д-ру Й. Мільницькому* видавання нового церковного органу п[ід] з[аголовком] «Галицкий сион». Сей орган виходив одначе тільки два роки, а з початком р. 1883 о. Олександр Бачинський був привернений на місце ректора духовної семінарії, відновлено «Русский сион» і зорганізовано редакцію, до якої належали Пелеш, Торонський, Галька, Теодор Пюрко*, тоді ректор духовної семінарії у Відні аж до її розв'язання, і Олександр Стефанович.

Політичні справи, до яких у 80-их роках чимраз діяльніше почала мішатися руська єрархія, викликали потребу для неї мати, крім чисто церковного, також більше світський орган у формі політичної газети. І ось за почином митрополита під 1 марта 1885 р. почала виходити газета «Мир»* три рази на тиждень під редакцією о. д-ра Йосипа Комарницького. Ся газета не визначила себе нічим особливим і в р. 1887 перестала виходити, не дотягнувши до кінця року.

Як «Мир» з кождого погляду був блідий і безбарвний, так зате двонедільник для справ церковних, політичних, суспільних і літературних, видаваний священиком, виходцем із холмської єпархії Лукою Бобровичем у Львові п[ід] з[аголовком] «Русь», був аж надто яркий, острий у словах і задористий у полеміці, явно провокуючи всіх, кого можна було провокувати. О[тець] Бобрович виявив із себе вповні тип войовничого латинського ксьондза в роді поляка кс[ьондза] Стояловського і воював сміло цілий 1886 р., поки добився доброї парафії в самому Львові, по чім зараз, з початком 1887 р., звинув свою редакцію і покинув письменське ремесло.

Із москвофільської белетристики протягом 80-их років не появилося ніщо таке, що переходило би міру середнього таланту. Із речей, виданих окремими книжками, зазначу лише три. В р. 1881 вийшла збірка поезій Гушалевича п[ід] з[аголовком] «Галицкие отголосы», в якій, окрім ліричної поезії, в значній мірі партійно-політичної і дуже

низькопробної, міститься епічна поема «Панщизняки», основана на суспільних відносинах галицько-руського народу перед р. 1848. Ті відносини, хоч Гушалевич у своїх молодих літах мав можність придивитися їм своїми очима, не скристалізувалися в його поемі так ясно й вірно, щоб їх образ міг робити справді поетичне враження.

В р. 1882, в 10-ті роковини заснування студентського товариства «Академический кружок», се товариство видало своїм накладом три томи оповідань Володимира Хиляка п[ід] з[аголовком] «Повести и рассказы Иеронима Анонима». В р. 1887 вийшов четвертий том тої збірки тим самим накладом, попереджений портретом і біографічним нарисом автора, який написав Іван Омелянович Левицький. Біограф дуже високо ставить вартість оповідань Хиляка, називаючи їх «прелестными произведениями» і додаючи, що вони від першої своєї появи в фейлетонах «Слова» 1872 р. «читались нарасхват», причім кождий читач «чувствовался ободренным». Поява збірного видання оповідань Хиляка викликала окрему статтю російського критика Пипіна в «Вестнике Европы», в якій сей учений признав авторові немалий белетристичний талант і добру обсервацію народного життя, а висловив тільки сумніви щодо мови, яка не може вважатися ані галицько-руською, ані російською. Перший том містить лиш одну повість «Шибеничний верх», другий — чотири оповідання: «Русская доля», «Последние из рода», «Влечение сердец» і «Лихо на світі», третій — п'ять оповідань: «Польский патриот», «Смерть и жена от бога», «Повесть впору», «Супружество и четыре факультета» і «Великий перекинчик в малом размере». В четвертім томі поміщено шість оповідань: «Мой бл. п. дьяк», «Рыбы», «Почтовый рожок», «Клара Милич» Тургенева, «Упрямые старики» і «Кусник жизни людской». Нарешті в «Бесіді» 1883 р.* було поміщене оповідання «По совету врача», а 1889 — «Не только жену, но и тещу выбирай».

Між оповіданнями Хиляка головне місце займає простора повість «Шибеничний верх», основана на лемківській народній традиції про гостювання барських конфедератів у лемківських горах у роках 1768 до 1772. Ся повість, зразу друкована в фейлетонах «Слова» 1877—78 р., була швидко потім перекладена також на російську мову під курйозним титулом «Шибенический брег» і надрукована в часописі «Славянский мир». Авторові вправді не можна відмовити таланту і деякої знайомості народного життя

та народної мови, яку він декуди вживає в розмовах селян, але все-таки ані композиція, ані характеристика дійових осіб, ані взагалі письменська техніка не стоять на висоті того часу, коли писалася повість. Найцікавіша в ній вставлена в оповідання записка о. Щавінського, пароха Ізб, писана коло 1766 р., про його пожиття з жінкою кальвіністкою та її навернення перед смертю на греко-католицьке віросповідання. Записка містить дуже інтересну психологічну проблему, та й сама фігура о. Щавінського, змальована автором, містить у своїй характеристиці проблеми далеко глибші від тих, які зумів розвинути автор. З менших оповідань деякі мають характер гумористичний, але й тут авторові звичайно не стає того поетичного такту, щоб відрізнити правдивий комізм від карикатури. До сеї збірки не ввійшли гумористичні фейлетони, писані під псевдонімом «Я сам», друковані в «Слові» протягом 70-их і 80-их років.

У 80-их роках виступив на літературне поле Петро Полянський*, видавши в Липську накладом Вольфганга Гергарда два томи своїх оповідань п[ід] з[аголовком] «Карпатские новеллы». Кождий томик містить по три оповідання, а власне перший: «Карпатский гончар», «Странный гробовый дух» і «Партизант», а другий: «Неизгладимый», «Лесный кобольд» і «Мармарошский сват». Того самого року надруковане було у флорентійськім журналі «Rivista contemporanea» його оповідання «Moldaveska» з руського рукопису на італійську мову перекладене Софією де Губернатіс Безобразовою*. І сьому авторові не можна відмовити таланту, тільки що в повнім противенстві до застарілої літературної техніки Єроніма Аноніма він старається бути модерністом, пише короткими, уриваними реченнями з претензією на дотеп в смаку віденських буршів, а про Карпати, їх місцевості і жильців виявляє просто фантастичну незнайомість, мішаючи презабавно лемківщину, мадярщину і румунщину при характеристиці, прим., гуцульського села. Додам до того, що герої його оповідань звичайно якісь міжнародні манекени без означеного характеру, національності і професії, тільки з претензією на європеїзм.

Здається, відчуваючи брак власної белетристики, а може, потрохи під впливом ідеї Драгоманова про потребу знайомити галичан з творами російського письменства, розпочав Квінтіан Лужницький (він у половині 70-их

років був моїм товаришем у «Академическим кружку») видавання «Библиотеки русских писателей», подаючи тексти в оригіналі і додаючи при кінці кождого томика словничок менше відомих у Галичині російських слів. На перший раз пішов «Вій» Гоголя, далі його «Сорочинская ярмарка», «Страшная месть», «Тарас Бульба», а в дальших номерах Тургенєва «Ася» і «Клара Милич», Пушкіна «Капитанская дочка» і «Вибір поезій», Лермонтова «Герой нашего времени». Се видання перестало виходити 1885 р., закінчившися одинадцятим томиком. Його продовження п[ід] з[аголовком] «Русская библиотека» почав 1887 р. видавати Іван Пелех, пускаючи в тім році Гоголя «Ночь перед рождеством», а 1888 р. «Мертвые души». Се видавництво виходить і досі і опублікувало довгий ряд творів різних російських белетристів.

Партія народовців була в 80-их роках, можна сказати, на дорібку. Досі її політичне значіння було дуже мале. Оснування «Діла», якого редактором зразу не смів підписати себе його ініціатор Володимир Барвінський, але висунено зовсім безбарвного і майже забутого народовця, львівського міщанина Михайла Косака, що колись у роках 1860—61 видав два річники календаря п[ід] з[аголовком] «Львовянин», а в р. 1867 дуже цінний з огляду на зібраний у ньім історичний матеріал «Шематизм провинции чина св. Василія В. в Галиции», уперве втягло партію в течію щоденної політичної боротьби, а скликане заходом В. Барвінського в тім же 1880 р., в соті роковини смерті цісаря Йосифа II, перше руське народне віче у Львові, не вважаючи на диверсію, яку зробив тут народовцям Наумович, все-таки освоїло потрохи народну масу з народовецькими поглядами та проводирями, так що вже вибори до сейму крайового в р. 1883 впровадили декого з них, головно Романчука, до крайового сейму. Друге велике віче, скликане до Львова в 1883 р., мало вже зовсім народовецький характер, не вважаючи на те, що й тут виступали численні бесідники з москвофільського табору. Третє віче, скликане до Львова для протесту проти віддання василіанської реформи єзуїтам, було менше численне і не так важне головно тому, що справа була вже пересуджена, і протест не міг мати ніякого практичного значення. Важним здобутком народовецької праці протягом 80-их років треба вважати те, що в тім десятилітті деякі народовецькі посли, а головно знов Романчук, ввійшли до ради державної у Відні,

а при виборах до сейму крайового 1889 р. перший раз перейшли переважно народовецькі кандидати.

Той зріст свого політичного значення народовецька партія завдячує головно зростові своєї преси протягом 80-их років. Ще з кінцем р. 1879 Юліан Романчук розпочав видавати зразу двотижневе, а потім щотижневе письмо для народу «Батьківщина», а з початком 1880 р. спромоглася львівська українофільська громада, за почином Володимира Барвінського, на видавання політичної газети «Діло», зразу два, потім три, а далі шість раз на тиждень, з виїмком свят. «Батьківщина», видавана зразу дуже добре, робила величезне враження на селян, головно завдяки великій масі кореспонденцій, переважно писаних самими селянами, які мали тут нагоду підносити найрізнорідніші свої місцеві кривди та потреби. З інтелігентних співробітників згадаю лише Антона Дольницького та Михайла Дорундяка, обох юристів, що в різних річниках газети подавали популярні поучення про різні юридичні справи, які доторкали близько селянського життя. І так, Дольницький під псевдонімами Харко Таран або Х. Нарат помістив у річнику 1880 р. статтю «Податок грунтовий і новелі о нім», в річнику 1881 р.— «Про вивлащення під желізниці», «Про рекламації податку грунтового» і «Такса військова», а в р. 1882 — «Податок від кас пожичкових і оплати від них» і другу статтю «Про вивлащення під желізниці». Мих. Дорундяк, потім адвокат у Борщеві, помістив у річнику 1886 р. поучення «Про ліцитацію селянських грунтів і як їй зараджувати». В р. 1889 співробітником «Батьківщини» якийсь час був Михайло Павлик, що помістив тут свій переклад новели Бернзона Бернштерна* «Арне».

Як літературно-науковий, популярний додаток до «Батьківщини» 1886 р. виходило щомісячне письмо «Додаток до «Батьківщини»*, видаване заходом молодої київської студентської громади, головно за почином і заходами Олени Доброграєвої*, тоді слухачки київських університетських курсів для жінок, пізніше якийсь час народної вчительки, яка, по короткій службі, передчасно померла в Ментоні. В тім «Додатку», головно її заходами, поміщено деякі не друковані досі твори Михайла Максимовича (три віршовані псалми), три байки Івана Нечуя-Левицького, популярний огляд «Про наше русько-українське письменство», популярні історичні нариси «Запорозька спілка» і «Січове товариство, його впорядкування і побит»

та публіцистичні статті: «Чого треба сільській школі?», «Сільський схід на Україні і його права», «Волосний схід» і загальніший огляд «Що робиться на Україні?». Ся коротка бібліографічна згадка нехай буде пам'яткою многонадійної і дуже щирої людини, що в тяжких для України часах здобулася на таку діяльність, про яку не подумали люди з більшими засобами і впливами.

«Діло» зверталося більше до інтелігенції, головно до духовенства, пильно заступаючи його не лише церковні, але також, і то головно, горожанські та громадські інтереси, не занедбуючи при тім інших інтелігентних і народних, сільських і міських верстов.

Перший річник, фактично редагований Володимиром Барвінським, який писав у нім найважніші вступні статті, підписували як відповідальні редактори зразу Михайло Косак, а від ч. 48 до 100 Маркил Желехівський. Окрім безіменно друкованих статей Барвінського, визначаються в тім річнику дві просторі статті Степана Качали, які можна назвати програмовими, а власне: «Правнополітичне становище русинів» (ч. 5, 6, 10, 11) і «Австрія, Німеччина і Росія, погляд на положення політичне» (ч. 17 до 23). В фейлетонах того річника була поміщена повість Володимира Барвінського «Безталанне сватання», повість Діккенса «Святий вечір» в перекладі Євгена Олесницького, а в науковім відділі між іншим три статті Юліана Целевича: «Дещо про Скит Манявський і усне передання про його знесення Йосифом II», «Історичний причинок до нашої мартирології і рицарської слави» та «Росія і Китай і дещо про Кульджу». Нав'язуючи до другої статті Целевича, написав Стефан Коцюба* «Дальший причинок до історії нашої мартирології». З підписом «В. П.» надрукована була стаття про «Іконостас із Скита Манявського в місті Богородчанах», а безіменно статті «Зелений Еріан» (Ірландія) і «Чи було в Польщі невільниче підданство?». З підписом «Онисим» помістив Володимир Навроцький у тім річнику огляд руссько-польських відносин у Галичині п[ід] з[аголовком] «Za wolność naszą i waszą», а в фейлетоні статтю «Огнева сторожа», в якій подав пробу національного гімну для галицьких русинів на взір популярної церковної пісні «Пречистая діво, мати руського краю».

Другий річник підписував уже Володимир Барвінський, хоча як видавець, невідомо чому усе ще фігурував Михайло Косак. Із важніших політичних статей другого

річника зазначу уваги Степана Качали «По вічу», що тяглися через 7 чисел, далі його статтю «Чехи і русини» і статтю про пекуче питання «Чи примирення партій у нас можливе?». З підписом «Подолянин» помістив у тім річнику Олександр Барвінський статтю «Наші народні хиби і потреби» і простору розвідку «Реформа народних шкіл», що тяглася через 17 чисел. З підписом «Он» (Онисим) помістив Володимир Навроцький простору статтю «Подвійна крейдка, студія над податком грунтовим», а з приводу полеміки, яку повела проти сеї статті польська преса, додав репліку п[ід] з[аголовком] «Герої подвійної крейдки». З нагоди обіцяних поляками концесій для русинів він написав статтю п[ід] з[аголовком] «Щедрість польська», а з нагоди виданої за границею брошури «La Pologne et les Habsbourg» написав їдку замітку про претензії поляків на відбудування Польщі під управою монарха з габсбурзького роду на основі т[ак] зв[аної] секундогенітури. Дуже гарну студію, мабуть, на основі якоїсь заграничної праці, дав Григорій Цеглинський п[ід] з[аголовком] «Американська конкуренція». З приводу заснування інтернату змартвихвстанців у Львові написав Степан Качала статтю «О що ходить, чи о скріплення унії, чи о знищення Русі?».

Третій річник підписували як видавці знов Володимир Барвінський і Михайло Коссак лише до п'ятого числа, по чім Коссак виступив, і видавцем став сам Володимир Барвінський. Відповідальним редактором весь рік був Володимир Барвінський з виїмком двох літніх місяців, у яких він мусив виїхати на лічення до Карлсбаду і в яких його (ч. 60—77) заступив Антін Горбачевський*. Із поміщених у тім річнику політичних статей важна особливо стаття В. Барвінського «Задачі руської інтелігенції на Україні» та його ж статті «Панславізм австрійських слов'ян» і «Політика шовінізму». Степан Качала в сьому році забрав голос тільки два рази з приводу наміреного переходу селян із Гниличок на православ'я. Тут поміщена була також моя стаття «Галицька індемнізація», написана на основі польської безіменної статті «Sumy galicyjskie», опублікованої в додатку до краківської газети «Reforma»* і також окремою брошурою. В відділі науковім та літературнім Олександр Барвінський дав короткий «Огляд словесної праці австрійських русинів за рік 1881», Володимир Барвінський згадані вже статті «Пам'яті найлучшого друга» (Володимира Навроцького), «Незамічена повість з україн-

ського життя» та критичний розбір драми Омеляна Огоновського «Федько Острожський». Юліан Целевич дав статтю «Про Олексу Довбущука, його попередників і наступників». Здається, Корнилові Заклинському належить стаття «Йосиф Годермарський, іменований єпископ мункацький, і плани Петра Великого щодо Північної Угорщини», а Ярославу Романчукові стаття «Болгарія і угорський русин Юрій Венелін»*, обі надруковані безіменно.

В р. 1883 Володимир Барвінський підписував тільки 8 перших чисел, а по його смерті видавцем і відповідальним редактором став Антін Горбачевський. Із важніших статей, друкованих у тім річнику, зазначу тут Олександра Барвінського «Огляд суспільної праці русинів австрійських в р. 1882» і «Організація суспільної праці русинів», обі підписані псевдонімом «Олег». Із моїх статей назву тут «Давні матеріали до оцінення нових заходів коло польсько-руської угоди з р. 1848» та «Дальші прояви pracy organicznej», із статей Володимира Коцовського «Ключ розуміння», «І ми, браття слов'яни» та «Організація наших народних сил». Не зайвим буде тут зазначити, що бесіда Василя Нагірного про економічні справи Галичини, виголошена на другім всенароднім вічі у Львові, була моєю роботою. У відділі науково-літературнім треба зазначити праці Андрійчука «Дещо про Львів перед сто роками і про триразовий приїзд Йосифа II до того міста», Йосифа Барвінського «Юрій Данічич», некролог із сербських джерел, Олега (Ол. Барвінського) «Огляд словесної праці австрійських русинів в р. 1882» і його ж «Огляд словесної праці українських русинів в р. 1882»; Михайла Подолинського «Правописний рух в Європі» та його ж «Наші праці на полі шкільництва»; Коцовського «Переговори царя Івана IV Грозного з цісарем Максиміліаном II дотично Польщі, Литви і Русі» та Ісидора Шараневича «Про розкопи руїн Галича» і його ж «Споминки з побуту в Празі відпоручників галицьких русинів з нагоди відкриття чеського театру».

В р. 1884 на чолі редакції стояв Антін Горбачевський до ч. 25, а опісля видавцем і редактором став Іван Белей. Із праць науково-літературних, поміщених у тім річнику, зазначу хіба розвідку Михайла Зубрицького «Образ «Царство і пекло» в Мшанецькій церкві», Олександра Конисього оцінку книжки Петрова «Очерки истории укр[аинской] литературы XIX ст.», з численними доповненнями,

видану під псевдонімом Кость Одовець, та розвідку Михайла Подолинського «Чистість язика».

В річнику 1885 зазначу статтю Олександра Барвінського «Про упадок нашого хліборобства і спосіб його піддвигнення», його ж — «На Україні, споминки і враження з подорожі», О. Кониського «Микола Костомаров, мої згадки про него і його листи», Івана Нечуя «В Карпатах» і Ярослава Окуневського «Чорногора і чорногорці, подорожні споминки». У відділі белетристики тут був поміщений перший твір Михайла Грушевського «Бех-аль Джугур» під псевдонімом Михайло Заволока.

В р. 1886 у відділі науковім варто зазначити статтю Андрійчука «Клопоти міста Львова з кагалом жидівським в половині XVII в. і погром жидів у Львові 1664 р.»; В. із С*. «Згадки із студентського життя в Пряшеві на Уграх», Івана Нечуя «Дрегочин та Остріг, померші українські городи, замітки з дороги»; О. Кониського біографічна замітка про Михайла Максимовича; Ом. Партицького «Переїздом через Молдавію» та «З Одеси до Акерману», подорожні замітки, і розвідку про «Слово о полку Ігореве», а нарешті оповідання Приблуди «Не увіриш, аж зміриш, замітки галицько-руського школяра з його мандрівки за щастям в Росії».

Із змісту річника 1887 зазначу три оповідання Кониського «Казенний млин», «Конокрад Іван Дранка» і «Не люби двох», далі статтю Олександра Барвінського «Півстоліття народної руської літератури в Галичині», дуже цікаву статтю Б. п. в. Д. «Єзуїти в Добромилі», матеріал до історії реформи василіан; В. із С.* «Згадки із студентського життя в Кошицях на Уграх», Степана Качали «Конституція 3-го мая 1791», Ом. Партицького записки «Вечір на одеськім лимані», «Між українськими переселенцями» і «Образки з Одеси» та простору статтю «Скандінавщина в Давній Русі»; Целевича «Три судові розправи перед 150 роками» та безіменну статтю «Кілька дат з історії руської духовної семінарії у Львові і Відні».

Із змісту «Діла» 1888 р. зазначу важніші праці: Н. Вахнянина «Археологічна вистава Інституту ставропігійського», В. з С. «Згадки із семінарського життя у Львові» і його ж «Хроніка духовної семінарії Львівської від 1783 до 1888 р.»; Драгана (Ярослава Романчука) «Гадки з подорожі по північній Болгарії», «Рух науковий в Болгарії», «Хід до монастиря Архангела і на Шишманів град»; Оме-

ляна Калитовського* «Проба організації галицьких жидів за Марії Терези і Йосифа II.»; О. Конисього «Шляхта на Україні»; Євгена Олесницького три просторі юридичні студії: «Примусова асекурація», «Нові робітничі закони в Австрії» і «Право пропінації в Галичині» та його ж статтю «Володимир Навроцький, його значення і заслуги», Омелян Партицький дав до сього річника дві просторі студії «Волхви-чародії в Давній Русі» і «В справі правописній»; Микола Січинський — працю «Новела дорогова з р. 1885»; Олексій Торонський дві праці «Лужицько-сербський народ» і «Спори о правопис у русинів і у румунів»; А. Уманський — статтю «Роль шляхти в історії польській»; Корнило Устиянович — два спомини «В Римі і Неаполі» і «З подорожі до Риму» та статтю «Дещо о нашій живописі церковній». Юліан Целевич дав статтю «Ще дещо про Олексу Довбущука і його наслідників» і другу — «Староста і полянецький каштелян Андрій Гжимала Яблоновський, після автобіографії». Нарешті д. Андрій Чайковський присвятив простору студію темі «Причини зубожілості наших селян і міщан через судівництво».

Зі змісту «Діла» р. 1889 зазначу дві просторі статті Н. Вахнянина «Die Heimat der Szlachcicen» і «Географічні і статистичні вісті про королівство Галицько-Володимирське з р. 1783» та його розвідку «Туреччина в язиці руському». В. з С. подав «Згадки з семінарського життя в Перемишлі», а Андрій Качала — споминки «Кілька днів в дорозі». Омелян Партицький надрукував тут свою остатню велику працю «Велика слов'янська держава перед двома тисячами літ», а в шістьох остатніх числах того річника була поміщена моя розвідка «Наші (церковні) коляди»*. Нарешті Іван Югик подав коротку звістку «Про русинів в южній Угорщині», а Олексій Торонський — досить просторий «Причинок до життепису о. Томи Полянського».

Щоб задоволити потребу читання у інтелігентної публіки, почала редакція «Діла» з роком 1881 видавати в додатку «Бібліотеку найзнаменитших повістей», у якій протягом десятиліття опубліковано 34 томи, до чого треба додати ненумерований том мойого перекладу «Мертвих душ» Гоголя. В першім десятилітті вибір тих «найзнаменитших» повістей був зовсім не особливий. Обік таких цінних речей, як Діккенсові «Новорічні дзвони», дуже старанно

перекладені Іваном Белеєм, і його ж «Два міста», Бальзака «Батько Горіо», перекладений Михайлом Подолинським, Олексія Толстого «Князь Серебряний», перекладений М. Павликом, та «Фромон молодий і Ріслер старший» Альфонса Доде, перекладений А. Борковським, друковано переважно дуже слабі твори другорядних письменників в роді німецького Раймонда, французьких Фейе (Feuillet) і Оне (Ohnet) або шведського Дядька Адама*, та й то звичайно в дуже лихих перекладах, у яких попадалися такі язикові куріози, як «почта Йова» для передання німецького «Hiobspost»— сумна відомість, або «тигровий кіт» для передання німецького «Tigerkatze»—тигриця. Навіть так скрупулятному перекладачеві, як Борковський, трафилася така немила річ, що сам титул повісті Оне «Le Maître des forges»— властитель гамарні — переклав бог зна яким способом словами «Великий Лім». Та проте в усякім разі «Бібліотека Діла» була поважною пробою дати руській публіці лектуру перекладених повістей, а довгенький ряд тих повістей, виданий протягом десятиліття, являється показним вкладом у галицько-руське письменство 80-их років.

Головним літературно-науковим органом, зразу одного чоловіка, Омеляна Партицького, а пізніше протягом майже цілих 15 літ усеї соборної Русі-України була «Зоря», видавана у Львові від р. 1880. Спочатку, в першім році свого існування, «Зоря» робила враження органу не тільки майже виключно галицького (із українського письменства тільки й усього було в першім річнику, що передруки п'ятьох віршів Руданського і одного —Шевченка та по одному оповіданні Мордовця, Олельковича та Стороженка), але навіть у значній мірі компромісового між народовцями й москвофілами, із яких тут поміщено вірші Гушалевича, Маркова, Миколи Устияновича і дві прозові статті Ісидора Шараневича.

З галицьких письменників, крім старших — Ільницького, Козаповича*, Маркіяна Шашкевича, Івана Омеляновича Левицького та Н. Вахнянина,— тут уперве виступають з численними поезіями й оповіданнями Іларіон Грабович* та Володимир Масляк*, у яких сам редактор добачує великі літературні сили. Грабович дав у першім річнику, крім численних віршів, також два оповідання, із яких найважнішим треба признати історичну повість «Марта Борецька», що, одначе, не була його оригінальним

твором, а тільки переробкою. В зв'язку з тою переробкою стояла також його стаття «Коротка історія Новгорода». Ані Іларіон Грабович, ані Володимир Масляк у дальшій своїй літературній діяльності не справдили надій на їх літературні таланти і не здужали піднятися вище понад свої перші проби, з якими виступили в 1880 р. Спеціальну увагу в тім річнику присвячено українській народній поетці Марусі Чурай*, про яку Василь Лукич (Володимир Левицький) дав статтю, оперту на російській статті А. Шкляревського*, і як зразок її творчості подано пісню «Заспівали козаченьки». У відділі матеріалів для історії нашого письменства звернено особливу увагу на видану тоді А. Н. Поповим у Москві «Переписку Погодіна зі слов'янськими ученими»*, в якій важне місце займали також галичани. Із тої книжки важніше подали Іван Ом. Левицький (про С. Шеховича та Вагилевича) та Ом. Партицький (про Дениса Зубрицького). Як новелісти виступають тут уперве Данило Лепкий, що визначився пізніше довгим рядом дрібних статей про різні предмети народних вірувань, звичаїв та обрядів, яких вартість, одначе, задля їх неметодичного збирання і майже ніякого наукового підготування автора дуже не висока. Другий новик, що в першім річнику «Зорі» виступив уперве на літературне поле, був Лев Сапогівський (recte[1] Василович*), який помістив тут два невеличкі оповідання і одну критичну статтю, а в дальшім році дав ще два оповідання, в тім числі найліпше п[ід] з[аголовком] «Марійка». Василович мав незаперечений, своєрідний талант, але доля не дала йому розвитися; арештований безпідставно в р. 1877, він утратив посаду народного вчителя в Сапогові і, не добившися потім ніякого дохідного місця, вмер молодо 1882 р.

В «Зорі» 1880 р. виступив також з першою науковою працею Корнило Заклинський, що тут протягом дальших літ опублікував досить довгий ряд історичних праць, почасти оригінальних («Руські літописи і літописці XVII ст», «Літопис Хмельницька», «Зносини цісаря Рудольфа II з козаками», а в справозданні академічної гімназії у Львові за р. 1883 — «Зносини козаків зі шведами і з князем Юрієм Ракочим»), почасти перерібок чужих статей («Київські війти пани Ходики» В. Антоновича, «Павло Полуботок» М. Костомарова, «Судьба і значення Киева» В. Ан-

[1] Тобто *(лат.)*.— *Ред.*

тоновича, «Про весільні руські пісні» Боровиковського). І сьому молодому вченому, що був учеником львівського професора історії Ліске*, доля поскупила віку і не дала йому вповні розвинути його вроджений талант.

Потроху компромісовий характер має ще також і другий річник «Зорі», в якім знаходимо один вірш визначного москвофіла Ореста Авдиковського, одно оповідання та одну статтю о. Олексія Торонського, що тоді не крився зі своїми москвофільськими симпатіями. На поле белетристики виступає тут уперве Костянтин Бобикевич* з досить просторим оповіданням «Клопоти скінченого академіка». В р. 1882 він помістив у «Зорі» друге своє оповідання «На обзоринах». На жаль, і сей автор умер передчасно (1884 р.), не розвинувши як слід своїх здібностей.

В р. 1883 я зробився головним співробітником «Зорі», помістивши тут свою повість «Захар Беркут», яку редактор Ом. Партицький наділив розписаною ним премією в сумі 100 ринських. Крім того, я помістив тут ряд віршів, два менші оповідання, простору статтю про Тургенєва і другу більшу працю «Жіноча неволя в руських піснях народних», що була видана також окремою брошурою в повнішім тексті, ніж се було можливо в «Зорі», та ряд дрібніших критичних заміток*, а надто студію «Потопа світа», основану на виданій тоді праці віденського вченого Едварда Зіса (Suess)* п[ід] з[аголовком] «Die Sintflut». Разом зі мною приступив до співробітництва в «Зорі» Володимир Коцовський. Тут же уперве в 1883 р. появилися перші поезії Юлії Шнайдер (Уляни Кравченко), а з українців прихилилася одна тільки Олена Пчілка, приславши для «Зорі» два вірші. Поміщене в тім річнику ніби оповідання Нечуя-Левицького «Воздвиженський і Дашкович» було вийняте самим редактором із повісті «Хмари», що появилася тоді в Києві. В тім річнику «Зорі» її редактор Омелян Партицький розпочав ряд праць із обсягу нашої літературної та історичної старовини, які мали бути головним ділом його життя, але чи то задля поспіху, з яким були писані, чи задля недостачі критичного методу зробилися більш ученими фантазіями, ніж дійсними науковими дослідами. В «Зорі» 1883 р. він помістив дві праці: «Темні місця в «Слове о полку Игореве» і як довершення її висновків розвідку «Хто був автор «Слова о полку Игореве?» Обі сі розвідки вийшли також окремою книжкою, за якою в дальшім році наступила книжка «Слово о полку Ігоревім», текст

з перекладом і з поясненням староруських правил акцентових і ритмічних». Партицький станув тут на зовсім хибній основі, що ціле «Слово о полку Игореве» написане ямбами, і замість ділити поему на вірші, він подав скрізь наголоси над словами, які відповідали ямбовому ритмові, але аж надто часто зовсім не відповідали дійсному наголосові слів.

В р. 1884 участь українців у «Зорі» робиться вже більша. Крім Олени Пчілки, тут містить свої перші вірші Леся Українка*, появляються Борис Грінченко під псевдонімом Перекотиполе та В. Чайченко, і Кониський під псевдонімом Перебендя. В тім році появилося в «Зорі» також перше і, мабуть, найкраще оповідання Наталії Кобринської «Задля кусника хліба». Із наукових праць важніші були моя «Польське повстання в Галичині 1846 р.» та студійка «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних», Партицького «Староруський акцент і ритміка «Слова о полку Игореве», без більшої наукової вартості, та В. Чайченка «Джон Браун, перший борець за визвол американських невольників». Більшої повісті не було, а в ряді дрібних оповідань визначалися Антона Могильницького «Конгруа о. Жегаловича», перекладена мною з німецького листу Могильницького*, та три белетристичні уривки з посмертних паперів Володимира Навроцького.

В р. 1885 в «Зорі» уперве появляються вірші двох молодих українців, тоді товаришів, студентів Київського університету, що пізніше пішли дуже різними дорогами, а власне Володимира Самійленка, що виступив тут з двома віршами, і Костя Арабажина*, що виступив тут під псевдонімом К. Не-я, псевдонімом, що зробився фатальним символом його дальшої кар'єри. Олександр Кониський, крім дрібніших причинків, дав до сього річника «Зорі» просторе оповідання «В гостях добре, а дома ліпше», підписане псевдонімом Дрозд, а основане на фактах пам'ятної еміграції одної часті галицько-руського духовенства до Росії. Як белетрист виступає тут уперве Григорій Цеглинський з двома оповіданнями і одним гумористичним монодрамом, а київський учений Орест Левицький подав тут одиноку свою по-українськи писану працю «Про шлюб на Русі-Україні з XVI до XVII століття» під псевдонімом Левко Маячанець. Інтересна з многих поглядів була стаття Льва Вітошинського* «Антошко Ревізорчук», основана на споминах про відомого опришка, якого польський пи-

сьменник Корженьовський зробив героєм найліпшої своєї драми «Каграссу Górale», популярної також на руській сцені в перекладі Миколи Устияновича п[ід] з[аголовком] «Верховинці».

Під кінець 1885 р. Омелян Партицький зложив редакцію «Зорі», передавши се письмо на власність Товариства імені Шевченка. З рамени Товариства редактором був якийсь час др. Омелян Калитовський, а потім Олександр Борковський. Фактично одначе редакцію провадив я. Моїми заходами в тім році «Зоря» обогатилася цінними матеріалами з України, в тім числі просторою повістю Свидницького «Люборацькі», що була окрасою того річника, далі просторою збіркою не друкованих досі співомовок Руданського, яких рукопис я одержав від П. Житецького. Моїми заходами написані були для «Зорі» в тім році стаття Франтішка Ржегоржа про Сватоплука Чеха*, Ісидора Бернфельда стаття «Жидівська література гебрейська і жаргонова» та цінні, хоч дрібні, причинки Антоновича до біографій Свидницького та Олельковича, Бориса Познанського до біографій Свидницького та Руданського і його дуже гарна стаття «Весна в українськім селі». Моїм заходом дав до «Зорі» Владислав Федорович декілька своїх афоризмів, Іван Волосянський* цінну статтю «Дещо про цех кушнірський у Старім Місті», панна К. Бурачинська — народну пісню і прозове оповідання про Грдлічку та Юріштана*; невідомий із Петербурга прислав на мої руки вірш Некрасова на смерть Шевченка*, один львівський поляк передав для «Зорі» недрукований вірш Каспра Ценглевича, а студент Яворський вірш з 1848 р. про Стадіона; на мої руки прислано також із Одеси п'яту пісню «Одіссеї» в перекладі Ніщинського, а о. Іван Озаркевич передав свою віршовану байку «Пес і Вовк». На мої руки переданий був також Житецьким для «Зорі» вірш Костянтина Думитрашка «Чуприна і борода»; через мене дістався також для «Зорі» переклад прегарного оповідання Короленка* «Ліс шумить», доконаний Масловим-Стокозом*. У «Зорі» 1886 р. пильним співробітником був Володимир Коцовський, який опублікував тут, крім двох своїх віршів, простору працю «Маркіян Шашкевич, кілька слів о його значенні», а також одну недруковану проповідь, один недрукований, а другий друкований у 30-х роках окремо вірш Шашкевича, і простору бібліографічну відомість про польський вірш «Wieniec z serc życzliwych», зложений на честь діда Шашкевича,

о. Р. Авдиковського. Він дав також причинки до біографій Вагилевича, Верещинського та Йосифа Левицького разом з передруком його першого вірша «Домоболіє проклятих». В. Підманастирський дав з приводу опублікованого мною вірша Келестина Скоморівського причинок до його біографії. Данило Лепкий дав причинок до біографії Володимира Навроцького. Одесит (М. Комаров) — цінний причинок до біографії Руданського з доданням його листів, а Михайло Зубрицький — причинок до біографії Снігурського та до історії руської літератури XVIII в. Причинок до біографії Свидницького дав також Я. Черніговець, а з моїх паперів подано причинки до біографій Йосипа Левицького, Северина Шеховича, до історії 1848 р., до історії руської літератури XVIII в., до біографій Шевченка та Бодянського. Із ширших моїх праць у тім річнику опубліковано статтю про Йосипа-Богдана Залеського, про Осипа-Юрія Федьковича і про жидівського реформатора Мозеса Мендельсона*. В тім річнику виступили уперве на літературне поле Олексій Бобикевич* з одним віршем, Осип Маковей — з трьома поезіями і Кирило Студинський* — з працею «Дідівська жебрацька мова», підписаною псевдонімом Кость Вікторин. У відділі поезій заступлено було в сьому річнику 28 імен поетів, у тім числі із українців — Кониський, Пчілка, Самійленко, Ніщинський, Руданський, Омельченко, Тарасенко* та Чайченко, а з галичан, крім названих уже мене та Коцовського, Єронім Калитовський, Володимир Масляк, Юлія Шнайдер та буковинці Данило Млака і Федькович. У відділі оповідань, крім згаданої вже повісті «Люборацькі», надруковано просторе оповідання Олени Пчілки «Світло добра і любові» та її ж оповідання «Чад», одно слабше оповідання Кобринської, одно не то оповідання, не то фейлетон Борковського п[ід] з[аголовком] «На село», два спомини Василя Ільницького з подій 1848 р., по одному оригінальному оповіданні моєму*, Ісаєвича*, Чайченка та Цеглинського, два оповідання Конисього, два переклади мої* і по одному В. Савича та В. Чайченка, обох із Альфонса Доде, М. Комара із «Поезій в прозі» Тургенева, та згаданий уже переклад Маслова-Стокоза із Короленка. В науковім відділі, крім згаданих уже праць, були поміщені Іллі Кокорудза* «О становищі женщини в стариннім законодательстві руськім», Николайчика* «З другого кінця, короткий огляд Сіверської України» під псевдонімом Р. і Н., д-ра Омеляна Калитовського

розбір праці Юліана Целевича «Історія Скиту Манявського», Юліана Целевича «Пригода після нападу татарського в 1676», Олександра Борковського «О хибах в нашій письменній мові» і нарешті найважніша, що тяглася цілий рік у всіх 24 номерах, «Коротка історія літератури руської» Омеляна Огоновського. Се був справді короткий, переважно бібліографічний огляд нашого старого письменства аж до часів Котляревського, з просторим, одначе, історіософічним вступом, що в початку 1887 р. вийшов окремою відбиткою як перший том «Історії руської літератури». Як бачимо, зміст «Зорі» 1886 р. був надзвичайно багатий і різнорідний, мене, одначе, що причинився до сього найбільше, зустріла зовсім несподівана відставка за поміщення одного вірша Руданського і одної рецензії Б. Вільхівського (Грінченка), в яких народовецька суперредакція добачила «неморальність». Швидко по тім в р. 1887 мене спіткала така сама відставка із редакції «Діла»— і то — сміху варто — за нотку з некорисною опінією про Володимира Барвінського, написану Павликом у його польській статті, друкованій в «Kuryerze Lwowskim». Се змусило мене шукати заробітку між поляками, серед котрих я ще від 1879 р. виробив собі деяку повагу, друкуючи оповідання та статті в польських часописах «Tydzień», «Przegląd Tygodniowy»*, «Praca»*, а далі «Prawda»* в Варшаві та «Kraj» у Петербурзі. В червні і липні 1887 р., опинившися без заробітку серед русинів, я пробув у Тернополі як кореспондент устроєної там, головно заходом Владислава Федоровича, етнографічної вистави на честь приїзду архікнязя Рудольфа до Галичини, і в тім часі, протягом майже двох місяців, помістив багато безіменних кореспонденцій та дописок у галицько-польських часописах «Czas» і «Reforma» в Кракові, «Gazeta narodowa»*, «Dziennik Polski»*, «Gazeta Lwowska»* і «Kurjer Lwowski» у Львові, за які зрештою не дістав ніякого гонорару.

Лінія, зазначена роком 1886 у «Зорі», продовжується і в дальших роках. В р. 1887 вона виходила під редакцією Григорія Цеглинського, який у ній, крім декількох рецензій та одного оповідання, надрукував свою найліпшу комедію «Шляхта ходачкова». Із поетів виступає тут уперве галичанин Михайло Бачинський* і українець Сергій Павленко (Шелухін)*. З дотеперішніх співробітників стрічаємо Олексія Бобикевича, В. Коцовського, Данила Млаку, В. Масляка, О. Конiського, В. Чайченка; зі старшої

генерації галицьких поетів дав Остап Левицький два віршовані переклади і надруковано один вірш Миколи Устияновича; зі старших українців подано чотири вірші Якова Щоголева, з молодших по одному З. В. Петруся, В. І. Полтавця, Івана Тарасенка, Федора Устенка, Уманця, К. Ухача-Охоровича, один Я. Чернігівця, один Явір-Федоренка і два В. Чайченка. Леся Українка дала переклад частини Міцкевичевого «Конрада Валленрода». З буковинців заступлені Ісидор Воробкевич та Юрій Федькович. У відділі оповідань виступає уперве Олександр Катренко* з двома оповіданнями: «На панському обіді» і «Чумацьке лихо» та Красюченко* з оповіданням «Чотири вечері, образки з життя народного учителя». З моїх оповідань тут поміщено тільки одно «Яць Зелепуга», перекладене мною з польського, рівночасно друкованого в «Kurjer'i Lwowskim». Надто дав Олександр Кониський три оповідання, а по одному Д. Лепкий, Лесько і Д. Млака. Понад се були чотири переклади з Тургенева, Брет-Гарта* і Шміт-Вайсенфельса.

В честь 50-их роковин видання «Русалки Дністрової» видано, головно за старанням Коцовського, подвійне ювілейне число 21-22, в якім поміщено простору статтю Коцовського «Огляд національної праці галицьких русинів», Омеляна Огоновського — «Маркіян Шашкевич, його життя і діяльність», Н. Вахнянина — «Деякі дані о перекладі «Слова о полку Ігоревім» М. Шашкевича», Костя Лучаківського — «Доля «Русалки Дністрової», редактора Цеглинського — «Отець і син, Маркіян і Володимир Шашкевичі» і Юліана Целевича — «Нічний напад на дім Маркіянового діда о. Романа Авдиковського в Підлиссі». Се ювілейне число справді було найкращою пам'яткою тих роковин і приносить честь його редакції. Протягом цілого річника, крім згаданого подвійного ювілейного числа, йшла дальше Огоновського «Історія літератури руської», новий період, оброблений автором головно біографічним методом з поділом письменників на поетів, повістярів та драматургів і вчених. Ся праця тяглася і в дальших річниках «Зорі» аж до смерті автора, який остатньої групи не встиг докінчити.

Ся праця Огоновського, видана рік за роком також окремими томами, має важне значення, особливо задля зібраного в ній, інколи з перших джерел, біографічного матеріалу, але розрослася надміру через те, що автор

силкувався подавати зміст кождого важнішого твору, а також голоси посторонньої критики про нього і нарешті свій власний, по змозі мотивований осуд. Основною хибою сеї праці треба вважати її метод, який згори виключає можність дати повний образ чи то цілої історії письменства, чи то хоч би розвою самої поезії, самого повістярства, самої науки, бо все те при біографічнім методі та естетичнім групуванні біографій розривається на різні особи і на різні часи.

В тім самім річнику «Зорі» Омелян Огоновський опублікував свою п'ятиактову трагедію «Гальшка Острозька», що була також виставлена на сцені і може вважатися найліпшим драматичним твором сього автора.

В науковій части «Зорі» 1887 р. зазначимо ще статті Б. Вільхівського «Забутий писатель Михайло Макаровський», Конисього — «Олександр Чужбинський», криптоніма Д. Х.— «Місто Добрилів», Кокорудза — «О власності і її нарушенні в стариннім законодательстві руськім», Бориса Познанського — «Чумаки», Івана Нечуя — «В концерті», Костя Одовця (Конисього) — «Освіта на західно-південній Україні» та «Просвітний поступ галицької Русі в послідне десятиліття», д-ра О. Лебедовича — простору популярну статтю «О бактеріях», Г. Цеглинського — «Руський театр», д-ра Ст. Смаль-Стоцького споминку про ювілей Ісидора Воробкевича та чотири статті з обсягу галицько-руської етнографії Данила Лепкого. Кость Вікторин (К. Студинський) подав «Народну думу, записану з уст лірника у Львові», яку одначе треба вважати досить наївним фальсифікатом.

Річник 1888 далеко бідніший змістом, бо обтяжений двома працями, яким у кождім числі прийшлося давати багато місця. Се були «Історія літератури» Огоновського та повість Івана Левицького «Старосвітські батюшки та матушки». До сього треба додати ще трагедію Шіллера «Орлеанська діва» в перекладі Євгена Горницького*, що тяглася також мало що не цілий річник. Із поетів тут виступають уперве галичанин Орест Дубенський, Юліан Рожанковський*, Кирило Студинський та о. Філаретів*, із яких ані один не здобув собі пізніше видного місця на полі руської поезії. В відділі белетристичної прози визначається сього року З. Петрусь, що дав три оповідання з сільського життя і один водевіль «На досвітках», та українець Іван Спілка*, що дав також три оповідання з народного життя.

Сергій Павленко дав два переклади російських новел Короленка й Мачтета, Ольга Левицька — переклад російського оповідання Леонтієва, а криптонім Ф. Ст.— переклад казки Щедріна «Коняка». По одному короткому оповіданні дали українські криптоніми Г-ко — «Одна хвилина», О. Я.— «Смерть Хруща» і Н. Е. Шукай* «З ранку до ночі». В науковім відділі того річника найважніші причинки Катерини Балашівної про Олександра Шишацького-Ілліча, Конисського — про Анатолія Свидницького, Тита Реваковича — про Осипа Федьковича і Остапа Нижанківського — «Пам'яті Дениса Леонтовича». Омелян Огоновський опублікував прислану йому для його «Історії літератури» автобіографію Олени Пчілки, а Ярослав Романчук, емігрувавши до Болгарії, прислав відтам гарну студію «Любен Каравелов, найзнаменитший болгарський писатель і його епоха». Цінні матеріали подав Михайло Зубрицький п[ід] з[аголовком] «Михайло Максимович і Денис Зубрицький» і «Письмо о. Ломницького з Кромержижа 1848 р.». Цінним причинком до історії «Руської трійці» треба вважати опубліковані тут «Протоколи (семінарської власті), списані з Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем і Яковом Головацьким 1837 р.». Більше рефератами, як оригінальними працями треба назвати статті Олександра Борковського «Вук Стефанович Караджич» і д-ра К. Лучаковського «Дубровчанин Іван Гундулич, сербсько-хорватський поет XVII в.», з приводу його ювілею, і «О Байроні і байронізмі». Дуже пересоленою в оцінці треба вважати статтю Григорія Цеглинського про Осипа Федьковича*.

В р. 1889 наступила зміна в редакції «Зорі»: редактор О. Борковський був зі Львова перенесений до Дрогобича на директора тамошньої гімназії, а замість нього з числом 17 редакцію обняв Петро Скобельський*. Участь українців у «Зорі» робиться чимраз більша. У відділі поезій стрічаємо, обік відомих досі, нові імена, в тім числі з галичан Ганина-Буцманюка* та Омеляна Мурашку, а з українців Володимира Александрова, Євгена Жарка, Івана Калічку*, М. Кононенка, Василя Маслова-Стокоза і М. Старицького. Особливо численні поетичні причинки дали Сергій Павленко, Леся Українка та Василь Чайченко. Із поетичної спадщини Федьковича тут уперве надруковано поему «Новобранчик» із копії, достарченої мною. Олена Пчілка дала, між іншим, віршовану пробу перекладу частини Овідієвих «Метаморфоз» п[ід] з[аголовком] «Кипарис». У відділі по-

вістей і оповідань виступає тут уперве Кость Арабажин під криптонімом Не-я з оповіданням «Життя — сон» та з трьома перекладами, з яких один із Льва Толстого, другий із Гі де Мопассана, а третій із Григорія Мачтета*. Того ж Мачтета більше оповідання «Біла панна» дав у перекладі з російського сам редактор Борковський. Уперве виступає тут М. Обачний (Михайло Косач, брат Лесі Українки) з оповіданням «Різдво під Хрестом Полудневим» і з перекладом Короленкового оповідання «В великодну ніч». Так само уперве виступають тут В'ячеслав Потапенко з нарисом «Чубатий», Марія Максименкова з нарисом «Орися», і М. Сіромаха з оповіданням «Пригородне село». З галичан виступає тут уперве Василь Щурат, тоді ще гімназіальний ученик, з перекладом французького оповідання Октава Мірбо* «Щастю настрічу», українка Олеся Зірка* (сестра Лесі Українки) з перекладом одної із «Поезій в прозі» Тургенєва п[ід] з[аголовком] «Горобець» і буковинка Євгенія Ярошинська* з прозовою байкою «В городі».

В науковім відділі того річника варто зазначити просторо студію Омеляна Калитовського про Степана Качалу, статтю Петра Скобельського про археологічно-бібліографічну виставу Ставропігійського інституту, Івана Матієва — «Образки з Африки», Костя Лучаківського — реферат із статті Еміля Дюрана про Шевченка, друкованої в «Revue des deux Mondes», Івана Кузьова «Життя-буття, звичаї і обичаї гірського народу в Дидьові», Бориса Познанського «Вихід на заробітки з України» та С. Н. Ісаєвича некролог Андрія Козачківського*. Рефератами та перекладами статей, друкованих у «Киевской старине» та «Газете Гатцука», О. Борковський та криптонім Т. О. подали причинки до біографії Шевченка, а Михайло Зубрицький опублікував цікаві записки із «Служебника», друкованого в р. 1765.

В р. 1890 з числом 17 редакція «Зорі» від Петра Скобельського, зі Львова перенесеного до Бродів, перейшла під редакцію Василя Тисовського*. Се був, одначе, тільки відповідальний редактор, бо дійсним редактором від самого початку того року зробився Василь Лукич (Володимир Левицький*), що протягом свого дев'ятилітнього редакторства зробив «Зорю» дійсним органом усеї Русі-України, багатим на найрізнорідніші літературні інформації, рецензії, бібліографічні та персональні звістки. Живучи в Станіславові як нотаріальний кандитат, він розвинув широ-

ку кореспонденцію з письменниками Галичини, Буковини та України, скрізь стягаючи співробітників або хоч би таких кореспондентів, що могли достарчати йому потрібних відомостей. В «Зорі» 1890 р. появляються в поетичнім відділі вірші Леоніда Глібова, П. Куліша, Івана Манжури та знаних нам уже З. Петруся, В. Самійленка, В. Чайченка, Олени Пчілки та Лесі Українки, а з нових українців П. Паїсича, А. Бобенка і Цезаря Білиловського. Із галичан являються нові Т. Боднаришин та В. Д. Ріленко. У відділі оповідань Іван Левицький дав свою простору повість «Над Чорним морем», якою після циклу історично-побутових повістей («Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Бурлачка» та «Старосвітські батюшки і матушки») розпочав цикл оповідань із життя сучасної інтелігенції, навіяних сильно дидактичною або полемічною тенденцією. В сьому річнику «Зорі» виступив уперве також А. Крим-ський зі своїм оповіданням «Історія одної подорожі» і А. Бобенко з оповіданням «Багата кутя». Із галичан тут уперве стрічаємо Павла Кирчева* з оповіданням «Туркавки». Я дав до того річника чотири нариси, що були виривками з моєї недрукованої повісті «Не спитавши броду, не лізь у воду» і мали окремі титулики: «На лоні природи», «Гава і Вовкун» «Борис Граб» і «Геній», а надто оповідання з тюремного життя п[ід] з[аголовком] «До світла».

При «Зорі», поки вона була під редакцією Партицького, в р. 1884—86 виходила «Бібліотека «Зорі», якої вийшло 11 томів. В тім числі були: передрук моєї повісті «Boa Constrictor», два писання Василя Ільницького «З різних країн і народів» та «Море і його чудеса», три комедії Григорія Цеглинського «На добродійні цілі», «Тато на заручинах» і «Соколики», два томи поезій Шевченка в виборі Партицького, його ж видання писань Антона Могильницького, його ж видання тексту «Слова о полку Игореве» з перекладом і поясненнями та Омеляна Калитовського збірка «Матеріали до руської літератури апокрифічної», взята з одного рукопису бібліотеки Оссолінських. Се остатнє видання, роблене похапцем, не вичерпуючи всього рукопису, вкорочуючи текст і не подаючи нічого про характер і значення опублікованих текстів, не має ніякої наукової вартості. Дуже невелику літературну вартість мають усі три комедії Цеглинського. Видання писань Могильницького, доконане Партицьким, вийшло неповне, а видання «Слова о полку Игореве» задля самовільних доповнень тексту,

викликаних теорією автора про розмір сеї поеми, має хіба вартість наукового курйозу.

В роках 1884—86 виходила також окремими книжечками на взір німецької бібліотеки «Реклама» «Русько-українська бібліотека», видавана Євгеном Олесницьким. Тої «Бібліотеки» вийшло 14 томиків, у яких поміщено переважно передруки відомих уже творів Нечуя-Левицького («Запорожці», «В Карпатах», се остатнє передрук із «Діла»), В. Барвінського («Сонні мари молодого питомця»), оповідання Стороженка, Мордовця і відомі досі поетичні твори Руданського, а також повість Свидницького «Люборацькі», передрук із «Зорі» та мої «Галицькі образки», передруки із «Правди» та «Зорі». Новостями були тільки три книжечки: «Лихий день», одноактівка Григорія Цеглинського, «Prima vera», збірка поезій Юлії Шнайдер і «Юрій Горовенко, хроніка з смутного часу» Олександра Кониського під псевдонімом Красюченка. Поезії Юлії Шнайдер, опубліковані в тій «Бібліотеці», виявили дуже гарний талант; від них справді віяло неначе запахом весни. Натомість повість Красюченка, невважаючи на деякі гарні уступи, в цілості задля фальшивої тенденції робила прикре враження.

Не мале значення обік тих чотирьох періодичних часописів народовецького табору мало також гумористично-сатиричне письмо «Зеркало», якого постання належить завдячити починові Корнила Устияновича, що у двох перших річниках показав себе не тільки не злим гумористом, але також добрим ілюстратором. Се письмо, розпочате 1882 р., перейшло протягом 80-их літ чотири фази розвою. В роках 1882—3 його провадив Корнило Устиянович, що майже сам достарчав до кождого номера ілюстрацій та гумористично-сатиричних заміток. Між співробітниками були В. Масляк, В. Коцовський і я. З важніших віршованих творів першого річника зазначу Коцовського «Клеветникам» і мою сатиру «Воронізація». В другім річнику зазначу вірш Коцовського «Ми такой прості чорні хлопи» та мій вірш на смерть Володимира Навроцького. В половині 1883 р. Устиянович перестав видавати «Зеркало», а від першого липня почало під його ж редакцією виходити «Нове зеркало» в зміненім форматі; по шести числах «Нового зеркала» задля виїзду Устияновича зі Львова редакцію обняв Василь Нагірний, який підписував шість номерів 1883 і дев'ять номерів 1884 р.; решту до кінця то-

го року як відповідальний редактор підписував др. Кость Левицький, а в р. 1885 весь рік відповідав за редакцію Євген Олесницький. Найпильнішими співробітниками «Нового зеркала» були Володимир Масляк та Іларіон Грабович; перший звичайно підписувався Вуйцьо Влодзьо, а другий — Квасний. Протягом 1884 р. я, крім інших віршованих та прозових причинків, провадив у «Новім зеркалі» віршовану гумористично-сатиричну «Сучасну літопись». Пізнавшися ще в 1881 р. в домі Володислава Федоровича в «Вікні» з Корнилом Устияновичем, я сходився з ним не раз також у Львові; зазначу тут для пам'яті, що деякі з його ілюстрацій в «Зеркалі» і «Новім зеркалі» піддані були мною, як прим[іром] ілюстрація до популярного тоді польського оклику «praca organiczna nad ludem»[1]: на середині рисунка стоїть руський селянин, з одного боку один поляк здіймає з нього сорочку, а з другого боку другий накладає йому на голову конфедератку. Моїм концептом був також рисунок із загадковим підписом, немов на відкопаній старинній плиті. Нарисовано залізничний поїзд з написом на локомотиві :«Postupus»; проти локомотиви упираються лобами два бугаї з підписами на черевах: Андраші і Бісмарк, а напереді два руські селяни; під рисунком підпис латинськими буквами: «Nise, mene, nespi, ńit, tota, parato, tu paru», що треба було відчитати: «Ні, Семене, не спинить тота пара тоту пару». В р. 1886 Олесницький перемінив «Нове зеркало» знов на «Зеркало», та видавав його без більшої часті давніших співробітників тільки до вересня. Нарешті третє «Зеркало» з головним співробітництвом Володимира Масляка та невідомих мені досить численних співробітників почав видавати в р. 1889 Володимир Левицький (не Лукич)* Масляк підписувався тут псевдонімом Залуквич, а під псевдонімом Олекса Мотиль писав віршами й прозою священик Олекса Здерковський*, у якім, мабуть, за клопотами священичого стану занидів дуже замітний гумористичний талант.

Осторонь від усіх народовецьких періодичних публікацій 80-их років стоїть «Денниця, письмо літературно-наукове», видаване Іваном Верхратським у Станіславові 1880 р. Невважаючи на те що зміст часопису світиться досить численними підписами ніби різних авторів, весь річник, крім чотирьох віршів Іларіона Грабовича, п'ятьох

[1] «Органічна праця серед народу» *(польськ.)*.— *Ред.*

віршів Данила Млаки* та триактової опери криптоніма Т. Ш. (Ісидора Мидловського) п[ід] з[аголовком] «Нещасна любов», містить самі тільки вірші, оповідання та статті, оригінальні та переклади самого редактора Івана Верхратського, друковані під різними псевдонімами та криптонімами. Всі вірші, між якими стрічаємо також переклад чудової поеми Словацького «В Швейцарії», визначаються браком поетичного чуття й таланту та неприродною, мішаною, а при етимологічнім правописі ще більше незугарною мовою. Такими самими прикметами визначаються також прозові оповідання, оригінальні й перекладані. В науковій часті «Денниці» найцінніші в усякім разі природописні статті автора, а найменше варті його уваги «Про взаємини руського язика і народної літератури», продиктовані в переважній часті особистою злобою та затратою почуття живої народної мови.

Із руських просвітних інституцій народовецького табору найважнішою треба вважати «Просвіту», яка протягом 80-х років стояла незмінно під проводом професора Омеляна Огоновського. У виданнях того товариства вийшла в роках 1879—80 популярна «Історія Русі» Олександра Барвінського в трьох частях і популярна праця Йосифа Барвінського «Паша, душа в господарстві». В р. 1881, окрім календаря, справоздання та на борзі склеєної Володимиром Шухевичем читаночки «для малих і старих» п[ід] з[аголовком] «Веснянка», не вийшло нічого. В р. 1882 знов тільки оба Барвінські рятують гонор «Просвіти». Олександр Барвінський, крім четвертої часті «Історії Русі», дає першу часть популярної переробки англійської книги Самуїла Смайльса* «Self help» п[ід] з[аголовком] «Поміч власна», а Йосиф Барвінський популярну працю «Рогата худоба». Зрештою, крім календаря, видано тільки, і то кирилицею, популярний переповід життя св. Пантелеймона, доконаний головою товариства проф. О. Огоновським, із якого галицький простолюдин міг вичитати, що в випадках хороби ліпше вдатися до шептухи або знахаря, що лічать самими словами, ніж до лікаря.

В р. 1883, крім календаря, «Просвіта» видала знов лиш три книжечки, із яких одну, про життя Веніаміна Франкліна*, написав Олександр Барвінський, сим разом під псевдонімом Подолянин; друга «Про гроші і скарби» (популярне вияснення економічної теорії грошей) написана була мною, а третя «Про живоплоти»— д. Негребецьким.

В р. 1884, крім календаря, вийшли знов лиш три книжечки, а власне п'ята часть «Історії Русі» Олександра Барвінського, популярне оповідання про відкриття Америки, написане о. Кирилом Селецьким, і переклад оповідання Льва Толстого «Чим люди живі?», зладжений В. Чайченком.

В р. 1885 знов оба Барвінські рятують гонор «Просвіти»: Олександр дає «Літопис суспільної роботи і сили русинів австрійських», а Йосип — дві книжечки, а власне «Дрібна птиця господарська» і «Життя святого Євстахія»— добір в усякім разі відповідніший для народного читання, як життя св. Пантелеймона. Надто Роман Заклинський подав книжечку «Про напади татарські» з доданням тексту думи про втечу трьох братів із Азова.

В р. 1886 Олександр Барвінський подав популярну книжечку «Ставропігійське братство Успенське у Львові, його заснування, діяльність і значення церковно-народне», Антін Глодзинський — книжечку «Про хования свиней», Олександр Кониський — «Історію України за часів Петра Великого і Катерини II», Омелян Огоновський — популярну книжечку «Маркіян Шашкевич, його життя і письма», а передруком із українського видання подано популярну книжечку О. Степовика «Оповідання про рослини».

В р. 1887 помістив Іларій Гарасимович* у виданнях «Просвіти» свої два відчити, виголошені на засіданнях філії «Просвіти» в Станіславові п[ід] з[аголовком] «З науки господарства». Треба зазначити, що Гарасимович уперве визначився 1886 р. на вічі в Коломиї своїм рефератом «Яким способом розвинути промисл у нашого народу, аби з нього вийшла якнайбільша користь». Сей реферат повторили всі три львівські руські газети і чернівецька «Буковина». Ще більшу увагу звернула на себе його стаття «Про міські торги та ярмарки», друкована в «Ділі». В 90-х роках Гарасимович зробився одним із визначних членів руської радикальної партії.

В тім самім році вийшла як 98-ма книжка «Просвіти» «Географія Русі, часть перша, Русь Галицька, Буковинська й Угорська, з картою», написана Романом Заклинським. Сей, здається, найстарший із трьох братів Заклинських, виступив на літературне поле ще в половині 70-х років, друкуючи свої праці в «Газеті школьній», в виданнях «Просвіти» і в «Школьній часописі». З тих давніших праць назву тут лише статтю «Русини в Банаті і Добруджі»,

друковану в «Школьній часописі» 1881 р. «Географія» Заклинського вийшла дуже слаба і автор не брався вже писати другу часть.

В тім же році написав для видань «Просвіти» Кирило Кахникевич*, співробітник, а якийсь час також відповідальний редактор «Діла», популярний переповід російської повісті Данила Мордовця «Сагайдачний». Кахникевич пізніше від редакції «Діла» перейшов на урядову службу, ставши редактором газети «Народна часопись»*, що була заснована намісником гр. Бадені і видавалася як додаток до урядової «Gazet'u Lwowsk'oї».

В р. 1888 помістив Олександр Барвінський у виданнях «Просвіти» книжечку «Цісар і король Франц Йосиф І», з приводу ювілею 40-літнього панування австрійського цісаря. В тім же році дав Кирило Кахникевич три книжечки: «Багатства землі: нафта і віск земний» і «Як робити гроші або наука, як можна в короткім часі статися багачем» у двох частях. Др. Кость Левицький дав у тім же році книжечку «Наша свобода або які ми маємо права», популярний виклад австрійських основних і конституційних законів. Книжечкою «Просвіти» передруковано в тім же році мое оповідання «Гава».

В р. 1889 подав знов Кирило Кахникевич книжечку «Сили природи: огнисті гори і землетрясення», др. Кость Левицький дві книжечки: «Наш закон громадський» і «Про каси позичкові», а Антін Дольницький «Про вибори до сейму». О[тець] Кирило Селецький дав популярний переповід життя св. Івана Золотоустого.

Друге важне народовецьке Товариство імені Шевченка протягом 80-их років не могло вилізти з грошових клопотів, які причиняла йому друкарня, і опублікувало своїм накладом лише працю д-ра Омеляна Огоновського «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» в р. 1880, а при кінці 80-их років, перейнявши на свій наклад «Зорю», видавало поміщену в ній «Історію руської літератури» того ж автора окремими томами. Граматична праця проф. Огоновського була в усякім разі найліпшою його науковою працею, подаючи на трохи старій уже тоді Міклошичевій основі багатий і свіжий матеріал для пізнання найрізніших відтінків української мови, а особливо галицько-руських діалектів.

Досить рухливості в 80-их роках розвинуло новозасноване Руське товариство педагогічне, що 1884 р. розпо-

чало своє видавництво популярно-наукових книжечок «Хімією» Роско*, перекладеною Володимиром Шухевичем, а рівночасно з тим видавало серію маленьких книжечок для дітей з образками, як ось «Гостинець для чемних дітей», «Малий звіринець», «Менажерія», «Домові звірята», «Забавки дітей» і т. ін.

Четверте народовецьке товариство з осідком у Львові, Руська бесіда, окрім касина для місцевої інтелігенції, удержувало також вандрівний руський театр і побирало його іменем признану крайовим сеймом для руського театру субвенцію в сумі 4000 ринських річно. В сьому десятилітті руський театр під дирекцією Івана Біберовича та Івана Гриневецького пережив кількалітню добу дуже гарного розвою, яка, на жаль, скінчилася зі смертю Гриневецького, що вмер 1889 р. В руськім театрі під тою дирекцією, крім обох директорів, визначалися як добрі драматичні сили пані Біберовичева*, Стефурак*, Стечинський* і Підвисоцький* Коротко гостив у нім дуже талановитий комік Кирницький, що, «задля кусника хліба» перейшовши до польського театру у Львові, занидів там у оперетках.

Нарешті треба згадати деякі важні публікації, що вийшли з народовецького табору окремими книжками чи то приватним накладом, чи накладом публічних безпартійних інституцій В першій лінії тут треба згадати «Малорусько-німецький словар» Євгена Желехівського, учителя гімназії в Станіславові, що розпочав се многоважне видання сам своїм коштом, числячи на передплату, а докінчив його по його смерті проф. С. Неділський. «Словар» Желехівського як на свій час був дуже добрий і, прийнявши фонетичний правопис, зробився основою пізнішої побіди фонетики в школі й урядах. Се була остатня і найкраща праця чоловіка дуже симпатичного і щирого народолюбця, що розпочав свою літературну діяльність ще 1867 р., помістивши під псевдонімом І. Соколик інтересні «Подорожні помічення Опілянина» в тодішній «Правді»; там же 1868 р. помістив деякі етнографічні записи та статтю «Коротка історія сербів від найдавніших часів до р.1389» та й пізніше не раз озивався в письменстві рецензіями та принагідними короткими статтями.

В справозданні академічної гімназії у Львові за р. 1886, а також окремою книжкою вийшла найважніша праця Юліана Целевича «Історія Скиту Манявського від його

основання аж до приступлення львівської єпархії до унії (1611—1700)»; другої часті, що мала обіймати історію Скиту Манявського аж до його знесення при кінці XVIII віку, автор не вспів написати; з неї подав лише в «Ділі» 1885 р. один уступ «Процес скиту з шляхтичем Семеном Ладновським в роках 1736—39».

Власним накладом у р. 1886 видав Василь Нагірний свій «Порадник для крамниць», який видати було, мабуть, обов'язком «Просвіти». Невідомо чиїм накладом вийшов 1880 р. у Відні другий том «Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom» Юліана Пелеша, а 1885 р. друге видання його «Пастирського богословія». Пелеш був талановитим і досить любленим професором Львівського університету і визначився також у сеймі як талановитий бесідник, але, ставши єпископом зразу в Станіславові, а потім у Перемишлі, не оправдав надій, покладаних на нього народовцями, а почасти й духовенством, і в буквальнім значенні того слова змарнувався під мітрою та вмер у досить молодім віці.

Годі тут поминути ще одну серію руських видань, дуже характеристичну для 80-х років, сплоджену польською асиміляційною політикою, яка, не можучи нарешті остоятися при давнішім оклику «Ruś i Polska to wszystke jedno»[1], думала дійти до своєї мети, анексії русинів до історичної Польщі, признанням прав руського язика, але з тим, щоб усяка «органічна» робота русинів і поляків велася спільно «pod jednym dachem»[2], розуміється в польськім дусі. Сею політикою ще від 70-их років почала руководитися Краківська Академія, друкуючи в своїй антропологічно-етнографічній публікації «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej» руські етнографічні матеріали поруч з польськими і трактуючи також у інших своїх публікаціях не тільки галицьку, але також російську Україну та Білу Русь як частини польської землі. Впливовим і енергічним репрезентантом тої ідеї був гр. Казимір Бадені, що з кінцем 80-х років був іменований намісником Галичини, і одним із головних завдань своєї адміністраційної політики поклав собі per fas et nefas[3] урядовими способами вбити і знівечити сепаратистичного духа русинів. Систематичне

[1] Україна і Польща то все одно *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Під одним дахом *(польськ.)*.— *Ред.*
[3] Правдами і неправдами *(лат.)*.— *Ред.*

переслідування руських народних організацій, особливо сільських читалень, фальшування конскрипцій та виборів, при яких власті, не тільки політичні, але навіть судові, кермовані тайними обіжниками намісництва, не цуралися ніяких надужить та беззаконностей, щоб тільки де і як можна пошкодити русинам, — се були головні об'яви тої політики. Поруч із тим ішли такі буцімто культурні заходи, як господарсько-промислова вистава в Коломиї 1881 р., устроєна з приводу приїзду цісаря до Галичини, на якій зібрані там прегарні вироби домашнього промислу покутських та гуцульських селян представлено як вироби польського люду. Подібний характер мала також вистава у Львові 1885 р., на якій рядом із многочисленними пам'ятками польського панування та польської шляхетської традиції фігурували також численні дорогоцінні предмети руської церковної штуки, між іншим також кальки величезного руського стінного напису в каплиці св. Софії в Кракові, збудованої руськими майстрами для королеви Ядвіги*.

Для сеї самої цілі мало служити також засноване коштом урядових фондів «Народне видавництво» у Львові, що, починаючи роком 1881, видало звиш 50 брошур руською мовою, друкованих то кирилицею, то гражданкою, то латинкою. Завідателем того видавництва був Казимір Оказ, а в числі його співробітників, обік явних перевертнів Тита Будзиновського* та Теофіла Меруновича, стрічаємо, і то як найплодовитішого, Івана Омеляновича Левицького. Він подав у тім видавництві цілий ряд оповідань, основаних на руській історії («Дмитро Детко», «Під Зборовом», «Пораження татар під Мартиновом», «Життя Йосафата Кунцевича», «Король на ловах»), також деякі передруки давніших популярних руських писань, а власне з Вагилевичевого «Rusk'ого Dnewnyk'a» з 1848 р. Більшість своїх писань у тім видавництві він підписував криптонімом Іван з Берліг. Крім нього, стрічаємо тут імена згаданого вже Михайла Кореневича, Володимира Стебельського та Володимира Березовського*, що дав для сього видавництва популярне оповідання про святого Кирила й Мефодія та про життя польського короля Яна Собеського. Між польськими іменами, що заховалися в тім видавництві, згадаю ім'я Олександра Скаєвського*, емігранта з російської Польщі, завзятого анархіста, що для сього видавництва дав «Повістку, яких мало».

Івана Омеляновича Левицького в половині 70-их років я пізнав у Львові як члена і співробітника «Общества Качковского» та Наумовичевої «Науки». Працюючи в 80-их роках для хліба при «Видавництві народнім», він займався давно розпочатою ним працею над уложенням галицько-руської бібліографії, збираючи рівночасно матеріали для біографічного словаря всіх галицьких русинів, що чим-будь визначилися в публічнім житті протягом XIX віку. Тільки в другій половині 80-их років він міг приступити до виконання сього величезного плану. Своє видання бібліографії, розпочате 1886 р. з тихою підмогою Інституту ставропігійського, а з грошовою підмогою управителя ставропігійської книгарні Антона Хойнацького*, він редагував російською мовою (нею писана передмова до першого тому, датована днем 8 (20) грудня 1888 р. і всі уваги автора в тексті), з тим наміром, щоб видання могло узискати доступ до Росії. Сей намір автор осягнув, але пренумеранти в Росії, на яких він числив багато, не дописали не лише числом, але також точністю в присиланні грошей. Видання виходило двоаркушевими випусками, зразу раз на місяць, а далі чимраз рідше, так що другий том, доведений до р. 1886 (перший обіймав роки 1800—1860), міг появитися аж весною 1895 р., мало що не дев'ять літ по початку.

В р. 1887 вийшли аж три альманахи літературно-наукового змісту окремими книжками. В Стрию коштом тамошнього руського касина вийшов літературно-науковий збірник «Ватра», редагований Василем Лукичем, тесте Володимиром Левицьким, що тоді був у Стрию кандидатом нотаріальним. «Ватра» визначалася різнорідністю, добором, а подекуди й свіжістю змісту. Із поетів були тут заступлені Шевченко, на жаль, неавтентичним віршем «До сестри»,* Куліш гарними чотирма віршами, Самійленко майстерною політичною сатирою «Ельдорадо», Руданський — двома історичними поемами «Мазепа» і «Полуботок», яких копії я уділив редактору, а Федькович дав дві пісні політичного змісту п[ід] з[аголовком] «Нова січ» і «Страж на Русі». З поетичної прози найкраще було оповідання Мирного «Лови», якого рукопис я уділив редактору. По одному оповіданні дали Кониський, Нечуй-Левицький, Мордовець, Чайченко, В. Лучаківський і я («Месія»). Мордовець надто дав свою автобіографію, а редактор помістив також мою оцінку писань Мордовця, перекладену

з польського. Конiський дав дві статті: «Зруйнування Батурина» після Костомарова і «Біографічні замітки», в яких подано причинки до біографій Василя Гречулевича, Петра Охоцького-Огієвського, якого вірш «Пані і дві челядки» був також надрукований у «Ватрі», Олександра Ілліча-Шишацького, Петра Кузьменка та Анатоля Свидницького. Той самий автор дав також замітку «Публічні і приватні архіви на Україні». Дуже цінний причинок дав Михайло Драгоманов п[ід] з[аголовком] «Із історії вірша на Україні», в якій, розбираючи український вірш про зруйнування пекла Христом, висловив здогад, що сей вірш мусить бути скороченням драми, догад, який потім справдився віднайденням тої драми. Олександр Барвінський дав «Огляд життя і творів Юрія Федьковича» та «Погляд на життя і твори Тараса Шевченка», Омелян Огоновський — розбір повісті Конiського «Юрій Гороменко», а сам редактор, крім декількох дрібніших «звісток і заміток», простору статтю «Угорська Русь», в якій старанно, хоч не зовсім критично зібрано всі доступні автору відомості про сю частину нашої землі.

Того самого року вийшла у Львові під моїм доглядом дуже оригінальна своїм замислом літературна збірка «Веселка», яку буцім-то зложив Андрій Молодченко. Се було прізвище фіктивне, бо статті тої збірки були укладені студентською українською громадою в Києві і передискутовані докладно з метою дати українській молодіжі якнайпопулярніше і найкраще оброблений образ рідного села з його природою, людьми та їх життям. Прозові статті чергуються тут з народними піснями та найкращими віршами Шевченка й інших новочасних поетів. Як щодо оброблення поодиноких тем, так і щодо укладу цілості ся книжечка може назватися взірцевою і не стратила й досі своєї літературної та педагогічної вартості. На жаль, надії молодої київської громади, що книжка, друкована у Львові, зможе дістати одобрення російської цензури і розійтися по Україні, не справдилися: цензура без ніяких мотивів заборонила привіз сеї книжки в границі Росії.

В тім самім році під моєю редакцією вийшов у Львові «Перший вінок, жіночий альманах», виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. Було се видання компромісове з різних поглядів, як і не можна інакше в хаті, де дві господині. Були дві редакторки: Кобринська для галицької часті, а Олена Пчілка для

української, але de facto[1] не обійшлося без того, що галицька редакторка помістила українські твори (два оповідання Ганни Барвінок «Перемогла» і «Жіноче оповідання») без одобрення і навіть проти волі української редакторки. Компромісом був уже навіть сам титул, бо коли Кобринська стояла за тим, щоб збірка називалася просто «Жіночий альманах», то Олена Пчілка переперла-таки, що перед тим загальним титулом поміщено сентиментальний надтитул «Перший вінок». Альманах складався з праць самих жінок українок і галичанок. З українок, окрім редакторки Олени Пчілки, яка, крім двох віршів, дала досить просторе і свіже щодо своєї теми оповідання «Товаришки» (дівчина українка їде за границю слухати медицини і по повороті стає лікаркою в селі) та її дочки, Лесі Українки, що, крім трьох ліричних віршів, дала поемку «Русалка», виступають тут згадана вже Ганна Барвінок з двома оповіданнями, Дніпрова Чайка з шістьма гарними віршами і Людмила Старицька з одним віршем. З галичанок найвидніше місце займає редакторка Наталія Кобринська, яка, крім переднього слова, дала два оповідання: «Пані Шумінська» і «Пан суддя», обоє при всій простоті композиції глибоко ідейні і добре оброблені, і чотири статті, а власне: «Про рух жіночий в новіших часах», «Руське жіноцтво в Галичині в наших часах», «Замужня жінка середньої верстви», інтересна студія з поля соціальних питань, і нарешті «Про первісну ціль товариства руських жінок у Станіславові». До галичанок зачисляю також свою жінку*, хоч українку родом, яка дала тут одиноку свою статтю «Карпатські бойки і їх родинне життя», основану почасти на своїх власних спостереженнях, а почасти на усних і писаних матеріалах, достарчених о. Іваном Кузьовим. Уперве з підписом Уляна Кравченко виступає тут згадана вже галицько-руська поетка Юлія Шнайдер з кількома віршами, що ввійшли пізніше в її другу збірку, видану мною п[ід] з[аголовком] «На новий шлях». Друга галицько-руська поетка, що виступала рівночасно з Уляною Кравченко, Климентія Попович*, пізніше замужня Боярська, дала до сього «Альманаху» одиноку і найліпшу свою поему «Звичайна історія» та один ліричний вірш. Уперве виступила тут з одним віршиком і з оповіданням «Кіндрат» Олеся Бажанська, пізніше заміжня Озаркевичева*. По одному

[1] Фактично *(лат.)*.— *Ред.*

оповіданні дали Ольга Левицька і Сидора Навроцька; сеї остатньої, сестри Володимира Навроцького, замужньої Палієвої, оповідання п[ід] з[аголовком] «Попався в сіть», взяте з попівського життя, виявляло дуже гарний белетристичний талант, та, на жаль, замужнє життя якось не дало йому розвитися. Те саме треба сказати про Михайлину Рошкевичівну, що дала тут два оповідання з народного життя «Таку вже бог долю судив» і «Теща», та пізніше, вийшовши заміж за о. Іванця, за домашніми клопотами покинула перо. Одно оповідання з міського життя і студійку «Родинна неволя жінок в піснях і обрядах весільних» дала панна Окуневська* під псевдонімом Єрина, а один вірш «Восени» Олена Грицай, яка, крім сього, помістила декілька віршів у річниках «Зорі». Інтересні причинки з життя жінок дали дві сестри Павликівни, а власне Анна Павлик «Зарібниця, образок з жіночого життя», а її сестра Катерина Довбенчукова дуже інтересні записки «Дівка й княгиня, народні обичаї з Косівщини». Як бачимо, зміст альманаху був досить різнорідний і свіжий. Жаль, що через незгоду редакторок дальше видання не могло продовжатися в тім самім напрямі, а видані пізніше самою Кобринською дві книжки альманаху «Наша доля»* і щодо змісту, і щодо видавничої форми при незвичайно лихій коректі не станули на тій самій висоті.

Компромісовим видавництвом, хоч у зовсім іншім роді, була поновлена восени 1888 р. «Правда, місячник політики, науки і письменства». Ініціатором сього видання був Олександр Кониський, що задля сього на довший побут приїхав був до Львова. У нього зав'язалися були вже перед тим тісні приятельські зносини з Олександром Барвінським, який також за ініціативою та підмогою Кониського і в порозумінні з Антоновичем ще 1886 р. в Тернополі розпочав видавати «Руську історичну бібліотеку»*, зложену з самих перекладів історичних праць, друкованих російською або польською мовою, що мали зложитися на повний образ історії українського народу[1]. В р. 1888 Барвінський із

[1] Ся бібліотека, в якій друкувалися переклади, роблені майже самими українцями, по плану, уложеному також українцями, тратила багато своєї наукової вартості через те, що переклади роблені були досить свобідно і з пропуском цитат, де вони були в оригіналах. Барвінського заслуги в тім виданні було хіба стільки, що коректа. З кінцем 90-х років, по укінченні Костомарова «Руїни», дальше видання обняло Наукове товариство ім. Шевченка.

Тернополя перейшов до Львова, і тут задумане було періодичне видання, в якому могли би працювати спільно українці, приєднані Кониським, з галичанами, яким не вистарчала дотеперішня галицька преса. Коніський задумав притягти до сеї праці також Драгоманова, який на його просьбу згодився написати програмову статтю з умовою, щоб та стаття була надрукована під його іменем і щоб редакція вразі незгоди на деякі її точки виразно зазначила, чого буде держатися, а чого ні. Редакція, одначе, відразу поступила нелояльно, надрукувавши статтю Драгоманова як буцімто редакційну програму, і рівночасно відразу, майже від перших випусків, а дедалі чимраз виразніше почала тягти зовсім погану лінію особистих нападів, калюмній та явних або маскованих доносів. Бувши тоді вже постійним співробітником «Kurjer'a Lwowsk'ого», я зразу обіцяв своє співробітництво в тій «Правді» і помістив у ній деякі свої праці («Молодий вік Осипа Федьковича», де я пробував визискати його повісті для відтворення атмосфери його молодості, один політичний і один науковий огляд, усе те в трьох перших випусках 1888 р.), а далі відвернувся від неї. Те саме вчинив з кінцем 1888 р. Євген Олесницький, якого Коніський приєднав був на відповідального редактора і який спекався тої редакції, скоро переконався, що «Правда» стоїть на таємній польській субвенції. Від р. 1889 під фірмою Івана Стронського*, а під дійсним проводом Олександра Барвінського й Кониського «Правда» почала провадити ту на всі боки фальшиву та нещиру політику, що в р. 1890 вицвіла буйним пустоцвітом т[ак] зв[аної] нової ери, а пізніше, коли пустоцвіт зів'яв, тяглася далі лихим реп'яхом «нового курсу» політики Олександра Барвінського.

Протягом 80-их літ зайшла, як уже було згадано, значна зміна в партійнім житті на Буковині. Під впливом головно проф. Степана Смаль-Стоцького, що по смерті Ігнатія Онишкевича зайняв на Чернівецькім університеті кафедру руської мови та літератури і майже відразу далеко більше, ніж наукою, для якої мале число слухачів, до того слабо підготованих у рущині, давало мало принуки, зайнявся товариським життям та громадськими справами місцевої Русі і швидко довів до того, що місцеве руське товариство «Руська бесіда» зробилося з москвофільського огнища народним. Від р. 1885 починає в Чернівцях виходити часопис «Буковина» і то відразу під редакцією

Юрія Федьковича, який містить у ній також деякі нові свої твори. Під впливом Стоцького з москвофіла стає народовцем Омелян Попович, який також 1885 р. накладом «Руської бесіди» почав видавати малими місячними книжечками «Бібліотеку для молодіжі». Федькович був редактором «Буковини» до кінця 1887 р. Від 13 числа 1888 р. «Буковина» почала виходити фонетикою, а від числа 22, т. є. перед кінцем року з тимчасової редакції Павла Кирчева перейшла під редакцію буковинця Сильвестра Дашкевича*. Додатком до «Буковини» 1888 р. вийшли під редакцією проф. Стоцького два випуски літературно-наукової збірки «Зерна»*, де, між іншим, поміщені були дві поезії Самійленка, по одній Конисього й Чайченка і мій переклад чотирьох болгарських народних пісень із групи т[ак] зв[аних] гайдуцьких пісень, перекладених із збірки Любена Каравелова*. Тут вийшло також одно, мабуть перше, оповідання Євгенії Ярошинської п[ід] з[аголовком] «Борба і побіда» та одно оповідання Павла Кирчева.

На закінчення згадаю ще про одну інтересну публікацію, що була випливом народного руху, який наслідком оплаканої «галицької нужди» розпочався ще в 70-их роках. Маю на думці еміграційний рух галицьких русинів, зразу найбільше лемків, до Північної Америки, куди вони тягли не як інші емігранти на оселення, але тимчасово для заробітків, головно в копальнях камінного вугля в північних Сполучених Державах. Коло половини 80-х років тих русинів набралося там майже 100 000; деякі з них, перті самою природою того руху, поосідали на місці, зайнялися торгівлею і різними промислами і подороблялися більш або менше значних маєтків. У них почулася потреба духового проводу, якого не давала їм жодна американська церква, і в половині 80-их років туди виїхав руський священик Іван Волянський із Острівчика, тернопільського повіту, який незабаром потім, літом 1886 р., розпочав видавати у власній друкарні в Шенандоа першу американсько-руську газету «Америка», що продержалася повні два роки під редакцією о. Волянського, а по його від'їзді до Європи по деяких редакційних змінах перейшла разом із друкарнею на власність руської компанії, що вдержувала церков у Шенандоа. «Америка» була скромним, але дуже інтересним початком руско-американської преси, що в дальшім десятилітті розрослася дуже значно разом зі зростом руської еміграції до Америки, а в початку

нового століття могла вже числити на десятки й сотки тисяч читачів.

Крім сих партій, що заразом були головними течіями галицько-руської публіцистики та письменства в 80-их роках, існувала ще одна, що досить різко зазначилася була в другій половині 70-их років соціалістичними процесами та нецензурними виданнями, а в початку 80-их років заявила себе тільки двома неповними річниками часопису «Світ» та деякими окремими виданнями і публікаціями по газетах своїх і чужих, за які вже в початку 80-их літ одержала прозвище «землетрясці-радикали». Хоча в 80-их роках вона не виступала ще як організована сила, то все-таки була вона силою, що не давала спати консервативним верствам не тільки русинів, але також і поляків, а з кінцем 80-их років могла розпочати сильнішу агітаційну та організаційну роботу, якої здобутком було утворення руської радикальної партії, з одного боку, а польського «Stronnictwa ludowego» та польської соціал-демократичної партії, з другого боку. Люди, що в 90-их роках відіграли визначну роль в тих трьох опозиційних і радикальних організаціях, протягом 80-их років знайомилися ступнево одні з одними, входили з собою в різнорідні зносини і виробляли свої погляди в різнорідних товариствах, сходинах, розмовах та кореспонденціях. Не місце тут розводитися про се ширше; досить буде зазначити тільки ті літературні появи, що були покажчиками тої нової у нас течії.

Ще при кінці 1879 р. гурток гімназіальних учеників та університетських студентів-русинів у Львові за моїм почином обговорював план видання літературно-наукового журналика «Нова основа», який би, не віддаляючися від напряму, зазначеного збіркою «Молот» та женевськими виданнями Драгоманова, пробував тягнути ту саму лінію так обережно, щоб не стягати на себе поліційних та судових переслідувань. В тім дусі видана була відозва «До читаючої громади», але до видання журналу не дійшло. Аж з початком 1881 р. ми оба з Іваном Белеєм здобулися на видавання місячника «Світ», у якім рядом з галичанами забирали голос також українці, що швидко окликалися на наші листи. Видання не ставило остро радикальної програми, але все-таки у многих статтях та віршах віяв радикальний дух. Особливо треба се сказати про мої статті «Мислі о еволюції в історії людськості», «Причинки до оці-

нення поезій Тараса Шевченка: а) Гайдамаки, б) Темне царство», «Промислові робітники в східній Галичині і їх плата», «Католицький панславізм», «Чи вертати нам назад до народу?». В тім самім дусі написана була стаття Остапа Терлецького «Робітницька плата і робітницький рух в Австрії в остатніх часах» та стаття криптоніма -р- (Пшевуського) «День 13 (1) марта в Петербурзі» (про вбивство царя Олександра II). В дусі Дарвінового еволюціонізму написана була стаття Володимира Олеськова «Як розвивалися погляди людські на звірів» і В. Коцовського некролог Чарльза Дарвіна*. В дусі політичного радикалізму написав тут Олександр Кониський «Листи про Ірландію». Дуже цінним причинком була біографія Миколи Костомарова, написана М. Драгомановим, якого статті п[ід] з[аголовком] «Війна з пам'яттю про Шевченка» і «П'янство, штука і свобода», друковані по-російськи в «Вольном слове», в Женеві, були тут подані в моїм перекладі на нашу мову. Радикальним духом навіяна була також белетристика, головно моя недокінчена повість «Борислав сміється», сатиричні нариси Белея та О. Конського «І ми люди». Болячку мілітаризму пробував я освітити на основі спеціальних німецьких публікацій у статті «Війна і військо в наших часах», а деякі болючі питання порушувано в моїх «Знадобах до вивчення мови й етнографії українського народу». Цінними вкладами в історію нашої літератури були автобіографії Івана Нечуя-Левицького, Миколи Лисенка та Олександра Конського; не без вартості були також подавані Кониським «Відчити з історії українсько-руського письменства XIX в.», в яких, окрім літературних характеристик письменників, подавано також їх недруковані твори (власне, чотири поезії Артемовського-Гулака, одну Костомарова і одну Куліша). Також оповідання Конського, особливо «Антін Калина», визначалися добрим літературним обробленням.

В «Світі» уперве виступив на літературне поле Борис Грінченко під псевдонімом Іван Перекотиполе і Євген Борисів зі статтею «Чумацька пісня». Зазначу ще поміщені тут біографії Достоєвського, написану Федором Вовком, і Міклошича, написану Ігнатієм Онишкевичем. Досить пильним співробітником був Володимир Коцовський, що дав кілька рецензій, в тім числі досить простору на видання Драгоманова «Нові українські пісні про громадські справи». Чеський письменник Прімус Соботка*, редактор чеського

ілюстрованого письма «Svetozor», написав на просьбу Белея біографію чеського поета Яна Неруди*, а Людвік Інлендер*, урядник при дирекції залізниці у Львові, написав дуже гарний розбір першого тому поезій Марії Конопницької п. з. «Початки людового реалізму в польській літературі». Коніський подав для другого річника 6 недрукованих листів Шевченка та свою автобіографію, а Цезар Білиловський, крім двох віршів, характеристику російського маляра Верещагіна* з приводу віденської вистави серії його образів із російсько-турецької війни.

Я був головним робітником у обох річниках «Світу» і друкував у ньому протягом усіх чисел обох річників просторе оповідання «Борислав сміється», яке одначе не було тоді докінчене. Се була проба представити саморібний робітницький страйк бориславських ріпників, що закінчився великою пожежею Борислава восени 1873 р. З поезій, крім власних (серії «Веснянки» та «Галицькі образки»), я надрукував переклад поеми Некрасова «Княгиня Трубецька» і балади Гете «Бог і баядера». В науковім відділі я подав, крім деяких рецензій, простору статтю «Мисли о еволюції в історії людськості», другу статтю «Війни і військо в наших часах» та два просторі «Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка», а власне про «Гайдамаків» з приводу критичного розбору сеї поеми проф. Ом. Огоновського і «Темне царство», уваги над поемами «Сон» і «Кавказ». П[ід] з[аголовком] «Знадоби до вивчення мови й етнографії українського народу» я подав чотири монографійки: «Дещо про шляхту ходачкову», «Дещо про Борислав», «Дещо про картоплю», «Суд громадський в селі Добрівлянах»; до сеї групи причинків можна зачислити також розвідочку «Лісові шкоди і кари в Нагуєвичах» та «Дітські слова в українській мові», словничок, списаний переважно також у Нагуєвичах. На основі довірочно одержаних публікацій промислової палати я написав статистичну студію «Промислові робітники в східній Галичині в р. 1870», де цифрово показано було зріст капіталізму і нерозлучного з ним визиску робітників у східній Галичині. На подібну тему, але з ширшим обсягом написав Остап Терлецький статтю «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах». Невважаючи на те, що зміст «Світу» як на ті часи був свіжий, різнорідний і зачіпав різні важні питання народного життя, на які до того часу не звертано уваги, а при тім був редагований настільки обережно,

що ані одно число не було конфісковане, він не достояв навіть повного другого року, головно з вини редактора Івана Белея, що, віддавши свої сили співробітництву в «Ділі», не міг як слід вести ані редакції, ані адміністрації «Світу».

В р. 1882 вийшов мій переклад першої часті Гетевого «Фауста» заходом редакції «Світу» і з грошовою підмогою Драгоманова. Переклад, розуміється, далеко не відповідає теперішнім моїм вимогам, але все-таки в ньому я поборов немалі язикові та речові трудності, яких не побороли деколи перекладачі багатших літератур.

Для мене особисто 80-ті роки були великою, як на галицько-руські відносини, школою життя. Ще з кінця 70-их років я познайомився з деякими польськими письменниками, в тім числі з Болеславом Лімановським і його жінкою, з книгарями Бартошевичем* і Бернацьким, відомим у польськім письменстві сатириком і перекладачем Беранже та Віктора Гюго, що писав під псевдонімом M. Rodoć. Слухаючи далі курсів університету, я здобув собі прихильність доцента Охоровича, якого виклади психології та антропології відкривали для мене нові царини людського знання. В домі Лімановського я познайомився з зецером Данилюком*, русином, що видавав робітничу газету «Praca», якої я зробився пильним співробітником. З університетської залі викладової познайомився я з д. Вімутом і знаходив приємне товариство в його помешканні в розмовах з ним і його молодою жінкою. З університету я познайомився також з двома станіславівськими учениками Дзвонковським і Феліксом Дашинським*, якого брата Жеготу (Ignacy), пізнішого проводиря галицько-польської соціал-демократичної партії, я ще 1881 р. пізнав у Дрогобичі як ученика гімназіального. Дзвонковський ввів мене в дім Броніслава Дескура, де під проводом старого і дуже симпатичного господаря відбувалися оживлені розмови молодіжі, що шукала нових доріг для суспільно-політичної праці.

Коло половини 80-их років зав'язалася у Львові з-посеред польської та жидівської молодої інтелігенції «Czytelnia naukowa», до якої пристав і я і в якій протягом кількох літ був навіть головою. Се було дуже оживлене і рухливе огнище духового життя, в якім дискутовано різні біжучі справи політики та соціальні питання і з якого повиходили головні проводирі пізнішої соціал-демократичної партії Гнат Дашинський, Діаманд*, Френкель і інші.

Постійними гістьми біли тут освічені жінки Феліція Прухнікова*, сестри Перльмутер, пані Чайковська, жінка залізничого урядника та пані Гольдфарбова, розвідка, з заграничною освітою. Гостював тут також перед своїм виїздом за границю Альфред Носсіг, брат Феліції Прухнікової, талановитий письменник, що розпочав свою літературну кар'єру драмами: «Tragedya myśli» (герой її Джордано Бруно) та «Bar-Kochba» та просторою повістю «Jan Prorok», у якій досить виразними контурами змалював себе самого в осередку львівського інтелігентного кружка, до якого входили деякі члени «Czytelni naukow'oї» а також Вислоух і його жінка*. Виїхавши з Галичини, Носсіг оселився в Берліні і опублікував там декілька просторих праць з обсягу соціальної науки німецькою мовою.

В р. 1885 я перший раз поїхав до Києва і познайомився там особисто з многими членами старшої і молодшої громади. Була думка видавати за підмогою громади у Львові літературно-наукове письмо, що мало називатися «Прапор». На се письмо стара громада дала на мої руки 200 рублів, а 100 прислала пізніше; та що на співробітництво українців годі було числити, видання не почалося, а часть присланих грошей я повернув на видання праці Михайла Павлика «Про русько-українські народні читальні».

В р. 1886 весною я був другий раз у Києві, де й оженився. Знов у громаді була розмова про видавання періодичного письма в Галичині, що мало називатися «Поступ», і знов, окрім просторої програми, уложеної тісним кружком молодіжі в моїй стилізації, не вийшло нічого. Замість сього я почасти за київські гроші, а почасти за власні видавав «Наукову бібліотеку» 1887—8 р., в якій, окрім згаданих уже «Читалень» Павлика, вийшов як перша книжка «Нарис історії філософії» Фріца Шульце* в моїм перекладі, часть перша.

Як проба періодичного видання, держаного в радикальнім дусі, яке одначе не вийшло поза перше число, появився в липні 1888 р. «Товариш»*, фактично під моєю редакцією, але як орган кружка університетської молодіжі радикального напряму. В тім письмі подав М. Драгоманов просторий розбір праці О. Стодольського (псевдонім О. Кониського) п[ід] з[аголовком] «Етнографія слов'янщини», а Михайло Павлик простору працю «Русини в Америці». Уперве виступає тут на літературне поле Вячеслав Будзиновський з обговоренням німецької книжки про від-

посиши російських рільних робітників, уложеної на підставі російської праці Каблукова*. З руськими статтями виступили тут два поляки, тоді студенти Львівського університету, а власне В. Арцишевський* з обговоренням книжки Щепановського* «Nędza Galicyi» і З. Северин* з рефератом «Давніші форми сім' ї на підставі Льюїса Моргана»*. Я подав для сеї збірки оповідання «Домашній промисл» і фейлетон «Наша — публіка», переклади двох епіграм Гавлічка* та одної жидівської жаргонової поезії*, а нарешті лист Федьковича до Данила Танячкевича, важний причинок до біографії й характеристики поета, характерний головно тим, що автор подав неправдиві дати про своє походження.

В р. 1889 замість «Наукової бібліотеки» я почав своїм накладом видавати «Літературно-наукову бібліотеку»*, якої до 1892 р. вийшло 15 томиків. В тій бібліотеці вийшла насамперед моя розвідка про «Перебендю» Шевченка, моя поема «Смерть Каїна» і моя простора розвідка «Іван Вишенський», що була моєю габілітаційною дисертацією. В р. 1889 розпочали в тій бібліотеці друкуватися «Австроруські спомини» Драгоманова, яких вийшло чотири часті. Тут же були передруковані з «Народу» його «Чудацькі думки». Збірними працями Драгоманова й моїми були книжечки «Листочки до вінка на могилу Шевченка» та «З історії публічного виховання в сучасній Європі». Одну книжечку зайняла збірка віршів Уляни Кравченко «На новий шлях», одну — переклад Флоберової «Легенди про Юліана Милосердного»*, доконаний В. Щуратом, одну «Основи критики біблійної» Моріса Верна в моїм перекладі з французького, а одну передрук реферата д. Е. С. (Тучапського)* «Шевченкові ідеали і українська дійсність», друкованого первісно в «Народі» 1892 р.

Друга половина 80-их років була для мене остільки важною зворотною точкою, що, стративши постійний заробіток у руських періодичних виданнях, я був змушений шукати його у поляків. Крім кореспонденцій та принагідних праць для варшавських тижневиків «Prawda», «Głos», «Przegląd tygodniowy», дневника «Kurjer Warszawski»*, місячників «Miesięczny dodatek do Przeglądu tygodniowego»* і «Ateneum» та петербурзького тижневика «Kraj», я від липня 1887 ввійшов у склад редакції львівського щоденника «Kurjer Lwowski». Сей щоденник був кілька літ перед тим заснований Людвіком Масловським, що з перекла-

дача творів Дарвіна зробився в Галичині пропагатором шляхетських і католицьких ідей і в тім дусі зразу видавав свою газету. В р. 1886 в редакції зайшла якась криза: Масловський був змушений продати свою газету, замість котрої субвенція віденського Länderbank'у уможливила йому заснувати нову, виразно реакційну газету «Przegląd», що в перших своїх річниках осмілювався не раз плювати на такі речі, які польські патріоти уважали своїми національними святощами. Редакцію «Kurjer'a Lwowsk'ого» по виході Масловського обняла спілка, в якої склад входили Едвард Лілієн, молодий адвокат, син львівського банкіра, Болеслав Вислоух, емігрант із російської Литви, і Генрик Ревакович*, випробуваний журналіст і чоловік щиро демократичних переконань. Головною духовною силою в тій спілці був Вислоух, що, пару літ перед тим оселившися у Львові, розпочав був 1886 р. видавати місячне письмо «Przegląd społeczny»*. Мені довелося познайомитися з Вислоухом і його жінкою швидко по їх приїзді до Львова, і я був також співробітником «Przegląd'у społecznego» протягом його не сповна трилітнього існування. Моє прийняття в склад редакції «Kurjer'a Lwowsk'ого» а завдячую одначе не Вислоухові, а Адольфу Інлендерові, брату згаданого вже вельми симпатичного бібліофіла, а з фаху скромного залізничного урядника Людвіка Інлендера. В противенстві до свого брата, чоловіка спокійного і вдумливого, Адольф був палкий і непосидющий. Оженившися з дочкою львівського аптекаря Рукера, він одержав у посагу фонди на отворення власної аптеки, але, швидко збанкротувавши на ній, кинувся на поле журналістики. Попрацювавши якийсь час у редакції «Kurjer'a Lwowsk'ого», він виробив собі місце кореспондента «Dziennik'a Polsk'ого», смертельного ворога «Kurjer'a Lwowsk'ого», для достарчування кореспонденцій і телеграм із Відня. Вибираючися до Відня, він предложив мені зайняти його місце при редакції «Kurjer'a». Я зрештою був уже перед тим знайомий не тільки з членом спілки Вислоухом, але також із обома головними співробітниками, Болеславом Червенським* і Болеславом Спаустою, які радо привітали моє вступлення до редакції. Так само радо прийняв мене головний редактор Ревакович, у якім я пізнав чоловіка наскрізь чесного і щирого, правдомовного і дуже добре обізнаного з дневникарським ремеслом, і мав у ньому за весь час моєї десятилітньої газетярської служби дуже

доброго шефа і приятеля. Оба головні співробітники, Червенський і Спауста, померли досить швидко по моїм приступленню. Перший із них дав себе пізнати в польськім письменстві томиком віршів, окремо виданою поемкою «Uczeny», декількома новелами та оповіданнями, але найпопулярнішим зробила його пісня «Czerwony sztandar», уложена на взір французького робітницького гімну «Drapeau rouge», якого текст і мелодію привіз із Парижа Едвард Пшевуський, бувший студент Київського університету, талановитий польський кореспондент і популяризатор, що одначе вмер у молодім віці.

В «Kurjer'і Lwowsk'ім» я не жалував своєї праці ні для якого відділу, та головно займався біжучими економічними та соціальними справами краєвими, а також справою організації польських демократичних елементів у партію, що могла б іти рука в руку з демократичною організацією русинів. Пізніше не жалував я труду, також помагаючи при організації польської селянської партії «Stronnictwa ludowego», якої організатором був Вислоух, а головним робітником з часом зробився співробітник «Kurjer'a» Ян Стапінський. Крім публіцистичних праць, я друкував у фейлетонах «Kurjer'a» деякі свої оповідання: «Маніпулянтка», «Яць Зелепуга», «Панталаха» й інші, писані польською мовою, а також літературні студії та критики.

В р. 1887 я видав свою збірку віршів «З вершин і низин» у маленькім форматі; головною частиною тої книжечки була поема «Панські жарти». З польських праць, друкованих мною в різних польських періодичних виданнях, зазначу тут: «Wrażliwośc na barwy, jej rozwój i znaczenie w organicznej przyrodzie», реферат із німецької праці американського вченого Грант Аллена, друкований у першім півроці в «Dodatku miesięcznego do czasopisma «Przegląd tygodniowy» у Варшаві 1881 р. В самім тижневику «Przegląd tygodniowy» я помістив 1884 р. статтю «Szczątki pierwotnego światopoglądu w ruskich i polskich zagadkach ludowych»; у Петербурзькім «Kraj'у» 1885 р. «Adam Mickiewicz w rusińskiej literaturze», а в р. 1887 «Roman Czartoryski i Kalinka, ze wspomnień osobistych». В варшавськім тижневику «Glos» в р. 1887 були поміщені мої статті «Gmina Debrowlany» і «Gmina i zadruga wśród rusińskiego ludu na Bukowinie», а 1888 р. «Szkice z dziejów literatury rusińskiej w Galicyi». В львівськім місячнику «Przegląd społeczny», видаваним Болеславом Вислоухом, надрукова-

ний був 1886 р. переклад мого оповідання «На дні» та студійка «Odrębność Galicyi», в р. 1887 оповідання «Dżuma», реферат із студії проф. Бенедикта у Відні п[ід] з[аголовком] «Туру moralne», і статистична студія «Galicyjska własność ziemska». В львівськім тижневику «Ruch»*, в р. 1887 були поміщені мої казки «W pogoni za biedą», «Jak Rusin tłukł się po tamtym świecie», та студійка «Jak powstają pieśni ludowe» і розбір повісті Болеслава Пруса* «Placówka».

В р. 1888 я приступив до заснованого недавно перед тим у Львові «Towarzystwa historycznego», в якого поважнім органі «Kwartalnik historyczny» я надрукував досить довгий ряд рецензій та кілька наукових статей[1]. В р. 1889 одно моє оповідання, а властиво перший розділ моєї недрукованої повісті «Lelum i Polelum», було друковане в варшавськім «Ateneum» п[ід] з[аголовком] «Jeden dzień z życia uliczników lwowskich».

В редакції «Kurjer'a Lwowsk'ого» я познайомився досить близько з визначним польським поетом Яном Каспровичем*, так само, як я, сином люду, родом із Познанщини, та на його поезію я не мав ніякого впливу, так само, як і він на мою. Оба ми діаметрально різнилися і вдачами, і розумінням письменської штуки.

Протягом 80-их літ мені довелося познайомитися трохи ближче ще з двома поляками, що лишили по собі літературні пам'ятки, писані нашою мовою. Один із них був Михайло Котурницький*, російський емігрант, що в р. 1887 стався причиною нашого процесу і був засуджений, крім тримісячної кари в'язниці, на видалення з Австрії, але протягом 80-их літ кілька разів, тайно і явно, приїздив до Галичини, а літом 1886 р. після побуту в Одесі і гарячих розмов з тамошніми українцями приїхав до Львова гарячим українофілом і видав тут під криптонімом Michałko збірку українських віршів п[ід] з[аголовком] «Ukrainki». Під псевдонімом М. Борковського він видав у варшавськім «Glos'і» дуже інтересну статтю про Адамполь, польську колонію в Малій Азії недалеко константинопольського передмістя Галати, колонію прозвану Адамполем на пам'ять Адама Міцкевича, що вмер у Галаті, а в краківській газеті «Nowa

[1] Досить повний реєстер моїх писань у роках 1874 по 1898 знайде читач у книжечці М. Павлика «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності». Львів, 1898.

Reforma» статтю «Mickiewicz i Puszkin pod pomnikiem Piotra Wielkiego».

Належачи до редакції «Kurjer'a Lwowsk'ого», я познайомився також із Осташевським*, що якийсь час був властителем друкарні, в якій друкувалася та газета. Він був сином Спиридона Остої-Осташевського, що, хоч галичанин родом, закупив був, мабуть, ще за часів панщини село на Україні в Житомирськім повіті і зазначив своє ім'я в українськім письменстві двома книжками, друкованими латинськими буквами. В р. 1850 вийшла в Вільні його книжка «Piwkopy kazok», а в р. 1869 у Києві гражданкою «Півсотні казок для веселих людей». Обі сі книжки були мені досі недоступні. Накладом родини з друкарні молодого Осташевського (вона називалася «Drukarnia polska») вийшла під моєю редакцією також латинськими буквами книжка віршів того ж автора «Sto bajok, a w nych znajdete bilsze jak sto prawd», а як друга часть польською мовою «Sto bajek jako dalszy ciąg «Moich dobrych chęci» dla ludu wiejskiego napisal Teofil Ostoja-Ostaszewski». Ані польські, ані руські байки при всій їх учтивій тенденції не визначаються особливим поетичним талантом.

Михайло Павлик протягом 80-их років по повороті з Женеви і по відсидженні шестимісячної в'язниці жив у Львові переважно газетярським заробітком, почасти за моєю грошовою підмогою. Для редакції «Діла» він переклав, між іншим, «Князя Серебряного» Олексія К. Толстого, один неповний рік працював при редакції «Батьківщини», один неповний рік був кореспондентом варшавської «Prawdy», і написав також для варшавського «Głos'y» дві просторі статті п[ід] з[аголовком] «Spółczesne opryszkowstwo w Galicyi» про надужиття уряду в Косівщині, а особливо в Жаб'ю, і «Chłopi na obczyźnie» про еміграцію галицьких селян до Америки. Знайшовши 1887 р.* заробіток при порядкуванні бібліотеки Крашевського в Кракові, він видав 1888 р. просторий «Katalog księgozbioru, rękopisów, dyplomów, rycin, map, atlasów, fotografij, jakotoż osobistych dyplomów, adresów i t. p. pozostałych po śp. Józefie Ignacym Kraszowskim staraniem Franciszka Kraszewskiego uporządkował i spisał Michał Pawlik». Для нашого письменства робота Павлика над упорядкуванням бібліотеки Крашевського мала ту користь, що він скопіював там докладно текст двох руських інтермедій Гаватовича, опублікованих і оброблених Драгомановим, уділив мені копію листів Шевченка до Бро-

ніслава Залеського*, з якої я міг подати цілий ряд поправок і доповнень до тексту тих листів, з недокладної копії Крашевського опублікованих Драгомановим у «Киевской старине»; сі поправки були поміщені в томику «Літературно-наукової бібліотеки» «Листочки до вінка на могилу Шевченка». Там же скопіював Павлик листи Куліша до Крашевського з часу Кулішевого побуту у Львові 1880—82, які пізніше опублікував у «Народі».

Літом 1889 р. нас постигло нещастя. Наслідком якогось фальшивого доносу, а властиво тільки для кинення страху між народ перед близькими виборами, уряд зробив нагінку на вільнодумні елементи східної Галичини. Арештовано зразу Вислоуха і ще деяких польських емігрантів, а потім арештовано також мене і Павлика та компанію київської університетської молодіжі, що прибула на літні ферії погостити в Галичині. Арештовано в тім числі росіян, генеральських дітей Сергія Дегена та його дві сестри*, Богдана Кістяковського*, студента Маршинського* і ще декого з львівської молодіжі. Нас продержано три місяці в слідчім арешті, та, невважаючи на численні ревізії та судові допити, роблені по цілім краю, не знайдено нічого хоч би для формулювання якого-будь оскарження, і випущено нас на волю, при чім одначе росіянам заборонено дальший побут в Австрії. Се надужиття уряду не осягнуло своєї цілі, бо сеймові вибори восени 1889 р. випали світло для русинів, особливо народовців, а рівночасно з тим радикальні елементи почали організуватися і з початком р. 1890 виступили з виданням двотижневика «Народ», що в тім першім році свого існування дав взірець найкращого часопису, доступного й цікавого рівно для освічених селян, як і для інтелігенції, і при тім так багатого і різнорідного змістом, як ні одно подібне видання в Галичині. В «Народі» виступили уперве на літературне поле, крім старших робітників радикального напрямку, молоді, талановиті та енергічні письменники, що з часом поробилися правдивими двигачами галицько-руської культурності, такі, як С. Данилович*, І. Гарасимович, В. Охримович, Євген Левицький*. Обік них стають як кореспонденти та автори самостійних статей або визначні народні бесідники, освічені селяни: Павло Думка*, Іван Сандуляк*, Андрій Марцінюк, Іван Бородайкевич; як бесідники визначаються навіть неграмотні селяни Запаринюк*, Антін Грицуняк* та Петро Новаковський. Радикальна агітація в ім'я поступової про-

грами, в якої основі лежить здобуття права загального голосування, став від р. 1890 загальним окликом селянства. З поняттям радикалізму відразу, як би елементарною силою, в'яжеться живе почуття людської гідності та горожанської свободи,сміліcть і солідарність в обороні конституційних прав, тверезість і людяність у товариськім поводженні.

На жаль, руська сеймова делегація зараз під час першої сесії не видержала своєї ролі — острої, легальної та речової опозиції, на яку ступила була зразу, і, піддавшися неясним обіцянкам намісника Казиміра Баденього та неясним натякам на цісарську волю, що буцімто бажає згоди русинів з поляками в Галичині, на остатнім засіданні зимової каденції 1890 р. устами Романчука проголосила акт зовсім неясної угоди русинів з поляками, в якій з-поза загальних фраз про народну самостійність виразно визирала тільки надія на «зміну системи», під якою найпростіше було розуміти протегування урядом тих русинів, що будуть іти йому на руку і мовчати про кривди народних мас. Так зрозуміла се не тільки новозаснована радикальна партія, але також самі прихильники т[ак] зв[аної] «нової ери».

Боротьба з тою «новою ерою» стала головним окликом радикальної партії. Поруч із нею пішли також москвофіли, яких проводирі готові були зробити таку саму «нову еру», коли б уряд був потребував їх, але тепер, запозичаючи у радикалів популярні оклики, удавали завзятих опозиціоністів.

XLVII. ТИМЧАСОВЕ ЗАКІНЧЕННЯ

Все на світі тимчасове, отже й сей «Нарис» тимчасовий, викликаний загально відчутою потребою й продиктований, надіюся, тим почуттям об'єктивності та вирозумілості, що являється найкращим знаком наукового трактування речі. Кінчу наразі роком 1890, щоб не розширяти занадто об'єму і так уже понад первісний намір розширеної книжки. Остатні розділи в порівнянні з початковими вийшли дуже широкі, але се й не могло бути інакше при багатстві матеріалу та різнорідності духових і літературних течій, які треба було, коли вже не зовсім випукло вияснити, то бодай зазначити. Проте не можу сказати, щоб я здужав вповні вичерпати весь так просторий матеріал, особливо в остатніх десятиліттях XIX в., для яких маємо досить мало підготовних праць.

Мій «Нарис» при всій своїй науковій обективності має все-таки певну індивідуальну закраску. Мені досить часто доводилося говорити про здобутки моїх власних літературних та наукових праць і наводити свої погляди замість утертих досі в науці. Думаю, що се не буде разити нікого, бо в таких випадках я ніколи не давав своїх догадок, тільки опирався на тім, що мотивовано чи то в моїх опублікованих досі працях, чи то в просторім курсі «Історії української літератури», якої підклад написаний мною в роках 1907—8* і якої вступ був опублікований у «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка» у Львові, р. 1909, т. LXXXIX, ст. 5—45 і якої дальші розділи будуть, коли бог дасть дождати й освободити свої руки, публіковані в дальших томах «Записок».

З ОСТАТНІХ ДЕСЯТИЛІТЬ XIX В.

I[1]

Хочу говорити про розвій українсько-руської літератури в остатніх 20 літах XIX віку. Хочу показати, як разом із літературною творчістю розвивалась у нас і мова, і поетична форма, і обсяг інтересів — і ще щось далеко більше; розвивався рівень нашої цивілізації, сила нашого національного почуття. Вибираю епоху, найближчу нам, пережиту нами, не задля того, що її знаємо найліпше, се не завсігди бувае; для доброго зрозуміння потрібна відповідна перспектива, а тої звичайно не мають найближчі речі, але для того, що інтенсивність, ширина і глибокість того розвоєвого руху в тім часі були більші, ніж коли-будь перед тим на протязі нашої історії. І ще одно тягне мене заглибитися в дослід тої епохи: її, так сказати, драматично оживлений характер. Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки різнорідних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів.

Щоб зрозуміти те, що сталося у нас за 20 літ XIX віку, гляньмо на вихідну точку. Що діялось у нас у другій половині 70-х років? Чи маю пригадувати ті сумні факти — такі

---

[1] Отсі нариси були темою трьох відчитів, виголошених у марті 1901 р. в Перемишлі. Друкую їх із невеличкими змінами та поправками, які завдячую перемиським русинам, особливо, дир. Цеглинському, д. Негребецькому, д. Приймі* й ін., та, зрештою, полишаю їм форму відчитів. Знаю наперед, що, пишучи про такі недавні часи без джерел, більше по споминам, я міг наробити багато помилок, і буду вдячний усякому, хто зверне мені на них увагу. Бажалось би si sors dabit otia vitae [якщо доля дасть перепочинок у житті *(лат.)*.— *Ред.*] — переробити ті нариси і з відповідним науковим апаратом видати їх окремою книжечкою.

сумні, що й досі серце стискається при їх згадці, і ще тим сумніші, що тоді, коли вони діялися, майже ніхто у нас не розумів їх значення? Д[ня] 16 мая 1876 р. заборонено було в Росії друкувати всякі наукові, популярні і перекладені твори по-українськи, заборонено українські театральні вистави, концерти, навіть тексти під нотами. Рівночасно розв'язано Південно-Західний відділ Географічного товариства в Києві, що за короткий час свого існування зробився був справжнім центром української наукової праці. Се були важкі удари, яких Україна й досі ще не може переболіти. Але се була ще тільки мала часть горя. Далеко гірше було те, що в значній часті української суспільності запанував був настрій байдужний, а навіть ворожий для розвою української національности. Під впливом непереварених соціалістичних теорій одна часть найгарячішої і найздібнішої молодіжі доходила до повної негації всякої народности, до погляду, що в Елізіумі будущого*, недалекого (як тоді вірили) соціалістичного раю потонуть усякі національні партикуляризми і що загалом розв'язання економічних питань безмірно важніше від усіх інших. «І що ви пишите та друкуєте? — згірдно говорив мені один із приїжджих українців.— Усе, що треба було написати, написали вже Маркс і Чернишевський. Тепер треба тільки виконати те!». В кругах тої української молодіжі — та й не лише молодіжі — панувало переконання, що розвій іде до зливання народностей докупи і що плекання якоїсь національної окремішности, то регрес. Розуміється, що заборона українського слова для таких людей не мала ніякого значення, а дехто навіть готов був бачити в ній прислугу для російського поступу. Супроти сього не здивуємось і тому фактові, що про сю нечувану заборону з України до Галичини, крім двох голосів — Драгоманова (в «Друзі») і, здається, Конисього в «Правді», ніхто не обізвався ані словом. Не здивуємось і таким фактам, як передержування цілими десятками літ у рукописах творів Руданського, Свидницького, як невидрукування прегарної повісті Мирного і Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні», повісті, що була вже дозволена цензурою і тільки для того не появилася в Росії, бо нікому не хотілося видати її в законно призначенім речинці. Та й пощо було видавати? Українська інтелігенція разом із московською готовилася йти «в народ» і проповідати по фабриках «хитру механіку» та ідеали соціальної справедливості,— розуміється, московською мовою.

А що бачимо в ту пору в Галичині? В тодішнім москвофільстві доживали свого віку ідеї абсолютизму і бюрократичного «чинопочитання». Що робить правительство, те одиноко розумне, мудре, пожиточне; всяка критика — се безумство або навіть безбожність. Я пам'ятаю, як цинічно радувались тоді священики-русини російській забороні українського слова, як величали мудрість російського уряду, що одним циркуляром розбив польські й англійські (sic!) інтриги над Дніпром. Тоді був гарячий час російсько-турецької війни*; англійську інтригу занюхували наші патріоти всюди. Москвофільські світочі, такі, як Наумович, не мали іншого бажання, як видати для хлопів требник у кишеньковім форматі. Зрештою, всіх очі були звернені на високу політику; всі слідили за тим, що діялося на Балканах, у Лондоні, в Берліні; що діялося у нас дома,— се не обходило нікого. А дома йшли страшні речі. Лихва руйнувала нарід, ліцитації сипалися тисячами, банки розкидали свої павукові сіті, недороди йшли одні за одними, нужда збільшувалася страшенно.

Народовецький табір, малочисленний, розкинений по краю, малоосвічений, не міг вийти ще з кулішівського козаколюбства, обертався в сферах минувшини або язикових питань. Святковано пам'ять Шевченка, видавано щороку по кілька книжечок «Просвіти»; переважно передруків, та по кілька шкільних учебників, та й годі. Були се часи, коли Огоновського книжка про «Слово о полку Игореві» або його ж «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» були одинокими поважнішими книжками, виданими протягом цілого ряду літ. Віддалення інтелігенції від народу, його життя й інтересів було повне. Зарівно українство народовців, як і московство москвофілів було чисто теоретичне: була навіть якась тиха згода в обох партіях не говорити про ті партійні різниці простому народові нічого, держати його навіть у сьому питанні в повнім незнанні. Коли трапилося кому з русинів виступити перед народом — се бувало дуже рідко, хіба перед виборами, та й то десь коло церкви, на пробовстві або в шинку,— то дві кардинальні точки були: ми всі русини і повинні держатися купи, і ми, поперед усього ми, повинні дякувати цісарю за його безмірні добродійства і просити у нього ще того й того. Ані основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціальної науки ніхто не пробував вияснити народові. До самого 1880 року вся маса нашого народу жила в поглядах, що най-

вищу і одиноку власть у державі має цісар, що він може все зробити і від його волі все залежить.

Але й се ще не кінець лиха, яке в другій половині 70-х років налягло було важкою хмарою на наш національний розвій. Навіть ті дві невеличкі купи інтелігентів, що признавалися до українства в Росії і в Галичині, бачилось, ось-ось розійдуться назавше в різних напрямах, зроблятьсся ворогами замість союзників. Ми знаємо, що в 60-х роках народний рух серед нашої тодішньої молодіжі був породжений віщим словом Шевченка, сильним особистим впливом Куліша і інших українців, значить, його вихідною точкою були ідеї й погляди, вироблені на Вкраїні. На підмогу сьому рухові прийшов одинокий у австрійській Русі сильний і оригінальний талант — Федькович. Але в другій половині 70-х років усі три ті джерела майже висохли. Куліш від часу «Мальованої Гайдамаччини» та «Истории воссоединения»* з батька і пророка зробився ренегатом;Шевченко, через надуживання його поезій до декламацій та наслідком мертво-схоластичних коментаріїв Ом. Огоновського, зробився збіркою гарних, а іноді неестетичних фраз, а церковний авторитет, здавалося, готов був ось-ось кинути на нього анафему. А Федькович, самоук, малоосвічений, збаламучений і знеохочений, замовк або клеїв доволі фантастичні драми та містичні нісенітниці. А тим часом на Україні рух пішов у такім напрямі, що галицьким благовірним народовцям аж волосся ставало на головах. Відти приїздили сюди люди, здібні до високо абстрактних, теоретичних спорів, у теорії страшні вільнодумці, революціонери та безбожники, в манерах якісь варвари, що не признавали обов'язкових у Галичині товариських форм, возили з собою сокири, кричали голосно в публічних локалях; приїжджали дами зо стриженим волоссям, свобідними манерами, дами, що самі заходили до помешкань кавалерів, їхали без ніякої опіки до далекого Цюріха на медицину, не дбали про строї, про рукавички, а не раз навіть про просту опрятність, хвалилися, що я, мовляв, «ужасно люблю ходить по кабакам», одним словом, являлися людьми з якогось іншого світу. І від тих людей посипалися на голови галицьких народовців найрізніші запити і жадання. «Чи читали ви се й те й десяте? (Самих письменників, модних тоді в Росії, а незвісних у Галичині). І як ви думаєте про се, й про те, й про третє? (Знов-таки про справи, далекі від привичної для галичан високої політики). Коли ви маєте претензію бути

освіченими людьми, то повинні робити те, й се, й он те». Бідні галичани не мали ніякої претензії, але від українців годі було відпекатися. Ішли листи, приїздили делегати. Привчені вибріхуватися, крутити та не додержувати слова, галицькі проводирі запутувалися у зносинах із українцями, запутувалися в грошових обрахунках; між одною і другою стороною нагромаджувався чимраз більший запас взаємного роздразнення, недовір'я; одна група за другою розпльовувалась і розходилася ворогами: насамперед Куліш із Вахнянином і Партицьким, потім Куліш із Подолинським*, вкінці Куліш із Барвінським. В половині 70-х років на перший план у галицько-українських зносинах виступає Драгоманов. Чоловік незвичайно живого і рухливого ума, великої науки та при тім із неподатливістю доктринера, він відразу заострив відносини. В своїх перших працях, писаних для Галичини і про Галичину*, він сипнув таку масу нових, в розумінні тодішніх галичан, диких теорій, висловив стільки різнорідних ідей, подав стільки вірних і натяганих, але з великим талантом подобираних доказів, що скудоумним галичанам доводилось або вибріхуватися,— а невмолимий противник зараз підхоплював і немилосердно визискував усяку брехню,— або мовчати і злоститись. І ми бачимо в тім часі з двох боків формальні заяви, що галичани не хочуть мати нічого спільного з українцями: в «Друзі», в відповіді на другий лист Драгоманова, і в «Правді», в відповіді на його статтю «спізнаймося»*. В Галичині се була пора, коли бачилось, що запанує тип «рутенця», себто русина, що, знеохочений сварами про народність, про Шевченка, про язик і про драгомановські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче знати нічого поза чорножовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії.

Певна річ, побіда тої течії була б початком смерті українсько-руської нації. Бо не забуваймо, що на Буковині тоді ще неподільно панувало москвофільство і піддержувало горду відрубність інтелігенції від народу, що в угорській Русі москвофільський «Карпат»* рівночасно підпирав урядові мадяризаційні заходи, а в самій Галичині давніша рутенська політика взяла в лоб, правительство відвернулося від русинів, їх репрезентація в сеймі зійшла до числа трьох послів при виборах 1879 р., а сам Наумович у Скалатськім повіті дістав усього-на-всього один голос. Сею політичною поразкою старого рутенства характерно закінчилося те нещасне десятиліття,— може, найтяжче, найбільш хаотичне

десятиліття в цілій історії нашого національного розвою. Може, ніколи не було так грізно поставлене питання: чи жити, чи згинути нашій нації? — як тоді.

II

Історія не знає скоків, не дає нікому дарунків. Кождий крок у ній, то результат важкої праці, жертв і змагань. Навіть те, що постороннї можуть уважати застоєм або регресом, також результат боротьби і певного зрівноваження сил. Коли наша нація перебула сю важку добу і піднялася з тодішнього пригноблення; коли ті великі прірви, які тоді розтворилися серед нашої нації — між простим народом і інтелігенцією, з одного, між Україною і Галичиною, з другого боку,— таки не пожерли нашої сили і зачали хоч потрохи промощуватися і вирівнюватися, то й се не дісталося нам задармо. В остатнім двадцятилітті XIX віку на підмогу, а почасти на зміну давнішим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу гарячого запалу і твердої віри в будущину нашої нації. Ся генерація звіяла бурю в нашім національнім житті, то рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона розбудила пристрасті там, де вперед була байдужність і рутина, оживила пульс народного життя. Се був той запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригноблення. Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею збудували той замітний ступінь, який визначується у нас між роком 1880 і 1900, молодою Україною. Я бажав би перебрати бодай важніших репрезентантів тої генерації і вияснити їх фізіономії так, як вони представляються мені тепер. Та поки що я хочу прослідити ідейні течії, які проходила та генерація.

Я схарактеризував другу половину 70-х років як добу важкого упадку нашої національної ідеї. Нове десятиліття почалося під дуже сумними знаками. На Україні українське слово, прибите урядовим обухом, бачилось, завмерло зовсім. Коли про людський сором і пропускала цензура дещо по-українськи, так то хіба крайні нісенітниці в роді віршів якогось Шибитька*. В Галичині одинокий українофільський орган «Правда» впав серед повної байдужності читачів. Львівська народовецька громада відчула сей упадок і почала думати над способами піднесення народного стягу.

Вол. Барвінський доказував конечність виступити з чисто теоретичного і літературного становища на політичне поле, хоч би задля сього прийшлося поробити концесії в дотеперішніх формах. Найрозумніший чоловік у народовській партії Володимир Навроцький не радив пускатися на бистру воду політики, бачачи небезпеку в малій освіті галицько-руської інтелігенції. Але гадка Барвінського переважила. На громадську складку засновано політичний орган «Діло», якого редактором, зразу безплатним, був Вол. Барвінський. Метою нового видання, а головно, самого Барвінського, було витворити політичну партію з давніх українофілів із додатком усіх тих елементів, які досі не симпатизували з українофільством, але не мали охоти признаватися явно до москвофільства. Щоб приєднати до себе ті елементи, він пішов на всякі можливі концесії. Він не тільки покинув фонетику задля етимології, не тільки не важився задля своєї «фонетичної» минувшини дати свою фірму новому видавництву, якого редактором і зразу підписувався львівський міщанин і василіанський підсусідок Михайло Косак, потім Косак із Барвінським до спілки, а нарешті, щось аж по році, сам Барвінський. Він витягав і дальші консеквенції зі своєї відставки, даної українцям. Заснований ним орган «Діло» зробився органом par exellence[1] галицьким: місцеві галицькі справи освічувано в місцевім галицькім дусі. Ніщо тут не повинно було вибігати поза обрій звичайного галицько-рутенського думання: оборона інтересів духовенства на першім плані; trenqa dei[2]— божий супокій супроти москвофільства, з яким аж до процесу Ольги Грабар Барвінський не допускав ніякої полеміки. Українці дуже рідко забирали тут голос, та й загалом часопис був не цікавий для них. Із усього давнішого українофільства Барвінський заховав одну тільки ідею національної відрубності русинів — усі інші, імпортовані з Росії чи з Заходу ідеї, мали в нім явного або тайного ворога.

Ще один із давніх гарячих українофілів пішов на дорогу концесій. Майже рівночасно з «Ділом» Барвінського почала виходити «Зоря» Партицького. І тут бачимо спочатку повний розцвіт рутенства. Етимологія, в перших номерах ідуть праці Шараневича, Івана Ом. Левицького, Ільницького. Від усіх творів, друкованих в тій газеті, в початку

[1] В дослівному розумінні цього слова *(франц.)*.— *Ред.*
[2] Символ віри *(лат.)*.— *Ред.*

віє або мертвечиною («Марта Борецька», «Князь Данило»), або ненавистю до всяких «ідей» і бажанням — мати спокій у хаті. Наслідком сього реакційного духу було, між іншим, також бажання витворити вищу, делікатну, не хлопську літературу у галицьких русинів. І тут перед вела сім'я Барвінських. Одні перекладали на нашу мову такі «найзнаменитші» повісті, як Раймунда «В обороні честі», Фейлета «Любов убогого молодця» і т. ін.; інші, як власне, Володимир Барвінський, силкувалися сотворити повість із життя наших вищих класів. Так постав «Скошений цвіт», де прецікава, зрештою, тема сфушерована низькосентиментальним і силувано цвітистим способом представлення і невмінням чи небажанням сміло малювати дійсні відносини; так постало «Нещасне кохання», перша проба змалювати життя сільського вчителя, але проба чисто карикатурна, врешті «Сонні мари молодого питомця», де патріотичне многослів'я закриває брак дійсної психології і життєвої правди.

Той сам реакційний, тісний і стухлий дух віє всюди по Галичині. Чи візьмемо до рук видання коломийські, чи станіславівську «Денницю», чи чернівецькі публікації,— всюди мертвеччина змісту, мова засмічена церковщиною та московщиною, теми далекі від нашого життя і дійсності. Той реакційний дух від старших уділювався й молодіжі: ним надихана поезія Грабовича й Масляка, що виступили тоді на сцену; бачимо його і в оповіданнях Василовича й Костя Бобикевича. Всюди брак гарячого чуття, екзотичність тем, млявість і примітивність літературної техніки. Се й не могло бути інакше, бо ж ся молодіж училася на словах любити Русь,але поза тою голослівною любов'ю від таких проводирів, як Барвінський і Партицький, не одержувала нічогісінько, крім хіба ненависті до соціалізму і всяких інших ізмів. Не диво, що брак вищих духових змагань попихав молодіж до розпусти та гри в карти; тодішнє академічне товариство «Дружній лихвар» якийсь час перемінилося було в формальний картяний клуб, де молодіж цілі ночі проводила за картами.

Рівночасно з тим упадком духу серед т[ак] зв[аної] народовської партії в лоні т[ак] зв[аної] староруської партії відбувалася еволюція зовсім у іншім напрямі. Політика, що досі була монополем проводирів тої партії, збанкрутувала. Проводирів побито при виборах і їх амбіція бажала реваншу. Їх очі здавна були звернені на північ, але тепер вони зважуються на рішучий крок. Староруси починають

переміноватися на рішучих москвофілів. Очищення обряду доходить до проби зірвання унії; експеримент із Гниличками був першою пробою, за якою в разі успіху були б, певно, пішли інші. У Львові являється старий гофрат Добрянський і працює над заведенням ладу і суцільної організації партії. Наскільки в тій роботі була рука заграничних чинників, се, певно, довго ще лишиться невиясненим; певне те, що при повній байдужності народовців, при упадку духу серед них, при повнім майже зірванні зв'язків із Україною ся робота грозила великою небезпекою для нашої національної справи.

І ще один характерний факт тодішньої розтічі думок і змагань. У початку 80-х років приїздить до Львова Куліш, колишнє божище галицьких українофілів. Приїздить із хутора і голосить sui generis[1] хуторну філософію. «Тепер по містах на Вкраїні все драгомановщина пішла. Треба махнути на них рукою. Тільки з хуторів може прийти обнова, відси повіє справжнім українським духом». І Куліш зараз поквапився подати нам зразки тої хуторної філософії і поезії, та такі, що вся Україна тільки руками розвела. Але Куліш прибув до Львова не лише як апостол хуторної філософії. Він мав — чи від себе самого, чи від якого круга своїх однодумців, сього поки що не знаємо —місію заініціювання згоди русинів із поляками. Певна річ, по своїй вдачі і по своїй минувшині Куліш усього менше здібний був до ролі такого місіонера. Він мав у собі всі дані для того, щоб зробитися пророком, головою секти або генералом, але зовсім не мав здібності педагога, яким до певної міри мусить бути кождий політик і організатор мас. А до того ж він приїздив до Галичини мов місіонер до краю ботокудів*, не знаючи ні мови, ні звичаїв, ні настроїв місцевих. Тобто мову в буквальнім значенні він знав, але язик його ідей, поглядів і вірувань, спосіб його думання і міркування був так відмінний від того, до чого привикли галичани, що справді можна було твердити: ті люди розмовляють із Кулішем, але ані вони не розуміють його, ані він їх. І далі: Куліш думав погодити русинів із поляками і вибрав до сього найменше відповідну хвилю, найменше відповідну аргументацію, найменше відповідних посередників. Хвиля була така, що поляки, власне, готувалися при помочі змартвихвстанців під кермою Калінки довершити діло, яке при кінці XVI в. не вдалось По-

[1] Своєрідну *(лат.)*.— *Ред.*

тієві й Рогозі, а при кінці XVII в.— Шумлянському, тобто за посередництвом скріплення релігійної унії й надихання її католицьким духом скріпити зв'язок русинів із Польщею. Не помогли огнисті промови Качали в сеймі: на інтернат змартвихвстанців ухвалив сойм давати річно по 10 000 р., і на пропозицію Качали: вибирайте війну або мир із русинами — без вагання вибрав війну. В хвилі, коли Куліш друкував у Львові свою злопам'ятну «Крашанку», в Римі виготовлявся декрет, яким одинокий руський духовний закон василіанський віддавався під заряд єзуїтів для переведення його реформи. Чоловік, хоч дрібку тямучий у галицько-руських і загальноукраїнських справах, мусив би був радити русинам способи оборони, способи піддвигнення з важкого пригноблення по сей і по той бік Збруча. Але Куліш давно жив у царстві своїх власних мрій, відділений китайським муром від життя й інтересів рідного народу, на який він умів дивитися тільки крізь окуляри односторонньо дібраних і кепсько перетравлених історичних документів. «Народе без пуття, без честі і поваги»,— так обертався він до того народу рекомендуючи йому європейську культуру як антидот до гидкого гайдамацтва, що буцімто було змістом усієї його дотеперішньої історії. А практично взявши, та європейська культура в Галичині мала насадитися в такій формі, щоб русини признали знов своїми натуральними панами внуків колишніх «культурників» Сапіг*, Жолкевських та Чарторийських*, а ті пани за се мали стати на чолі нового національного руського руху. Хоч і як фантастичною може видаватися нам така думка, а проте не підлягає ніякому сумнівові, що вона була у Куліша і у тих, що пертрактували з ним у Львові. Та не досить того: ся думка, як побачимо далі, виринала ще кілька разів у різних формах серед певних польських сфер і остаточно сплодила факт — один із найсумніших фактів у історії нашого національного розвою — т[ак] зв[ану] нову еру.

Куліш розмовляв у Львові де з ким із народовців, але, очевидячки, не силкувався дійти з ними до порозуміння, хоча думки, подібні до його думок, були і де в кого з них. Бодай про Володимира Барвінського мусимо се сказати. Його лист до д-ра Червінського, опублікований сим останнім із пропусками в «Gazecie Narodowej», не без причини назвав Драгоманов «забіганням у табір історичної Польщі». Спеціально шляхті польській, оселеній на Русі, готов був Барвінський робити значні соціальні концесії, щоб привер-

пути її до руської національності; се я знаю з уст пок[ійного] кн. Романа Чарторийського*, з яким Барвінський у тій справі провадив переписку. Та проте Куліш не зійшовся з Барвінським — очевидно, з чисто особистих причин. Натомість його довір'я здобув собі чоловік, належний душею більше до москвофільської, ніж до україно фільської партії, згаданий уже Ів. Ом. Левицький. Він мав бути редактором задуманої Кулішем угодової газети «Хутір», був найближчим свідком переговорів, ведених між Кулішем і деякими польськими панами, і, розуміється, швидко по тім, коли всі ті плани розбилися, поспішився продати свої відомості і Кулішеві рукописи редакції «Варшавского дневника». Ся остатня проба політичної акції, ведена крайне безтямно, не переконала Куліша, що він помилявся, а тільки відібрала йому охоту до дальших експериментів у тім роді.

Додаймо до того крайне агресивне, нетолерантне та підзорливе становище поляків у Галичині проти русинів! У Львові зав'язуються польські товариства і консорції з виразною метою полонізувати русинів, уживаючи до сього наразі навіть руської мови В Коломиї виходить з такою метою «Switlo», руський часопис латинськими літерами. Латинське духовенство, а спеціально єзуїти устроюють у Східній Галичині духовні місії серед русинів і, ніби для охорони народу від шизми, силкуються перетягати його до латинства і до польської народності. Польська преса устами одного з найвидатніших своїх публіцистів проголошує супроти русинів девізу «Pal go w łeb maczugg, niech sig nie mączy długo»[1]. Той сам публіцист, Генрик Ясенський із Раштовець признається прилюдно: «Gdybym był prokuratorem, tobym wszystkie pisma ruskie konfiskował raz za razem, a potem da capo al fine»[2]. І се був ліберал! Консерватист Созанський під час процесу соціалістів і Ян Лям, ліберальний публіцист польський, під час процесу Ольги Грабар — оба радили судові вішати винуватих русинів, не дожидаючи, чи покажуться вони справді винуватими.

І органи правительства не могли охоронитися від впливу польської публічної опінії, особливо коли їм довелося мати

---

[1] Бий його довбнею в лоб, щоб довго не мучився *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Коли б я був прокурором, то я б усі українські часописи конфіскував раз за разом, а потім від початку до кінця *(польськ.-італ.)*.— *Ред.*

діло з явищами новими, досі не чуваними на Галицькій Русі. Пригадаймо ті сотки ревізій,відбутих по цілій Галичині з нагоди перших соціалістичних процесів, а потім із нагоди москвофільського процесу. Пригадаймо ті переслідування, які терпіли руські селяни, що засновували перші читальні, ті тягання до урядів політичних і ненастанні ревізії жандармів у читальнях, забирання і конфіскування найневинніших брошур, розв'язування читалень і арештування та транспорти в кайданах їх основателів! Навіть руські консисторії не оперлися впливові того польського духу; покійний Малиновський писав і собі ж куренди проти народних читалень, поручаючи священикам допускати до їх існування тільки там, де можуть мати цілковиту певність, що читальня буде абсолютно підлягати їх волі; коли ні, то ліпше, щоб читальні в селі не було, ніж має вона зробитися розсадником яких-будь ворожих релігії й державі ідей.

Отсе було те поле, на якім приходилося ставити перші кроки тій «молодій Україні», про яку я згадав вище. Не диво, що ті перші кроки були несмілі й непевні. Діячі нового покоління не вискочили в повнім оружжі на сцену, мов Афіна з Зевсової голови. Вони були дітьми своєї епохи, дітьми української або галицько-руської суспільності, і мусили також у більшій або меншій мірі — відповідно до своїх індивідуальних сил і обставин — підлягати основним течіям тої суспільності. Згадані тут некорисні обставини й події різно впливали на сих діячів; не треба думати, що обставини виключно спиняли їх; навпаки, дуже часто вони викликали надмірно різкі тони, острі або й несправедливі напади, надто загальні осуди, надто абстрактні погляди. Се так усе буває: надто великий тиск викликає у сильного сильний відрух, а у слабого голосний, різкий крик.

III

Як для лікаря нема нічого приємнішого понад слідження, як хворий звільна приходить до здоров'я, як у нього вертає органічне тепло, обіг крові наближається до правильної норми, появляється апетит, вертає блиск очей і здорова краска на лиці, а там починають прибувати сили, росте бажання руху,— так і для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенераційний процес нації, що з важкого духового й політичного пригноблення звільна, але постійно двигається до нормального життя. В остатніх 20 лі-

тах XIX віку ми пережили такий процес. Може,він діждеться свого історика, більш об'єктивного і з ширшим поглядом, ніж може бути один із діячів тої доби. От тим-то я можу дати тільки деякі матеріали для такого будучого історика, можу пашкіцувати поодинокі фази такого процесу радше способом мемуариста, і так, як вони представляються мені тепер, по 20 літах, коли многе, тоді неясне, прояснилося, многе, що тоді збуджувало пристрасті, тепер пережилось і давно похоронене; не одно, що тоді вважалося метою, тепер являється тільки милевим стовпом на безконечнім шляху людського розвою.

Як усяка доба застою і пригноблення має в собі зароди нового руху, нових сил, що чекають тільки нагоди, щоб розвернутися і проявити себе,— так було і з представленою вище добою нашого національного застою та розбиття. Ініціаторами нового руху були, почасти проти власної волі, потрохи навіть діячі реакції у нас і в Росії. Удар, який заборонив українське слово в Росії, викинув за границю кількох високо талановитих і широко освічених людей і зробив те, що вони не потонули в морі російської науки й публіцистики, але винесли українське слово на широку європейську арену і, присвятивши свої сили науковій і публіцистичній праці на українській мові, дали українській літературі ряд книжок високої стійності, а рівночасно привчили європейську і спеціально російську публіку прислухуватися аргументам та бажанням українців. Ся перша українська еміграція в Європу відіграла немаловажну роль в розвої вільнолюбних ідей у всій Росії; особливо писання М. Драгоманова мали в своїм часі велику вагу і не стратили ще й досі великої вартості. Та для нас, українців, більше значення від його програмових та політичних праць мали його критичні статті, його звістки, подавані про наше письменство в заграничні літератури, його чисто наукові історичні, історико-літературні та фольклорні праці. Майже кожда з тих праць кидала нове світло на нашу минувщину, відкривала нові горизонти, вчила нас розуміти нашу історію і нашу теперішність, вникати в інтереси живих людей, розуміти й поважати їх. Уся його діяльність була одною великою проповіддю невтомної праці для добра і піддвигнення рідного народу. Та, що було характерне у нього і що лютило його противників, се його тверезий, ясний, трохи скептичний ум, ворог усякої фрази, всякої фальшивості і нейтральності, се той його погляд, звернений усе на сущ-

не, основне, практичне. Зарівно галичанам, у котрих доживала свого віку польська романтика, підмішана німецькою сентиментальністю і кулішівським бомбастом, як і українцям, привиклим годуватися широкими «общелюдськими» фразами та загальниками, нахапаними з російських журналів, той скептицизм Драгоманова, його гризький гумор і його многосторонне, солідне знання аж надто часто бували невигідні. Аж надто часто противники не вміли чи не хотіли в тім різкім та невмолимім полемісті добачити гарячого серця,що боліло над сумним станом рідного краю. Він був немов той огонь: хто наближався до нього необережно, мусив попектись, і тоді забував про те животворне тепло і світло, що йшло від нього.

Драгоманов не був одиноким українським емігрантом у серці Європи.Обік нього працювали довше або коротше ще деякі; я назву з них лише Сергія Подолинського, автора двох цінних книжок «Життя й здоров'я людей на Вкраїні» та «Ремесла і фабрики на Вкраїні» і кількох наукових праць, друкованих по-німецьки і по-французьки, а також Федора Вовка, що був співробітником женевської «Громади», пізніше написав ряд цінних статей про українських козаків у Добруджі, про болгарів, а тепер, живучи в Парижі, належить до видних співробітників різних археологічних і фольклорних видань, написав найліпшу досі студію про слов'янські весільні обряди й пісні з особливою увагою на українські і редагує «Етнологічні матеріали», видані Науковим товариством ім. Шевченка у Львові.

Правда, ся еміграція, хоч невеличка, але зложена з людей виемково здібних, не мала такого значення для розвою України, якого можна було надіятися і яке свого часу мала, прим[іром], еміграція Герцена або навіть Бакуніна* та Огарьова. Українська нація не була ще дозріла до того, щоб мати і вдержувати в Європі свою амбасаду. Емігранти не знаходили в рідним краю ані такої масової симпатії, ані такої підмоги, на які могли числити і які були потрібні для успіху їх діла. Навпаки, обставини зложилися так, що майже від перших кроків емігрантів за границею їх дороги розходилися з тою дорогою, куди йшла світліша часть їх товаришів у краю. Розпочавши свою еміграційну публіцистику в Відні, Драгоманов швидко і не зовсім обдумано переніс її до Женеви. Се значило не тільки географічне, але й ідейне віддалення: із конституціоналіста, яким він виступав у Росії і в Відні, Драгоманов у Швейцарії робиться

соціалістом-анархістом і силкується на тім соціалістичнім анархізмі покласти підвалини нового українського руху. Для таких поглядів тоді ані на Україні, ані в Галичині не було розуміння: в Галичині вони були попросту якимись страхопудами, про які навіть думати було страшно. Таким способом українська еміграція сама собі підривала коріння; ідеї, висловлювані в «Громаді», були занадто далекі, занадто ідеальні, абстрактні, щоб яка-будь більша група чи громада могла запалится до них. «Громада» виходила неправильно і залягала на складі в Женеві. Правительства, не тільки в Росії, але і в Австрії, користаючи з радикально-анархістичних термінів, заборонювали видання, конфіскували книжки з почти; пересилка задля об'єму книжок була непрактична, майже неможлива, і по кількох томах видання упало і кружок емігрантів розбився.

Тим часом у Галичині відбувалася цікава еволюція — правда, на разі в невеликім кружку молодіжі. Почасти via Київ, а почасти з Відня, а то й безпосередньо з Цюріха, Лондона й інших центрів прогресивного руху доходили сюди імпульси нового життя. Гаряча проповідь Драгоманова, ведена, крім друкованого слова, також при помочі оживленої кореспонденції, головним своїм змістом мала те, щоб привчити галичан читати, студіювати, відучити їх від пустої фразеології і трати часу, а засадити за реальну працю. Він звертав увагу на насущні потреби народу, на застій у політичнім житті, на неуцтво й поверховість світочів і проводирів Галицької Русі; як із найтяжчим ворогом, воював із привичним у нас крутійством, породженим бюрократичною школою, і не переставав допікати людям доти, доки не доконався в їх душі до живого й болючого. Його статті й листи — то були для значного числа галичан мов удари батога; вони пекли й боліли, часто трафляли невинуватих, бували несправедливі, але завсіди змушували до думання, до входження в глиб справи, до обрахунку з власним сумлінням. Непедагогічний у деталях, сей метод був чудово відповідний, власне, до розбуркання грубошкірої, лінивої та байдужної рутенської натури.

Був час, коли у нас уважали, а певно, ще й досі дехто вважає Драгоманова пропагатором соціалізму серед галицько-руської молодіжі. Такий погляд зовсім несправедливий; се видно з тої частки його переписки з деякими галичанами, яку досі опубліковано*; се ще ліпше буде видно, коли буде опублікована дальша його кореспонденція. Можна сказати,

що в своїх листах, як і в своїх статтях до соціалізму й соціалістичних теорій Драгоманов доторкався дуже рідко, завсігди заявляючи, що він не почуває себе компетентним входити в деталі. Навпаки, він не раз остерігав молодших гарячих соціалістів не надто діймати віри соціал-демократичним конструкціям будущини [...]. Отже, не соціалістичні теорії чинили Драгоманова таким страшним, а то й ненависним для реакційної часті нашої суспільності, а власне, його пропаганда, що так скажу, одноцільності людської одиниці, пропаганда щирості, простоти й постійності в сповнюванні прийнятих на себе обов'язків, явного й рішучого висловлювання своїх переконань і поступування, згідного з тими переконаннями. Отсі майже чисто етичні принципи — то був той великий фермент, який вкинув Драгоманов у галицьку суспільність. І тим він поклав одну з головних основ нашої регенерації. Присоромлені показом своєї ігнорації в справі загальнолюдської освіти, болюче захоплені драгомановським поглядом про обов'язки інтелігентного чоловіка супроти маси робучого народу, деякі молоді галичани кинулися до праці. Вони хапали, відки могли, матеріал, щоб виробити собі якмога суцільний світогляд, читали, сперечалися, сварилися і знов сходилися. Нараз на голови тих людей один за одним спадають політичні процеси, де їх охрещують офіціально назвою соціалістів і як таких засуджують при помочі юридичних крючків і непорозумінь, яким нині годі підібрати відповідну назву. Тільки в часі процесу і по процесі дехто з тих людей знайомиться докладніше з соціалістичними теоріями. Наслідком процесів викинені, фактично виеліміновані з руської суспільності, переляканої нечуваною появою «соціалістів» на галицько-руськім грунті, вони з легкомисністю молодиків і з запалом людей, що не мають нічого більше до стрячення, кидають гарячий визов у очі суспільності. Таким визовом було розпочате 1878 р. видання «Громадського друга». Майже кождий вірш, кожда повість, кожда стаття аж до бібліографічних нотаток на окладках — усе було провокацією старої галицько-руської рутини й інерції. Всюди в різкій формі висловлювано думки, досі у нас не чувані, еретичні, беззаконні. Поліція старалася охоронити руську суспільність перед сим замахом на її душевний спокій, конфіскувала кожду книжку журналу, за значну часть поміщених у ній артикулів суд затверджував конфіскати, а вкінці виточив суб'єктивний процес видавцеві і за одну повістку,

яку би нині можна видрукувати спокійно, без вичеркування хоч би одного слова, засудив його на 6 місяців тюрми. Чуючи себе не в силі після недавнього процесу видержати ще й те тюремне заключення, редактор виїхав до Женеви, і видання, вже й без того зруйноване конфіскатами, упало.

Але рух, викликаний процесами і тим невдалим видавництвом, не втихав. Дехто із співробітників «Громадського друга» в спілці з гуртом молодіжі взялися продовжати розпочате діло в іншій формі. Публіковано невеличкими брошурками переклади європейських учених і поетів, де порушувано питання, досі непривичні, а то й страшні галичанам: дарвінізм, свобідна критика, авторитет у вихованні і т. ін. Рівночасно один із старшої генерації, д. Романчук, розпочав видавництво популярної газети «Батьківщина». Хоча видавець належав до найвидніших старших українофілів, але в його газеті українофільського в старім смаку не було майже нічого. Правопис етимологічний, про Україну, козаків, гайдамаків, загалом про «славну минувщину» і «народні святощі» майже ані слова, натомість тверезе, просте слово до селян про їх насущні справи, про те, що діється довкола них, у краю, в державі; деколи редакція не боялася сказати й острішого (наскільки се тоді можна було) слова осуду на тих, хто робив кривди народові, без огляду на те, чи се були свої, чи чужі,— все те робило «Батьківщину» перших років появою незвичайно цікавою й симпатичною. Не диво, що Драгоманов у Женеві хвалив її; цікавіше те, що в Галичині дехто з прихильників реакції бачив у ній ненависний дух Драгоманова і відгомін богохульних дописів «Громадського друга», хоча редактор не був ані соціалістом, ані радикалом, а тільки попробував чесно і щиро робити своє діло — говорити народові те, що знав і думав. Треба пригадати собі ті часи і той ентузіазм, який будили номери «Батьківщини» по наших селах. Від часів перших річників Наумовичевої «Науки» наші селяни не чули такого простого, ясного і симпатією навіяного слова; а про політичні та громадські справи Наумович ніколи не говорив так ясно й сміло. Тож не диво, що «Батьківщина» робила всюди велике враження; її дожидали люди цілими гуртами геть за селом, визираючи посланця, що мав принести номер із пошти; її відчитували письменні на цвинтарях під церквою по неділях перед цілою зібраною громадою, що, слухаючи непривичних для себе слів, звісток і порад, забувала про їду й недільний відпочинок. Її слово було святе; кожда

громада, де було хоч кілька людей живішої вдачі, вважала собі пунктом амбіції описати в «Батьківщині» свої громадські порядки чи злидні; з якого повіту, з якого кута не було звісток у «Батьківщині», і то звісток, майже виключно писаних селянами, там люди ходили мов осоромлені на ціле сусідство, на весь край. Зерна духового життя, політичної і національної свідомості, кинені «Батьківщиною» під наші вбогі сільські стріхи, треба вважати одним із найцінніших здобутків нашого відродження. Вони принесли вже й не перестають і досі приносити свої плоди.

Ще один важний факт стався в ту пору, щоб доповнити немов демаркаційну лінію на вступі в нову фазу нашого народного життя. Се було перше всенародне віче, скликане В. Барвінським до Львова восени 1880 р. в соті роковини вступлення на престол цісаря Йосифа II. Правда, сама нагода для скликання сього віча була рутенська і далека від насущних інтересів нашого народу. Так само рутенське було переведення самого віча: ряд безконечно довгих рефератів, виголошених матадорами обох партій. Ті реферати, всі випрацювані В. Барвінським, мали на собі визначну ціху його способу писання: водяний і бомбастичний стиль, убожество змісту і неясність політичних думок. Над рефератами дискусії не було, предложені резолюції ухвалено, і тільки тоді, пізно вечором, дійшли до голосу деякі учасники, та й ті, очевидно, більше втомлені, ніж порушені рефератами, оберталися в сфері фразеології. Взагалі віче замітне було хіба значним числом учасників селян, як доказ, що селянство цікавиться громадськими й політичними справами і бажає вчитися й розуміти їх. Що віче, зрештою, не зробило враження в ширших кругах, доказує тиша, яка знов по тім запанувала на провінції аж до 1883 р., коли, вже по смерті В. Барвінського, було устроєне друге віче — вже зовсім із іншими думками, з іншим духом.

Тим часом від молодіжі — тої, що працювала при «Громадськім друзі» і «Дрібній бібліотеці» — вийшов новий почин: нав'язати зносини з Україною, майже вповні зірвані В. Барвінським і не піддержувані ні «Ділом», ні «Батьківщиною», ані «Зорею». Се пробував учинити «Світ»*. Дуже цікаво порівняти його фізіономію з «Громадським другом». Зміст «Світу» був більше соціалістичний, ніж зміст «Громадського друга», але тон був умірковáний і спокійний— і часопис уникав конфіскати, що тоді грозила на кождім кроці. Але найголовнішою прикметою «Світу» було те, що

в ньому перший раз на грунті прогресивних ідей зустрілися галичани, російські українці й українські емігранти: Драгоманов, Вовк із одного, Кониський, Нечуй-Левицький, Лиманський, Грінченко й інші, з другого боку. Се була перша проба компромісу поступових і радикальних елементів усієї України-Русі. Вона не вдалася — не з принципіальних, а більше з особистих причин. Емігранти, бачачи в «Світі» участь російських українців нелюбої їм фракції, відсунулись, і Драгоманов приватно назвав «Світ» галицькою помийницею. Була вина й з боку редакції — формалістичної, інертної і мало чуткої до дійсного життя і його проявів. «Світ» мав фізіономію якусь академічну, абстрактну, говорив про речі далекі: історію погляду на звірів, історію Ірландії, історію літератури і т. д. Не обійшлося без супротивлення з боку реакційної часті суспільності. Москвофіли обкидали його болотом у «Московских ведомостях»* і денунціювали його українських співробітників у приватних листах; фракція народовців, згрупованих при «Ділі», іронізувала над «землетрясцями»; публіка знеохочувалася неправильним виходом чисел і мало пренумерувала газету; не витримавши двох літ, видання упало. Сей упадок був тяжчий, ніж упадок «Громадського друга». Бо коли той упав під ударами урядових переслідувань, то «Світ» загас серед байдужності публіки, задля розтічі тих, що повинні були бути його співробітниками.

Але жива сила ідей, розбуджених дотеперішньою еволюцією, була така, що не позволила заснути людям. Думки про нові порядки в житті, про обов'язки людей супроти людей, про конечність науки й просвіти ширилися з елементарною силою і попихали своїх прихильників до вишукування щораз нових доріг для їх осуществення. Відносини самі собою пхали їх на дорогу компромісів — і ось починається ряд компромісових проб у найрізніших напрямах — проб, що заповнюють собою весь час від 1882 до 1890 року і кінчаться зовсім новим угрупованням наших партійних і літературних сил.

IV

Я не думаю детально оповідати історії різнорідних компромісових проб, які робились у нас в часі від 1882 до 1900 р. Досить буде пригадати тільки важніші факти

і вияснити їх ідейний підклад, що творив ту духову атмосферу, в якій виростала наша тодішня література.

Зачнім від російської України. Як звісно, панування Олександра II закінчилося не чуваним досі розвоєм серед одної часті російської суспільності революційних ідей. Правительство, бачилось, готове було до концесій для суспільності, щоб утихомирити її; в повітрі почувся легіт так званих лоріс-меліківських «веяний»*. Україна вислала найенергічніших, високоталановитих своїх синів у боротьбу з абсолютизмом. З одного боку, Желябов*, Кибальчич*, Лизогуб*, Ковалевський* і многі-многі інші несли на собі тягар т[ак] зв[аної] терористичної боротьби; з другого боку, репрезентанти українських земств у Чернігові, Катеринославі, Полтаві підносили голос, домагаючися розширення горожанських прав, довершення реформ. Українські емігранти, головно Драгоманов, усією силою поперли той спільний рух до виборення конституції в Росії. В Женеві постала і якийсь час була редагована Драгомановим газета «Вольное слово», без сумніву, обік Герценового «Колокола» перших років, найліпше, найсерйозніше з еміграційних російських видань. Провідною думкою сього і по його впадку видаваного якийсь час також при співуділі Драгоманова журналу «Свободная Россия» було: попхнути земства в перший ряд борців за увільнення Росії від абсолютизму, вияснити розумнішим людям із урядового табору конечність концесій у конституційнім дусі для самого державного інтересу і, вкінці, вияснити революціонерам-терористам безхосенність їх заходів та помилки, яких вони допускалися, ігноруючи маси невеликоруських народностей і зробивши боротьбу за конституцію не всенародною, за якоюсь партійною чи навіть кружковою справою.

Бомба 13 марта 1881 р., що вбила Олександра II, підтяла й надії на дарування конституції з доброї волі царя. Новий цар, Олександр III, по короткім ваганні розпочав добу важкої реакції. Ще до його коронації де в кого з конституціоналістів були якісь надії; остатній н[оме]р «Вольного слова» кінчився заявою, що редакція «ожидала получення важных для нея известий из России», та, не одержавши з незвісних їй причин нічого, припиняє видання, надрукувавши ті матеріали, які вважала потрібним опублікувати перед коронацією. Розуміється, по коронації видання вже не було поновлене.

Настала важка доба в Росії. Не тільки революційні,

але й конституційні паростки в Росії були розбиті й розтоптані. Суспільність немов одубіла; люди, ще перед кількома літами настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики. Спеціально на Вкраїні, в тамошніх інтелігентних громадах бачимо упадок духу. Прокламовано так звану «неполітичну культурну працю»; українська етнографія, історія й археологія стали пожаданим захистом для людей, що вперед сягали думками дуже глибоко в живу дійсність. Певна річ, з погляду загальноросійського лібералізму се була велика шкода, і Драгоманов мав рацію, остро критикуючи сей упадок політичного духу. Але історик судитиме про нього інакше; він буде бачити в тій добі політичної реакції пору тихого сіяння і повільного росту нового українства, пору отверезіння українців від шуму загальноросійських широких фраз і повороту, так сказати, під рідну стріху. Досить буде переглянути показний ряд томів «Киевской старины», виданих за час тих важких років, не менше показний ряд праць про Україну, її минувщину, язик, літературу, виданих ученими Потебнею, Антоновичем, Житецьким, Сумцовим, Петровим, Дашкевичем, Голубєвим і многими іншими, щоб переконатися, що в тих роках ішла дуже жива і плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусив вирости з часом. Драгоманов, вихований у інших обставинах, палаючи бажанням політичного руху й боротьби, не все міг відповідно оцінити вагу тої праці: між ним і його давніми товаришами відносини робилися чимраз більше натягнені, і, вкінці, коли Драгоманов наперекір українцям приступив у Женеві до видання «Поезій Шевченка стереотиповим способом», українці відмовили йому підмоги на се видання і признали його діяльність непотрібною для України. Се був формальний розрив, найтяжчий удар для Драгоманова, удар, що підкопав його здоров'я і, можна сказати, загнав його в могилу. А проте сей розрив був зовсім природний; се було банкрутство «общерусизму на українськім грунті», і Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою.

Тим часом у Галичині справи йшли зовсім у іншім напрямі. В міру, як на Україні під тиском реакції старші інтелігенти, а за ними й молодіж усувалися від політики і заглиблювалися в студії предметів, більш або менше далеких від злоби дня, в Галичині серед русинів політичні інтереси розширювалися, чимраз більше ставало інтелігенції, охочої

до боротьби, освоєної з ширшими думками, далекими від давнього чорно-жовтого рутенства. Процес Ольги Грабар був першим міцним подувом, що прочистив трохи повітря; галицьке москвофільство було змушене виступити перед світом без маски і показалося в цілій своїй обридливій наготі. Його проводирі заманіфестували себе на процесі людьми без характеру, без цивільної відваги, без етичних принципів, і хоча, юридично беручи, процес випав на їх користь, але політично і морально вони вийшли з нього розбиті. Погань того процесу змусила навіть Барвінського виступити з дотеперішньої резерви і п'ятнувати москвофільство як патологічний об'яв у нашім житті. Правда, Барвінський, а тим менше народовецька громада не важилася ще витягти дальші консеквенції з сеї заяви, і боротьба з москвофільством затихла знов. Зате, з другого боку, ся громада почала шукати стичності з тими репрезентантами молодшої генерації, які досі наслідком давніших процесів були під національною екскомунікою. Притягти сих людей до праці під спільним стягом уже давніше радили деякі далекоглядніші: Танячкевич, Устиянович, а в лоні громади за сим обстоював систематично Дам'ян Гладилович, також одинокий і непохитний прихильник думки про конечність систематичної боротьби з москвофільством. Смерть В. Барвінського змусила громаду піти на компроміс; редакція «Діла» отворилася бодай для деяких із тих людей. Вони внесли в газету нове життя і молодечий запал, а також далеко більший запас нових ідей, ніж би його схотів був толерувати В. Барвінський. Показалося, що «Діло» не стратило на тім, а народна справа виграла. В краю почалося не чуване досі оживлення; до «Діла» попливли пригарні кореспонденції, яких у ту пору і довго ще потім не мала ніяка політична газета в Галичині. Скликане в 1883 р. друге всенародне віче у Львові було величавою народною маніфестацією, а виголошені на нім реферати зробили величезне враження. Тут уперше без фраз, цифрами й фактами, безпощадно скритиковано крайову й державну господарку в Галичині і показано стан руського народу серед тої господарки. І хоча позитивні жадання, висловлені на вічі, були скромні, то, власне, ся критична часть була чимсь нечувано новим і смілим у Галичині. Під впливом сього віча починається цілий ряд віч по провінції, починаються перші політичні збори по селах; аргументи, факти і цифри, зібрані в рефератах львівського віча, робляться арсеналом, відки беруть свое

оружжя провінціальні референти. Польська преса, що попередила те віче кпинами і погрозами «Poliсzymy was!»[1], по вічу казилася з лютості.

Розколисаний рух ішов далі й далі. Постає у Львові «Народна торгівля» — знов інституція, якої не мали тоді й досі не мають поляки. Читальні по селах, проламавши перші льоди, постають чимраз численніше; між священиками виявляються формальні місіонери читалень, що закладають їх, де тільки можна. По містах і місточках постають руські політичні товариства; на всіх полях видно з русинів якийсь приплив сили, відваги, охоти до праці. Руська академічна молодіж устроює гремільні мандрівки по краю, щоб знайомитися з різними околицями, з народом, з інтелігенцією. В самім академічнім товаристві, замість карт, бачимо тепер оживлений науковий рух; постають спеціальні кружки, читаються відчити, ведуться дискусії; давня байдужність та цинічна скептичність уступає місця серйозному поглядові на життя і завзяттю до праці.

І на полі чисто літературнім бачимо рівночасно прояви компромісу. Партицький відкриває сторінки «Зорі» для деякого з «виклятих», а за сим одним звільна входять інші, приходять і українці — знову попереду усіх Кониський. Правда, індивідуальність Партицького, різка, самовільна і нерівна, не позволяла йому поставити «Зорю» на становищі загальнонародного органу; доки він був редактором, вона мусила мати на собі печать його духу. І він завалював її річники своїми фантастичними дослідами над «Словом о полку Игореве» або витягами з повісті Верна і вибирав та перекладав із інших газет та з «Київської старини» найбільш анекдотичні, пусті та для науки найменше важливі дрібниці. Та проте в «Зорі» чути було від 1883 р. повів нового духу. Певно, дуже ще слабо. Давні реакційні привички були надто сильні. Досить пригадати, що в «Бібліотеці найзнаменитших повістей» при «Ділі», де публіковано таке дрантя, як «В обороні честі» Раймунда або «Гроші і праця» Дядька Адама (в нечувано кепським перекладі), годі було знайти місце для «Мертвих душ» Гоголя, які опубліковано окремо заходом Д. Гладиловича. Але компроміс нових елементів зі старими тривав недовго. Різні причини збільшували взаємне недовір'я; досить було малозначучого факту, щоб довести до розриву. У Львові в шпиталі вмер Нарольський*

[1] Візьмемо вас на замітку *(польськ.)*.— *Ред.*

старший народовець, пенсіонований урядник, що вийшов був на пенсію задля каліцтва. Коли появився у нас новий, соціалістичний рух, він пристав до нього, писав дописи до «Громадського друга» і листувався з його редакцією. Приїхавши до Львова лічитися, завіщав своєму брату поховати його без участі духовенства. Бувший редактор «Громадського друга» і дехто з молодіжі взяли участь у похороні [...]. І москвофіли, і народовці підняли із-за сього великий гвалт, лаяли «землетрясців-радикалів», буцімто вони навмисно зробили демонстрацію проти духовенства, провожали Нарольського на кладовище з цигарами в устах і т. д. Почалося знов «елімінування» молодих. «Зоря», яку Партицький думав передати одному з тих молодих, перейшла на Товариство імені Шевченка, значить, у руки старших; молодих усунено з редакції «Діла», якого редактором лишився бувший редактор «Світу»*, позбувшися своїх колишніх радикальних поглядів. Молодим приходилось заробляти на життя кореспонденціями до польських журналів у Варшаві й Петербурзі, але й тут було лихо. Бо, хоча ті кореспонденції уперве знайомили, між іншим, навіть ширший загал українців із галицькими справами, то в Галичині майже кожда з тих кореспонденцій викликала окрики обурення. Непривичні до прилюдної критики, до обговорювання своїх ділань у посторонніх газетах, руські галичани злилися; взаємне роздразнення змагалося, різниці поглядів зарисовувалися чимраз виразніше.

Скінчилося тим, що молодші елементи порвали всякі товариські зносини зі старшими, перенесли свою діяльність до польських часописів, не перестаючи там працювати для своїх поглядів. Натурально, що ся зміна терену висуває на перший план нову думку: можність компромісу і спільної праці радикальних і поступових елементів руських і польських для осягнення спільної цілі — поборення шляхетського та реакційного верховодства в краю. В двох напрямах іде праця тих русинів серед поляків: вони підготовляють серед львівських робітників і інтелігентів матеріал, із якого швидко потім виросла зорганізована Дашинським соціальна демократія, а з другого боку, попихають декого з народолюбних поляків до праці серед польського селянства і допомагають до здвигнення польської людової партії, надіючися в одній і другій із тих організацій знайти підпору для свободолюбних змагань руської молодшої генерації. Треба було цілих десятьох літ часу, треба було, щоб обі ті

організації зросли в силу і вплив, щоб переконати тих руських ідеалістів, що їм відси для руської справи нема що ждати помочі і що, тільки сіючи на власній ниві, можна доробитися власного хліба.

V

Перейдімо тепер на поле літератури і гляньмо, як відбилися на ньому схарактеризовані тут духові течії.

Наша літературна продукція ніколи перед тим не була надто сильна. В Росії вбивала її потрохи цензура, а потрохи конкуренція багатої і високорозвитої російської літератури. Освоєні від шкільної лави з тою літературою, українці привикли все міряти її мірою; на інші літератури, навіть на польську й німецьку, вони дивилися з маловаженням; обертаючися в сфері думок, утертих у російській журнальній критиці, вони в осуджуванні своєї літератури звичайно не виходили поза ту сферу. Таким способом українські письменники, які в усякій іншій літературі могли б були зайняти видне місце, особливо ж галицькі письменники, збуджували серед українців лише сміх і глузування, а найбільш толерантні відмовляли їм усякої вартості задля їх язика.

В Галичині було ще гірше. Руська публіка, переважно духовна, вихована в схоластичних правилах перестарілої естетики і наломлена до теологічного та догматичного способу думання, була зовсім не знайома з новішою літературою. «Німецька література для мене кінчиться Шіллером і Гете»,— говорив мені один із редакторів «Зорі». Одні вважали літературу розривкою і жадали від неї поперед усього легкості й забавності. Для інших се мала бути школа панського життя й аристократичних манер, і для того їх різало по душі всяке, хоч крихітку різче змалювання дійсного життя, особливо хлопського. А всі разом уважали літературу за найпевніший спосіб до уморальнення народу, і для того вона повинна була представляти людей вищих; взірцевих, таких, якими повинні бути всі, повинна вистерігатися всяких неестетичних зворотів, тривіальностей, грубіянств і обридливостей. І мова в літературних творах повинна бути добірна — не в смислі чистоти народної мови, а, власне, в такім напрямі, щоб якнайменше допускати до неї грубих, хлопських, вульгарних слів. Розуміється, що при тім фарисейськім вихованні, яке одержували у нас цілі поколін-

ня, межі того, що дозволене, а що недозволене в літературі були страшенно тісні й самовільні. Пам'ятаю, що в редакції «Друга» прийшло було до завзятої сварки за слово «воловід», якого більшість редакторів — священичих синів — ніколи перед тим не чувала і не хотіла допустити в друк; аж виділ товариства вдався в ту справу і рішив таки не допустити «воловода». Публіка, що позівала, читаючи «Домну Розанду», «Дениса», «Повість без титулу»* і т. ін., але вдавала, що вони їй дуже подобаються, почала кипіти гнівом, коли в друку почали появлятися мої перші бориславські нариси. Кождий пренумерант газети у нас уважав себе не тільки пренумерантом і читачем, але й компетентним судією всього надрукованого в газеті чи книжці, починаючи від правопису й язика, а кінчачи провідною ідеєю. І коли надруковане не подобалося йому, він уважав себе в праві дати вираз своєму обуренню, і то вираз якнайдосадніший. Номери «Друга», «Правди», «Громадського друга», «Світу» й інших часописів вертали в редакцію украшені написами, яких колекція могла б бути оздобою якої хочете епіграфічної збірки. «Чи сказився?» — запитував один пренумерант. «Не смійте мені присилати такої огидної макулатури!» — гримав другий. «Возвращается обратным шагом к умалишенным»,— глаголав от писанія третій. Кожда найменша деталь, змальована у якій-будь із нашого життя взятій повісті, збуджувала підозріння, протести, рекримінації. В однім із моїх бориславських оповідань згадано без особливої похвали про бориславського священика*; зараз надходить протест від якогось знайомого теперішнього бориславського пароха: «Як ви смієте накидатися на такого чесного і заслуженого патріота і видумувати про нього небилиці?» Один із персонажів комедії Григорія Григоріевича* «На добродійні цілі» мав ім'я припадком подібне до імені одного львівського патріота з-під темної звізди. Ого! Вже пішла поговірка, що комедія — то особистий памфлет на того добродія; справу в можливо нелітературнім і ненависнім тоні виволочено в газетах, авторові не щаджено докорів, а його твір бажано не допустити на сцену.

Молода генерація виступила на літературне поле з новими окликами, з новим розумінням літератури й її задач. Література мала бути по змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом, огрітим власним чуттям автора, надиханим глибшою ідеєю. Переважно хлопські сили походженням, соціалісти з переконання, молоді

письменники взялися малювати те життя, яке найліпше знали,— сільське життя. Соціалістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім житті контрастів і конфліктів, потрібних для твору штуки; в світлі тої теорії набирали глибшого значення тисячні дрібні факти, яких самі письменники були свідками. Не диво, що їх малюнки не виходили ідиліями, що в сучаснім селі, на яке досі галицькі інтелігенти дивилися або очима німецької ідилії XVIII віку, або очима проповідників тверезості та ощадності, молоді письменники віднаходили зовсім несподівані фігури й події. Тут були і пориви щирого чуття, такого чистого й високого, невважаючи на грубу форму, як і в першого ліпшого інтелігента, і пориви жорстокості та дикості, сплоджені віковою темнотою; були своєрідні радощі й турботи, забобони і щира віра, злоба й насміхи, сльози й прокляття, одним словом були люди з таким багатим і різнорідним світом думок та почувань, якого там досі не підозрівано. Молоді письменники не зупинялися перед ніякою драстичністю, перед зіпсуттям і неморальністю, а декому здавалось, що вони навіть залюбки малювали ті темні, патологічні сторони життя. Появилися в літературі якісь напівдикі ідіоти, цигани, жиди, жебраки, арештанти — і всюди спосіб малювання був однаковий, то значить, не шаблоновий; усюди автори силкувались проникнути в глиб людини, оцінити ситуацію, в якій вона знаходиться, зрозуміти мотиви її поступування.

Скільки крові напсували нашій публіці і нашим редакторам ті невинні, невеличкі проби реалістичного малювання життя! Яких курйозних осудів були ми свідками! Моєї «Лесишиної челяді» не могли зрозуміти — не для того, щоб там були які загадки, а для того, що се «заповідається як ідилія, а кінчиться дідько знає як». Мого «Муляра» редактор «Зорі» признав не вартим друку для того, бо, мовляв, він такого факту ніколи не бачив, а муляри, по його думці, найгірші п'яниці. Одне оповідання Кониського було надруковане до половини, а другу половину громадський синедріон признав неможливою і дав кому іншому доробити необразливий ні для кого кінець. Коштовна повість Свидницького «Люборацькі» могла бути поміщена в «Зорі» тільки з досить значними пропусками. Громадська цензура була вдесятеро грізніша для авторів, ніж прокураторська, а львівська громада стояла під тероризмом провінціальної публіки, що, не знаючи іншої літератури, крім польсько-шляхет-

ської або німецької сентиментальної вроді «Gartenlaube» та «Buch für Alle», тільки й ждала найменшої причини, щоб звернути номер, зректися пренумерати, ще й вилаяти редактора. Певна річ, з німецькими та польськими редакціями ся публіка не була така сміла, але ж бо вони не стояли їй о ласку, а руські редактори, що ледве зводили кінці з кінцями, мусили дорожити кождим пренумерантом, навіть хоч він платив пренумерату не надто точно.

Та, невважаючи на всі ті неприязні обставини, наша література тих років видала декілька творів більшої вартості. Обік Нечуя-Левицького, який у другій половині 70-х років осягнув вершок своєї літературної творчості, написавши «Миколу Джерю», «Кайдашеву сім'ю» та «Бурлачку», на перший план висунувся Панас Мирний. Правда, літературна продукція сього письменника була якась припадкова, нерівна. Його повісті «Лихі люди» і «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» були опубліковані в Женеві ще при кінці 70-х років, а його «Повія» досі ще не скінчена. Се не позволило йому зробити на громаду такий вплив, якого можна було надіятися від його великого таланту. Друкування в Женеві повістей, із котрих одна була вже одобрена цензурою в Росії, а обі спокійнісінько могли вийти в Австрії, було зовсім не мудрим ділом і довело хіба до того, що обі повісті на довгі літа зробилися творами забороненими і в Росії, і в Австрії; більшої кривди годі було зробити їх авторові, який потім не здобувся вже на такий широкий і могучий політ, як, власне, в тих повістях. Правда, «Повія» виявляє всі добрі боки його великого таланту, але основною її хибою була зовсім несуцільна будова; се радше галерія пишних малюнків, ніж одна повість: до надрукованих уже двох частей можна би додати ще дві або десять, ad libitum[1]; кожда для себе буде творити щось окреме і кожду треба оцінювати окремо,— органічної цілості з них не буде.

Обік сих двох письменників з великим епічним талантом висунувся в тих часах наперед, особливо в Галичині, Олександр Кониський. Талант, без порівняння, менший від обох попередніх, неглибокий, але незвичайно рухливий і різносторонній, він мав у Галичині далеко більше впливу від обох попередніх письменників. Се був чоловік, немов сотворений для перехідної доби, для заповнення різних люк,

[1] Довільно *(лат.)*.— *Ред.*

«zur Bevölkerung der Widniss»[1], як каже Гейне. В потребі він умів бути і новелістом, і повістярем, і драматиком, і поетом, і публіцистом, і сатириком, і істориком літератури, і критиком, і популяризатором потрібних відомостей. Його жива, палка вдача переймалася всякими ідеями, але не держалася їх довго. Він бував і в рядах радикалів, і в рядах їх противників. Одно тільки ніколи не покидало його, не змінялося у нього — почуття обов'язку працювати для України і на користь її розвою. Його непоборно тягло все до публічної, громадської діяльності. Не знаходячи тим своїм поривам заспокоєння в Росії, де задля різних причин він опинився поза кругом київської української громади, він у 80-х роках переносить усю свою енергію на Галичину і відіграє тут немаловажну роль. Через його руки йде майже вся кореспонденція галичан із українцями; він силкується посередничати в Галичині між старшою й молодшою генерацією, впливати на зміну способу редагування в Галичині. З його ініціативи і при його співробітництві постає в Галичині видання «Руської історичної бібліотеки». Але головна вага лежить на його літературних творах, друкованих у ту пору в Галичині. Правда, найбільші з них, повісті «В гостях добре, дома лучше» і «Юрко Горовенко» з літературного погляду зовсім невдатні. Але не забуваймо, що се були перші проби малювання певних суспільно-політичних течій серед нашої суспільності, того, що в Росії називали «ловить момент» і в чім незрівняним майстром був Тургенєв. Кониський силкувався в одній повісті змалювати нещасну еміграцію галичан до Холмщини під впливом агітації Лебединцева* (в повісті він називається Селех), а в «Горовенку» далеко ближчу хвилю — революційного розпалу, що попередив добу реакції. Кониський, якого симпатії колись, у недокінченій повісті «Семен Жук і його родичі», були по стороні прогресивної молодіжі, тут значно змінив становище і вважає революційну роботу нещастям, подвійним нещастям для України, але заразом нещастям, що мусило вирости з дикої самоволі російської адміністрації.

Артистично найцінніші оповідання Кониського з українського народного життя, короткі ескізи, писані з вервою й гумором, навіяні наївною, не раз, звичайно, неглибокою філософією, та все-таки вищі від більшої часті того, що продукувалося у нас у Галичині. Певна річ, Кониський ані

[1] Для залюднення пустелі *(нім.)*.— *Ред.*

у нас, ані на Вкраїні школи не зробив і глибокого сліду в літературі не лишив, але його особистий вплив і його різностороння праця дуже багато причинилися до засипання тої прірви, що мала бути смертельною раною для нашого національного руху. Він причинився багато до розворушення думок у Галичині, призвичаїв публіку до літератури хапаної, так сказати, по гарячим слідам життя; навіть його хиби тим були добрі, що їх добачував кождий; вони будили бажання чогось ліпшого, охоту до емуляції. Се не був авторитет, що своєю силою пригнітав молодших і слабших, як чинив Драгоманов; се був гарцівник, рухливий і легко узброєний, що вказує нові терени до здобування, хоча сам і не здобуває їх.

Один із найцікавіших наслідків впливу Конїського в Галичині, се була переміна, яка в другій половині 80-х років доконалася з одиноким на всю Україну літературним органом «Зорею». Коли галицькі радикали були усунені від її редагування, старша громада якийсь час пробувала редагувати її сама. Діло не йшло на лад. До редагування бралися люди, що звичайно не мали поняття про редакторську техніку, самі не письменники, при тім обтяжені іншою фаховою працею, а в додатку люди тісних поглядів, без артистичного смаку, що дивилися на свою задачу механічно: аби склеїти номер, зробити коректу і видати на час; а з чого склеєний номер, се їм було байдуже. Очевидно йшло на те, що повториться історія з давньою «Правдою». Але історія не повторяється. Нові обставини, нові течії виробили вже по сей і по той бік Збруча ряди людей і серед письменників, і серед публіки, що не хотіли вдоволитися самим шлендріаном. Нові сили перли наперед. Серед самої львівської громади не втихали голоси, що жадали реформи; з Киева не переставав добиватися її Конїський. І ось знайшовся вихід. Редагування «Зорі» повірено чоловікові з молодшого покоління, не скомпромітованому ніяким радикалізмом політичним, але все-таки радикальному в національнім погляді і рішучому прихильникові духового поєднання українців з галичанами. Дуже добре обізнаний з редакторською технікою, охочий до писання листів, не заангажований ні в які політичні суперечки, Василь Лукич — так звав себе в літературі новий редактор, Володимир Левицький — зумів притягти до «Зорі» майже всі видніші літературні сили з України й Галичини. Великою його заслугою було те, що він рішучо зірвав зі старомодним рутенством, яке не пере-

водилося і, на жаль, досі не перевелося у старій львівській громаді. Певно, се йому дісталося не без боротьби, але все-таки він зумів поставити себе настільки незалежно від громадських цензурних похопів, що «Зоря», зовсім наперекір громадським інтенціям, зробилася органом далеко більш українським, ніж галицьким. Не диво, що се було перше галицьке видання, яке здобуло собі в Росії значніший круг читачів і доходило в такі закутки, де досі навіть із наслуху не знали про існування українського руху в Галичині. В тім факті треба бачити велику заслугу Василя Лукича; «Зоря» під його редакцією уперве пробила китайський мур, який ділив нас від ширшої української громади. При тій нагоді показалося, що й по найглухіших закутках України, присипане попелом офіціального обрусенія, тліє невигасле українське почуття, готове при кождім свобіднішім подуві спалахнути ясним полум'ям; показався факт, якого ми в Галичині догадувалися, та який дехто з українських соціал-демократів старався нам грунтовно вибити з голови. І коли важка лапа російської цензури, запримітивши сей зріст передплатників «Зорі» на Україні, заборонила її, то зацікавлення до українського слова не вбито, бажання розвою рідної мови і літератури вже були розворушені, сім'я було кинене і швидко почало сходити.

Ще одну появу годиться тут піднести як доказ росту національної сили. Се була поява цілої групи жінок у нашім письменстві. До того часу на ниві нашої літератури виступала лиш одна жінка — Ганна Барвінок; авреола, яка окружала ім'я пані Марковички, в якій бачили Марка Вовчка, була позичена, бо ж дійсним автором оповідань Марка Вовчка був муж пані Марковички, Опанас Маркович[1]. У 80-х роках і на Вкраїні, і в Галичині виступає цілий ряд жінок з літературними працями, а серед них визначаються відразу гарні, а то й дуже гарні таланти. Олена Пчілка, сестра Драгоманова, її дочка Лариса Косачівна (Леся Українка), пані Василевська (Дніпрова Чайка), Людмила Старицька — все те імена, що сьогодні мають у нашій літературі, так сказати, добру марку. В Галичині на перший план виступає Наталія Кобринська, що кладе собі метою розворушити наше жіноцтво, працює не тільки на полі белетрис-

[1] Сей погляд невірний, та лишаю написане тоді без зміни, як документ того часу. В нім стільки хіба правди, що пані Маркович у тих часах зовсім не виступала в нашім письменстві.

тики, але робиться також публіцисткою і піонеркою жіночого руху у нас, організує жіноче товариство, агітує за подавання петицій в цілі розширення жіночої освіти і жіночих прав, нав'язує зносини з жінками інших національностей, з німками та чешками, одним словом, силкується втягти наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового європейського жіноцтва. Певна річ, ся публіцистична і агітаторська діяльність пані Кобринської не знайшла відповідно приготованого грунту, велася, може, не досить систематично і не досить свідомо і не викликала такого руху, як надіялася ініціаторка, але її літературна діяльність почалася в щасливу добу і викликала чимало свіжих сил. Виданий її заходом 1887 р. у Львові жіночий альманах «Перший вінок» належить до найкращих і найбагатших змістом наших видань із того десятиліття. І хоча, може, не всі авторки, що зложилися своїми працями на ту книжку, оправдали надії, які можна було покладати на них, то проте для історика нашої культури і нашого національного відродження ся книжка завсігди буде дорогоцінною пам'яткою. В ній, мов у зеркалі, малюється і сумний, безтямний стан нашого ніби інтелігентного жіноцтва в давнішім часі, і перші початки та услів'я нового руху, і сучасний економічний та соціальний стан української жінки, селянки й інтелігентної, і почуття та ідеали жіночої молодіжі, надиханої новими змаганнями. Голоси жінок-галичанок і українок переплітаються і зливаються в одну гармонію; почуття дружності і духової близькості, невважаючи на політичні межі, виявляється досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок.

Певна річ, наше жіноцтво не було ще настільки вироблене, свідоме і самостійне, щоб могло вести якийсь систематичний рух, не знижаючися поза рівень, зазначений тим першим альманахом. Але факт, що воно уперве піднялося на сей досить високий рівень, варт пам'яті. Не потребую ачей же доказувати вагу жіноцтва в розвої національної свідомості і національної літератури. Жіноцтво з природи своєї більш консервативне, більше держиться форми і вважає на форму, ніж мужчини. Ідеї, погляди, уподобання і привички, впоєні вихованням, домашньою традицією, довше держаться серед жіноцтва, ніж серед мужчин. Наше жіноцтво до половини XIX в. виростало без рідної традиції. В Росії воно відмалку переймалося московщиною, у нас — польщиною. Через жіноцтво загнізджувалася в українські

домашні огнища там московська, тут — польська псевдоаристократичність, нехіть і нетолеранція до свого рідного, байдужність до українства. Той пагубний дух висисали з матірним молоком молоді покоління української інтелігенції. Поява цілого ряду молодших українок на літературній ниві, під стягом української мови і нових, демократичних і народолюбних ідей, була першим доказом, що національне почуття будиться вже в самім ядрі українського народу, доходить до тих кругів, де воно звичайно доходить найпізніше і найтяжче. Відтепер можна було надіятися кращого, швидшого росту нашого розвою — і ся надія, незважаючи на всі переміни політичних констеляцій, не завела.

VI

В другій половині 80-х років зайшли у нас і серед наших сусідів деякі події, що мали значний вплив на дальший розвій нашого національного життя. Була се пора політичного напруження між Австрією і Німеччиною, з одного, а Росією, з другого боку, пора заснування (зразу потайного) т[ак] зв[аного] потрійного союзу для противаги Росії, з одного, і Франції, з другого боку. Здавна не довіряючи полякам, старий німецький канцлер Бісмарк повзяв справді тевтонську думку виперти польський елемент із Східної Пруссії й Познаньщини. Розуміється, сього годі було доконати давніми вандальськими способами, тим більше що поляки були таки прусськими підданими і поки що не давали урядові ніяких причин до репресій, з виємком хіба тої, що не покидали своєї рідної мови, любили свою землю і множилися в страшній для Бісмарка прогресії. Він задумав підрізати їх чисто новомодними, капіталістичними способами. Польський хлоп не був такий страшний, як польська шляхта. Усунути шляхту, викупити її маєтки і заселити їх німцями, се видавалося йому можливим до осягнення. Він знав, що значна часть шляхти задовжена, що польські пани і паничі люблять гуляще життя, і на сьому будував свій план. Парламент прихилився до сього плану і ухвалив 100 мільйонів марок як основний фонд для колонізаційної комісії. Рівночасно через услужних своїх публіцистів Бісмарк почав показувати польським шляхтичам дорогу на Схід: на Волині, на Вкраїні вони можуть набувати земські добра за дешеву ціну; там польська нація має непередавнені права, а в разі корисних обставин сильна

Німеччина не мала би нічого проти того, якби над Дніпром постало самостійне Київське королівство під польським верховодством.

Хоч і як фантастичним, навіть дитинячим може сьогодні видатися декому сей проект, то все-таки не треба забувати, що він був інспірований Бісмарком, значить, можна було догадуватися за ним якогось реальнішого плану. Чи мали в руках щось реальнішого поляки, чи ні, сього поки що не знаємо; досить, що деякі з них справді обернули свої очі на Схід. Із закупуванням дібр на Правобічній Україні не йшло; сьому на перешкоді став недавно перед тим, за губернаторство Дрентельна, випрацюваний Рудченком і потверджений царем закон, звернений виразно проти зросту польських латифундій на Вкраїні. Поляки попробували порозумітися з українцями. Переговори велися в Києві. Але більшість українців, втягнених у ті переговори, відсунулася; до порозуміння з поляками дійшла тільки невеличка групка, до якої належав і Конишський. Які були плани поляків і на чім стали їх переговори з сією групкою, ми не знаємо. Досить, що восени 1888 р. Конишський приїхав до Львова з планом видавати газету і згрупувати коло неї всякі можливі елементи. Ще перед приїздом до Львова він у Тернополі порозумівся з Олександром Барвінським; у Львові запросив до співробітництва мене й Павлика, а також — що нас усіх здивувало — Драгоманова, який конче мав написати програмову статтю. Розуміється, ані передо мною, ані перед Павликом Конишський не звірювався з того, що на нову газету гроші дають поляки; таким самим способом він приєднав Олесницького, щоб дав фірму редакції. Швидко, одначе, ми завважили, що справа якась нечиста. Павлик відразу відмовив співробітництва; написану Драгомановим програмову статтю опубліковано без його підпису*, як редакційну; я усунувся, викпивши в одній статті ідею Київського королівства і бачачи, що ся стаття, хоч була надрукована в «Правді», була Конишському дуже неприємна. При «Правді» лишився сам Конишський, а коли він дуже швидко вернув до Києва, ведення її обняв Барвінський. Зразу «Правда» виступала тільки завзято проти московщини, критикувала російські порядки, пануючі в Росії державні й національні ідеї; але з часом почало чимраз виразніше випливати на верх якесь sui generis[1] полонофільство,

[1] Своєрідне *(лат.)*.— *Ред.*

кокстування з польською шляхтою і з австрійським правительством, якого початки я бачив у Конiського зараз по його приїзді до Львова. Я тільки пізніше довідався, що тут було обопільне порозуміння, що бодай одна — польська — сторона поступала тут з гарно обдуманим планом, який можна би висловити німецькою приказкою: Reim dich, oder ich fress dich[1]. Русини повинні були піддатися під польське верховодство, відновити зірвану історичним ходом політичну унію, а ні, то їх треба було зламати, розбити, роздвоїти, обезсилити. Старий досвід, що кожда думка про польсько-руську унію викликає серед русинів роздвоєння, повторився й сим разом. Зараз на першім кроці в Києві серед тамошньої української громади постало роздвоєння, розбиття, дезорганізація, породжена взаємним недовір'ям. Ще в більшій мірі се повторилося в Галичині, де силою політичних обставин у сю негідну гру втягнено широкі народні маси, pro і contra[2], розпочато завзяту агітацію, а польські верховоди з задоволенням присолювали рани, які русини задавали одні одним.

Перший удар звернено в такий бік, що, певно, Конiський і його товариші, пактуючи з поляками і втягаючи Драгоманова до співробітництва в «Правді», того й не надіялися. Рух серед галицьких русинів і факт, що галицькі газети хоч сяк-так доходили до Росії, зацікавив був тамошніх українців. І старші, і молодші українці почали бувати у Львові, зупинялися тут по кілька неділь, придивлялися життю молодіжі, прислухувалися відчитам на університеті, оглядали руські інституції; дехто з української молодіжі брав участь у вакаційних мандрівках нашої молодіжі по краю, і почав вироблятися звичай, що з українських центрів, поперед усього з Києва, щороку на громадський кошт висилано до Галичини двох — трьох здібніших молодих людей, щоб знайомилися з Галичиною і набиралися патріотичного духу. Яку користь для нашого розвою могло мати розширення таких живих зносин, як багато непорозумінь могло вирівнятися в усній розмові, як багато відомостей могло обмінятися по сей і по той бік кордону,— про се нема що й говорити. Се зрозуміли — борше, може, ніж самі русини,— тодішні польські верховоди. І ось 1889 р. уряд наложив руку на ті зносини; приїжджих українців і українок

[1] Рятуйся — а то я тебе з'їм *(нім.)*.— *Ред.*
[2] За і проти *(лат.)*.— *Ред.*

без ніякісінької причини арештовано; з ними разом арештовано кількох галичан, зроблено без ніякої причини, і ні за чим певним не шукаючи, кількадесят ревізій по різних домах, і, продержавши арештованих по 10 тижнів у тюрмі, не знайдено ніякісінької підстави для виточення їм процесу. Галичан випущено на волю, а українців також випущено, але велено їм забиратися з Галичини і заказано їм вертати коли-будь до сього краю. Правильні товариські зносини галичан із українцями відразу зроблено неможливими, бо ж нікому в Україні, де й своїх цікавих жандармів і арештів аж занадто досить, не хотілося бігати за границю, щоб у конституційній державі закоштувати тої самої патоки.

Уже сей перший факт повинен був показати русинам, як польські верховоди розуміють згоду і чого властиво потребують від русинів. Але русин недаром — тверда натура; треба твердої довбні, щоб йому іскри заблисли в очах. У галицькім сеймі засіла тоді уперве громадка незалежних, здібних і смілих русинів. Користуючися нагодою сього безглуздого процесу, вони зібрали найрізніші кривди руського народу і внесли простору, багато мотивовану інтерполяцію, де порушили й сей процес. На жаль, порушили його як тільки можна найнещасливіше. Бо хоча суд, невважаючи на десятинедільне слідство, кількадесят ревізій і многосот аркушів паперу, записаних протоколами, не знайшов у підозрених ніякої вини, то руські посли, защитники тих підозрених, уважали потрібним, як Пілат*, умити свої руки і сказати: «Наскільки ті люди чим-будь винуваті, ми зовсім не боронимо їх, а вповминаємося тільки за зовсім невинними». Кілька місяців пізніше автор, а властиво, попсуймайстер сеї інтерполяції (первісний її проект був випрацюваний мною), проголосив у сеймі так звану нову еру — акт для постороннього майже незрозумілий задля своєї азбучності й наївності, з якою там оперовано зовсім неозначеними й неясними загальниками, а при тім акт фатальний у своїх наслідках для нашого політичного життя.

Та поки се сталося, недавні арештанти в порозумінні зі значнішим кружком молодих галичан заснували політично-літературний часопис «Народ», а восени 1890 р.* заснували радикальну партію з метою: нести в народні маси свідомість його економічних, політичних і національних інтересів і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх. Нова партія, що з натури речі мала бути хлопською, бу-

ла заснована без участі хлопів. Але засновники мали в собі стільки запалу, стільки віри в свої ідеали і стільки критичного зрозуміння того, що робилося довкола них, що не сумнівалися в успіх розпочатого ними діла. І справді, заснування радикальної партії сталося початком не бувалого у нас досі руху в народних масах. Віча, яких давніше бувало одно-двоє в році, тепер ішли раз за разом у різних повітах; звільна на перший план почали виступати збори за запросинами, без контролю властей. В народні маси кидано не чувані досі гасла: загальне голосування, свобода друку, податкові та аграрні реформи. Промови і реферати інтелігентних проводирів — то були цілі студії, виголошувані популярно і приступно. Серед селян появилися прекрасні бесідники, що поривали маси до ентузіазму; назви «радикал», «радикальна партія», хоч осміювані москвофілами і народовцями, приймалися серед народу; рівночасно з тим приймалася й назва «руcько-українська», що стояла в титулі нової партії. Хоча народовці раз у раз докоряли радикалам, що вони нехтують націоналізм,— радикали могли сміятися з тих докорів, бачачи, як під стягом радикалізму стає, власне, найсвітліша і національно найсвідоміша часть руського селянства.

Постання і зріст радикальної партії, а головно, радикального руху серед галицько-руського народу були остатньою і, мабуть, найбільшою радістю в житті Драгоманова. Він жив уже тоді в Софії, в Болгарії, де одержав був професорську посаду, але швидко захорував. Хорий, засуджений на смерть, він із молодечим жаром кинувся до праці, писав невтомно статті для «Народу», популярні праці, полемічні замітки; написав цілі дві книжки «Чудацькі думки» і «Листи на Наддніпрянську Україну», де систематично, з широким мотивуванням викладав свої думки про національність і про способи праці над її підвигненням.

І з України звернено увагу на сей новий рух. Кониський з його «Правдою» відходили чимраз більше набік; симпатії всіх світліших українців були по стороні радикального руху. На поклик Драгоманова обізвався дехто з готовністю нести й грошову підмогу радикальним виданням; серед української молодіжі набиралося чимраз більше таких, що запомагали видання своїми працями.

Та головну битву прийшлося звести радикалізмові на галицькім грунті з т[ак] зв[аною] «новою ерою». «Народ» безпощадно критикував сам акт і всі дальші енунціації як

новоерців, так і поляків. Критика його гучним ехом лунала в народних масах. Становище радикалів супроти новоерців було улегшене тим, що польські верховоди, які держали рівночасно в руках кермо крайового правління і супроти русинів виступали в подвійній ролі — польських патріотів і австрійських урядників,— ласкаво приймали руські заяви, жадали щокроку доказів щирості, а то просто поправи, а самі ані не думали в чім-будь важнім змінити своє поступування супроти русинів. Сила тих наглядних, фактичних доказів переконала вкінці й самих батьків «нової ери», що вони помилилися; вони вернули з тої антинародної дороги; лишився на ній тільки Ол. Барвінський і ті, що йшли за його слідом уже зовсім не з політичними, а з цинічно обнаженими, своєкорисними намірами.

Не моє діло оповідати дальші факти еволюції наших політичних партій. Ті факти занадто близькі до нас і, певно, добре пам'ятні кождому, хто інтересується нашим громадським життям. Думаю, що сказаного досі вповні досить для зрозуміння нашого теперішнього стану. Брак сильного національного почуття в масах народу і в рядах інтелігенції був причиною всіх отих хитань, роздвоєнь, «нових ер», «нових курсів» і різнорідних консолідацій. Не маючи опори в економічно незалежних, національно свідомих масах народних, інтелігенція мусила хитатися, як тростина на вітрі: одні ждали собі підмоги з Московщини, другі від міжнародної, соціальної революції, вкінці треті почали шукати помочі у поляків. Гноблені економічно і упосліджувані соціально та політично, маси народні кинулись емігрувати — до Америки, до Росії, до Бразілії, до Канади, куди їх вабила якась неозначена чутка або якийсь хитрий агент. Роздвоєна політично «новою ерою» і «новим курсом», народолюбна інтелігенція, не здобувши ані незалежності, ані політичного впливу, могла тільки заламувати руки, накликувати до згоди або разом із радикалами йти в народні маси і піднімати їх словом та письмом до руху, до організації, з метою завоювання в своїй хаті своїх прав — хоч для потомків, коли не для себе.

Здавалось би, ситуація дуже сумна. А однако ж се не було так. Наш народний організм, перетримавши далеко страшнішу кризу гнилого супокою і сліпої байдужності, тепер, у тім клекоті боротьби, в тім гомоні все нових і все сильніших конфліктів, на диво ріс, скріплювався. Відкись, мов самі собою, виринали нові сили, нові дороги ви-

ходу з ситуацій, здавалось би, безвихідних. Так і хотілося в таких разах, перефразуючи звісну мазурську поговірку, скрикнути: «Pan Bóg łaskaw na Rusiny»[1]. Люди, здавалось би, тупі і бездарні, віднаходили в собі духу ініціативи; люди заснічені і з натури тяжкі зривалися до смілих і рішучих кроків. Правда, бувало й навпаки; многі знеохочувалися, хрунили. Але в народних масах ріс опір, ріс дух опозиції, дух солідарності. Кождий акт чи то панської самоволі, чи урядницького надужиття, чи хрунівства свого власного земляка не падав у тупу, нечутливу масу, мов сливка в рідке болото, але будив гомін по всім краю, викликав обурення, дискусії, реакцію,— одним словом, грунт починав робитися еластичний, маса оживала.

Певна річ, від тих початків до дійсного широкого, свідомого, масового життя ще далеко. Багато ще буде хитань, багато припливів і відпливів енергії, багато марних поривань і гіркої знеохоти. Але не забуваймо, що се все — школа життя, що без такої школи ніхто в світі не набирає сили ані досвіду. Обставини, серед яких нам приходиться рости і вчитися, виємково тяжкі й некорисні, але на те й лихо, щоб з ним боротися. Так і пригадуються слова пок. Грицуняка, сказані на однім вічу: «Відай, пан-біг хоче з нас мати остру і добру сокиру, коли нас так твердо гартує».

VII

Є в староруськім письменстві одно оповідання про подорожного, що, мандруючи на північ, дійшов до високих і недоступних гір. Зупинившися тут, він почув за горою дивний стук, і крик, і гомін, мов многі тисячі рук ненастанно товкли і лупали скалу. Ходячи попід височенну гірську стіну, він вийшов на одну супротилежну гору і відси заглянув за неперехідну стіну. Побачив тут людей незвичайного вигляду, страшних і диких. Сотки їх зайняті були працею коло лупання скали; інші спочивали від роботи, а побачивши подорожнього, почали махати йому руками і різними знаками просити, щоб передав їм залізних знаряддів, обіцюючи за них золото і дороге каміння. Але подорожній в пору пригадав собі, що се, мабуть, ті безбожні гоги й магоги, яких загнав Александр Македонський за неперехідні гори і заклепав на довгі віки: коли вони, хоч

[1] Пан бог милостивий до українців *(польськ.)*.— *Ред.*

і без залізних знарядів, проб'ють гору і висиплються на наші краї, то покорять собі всю землю, і тоді настане кінець світу. І подорожній — оповідає дальше легенда — з великим страхом у серці втік від зловіщої гори і вернув назад до свого краю.

Історія нашого українського національного руху в остатніх двох десятиліттях пригадує нам образ того заклепаного народу, змушеного пробивати велику, віковічну скалу, яка ділить його від свобідних, повноправних, цивілізованих націй, а притім позбавленого найважнішого знаряду для сієї праці — заліза, себто національної свідомості, почуття солідарності і не відлучного від неї почуття сили і віри в остаточний успіх. Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних мук! Скільки розбитих надій, розтоптаних екзистенцій, загирених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопійно йшли перші кроки! І як малі й досі наші здобутки, осягнені нами результати в порівнянні до того, що за той час осягли наші сусіди, в порівнянні до тої конкуренції, яка на кождім кроці грозить нам з їх боку!

Гляньмо поперед усього, що діялося в російській Україні в 90-х роках. Урядовий натиск проти української мови тривав дальше. Указ 1876 р. не знесений і досі, та, проте сама практика життя виробила в нім дуже значні щерби. Перший і в культурно-історичнім значенні найважніший факт: повстав український театр. Годі тут оповідати історію його постання, історію, що для постороннього слухача могла б видаватися фантастичною казкою. Адже ж той театр повстав і мусив виростати в державі, де українська мова була царським указом виключена навіть від прилюдних концертів! Український театр мусив і мусить досі вдавати з себе парість російського, то значить, кожде представлення мусить складатися з штуки російської і української. Первісно жадали навіть російські верховоди, щоб російська штука мала стільки ж актів, що й українська; значить, більших, 4-, або 5-актових українських штук не можна би було й виставляти. Тепер сі вимоги обмежилися на російську одноактівку, яка йде перед кождою українською штукою. Пригадаймо далі, що в Росії, краю самодержавної адміністрації, кождий губерніальний сатрап може заборонити те, що позволив сатрап сусідньої губернії, і дозволити те, що заборонив тамтой. Пригадаймо, що й український театр із початку міг давати вистави в чисто московських містах,

потім по менших українських містах, а тільки на кінці добився дозволу грати в Одесі й Києві. А в самих персоналіях скільки цікавого! Адже один із батьків нашого театру тільки завдяки всеросійській реакції звернувся до української драматичної продукції: він був поліційним комісаром, та ось у його домі відкрито тайну революційну друкарню, його вигнано з місця і заслано на вигнання — і тут усміхнулася йому українська муза: Росія стратила поліційного пристава, Україна зискала Карпенка-Карого.

Щоб зрозуміти характер і розвій нашого театру на Вкраїні, треба все мати на оці ті цензурні й адміністраційні кліщі, серед яких він виростав. На українську сцену абсолютно не допускалися переклади чужих драматичних творів — приходилося творити свій власний репертуар,— і українська література збагатилася творами Кропивницького, Карпенка-Карого, Старицького, Мирного, Чайченка, Пчілки, не згадуючи про інших, менше видних. Цензура не допускала на українську сцену драм, узятих із життя інтелігенції, на тій підставі, що української інтелігенції нема й не сміє бути,— і українська драма мусила зробитися хлопською, сільською, мусила малювати українське село. Тільки в остатнім часі цензура почала пускати драми з української історії —давніша українська драма з причини цензурної заборони була сучасна, жива; цензурна полегша, що допускає історичну драму, по моїй думці, вийшла драмі на шкоду, бо в числі українських історичних драм, з виємком «Сави Чалого» Карпенка, знаходимо майже самі невдатні твори.

І ще одно. Український театр, приневолений довгі роки до самих сільських сцен, в багатій мірі користувався українською народною піснею. Чудові українські пісні, артистично заведені в ноти такими майстрами, як Лисенко, Рубець* і інші, здобули собі серце всієї Росії; вони для многих творили й творять головну атракцію українського театру, особливо в часі його гостини по неукраїнських губерніях. Уживання українських народних пісень виродилося в надуживання; постали штуки, майже виключно зложені з пісень, склеєних сяк-так зовсім недоладним текстом, а далі й такі дивоглядії, як «Песни в лицах» — ряд живих образів, компонованих відповідно до змісту пісень, які тут же й співаються. Певна річ, драматична штука потерпіла на тім; деякі покутні трупи зводять те замилування до пісень і костюмів просто до абсурда. Але історик культури поза

тою неприємною лушпиною мусить бачити щось більше. Протягом 10—12 літ на Україні з одної театральної трупи виросло їх більше як 50. Українське слово і українська пісня зі сценічних дощок залунали не тільки по всій Україні, але по всій широчезній Росії, не виключаючи Сибіру, Туркестану, прибалтійських країн і Варшави. Український театр, хоч і як общипаний і обмежений цензурними умовами, зробився предметом спекуляції різних антрепренерів, навіть жидів, яким до українства нема й не було ніякого діла. Одним словом, се вже нині жива, елементарна сила, що росте і розвивається не по якомусь обдуманому плану, не завдяки таким чи іншим патріотичним змаганням, але тим, що відповідає живій потребі суспільності і в більшій або меншій мірі її естетичному смакові. Зріст українського театру показує нам найліпше, що всякі балакання обрусителів про штучність українського руху, се пусті фрази; він показує нам також, що й українська друкована література й українська школа росли б так само швидко й елементарно, коли б їх не здержували залізні кліщі державної самоволі.

Та й тут справджується польська приповідка: «Większa jest dobroć Boska, niż zawziętość ludzka»[1]. Царський указ, яким заборонено всю популярну літературу на українській мові, не був скасований і досі, але історія показала наглядно неможність удержання його в силі. На Україну впали тяжкі роки: недороди, холера, чума на худобу. Наслідки страшної темноти і безрадності народних мас показалися в упадку рільничої продукції, в зрості податкових недоборів, у так званих холерних бунтах, у масовій еміграції з найбільше плодючих українських губерній. Навіть твердолоба російська адміністрація мусила піти до голови по розум. Недостаточність російської обрусительної школи показалася наглядно; систематичне душення всякої діяльності, всякої ініціативи серед суспільності почало приносити гіркі овочі. Відповідаючи на моментальні, пекучі потреби людності, цензура почала пропускати українські популярні брошури, спершу лікарського змісту: про холеру, про дифтерит, про чуму рогатої худоби. Потім міністерство рільництва наперекір міністерству просвіти одобрило і поручило надрукувати брошуру Чикаленка про хліборобство. Вилом був зроблений. До цензури почали надсилати

[1] Благодать божа вища, ніж людська завзятість *(польськ.)*.— *Ред.*

чимраз більше українських популярних праць, белетристики і науки; і хоч як немилосердно нівечила їх цензура, забороняючи все, що тільки було ліпше, навіяне свобіднішим духом, то все-таки всього заборонити було годі. Українські брошурки розходилися сотками, тисячами, а з тим ішло в народ не тільки реальне значення різних життєвих справ, але також те розуміння, що українською мовою можна писати про всякі справи, що вона здатна й до книжки, й до науки.

Обік сієї популярної літератури, якої центрами в останніх роках були Чернігів, Київ, а потрохи Одеса й Петербург, закипіла сильна праця на полі артистичної літератури. Правда, більша часть письменників, особливо талановитіших і вільнодумніших, друкувала й друкує свої твори за границею, в Галичині. Але рівночасно бачимо змагання тих письменників — проводити бодай дещо зі своїх творів через російську цензуру. А деякі майже нічого не друкують за границею. До таких належать драматурги Кропивницький, Карпенко-Карий, Старицький. Їх драматичні твори друкуються в Росії великими томами і видержують по кілька видань. Правда, обік тих заслужених і високоталановитих письменників користується цензурними полекшами велика купа зовсім недотепних писак, ремісників, що шиють театральний товар і засмічують літературний ринок, компромітуючи українське письменство. Російська цензура залюбки пропускає таке сміття, щоб потім, де треба, мотивувати потребу піддержування утисків українського слова: така література, мовляв, не заслугує на те, щоб її толерувати. Натомість поважніші праці, навіть такі, що давніше були друковані в Росії, забороняються цензурою або роками лежать у цензорських шухлядах. І так, не позволено передрукувати Кулішеву «Чорну раду» ані Нечуєві «Хмари», що пройшли були цензуру в 1874 р. Збірник творів Мирного застряг у цензурі; збірник оповідань Конисього ледве не ледве дійшов до третього тому, та на тім, мабуть, і урветься, Кулішевого перекладу Шекспіра не дозволено друкувати в Росії, хоча «Гамлет» у перекладі Старицького був дозволений ще в 1889 р. Так само годі дождатися українського перекладу Біблії. Цікаве те, що в остатніх роках цензура пропустила декілька творів галичан і то навіть виданих поруч із творами українців: таке замаркування єдності і дружності обох відломів нашої нації було б перед кількома роками зовсім неможливе.

Говорячи про український літературний рух

в остатніх десятиліттях, годиться згадати тих людей, що надали йому характер, значно не подібний до того, що було давніше. В часі, про який іде отся річ, постають на Україні молоді письменники незвичайної енергії. Продуктивні, роботящі в такій мірі, як зі старших хіба Куліш, гаряче віддані справі просвіти і піддвигнення рідного народу, вони вміють сполучити гарячий запал із холодною критикою, рухливість із постійністю, вміють відчути і заспокоювати найрізніші народні потреби. Вони змальовують у артистичних творах життя народу й інтелігенції і рівночасно в критичних та публіцистичних працях розбирають важніші питання сучасного життя, листами і особистим впливом підбивають і заохочують до праці інших довкола себе, і все те серед важкої не раз праці на насущний шматок хліба. До таких людей належить поперед усіх Борис Грінченко, звісний у літературі під назвою Чайченка. Талановитий поет і повістяр, він покинув епіку задля драми, силкуючися дати нашій літературі історично-патріотичну драму вищого стилю. Обік сього він у «Правді» порушує важну справу язикової незгідності, яка зовсім натурально витворилася була між Галичиною й Україною; його голос викликав був дуже оживлену полеміку, та, що найважніше, пізніше наше письменство йде переважно туди, куди вказав він у тій своїй статті. Він пише ряд цінних критичних і історико-літературних студій про різних наших письменників і пробує, йдучи за слідом Драгоманова, вивести справу нашої національності [...] перед широкий форум європейської публіки. Та найважнішою його заслугою ми мусимо вважати ту діяльність, яку він розвинув у Чернігові, видаючи переважно своїм коштом, а потім за підмогою фонду Череватенка, кількадесят популярних книжок*, що самі собою творять гарну бібліотеку і яких найбільшу часть прийшлось або писати, або укладати йому самому та його жінці. Крім того, він знаходив час на збирання етнографічного матеріалу, якого опублікував досі чотири спорі томи, де, крім великої маси цінних записів із народних уст, додав від себе дуже старанно зроблені покажчики паралелей до опублікованих народних текстів у інших етнографічних збірках, а надто дуже цінну бібліографію дотеперішніх збірок українського етнографічного матеріалу. Додаймо до того гарно зроблений каталог музею Тарновського* і виконувану разом із тим працю в земстві, то будемо мати образ діяльності сього енергічного, молодого ще письменника.

Друга така незвичайна поява серед українців, незвичайна своєю енергією, пристрасною любов'ю до України і різносторонністю знання й таланту, се Агатангел Кримський, тепер професор арабської мови в Лазаревськім інституті для орієнтальних язиків у Москві*. Філолог із фаху, орієнталіст із замилування, він виявив себе високоталановитим поетом, дуже оригінальним повістярем і якийсь час забирав голос у всяких важних літературних і суспільних справах у галицьких виданнях. Кримський був перший українець, що не побоявся забирати голос у таких справах, підписуючи свої статті повним іменем: ми бачили праці з його підписом не тільки в «Зорі», «Дзвінку», але і в «Правді», «Народі» та «Житі і слові» — і се нічогісінько не пошкодило його ученій кар'єрі в Росії. Кримський дав тим наглядний доказ, що українці при достаточній енергії й смілості могли б без особливого ризика завоювати для себе навіть серед теперішніх політичних обставин у Росії чимраз більше прав, якби свідомо і дружно почали перти в той бік. Оповідання чи то, пак, «Ескізи» Кримського, навіяні гарячою, подекуди аж неначе хоробливою любов'ю до України, артистично стоять невисоко; найцінніше в них — се, власне, виливи чуття і поглядів самого автора, той ліричний елемент, що виявляє нам його чисту, як сльоза, незвичайно чутливу і гарячу душу. І Кримський, так само як Чайченко, не вдоволявся самою прилюдною письменською діяльністю, але мав немалий вплив на широкий круг своїх знайомих своїми листами, повними думок і імпульсів до праці в різних напрямах. Його треба вважати одним із ініціаторів важної праці — видання українсько-російського словника, що був зладжений у Одесі*. Йому завдячує також наша література гарне, перше і — можна сказати — дефінітивне видання прегарних перлин нашої поезії — творів Степана Руданського, які йому в значній часті пощастило уперше видобути з рукописів. І Кримський — чоловік молодий. Видані ним недавно в «Літературно-науковім віснику» поезії*, писані під сірійським небом, у Бейруті, показують, що орієнталіст не вбив у нім поета, але, навпаки, його поетичний талант тільки тепер набирає сили й виразності.

До сих двох характерних появ додаймо третю — Гната Хоткевича, поета, новеліста, критика і при тім кобзаря в дослівнім значенні сього слова. Він вивчився грати на кобзі і співати старі кобзарські думи. Як відомо, справжні кобзарі тепер уже рідкість; співання дум вийшло з моди,

серед простого народу для них не стало слухачів. От тим важно, щоб те артистичне ремесло не вигибло, але знайшло собі продовження серед інтелігенції, і Гнат Хоткевич зрозумів се. Ми маємо звістки, що він своєю грою і артистичним виконанням дум робить велике враження серед української інтелігенції. Його оповідання з артистичного погляду стоять невисоко; перевага суб'єктивного, ліричного елемента не дає йому пластично викінчувати картин; та проте декуди він піднімається на висоту справжнього таланту, що велить надіятися гарного розвою.

Ті три письменники — а подібних їм на Україні є ще більше — се люди, так сказати, перехідної формації. Їх смак, розуміння літератури, їх суспільні й політичні погляди зовсім новочасні, європейські, і в кождій іншій європейській літературі вони розвились би коли не на великих, то все-таки на видних літературних діячів, здобули би собі широкий вплив, і славу, і забезпечене життя. В Росії, а надто ще на Вкраїні над ними тяжить прокляття зацофаного осередка, непочатого перелога. Їх гаряча душа рветься до суцільної, гармонійної і широкої діяльності, а дійсність ставить їх перед самі урізки, щерби, прогалини. І ось вони кидаються на всі боки, заповняють прогалини, латають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук. Їх праця робиться якоюсь латаниною; в їх тоні чується якесь роздразнення, нерівність; вони роблять собі ворогів там, де би зовсім не надіялись і не бажали, і велика сила, замість зробитися угольним каменем гарної будівлі, розбита на дрібні окрушини, йде на заповнення люк у мурі. Не кажу, щоб се мусило бути і з трьома згаданими тут письменниками; дай боже, щоб їм поталанило минути таку долю,— але так буває дуже часто з такими людьми перехідних епох, так було в значній мірі з найбільшим публіцистичним талантом нашої нації, Драгомановим, і з многими талановитими діячами нашого письменства. «Die am Wege sterben»[1] — отсе вірна характеристика таких генерацій, що пізнали мету, рвуться до неї всією силою душі, чують її наближення, але їм не судилося дійти до неї, бо інертна сучасність занадто сильно держить їх у своїх пазурах.

Супроти сих неспокійних, вихруватих натур, жадних праці і перетяжених працею, все втомлених полемікою

[1] Ті, які в дорозі помирають *(нім.).— Ред.*

і охочих до неї, щасливими покажуться нам ті спокійні, наскрізь артистичні натури, що виступають у письменстві як більш або менше гладко шліфовані дзеркала, малюють нам життя з його горем і радощами, з його рухом і тишею, але самі не сходять на арену, не беруть участі в боротьбі. Нові ідеї, нові літературні форми мають для них чисто артистичне значення, як новий ряд фасеток на їх дзеркалі, як можність — глибше заглянути в душу суспільності, яркіше і правдивіше змалювати її. Се в літературній сутолоці люди тихі; вони стоять осторонь, нікому, так сказати, не наступають на нагнітки і не мають ворогів: се ті, про яких мовив Гете: «Es bildet ein Talent sich in der Stille»[1]. Таких людей мали ми немало в українській літературі. Із сучасної нам старшої генерації досить буде назвати Мирного й Нечуя-Левицького. І молода генерація, що виступила в остатніх 20-ти роках, має цілий ряд таких талантів. Назву тут лише найвизначніших із них. Поет Володимир Самійленко — се така спокійна, урівноважена, трохи квієтистична натура, правдивий тип лівобережного українця, важкого на ініціативу, склонного до рефлексії й задуми, наділеного тонким гумором і сатиричною жилкою. Самійленко — артист par exellence[2]. Його поезії — се гарно шліфовані, чисті кришталі, але його лірика не має того палкого огню, який уділяється серцям читачів. Рефлексія і тиха меланхолія притлумлює всякий різкий тон. Зате його сатиричні куплети, писані на взір французьких chansons[3] Беранже, блискотять правдивими перлами щирого гумору. Хто не тямить його «Горя поета», «Ельдорадо» або прегарної сатири «На печі», що явилася немов carmen saeculare[4] українського неробства і псевдопатріотизму!

Хоч пролежав я цілий вік на печі,
Але завше я був патріотом;
За Вкраїну мою чи то в день, чи в ночі
Моє серце сповнялось клопотом.

Бо та піч — не чужа, українська то піч
і думки надиха мені рідні;
То мій Луг дорогий, Запорозька то Січ,
Тільки в форми прибралась вигідні.

---

[1] Талант виростає в тиші *(нім.)*.— *Ред.*
[2] В дослівному розумінні слова *(франц.)*.— *Ред.*
[3] Пісень *(франц.)*.—*Ред.*
[4] Піснею раз у сторіччя *(лат.)*.— *Ред.*

Наші предки колись задля краю свого
Труд важкий підіймали на плечі;
Я ж умію тепер боронити його
І служити, не злазячи з печі.

Еволюція значна знайшла від часів,
Як батьки боронились війною;
Замість куль і шабель у нових діячів
Стало слово гаряче за зброю.

Може, зброя така оборонить наш край,
Але й з нею прекепська робота:
Ше підслухає слово якесь поліцай,
І в холодну завдасть патріота.

І ось патріот признав одинокий на часі метод — боронити Україну мріями:

І у мріях скликаю численні полки
З тих, що стати за край свій охочі:
Слово ж маю на те, щоб ховати думки,
Якщо зраджують їх мої очі.

До письменних я кличу — звичайно, в думках,
Щоб світили над нашою ніччю;
Хоч, на жаль, матн книжку народну в руках
Я признав небезпечною річчю.

І він вкінці, в день столітнього ювілею українського письменства, вибухає ентузіастичним окриком:

Ше стоїть Україна, не вмерла вона
І вмирати не має охоти:
Кожда піч українська — фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти.

До тої самої групи письменників, у першім ряді артистів, сконцентрованих на своїй артистичній творчості, гармонійних натур, здібних до об'єктивного малювання дійсності і погідних настільки, щоб і на цілу мальовану ними дійсність кинути ясне світло, належить Михайло Коцюбинський, один із найкращих наших новелістів. Його оповідання пливе натурально і свобідно, мов репродукція голої дійсності без ніякої примішки творчості. Стиль його простий, без жадної форсованої штучності, без риторичних ефектів. Із усіх наших письменників він найбільше нагадує Тургенева, того «найбільшого артиста і найбільшого європейця» між великими російськими белетристами. Коцюбинський розширив обрій української повісті. Закинений долею на довгі літа в південні окраїни нашого краю, до Бес-

сарабії і Криму, де належав до урядової комісії, що мала воювати з філоксерою, він дав нам прегарні малюнки з життя наших південних сусідів румунів і татар, доторкнув життя наших гуцулів, що здавна ходять на заробітки до Бессарабії. Але Коцюбинський далеко не етнограф-обсерватор. Він наскрізь новочасний чоловік, перейнятий високими гуманними чуттями і ясним поглядом на життя. Оттим-то його оповідання, даючи нам образи не торканих досі українським пером околиць і відносин, дають нам разом із тим високе естетичне вдоволення як твори справжнього таланту і як випливи симпатичної і високо розвитої душі.

Дуже споріднений з Коцюбинським щодо вдачі свого таланту являється інший молодий письменник, Вячеслав Потапенко. В нашій літературі він виступає рідко, але кожде його оповідання — се пластичний і сильний малюнок. Буденні сцени, тисяч раз обговорювані постаті набирають під його пером чару новості, вбиваються нам у пам'ять на завсігди, а таке оповідання, як його «На нові гнізда», належить до найкращих перлин, які сплодив у нашій літературі болючий процес еміграції селян на чужину.

Зовсім інше, далеко не так гармонійне, але не менше сильне враження роблять інші два письменники молодшої генерації: поет Павло Грабовський, котрого доля вирвала зі шкільної лави і занесла на далекий Сибір, аж у Вілюйськ, а потім у Іркутськ. Там, у північних снігах, у якутських юртах він знайшов синю квітку української поезії, зробився не тільки одним із найкращих перекладачів чужих поетів на нашу мову, але також видним оригінальним поетом. Як його життя — майже неперервана мартирологія і мука, так і його поезія переважно стогін мученого серця, крик болю і туги за рідною Україною.

Подібне враження викликають оповідання Катренка, але зовсім іншим способом. Катренко — ученик Достоєвського, того геніального психолога-мучителя. Він любить малювати хорих, змучених, вибитих із колії людей, важкі ситуації, тривожні настрої. Доба глухої реакції часів Олександра III поклала, здається, свою печать і на душі нашого автора: читаючи його оповідання, ми переживаємо ті тяжкі моменти утиску, безнадійності, руйнування людських сил і людських надій, які в ту пору переживала вся Росія.

Як я вже згадував, характерною появою сього часу треба вважати те, що в рядах українських письменників за-

ймає тепер видне місце ціла група молодих жінок. Говорячи про українських поетів сеї доби, може, на першім місці прийдеться поставити Лесю Українку. Се талант сильний, наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої грації й ніжності. Артистка в повнім значенні сього слова, вона, одначе, не сторонить від сучасного життя, живе його інтересами, гаряче відчуває його болі і завсігди вміє знайти сильний, пластичний вислів для свого чуття. В початкових своїх творах многослівна, не свобідна від певної манери, вона швидко росте, доходить до високого майстерства форми, яку завсігди вміє заповнити інтенсивно відчутим змістом. Її поезія — то огнисте оскарження того дикого гніту самоволі, під яким стогне Україна. Нота особистої лірики звучить у неї слабше; епічні теми поки що не вдаються їй у такій мірі, як описова і патріотична лірика.

Силою слова, гарячим настроєм і гарною формою визначаються поезії Людмили Старицької, особливо її лірична драма «Сафо», одна з перлин нашої літератури. Тема сеї драми — пристрасна любов грецької поетки Сафони до молодого Фаона, який любить не її, а її просту і неталановиту подругу; розпука, резигнація і смерть Сафони в хвилі її поетичного тріумфу,— все те змальовано більш ліричними імпровізаціями самої Сафони, ніж драматичним способом; градація і переміни чуття віддані майстерно. На полі поезії визначилися ще пані Василевська (Дніпрова Чайка) і Одарка Романова. Дуже інтересне явище — пані Наталка і Надія Кибальчич*, мати й дочка. Перша з них авторка драми «Катря Чайківна», що одержала першу нагороду на конкурсі галицького виділу крайового, опублікувала ряд гарних оповідань і написала декілька драматичних нарисів, досі не друкованих. Усі ті писання визначаються вірним схопленням життя і доброю технікою. Гарні надії подає Надія Кибальчич, що, крім новелістичних нарисів, опублікувала досі ряд удатних поезій.

Не моя річ вичислювати тут усіх робітників на нашій літературній ниві. Скажу загалом, що у всіх видно дуже пильну обсервацію життя, дуже поважне розуміння штуки й її завдання в житті суспільності і тверду віру в будущину нашого народного розвою. Многі з тих людей могли б зайняти видне місце в російській літературі, коли б хотіли посвятити їй свої сили; се видно з того, що росіяни вважають потрібним перекладати їх твори. Сила і зріст літератури має те до себе, що притягає талановитих людей. Певна річ,

перебіжники з нашого поля на чужі ниви будуть іще траплятися, так як траплялися досі, але певне й те, що головна маса духових діячів буде відтепер лишатися на рідній ниві, бо знайде тут поле для ділання і той спокій, який дає почуття чесно сповненого обов'язку супроти рідного народу, спокій, якого ніколи не дасть праця на чужині і для чужих.

VIII

Той літературний і просвітний рух на Україні, який я силкувався схарактеризувати тут, певно, гарний і значний у порівнянні до тих періодичних летаргічних снів, у які западала Україна в роках 1847—1857, 1863—1870, 1877 до 1880. Але в порівнянні до колосальних чисел української людності, до колосальних просторів краю і колосальних а страшенно пекучих потреб народу він мікроскопійно малий і може мати значення хіба як перші несмілі кроки супроти енергічного, прискореного ходу. Мірячи так само пропорціонально, треба признати далеко більшим поступ, який за той час зробила Галичина, хоч і тут годі промовчати, що в справах найбільше пекучих і основних, у справі економічного піддвигнення народу і поправи його соціального становища зроблено дуже мало, мікроскопійно мало. Для того, щоб у тім згляді зробити якийсь значніший крок, брак нам у Галичині всього потрібного: впливу інтелігенції і організації національних сил, не говорячи вже про зовнішні ворожі впливи, що ростуть нашою слабістю і користуються нашою темнотою та нашим розбиттям.

Найбільш характерною появою в галицькім письменстві остатнього десятиліття був зворот до наукової праці. Сей зворот мав симптоматичне значення, був випливом загального поглиблення думки у галицьких русинів, зросту критики й рефлексії, бажання пізнати ясно все те, що треба було знати. Так довго дорікали українці галичанам неуцтвом, поверховністю їх освіти, несерйозністю їх принципів, що вкінці галичани таки взялися серйозно до праці. Протягом кількох літ постають такі праці, як «Словар» Желехівського і Недільського*, «Історія літератури руської» Огоновського — найцінніші праці учених старшого покоління. Спеціально про працю Огоновського годиться тут сказати кілька слів. Молодші вчені, опираючися на новіших дослідах і прикладаючи до сеї праці мірку новочасної історії

літератури, звикли дивитися на неї згори. Справді, з погляду на спосіб трактування предмета і на спосіб оцінювання поодиноких явищ нашої літератури ся праця не видержує строгої критики. Але ми повинні бути вдячними Огоновському за те, що він перший з муравлиною пильністю стягнув докупи масу біографічного й історико-літературного матеріалу, задля якого його праця довго ще не стратить своєї вартості.

Але поза тими працями, розпочатими і доведеними до кінця з приватної ініціативи, починається систематичний науковий рух, що має собі осередком зреформоване Наукове товариство імені Шевченка у Львові. [...].

Обік сієї поважної праці, яка ведеться при Науковім товаристві ім. Шевченка і звернула на себе увагу широко поза межами Галичини та єднає симпатію і повагу для наших національних змагань, іде не менше серйозна, хоч більше скромна, на домашні потреби обчислена праця в різних точках і в різних огнищах. Згадаю тільки кількадесят томів повістей, виданих при «Ділі»; між ними є й дійсні архітвори епічної штуки, такі як Достоєвського «Вина і кара», Гончарова «Обломов», Льва Толстого «Дитячий, хлоп'ячий і молодечий вік», Олексія Толстого «Князь Серебряний» і немало інших. Згадаю немалу вже видавничу діяльність Руського педагогічного товариства, виданий майже повний цикл учебників для гімназіальної науки і т. ін. І вкінці щонайважніше: значний зріст охоти до читання як серед простого народу, так і серед інтелігенції. Популярні газети розходяться в 1000—5000 екземплярів, популярні брошури друкуються в 8000 до 10000 екземплярів, а таке зглядно дороге видавництво, як «Літературно-науковий вісник», знаходить у самій Галичині 5—6 сот пренумерантів. Заснована в 1899 р. Руcько-українська видавнича спілка опублікувала досі 40 томів белетристики, переважно оригінальної, розпочала видання повного перекладу Шекспіра з поясненнями, публікує серію наукових праць і дрібніших брошур, доступних для ширшого загалу, і, незважаючи на значну кількість тих публікацій, знаходить можність вести діло без страху перед стагнацією. Український письменник при таких обставинах може мати надію, що аби тільки його твори мали дійсну вартість, то певно будуть опубліковані і здобудуть йому в недалекій будущині, а по часті й тепер, крім признання, ще й деякий матеріальний дохід. Стежка для молодих сил протерта, конкуренція улегшена.

Але зі зростом загального освітнього рівня інтелігенції, з розвитком естетичного смаку, з виробленням мови і літературної форми вимоги до письменників зробилися далеко вищі й остріші, ніж були ще перед десятьма роками. Наївне, самоділкове писання банальних історій або віршів нині не поплачує. І письменники, і публіка тепер більше рафіновані. Двадцятилітня праця над збагаченням і очищенням мови, над виробленням літературної техніки не може пропасти марно, і жоден молодий письменник не може ігнорувати її. Давньої ноншалянсії, давнього «грає, грає, воропає» не толеруємо сьогодні. Наша новочасна версифікація під пером українців і галичан, таких як Щурат і Маковей, зробила великий поступ у напрямі до чистоти мови і мелодійності вірша; наша проза під пером Кобилянської, Стефаника, Черемшини, Яцкова набрала поетичного лету, мелодійності, ніжності, грації та різнорідності, до яких давніше підносилися хіба Марко Вовчок, Куліш та Нечуй-Левицький у своїх найкращих творах. Се гарні здобутки нашого розвою, і їх не годиться нам затрачувати.

Далеко гірше, ніж на російській Україні, поставлена в Галичині справа з театром. Як звісно, у нас лиш одна трупа, та й та ледве дихає, невважаючи на краєву субвенцію. Репертуар тої трупи щонайменше в трьох четвертих частях не національний, а міжнародний і то власне найпліхшого калібру: оперетки та плиткі фарси. Українські драми при дуже нестаранній, а не раз і зовсім недотепній грі наших артистів не роблять у нас враження, а наша власна драматична продукція зовсім не багата і не високої вартості. Те, що було зроблено перед р. 1880, майже не варто згадки і в усякім разі тепер зложене до архіву. Першу пробу утворення у нас репертуару, основаного на сучаснім житті, зробив Григорій Цеглинський. Його «Ходачкову шляхту» треба вважати найудатнішою з усіх написаних досі в Галичині комедій із нашого народного життя; рівночасно ся комедія уперве змалювала нам зовсім окрему і замкнену в собі сферу з її спеціальною психологією. Друга, з культурного погляду інтересна комедія того автора «Аргонавти» впала жертвою нашої громадської цензури і тільки в польськім одязі здобула собі заслужене признання.

Також повість, закроєна на ширші розміри, досі не може у нас похвалитися великими успіхами. Не знаю, чи наше життя ще замало сконцентроване, занадто розбите на атоми, чи, може, нашим письменникам не стає творчої сили,

знання відносин і широкого розмаху, досить, що дотеперішні наші проби на полі ширшої повісті були не зовсім удатні. Ще, може, найліпші були проби Андрія Чайківського «Олюнька» і «В чужім гнізді». Ті повісті читаються легко, малюють інтересні закутини нашого краю (знов-таки життя ходачкової шляхти в Самбірськім повіті) і свого часу подобалися. Але годі заперечити, що зарівно будова тих повістей як спосіб оповідання — дуже примітивні. Авторові служили взірцем польські повістярі середньої руки, такі як Захаріясевич, Валерій Лозинський* і т. ін. При ближчім огляді його повісті розпадаються на ряд сцен, оповіданих не раз із легким гумором, із вірно підхопленими деталями життя; та все-таки психологія в них дуже поверхова і шаблонова і глибини нашого серця вони не порушують.

Талановитий новеліст і поет Осип Маковей дав нам у своїм «Заліссі» пробу більшої повісті, зложеної в дусі новішої школи. Обсяг творчої сили автора не відповів його інтенціям. Далеко вище треба поставити «Царівну» Ольги Кобилянської, невважаючи на повну невдатність композиції. В усякім разі «Царівна» — се перша у нас повість, основана не на інтригах та любовних пригодах, а на психічній аналізі буденного життя пересічних людей. Се майстерна, тонко гаптована тканина, якій бракує лише руки енергічного артиста, який міг би злучити поодинокі рядом нанизані сцени в гарний і ефектовний малюнок.

Зате на полі новелістики Галицька Русь у тім часі видала ряд талантів, яких не постидалась би ні одна далеко багатша від нашої література. Новела — се, можна сказати, найбільш універсальний і свобідний рід літератури, найвідповідніший нашому нервовому часові, тому поколінню, що вічно спішиться і не має ані часу, ані спокою душевного, щоб читати многотомові повісті. В новелі найлегше авторові виявити найрізніші сторони свого таланту, блиснути іронією, зворушити нас впливом сконцентрованого чуття, очарувати майстерною формою. В сучасній галицькій новелістиці бачимо різнобарвну китицю індивідуальностей. Від простих, невишуканих, та теплим чуттям огрітих оповідань Тимофія Бордуляка — назву тут тільки найвидніших робітників на тім полі — до старанно оброблених і украшених гумором новел і сатир Маковея, і до держаних переважно в мемуарнім тоні оповідань Андрія Чайківського, і до овіяних якоюсь атмосферою тихої меланхолії нарисів Богдана Лепкого, і до енергічних та вірно схоплених із життя

нарисів передчасно померщого Михайла Петрушевича, і до характеристичних, крізь сльози всміхнутих нарисів Ковалева*, і до визначних незвичайно вірною та бистрою обсерваціею оповідань Мартовича, і до смілих, з певною буршікозною бравурою та недбалістю в тоні і зверхній формі імпровізованих оповідань Будзиновського — яке широке поле, яка різнорідність, яка свіжість, що віє майже з кождої з сих фізіономій! Література в її цілості чимраз більше починає ставати неподібною до школи, де все підігнано під один шаблон, під одні правила, а чимраз більше подібна до життя, де ніщо не повторяється, де нема правил без виємків, нема простих ліній і геометричних фігур, де панує безкінечна різнорідність явищ і течій. Одно тільки можна сказати не без певної гордості: течії антинародні і антисуспільні, хоч проявлялися і проявляються і серед нас і старанно прищеплюються нам посторонніми дбайливими руками, на літературнім полі досі, звичайно, були зроду обтяжені прокляттям безплідності, крім мізерних зелепуг і однодневниць, не могли сплодити нічого. Мабуть, наш народний організм занадто ще свіжий і здоровий.

В остатніх роках минулого десятиліття на нашім літературнім горизонті появилася група молодих письменників, вихованих на взірцях найновішої європейської літератури, тої, що, сприкривши собі широкі малюнки зверхнього окруження, головну увагу творчості поклала на психологію, головною метою твору штуки зробила: розбудження в душі читача певного настрою способами, які подають новочасні студії психології і так званої психофізики. Варто б було присвятити детальну студію тому напрямові і тим новим точкам погляду, які він вніс у літературну творчість і спеціально в літературну техніку. Та на таку спеціальну студію тепер не пора, і я вкажу лиш на те, що кидається в очі при поверховім огляді. Коли давніша повість чи то новела— не конче натуралістична, а й загалом — усе мала ціхи більш або менше докладно локалізованої події з мотивованою зав'язкою, перипетіями і розв'язкою, отже, виглядала як здвигнений після правил архітектоніки більш або менше солідний будинок, то новіша белетристика робить зовсім інше враження. Зверхніх подій в її зміст входить дуже мало, описів ще менше; факти, що творять її головну тему,— се звичайно внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи. Не об'єктивне, протоколярне представлення мають на меті автори, а збудження в душі читачів аналогічного чуття чи

настрою всякими способами, які дає мова і злучені з нею функції нашої фантазії. Нова белетристика— се незвичайно тонка філігранова робота; її змагання — наблизитися скільки можна до музики. Задля сього вона незвичайно дбає о форму, о мелодійність слова, о ритмічність бесіди. Вона ненавидить усяку шаблоновість, ненавидить абстракти, довгі періоди і зложені речення. Натомість вона любується в смілих і незвичайних порівняннях, в уриваних реченнях, у півслівцях і тонких натяках. Можна би теоретично говорити pro і contra сеї літератури, але для історика такі суперечки не мають значення. Для нього кождий напрям добрий, коли його репрезентанти — справдішні і живучі таланти. От так і сей новий напрям у нашій літературі зазначився групою талановитих репрезентантів. На чолі їх треба поставити Ольгу Кобилянську. Вихована на німецьких письменниках нової школи і на скандінавцях, вона зачала зразу й сама писати по-німецьки, правда, в дусі старшої німецької сентиментальної школи. Але швидко її надзвичайний талант розвинув крила і знайшов свою власну дорогу. В своїх дрібних оповіданнях, особливо таких, як «Битва», «Людина», «Некультурна», «Valse melancolique» і т. ін., вона дала нам ряд майстерних малюнків людської, особливо жіночої душі і здобула собі заслужене признання не тільки у нас, але і в Німеччині і в Росії. Обік неї як репрезентантів сього нового напряму в нашій літературі назвемо ще Антона Крушельницького, Михайла Яцкова, Марка Черемшину, Марту*** (Євгенію Бохенську)*. Але найбільшим талантом серед тої групи визначається Василь Стефаник, може, найбільший артист, який появився у нас від часу Шевченка. Що визначає всі його оповідання, сильніші й слабші, довші й коротші, обік сильного, як океан, глибокого чуття, що тремтить у кождім слові, чується в кождій рисочці, так се, власне, той неохибний артистичний такт, який велить йому все і всюди задержати міру. Стефаник — абсолютний пан форми. Він, здається, не дбає про увагу читача, не вживає ніяких риторичних штучок, щоб притягти, прикувати її до себе. Його оповідання пливе, бачиться, спокійно, з елементарною силою але, власне, сею елементарною силою воно захоплює й нашу душу. Стефаник ніде не скаже зайвого слова; з делікатністю, гідною всякої похвали, він знає, де зупинитися, яку деталь висунути на ясне сонячне світло, а яку лишити в тіні. В малюванні він уміє бути й реалістом і чистим ліриком — і, проте, ніде ані

тіні пересади, переладування, бомбасту, неприродності. Се правдивий артист із божої ласки, яким уже нині можемо повеличатися перед світом.

Іще пару уваг на закінчення.

Перед двадцятьма роками в кружках тодішньої молодіжі часто і з запалом дискутувалося питання: що нам робити в нашім національнім лихолітті і від чого починати? Одні говорили: «Просвіта, книжка!» Але другі відповідали: «Та-бо наш народ бідний, голодний! Йому не до книжки, коли хочеться їсти, а й мудра голова шаліє, коли тіло мліє». Перші відповідали: «Голодний і бідний, бо темний, бо не вміє постояти за собою ані добитися свого, бо кождий, хто хоче, може кривдити і гнути його». Інші обертали сю відповідь навпаки: «Темний, бо не має за що просвітитися; кривдять його, бо він безсильний, а безсильний власне своєю бідністю». Се був зачарований круг, логічний безконечник, із якого, бачилось, не було виходу. Пригадаю, скільки-то безсонних ночей, скільки важких дум коштував мене і не одного з моїх ровесників сей проклятий безконечник. Розв'язати його було годі, приходилося лишити його нерішеним і робити кождому, що хто міг — і се був, як тепер бачимо, найліпший, одинокий вихід із того колеса.

Минуло двадцять літ — і що ж бачимо? Ми переконалися, що економічні й соціальні відносини цілого народу переробити чи перевернути —діло нелегке і переходить сили не то кількох одиниць чи груп, але цілих поколінь. Але, з другого боку, ми переконалися, що «дух бодр, плоть же немошна», що праця одного покоління, а навіть невеличкої, але рішучої та інтелігентної групи серед того покоління може мати великий вплив на зміну духового стану, настрою й успособлення цілого народу. Ми не могли дати міліонам у руки хліба, не могли тисяч і соток тисяч охоронити від нужди, від еміграції, від визиску, від змарнування сил. У нас був тільки один знаряд — живе рідне слово. І можемо сказати собі, що ми не змарнували його, не закопали в землю, але чесно і совісно вжили на велике діло. І коли сьогодні те наше рідне слово блискотить багатством, красою й силою і знаходить відгомін у серцях соток тисяч синів України-Русі, розсипаних капризами долі по обох півкулях землі, коли воно здобуває собі, а разом із тим і цілій нашій нації право горожанства серед цивілізованих народів, коли розтіч серед нашої суспільності зменшилася в прямій пропорції зі зменшенням числа анальфабетів, то

все те гарний доказ на те, що слово, те марне летюче слово, найбільше, бачилось би, хвилевий і нетривкий витвір людського духу, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій, бачилося, не було рятунку. Правда, економічно ми сьогодні, беручи всю народну масу, стоїмо далеко не ліпше, а подекуди, може, й гірше, ніж стояли перед 20 літами, хоч і на економічнім полі у нас пороблено початки поступу й самопомочі. Але не забуваймо, що та школа, яку ми перейшли досі, то була артистична школа, та сама, яку так гарно змалював у своїй параболі Генрік Ібсен:*

Чи знаєш, брате, як учать
Медведя танцювати?
На бляху на залізную
Веде його вожатий.

Під тою бляхою огонь
Розпалює помалу,
А скрипкою збуджа в душі
Любов до ідеалу .

Медвідь реве, а скрипка гра;
Та ось знизу пригріло,
На задні лапи зводить він
Своє могутнє тіло.

А скрипка скочно гра та й гра,
А вуйко здер головку,
То праву задню підійма,
То ліву без уговку.

Дрібніше, швидше скрипка гра,
Регочеться, то плаче,
І бляха дужче гріє, й він
Дрібніше, швидше скаче.

Сей танець пам'ятає вже
До смерті бідолаха;
В одно зіллявся скрипки тон
І розпалена бляха.

Зіллялись нерозривно так,
Що скрипку як почуе,
То зараз в лапах запече
І зараз він танцює.

Та не один медвідь от так!
З ним брате, мій, посполу
І кождий з нас поет-співак
Таку проходить школу.

Веде його іронія
З дзвінками та скрипками
Стать на залізний тік життя
М'ягенькими ніжками.

Грижа розпалює огонь,
Любов на скрипці грає,
І скаче бідний і співа,
Хоч з болю умирає.

І хоч не вмре, то так в душі
Зіллються нерозривно
Враження ті, любов і біль,
Що дивно, справді дивно.

І як лише почує він
Святі слова любовні,
То зараз будяться в душі
Терпіння невимовні.

Горить під ним залізний тік,
Горять небесні стропи,
І піднімається бідак
На віршовії стопи.

Іронія на скрипці гра,
Жура кістками стука.
Поет танцює і рида —
І се зоветься штука.

Після сієї артистичної школи нам прийдеться перейти далеко твердшу школу політичної боротьби. Першу лекцію дав нам уже наш великий учитель гр[аф] Казимір Бадені*.

КОМЕНТАРІ

До сорок першого тому Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах входять праці узагальнюючого, синтетичного характеру з історії української літератури від найдавніших часів до початку XX ст. У томі порушується хронологічний принцип розташування текстів, прийнятий у виданні, щоб об'єднати історико-літературні нариси, які створювалися і публікувалися в різні роки, але, по суті, становлять єдиний цикл праць, що доповнюють одна одну і продовжують Франкові дослідження в галузі історії української літератури до кінця XIX ст. Ці праці органічно споріднені з «Історією української літератури... від початків українського письменства до І. Котляревського», вміщеною в т. 40 цього видання. В межах тому праці розташовано за часом їх написання та публікації.

І. Франко почав збирати, систематизувати й узагальнювати відомості з історії українського письменства ще в 80-ті роки і працював у цьому напрямі до кінця життя. Створення систематичного огляду розвитку літератури спочатку диктувалося наміром викладати відповідний курс у Львівському університеті. Водночас виникло прагнення зробити грунтовний виклад історії українського письменства, яке стимулювалося необхідністю популяризації відповідних відомостей. Крім «Історії української літератури...», І. Франко створив кілька узагальнюючих нарисів і статей. Жорстокі обставини життя (нестатки, хвороба, неприхильне ставлення з боку керівництва Наукового товариства імені Шевченка) не дали І. Франкові можливості здійснити ці задуми в повному обсязі. Проте сукупність написаних історико-літературних оглядів є неоціненним внеском письменника у справу наукового осмислення українського літературного процесу.

Праці, вміщені в цьому томі, створювалися здебільшого за несприятливих обставин. Через це у них, особливо у «Нарисі історії українсько-руської літератури», трапляються описки, неточності, а то й фактичні помилки. Механічні помилки виправляються беззастережно, істотніші розбіжності в датах і назвах літературних пам'яток уточнюються в коментарях.

Стаття «Українсько-руська (малоруська) література» (вперше опублікована чеською мовою) друкується в перекладі В. І. Крекотня; «Українці» (вперше опублікована угорською мовою) — в перекладі І. Ю. Петровція.

ЗАДАЧІ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Вперше надруковано в журн. «Руська школа», 1891, т. 1, вип. 2, с. 45—51.

Подається за першодруком.

«Руська школа» — науково-педагогічний журнал, який видавало українське ліберально-буржуазне товариство «Руська школа» (на Буковині). Виходив у Чернівцях протягом 1888—1891 рр.

С. 7. Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — український філолог буржуазно-націоналістичного напряму, професор Львівського університету, автор шеститомної «Історії літератури руської» (Львів, 1887—1894). І. Франко гостро критикував роботи Огоновського за їхне спрямування і примітивний метод дослідження.

Головацький Яків Федорович (1814—1888) — український письменник, філолог, педагог, учасник «Руської трійці».

С. 8. Шмідт Еріх (1853—1913) — німецький філолог, історик літератури, професор у Страсбурзі, Відні, Берліні; директор архіву Гете у Веймарі; представник біографічно-позитивістського методу у джерелознавчих дослідженнях.

Tauchnitzedition — видання німецької фірми в Лейпцігу, заснованої 1798 р. Карлом-Христофором Таухнітцом (1761—1836).

С. 9. Вагнерові «музикальні драми».— Йдеться про жанр музичної драми, який розробив німецький композитор, диригент, письменник, реформатор оперного мистецтва Вільгельм-Ріхард Вагнер (1813—1883); маються на увазі його опери «Тангейзер», «Лоенгрін», тетралогія «Перстень Нібелунгів».

Готшедіанці — послідовники Йоганна-Крістофа Готшеда (1700—1766) — німецького письменника, філолога, естетика, представника раннього просвітительства і класицизму.

Клопштокіанці — послідовники Фрідріха-Готліба Клопштока (1724—1803) — німецького письменника, теоретика поетичного мистецтва, які допускали порушення класичних форм у віршуванні, відмовлялися від рими, культивували білий вірш.

Гете Йоганн-Вольфганг (1749—1832) — великий німецький поет і мислитель, один із основоположників нової німецької літератури.

Віланд Крістоф-Мартін (1733—1813) — німецький письменник-просвітитель.

Гуттен Ульріх фон (1488—1523) — німецький гуманіст, діяч Реформації, письменник.

Векерлін Георг-Рудольф (1584—1653) — німецький поет, протягом тривалого часу жив в Англії, що позначилося на мові його творів.

Логау Фрідріх (1604—1655) — німецький письменник, поет-епіграматист.

Фрідріх II Великий (1740—1786) — прусський король; писав вірші, політичні, філософські та історичні трактати французькою мовою.

С. 10. Арнім Людвіг-Йоахім (1781—1831) — німецький письменник-романтик.

Мінезінгери — поети-співці в германських країнах середньовічної Європи.

«Heinbund» — об'єднання німецьких поетів-клопштокіанців; засноване 1772 р.

Уланд Людвіг (1787—1862) — німецький поет. Представник пізнього німецького романтизму.

Шеффель Йозеф-Віктор (1826—1886) — німецький письменник.

Фрейтаг Густав (1816—1895) — німецький письменник. У ранніх його творах відбилися радикальні настрої, згодом перейшов на шовністичні позиції.

Дан Фелікс (1834—1912) — німецький письменник та історик націоналістичного спрямування.

Вольтер, справжнє ім'я — Аруе Франсуа-Марі (1694—1778) — французький письменник і філософ-просвітитель.

Шіллер Йоганн-Фрідріх (1759—1805) — німецький письменник.

Расін Жан (1639—1699) — французький драматург, представник класицизму; йдеться про його трагедію на античний сюжет «Федра» (1677).

Шікандер Йоганн-Еммануїл (1751—1812) — німецький актор, композитор і лібреттист, автор лібретто опери В.-А. Моцарта «Чарівна флейта».

Брентано Клеменс (1778—1842) — німецький письменник-романтик, збирач і пропагандист німецького фольклору; син італійського купця, який оселився в Німеччині.

Шлегель Фрідріх (1772—1829) — німецький письменник і теоретик романтизму.

Міллер Отфрід-Карл (1797—1840) — німецький філолог, археолог та історик, автор праць про античну Грецію, професор Геттінгенського університету.

С. 11. Франконія, Саксонія, Швабія, Макленбургія, Дітмарщина, Бранденбургія, Ракусчина, Алеманія, Шлезія — німецькі провінції (землі).

Гелерт (Геллерт) Христіан-Фюрхтеготт (1715—1769) — німецький письменник.

Фосс Йоганн-Генріх (1751—1826) — німецький письменник.

Рейтер Фріц (1810—1874) — німецький письменник.

Геббель Фрідріх (1813—1863) — німецький письменник, естетик, теоретик драми.

Клейст Генріх фон (1777—1811) — німецький письменник-романтик.

Грільпарцер Франц (1791—1872) — австрійський письменник.

Готгельф Іеремія, справжнє ім'я — Альберт Біціус (1797—1854) — швейцарський письменник-реаліст.

Келлер Готфрід (1819—1890) — швейцарський письменник-реаліст. Писав німецькою мовою.

Шаміссо Альберт фон (1781—1838) — німецький письменник і природознавець, походив із родини лотарінгських дворян, які емігрували із Франції і оселились у Берліні; в його творчості переплітаються романтичні і реалістичні тенденції.

Брюль Генріх фон (1700—1763) — прем'єр-міністр Саксонії з 1746 р.

Липськ — Лейпціг.

Королевець — Кенігсберг.

Монахіум — Мюнхен.

С. 12. Гейне Генріх (1797—1856) — німецький поет, революційний демократ.

Ауербах Бертольд (1812—1882) — німецький письменник.

С. 13. Гросвіта, або Росвіта (бл. 935 — бл. 980) — німецька латиномовна письменниця, черниця бенедиктинського монастиря Гандерсгейм.

Готшедиха.— Йдеться про дружину Й.-К. Готшеда, яка переклала німецькою мовою багато творів європейських письменників.

Шерер Вільгельм (1841—1886) — австрійський і німецький філолог, історик літератури, професор у Відні, Страсбурзі і Берліні.

Гумбольдт Вільгельм (1767—1835) — німецький філолог, естетик і поет, основоположник порівняльно-історичного методу в мовознавстві.

«Die Horen» — німецький літературний журнал, заснований Ф. Шіллером; виходив протягом 1795—1797 рр.

Кернер Карл Теодор (1791—1813) — німецький письменник-романтик.

Шлегель Август-Вільгельм (1767—1845) — німецький історик, філолог, філософ, естетик і літературний критик, теоретик німецького романтизму.

Перікл (бл. 490—429 до н. е.) — політичний і військовий діяч Афін, видатний оратор, вождь афінської рабовласницької демократії в період її розквіту.

С. 14. Лахманн Карл-Конрад-Фрідріх-Вільгельм (1793—1851) — німецький філолог, професор у Кенігсберзі і Берліні; йдеться про перше критичне видання творів Г.-Е. Лессінга, здійснене ним в 1838—1840 рр.

Лессінг Готгольд-Ефраїм (1729—1781) — німецький письменник, філософ, критик.

Данцель Теодор-Вільгельм (1818—1850) — німецький філолог та естетик, автор монографії про Г.-Е. Лессінга (1850).

С. 15. Кант Іммануїл (1724—1804) — німецький філософ-ідеаліст, зачинатель класичної німецької філософії.

...вивчує різні переробки «Геца», «Вертера» та «Іфігенії»...— Йдеться про твори Й.-В. Гете, зокрема про драму «Гец фон Берліхінген» (1773) та її варіант «Історія Готфріда фон Берліхінгена з залізною рукою», роман «Страждання молодого Вертера» (1774) і трагедію «Іфігенія в Тавриді» (1787), драматичну поему «Фауст» (1773—1832).

Сент-Бев Шарль-Огюстен (1804—1869) — французький літературний критик, філолог, письменник; його «Розмови по понеділках» вийшли у 15-ти томах протягом 1851—1862 рр. Їхнім продовженням були «Нові понеділки» (1863—1870).

Монтень Мішель де (1533—1592) — французький філософ і письменник.

МЕТОД І ЗАДАЧА ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Вперше надруковано у публікації М. С. Возняка «До поглядів Івана Франка на українську літературу» в журналі «Життя й революція», 1926, № 9, с. 43—45.

Стаття датується орієнтовно 1890—1891 рр.

Подається за автографом (ф. 3, № 224, с. 441—456).

Возняк Михайло Степанович (1881—1954) — український радянський літературознавець, академік АН УРСР (з 1929 р.).

«Життя й революція» — український щомісячний літературно-художній і громадський журнал; виходив у Києві протягом 1925—1934 рр.

С. 17. ...греки... побили персів...— Йдеться про греко-перські війни 500—449 рр. до н. е., які закінчилися перемогою греків.

Ганнібал — Аннібал Барка (247—183 до н. е.) — карфагенський полководець і політичний діяч; йдеться про поразку карфагенського війська, очолюваного Ганнібалом, у битві з римлянами 202 р. до н. е.

... признання прав руського язика до літературного розвою ще від 1848 р. ...— Йдеться про пожвавлення культурного життя галицьких українців у ході революційних подій 1848 р.; в жовтні Головною руською радою було проведено так званий «собор руських учених», з'їзд української інтелігенції Галичини, на якому обговорювалося становище української мови, літератури та науки; собор ухвалив заснувати Галицько-руську матицю — науково-освітнє товариство, що мало нести в народ освіту й боротися за поширення шкіл з викладанням рідною мовою.

... знесення старих пут цензурних від 1860 р. ... — Йдеться про цензурну реформу в Австрії, зумовлену «настанням конституційної ери» 60-х років.

С. 18. Макаровський Михайло Михайлович (1783—1846) — український письменник, автор творів на побутові теми.

Метлинський Амвросій Лук'янович, псевдонім Амвросій Могила (1814—1870) — український поет-романтик, етнограф, видавець; професор Харківського і Київського університетів.

«Хата» — український альманах, виданий 1860 р. в Петербурзі за редакцією П. Куліша; в ньому було вміщено твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Є. Гребінки та ін.

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український буржуазний письменник, філолог, історик, етнограф. Погляди його розвивалися від поміщицько-буржуазного лібералізму до буржуазного націоналізму, реакційного слов'янофільства й вірнопідданського схиляння перед царизмом.

«Основа» петербурзької — першого українського суспільно-політичного і літературно-мистецького журналу у Росії; виходив щомісяця протягом 1861—1862 рр. у Петербурзі.

...розбите було 1876 року.— Йдеться про так званий «Емський акт» — розпорядження царського уряду, спрямоване на утиски української культури; цей акт було підписано Олександром II 18(30) травня 1876 р. в німецькому курортному

місті Емсі. За Емським актом заборонялося ввозити до Росії з-за кордону українські книжки, видавати оригінальні твори українською мовою і українські переклади з інших мов, не дозволялися театральні вистави українською мовою, припинялася діяльність «громад», Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві тощо.

С. 19. «Досвітки» — перша збірка поетичних творів П. Куліша, видана в Петербурзі 1862 р.; до неї ввійшли переважно твори, друковані протягом 1861—1862 рр. у журналі «Основа».

Кулик Василь Степанович (1830—1870) — український поет, у 1861—1862 рр. друкувався в журналі «Основа», згодом у львівських журналах; збірка «Писання Василя Кулика» вийшла 1894 р. у Львові.

Конисський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, педагог, громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

С. 20. Мордовець — Мордовцев Данило Лукич (1830—1905) — український і російський письменник та історик. У 50—70-х роках стояв на ліберальних позиціях, згодом в його творчості виявились консервативні погляди.

Ганна Барвінок — псевдонім Олександри Михайлівни Білозерської-Куліш (1828—1911) — української письменниці ліберально-буржуазного напряму.

Кузьменко Петро Семенович (1831—1867) — український письменник і етнограф; автор віршів у дусі романтиків 30—40-х років XIX ст.; друкувався в альманасі «Хата», журналі «Основа» і газеті «Черниговский листок».

Свидницький Анатолій Патрикійович (1834—1871) — український письменник і етнограф демократичного напряму.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, пізніше ліберально-буржуазного напряму.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український буржуазно-націоналістичний історик, археолог, етнограф, археограф; професор Київського університету.

Рильський Тадей Розеславович (1841—1902) — український культурний діяч буржуазно-демократичного напряму, етнограф.

Житецький Павло Гнатович (1837—1911) — український філолог, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1898 р.), дослідник української мови, літератури, народної поезії; педагог.

Михальчук Костянтин Петрович (1841—1914) — український філолог, дослідник української мови та її діалектів.

Брати Рудченки — Іван Якович (псевдонім «Іван Білик»; 1845—1905) — український етнограф, критик та письменник; Панас Якович (псевдонім «Панас Мирний»; 1849—1920) — український письменник революційно-демократичного напряму.

Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847—1918) — український буржуазний етнограф, археолог і антрополог.

Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — український композитор, основоположник української класичної музики.

Федькович Юрій Адальбертович (1834—1888) — український письменник демократичного напряму.

С. 21. Дюран, Дюран-Гревіль Еміль-Александр (1838—1903) — французький філолог, історик мистецтва, перекладач; у 60-х роках XIX ст. вчителював у Петербурзі; популяризував російську та українську літератури у Франції; опублікував у паризькому журналі «Revue des Deux Mondes», 1876, т. 15, розвідку «Національний поет Малоросії Шевченко».

Француз Карл-Еміль (1848—1904) — австрійський німецько-мовний письменник і філолог демократичного напряму; народився на Україні.

«Atenеum» — польський літературно-критичний журнал ліберально-буржуазного напряму; виходив у Варшаві протягом 1876—1901 рр.

«Głos» — польський громадсько-політичний і науково-літературний журнал прогресивного напряму; виходив у Варшаві протягом 1886—1905 рр. З кінця 80-х років перейшов на позиції буржуазного націоналізму.

«Przegląd Tygodniowy» — польський прогресивний журнал; виходив у Варшаві протягом 1866—1905 рр.; на початку 80-х років навколо нього гуртувалася польська демократична молодь, до якої був близький І. Франко.

«Kraj» — польський громадсько-політичний часопис проурядового напряму; виходив у Петербурзі протягом 1882—1909 рр.

Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — російський філолог, історик літератури; представник культурно-історичної школи; академік Петербурзької АН (з 1896 р.).

Петров Микола Іванович (1840—1921) — український філолог та історик, професор Київської духовної академії, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1916 р.), академік АН УРСР (з 1919 р.).

Дашкевич Микола Павлович (1852—1908) — український та російський філолог, етнограф; академік Петербурзької АН (з 1907 р.), професор Київського університету; йдеться про його працю «Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия», надруковану в книзі «Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX тому «Записок императорской Академии наук», I, 1888, с. 37—301).

Коцовський Володимир Іванович (1860—1921) — український філолог, письменник, публіцист і педагог «народовського» напряму, співробітник журналу «Зоря» і газети «Діло».

Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — український письменник-демократ. Найдіяльніший учасник «Руської трійці». Ініціатор видання «Русалка Дністровая» (1837).

«Зоря» — літературно-громадський український двотижневий журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Львові протягом 1880—1897 рр. як орган партії «народовців».

С. 22. Гайдамаччина — народно-визвольний рух на Правобережній Україні (XVIII ст.), спрямований проти феодально-кріпосницького гноблення і національно-релігійних утисків українського народу (насамперед селянства) з боку польсько-шляхетських загарбників; найвищого піднесення досяг 1768 р. під час так званої Коліївщини.

...з'їзд 100 руських «ученихъ» в р. 1848... — Йдеться про так званий «собор руських ученихъ».

С. 23. Гоголь-батько.— Йдеться про Василя Панасовича Гоголя (Яновського, 1777—1825), українського письменника, автора водевілів «Собака-вівця» і «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені москалем», організатора домашнього театру Д. С. Трощинського в селі Кибинцях на Полтавщині, батька Миколи Гоголя.

Боровиковський Левко Іванович (1806—1889) — український поет-романтик, байкар, педагог, філолог і етнограф.

Бодянський Осип Максимович (1808—1877) — український і російський філолог-славіст, історик, письменник, професор Московського університету.

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український і російський буржуазний історик, письменник, публіцист.

[ПЛАН ВИКЛАДІВ ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ РУСЬКОЇ. СПЕЦІАЛЬНІ КУРСИ. МОТИВИ]

Вперше надруковано в журн. «Радянське літературознавство», 1958, № 3, с. 112—132.

Автограф кінця 1894 — початку 1895 р. зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР (фонд М. С. Возняка, № 724, папка № 168).

У фонді І. Франка (відділ рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР) зберігається автограф «План викладів історії літератури руської на І і ІІ семестри учбового року» (ф. 3, № 574). Він повністю повторює початок [«Плану викладів історії літератури руської...»]. Крім цього, у фонді І. Франка зберігається ще один план (ф. 3, № 576, 13 аркушів), який стосується занять письменника історією нової української літератури.

Подається за автографом.

С. 24. Кирило, світське ім'я Костянтин (827—869) — першовчитель слов'ян родом із Солуні, обстоював православ'я в Моравії і Паннонії, створив слов'янське письмо, перекладав грецькі церковні книги слов'янською мовою.

Мефодій (бл. 815—885) — брат і сподвижник Кирила.

Богомили — учасники антифеодального селянського руху в Болгарії та інших південнослов'янських країнах X—XIV ст., що набрав форми релігійної єресі.

Лука Жидята (XI ст.) — давньоруський церковний діяч і письменник; перший руський єпископ (1036—1060) в Новгороді.

Іларіон — давньоруський письменник і оратор, видатний церковно-політичний діяч Київської Русі, київський митрополит протягом 1051—1054 рр. Йдеться про його «Слово о законѣ Моисеом данным, и о благодати и истиннѣ».

Феодосій Печерський (бл. 1036—1074) — давньоруський церковний діяч і письменник; один із засновників Києво-Печерського монастиря.

Кирило Туровський (між 1130/1134—1182) — давньоруський церковний діяч і письменник, майстер урочистого красномовства.

С. 25. Володимир Святославич (?—1015) — великий князь київський, за якого було завершено об'єднання всіх східно-

слов'янських земель у складі Київської Русі і запроваджено християнство (в 988—989 рр.); після смерті церква оголосила його «святим».

О л ь г а, після хрещення Єлена (пом. 969 р.) — велика київська княгиня протягом 945—964 рр.; близько 957 р. прийняла християнство; після смерті церква оголосила її «святою».

А н т о н і й Печерський (983—1073) — давньоруський церковний діяч, один із засновників Києво-Печерського монастиря.

П а т е р и к п е ч е р с ь к и й (Києво-Печерський патерик)— збірник легенд про Києво-Печерський монастир і його ченців, укладений у XIII ст.; найдавніші відомі списки датуються XV ст.

З б і р н и к и С в я т о с л а в о в і.— Йдеться про «Ізборники Святослава» 1073 і 1076 рр., найдавніші, відомі на сьогодні, пам'ятки давньоруської літератури.

«П а л е я» — пам'ятка легендарно-апокрифічної літератури; виникла в IX ст. у Візантії; викладає біблійні сюжети Старого завіту; на Русь проникла через південних слов'ян і користувалася популярністю до XVII ст. Розрізняють «Палею історичну» — переклад візантійського оригіналу, який містить скорочений виклад старозавітної історії до царювання Давида, доповнений легендарно-апокрифічними оповіданнями, і «Палею толкову» (тобто тлумачну), яка виникла на східнослов'янському ґрунті в XII ст. і має полемічне спрямування проти іудаїзму і магометанства.

«З л а т а я ц ѣ п ь» — збірник повчальних тлумачень на біблійні тексти, вибраних із творів найвидатніших візантійських богословів, популярний у давньоруській літературі.

«П о у ч е н і е В[олодимира] М о н о м а х а» — твір Володимира Мономаха (1053—1125), великого князя київського протягом 1113—1125 рр., написаний близько 1117 р. як своєрідний заповіт нащадкам.

«П а л о м н и к і г у м е н а Д а н и л а» — твір Даниїла Паломника, давньоруського письменника кінця XI — початку XII ст., ігумена одного із чернігівських монастирів, у якому він описав свою подорож до Палестини близько 1106—1108 рр.

«С л о в о Д а н и л а З а т о ч н и к а» — твір давньоруської літератури кінця XII — початку XIII ст.

«П о в і с т ь в р е м е н н и х л і т» — твір давньоруського літописання, укладений на початку XII ст. Авторство його приписують києво-печерському ченцю Нестору.

Б о я н — легендарний давньоруський співець-дружинник XI—XII ст., згаданий у «Слові о полку Ігоревім».

М и т у с а (Дмитро) — легендарний давньоруський співець, згаданий у Волинському літописі під 1241 р.

Є ф р е м С і р і н (бл. 306—373) — християнський письменник і богослов, один з «отців церкви».

А н д р і й К р і т с ь к и й (VII ст.) — християнський архієпископ на о. Кріт, проповідник, автор церковних пісень і молитов.

Р о м а н — ідеться про Романа Солодкоспівця (V ст.) — візантійського християнського поета родом із Сирії, автора церковних пісень, зокрема, так званих кондаків.

П і с і д.— Йдеться про Георгія Пісіда (VII ст.) — візантійського поета, який писав ямбічними триметрами вірші переважно на історичні теми, а також вірші релігійного змісту (на воскресіння Христа, про суєтність земного життя тощо); автор містичної поеми

про створення світу, яка містить природознавчі відомості, запозичені з античних і християнських авторів.

Діяніяя Девгенія Акрита — пам'ятка літератури Київської Русі, створена за мотивами візантійського епосу.

«Александрія» — повість про життя і подвиги Александра Македонського, яка з'явилася грецькою мовою у II—III ст. н. е. і поширилась у середні віки на Заході і Сході. На Русь вона проникла в XI—XII ст.; нова, сербська, її редакція стала відома на східнослов'янських землях у XV—XVII ст.

«Стефаніт і Іхнілат» — візантійський дидактичний твір XI—XII ст., що є переробкою арабської книги «Каліла і Дімна», яка походить від індійської «Панчатантри». На Русі перероблений із південнослов'янського тексту в XV ст.

Устав Владимира — юридичний документ, укладений наприкінці X ст., за великого князя київського Володимира Святославича, зберігся в пізніших редакціях, відомий у списках, починаючи з XIII ст.

Кормчі книги — збірники правил православної церкви і законів, що регулювали стосунки церкви з державою; містили також норми давньоруського феодального світського права; списки відомі з XI—XIII ст.

«Правда русская» — збірник норм давньоруського права XI—XII ст., основне джерело для вивчення суспільних відносин Київської Русі; відомо більше ста списків XIII—XVIII ст.; мала великий вплив на розвиток російського, українського, білоруського і литовського феодального права.

С. 26. Волинська літопись. — Йдеться про частину Галицько-Волинського літопису, пам'ятки історіографії і літератури XIII ст., яка збереглася в Іпатіївському літописному зведенні XIV ст.; у ній відображено події часів Галицько-Волинського князівства; галицька частина літопису охоплює події 1201—1261 рр., волинська — події 1262—1291 рр.

Цамблак Кипріан (? — 1406) — митрополит київський і литовський, з 1381 р. — всієї Русі; письменник.

Цамблак Григорій (1364 — бл. 1450) — протягом 1415—1420 рр. митрополит православних єпархій Литви і Польщі, обраний без згоди патріарха; письменник, проповідник.

«Ізмарагд» — збірник релігійно-моральних повчань, укладений на східнослов'янських землях у XIV ст.

«Варлаам і Йоасаф» — агіографічна повість, в основі сюжету якої лежить легендарна біографія Будди, що прийшла на Русь через візантійське посередництво в XI ст.

Акафісти — церковні похвальні співи на честь Ісуса Христа, богородиці і святих.

Канони — цикли церковних піснеспівів на тему того чи іншого християнського свята.

... Письмо половця Чмери ... — Йдеться про сфабрикований аріанами в другій половині XVI ст. лист, який нібито половець Іван Смера написав до князя Володимира Великого — див. працю І. Франка «Студії на полі карпаторуського письменства XVII—XVIII вв.» (ЗНТШ, т. 41, 1901, кн. 3, м. 2, с. 29—40; т. 32 нашого видання).

Фіоль Швайпольт (бл. 1460 — після 1526) — перший друкар слов'янських книг кирилівським шрифтом. У 1483—

1491 рр. надрукував у Кракові чотири слов'янські богослужбові книги.

Скорина Георгій Франциск (1490 — бл. 1540) — білоруський першодрукар, вчений і письменник.

Будний Симон (1530—1593) — білоруський гуманіст, реформаційний діяч, просвітитель, філософ, філолог, історик.

Реформація — соціально-політичний рух проти католицької церкви, який у XV—XVI ст. охопив Німеччину, Швейцарію, Англію, Францію, Нідерланди, Скандінавію, Австрію, Чехію, Угорщину, Польщу і через Польщу проник на Україну і в Білорусію. Ідеологи Реформації заперечували верховну владу папи римського, чернецтво, культ святих, ікон тощо, вимагали створення національних церков, проведення церковних відправ рідною мовою, джерелом віровчення вважали лише Біблію. Реформація мала три основні напрями: 1) бюргерсько-буржуазний (лютеранство, кальвінізм, цвінгліанство); 2) селянсько-плебейський; 3) королівсько-князівський. Наслідком Реформації було виникнення протестантських церков.

Люблінська унія — об'єднання Великого князівства Литовського з шляхетською Польщею в федеративну державу — Річ Посполиту; прийнята на спільному литовсько-польському сеймі в Любліні 1569 р. На ньому верхівка литовських магнатів змушена була погодитися на передачу під владу Польщі українських земель — Волині, Брацлавщини, Київщини, що призвело до посилення соціального та національного гноблення на Україні і викликало загострення визвольної боротьби українського народу.

Євлашевський Федір (1546—1604) — білоруський шляхтич, письменник; незадовго до смерті почав записувати події з особистого і громадського життя, записи ці охоплюють 1564—1604 рр., його мемуари в науковій літературі одержали умовну назву «Щоденника» і вперше надруковані в журналі «Киевская старина», 1886, січень, с. 128—160.

«Мова» Мелешка.— Йдеться про пародійну промову, нібито виголошену смоленським каштеляном Іваном Мелешком на варшавському сеймі 1589 р.; колоритна пам'ятка білорусько-української літератури XVI ст.

Тяпинське євангеліє.— Йдеться про Євангеліє (бл. 1580 р.), надруковане Василем Миколайовичем Тяпинським-Омеляновичем (бл. 1540 — бл. 1603), білоруським освітнім діячем, письменником і друкарем.

Пересопницьке євангеліє — пам'ятка староукраїнської мови і книгописного мистецтва; переклад Євангелія «простою мовою»; створене в 1556—1561 рр.; закінчене у Пересопниці на Волині (тепер с. Двірці на Ровенщині).

Переклад Негалевського.— Йдеться про український переклад Євангелія, здійснений українським шляхтичем з Волині Валентином Негалевським 1581 р. з польського перекладу соцініанина Мартина Чеховича (1532—1613).

Академія Острозька — греко-слов'янська школа, заснована князем Василем (Костянтином) Костянтиновичем Острозьким у 70-х роках XVI ст. в Острозі, проіснувала до 40-х років XVII ст., мала велике значення для поширення освіти на Україні, впливала на братські школи.

Смотрицький Герасим Данилович (? — 1594) — україн-

ський письменник і педагог, ректор Острозької школи, учасник видання Острозької Біблії, автор полемічних трактатів «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий», виданих у Острозі 1587 р., поет.

Мотовило (ім'я, рр. н. і см. невідомі) — український письменник-полеміст кінця XVI ст. , бл. 1580 р. полемізував з єзуїтом Петром Скаргою, належав до Острозького гуртка українських православних учених.

Василь Суразький, або Острозький (? — після 1598) — український письменник-полеміст, автор передмов до деяких острозьких видань.

Львівське братство і його школа ... — релігійно-національна організація православних міщан у Львові. Вперше згадується 1463 р., у 80-х роках XVI ст. при Львівському братстві було засновано школу і друкарню. У школі навчалися діти різних станів, навчання велося тодішньою українською мовою, вивчалися церковно-слов'янська, грецька, латинська і польська мови, граматика, математика, астрономія, поетика, риторика, філософія, теологія та ін., діяла до початку XVIII ст. З кінця XVI ст. Львівське братство стає одним з головних осередків боротьби проти Брестської церковної унії 1596 р., у 1648—1654 рр. підтримувало визвольну боротьбу українського народу, у XVIII ст. занепало.

Арсеній.— Йдеться про Арсенія Еласонського (1549—1626), грецького церковного діяча і педагога. На початку 80-х років XVI ст. він був єпископом в Еласоні, у 1586—1588 рр.— ректором і викладачем грецької мови у Львівській братській школі, за його участю було укладено граматику під назвою «Адельфотес. Грамматіка доброглаголіваго еллінослованского язика. Совершеннаго искусства осми частей слова. Ко наказанію многоименитому російскому роду» (Львів, 1591). В укладанні і виданні цієї книжки могли брати участь тодішні вчителі львівської школи Стефан і Лаврентій Зизанії та Кирило Транквіліон-Ставровецький. Арсеній написав також «Опис подорожі до Московії», виданий у Парижі 1749 р.

Унія берестейська.— Йдеться про Брестську церковну унію 1596 р., об'єднання православної церкви України й Білорусії з католицькою церквою, проголошене на церковному соборі у Бресті верхівкою українського і білоруського духівництва та світських феодалів.

Балабан Гедеон (бл. 1530—1607) — львівський єпископ з 1565 р., один з ініціаторів унії, згодом став її противником, намагався підпорядкувати братства єпископській владі, меценат.

Терлецький Кирило (? — 1607) — українсько-білоруський церковний діяч, єпископ пінський і турівський, луцький і острозький, один із ініціаторів і організаторів Брестської унії 1596 р.

Рогоза Михайло (? — 1599) — київський митрополит з 1589 р., один із організаторів Брестської церковної унії 1596 р.

Потій Іпатій (1541—1613) — українсько-білоруський церковно-політичний діяч, письменник і проповідник, з 1593 р. володимирський православний єпископ, один із ініціаторів та організаторів Брестської церковної унії 1596 р., з 1600 р. уніатський митрополит, автор полемічних творів, спрямованих проти православних і протестантів.

Аркудій.— Йдеться про грека Аркудія, привезеного Іпатієм Потієм із Рима, який учителював в уніатських школах.

Пігас Мелетій (1540 або 1550—1601) — александрійський патріарх; активно втручався в церковні справи на Україні, виступав проти католицької агресії і унії на підтримку православних.

Лукаріс Кирило (бл. 1574—1638) — грецький церковно-політичний діяч, письменник-полеміст, педагог, був учителем і ректором Острозької школи, з 1612 р., з перервами,— константинопольський патріарх.

Єремія.— Йдеться про Іеремію II Траноса (? — 1595), константинопольського патріарха, активного борця за православ'я проти католицизму і протестантизму, письменника-полеміста; в 1583 р. він заборонив православному духівництву пристосовуватися до нового григоріанського календаря; в 1588 р. приїздив до Росії і вів переговори в справі заснування московського патріархату; в 1589 р., повертаючись із Москви через Україну, підтримав Львівське братство у його боротьбі з єпископом Гедеоном Балабаном, підтвердив права, схвалив діяльність Львівського братства, санкціонував заснування братства у Вільні тощо.

С. 27. ...Бронський і його «Апокрисис».— Йдеться про Христофора Філалета, автора «Апокрисиса» — полемічного трактату, виданого польською мовою у Кракові між 1597 і 1598 рр. і українською мовою в Острозі 1598 р. І. Франко приймає розкриття псевдоніму Христофор Філалет, запропоноване Ігнатієм Стебельським (див.: Stebelski Ign. Dwa wielkie swiatła... Львів, 1867, т. I, с. XV, т. II, с. 114—115). Існує гіпотеза, що під псевдонімом «Христофор Філалет» виступав Мартин Броневський, поляк-протестант, що жив у другій половині XVI — першій половині XVII ст., близький до князя Костянтина Костянтиновича Острозького.

Филипович Леонтій.— Йдеться, очевидно, про Леонтія (рр. н. і см. невідомі), києво-печерського іеродіакона, автора трактату проти унії «Сказание вкратцѣ о ересех тридесяти и четырех, их же нынѣшнии отступникѣ митрополит Рогоза и владыки понесли в церковь восточную, принявши вѣру папежскую...» (1608 р.).

Острозький Василь (Костянтин) Костянтинович (1526—1608) — український магнат, князь, київський воєвода вороже ставився до антифеодальних рухів, виступав на захист православ'я, меценат, підтримував острозький гурток православних культурних діячів, їхню школу і друкарню.

Тишкевич.— Йдеться, очевидно, про Федора Тишкевича (? — 1618) — білоруського магната, державного діяча Великого князівства Литовського, мецената.

Курбський Андрій Михайлович (1528—1583) — російський політичний і військовий діяч, письменник; на початку Лівонської війни 1558—1583 рр. втік у Литву. Він вважав себе учнем Максима Грека, вивчав Арістотеля, Ціцерона, перекладав з латинської мови твори церковних письменників; полемізував з католиками і прихильниками примирення з ними в православному таборі, виступав проти протестантських тенденцій в Білорусії і на Волині, критикував політику Івана Грозного, ведучи з ним полемічне листування; відстоював принципи аристократичної монархії.

Красовський Іван (рр. н. і см. невідомі) — один із провідних діячів Львівського братства наприкінці XVI — на початку XVII ст.

Рогатинець Юрій (? — бл. 1608) — один із провідних діячів Львівського братства наприкінці XVI — на початку XVII ст. Іван Франко обстоював гіпотезу, що він був автором полемічного трактату «Пересторога».

Вишенський Іван (бл. 1550 — 20-ті роки XVII ст.) — український письменник-полеміст; родом із Судової Вишні (тепер Львівська обл.), як чернець жив тривалий час на Афоні.

Княгиницький Іов, світське ім'я Іван (бл. 1550—1621) — український церковний діяч і письменник, друг І. Вишенського, засновник Манявського скиту (1612—1785).

Феодосій (? — 1629) — наступник Іова Княгиницького на ігуменстві у Манявському скиті.

Ісакій.— Йдеться про Ісаакія Борисковича (? — 1641) — одного з визначних діячів луцького Хрестовоздвиженського братства, учителя Луцької братської школи, засновника й ігумена Дерманського монастиря, луцького і острозького православного єпископа.

Гнат з Любарова (рр. н. і см. невідомі) — іеромонах, автор житія Іова Княгиницького.

Зизанії.— Йдеться про братів Лаврентія і Стефана Куколів-Тустановських, що виступали під прізвиськом Зизаніїв. Лаврентій (? — після 1633) — український церковний діяч, педагог, філолог, поет, перекладач; вчителював у братських школах Львова, Бреста, Вільни, був домашнім учителем; після 1619 р. жив у Києво-Печерській лаврі, працюючи в друкарні як редактор і перекладач. Стефан (бл. 1570 — бл. 1605) — український письменник-полеміст, проповідник, педагог; у 1586 — 1592 рр. учителював у Львівській братській школі, був проповідником при Віленському братстві, з 1599 р. жив у Молдавії.

Транквіліон-Ставровецький Кирило (? — 1646) — український письменник, теолог, проповідник, педагог, друкар; жив у Львові, Вільні, на Волині, в Чернігові, з 1626 р., перейшовши в унію, став архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря.

Беринда Памво (? — 1632) — український філолог, педагог, письменник, друкар, гравер; діяв у Львові, Стрятині, Києві; автор книжки віршів «На рождество... Ісуса Христа вѣршѣ...» (Львів, 1616), «Лексікона славено-росскаго...» (Київ, 1627) та інших творів.

Борецький Іов, світське ім'я Іван (? — 1631) — український церковний, політичний та освітній діяч, учитель і ректор Львівської братської школи, один із організаторів, учитель і ректор Київської братської школи, з 1620 р. до смерті — київський православний митрополит.

Домжив-Лютковић, або Люткевич-Телиця Павло— український мандрівний друкар, письменник, іеромонах; діяв на початку XVII ст.

Рутський Веніамин (Велямінн) (1574—1634) — київський уніатський митрополит протягом 1613—1637 рр., письменник-полеміст.

Кревза (Ржевуський) Лев (? — 1639) — білоруський церковний уніатський діяч, чернець-василіанин, архімандрит у Вільні, перший смоленський уніатський архієпископ, письменник-полеміст, автор польськомовного трактату «Obrona jedności» (Вільно, 1617).

Кунцевич Йосафат (1580—1623) — уніатський архієпископ полоцький і вітебський, убитий жителями Вітебська.

...Вільно і його школа... — Йдеться про школу, засновану 1588 р. у Вільні місцевим православним братством.

Смотрицький Мелетій, світське ім'я Максим (пом. бл. 1630 р.) — український і білоруський церковно-політичний діяч, письменник, педагог, філолог.

...Київ і його школа... — Йдеться про школу, засновану 1615 р. Київським братством. Статут її було затверджено 1620 р. за зразком статуту Львівської братської школи. 1632 р. вона об'єдналась із Київською лаврською школою Петра Могили, внаслідок чого виникла Києво-Могилянська колегія.

Плетенецький Єлисей (1550—1624) — український церковний і освітній діяч, з 1599 р. архімандрит Києво-Печерської лаври, засновник Києво-Печерської друкарні, своєю діяльністю сприяв відродженню Києва на початку XVII ст. як осередка культурного життя, як центра політичної та ідеологічної боротьби проти польсько-шляхетської та католицької агресії.

Копистенський Захарія (?—1627) — український культурний і церковний діяч, письменник-полеміст, перекладач, теолог, історик, проповідник.

Сакович Касіян (бл. 1578—1647) — український церковний та освітній діяч, письменник, ректор Київської братської школи протягом 1620—1624 рр., автор «Віршів» на погреб гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та богословсько-полемічних творів.

Могила Петро (1596—1647) — церковний і освітній діяч, архімандрит Києво-Печерської лаври (з 1627 р.), митрополит київський і галицький (з 1632 р.), фундатор Києво-Могилянської колегії, письменник — автор богословських та полемічних творів, казань, листів тощо.

«Літос» — полемічний трактат «Λιφος, abo Kamien...», виданий у Києві 1644 р. польською мовою «отцем Євсевієм Пимином» і спрямований проти антиправославної книжки Касіяна Саковича «Ελανορνωσις albo Perspectiwa...» (Краків, 1642), вважають, що твір цей написано групою київських православних учених на чолі з Петром Могилою.

Академія Петра Могили — Києво-Могилянська колегія, перша вища школа і визначний культурно-освітній осередок на Україні. Серед її вихованців і викладачів протягом XVII—XVIII ст. було багато видатних учених, письменників, церковних, політичних і військових діячів; проіснувала до 1817 р., з 1701 р. офіційно одержавши статус академії.

Требник — «Евхологіон, альбо Молитвослов или Требник...», виданий з ініціативи Петра Могили в Києві 1646 р. Требник містить молитви і співи, необхідні при звершенні треб, тобто релігійних обрядів: хрещення дітей, вінчання, сповіді, причастя, соборування, освячення будівель тощо. Требник 1646 р. містить також замітки і повчання з поясненнями «простою» мовою, в яких виразно

проглядає тодішній побут. У передмові, написаній Петром Могилою, чується відгомін полеміки з Касіяном Саковичем.

«Діоптра» — «Діоптра, альбо Зерцало и выражене живота людского на том свѣтѣ...», перекладена з грецької мови ігуменом Дубенського монастиря на Волині Віталієм (? — бл. 1640) і видана 1612 р. в Єв'ї, в друкарні Віленського братства; у прозовий текст «Діоптри» вкраплено віршовані епіграми. Див. статтю І. Франка «Забутий український віршописець XVII віку» (ЗНТШ, т. 22, 1898, кн. 2, с. 1—16; т. 31 нашого видання).

Грондський Самуель (? — бл. 1672) — дипломат на службі в Польщі, Швеції й Трансільванії, історик; шляхтич з Галичини; восени 1655 р. супроводив польського посла Любовицького під час його переговорів з Богданом Хмельницьким, 1656 р. їздив в Чигирин до Хмельницького з листами від шведського короля Карла X Густава, автор «Історії козацько-польської війни» (Пешт, 1789).

Освенцім Станіслав (після 1605—1657) — польсько-шляхетський мемуарист, автор діаріуша (щоденника), що дійшов до нас у фрагментах за 1643—1647 та 1650—1651 рр., який містить дані про соціально-економічне становище українського селянства та козацтва напередодні визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. та про воєнні операції селянсько-козацького війська 1650—1651 рр. проти польсько-шляхетської армії.

Твардовський Самуїл (бл. 1600—1661) — польський поет; йдеться про його поему «Wojna domowa z Kozaki i Tatary», видану в 1654—1681 рр.

Коховський Веспасіан Ієронім (1633—1700) — польський письменник та історик, виразник лицарсько-патріотичних і релігійних тенденцій, так званого сарматського барокко.

Самовидець — «Літопис Самовидця», український козацький літопис XVII ст., який охоплює події на Україні з 1648 до 1702 р., вперше його було видано в Києві 1878 р.: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... Издана Временною комиссиею для разбора древних актов; припускають, що його склав Роман Онисимович Ракушка-Романовський (1623—1703), який протягом 1663—1668 рр. був генеральним підскарбієм, а згодом священиком у Брацлаві і Стародубі.

Грабянка Григорій Іванович (? — бл. 1738) — український козацький літописець і військово-політичний діяч, автор твору «Дійствия презільної и от начала поляков трвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки... Року 1710». Позитивно оцінював возз'єднання України з Росією.

Єрлич Йоахим (1598 — після 1673) — український шляхтич пропольської орієнтації, автор польськомовної хроніки про події від 1620 до 1673 р., яку вперше видано у Варшаві 1853 р. під заголовком «Latopisiec albo kroniczka roznych sprаw i dziejów» («Літописець або хроніка різних справ і подій»).

Галятовський Іоанникій (? — 1688) — український церковний діяч, педагог, письменник, оратор, теоретик проповіді; протягом 1657—1665 рр. ректор Києво-Могилянської колегії, з 1669 р.— архімандрит православного Єлецького монастиря в Чернігові.

Баранович Лазар (? — 1693) — український церковно-політичний та культурний діяч, педагог і письменник, з 1650 р. був ректором Києво-Могилянської колегії, з 1657 р.— чернігівський архієпископ.

Гізель Інокентій (бл. 1600—1683) — український церковно-політичний діяч, педагог і письменник, вчився за кордоном; був учителем і ректором (з 1646 р.) Києво-Могилянської колегії, з 1656 р. архімандрит Києво-Печерської лаври; з його ініціативи було створено видатний твір української історіографії кінця XVII ст. «Синопсис», виданий Києво-Печерською друкарнею в 1674, 1678 і 1680 рр.

Симеон Полоцький, світське ім'я Самійло Омелянович Петровський-Ситніанович (1629—1680) — білоруський і російський церковний діяч, педагог, письменник, проповідник, освіту здобув у Києво-Могилянській колегії.

Димитрій Туптало, світське ім'я Данило Савич (1651—1709) — український і російський церковний діяч, письменник, проповідник, педагог, вчився в Києво-Могилянській колегії, був ігуменом кількох українських монастирів, з 1702 р.— митрополит ростовський, цим зумовлене його поширене в літературі прізвисько — «Ростовський».

С. 28. ...Шумлянський і його «Метрика» (? — 1708).— Йдеться про Йосифа Шумлянського (? — 1708), українського церковного діяча і письменника проуніатського спрямування. З 1676 р. був Львівським єпископом; з 1677 р.— таємний, а з 1700 р.— відвертий уніат. Його книжка «Метрика...» вийшла у Львові двома виданнями — 1687 і 1688 р. Див. праці І. Франка «Йосиф Шумлянський, последний православный епископ львовский, и его «Метрика» (1891 р.) і «Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683—1686 рр.» (1901 р.) у т. 33 та 46 нашого видання.

Прокопович Феофан (1681—1736) — український і російський церковно-політичний і культурний діяч, педагог, учений, письменник; освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, в польських школах, у римському колегіумі, з 1704 р. викладач, з 1711 р. ректор Києво-Могилянської академії, один із найосвіченіших діячів свого часу, прибічник реформ Петра I, провідник його церковної політики.

Лопатинський Феофілакт (? — 1741) — український і російський церковно-політичний діяч, письменник, проповідник, перекладач, педагог, вчився в Києво-Могилянській колегії і за кордоном, був професором Києво-Могилянської колегії, з 1704 р.— професор і ректор Московської академії, з 1723 р.— єпископ у Твері, в 1738 р. розстрижений і ув'язнений, противник реформ Петра I, прибічник першості духовної влади над світською.

Яворський Стефан, світське ім'я Семен (1658—1722) — український і російський церковний діяч, теолог, педагог, проповідник, поет; освіту здобув у Києво-Могилянській колегії і в єзуїтських школах, професор Києво-Могилянської колегії, митрополит рязанський і муромський, екзарх і місцеблюститель всеросійського патріаршого престолу, президент Слов'яно-греко-латинської академії у Москві.

Величко Самійло Васильович (1670 — після 1728) — український козацький літописець, автор опису подій на Україні

періоду 1648—1700 і 1720—1723 рр. («Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке», т. 1—4, К., 1848—1864).

Лукомський Степан Васильович (1701—бл. 1779) — український письменник, історик, перекладач, вчився в Києво-Могилянській академії.

Довгалевський Митрофан (рр. н. і см. невідомі) — український письменник, у 1736—1737 рр. викладав поетику у Київській академії, автор двох драм і десяти інтермедій, віршів, курсу поетики.

Лащевський Варлаам, світське ім'я Василь (бл. 1704—1774) — український церковний діяч, педагог, письменник, освіту здобув у Київській академії, був у ній викладачем, потім ректором Московської Слов'яно-греко-латинської академії, автор п'єси «Трагедокомедія о мздѣ в будущей жизни...» (бл. 1742 р.), що мала сатиричні елементи.

Козачинський Михаїл, світське ім'я Мануїл (1699—1755) — український і сербський педагог і письменник, по закінченні Києво-Могилянської академії вчителював у Сербії, повернувшись 1737 р. на Україну, був професором у Києво-Могилянській академії, згодом ігуменом у Гадяцькому монастирі.

Климентій.— Йдеться про Климентія Зиновіева (серед. XVII ст.— після 1712), українського поета і пареміографа кінця XVII — початку XVIII ст.

«Богогласник» — збірка духовних пісень релігійно-моралістичного змісту, надрукована в Почаєві 1790—1791 р.

Капніст Василь Васильович (1758—1823) — російський і український письменник, багато творів писав на українській життевій основі.

Каразін Василь Назарович (1773—1842) — український учений, винахідник, освітній і громадський діяч, з його ініціативи в 1805 р. було засновано Харківський університет.

Погорільський Антоній, справжнє ім'я Перовський Олексій Олексійович (1787—1836) — російський письменник; академік Російської АН (з 1829 р.). На українському етнографічному матеріалі написав цикл романтичних повістей і оповідань.

Наріжний Василь Трохимович (1780—1825) — російський письменник, українець за походженням. Один із перших в російській літературі звернувся до української тематики.

«Історія русів» — історіографічно-публіцистичний твір невідомого автора кінця XVIII ст., викладаючи історію України з давніх часів до 1769 р., позитивно оцінював визвольну боротьбу українського народу і возз'єднання України з Росією, але ігнорував класові суперечності та ідеалізував гетьманську владу.

Полетика Григорій Андрійович (1725—1784) — український політичний діяч, письменник, перекладач з латинської і німецької мов, в 1745 р. закінчив Київську академію, обгрунтовував принципи українського автономізму, феодальні привілеї і провідну роль козацької старшини, існує гіпотеза, що він і його син В. Г. Полетика (1765—1845) були авторами «Історії русів».

«Общество соединенных славян» — таємна революційна організація декабристів на Україні, заснована 1823 р., яка передбачала ліквідацію кріпосництва і самодержавства шляхом об'єднання всіх слов'янських народів у єдину демократичну федеративну республіку.

Заборовський Тимон (1799—1829) — польський письменник, представник «української школи» в польській літературі, писав твори на теми з української історії («Подільські думи», «Богдан Хмельницький» та ін.).

«Українська школа» в польській літературі — умовна назва групи польських письменників 20—40-х років XIX ст., які розробляли українську тематику (С. Гощинський, А. Мальчевський, Ю. Б. Залеський, О. Гроза та ін.).

Гославський Маурицій (1802—1834) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі, учасник повстання 1830—1831 рр., у своїх творах, пройнятих демократичними й волелюбними почуттями, оспівав героїчне минуле й красу природи України.

Чайковський Міхал (1804—1886) — польський письменник і політичний діяч, учасник повстання 1830—1831 рр., автор повістей, в яких романтизував козаччину.

Ходаковський Доленга Зоріан — псевдонім Адама Чарноцького (1784—1825), польського етнографа й археолога, збирача й дослідника українського фольклору.

Бродзінський Казімеж (1791—1835) — польський поет, перекладач, літературознавець, публіцист.

Воронич Ян Павел (1757—1829) — польський поет і оратор, вчився й учителював в Острозькій католицькій школі, наприкінці життя — єпископ краківський.

Ржевуський Вацлав (1785—1831) — польський мандрівник, орієнталіст, поет; в 1817—1820 рр. жив у Туреччині і в арабських країнах; у Єгипті набув титул еміра.

Падура Тимко, Томаш (1801—1871) — український і польський поет, підтримував зв'язки з декабристами; автор ліричних віршів, думок, пісень українською мовою, до яких сам складав музику.

Відорт Гжегож (Григорій Адамович; 1764—1834) — український і польський поет, співак-торбаніст; учасник повстання 1830—1831 рр. Традиції Гжегожа продовжували його син Каетан (1804—1852) і онук Франц (1831 — після 1890).

Новиков Микола Іванович (1744—1818) — видатний діяч російського Просвітительства, видавець сатиричних журналів «Трутень», «Пустомеля», «Живописец», яскраво антикріпосницьких за своїм спрямуванням. Виданий ним у 1772 р. «Опыт исторического словаря о российских писателях» ввів у обіг багато нових відомостей з історії східнослов'янських літератур.

Мартиністи — так називали російських масонів, товариство яких було засноване 1780 р., за ім'ям теософа Сен-Мартена Луї Клода; мартиністами були М. І. Новиков, І. В. Лопухін та ін.

Карамзін Микола Михайлович (1766—1826) — російський письменник-сентименталіст, історик дворянсько-монархічного напряму.

Шишков Олександр Семенович (1754—1841) — російський письменник і політичний діяч консервативного напряму.

С. 29. Павловський Олексій Павлович (1773 — ?) — український мовознавець, автор першої друкованої «Грамматики малороссийского наречия» (1818), «Прибавлений к грамматике малороссийского наречия» (1822).

Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788—1850) — український і російський дворянський історик і археограф, автор чотиритомної «Історії Малої Росії», надрукованої 1822 р., та інших праць з історії України XVII—XVIII ст., написаних з монархічних позицій.

Маркевич Микола Андрійович (1804—1860) — український дворянський історик, етнограф і письменник; автор збірки поезій «Українські мелодії» (1831), «Історії Малоросії» (т. 1—5, 1842—1843), книжки «Звичаї, повір'я, кухня та напої сучасних малоросіян» (1860).

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський славіст, філолог, етнограф та історик; професор Харківського і Петербурзького університетів, академік Петербурзької АН (з 1851 р.).

«Ластівка» — український альманах, виданий 1841 р. українським письменником Євгеном Павловичем Гребінкою (1812—1848) в Петербурзі. В редагуванні «Ластівки» брав участь Т. Г. Шевченко.

«Молодик» — український альманах, який протягом 1843—1844 рр. видавав І. Бецький за допомогою Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова та ін. Три книги «Молодика» вийшло в Харкові, четверта — в Петербурзі.

«Сніп» — український альманах, виданий 1841 р. в Харкові О. Корсуном.

...Антракт 1847—1856 рр.— Йдеться про роки переслідування українських письменників і українського друкованого слова після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства.

Реформи Йосифа.— Йдеться про Йосифа II (1741—1790), в 1765—1780 рр. співправителя Марії Терезії, в 1780—1790 рр. імператора Священої Римської імперії. Йосиф був прибічником так званого «освіченого абсолютизму», провів ряд напівбуржуазних реформ, розширив володіння Австрії; за його правління Австрія, взявши участь у першому поділі Польщі, загарбала Галичину (1772) і Буковину (1744); уряд Йосифа II проводив політику насильницького онімечування пригноблених Габсбургами народів, зокрема й українців.

«Руська трійця» — прогресивне угруповання галицьких письменників, очолюване М. Шашкевичем, Я. Головацьким та І. Вагилевичем, яке виникло у 20-х роках XIX ст. Творчість учасників «Руської трійці» і їхній альманах «Русалка Дністровая» (Будима, 1837) започаткували нову українську літературу в Галичині.

Вагилевич Іван Миколайович (1811—1866) — український письменник і етнограф, громадський діяч, був одним з учасників літературного угрупування «Руська трійця».

Лозинський Йосип Іванович (1807—1889) — український етнограф і філолог, один із перших в Галичині обстоював застосування народної мови в літературі, автор «Граматики руської мови» (1846), пропонував запровадити в українську писемність латинський алфавіт і з метою реалізації цієї ідеї видав латинською мовою збірку пісень і весільних обрядів «Руське весілля» (1835).

Йорданові «Jahrbücher».— Йдеться про Йордана Яна Петра (1818—1891) — сербо-лужицького славіста, філолога

і етнографа, професора Лейпцігського університету, який 1843 р. заснував у Лейпцігу перший німецький журнал, присвячений вивченню духовної культури слов'ян — «Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft»; 1846 р. в цьому журналі було надруковано працю Я. Головацького «Zustände des Russinen in Galizien» («Становище русинів у Галичині»).

Руська рада.— Йдеться про Головну руську раду, політичну організацію української буржуазної інтелігенції та уніатського духівництва Галичини проавстрійського напряму. Створена 1848 р. у Львові під час революції в Австрії; організувала культурно-освітнє товариство «Галицько-руська матиця», видавала першу в Галичині українську газету «Зоря галицька». Підтримуючи австрійський уряд, намагалася відвернути народні маси від революційної боротьби. 1851 р. її було розпущено.

Руський собор — політична організація, створена у Львові під час революції 1848 р.; мала на меті спрямувати український національний рух в інтересах польських поміщиків. Очолений фактично польськими магнатами, які видавали себе за представників українського народу, Руський собор засуджував антифеодальну боротьбу селянства і декларував готовність до співробітництва з австрійською владою; розпущено в листопаді 1848 р., коли австрійський уряд заборонив усі товариства.

Яхимович Григорій (1792—1863) — греко-католицький церковний діяч у Галичині, професор Львівського університету, ректор Львівської духовної семінарії, перемишльський єпископ, митрополит.

Ценглевич Каспер (1807—1886) — польський громадський діяч, у 30-х роках XIX ст. провадив агітацію між українськими селянами в Галичині, складаючи українською мовою агітаційні пісні, протягом 1838—1848 рр. був ув'язнений, після звільнення брав участь у Празькому слов'янському конгресі (1848) як делегат Руського собору, писав вірші революційного змісту польською і українською мовами.

С. 30. Матиця.— Йдеться про Галицько-руську матицю, культурно-освітнє товариство в Галичині, що мало на меті нести в народ освіту, засновувати школи з викладанням українською мовою. Було засноване у Львові 1848 р. на зразок інших слов'янських матиць; існувала до 1914 р., за своїм соціальним складом і суспільно-політичними позиціями була різнорідною, з кінця XIX ст. керівні позиції в ній посіли «москвофіли», проте загалом її діяльність відіграла позитивну роль у розвитку культури в Галичині.

Дідицький Богдан Андрійович (1827—1909) — письменник і видавець у Галичині, один з ідеологів «москвофільства».

Данкевич Лука (1791—1866) — український письменник, поет і публіцист, священик у Коломиї, друкувався під псевдонімом «Лука з Ракова».

Гушалевич Іван Миколайович (1823—1903) — український письменник і громадський діяч «москвофільського» напряму.

Трещаківський Лев (1810—1874) — український громадський діяч у Галичині, греко-католицький священик, публіцист «народовського» напряму, член Головної руської ради, ініціатор заснування Народного дому у Львові, член Галицько-руської матиці; в 1861—1866 рр. був послом до сейму.

Шехович Северин (1829—1872) — український письменник і журналіст реакційного напряму.

Згарський Євген Якович (1834—1892) — український письменник «народовського» напряму; автор поеми «Маруся Богуславка» (1862), збірки «Поезії» (1877) та ін. У 80-х роках примкнув до «москвофілів».

Костецький Платон Іванович (1832—1908) — український і польський письменник і журналіст ліберально-буржуазного напряму. В 1854—1855 рр. був редактором «Зорі галицької», з 1855 р. співробітничав у польських періодичних виданнях у Львові, протягом 1869—1908 рр. був редактором «Gazety narodowej».

Гарасевич Михайло (1763—1836) — український історик і теолог, уніатський церковний діяч, автор багатих на фактичний матеріал «Annales Ecclesiae Ruthenae» («Анналів руської церкви»).

Малиновський Михайло (1812—1894) — український історик і публіцист, греко-католицький церковний діяч, священик; автор праць з історії церкви, видавець «Анналів руської церкви» М. Гарасевича.

Зубрицький Денис Іванович (1777—1862) — український історик реакційного напряму, архівіст, етнограф. Виступав з позицій «москвофілів».

Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — український історик, археограф, етнограф і філолог ліберально-буржуазного напряму, притримувався «москвофільської» орієнтації, колекціонер рукописів і книг, його зібрання стало основою бібліотеки Львівського Народного дому, тепер зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН УРСР.

Петрушевич Стефан (Степан; 1772—1869) — український письменник і етнограф; греко-католицький священик; автор п'єси «Муж старий — жінка молода».

«Записки о Южной Руси» — збірник фольклорно-історичних матеріалів та літературних творів, упорядкований і виданий в двох томах у Петербурзі в 1856—1857 рр. П. Кулішем.

«Основа» — український журнал «народовського» напряму, виходив у Львові протягом 1870—1872 рр.

Огієвський Петро Миколайович (1814 — ?) — священик з Чернігівщини, який виступав з літературними творами.

Номис (псевдонім Симонова Матвія Терентійовича, 1823—1901) — український етнограф і фольклорист.

Цись Олександр (рр. нар. і см. невідомі) — український письменник, член київської «Громади», співробітник «Киевской старины», актор-аматор, автор п'єс «Ятрівка» (1864), «Стара Україна» (1899).

Юзефович Михайло Володимирович (1802—1889) — помічник куратора київської шкільної округи, голова Київської археографічної комісії в 1857 р., інспіратор «Емського указу» 1876 р.

С. 31. «Громада» — український громадсько-політичний і літературно-художній збірник, видавався в Женеві за редакцією М. Драгоманова. Протягом 1878—1882 рр. вийшло п'ять збірників.

«Луна» — український альманах, виданий 1881 р. Л. В. Ільницьким у Києві. Проектувався як щомісячний журнал, потім — щорічний альманах. З цензурних причин намір не здійснено. Ви-

йшла лише перша частина, що мала загалом ліберально-поміркований напрям.

«Р а д а» — літературно-науковий альманах, упорядкований і виданий М. Старицьким у Києві у двох випусках в 1883 і 1884 рр.

«С т е п» — український альманах, виданий 1886 р. у Херсоні гуртком місцевої інтелігенції.

«С к л а д к а» — український альманах; вийшло чотири випуски (1887, 1892, 1896 — в Харкові, 1897 — в Петербурзі). Перші два випуски редагував В. Александров, інші — К. Білиловський.

С т а р и ц ь к и й Михайло Петрович (1840—1904) — український письменник, театральний і громадський діяч демократичного напряму.

К р о п и в н и ц ь к и й Марко Лукич (1840—1910) — український письменник-драматург, актор і режисер, композитор, основоположник українського професійного театру.

К а р п е н к о.— Йдеться про Івана Карпенка-Карого, Тобілевича Івана Карповича (1845—1907), українського драматурга, актора, режисера, театрального діяча, одного з основоположників нового українського театру.

«З о р я г а л и ц ь к а я к о а л ь б у м н а г о д 1 8 6 0» — альманах, який видав у Львові Б. Дідицький.

«С л о в о» — щоденна газета монархічно-клерикального напряму, орган «москвофілів», виходила у Львові протягом 1861—1887 рр., одержувала таємні субсидії від російського уряду. Реакційний характер «Слова» викрив М. Г. Чернишевський у статті «Національна безтактність».

К о б и л я н с ь к и й Антін (1837—1910) — український культурно-освітній діяч, публіцист.

«В е ч е р н и ц і» — український громадсько-літературний щотижневий-журнал «народовського» напряму, виходив у Львові протягом 1862—1863 рр.

«Н и в а» — український літературно-науковий журнал «народовського» напряму, виходив у Львові 1865 р.

«М е т а» — український літературно-політичний щомісячний журнал, орган «народовців», виходив у Львові протягом 1863—1865 рр. за редакцією К. Климковича.

«Р у с а л к а» — український літературний тижневик «народовського» напряму; виходив у Львові з січня по квітень 1866 р.

Ш а ш к е в и ч Володимир Маркіянович (1839—1885) — український письменник, син М. Шашкевича.

З а р е в и ч Федір (1835—1879) — український письменник і журналіст «народовського» напряму, літературний псевдонім — Юрко Ворона. Редагував у Львові журнал «Вечерниці».

К л и м к о в и ч Ксенофонт Григорович (1835—1881) — український письменник «народовського» напряму, перекладач, редактор журналу «Мета».

Г о р б а л ь Кость (1836—1903) — український ліберально-буржуазний діяч у Галичині, педагог і журналіст; видавав 1867 р. у Львові газету «Русь».

Т а н я ч к е в и ч Данило Іванович (псевд.— Грицько Будеволя, 1842—1906) — український публіцист, громадський діяч, уніатський священик.

Лучаківський Костянтин (1846—1912) — український культурно-освітній діяч «народовської» орієнтації, педагог, автор шкільних підручників.

Садова — село в Чехії; при Садовій 3 липня 1866 р. відбулася битва, яка забезпечила перемогу Пруссії в австро-прусській війні 1866 р.

«Просвіта» — культурно-освітня громадська організація, заснована у Львові 1868 р. «народовцями». Спочатку діяльність «Просвіти» мала ліберально-буржуазний характер; з кінця XIX ст. у ній стали переважати буржуазно-націоналістичні тенденції. На початку XX ст. українська ліберально-буржуазна інтелігенція почала засновувати «Просвіти» і на Наддніпрянщині; в цих «Просвітах» точилася боротьба між демократичними і націоналістичними тенденціями.

«Правда» — український літературно-науковий і політичний журнал ліберально-буржуазного напряму; виходив у Львові протягом 1867—1898 рр. з перервами; орган «народовців»; з кінця 80-х років став трибуною буржуазного націоналізму.

Лаврівський Іван (1773—1846) — український педагог і освітній діяч; професор Львівського університету, ректор Львівської духовної семінарії; викладав українську мову, склав підручник української граматики, методичні посібники; організував у Перемишлі друкарню; зібрав наукову бібліотеку, яку передав для громадського користування; на його діяльності позначилися суперечності між релігійними переконаннями і демократичними симпатіями.

Барвінські — Володимир Григорович (1850—1883) — український письменник, критик і публіцист, редактор журналу «Правда» (1876—1883) і газети «Діло» (1880—1883), які виходили у Львові; один із лідерів «народовців». Олександр Григорович (1847—1926) — український буржуазно-націоналістичний діяч, один з провідних «народовців», філолог. Осип Григорович (1845—1889) — уніатський священик, автор п'єс консервативного змісту.

Пулюй Іван (1845—1918) — український культурно-громадський діяч, перекладач, учений-фізик.

Бучинський Мелітон Йосипович (1847—1903) — український етнограф і громадський діяч, збирав фольклорний матеріал у Галичині для М. Драгоманова та І. Рудченка.

Боян-Стебельський.— Йдеться про Володимира Стебельського (1847—1891), українського письменника, «народовця», потім «москвофіла», автора поезій, публіцистичних статей, оповідань.

«Друг» — літературно-науковий журнал. Виходив у Львові протягом 1874—1877 рр. Спочатку мав «москвофільський» напрям. З приходом (липень 1876 р.) у його редакцію І. Франка, став органом демократичної молоді.

С. 32. «Руська хата» — літературний альманах «народовців» (Львів — Чернівці, 1877), виданий Данилом Млакою (Сидором Воробкевичем); містив твори Ю. Федьковича, С. Воробкевича, Ганни Барвінок, К. Устияновича, П. Куліша.

«Дністрянка» — літературний альманах, виданий «Академічним гуртком» у Львові 1876 р.

Качала Степан (1815—1888) — український буржуазний історик та публіцист, один із провідних діячів «народовського» табору.

Пелеш Юліан (1843—1896) — греко-католицький церковний діяч, ректор духовної семінарії у Відні, єпископ станіславський і перемиський, співробітник «Руського Сіону» (1871—1883), автор богословських праць та німецькомовної «Історії унії української церкви з Римом».

Ферлеєвич — Ферлієвич Василь Іванович (1783—1851) — український письменник, автор збірки «Пісні, псальми або вірші...» (Чернівці, 1849), в яку ввійшли релігійні пісні з нотами і вірші на релігійно-етичні теми.

Продан Василь (1809—1882) — український політичний, освітній і церковний діяч на Буковині, православний священик, засновник просвітнього товариства «Руська бесіда» та політичного товариства «Руська рада» в Чернівцях.

Онишкевич Гнат Денисович (1847—1883) — український філолог, професор української мови й літератури в Чернівецькому університеті (1877—1883); видав три томи «Руської бібліотеки» — збірник творів перших письменників нової української літератури.

«Родимый листок» — український літературно-науковий двотижневик «москвофільського» напряму; виходив у Чернівцях протягом 1879—1882 рр.

«Буковинський альманах» — альманах, який видало в Чернівцях 1885 р. студентське товариство «Союз».

Воробкевичі — Григорій Іванович (1838—1884) — український поет ліберально-демократичного напряму, підписувався псевдонімом «Наум Шрам». Сидір Іванович (1836—1903) — український письменник ліберально-демократичного напряму, композитор, підписувався псевдонімом «Данило Млака».

«Буковина» — українська газета, що виходила в 1885—1910 рр. у Чернівцях, пізніше у Відні, з початку XX ст. стала виразником реакційної австрофільської політики.

Попович Омелян Олександрович (1856—1930) — український громадський діяч, письменник, в 1885 р. заснував разом з Ю. Федьковичем у Чернівцях газету «Буковина», з початку XX ст. його діяльність набула буржуазно-націоналістичного спрямування.

Стоцький.— Йдеться про Степана Осиповича Смаль-Стоцького (1859—1938), українського філолога і культурно-освітнього діяча на Буковині буржуазно-націоналістичного напряму, професора Чернівецького університету.

Гердер Йоганн-Готфрід (1744—1803) — німецький філософ, письменник, критик, поміркований представник буржуазного просвітительства XVIII ст.

Грімми — Якоб (1785—1863) та Вільгельм (1786—1859) — німецькі філологи, основоположники літературознавчої та мовознавчої германістики, видавці та інтерпретатори найвидатніших пам'яток давньонімецької поезії, народних казок та саг.

Рюккерт Фрідріх (1788—1866) — німецький письменник-романтик, філолог-орієнталіст.

Денлоп Джон Колін (1785—1842) — англійський учений.

Брокгауз — німецька видавнича фірма, заснована Ф. А. Брокгаузом (1772—1823) в Амстердамі 1805 р., з 1808 р. видавала енциклопедію «Konversationslexika», відому під назвою «Брокгауз». «Брокгауза и Ефрона энциклопедический словарь» — найбільша російська універсальна енциклопедія, видана акціонерним товариством «Ф. А. Брокгауз— И. А. Ефрон», складається з 86-ти томів (півтомів), які виходили протягом 1890—1907 рр.

Бенфей Теодор (1809—1881) — німецький філолог, займався класичними мовами, порівняльним мовознавством, індійською філологією, опублікував збірник давньоіндійських оповідань «Панчатантра» («П'ятикнижжя»), який вийшов 1859 р. з передмовою, що була програмним викладом теорії запозичення. За Бенфеєм, індійська література є джерелом казкових сюжетів усіх народів.

Лібрехт Фелікс (1812—1890) — німецький філолог, професор Люттіхського університету; 1851 р. видав свій переклад німецькою мовою книжки Денлопа «History of fiction» («Історія вимислу») під назвою «Geschichte der Prosadichtungen» («Історія художньої прози»), додавши до нього просторі доповнення і примітки; в обробці Лібрехта ця книжка стала підручною для всіх дослідників оповідних жанрів.

Леббок Джон (1834—1913) — англійський археолог і етнограф, класик буржуазної еволюціоністської, так званої антропологічної школи, прихильник застосування природничо-історичного порівняльного методу у вивченні культури.

Тейлор Едвард-Бернет (1832—1917) — англійський етнограф, представник еволюційної школи в етнографії; дослідник історії культури та релігії.

Морган Льюїс-Генрі (1818—1881) — американський історик, етнограф і археолог.

Ланг Карл-Генріх (1764—1835) — німецький письменник та історик.

Кльонович Себастьян Фабіан (бл. 1545—1602) — польський письменник; писав польською і латинською мовами.

Сарницький Станіслав (бл. 1532—1597) — польський письменник, кальвіністський полеміст, історик, видавець.

Чулков Михайло Дмитрович (1743—1792) — російський письменник, журналіст.

С. 33. Вацлав з Олеська — псевдонім Вацлава-Міхала Залеського (1798—1849), польського етнографа, письменника і політичного діяча; видав збірку «Piesni polskie i ruskie ludu galicyjskiego» («Пісні польські і руські галицького люду») (1833).

Паулі Жегота Ігнаци (1814—1895) — польський етнограф та історик; його збірник «Piesni ludu ruskiego w Galicji» («Пісні люду руського в Галичині») (1838—1840) є однією з перших спроб систематичного видання української народної поезії.

«Вінок» Головацького. — Йдеться про Івана Федоровича Головацького (1814—1899) — українського громадського діяча і журналіста, брата Якова Головацького· видав альманах «Вінок русинам на обжинки» (тт. 1—2, Відень, 1846—1847).

Войцицький Казімеж-Владислав (1807—1879) — польський філолог, етнограф, письменник і педагог, автор «Історії польської літератури» (1845), протягом 1850—1879 рр. редагував

журнал «Бібліотека варшавська», де друкувалося чимало українського матеріалу.

Голембйовський Лукаш (1773—1849) — польський історик, архівіст, філолог і етнограф, бібліотекар.

Крашевський Юзеф Ігнаци (1812—1887) — польський письменник, публіцист, історик, автор повістей з польського й українського селянського життя, історичних романів, історичних та історико-літературних розвідок.

Зап Карел Владислав (1812—1871) — чеський письменник і етнограф, був у близьких стосунках з діячами українського відродження в Галичині 40-х років XIX ст.

«Вісник» — «Літературно-науковий вісник».

Саламон Щасний (1834—1900) — український етнограф, греко-католицький священик, упорядник збірника «Коломийки і шумки», автор публікацій в «Слові» і «Пролозі».

Торонський Олексій (1838—1899) — український педагог, греко-католицький священик.

Гальска (Галько) Ігнатій (1824—1903) — український етнограф, греко-католицький священик, автор збірника «Народные звычаи и обряды з околиц над Збручем» (Львів, ч. 1, 1861; ч. 2, 1862).

Шейковський Каленик Васильович — український етнограф і педагог, співробітник «Основи».

Косач.— Йдеться про О. П. Косач (Олена Пчілка, 1849—1930). Її книжка «Украинский народный орнамент. Вышивки, ткани, писанки. Собрала и привела в систему О. П. Косачева» вийшла у Києві 1876 р. (друге видання: «Украинский народный орнамент. Образцы вышивок, тканей и писанок». К., 1879).

Вербицький Андрій Андрійович (1788—1859) — український учений, літератор, журналіст і педагог, укладач календарів і підручників, у 1817—1818 р. видавав щотижневу газету «Харьковские известия».

Кольберг Оскар (1814—1890) — польський філолог, етнограф і композитор, член-кореспондент Краківської АН; зібрав і видав «Piesni ludu polskiego» («Пісні польського народу», вип.1—5, Краків, 1842—1845); «Lud...» («Народ...», тт. 1—23, Краків, 1857—1890); «Pokucie» («Покуття», т. I—IV, Краків, 1882—1889); «Wolyn» («Волинь», Краків, 1907); його праці містять матеріали з українського фольклору.

Академія наук у Кракові.— Йдеться про Академію вмілості (Academia umiejętnosci), головну польську наукову інституцію кінця XIX — початку XX ст., засновану 1872 р. в Кракові на основі Краківського наукового товариства.

Веселовський Олександр Миколайович (1838—1906) — російський філолог, дослідник російської, слов'янських і західноєвропейських літератур; представник порівняльно-історичного методу; з 1880 р. академік Петербурзької АН.

Боденштедт Фрідріх (1819—1892) — німецький письменник, перекладач; автор збірки перекладів німецькою мовою українських народних пісень «Поетична Україна» (1845).

Леже Луї-Поль-Марія (1843—1923) —французький славіст.

Ральстон Вільям (1828—1889) — англійський письменник і етнограф, вивчав російський та український фольклор, перекладав англійською мовою російські та українські народні казки,

автор рецензії на збірники українських казок і чумацьких пісень І. Рудченка.

Ржегорж Франтішек (1857—1899) — чеський. етнограф, протягом 1877—1890 рр. жив у Галичині, вивчаючи побут, звичаї, народну медицину українців.

С. 34. Калайдович Костянтин Федорович (1792—1832) — російський історик-археограф і філолог-славіст, знайшов кілька видатних пам'яток давньої східнослов'янської писемності.

Строєв Павло Михайлович (1796—1876) — російський історик і археограф, член Петербурзької АН (з 1849 р.), розшукував і описував давні східнослов'янські рукописи; знайшов «Ізборник Святослава», 1073 р., твори Іларіона, Кирила Туровського та інші видатні пам'ятки давньої східнослов'янської писемності.

Кеппен Петро Іванович (1793—1864) — український і російський вчений у галузі статистики, етнографії, географії, бібліограф, академік Петербурзької АН (з 1843 р.).

Востоков Олександр Христофорович (1781—1864) — російський філолог-славіст, академік Петербурзької АН (з 1841 р.), поет, автор фундаментальних праць з історії старослов'янської мови, російської граматики і лексикографії, слов'янської археографії.

Григорович Віктор Іванович (1815—1876) — російський і український філолог, історик, один із основоположників слов'янознавства в Росії; у лекціях «Слов'янські наріччя» (1884) дав характеристику української мови.

Голубєв СтепанТимофійович (1849—1920) — буржуазний історик, професор Київського університету і Київської духовної академії, досліджував історію освіти, культури і церковного життя на Україні.

Общество Нестора-летописца — Історичне товариство Нестора-літописця, яке було засноване на вшанування Нестора і діяло в Києві протягом 1873—1917 рр., з 1874 р. при Київському університеті. Товариство висвітлювало з ліберально-буржуазних позицій історію України, видавало «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (тт. 1—24, 1879—1914).

Тихонравов Микола Савич (1832—1893) — російський філолог, археограф, дослідник давніх східнослов'янських літератур, професор Московського університету, голова Товариства любителів російської словесності.

Буслаєв Федір Іванович (1818—1897) — російський філолог-русист та історик мистецтва, академік Петербурзької АН (з 1860 р.).

Пекарський Петро Петрович (1827—1872) — російський історик і філолог, бібліограф, академік Петербурзької АН; досліджував історію східнослов'янської культури XVII—XVIII ст.

Шляпкін Ілля Олександрович (1858—1918) — російський філолог, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1907 р.), професор Петербурзького університету, досліджував давні східнослов'янські літератури і російську літературу XIX ст., близький до культурно-історичної школи.

Вишневський Міхал (1794—1865) — польський філолог, філософ, психолог, видавець джерел, політичний діяч, автор десятитомної «Історії польської літератури» (1840—1857), яка містить чимало відомостей про українське письменство.

Йохер Адам Бенедикт (1791—1860) — польський бібліограф і бібліотекар, автор праці «Бібліографічно-історичний образ літератури і наук в Польщі...» (тт. 1—3, 1840—1857).

Естрейхер Кароль (1827—1908) — польський бібліотекар, бібліограф, історик літератури й театру, автор монументальної «Польської бібліографії», в якій зареєстровано польськомовну писемність від XV до XIX ст.

Брюкнер Александр (1856—1939) — польський філолог-славіст, академік Польської АН (з 1888 р.), Петербурзької АН (з 1898 р.), професор Берлінського університету (1881—1924), шкільний товариш І. Франка, протягом довгих років підтримував із ним дружні взаємини.

Шлецер Август-Людвіг (1735—1809) — німецький історик; головна його праця: Нестор. Русские летописи на древнесловянском языке, сличеиные, переведенные и объяснеиные Августом-Лудовиком Шлецером. Перевел с немецкого Дмитрий Языков (ч. I, Спб., 1809; ч. II, Спб., 1816; ч III, Спб., 1819).

Міклошич Франц (1813—1891) — австрійський і словенський філолог-славіст, академік Віденської АН (з 1851 р.), член-кореспондент Петербурзької АН (з 1856 р.), видав давньоруський Початковий літопис в латинській транскрипції: Chronica Nestoris. Textum russico-slovenicum versionem latinam glossarium editit Fr. Miklosich. Vindobona, c. Braunmüller, 1860.

Ягич Ватрослав (Гнат Вікентійович; 1838—1923) — хорватський філолог-славіст, науковий керівник І. Франка під час написання ним дисертації при Віденському університеті.

С. 40. Казімір Великий (1310—1370) — польський король протягом 1333—1370 рр. з династії П'ястів, у 1349 р. захопив Галицьку землю, розпочав загарбання Волині і Поділля.

С. 41. ...патріарха Євфимія... — Йдеться про Євфимія Тирновського (бл. 1320 — бл. 1402), болгарського патріарха, теолога, філолога і письменника, теоретика експресивно-емоційного, панегіричного літературного стилю (стилю «плетіння словес»), реформатора принципів перекладу і правописної системи болгарської мови, ініціатора виправлення церковних книг. Його теорії і реформи мали істотний вплив на книжність усіх православних слов'янських країн (так званий «другий південнослов'янський вплив»).

Ісидор (? — 1462) — київський митрополит, за походженням грек, 1438 р. підписав Флорентійську унію про об'єднання східної і західної християнських церков під зверхністю папи римського, за що був позбавлений сану московським князем Василієм Темним, утік до Рима, де дістав титул константинопольського патріарха.

Ягайло (бл. 1348—1434) — великий князь литовський (1377—1392) і польський король (1386—1434) під іменем Владислава II, родоначальник династії Ягеллонів.

Федоров Іван (бл. 1525—1583) — засновник книгодрукування в Росії і на Україні; 1574 р. надрукував у Львові Апостол і Буквар; найвидатніше його видання — Біблія, видана в Острозі 1580—1581 р.

С. 42. Донат, Елій Донат (IV ст.) — римський граматик і ритор, автор підручника — «Ars grammatica» («Мистецтво граматики»), популярного в середні віки.

С. 43. Сумцов Микола Федорович (1854—1922) — український філолог і етнограф, професор Харківського університету, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1905 р.), академік АН УРСР (з 1919 р.).

Гуттенберг Йоганн (1400—1468) — німецький винахідник, який поклав початок книгодрукуванню в Європі, друкар.

С. 45. Кульчинський Ігнатій (1707—1747) — уніатський церковний діяч, історик церкви, автор книжки «Specimen ecclesiae R[uthenae]» («Специфіка руської церкви»), Рим, 1733, Почаїв, 1759.

Стебельський Ігнатій (? — бл. 1805) — український церковний історик, уніат-василіанин.

«Народовѣщание» — «Народовѣщаніе или слово к народу католическому», вперше видана в Почаєві 1756 р., збірник повчань і оповідних прикладів, запозичених з різних джерел. Див. передмову І. Франка до кн. «Старохристиянські легенди. Із книги «Народовіщаніе». Вибрав і переклав Володимир Гнатюк» (Львів, 1901, с. 3—4); т. 33 нашого видання.

«Speculum exemplorum» або «Велике зерцало» — збірка легендарних оповідань, виникла в Нідерландах близько 1481 р., у XVII ст. легенди з цієї збірки набули популярності на східнослов'янських землях.

Добриловський Юліан (1760—1825) — український письменник-уніат, автор віршів, діалогів, проповідей, пісні на його вірші «Дай нам боже, добрий час», «Станьмо, браття, в коло» та ін. були популярні в Галичині в XIX та на початку XX ст.; йдеться про кн. «Науки парохіалнія иа недѣли и свята цѣлого року...» (Почаїв, 1792, 1794).

Виницький Іннокентій (XVII ст.— пом. 1700 р.) — український церковний діяч і письменник, від 1680 р. єпископ перемиський, 1681 р. таємно, а 1691 р. відверто прийняв унію.

Кишка Лев (1668—1728) — український церковний діяч, василіанин, київський уніатський митрополит від 1714 р., писав твори з історії церкви та церковного права.

Важинський Порфирій (1730—1804) — український церковний діяч, василіанин, учитель у Полоцьку, Бучачі і Володимирі, від 1790 р. єпископ холмський і белзький.

Левинський Степан (1787—1807) — луцький уніатський єпископ, організатор шкільництва.

«Свѣтская полѣтика» — «Полѣтика свѣцкая от иностранных авторов вкратцѣ собраиная. Младым приличная, всѣм же обще благопотребная», видана в Почаєві 1770 р., являє собою збірку правил доброго тону.

С. 49. Павлікіани — учасники антифеодального руху у Візантії, який набрав форми релігійної єресі; їхнє вчення спиралось на положення послань апостола Павла. Рух виник у VI ст. у Вірменії і охопив Візантію, досягши найширшого розмаху в IX ст. Павлікіани виступали проти соціальної нерівності, дотримувалися дуалістичного вчення, згідно з яким у світі борються два протилежні начала: добро — небо і зло — матеріальний світ, заперечували догми і обряди офіційної християнської церкви, вимагали скасування церковної ієрархії.

Месаліани — назва кількох єретичних сект, що виникли в Малій Азії і Сирії в IV ст., їхнє вчення поєднувало хри-

стиянські уявлення з поганськими і було близьке до вчення гностиків: визнання духовного непізнаванного начала, котре виявляє себе в еманації і протистоїть матерії — джерелу зла.

С. 50. «Шестодневи» — твори ранньохристиянської і середньовічної літератури, які тлумачать біблейську легенду про створення світу богом за шість днів і являють собою своєрідні природознавчі енциклопедії.

Борис і Гліб — молодші сини великого київського князя Володимира Святославича. Борис (? — 1015) з 988 р. княжив у Ростові, а Гліб (? — 1015) — у Муромі. Після смерті Володимира Бориса і Гліба було вбито з наказу їхнього старшого брата Святополка. Ця подія стала сюжетом для багатьох творів східнослов'янських літератур і підставою для канонізації Бориса і Гліба як православних святих.

Іоанн Малала (бл. 491—578) — візантійський історик, автор всесвітньої хроніки (18 книг), перекладеної старослов'янською мовою.

Георгій Амартол (рр. н. і см. невідомі) — візантійський хроніст IX ст., автор хроніки всесвітньої історії, яка була одним із джерел початкової частини «Повѣсти временных лѣт».

С. 51. ...повісто Александрі Македонськім.. — Йдеться про «Александрію».

«Слово псевдо-Мефодія Патарського»—Йдеться про апокрифічний твір, приписуваний Мефодію Патарському «Слово о царствіи язык в послѣднія времена и сказаніе от перваго человѣка до окончанія вѣка», яке читалося на Русі, починаючи з XI ст., і є типовим зразком есхатологічних апокрифів, які розробляють тему «кіниця світу».

«Паломник» Данила Мниха.— Йдеться про «Хоженіе» Даниїла Паломника.

С. 52. Рюрик (? — 879) — за літописною легендою, варязький князь, якого разом з його братами Синеусом і Трувором новгородці 862 р. покликали князювати на Русь. Більшість істориків вважає Рюрика реальною особою. Існує припущення, що імена братів Рюрика «Синеус» і «Трувор» виникли внаслідок неправильного прочитання літописцем якогось скандінавського тексту, що правив йому за джерело; там могло бути написано, що Рюрик прийшов на землю слов'ян із своїм домом (родом, родиною) — сине хус і військом — дружиною — трувор.

Аскольд — за літописним переказом, боярин князя Рюрика, потім київський князь (у другій половині IX ст.), князював разом із своїм братом Діром. Близько 860 р. Аскольд і Дір очолювали руське військо у поході на Константинополь. Убиті Олегом у Києві близько 882 р.

Олег (? — 912) — давньоруський князь з варягів-норманнів, був правителем у Новгороді при малолітньому Ігорі, близько 882 р., вбивши Аскольда і Діра, заволодів Києвом, воював із древлянами й уличами, боровся проти хозарів, ходив походом на Візантію і примусив греків підписати вигідний для Русі договір.

Ігор (? — 945) — великий князь київський з 912 р. У 941 і 944 рр. ходив на Візантію, у 945 р. уклав з греками договір, що забезпечував інтереси Русі на Чорному морі, вбитий повсталими древлянами.

Дамаскін Іван або Іоанн (бл. 675 — бл. 753) — візантійський теолог, філософ і поет.

Роман Візантійський.— Йдеться про Романа Солодкоспівця.

Маніхейсько-богомильський дуалізм — ідея боротьби у світі двох протилежних начал, доброго і злого; діяльність людини має сприяти доброму началу у боротьбі із злим. Ця ідея характерна для віровчень кількох єресей, зокрема маніхейства (III—V ст.) та богомильства (X—XV ст.).

С. 53. «Едда» — назва двох пам'яток стародавньої літератури скандінавських народів; «Старша Едда» являє собою збірник міфологічних і героїчних пісень VII—XIII ст.; «Молодша Едда» є своєрідним підручником теорії поезії давньоісландських співців-скальдів, укладеним близько 1222—1223 рр. ісландцем Сноррі Стурлусоном.

Флорентійська унія.— Йдеться про Флорентійський церковний собор 1439—1442 рр., на якому було зроблено спробу об'єднати католицьку і православну церкви під зверхністю римського папи; угоду підписав київський митрополит Ісидор; розірвано угоду православною церквою 1472 р.

С. 54. Гуситизм — антифеодальний національно-визвольний і антикатолицький рух у Чехії в першій половині XV ст. Ідейним натхненником якого був Ян Гус (1371—1415), один із зачинателів європейської Реформації.

...брати моравські... — Йдеться про релігійну реформаційну секту, яка мала назви «Моравські брати», «Богемські брати» або «Чеські брати»; виникла в Чехії в середині XV ст.; складалась переважно з селян і ремісників; спочатку засуджувала станову і майнову нерівність, заперечувала державу, проповідувала непротивлення злу; згодом примирилася з існуючим порядком і в XVI ст. займала помірковані позиції; була розгромлена феодально-католицькою реакцією після 1620 р.

Вітовт (1350—1430) — великий князь литовський з 1392 р.; після Кревської унії боровся за незалежність Литви від Польщі; проводив політику поневолення українських і білоруських земель.

...утворення автокефальної литво-руської церкви... — У зв'язку з тим, що константинопольський патріарх 1439 р. уклав з римським папою Флорентійську унію, руська церква, очолювана московським митрополитом, при підтримці великого князя московського Василія II Васильовича Темного, відмовилася підпорядковуватися йому і оголосила себе 1448 р. автокефальною (незалежною); главою її став митрополит московський і всієї Русі. Литовські князі, намагаючись розірвати зв'язки українських і білоруських земель з Московською Руссю, добилися від константинопольського патріарха відновлення незалежності від Москви київської митрополії, яка утвердилась в 1458 р.

С. 55. Лютеранізм, або лютеранство — протестантське віровчення, яке виникло в першій половині XVI ст. в Німеччині на основі вчення Мартіна Лютера (1483—1546). Лютер висунув принцип «виправдання вірою», згідно з яким «спасіння» досягається не з допомогою церкви, не «добрими ділами», а тільки особистою вірою. Лютерани реалізують вимогу «дешевої церкви», гранично спростивши обрядність. Вони вважають, що людська природа зіп-

сована первородним гріхом, а тому люди здатні тільки на зло і цілком залежать від милосердя божого.

Кальвінізм — протестантське віровчення, що виникло в другій половині XVI ст. у Швейцарії на основі вчення Жана Кальвіна (1509—1564). Основу віровчення кальвіністів становить ідея про абсолютне передвизначення богом ще до «створення світу» долі людей: одні приречені на вічне блаженство, інші — на вічні муки, «спасається» людина не ділами, а вірою. Кальвіністи обстоюють «дешеву церкву» і «мирський аскетизм», запроваджують «республіканську» організацію церкви.

Аріанізм — напрям у християнстві IV—VI ст., основоположником якого був александрійський священик Арій (? — 336), він стверджував, що Христос — не істинний бог, а тільки «найдосконаліше творіння» бога-отця. На Нікейському соборі аріанізм був визначений як єресь. У період Реформації його ідеї були сприйняті деякими протестантськими сектами, зокрема соцініанством, раціоналістичним напрямом у Реформації. Основоположником соцініанства був італієць Фауст Соцін (1539—1604), який з 1579 р. жив у Польщі. Соцініани (інші назви: аріани, антитринітарії) виступали проти католицизму, вимагали перебудови християнського вчення на засадах розуму, заперечували догмат трійці, проголошували Христа людиною, обстоювали свободу совісті, відкидали догмат первородного гріха і приреченості людства. Соцініаиство поширилося і на Україні, насамперед на Волині і Поділлі.

Сагайдачний — йдеться про Петра Конашевича-Сагайдачного (? — 1622), гетьмана українського реєстрового козацтва, талановитого полководця і політика, мецената.

Замойська академія — школа, заснована 1595 р. Яном Замойським (1542—1605), польським державним діячем і меценатом, протектором гуманізму, ідеологом середньої шляхти, у Замості, відзначалася високим рівнем навчання, проіснувала до 1784 р. У ній здобуло освіту чимало українців.

Греко-слов'янська школа у Львові.— Йдеться про Львівську братську школу.

С. 56. Право ставропігії — привілей не залежати від місцевої церковної влади, зокрема від влади місцевого єпископа, а підпорядковуватися безпосередньо владі вищій — митрополиту, патріарху, синоду.

...церковна унія 1596 р. ... — Йдеться про Брестську (Берестейську) унію.

Кавечинський Матвій (рр. н. і см. невідомі) — білоруський меценат, міський староста у Несвіжі (тепер Мінська обл.), за підтримкою якого в 1562 р. Симон Будний видав у Несвіжській друкарні старобілоруською мовою свій «Катехізис».

Сапіга.— Йдеться про Лева Сапігу (1557—1633) — білорусько-литовського магната, з 1589 р. великого канцлера литовського, з 1625 р. великого гетьмана литовського, мецената.

С. 57. ...першої греко-руської грамагики, виданої у Львові.— Йдеться про «Аделфотис. Грамматіку доброглаголиваго еллинословенскаго языка...», складену 1588 р. Арсенієм Елласонським разом із учнями Львівської братської школи.

Ставропігія — Львівське братство.

Літопис Підгорецького монастиря — «Синопсис или краткое собрание историй о созидании святые обители общежительная Подгорецкыя, древне именуемая Плесницкыя... списася року божого 1699». Див. статтю І. Франка «Летопись Подгорецкого монастыря» («Киевская старина», 1890, июль, с. 121—128; т. 28 нашого видання, с. 323—329). Плісниське — тепер хутір, що належить до села Підгірців Бродівського району на Львівщині.

Ісакій Святогорець.— Йдеться, очевидно, про ігумена дерманського монастиря Ісаакія, який 1614 р. написав з Афону (Святої гори) лист до Львівського братства і братчика Івана Красовського.

Леоитій Святогорець.— Йдеться, очевидно, про Леонтія, ченця Скитського монастиря на Афоні, який у листі до львівського міщанина Миколи Золоторуцького, датованому 1633 р., згадує про «великого старика Івана Вишенського святогорця» як про покійного.

Филипович Афанасій (? — 1648) — білоруський і український церковно-політичний діяч, педагог, письменник-полеміст, автор діаріуша (щоденника), поет і композитор, вчився у Віленській братській школі.

...грек Аркудій, автор «Антирризиса» ... — Йдеться про твір Іпатія Потія, який був відповіддю на «Апокрисис» Христофора Філалета; «Антирризис» видано українською книжною мовою 1599 і польською — 1600 р. у Вільні. Ігнатій Стебельський приписував авторство цього трактату грекові Петру Аркудію, що приїхав із Іпатієм Потієм з Рима і був учителем в уніатських школах.

С. 58. Карпович Леонтій (бл. 1580—1620) — білоруський та український церковний діяч, борець проти унії, письменник, проповідник.

Копинський Ісайя (? — 1640) — український церковний діяч, був єпископом у Перемишлі, Смоленську, Чернігові, з 1631 р. київський митрополит, один із організаторів Київської братської школи, активний борець проти католицької агресії й унії.

Косов Сильвестр (? — 1657) — український церковний діяч, письменник і педагог, освіту здобув у Віленській братській школі, Люблінському єзуїтському колегіумі та Замойській академії; 1631 р. префект і викладач Лаврської могилянської школи, один з організаторів Києво-Могилянської колегії і перших її викладачів; з 1647 р. Київський митрополит.

С. 59. Потебня Олександр Опанасович (1835—1891) — український і російський філолог, йдеться про його праці: 1) рецензію на видання Я. Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» — «Отчет о 22 присуждении наград графа Уварова» (Приложение к 37-му тому «Записок Императорской Академии наук», Спб., 1881, с. 64—152, і окрема відбитка, Спб., 1880. 89 с.); 2) «Этимологические заметки» («Русский филологический вестник», 1879, № 2, і в т. II його ж праці «К истории звуков русского языка», Воронеж — Варшава, 1876—1883); див. також його «Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. 1—2, Варшава, 1883—1887; пор.: Franko Ivan, dr. Das älteste ruthenische Volkslied.— Zeitschrift für österreichische Volkskunde, 1907, N 1—2, с. 27—32; т. 38 нашого видання.

Андрієвський Митрофан Олександрович (1842—1887) — український філолог і педагог, йдеться про його працю «Козацкая дума о трех Азовских братьях в пересказе с объяснениями и разбором ее» (Одесса, 1884).

Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — український громадсько-політичний діяч буржуазно-націоналістичного спрямування, педагог, журналіст, філолог, йдеться про його праці «Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке» («Киевская старина», 1883, июнь, с. 212—232) і «Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке» («Чтения в Историческом обществе Нестора летописца», 1888, кн. 2, с. 188).

...теорія..., висказана Житецьким... — Йдеться про теорію літературного походження дум, висловлену в праці П. Г. Житецького «Мысли о народных малорусских думах» (Київ, 1893).

Ханенко Микола Данилович (1691—1760) — український військовий діяч, учився в Києво-Могилянській академії, з 1710 р.— на військовій службі; служив при генеральній канцелярії, виконував дипломатичні доручення, брав участь у походах; 1738 р. став полковим обозним, далі генеральним бунчужним, 1741 р.— генеральним хоружим; автор щоденника.

Маркович Яків Андрійович (1696—1770) — український мемуарист, в 1740—1762 рр. був генеральним підскарбієм, протягом 1717—1767 рр. вів щоденник, частково виданий О. М. Марковичем. Повніше видання щоденника здійснив О. М. Лазаревський (т. 1—3, К., 1893—1897).

Ясинський Варлаам (? — 1707) — український церковно-політичний діяч, педагог, письменник, проповідник; вчився в Києво-Могилянській колегії і Краківській академії, в 1669—1673 рр. був ректором Києво-Могилянської колегії; архімандрит Києво-Печерської лаври; з 1690 р. київський митрополит.

Гаватович (Гават) Якуб (1598—1679) — автор п'єси польською мовою «Tragaedia albo wizerunk śmierci przeswiętego Jana Chrzciciela...» (Львів, 1619), до якої додано дві інтермедії українською мовою.

Конисський Георгій, світське ім'я Григорій (1717—1795) — український і білоруський церковно-політичний діяч, педагог, філософ, письменник, проповідник, професор і ректор Києво-Могилянської академії, з 1755 р. єпископ білоруський, автор курсів поетики, філософії, теології, віршів, листів, протягом тривалого часу йому приписували авторство «Історії русів»; йдеться про його п'єсу з інтермедіями «Воскресеніе мертвых...» (1747).

Горленко Йоасаф, світське ім'я Яким Андрійович (1705—1754) — український церковний діяч, педагог, письменник, автор діалогів, автобіографічних записок, проповідей, йдеться про його діалог «Брань честных семи добродѣтелей с седмью смертными грѣхами...» (1737).

...патріарха антіохійського Макарія... — патріархом з 1648 р., Макарій був з метою збору пожертв на антіохійську церкву двічі відвідав Росію й Україну, в 1652—1659 і 1664—1669 рр.; йдеться про опис цих мандрівок у записках його сина, диякона Павла Алепського, чи Халебського (бл. 1627—1669), виданих у російському перекладі під назвою

«Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века...» (в. 1—5, М., 1896—1900).

Д і л е ц ь к и й або Дилецький Микола Павлович (? — після 1723) — український композитор, теоретик музики і педагог, жив у Вільні, Смоленську, Києві, Москві, Петербурзі, Львові, Кракові; вчився у Віленській академії, автор «Граматики музикальної» (кілька редакцій) — енциклопедичного підручника партесного співу; класик хорового партесного багатоголосся.

С. 61. «Г о р а П о ч а є в с к а я» — збірник легенд про чуда почаївської ікони богородиці, який друкувався в Почаєві в 1740, 1757, 1767, 1772, 1778 та 1793 рр.

«Б а с н и Т а л м у д о в ы» — «Басни талмудовы от самых жидов узнанныя и чрез нову ересь сяпвсціеціухов или противоталмудистов открытыя прежде в Краковѣ на польском языку в лѣто 1758 напечатанная, нинѣ же на русском языку Кир І.Т.Б.Д. Л.П.С.Ц.С.Д. преведенные», видану в Почаєві в 1772 і 1794 рр.

«П р о п о в ѣ д и п а р о х і а л ь н ы я» Д о б р и л о в с к о г о — «Бесѣды парохіалнія на недѣли и нарочитіи свята всего лѣта...», видані в Почаєві 1789 р. в перекладі з віленського польського видання «на славенско-рускій язык удобнѣйшаго ради парохом руским употребленія», 1792 і 1794 рр. в Почаєві її було видано під назвою «Науки парохіалнія...» в перекладі «з славенско-рускаго на простый и посполитый язык рускій», переклад приписується василіанинові Юліану Добриловському, книжка є пам'яткою української мови.

С. 64. М о х Рудольф Іванович (1816—1891)—український поет і драматург, один з послідовників «Руської трійці», автор збірки віршів «Мотиль» (Львів, 1841), примірник якої зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (№ 293).

С к о м о р і в с ь к и й Колестин (1820—1866) — український поет і перекладач. У журналі «Зоря» (1886, ч. 20) І. Франко вмістив його вірш «На честь братей, повернувших з неволі».

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА (МАЛОРУСЬКА) ЛІТЕРАТУРА

Уперше надруковано в чеському журналі «Slovanský přehled», 1898, ч. 1, с. 52—56; ч. 2, с. 103—110; 1899, ч. 6, с. 293—302, під заголовком «Literatura ukrajinsko-ruská (maloruská)».

Історія написання й надрукування статті відбита в листах І. Франка до видавця чеського журналу Адольфа Черного (див.: Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками. Упорядкували М. Мольнар та М. Мундяк. Словацьке видавництво художньої літератури, Братіслава, 1957, с. 503—505, 509; наше видання, т. 50). І. Франко радо привітав ідею видання журналу, присвяченого «життю і змаганням усіх слов'янських народів», і погодився співробітничати у ньому. А. Черний просив І. Франка написати статтю вже до першого номера. На це І. Франко зауважує: «...Сформульована Вами тема першої статті чи кореспонденції для 1-го номера мені не зовсім ясна. Постараюсь зробити загальну характеристику теперішнього стану русинів ... Чи не ліпше було би взяти на 1 номер літературу, науку і белетристику?» (Лист від 28.VIII 1898 р.). Очевидно, пропозицію І. Франка було прийнято. Реалізацією її і стала стаття «Українсько-руська (малоруська) література».

І. Франко пише А. Черному, що йому «здавалося конечним» почати дописування про українську літературу «від такого загального огляду, щоб бути зрозумілим далі», і сповіщає, що вислав початок статті, обіцяючи «решту висилати в міру написання», протягом тижня. До цього він додає: «Коли будете вважати можливим помістити мою працю, то прошу давати зараз до перекладання, докінчення буде надходити без перерви. Прошу також не нищити мій автограф і по перекладенні прислати мені його назад». І далі: «Я писав руськими буквами ... Надіюсь, що там у Вас знайдеться хтось, що буде міг перекладати з мого скрипту, наприклад, п. Главачек або п. Розвода. Чи було б можливо прислати мені коректу для запобіження можливим помилкам у іменах власних? Я би Вам її вислав зараз відворотною поштою, а помилки були б дуже неприємні в першому номері поважного журналу» (Лист від 21.IX 1898 р.). Через деякий час І. Франко пише А. Черному: «Посилаю Вам першу половину своєї другої статті про українсько-руську літературу — нарис історії нашого театру. Для другої половини пришлю Вам портрет Карпенка-Карого. Друга половина буде готова сими днями. Я бажав би, щоби отся часть могла піти до 5N. Чи се можливе?» (Лист від 3.I 1899 р.). І в наступному листі без дати: «Посилаю Вам решту статті і прошу конче вислати мені одну коректу, тим більше, що письмо моє сим разом не дуже каліграфічне, а мені не хотілось би, щоб повага Вашого письма мала терпіти через друкарські помилки. Заквестіоновані Вами слова читаються: Nazianzen, Jakov Gavat, Mytrofan Dovhalevśkyj, Emanuil Kozacynskyj, Bohohłasnyk v Počajevi». Увага І. Франка до коректування чеського перекладу авторизує його.

В українському перекладі статтю передруковано з чеського видання у чернівецькій газеті «Буковина», 1898, ч. 131—134; 1899, ч. 41, 42, 44, 45, під заголовком «Література українсько-руська». У редакційній примітці до цієї публікації зазначено: «Ся стаття, писана ще перед ювілейним святкуванням у Львові, була поміщена в I і II книжках «Slovansk'ого Přehled'y». Ми поміщаємо її за дозволом автора в руськім перекладі». 1898 р. стаття вийшла окремим відбитком з «Буковини»: Франко Іван. Русько-українська література. Чернівці. Накладом редакції «Буковини». 36 с. Тут, на звороті титульного аркуша, вміщено примітку: «Ся стаття, «Русько-українська література», написана автором для інформації всеслов'янської публіки, була поміщена в 1-ій і 2-ій книжці «Slovensk'ого Přehled'y» за 1898». Таким чином, в чернівецьких виданиях статтю було подано не за авторським текстом, а «за дозволом автора в руськім перекладі», який, очевидно, здійснила редакція «Буковини», до того ж без останньої подачі чеського журналу (в ч. 6 за 1899 р.). У 1899 р. стаття друкувалася також у львівському журналі «Учнтель» — перша частина у ч. 4, с. 60—62, ч. 5, с. 74—77, ч. 20, с. 307—311; друга частина (без кіниця) в ч. 9, с. 132—137, із вказівкою: «Кінець буде».

Оскільки автограф статті невідомий, а українські публікації її неповні і являють собою переклад чеського першодруку, коректованого автором, то саме цей першодрук слід прийняти за основний текст.

Подається за першодруком.

С. 76. Ярослав Мудрий (978—1054) — великий князь київський (з 1019 р.), син Володимира Святославича; сприяв роз-

витку феодальних відносин у Київській Русі, зміцнив її політичне становище, дбав про розвиток культури.

С. 77. ...перші життєписи руських святих... — Ідеться про житія княгині Ольги і князів Володимира, Бориса і Гліба.

...перший руський літопис... — «Повѣсть временных лѣт».

С. 78. Соловйов Сергій Михайлович (1820—1879) — російський історик ліберально-буржуазного напряму, автор двадцятидев'ятитомної «Истории России с древнейших времен» (М.—Спб., 1851—1879).

С. 79. Макарій (бл. 1482 — бл. 1564)—російський церковно-політичний діяч і письменник; митрополит московський (з 1542 р.); з його ініціативи і за його участю було укладено «Великі мінеї четьї», які містили в собі ряд видатних творів давньоруської літератури, «Кормчу» та «Устав монастирський».

Аввакум Петрович (1620 або 1621—1682) — російський письменник і церковно-політичний діяч, один із провідників старообрядництва; головний його твір — автобіографічне «Житіе протопопа Аввакума».

С. 80. ...в Початковому літописі... — Йдеться про початкове давньоруське літописання. Найраніше реально існуюче літописне зведення — «Повѣсть временных лѣт», йому передували і в ньому розчинились інші літописні зведення, які в первісному вигляді до нас не дійшли, зокрема зведення переказів про запровадження християнства на Русі (40-ві роки XI ст.), зведения ченця Києво-Печерського монастиря Никона (60—70-ті роки XI ст.) і так зване «Початкове зведення», укладене близько 1095 р., яке збереглося у переробці Новгородського першого літопису.

... козацькі літописи... — пам'ятки історіографії й літератури, що висвітлюють історію України XVII — першої половини XVIII ст., виникли в середовищі козацької старшини, найвидатнішими з-поміж них є літопис Самовидця і літописи Григорія Грабянки та Самійла Величка.

«Gesta Romanorum» або «Римські історії» — середньовічний збірник оповідань псевдоісторичного характеру, частково на давньоримські сюжети; укладений в Англії в XIII ст. як посібник для проповідників; в східнослов'янських літературах оповідания з цього збірника відомі з XVII ст. Див. працю І. Франка «Карпаторуська література XVII—XVIII віків» (т. 32 нашого видання).

Гнідич (Гнедич) Микола Іванович (1784—1833) — російський і український письменник, близький до радищевців і декабристів.

С. 82. Блюмауер Алоїс (1755—1798) — австрійський письменник-просвітитель, автор твору «Die Abenteuer des frommen Helden Aeneas» («Пригоди благочестивого героя Енея», 1783—1786), який є травестією «Енеїди» Вергілія і сатирою на католицьку церкву.

Іван Златоустий, або Іоанн Златоуст (близько 347—407) — християнський письменник і проповідник, архієпископ константинопольський у 398—403 та 404 рр.

С. 84. ... перша збірка українських козацьких дум... — Очевидно, йдеться про збірку народних дум, укладену в 1803—1805 рр. Василем Яковичем Ломиковським (1777—1848), українським дворянським істориком й етнографом; опубліковано її в кн.: Житецький П. Мысли о народных малорусских думах. К., 1893, с. 185—245. Див. також: Драгоманов М. Нові варіанти кобзарських співів (...З записів Ломиковського 1805 р. ...).— «Жите і слово», 1895, т. III, с. 265—273, т. IV, с. 14—34.

С. 85. Бюргер Готфрід-Август (1747—1794) — німецький поет, один із виразників ідей «Бурі й натиску»; вважав народну поезію джерелом оновлення й демократизації німецького мистецтва; на основі фольклорних традицій створив жанр серйозної балади.

Александров Степан Васильович (90-ті роки XVIII ст.— серед. XIX ст.) — український поет, батько українського ліберально-буржуазного письменника Володимира Степановича Александрова (1825—1894), видавця альманаху «Складка» (1887 —1892). В «Южном русском сборнике» надрукував українське повір'я «Вовкулака» (1848).

Тік Людвіг (1773—1853) — німецький письменник-романтик.

Новаліс (псевдонім; справжнє ім'я: фон Гарденберг Фрідріх) (1772—1801) — німецький письменник-романтик.

Мальчевський Антоній (1793—1826) — польський поет-романтик, представник «української школи» в польській літературі; в поемі «Марія» (1825) відобразив боротьбу між магнатами й дрібною шляхтою, оспоетизував природу Поділля і Волині.

Гощинський Северин (1801—1876) — польський поет-романтик, представник «української школи» в польській літературі, учасник польського повстання 1830—1831 рр.

С. 86. Василь Лиманський — літературний псевдонім українського письменника Василя Семеновича Мови (1842—1891).

Василь Чайченко — один із літературних псевдонімів Бориса Дмитровича Грінченка (1863—1910), українського письменника, етнографа, філолога, педагога і громадського діяча ліберально-буржуазного напряму.

М. Школиченко — літературний псевдонім українського поета Мусія Степановича Кононенка (1864—1922).

Зіньківський Трохим Абрамович (1861—1891) — український письменник ліберально-народницького напряму.

Коваленко Григорій Олексійович (1868—1937) — український письменник, художник й етнограф буржуазно-демократичного напряму.

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1863—1941) — українська письменниця буржуазно-ліберального напряму.

Ількевич Григорій Степанович (1804—1841) — український етнограф. «Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем» (Відень, 1841) вийшли з післямовою Я. Головацького (в книжці вміщено 2700 приповідок і загадок).

«Вінок» зі збіркою недрукованих творів Шашкевича та Головацького 1846—1847)...— Йдеться про збірник «Вінок русинам на обжинки» (т. 1 — Відень, 1846; т. 2 — Відень, 1847).

Вахнянин Анатолій (Наталь) (1841—1908) — український композитор, диригент, письменник і педагог, один із лідерів «народовців».

Партицький Омелян Осипович (1840—1895) — український філолог, історик та педагог ліберально-буржуазного, згодом буржуазно-націоналістичного напряму, «народовець»; у 1880—1885 рр.— редактор львівського журналу «Зоря».

С. 87. Павлик Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напряму.

Будзиновський Вячеслав (1868—1935) — український письменник та історик демократичного напряму.

Щурат Василь Григорович (1871—1948) — український філолог, етнограф, письменник; з 1929 р. академік АН УРСР.

Лукіянович Денис Якович (1873—1965) — український радянський письменник.

Лепкий Богдан Сильвестрович (1872—1941) — український письменник буржуазно-націоналістичного напряму.

Кобринська Наталія Іванівна (1855—1920) — українська письменниця, громадська діячка демократичного напряму; як письменниця розвивалася під впливом Івана Франка.

Яричевський Сильвестр Гнатович (1871—1918) — український письменник-реаліст.

С. 93. ...Між цими драмами XVII ст. особливо цікава одна (знайдеиамною), основою якої є апокрифічне оповідання так званого Никодимового евангелія про сходження Христа по смерті до пекла і про його збурення...— Йдеться про так зване «Слово про збурення пекла», див. публікації й розвідки І. Франка «Южнорусская пасхальная драма» і «Слово про збурення пекла. Українська пасійна драма» (т. 30, 37 нашого видання).

Максимович Іоанн (1651—1715) — український церковний діяч, педагог, письменник, вихованець і викладач Києво-Могилянської колегії, з 1697 р.— архієпископ чернігівський, заснував Чернігівський колегіум. З 1712 р. Іоанн Максимович — митрополит сибірський і тобольський, автор віршів, проповідей, щоденника.

С. 94. ...князь Рєпнін... — Ідеться про Репніна-Волконського Миколу Григоровича (1778—1845) — російського державного діяча, протягом 1816—1835 рр. «малоросійського військового губернатора», резиденцією якого була Полтава.

Щепкін Михайло Семеиович (1788—1863) — російський і український актор, основоположник критичного реалізму в російському й українському театральному мистецтві.

С. 95. Гольдоні Карло (1707—1793) — італійський драматург, реформатор італійського театру, один із основоположників національної комедії.

Озаркевич Іван Іванович (1795—1854) — український письменник, священик з Коломиї, один з ініціаторів українського театрального аматорства в Галичині наприкінці 40-х років XIX ст., автор призначених для аматорських вистав переробок п'єс І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та інших українських письменників.

С. 96. Айталевич Іван — псевдонім Івана Вітошинського, одного з організаторів аматорського театру в Перемишлі наприкінці 40-х років XIX ст., автора статей та оповідань; 1849 р. видав у Перемишлі переробку водевіля німецького драматурга Августа Коцебу «Der Kosak und der Freiwillige» під заголовком «Козак і охотник».

Хомяков Олексій Степанович (1804—1860) — російський письменник слов'янофільського напряму, автор трагедії «Єрмак», перекладеної українською мовою К. Скоморовським.

Лаврівський Юліан Григорович (1821—1873) — український ліберально-буржуазний культурний діяч, засновник товариства «Руська бесіда», один з ініціаторів першого українського професійного театру.

Бачинський Омелян Васильович (1833—1906) — актор і режисер мандрівних польських і українських театральних труп, у 1864 р. разом із своєю дружиною, актрисою Теофілією Бачинською (Лютомською) (1837—1904), брав участь у створенні першого українського професійного театру в Галичині, був його першим директором і режисером.

Свенціцький Павлин (літературні псевдоніми Павло Свій, Стахурський, 1841—1876) — польський і український письменник демократичного напряму.

Левицький Остап Михайлович (1839—1903) — український письменник ліберально-буржуазного напряму, перекладач німецької літератури.

Монюшко Станіслав (1819—1872) — польський композитор, один із основоположників польської класичної музики.

Вебер Карл-Марія (1786—1826) — німецький композитор-романтик.

«Роберт Диявол» — опера французького й німецького композитора Джакомо Мейербера (Якоба Лібмана Бера) (1791—1864).

Коженьовський Юзеф (1797—1863) — польський письменник, один із зачинателів реалізму в польській літературі.

...було дещо й свого, хоч слабкого, як ось мелодрами Гушалевича «Підгіряни», «Сільські пленіпотенти», атракціею котрих була музика Вербицького.— Йдеться про п'єси І. Гушалевича, музику до яких написав Михайло Михайлович Вербицький (1815—1870), один із перших композиторів-професіоналів у Галичині, автор церковної музики та хорових творів.

Коцебу Август-Фрідріх-Фердінанд (1761—1819) — німецький письменник, драматург; розвивав жанр сімейно-побутової міщанської комедії й мелодрами.

Бенедікс Родеріх (1811—1873) — німецький драматург, актор і режисер.

Оффенбахади.— Йдеться про оперети французького композитора Жака Оффенбаха (1819—1880).

«Schmiere» — невеликий, другорядний театр у німців.

С. 97. Андерсен Ганс Крістіан (1805—1875) — датський письменник-казкар. Праця Георга Брандеса про Андерсена — «Андерсен як автор казок».

Садовський — псевдонім Миколи Карповича Тобілевича (1856—1933) — українського актора й режисера, одного із основоположників українського професійного театру.

Саксаганський Панас Карпович (справжнє прізвище — Тобілевич, 1859—1940) — український актор і режисер, народний артист СРСР з 1936 р., один із основоположників українського професійного театру.

Заньковецька Марія Костянтинівна (справжнє прізвище — Адасовська; 1854—1934) — українська радянська актриса й театральна діячка, на професійній сцені з 1882 р.; перша на Україні удостоєна звання народної артистки республіки (з 1923 р.).

Затиркевич-Карпинська Ганна Петрівна (1855—1921) — українська актриса, сподвижниця М. Кропивницького, братів Тобілевичів, М. Заньковецької.

С. 99. Гриневецький Іван Миколайович (1850—1889) — український актор і режисер, директор (спільно з І. Біберовичем) театру товариства «Руська бесіда» у Львові, де працював протягом 1874—1889 рр.

«Руська бесіда» — культурно-просвітницьке товариство української дрібнобуржуазної інтелігенції в Галичині. У 1862 р. у Львові при цьому товаристві було засновано музично-драматичний театр.

Біберович Іван (1854—1920) — український актор і театральний діяч; протягом 1881—1893 рр. очолював театр товариства «Руська бесіда».

Данило Млака — псевдонім українського письменника й композитора Сидора Івановича Воробкевича (1836—1903).

Устиянович Корнило Миколайович (1839—1903) — український художник і письменник ліберально-буржуазного напряму.

С. 100. Сумароков Олександр Петрович (1717—1777) — російський письменник, поет і драматург, один із основоположників російського професійного театру.

Озеров Владислав Олександрович (1769—1816) — російський письменник-драматург.

Янчук Микола Андрійович (1859—1921) — український, російський та білоруський етнограф і письменник, автор п'єс українською мовою «Вихованець», «Пилип-музнка», «Не допоможуть і чари», «На чужині».

Ніщинський Петро Іванович (1832—1896) — український композитор, письменник і публіцист демократичного напряму, автор музичної картини «Вечорниці» до вистави «Назар Стодоля» за п'єсою Т. Шевченка і перекладів творів античних класиків. Його переклад «Антігони» Софокла рецензував І. Франко («Зоря», 1883, ч. 23, 24; див. 26 т. цього видання).

Цеглинський Григорій Іванович (1853—1912) — український письменник, критик і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму у Галичині.

ЮЖНОРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Вперше надруковано у вид.: Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, т. 41. Спб., 1904, с. 300—325. Існує окрема відбитка цієї публікації, текст якої ідентичний із текстом словника.

Подається за першодруком.

С. 102. ...эпоху самостоятельной политической жизни, от ее начала до половины XIV стол[етия] ... — Сучасна радянська історична наука розглядає цю епоху як час формування й розвитку єдиної давньоруської народності, яка протягом XIII—XVI ст. розгалузилась на три братні східнослов'янські народності — російську, українську і білоруську, відповідно і письменство цієї епохи розглядається марксистсько-ленінським літературознавством як письменство спільносхіднослов'янське, давньоруське, що з часом розгалузилося на літератури давньоросійську, давньоукраїнську й давньобілоруську.

...год 1340, когда окончательно было упразднено галицко-русское княжество.— Йдеться про Галицько-Волинське князівство, яке проіснувало до 1349 р.

Даждьбог, Дажбог — у слов'янській міфології бог сонця, світла й вогню, жнив, добра й достатку.

...тексты договоров Игоря с греками... — Йдеться про договори, укладені великим князем київським Ігорем з Візантією 944 р., вони забезпечували інтереси Русі на Чорному морі, тексти цих договорів дійшли до нас в складі «Повісті временных лет».

...паннонского жития Кирилла... — Йдеться про поширене житіе Кирила-Костянтина Філософа, найдавніші списки якого датуються XV ст.; вважається, що створене було житіе в Моравії кимось із найближчих учнів Кирила між 869 і 882 рр.

...из близкого Корсуня... — Йдеться про Херсонес Таврійський (Херсон, Корсунь) — давне місто на південно-західному березі Криму, засноване в V ст. до н. е. греками.

С. 103. Климент Римський.— Йдеться про першого римського єпископа, замученого близько 103 р. у Херсонесі, куди він був засланий імператором Траяном.

...паннонские легенды о славянских апостолах Кирилле и Мефодии... — про «паннонське» житіе Кирила див. вище; «паннонське» житіе Мефодія писане в Паннонії, а завершене, мабуть, у Болгарії, після смерті Мефодія в 885 р.; найдавнішній список його датується XII ст.

Храбр Чорноризець (IX) — болгарський чернець, який у творі «Сказання про письмена» твердив, що ще до прийняття християнства на Русі використовували для письма якісь «черты и рѣзы».

Климент Болгарський або Охрідський (бл. 840—916) — болгарський церковно-політичний і освітній діяч, письменник, учень Кирила і Мефодія.

Іоанн Екзарх (IX—X ст.) — болгарський церковно-політичний діяч і письменник; написав «Шестоднев» — тлумачення біблійної розповіді про створення світу.

...житие Вячеслава и Людмилы чешских... — Йдеться про агіографічні легенди, героями яких є чеські князі, записані ці легенди були на чеських землях у X ст., перенесені на Русь в XI ст.

С. 104. ... Моисеева закона... — тобто іудаїзму.

Караїмські колонії— поселення караїмів, тюркського племені, що у VIII—X ст. входило до Хозарського каганату.

Секта жидовствуючих.— Йдеться про учасників раціоналістичних та гуманістичних рухів на українських та білоруських землях у другій половині XV ст., в середовищі яких виник цикл своєрідних перекладів переважно з давньоєврейської мови, відомих у списках XV—XVIII ст.

Талмуд — збірка догматичних, релігійно-етичних і правових положень іудаїзму, що склалася протягом III ст. до н. е.— V ст. и. е.

Мідраші — збірник тлумачень культових книг іудаїзму.

Пролог — збірка стисло викладених житій святих, окремих епізодів про їхні подвиги, казань і повчальних оповідань, розміщених у календарному порядку.

Хронографи — зведені огляди всесвітньої історії, збірники розповідей з історії країн Сходу, Троянського царства, держави Александра Македонського, Риму, Візантії, Русі, Болгарії, Сербії, Польщі та інших земель.

С. 105. Пандекти — збірники уривків із Біблії і творів церковних письменників.

Номоканони — збірники приписів візантійського церковного права і моралістичних настанов.

Законоправильники — те саме, що й номоканони.

С. 106. Агіобіографія, тобто агіографія — література житій святих.

С. 107. Поучение Владимира — в першодруці «Ярослава».

С. 108. Серапіон Владимирський (? — 1275) — давньоруський письменник і проповідник, був архімандритом Києво-Печерського монастиря, в 1274 р. став єпископом у Владимирі на Клязьмі.

...Петр — уроженец Галицкой Руси... — Йдеться про Петра (? — 1326), давньоруського письменника, митрополита всієї Русі (з 1305 р. до смерті); народився на Волині, після 1305 р. жив у Москві.

Данило Галицький (1201—1264) — князь Галицько-Волинської землі.

Литовський літопис.— Йдеться про так звані білорусько-литовські літописи — групу літописних творів, що є пам'ятками білоруської, литовської і української історіографії та літератури; писані вони в XIV—XV ст. «руською» (білорусько-українською) книжною мовою, а в XVI ст. частково польською мовою.

Короткий Київський літопис — частина Супрасльського літопису, складеного на межі XV і XVI ст. у Білорусії.

Фотій (XIV—XV ст.) — митрополит київський і всієї Русі з 1409 р., суперник Григорія Цамблака в боротьбі за київський митрополичий престол і керівництво православною церквою в межах Великого князівства Литовського.

Собор у Констанці. — Йдеться про Констанцський католицький церковний собор, що відбувся у південнонімецькому місті Констанці в 1414—1418 рр. з метою розроблення заходів для зміцнення католицької церкви і боротьби з наростанням реформаційного руху; засудив учення Дж. Уїкліфа і Я. Гуса, за його постановою Я. Гуса було спалено.

Собор у Феррарі і Флоренції... — Йдеться про церковний собор, який розпочався 1438 р. у Феррарі і мав на меті об'єднати католицьку і православну церкви, в зв'язку з епідемією чуми в 1439 р. був перенесений до Флоренції.

...политическая уния Литвы с Польшей... — Йдеться про так звану Кревську унію (умову) 1385 р. між Польським королівством і Великим князівством Литовським; за цією умовою великий князь литовський Владислав Ягелло (Ягайло), одружуючись з польською королевою Ядвігою, одержав польську корону, прийняв разом зі своїми підданими християнство у його католицькому варіанті, залишаючи під своєю владою землі Литви і Русі. Згодом, за Люблінською унією 1569 р., Велике князівство Литовське і Польське королівство об'єднались у федеративну державу — Річ Посполиту.

1439 г.— у першодруці — «1438 г.».

С. 109. 1364 г.— у першодруці — «1400 г.».

Магдебурзьке право — середньовічне міське право; міста, яким його було надано, частково звільнялися від влади феодалів та контролю королівської адміністрації і створювали органи самоврядування; виникло в XIII ст. у німецькому місті Магдебурзі.

...занесенное из Болгарии «доброслове»... — Йдеться про так зване «плетёніе словес», експресивно-емоційний стиль, заснований на біблійній символіці і традиційних стилістичних формулах; опертий на досягнення візантійської літератури, стиль цей був виявом передвідродження в південно-східній Європі; в Болгарії, Сербії і на Русі він досягає розквіту майже одночасно наприкінці XIV — на початку XV ст.

1525 г.— у першодруці — «1527 г.».

Вукович Божидар (? — 1540) — сербський друкар, видавав сербські книжки у Венеції і в Герцеговині.

С. 110. Мстиславець Петро (у першодруці «Юрій») Тимофійович (? — бл. 1580) — сподвижник Івана Федорова, разом з яким видав 1564 р. у Москві «Апостол», а 1569 р. в білоруському місті Заблудові «Євангеліе учительне».

1591 г.— у першодруці — «1596 г.».

...автор «Апокрисиса» (1597) — у першодруці — «1598».

Скарга Петро (Петро Повенський, 1536—1612) — польський церковно-політичний діяч, єзуїт, теолог, письменник-полеміст, ідеолог польської контрреформації, провідник ідеї унії православної церкви з католицькою в Речі Посполитій.

С. 111. ...разбор сочинения Кирилла Транквиллиона-Ставровецкого «Зерцало богословіи...» — «Зерцало богословіи» Кирило видав у Почаєві 1618 р.; рецензію Іова Княгиницького на неї написано у формі листа до автора від 23 серпня 1619 р. (див.: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). Т. 1-й, К., 1883. Приложения, с. 218—234).

Житие Иова — йдеться про життя Іова Княгиницького, написаие Ігнатієм з Любарова.

...изданных впоследствии Львом Кишкой в польском переводе... — Йдеться про видання: Каза-

nia i homilie. W przekładzie polskim z języka białoruskiego ogłosił Leon Kiszka. Suprasl, 1714. Друге видання — Почаїв, 1788.

Базиліанський або василіанський орден — уніатський чернечий орден, заснований на початку XVII ст. на українсько-білоруських землях з метою насадження унії; названий на честь кесарійського єпископа Василія Великого (329—379).

С. 112. Друкарня при Печерському монастирі.—Йдеться про Києво-Печерську друкарню, першу друкарню в Києві, найпродуктивнішу з українських друкарень XVII—XVIII ст., засновану в 1606—1616 рр. у Києво-Печерській лаврі архімандритом Єлисеєм Плетенецьким. Проіснувала до 1918 р.

Кальнофойський Афанасій (перша половина XVII ст.) — український письменник, чернець Києво-Печерської лаври.

С. 113. ...«Лифос» (1644) — в першодруці — «1642 г.».

«Сім мудреців» — «Історія семи мудреців», повість повчального характеру, що складається з новел про царевича Діоклетіана та його вчителів — сімох мудреців; повість виникла в Індії і була перекладена європейськими мовами не пізніше XIII ст.

«Три королі» — повість, в якій розроблено євангельський сюжет про поклоніння трьох царів-волхвів новонародженому Ісусу Христу; її було перекладено з латинського чи польського оригіналу в XV ст.

...утраченные вирши Смотрицкого от 1598 г. против реформы календаря («Вирши на отступников») ... — Йдеться про вірші, існування яких засвідчує Захарія Копистенський у «Палінодії»: «...Герасим Данилович Смотрийскій ... справы духовныи, аж наддер в занедбане пущеніи, иж далѣй, тим в горшій неряд приходячіи, видячи, в конец обаченя ся, ач не кунштовным поважним, еднак вѣршем роским на непорядніи хиротонизанты и их рукоположенцы волал и нарекал» (Русская историческая библиотека, т. IV. Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. 1. Петербург, 1876, стовп. 1057).

...«Лемент» по поводу избиения православных в Остроге в 1636 г. (у першодруці 1622).— Йдеться про поему «Лямент о пригодѣ нещасной... мешчан острозких», підписану криптонімом «М. Н.», учителя «з Ровного наубогшеи школы»; поема розповідає про бунт мешканців Острога проти власниці міста княжни Анни-Алоїзи Ходкевич, який закінчився жорстокою розправою над бунтівниками. «Лямент» знайшов і опублікував у статті «Острозька трагедія» П. Житецький (ЗНТШ, т. 51, 1903, с. 1—24).

«Лемент людей побожных» от 1638 г.— опублікований українським етнографом та істориком ліберально-буржуазного напряму М. М. Білозерським в укладеній ним книжці «Южнорусские летописи», т. 1, К., 1856, с. 159—162.

«Банкет духовный» — діалог, написаний у другій половині XVII ст. в Галичині, містить віршовані «Пролог» і «Епілог» та прозовий катехізис; опублікований І. Франком у журналі «Киевская старина», т. XXXVII, 1892, кн. 4, с. 59—70, за підписом *Мирон* (див. т. 28 нашого видання).

Волкович Іоаникій; у першодруці — «Леонтій» (рр. н. і см. невід.) — український письменник першої половини XVII ст., учитель Львівської братської школи, автор віршованого діалога «Розмышлене о муцѣ Христа Спасителя...» (Львів, 1631).

...южнорусской песне, что напечатана как образец южнорусского языка в 1584 г. (у першодруці — 1586).— Йдеться про першу граматику словенської мови «Arcticae horulae succisive...» (1584) словенського реформаційного діяча, граматика і орфографа Адама Богорича (бл. 1520—1598).

Пісня про козака Байду... — див. розвідку І. Франка «Пісня про Байду» (ЗНТШ, т. 76, 1907, кн. 2).

С. 114. ...песия о казаке, увезшем крестьянскую девушку в свои степи (напечатана в 1625 г. в одной польской брошюре) ... — Йдеться про «Піснь козака Плахти», надруковану як додаток до книжки І. Дзвонковського «Sejmu domowego artykułów sześć...», Краків, 1625.

«Руїна» — так у дворянській та буржуазній історіографії називали епоху міжусобних війн на Україні у другій половині XVII ст.

Славинецький Єпіфаній (? — 1675 р.) — український і російський педагог, філолог, перекладач, письменник, учитель Київської братської школи, засновник першої греко-латинської школи у Москві.

С. 115. «Acta sanctorum» — багатотомний корпус житій «святих», визнанних католицькою церквою, видання розпочав 1643 р. єзуїт Ж. Болланд, доведене товариством його послідовників, так званих «болландистів», до 1902 р.

Киевская ученость второй половины XVII в. ... была слишком шаблонная и оторванная от жизни, слишком теологическая и схоластическая.—У трактуванні української літератури другої половини XVII ст. і Києво-Могилянської колегії (академії) XVII—XVIII ст. І. Франко стоїть на позиціях, властивих багатьом дослідникам кінця XIX — початку XX ст. Як відзначав 1959 р. академік О. І. Білецький, «література XVII—XVIII ст. найчастіше викликала в старих літературознавців (від М. Сумцова до М. Возняка та ін.) негативне до себе ставлення...» (Білецький Олександр. Зібрання творів у п'яти томах. Т. 1, К., 1965, с. 125).

Драма про Олексія — п'єса невідомого автора, написана, очевидно, кимось із викладачів поетики Києво-Могилянської колегії близько 1673 р. і виставлена 17 березня 1674 р. в Києві, збереглася в рукописі; існує також друкована програма вистави: «Алексій чоловѣк божій, сценический діалог... представленный... чрез шляхетскую молодь студентскую в коллегіумѣ Кіево-Могилеанском, на публичном діалогу...» (К., друкарня Києво-Печерської лаври, 1674, с. 12).

«Владимир» — трагедокомедія Феофана Прокоповича, виставлена в Києві 3 липня 1705 р., текст її зберігся у рукописі.

«Милость божія» — п'єса невідомого автора, «репрезентована» на пам'ять Богдана Хмельницького «в школах київських» 1728 р.

С. 116. Ковачинский Михаил... пишет по образцу киевскому первую драму из сербской истории... — Йдеться про його п'есу «Трагедія...царя сербського Уроша V» (1733).

Львівський літопис — український літопис першої половини XVII ст., вміщений у рукописі М. Гунашевського, описує події від 1408 до 1649 р., виданий у «Науковому збірнику» Галицько-руської матиці (1—4, 1866).

Чернігівський літопис.— Йдеться про українську історичну хроніку «Літописець, в руських і польських сторонах що ся діяло і якого року», написану наприкінці XVII — на початку XVIII ст., яка охоплює події 1587—1703 рр.; друга і третя її частини укладені в Чернігові, через що в науковій літературі всю хроніку часто називають «Чернігівським літописом за новим списком».

Густинський літопис.— Йдеться про «Кройніку», укладену в 1623—1627 рр., авторство її приписують Захарії Копистенському, список її було зроблено 1670 р. в Густинському монастирі біля Прилук Михайлом Лосицьким, викладає історію України з часів Київської Русі до 1597 р. Існує також Густинський монастирський літопис, що фіксує події з історії монастиря, охоплюючи період від 1600 до 1640 рр.

Боркулабівський літопис — історична хроніка, написана в селі Боркулабово на Могилівщині у другій половині XVI — на початку XVII ст., висвітлює події 1562—1608 рр. як місцевого, так і загальнішого значення на білоруських і частково українських землях.

Добромильський літопис — український літопис кінця XVII—початку XVIII ст., укладений священиком міста Добромиля на Львівщині С. Коростеиським; стисло фіксує історичні події 1648—1700 рр.

Записки Мгарського монастиря.— Йдеться, мабуть, про список Густинського літопису, знайдений у Мгарському Лубенському Преображенському монастирі.

Записки Плісиеського монастиря.— Йдеться про «Синопсис, или Краткое собрание историй о созидании святые обители общежительная Подгорецкыя, древне именуемая Плесницкыя... списася року божого 1699». У науковій літературі за ним закріпилася назва — Підгорецький літопис. Див. статтю Івана Франка 1890 р. «Летопись Подгорецкого монастыря», т. 28 нашого видання, с. 323—329. Плісниськ о — тепер хутір, що належить до села Підгірців Бродівського району на Львівщині.

Боболинський Леонтій (? — бл. 1700) — український літописець, іеромонах чернігівського Троїцького Іллінського монастиря, укладач компілятивного зведення відомостей, узятих із творів давньогрецьких і римських істориків, давньоруських літописів, польських і литовсько-білоруських хронік під заголовком «Літописець сій ест Кроніка з розних авторов и гісториков миогих...».

Вінський Григорій Степанович (1752—1818) — український і російський мемуарист, просвітитель-демократ; навчався в Києво-Могилянській академії, більшу частину життя прожив в Оренбурзькій губернії, автор спогадів, написаних близько

1815 р., які містять відомості з тогочасного життя України (Вигинский Г. С. Мое время. Спб., 1914).

Червона Русь — історична область в XV—XVIII ст.; об'єднувала Руське воєводство (східну Галичину) і Белзьке воєводство, межувала із Поділлям, Волинню, Закарпаттям, Буковиною, Литвою; головні міста — Львів, Галич, Теребовля, Санок, Кросно, Белз, Холм, Замостя.

С. 117. ...вирши о сошествии Христа в ад... — вірш «Єгда Юда Христа жидам продав...», див. статті І. Франка «Южно-русская пасхальная драма» (1896), т. 30 нашого видання і «Слово про збурення пекла. Українська пасійна драма» (1908), т. 37 нашого видання.

«Розговор Великороссии с Малороссиею» — твір С. Дівовича, який у 1762 р. був перекладачем генеральної канцелярії в Глухові, публікації див.: «Киевская старина», 1882, февраль, с. 313—365; июль, с. 137—138.

Вирша о попе Негребецком — див. статтю-публікацію І. Франка «Вірша про отця Негребецького» (1905), т. 35 нашого видання.

...вирша... о путешествии Марка в ад... — Йдеться про легенду «Пекельний Марко», перевіршовану наприкінці XVIII ст. і вперше опубліковану в журн. «Киевская старина», 1885, август, с. 682—692.

«Вакула Чмырь» — бурлескний вірш, вперше опублікований у кн.: Павловский А. Грамматика малороссийского наречия... Спб., 1818, с. 93.

Некрашевич Іван (1742—після 1796) — український письменник, автор віршів, діалогів, послань.

С. 119. ...депутатом в Екатерининскую комиссию.— Йдеться про так звану «Комиссию об уложении» 1767 р.— зібрання представників окремих верств Росії, скликаного для опрацювання нового зводу законів і розпущеного Катериною II в січні 1769 р., хоча штати комісії, статут її депутатів існували ще довго в ім'я ілюзій «катерининського» освіченого абсолютизму».

«Ода до князя Куракина» — твір І. П. Котляревського «Пісня на новий 1805-й год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну»».— «Пчола», 1849, № 16.

Білецький-Носенко Павло Павлович (1774—1856) — український письменник і педагог.

С. 120. Богданович Іполит Федорович (1744—1803) — російський поет, відомий як автор поеми «Душечка» (1778) — жартівливо-іронічної обробки античного міфа про кохання Амура й Псіхеї.

С. 121. ...уманская резня... — Йдеться про один із епізодів Коліївщини (великого народно-визвольного антифеодального повстання проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні 1768 р.), про оволодіння 9—10 (20—21) червня 1768 р. повстанськими загонами М. Залізняка та І. Гонти містом Уманню.

С. 122. Афанасьев Олександр Степанович (літературний псевдонім — Чужбинський; 1817—1875) — український і російський письменник, етнограф.

С. 124. Лодій Петро Дмитрович (1784—1829)—український і російський філософ і юрист, професор Львівського і Краківського університетів, Петербурзького педагогічного інституту. У філо-

софії з позицій деїзму відстоював ідеї матеріалістичного сенсуалізму; дотримувався консервативних суспільно-політичних поглядів.

С. 125. ... научно-просветительное общество... — Мається на увазі перше в Галичині просвітне товариство; офіційно дозволене цісарем 1816 р., воно припинило своє існування 1818 р. Статут товариства І. Франко опублікував у статті: «Перше руське просвітне товариство з рр. 1816—1818».— «Збірник історико-філософської секції НТШ», т. V, 1902, с. 258—276.

...издает (1794—97) — у першодруці було—«1717—78».

С. 126. Снігурський Іван (1784—1847) — єпископ перемишльський з 1818 р., громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, філантроп і меценат.

Костюшко (Косцюшко) Тадеуш (1746—1817) — діяч польського національно-визвольного руху. Висував демократичну програму національного відродження Польщі.

С. 128. Копітар Варфоломій (1780—1844) — австрійський і словенський філолог-славіст, видавець пам'яток старослов'янської мови.

...Обнародовал в 1834 г.— у першодруці — «1835 г.».

С. 135. «Хата» (1860) — у першодруці — «1859 г.».

С. 137. ...1860 г.— у першодруці — «1861 г.».

С. 140. Площанський Венедикт (1834—1902) — один з «москвофільських» лідерів, з 1871 р. по 1887 р.— редактор реакційної газети «Слово».

С. 141. ...1867 г.— у першодруці — «1868 г.».

«Народний дім» — культурно-освітня організація, заснована у Львові Головною руською радою в 1849 р. В його роботі брала участь клерикально-буржуазна інтелігенція Галичини. У 60-х роках Народний дім перейшов під керівництво галицькнх «москвофілів».

С. 143. ... в 1875 г. ... — у першодруці — «1873 г.».

...в 1880 г. ... — у першодруці — «1879 г.».

С. 144. ...18 мая... — у першодруці — «16 мая».

С. 145. «Громадський друг» — літературний і політичний журнал революційно-демократичного напряму, який видавали у Львові 1878 р. І. Франко та М. Павлик.

«Дзвін», «Молот» — літературно-громадські збірники революційно-демократичного напряму, видані 1878 р. І. Франком і М. Павликом.

С. 146. «Вольное слово» — газета ліберального напряму, що виходила в Женеві в 1881—1883 рр. за участю, а з січня 1883 р.— за редакцією М. Драгоманова.

С. 147. ...опыт библиографии украинской литературы за XIX стол[етие] Н. Комарова... — Йдеться про працю Михайла Федоровича Комарова (1844—1913) «Бібліографічний покажчик нової української літератури» (1798—1883).

Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951) — український письменник і політичний діяч буржуазно-націоналістичного напряму, один із керівників націоналістичної контрреволюції на Україні в 1917—1919 рр. Після поразки революції 1905—1907 рр. виступав з романами, в яких паплюжив революційну боротьбу. У своїх писаннях в еміграції залишався на позиціях націоналізму,

Чернявський Микола Федорович (1868—1946) — український письменник і видавець.

Соленик Карпо Трохимович (1811—1851) — видатний український актор, один з фундаторів українського реалістичного театру на початку XIX ст.

С. 148. Яновська Любов Олександрівна (1861—1933) — українська письменниця демократичного напряму.

Бораковський Григорій Максимович (1846—1890) — український письменник ліберально-буржуазного напряму.

...процес Ольги Грабар... — І. Франко має на увазі судовий процес 1882 р. над «москвофілами» А. Добрянським, його дочкою Ольгою Грабар та ін., звинуваченими у державній зраді. А. Добрянський, Ольга Грабар судом присяжних були виправдані.

С. 149. Романчук Юліан (1842—1932) — буржуазно-націоналістичний діяч, один з лідерів «народовців», організатор антинародної «нової ери» — реакційної угоди української буржуазної інтелігенції з австрійським урядом і польською шляхтою.

«Батьківщина» — політична і наукова газета ліберально-буржуазного напряму, видавалася «народовцями» у 1879—1896 рр. у Львові.

«Світ» — літературно-науковий і політичний журнал революційно-демократичного напряму, виходив у Львові в 1881—1882 рр. за активною участю І. Франка.

С. 150. «Народ» — громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові (1890—1892) за редакцією М. Павлика та І. Франка і в Коломиї (1893—1895) за редакцією М. Павлика.

«Громадський голос» — українська газета, орган радикальної партії в Галичині. Виходила з 1895 р. у Львові. Спочатку мала прогресивний характер. В кінці 90-х років — на початку 900-х років тут друкували свої твори І. Франко, М. Павлик, В. Стефаник, Лесь Мартович та ін. Згодом перейшла на націоналістичні позиції.

С. 151. Бадені Казимір (1846—1909) — австрійський реакційний діяч, у 1883—1895 рр. намісник Галичини. Будучи у 1895—1897 рр. міністром-президентом Австро-Угорщини, жорстоко розправився з радикально-демократичним рухом у Галичині, зокрема, в 1897 р. під час виборів за його наказом було вчинено розправу над місцевим населенням — 10 чол. убито, 19 поранено, 769 — заарештовано; ці криваві вибори увійшли в історію під назвою «баденівських».

«Новая эра» («Нова ера») — політична угода, укладена на початку 90-х років найреакційнішою групою галицьких «народовців» на чолі з Ю. Романчуком, О. Барвінським та ін. з австрійським намісником у Галичині графом Бадені. За дрібні подачки верховоди «народовців» зобов'язувалися підтримувати у всьому політику австрійського уряду в Галичині. Ця угода була спрямована проти визвольних устремлінь трудового народу.

С. 153. Хоткевич Гнат Мартинович (1877—1938) — український письменник, критик та перекладач, виступав також як артист-бандурист.

Маркович Дмитро Васильович (1848—1920) — український письменник, в останні роки життя зійшов на буржуазно-націоналістичні світоглядні та естетичні позиції.

С. 154. Левенко — псевдонім Леонтовича Володимира Миколайовича (1866—1933) — письменника й політичного діяча буржуазно-націоналістичного напряму.

Кибальчич Надія Матвіївна (1857—1918) — українська письменниця ліберально-буржуазного напрямку, дочка Номиса (М. Т. Симонова), виступала під псевдонімом Наталка Полтавка.

Потапенко Вячеслав Опанасович (1863—1942) — український письменник і актор. Писав українською і російською мовами. Реалістичні оповідання Потапенка присвячені здебільшого показові тяжкого життя селян в умовах капіталістичного суспільства.

Романова Одарка — українська письменниця, авторка поезій та оповідань, виданих у збірниках «Пісні, думи й легенди» (1896), а також казок «Черствий пиріжок», «Сватання Мороза» (1895), «Пан та чабан» (1918).

Кравченко Василь Григорович (1862—1945) — український етнограф і письменник.

Жарко Яків Васильович (1861—1933) — український письменник і актор. В 1884 р. почав виступати як поет і прозаїк (зб. «Перші ліричні твори»).

С. 155. Стешенко Іван Матвійович (1873—1918) —український письменник і літературознавець ліберально-буржуазного напряму.

Дніпрова Чайка (Василевська Людмила Олексіївна; 1861—1927) — українська письменниця демократичного напряму.

Вороний Микола Кіндратович (1871—1942) — поет, один із теоретиків українського декадансу, виступав також як театрознавець і перекладач.

Навроцький Олександр Олександрович (1823—1892) — прогресивний громадський діяч, поет. Належав до революційно-демократичної частини Кирило-Мефодіївського товариства.

С. 156. Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — буржуазний історик, один із ідеологів українського буржуазного націоналізму кінця XIX — початку XX ст. І. Франко критично ставився до праць Грушевського і неодноразово полемізував з ним, зокрема коментуючи давньоруські літописи.

Томашівський Степан (1875 — 1930) — український буржуазно-націоналістичний історик, доцент Львівського і Краківського університетів.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист і етнограф демократичного напряму. Під час своїх фольклорно-етнографічних експедицій збирав також давні рукописи.

Роздольський Осип Іванович (1872—1945) — український етнограф і фольклорист, перекладач творів В. Стефаника, Лесі Українки, С. Васильченка німецькою мовою.

Колесса Олександр Михайлович (1867—1945) — український філолог, професор Львівського університету і Карлового університету в Празі. Окремі праці його позначені буржуазними тенденціями.

Шухевич Володимир Йосипович (1850—1915) — український етнограф, фольклорист та культурно-громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

С. 157. Верхратський Іван Григорович (1846—1919)— український письменник, філолог і природознавець, належав до «народовського» табору.

Желехівський Євген (1844—1885) — український мовознавець, фольклорист.

...укр[аинско]-русский словарь Уманца и Спилки (3 т.).— Йдеться про «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки (т. 1—4, 1893—1898), під псевдонімами виступили М. Комаров і «Спілка Адеська» (Одеська спілка видавців словника — Т. Десятин — Лук'янів, Т. Зіньківський, О. Косач, В. Назаревський, М. Старицький, К. Ухач-Охорович та ін.).

С. 158. Мартович Лесь (Олекса Семенович; 1871—1916) — український письменник і громадський діяч демократичного напряму.

Маковей Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, критик і культурний діяч демократичного напряму.

Гундулич Іван (1589—1638) — хорватський поет.

Яцків Михайло Юрійович (1873—1961) — український письменник.

Бордуляк Тимофій Гнатович (1863—1936) — український письменник демократичного напряму.

С. 159. Чайковський Андрій Якович (1857—1935) — український письменник, деякі з його творів («Віддячився», «Полковник Кричевський») позначені впливом буржуазно-націоналістичних концепцій.

Окуневський Ярослав — лікар австрійського флоту, брав участь у кругосвітньому плаванні, написав «Подорожні записки».

Виспянський Станіслав (1869—1907) — польський драматург, поет, художник, театральний діяч.

Ніцше Фрідріх (1844—1900) — німецький реакційний філософ-ідеаліст.

С. 160. Кравченко Уляна (літературний псевдонім Юлії Юліївни Шнайдер; 1860—1947) — українська поетеса демократичного напряму, формувалася під впливом І. Франка, брала участь у жіночому русі в Галичині.

Волянський Іван (1857—1926) — український громадсько-культурний діяч ліберально-буржуазного напряму, священик. Перебуваючи в еміграції (США), заснував у м. Шенандоа друкарню, видавав газету «Америка» (виходила протягом 1886—1890 рр.).

«Свобода» — українська щотижнева газета ліберально-буржуазного напряму, видавалась в Америці (Нью-Йорк) у 1893—1916 рр. організацією галицьких емігрантів. Передруковувала на своїх сторінках твори українських письменників, а також здійснювала своїм накладом видання популярних книжок та художніх творів. 1913 р. накладом «Свободи» видано повість І. Франка «Перехресні стежки».

С. 161. «Труды Киевской духовной академии» — Київська духовна академія (1819—1920) — вищий духовний навчальний заклад на Україні для підготовки православного духівництва і викладачів духовних семінарій. З 1860 р. при ній щомісяця виходили «Труды Киевской духовной академии».

УКРАЇНЦІ

Вперше надруковано угорською мовою під заголовком «Kisoroszok. Egyetemes Irodalomtörtenét szerkeszti Heinrich Gustav. Negyedik kötel Ural — Altajiak és Szlovak. 22. Müttelleklettel es 126 szövegképpee. A vallas és Közoktatási. M. K. Minister Támogatásaval. Budapest, Franklin Társulat. Magyar irod intézet és könyvnyomda, 1911, стор. 459—486.

Стаття написана в 1906 р. на замовлення відомого угорського славіста, професора Будапештського університету Оскара Ашбота (1852—1920). У листі від 26 грудня 1905 р. він просив І. Франка написати якомога швидше невеличку розвідку про українську літературу для енциклопедії світової літератури, яку мало намір видати «авторитетне угорське видавництво» («Радянське літературознавство», 1981, № 8, с. 73). «Йдеться про те,— писав О. Ашбот,— щоб Ви подали для широкої публіки картину літературних прагнень українців, написавши її доступною і при тому добірною мовою. Після короткого стислого вступу («Пісня про Ігоря» та інші начала) прошу Вас перейти одразу до нової літератури, яка на сьогодні є найцікавішою, окреслюючи її зв'язки з великоросійською літературою та відмінності, показуючи найпомітніші постаті укр[аїнської] літератури, гімни, народну поезію тощо, представляючи їх приблизно так, як це робив би українець за народженням, подаючи цікаві риси цієї літератури своєму високоосвіченому товаришеві, який не володіє російською і зовсім нічого не знає про українську літературу» («Радянське літературознавство», 1981, № 8, с. 74). Як свідчать листи О. Ашбота, надіслані І. Франкові протягом 1905—1907 рр., письменник виконав прохання угорського вченого і надіслав йому свою працю, написану німецькою мовою. 9 березня 1906 р. О. Ашбот писав І. Франкові: «Я прочитав Ваш нарис до кінця з величезним інтересом і ще раз дякую Вам за репрезентацію Вашої рідної літератури, написану з такою теплотою і віддачею» (там же, с. 75). А 13 листопада 1907 р. він повідомляв, що статтю про українську літературу в перекладі на угорську мову вже здав до друку, а оригінал рукопису повертає авторові. Автограф цієї праці І. Франка невідомий. Відбиток статті «Kisoroszok» зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (№ 5363).

Подається за першодруком.

С. 162. Епоха Святослава — час від 964 до 972 р., коли був київським князем Святослав Ігоревич.

... Володимир Великий дав країні грецьку церкву ... — Йдеться про запровадження на Русі в 988 р. християнства в його православному (грецькому) варіанті.

С. 163. Остромирове евангеліє — найдавніша датована пам'ятка старослов'янської писемності давньоруської редакції, переписана в 1056—1057 р., як гадають, у Києві, з болгарського оригіналу дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира, містить євангельські тексти для читання по неділях і в свята, видатний твір давньоруського книгописного мистецтва, важливе джерело для вивчення старослов'янської і давньоруської мов.

С. 164. Климент Смолятич (XII ст.) — давньоруський письменник і церковно-політичний діяч, київський митрополит протягом 1147—1154 рр., автор «Посланія к пресвитеру Фомѣ».

Ігор Святославич (1151—1202) — князь новгород-сіверський (з 1178 р.) і чернігівський (з 1198 р.), син чернігівського князя Святослава Ольговича, герой «Слова о полку Игоревѣ».

С. 165. Ганка Вацлав (1791—1861) — чеський філолог, поет, громадський діяч, представник культури чеського національного відродження, разом із І. Ліндою є автором підробок під старочеську поезію — «Краледворського рукопису» (1817) і «Зеленогорського рукопису» (1818).

Кончак (рр. н. і см. невідомі) — половецький хан, який у другій половині XII ст. об'єднав під своєю владою половців, здійснив кілька походів на Русь, персонаж «Слова о полку Игоревѣ».

Слово про «Лазареве воскресіння» — див. Франкову працю «Слово о Лазаревѣ воскресеніи. Староруська поема на апокрифічні теми» (ЗНТШ, т. 35—36, 1900, кн. 3—4; т. 32 нашого видання).

С. 166. Отці церкви — найвидатніші діячі раннього християнства (II—VIII ст.), автори апологетичних, антиєретичних, тлумачних, історичних та інших творів так званої святоотецької чи патристичної літератури.

«Книга Кааф» — збірник тлумачень окремих місць П'ятикнижжя Мойсеєвого (перших п'яти старозавітних книг Біблії) у формі запитань і відповідей; давньоруська версія цього збірника датується XV ст.

Кааф — рослина, сік якої відроджує людину.

Теодор (Феодор) Студіт (769—926) — християнський письменник; найраніші списки його повчань відомі на Русі з XIII ст.

Синайський, або Палестинський патерик, або «Луг духовный» — збірник оповідань із життя християнських пустельників у Палестині, укладений Іоанном Мосхом (VI—VII ст.).

Скитський, або Тебаїдський, тобто Фіванський, патерик — збірник легендарних оповідань, який поєднує популярну у Візантії «Історію єгипетських монахів» (IV ст.) і «Лавсаїк» єпископа Єленопольського Палладія (V ст.), котрий збирав відомості про єгипетських християнських пустельників.

С. 168. Місяцеслови, або менології (мінології) — збірники коротких житій святих, розміщених у календарному порядку.

Синаксари — збірники повчань, притч і коротких житій святих, розміщених у календарному порядку.

Соломон (бл. 960—935 до н. е.) — ізраїльсько-іудейський цар, якому приписують кілька творів, що входять до складу Біблії.

С. 169. «Повість про падіння Трої» — твір, який традиція приписує Даресу Фрігійцю, троянському жрецю, згаданому в «Іліаді» Гомера; виникнення цієї повісті відносять до I ст. н. е., вона збереглася в латинському перекладі V ст., містить ряд «поправок» до Гомера і була головним джерелом середньовічних розробок троянської теми.

«Тисяча і одна ніч» — пам'ятка середньовічної арабської літератури, збірка казок, текст її складався протягом IX—XV ст.

С. 172. Другий київський літопис.— Йдеться про так званий Київський літопис, частину Іпатського літописного зведення. Франко називає його «другим», маючи на увазі, що «пер-

шим» є «Повѣсть временных лѣт». Київський літопис є її продовженням, охоплює події з 1111—1117 рр. до 1200 р.

С. 176. Галицька Вишня.— Йдеться про Судову Вишню, до 1545 р.— Вишню, місто Городоцького району Львівської області, батьківщину Івана Вишенського.

Перша греко-слов'янська граматика — «Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка...», видана під грифом «Адельфотес» (тобто «Братство») у Львові 1591 р.;

С. 180. ...у Харкові 1808 р. (...) відкривають перший на українській землі університет... — університет в Харкові засновано 1805 р.

...працював наглядачем виховного закладу.— У 1810 р. І. П. Котляревський дістав у Полтаві посаду наглядача «Будинку виховання дітей бідних дворян».

Вергілій Марон Публій (70—19 рр. до н. е.) — римський поет, автор збірки «Буколіки», дидактичної поеми «Георгіки». Основний твір — епічна поема «Енеїда».

Фарс «Москаль-чарівник» хоча й повторює інтермедію багато разів перероблювану в Західній Європі протягом XVIII століття...» — За сюжетом п'єса І. Котляревського «Москаль-чарівник» близька до французької комедії Р. Пуасона (1658—1735) «Les Torus diveltissemts», до одноактівки Дашпура «Le bon soldat» (1691) та її переробки «Le soldat Magicien», здійсненої Ансельмом.

С. 181. ...у своєму селі Основа... — Власниками Основи були спочатку батьки письменника, а пізніше його брат.

Санд Жорж (справжнє ім'я та прізвище — Аврора Дюдеван, 1804—1876) — французька письменниця. В ряді своїх романів виступала на захист людської особистості жінки. З середини 30-х років захоплювалась ідеями соціалістів-утопістів.

С. 182. ... «Суматоха в уездном городе» була основою для його геніального земляка Гоголя при написанні «Ревізора».— Тут йдеться про твір Г. Квітки-Основ'яненка «Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе» (1828), опублікований вже після появи «Ревізора» в журн. «Пантеон русского и всех европейских театров», 1840, № 3. Однак він міг бути відомий Гоголю в рукописі Див. про це детальніше: История русской литературы в трех томах, т. II. М.— Л., 1960, с. 345.

... «людей шукати, щоб добру навчили».— Рядки з «Епілогу» до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки».

...який у Варшаві оддав Тараса до художньої школи... — Достовірних відомостей про перебування і навчання Т. Г. Шевченка у Варшаві не збереглось.

...після повстання 1830 р. ... вислали до Петербурга... — До Петербурга Шевченко прибув з Вільна разом з двірнею поміщика Енгельгардта.

С. 183. «...нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами».— Слова з «Передмови» до поеми «Гайдамаки».

...Квітка звертається з ... дуже знаменним листом... — Йдеться про лист Г. Квітки-Основ'яненка до Т. Шевченка від 25 жовтня 1840 р. з Основи.

...познайомився з кількома колишніми декабристами... — Учасників декабристського руху серед знайомих Шевченка на Україні не було. Можливо, тут маються на увазі родинні зв'язки Репніних з декабристами.

...і в посланні до Шафарика... — Шафарик Павел Йозеф (1795—1861) — чеський і словацький філолог та історик, діяч культурно-національного відродження. Тут йдеться про присвячений йому Т. Шевченком вступ до поеми «Єретик» («Іван Гус»).

С. 184. Ян Гус (1371—1415) — чеський мислитель, ідейний натхненник антифеодального, національно-визвольного руху в Чехії.

...дружня авторові рука його спалила... — Насправді автограф поеми «Єретик» («Іван Гус») був не знищений, а конфіскований при арешті Т. Шевченка і з 1847 по 1900 р. пролежав в архіві Третього відділу.

...засудили до довічної військової служби в батальйоні злочинців... — За особистою вказівкою Миколи I Т. Шевченка було віддано в солдати Окремого Оренбурзького корпусу (з правом вислуги).

...Бер узяв його з собою за художника в експедицію по пустелі Раїм... — Т. Шевченко, включений до складу аральської експедиції під командуванням Бутакова Олексія Івановича (1816—1869), російського мореплавця і географа, навесні 1848 р. зробив перехід з Орської кріпості до укріплення Раїм. З ученим-природослідником, з 1828 р. академіком Петербурзької АН К. М. Бером (1792—1876) Шевченко познайомився під час перебування в Новопетровському укріпленні 1853 р.

Сенкевич Генрік (1846—1916) — польський письменник. У романах з історії Польщі та України він з позицій польської консервативної шляхти змальовував національно-визвольну боротьбу українського народу 1648—1654 рр.

«Цар і».— І. Франко мав на увазі здійснену 1858 р. переробку цієї поеми Т. Шевченка, написаної 1848 р.

С. 185. ... Здійснив переклад псалтиря... — М. Максимовичу належить переклад окремих псалмів.

С. 186. Маркович Опанас Васильович (1822—1867) — український етнограф і фольклорист.

...царський указ (1863 р.) ... — Валуєвський циркуляр 1863 р., автором якого був міністр внутрішніх справ царського уряду реакціонер П. О. Валуєв, заборонив друкування українською мовою книг, за винятком окремих художніх творів.

...1839 р.— у першодруці — «1837 г.».

С. 188. Могильницький Антін Любич (1811—1873) — український поет-романтик.

С. 192. Леонтович Павло (1825—1880) — український письменник у Галичині, греко-католицький священник, друкувався під псевдонімом «Павло з Шутова».

Стеценко М.— псевдонім українського літератора з Кубані М. Нордеги, лікаря за фахом.

С. 193. Добрянський Адольф Іванович (1817—1901) — реакційний публіцист і громадський діяч «москвофільського» напряму на Закарпатті.

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО 1890 р.

Вперше надруковано: Писання Івана Франка. І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890. Львів, «Українсько-руська видавнича спілка», 1910. Пізніше ця праця І. Франка не перевидавалась.

Подається за першодруком. Зроблені І. Франком додатки до окремих розділів «Нарису...», вміщені в кінці книжки, у нашому виданні перенесені у відповідні місця тексту. Підготовлений автором «Покажчик імен і речей», в якому були виправлені окремі допущені в «Нарисі...» помилки щодо імен, не передруковується.

С. 194. Бачванськ о-руське письменство — література українського населення Бачки, історичної області на півночі Югославії; українці населяють територію Бачки з другої половини XVIII ст., зберігаючи звичаї, обряди, діалект, на якому пишуть місцеві письменники.

С. 195. ...мадярська енциклопедія з моєю статтею... — Йдеться про видання «Egyetemes Irodalomtörténet» («Історія всесвітньої літератури»), у четвертому томі якого (Будапешт, 1911, с. 459—486) було вміщено нарис І. Франка «Kisoroszok» («Малороси»).

— ...у однім із найближчих томиків моїх «Писань»... — Йдеться про кн.: Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди. Львів, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1910 (Писання Івана Франка, IV).

С. 196. Червень, або Червен — древньоруське місто на лівому березі р. Хучви, притоки Західного Бугу, згадується у «Повѣсті временных лѣт» під 981 р., локалізується на території сучасного с. Чермно, Люблінського воєводства в Польській Народній Республіці, в середині XIII ст. зруйноване татарами.

Волинь, або Велинь — давньоруське місто, що було розташоване біля сучасного с. Городок, Ровенської області, вперше згадується під 1018 р. як князівська столиця Волинської землі, центр східнослов'янського племені волинян, в XI ст. занепало, востанне згадується під 1077 р.

Супрасльський рукопис — одна з найдавніших пам'яток старослов'янської літератури, писана кирилицею, датується XI ст., містить березневу мінею, слова Іоанна Златоуста, Єпіфанія Кіпрського і патріарха Фотія, знайдена в Супрасльському монастирі біля Білостока.

С. 197. Михаїл, цар грецький — візантійський імператор Михаїл III (842—867).

Пам'ятки — Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає Комісія археографічна Наукового товариства імені Шевченка, т. 1. Львів, 1896.

Грецька унціальна азбука — різновид грецького письма, що розвинувся у IV—II ст. до н. е.

Готицька азбука (готичне письмо) — різновид латинського письма в середньовічних рукописах.

Ульфіла, або Вульфіла (бл. 311—383) — єпископ західних готів від 341 р., прихильник аріанізму, творець готського алфавіту, перекладач Біблії готською мовою.

Єврейське квадратове письмо — тип єврейського письма, що розвинувся у III—II ст. до н. е., на ньому базуються шрифти, які застосовуються для друкування сучасними мовами іврит та ідиш.

С. 198. Симеон (? — 927 р.) — болгарський князь протягом 893—925 рр. та цар протягом 925—927 рр.

Збірник Святослава, писаний 1076 р.— Йдеться про так званий Ізборник Святослава 1076 р.

С. 199. «Пчела» — давньоруський збірник повчальних висловлювань і афоризмів, вибраних із Біблії, творів «отців церкви», античних письменників і філософів; являє собою переклад грецького збірника, зроблений у XII—XIII ст.

«Маргарит» — збірник проповідей Іоанна Златоуста, відомий в давньоруському перекладі з XV ст.

«Златоструй» — збірник витягів із проповідей Іоанна Златоуста, популярний у давніх східнослов'янських літературах, був перекладений на Русі в XI—XII ст.

Празничні мінеї — богослужбові книги з молитвами «святим», розміщеними в календарному порядку.

С. 201. Варлаам — один із засновників Києво-Печерського монастиря, перший його ігумен, згодом перший ігумен Київського монастиря св. Димитрія. Паломництво в Палестину Варлаам здійснив 1062 р. В літописах про нього розповідається під 6559 (1051) р. Житіє Варлаама є у Києво-Печерському патерику.

Найстарший київський монастир св. Димитрія.— Київський Михайлівський золотоверхий монастир, заснований в XI ст. під назвою Дмитрівського.

...побут князя Олега на Родосі... — Йдеться про давньоруського князя Олега Святославича (? — 1115), сина великого князя київського Святослава Ярославича, який був полонений хозарами і переданий ними візантійцям; у 1083 р. жив у неволі на острові Родос; протягом 1083—1094 рр. князював у Тмутаракані, змагався за Чернігівське князівство, з 1097 р. до смерті князював у Новгороді-Сіверському; за розпалювання міжусобиць був прозваний Гориславичем.

Василько Теребовельський — Василько Ростиславич (? — 1124), з 1092 р. до смерті — князь теребовльський, син тмутараканського князя Ростислава Володимировича; 1097 р. був підступно осліплений внаслідок змови великого князя київського Святополка Ізяславича з володимиро-волинським князем Давидом Ігоревичем.

С. 202. Лист до князя Олега.— Йдеться про лист Володимира Мономаха до свого двоюрідного брата Олега Святославича, прозваного Гориславичем, написаний, очевидно, 1096 р. з приводу вбивства молодшого сина Мономаха Ізяслава у битві з Олегом.

...переказ про перстень Полікрата.— З іменем Полікрата (? — бл. 522 р. до н. е.), тирана о. Самосу протягом 538—522 рр. до. н.е., пов'язана легенда про перстень, кинутий ним у море і знайдений у шлунку риби.

...прогнаний неласкою князя Святослава... — Адресат «Слова (Моління) Данила Заточника» неясний: різні його редакції визначаються як звернення до синів Володими-

ра Мономаха — Юрія Долгорукого чи Андрія Доброго або до сина Всеволода Велике Гніздо — Ярослава, якого, мабуть, і має на увазі І. Франко, називаючи його помилково Святославом.

Озеро Лач — озеро Лаче на півночі Новгородської землі.

... «Се повѣсти временных лѣт...» — Початок «Повѣсти временных лѣт» І. Франко цитує тут неточно. У Лаврентіївському списку вона починається так: «Се повѣсти временьных лѣтъ, откуду есть пошла руская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуду Руская земля стала есть», у Іпатіївському — так: «Повѣсть временныхъ лѣт черноризца Федосьева манастыря Печерьскаго, откуду есть пошла Руская земля стала есть и хто в неи почалъ пѣрвѣе княжити».

С. 203. ...виписки із болгарського хронографа... — Тут І. Франко іде за гіпотезою О. О. Шахматова, який припускав, що одним із джерел «Повѣсти временных лѣт» міг бути компілятивний хронограф, укладений у Болгарії на основі болгарського перекладу «Хроніки» Георгія Амартола і «Хроніки» Іоанна Малали (див.: Шахматов А. А. К вопросу о происхождении «Хронографа». Спб., 1899).

...норманські саги про норманських завоювателів Рюрика з його братами, Олега, Аскольда і Діра, Ольгу і її мужа Ігоря і їх сина Святослава... — Тут проявляється вплив на І. Франка теорії «нормаінізму», яка стверджувала вирішальну роль варягів-норманнів у створенні давньоруської держави й формуванні давньоруської культури. Радянська історична наука спростувала цю теорію і довела, що давньоруська держава виникла задовго до появи на Русі варягів внаслідок економічного й суспільно-політичного розвитку східних слов'ян. Варяги, що осіли на Русі при князівських дворах, у військових дружинах і в містах, швидко послов'янились.

...династії Рюриковичів... — Йдеться про давньоруську князівську династію, що походить від варязького князя Рюрика, котрий, за літописною легендою, був 862 р. покликаний новгородцями князювати на Русі.

Ярополк — Ярополк І Святославич (? — 980), старший син Святослава Ігоревича, великий князь київський протягом 972—978 рр.

С. 204. ...із грецького твору Михайла Синкелла... — Йдеться про полемічний твір єрусалимського патріарха М. Синкелла (? — 835) «Виклад про православну віру», спрямований проти католицизму.

С. 205. Лаврентіївський кодекс — рукопис, що містить копію літописного зведення 1305, виготовлену 1377 р. під наглядом ченця Нижегородського Печерського монастиря Лаврентія для суздальсько-нижегородського князя Дмитрія Костянтиновича за списком початку XIV ст.; містить «Повѣсть временных лѣт», розповідь про історію Владимиро-Суздальської землі і так зване великокнязівське Владимирське зведення 1305 р. У складі Лаврентіївського рукопису до нас дійшло «Поученіе Володимира Мономаха».

Сильвестр (? — 1123) — давньоруський літописець, ігумен Кнево-Видубицького моиастиря, з 1118 р.— єпископ переяслав-

ський; його вважають укладачем другої, так званої Лаврентіївської, редакції «Повѣсти временных лѣт».

...Іпатськім... Печерськім кодексі... — Йдеться про так званий Іпатіївський рукопис, літописне зведення, укладене на Україні на початку XV ст., виявив його М. М. Карамзін у костромському Іпатіївському монастирі; містить «Повѣсть временных лѣт», доведену до 1117 р., Київський літопис за 1118—1119 рр., Галицько-Волинський літопис від початку XIII ст. до 1291 р.

Кекропс — персонаж давньогрецької міфології, засновник і перший цар Афін.

Всеволод Курський — Всеволод Святославич Чермний (? — 1212), рідний брат Ігоря Святославича новгород-сіверського, князь трубчевський і курський, учасник походів на половців і князівських міжусобиць.

Володимир, Ігорів син — Володимир Ігоревич Путивльський, син Ігоря Святославича новгород-сіверського.

С. 206. Ярослав Осмомисл (? — 1187) — князь галицький протягом 1153—1187 рр., прізвисько «Осмомисл», тобто наділений великим розумом.

...алітераціями і асонанціями, властивими старогерманській поезії... — див. Франкові праці «Слово о Лазаревѣ воскресеніи. Староруська поема на апокрифічні теми» (ЗНТШ, т. 35—36, 1900, кн. 3—4; т. 32 нашого видання) і «Найстарші пам'ятки німецької поезії IX—XI вв.» (Львів, 1913).

...пісні про степове зілля євшан і половецького співака Ора — див. Франкову поему 1899—1914 рр. «Ор і Сирчан. Половецька історична сага» — т. 5 нашого видання, с. 310—322, 373—374.

...князя Романа... — Романа Мстиславича (? — 1205), галицько-волинського князя протягом 1199—1205 рр.

...пісня про полоцького князя Всеслава... — Йдеться про фрагмент «Слова о полку Игоревѣ», який починається словами: «На седьмомъ вѣцѣ Трояни връже Всеславъ жребій о дѣвицю себѣ любу...», а закінчується афоризмом Бояна: «ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду, суда Божіа не минути». «Героєм цього фрагменту є Всеслав Брячиславич (? — 1101), князь полоцький, який боровся за київський престол; Всеслава у «Слові...» опоетизовано як характерника. Припущення І. Франка, що в цьому фрагменті використано пісню про Всеслава, цілком імовірне (пор.: Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Л., 1978, с. 102).

Мусін-Пушкін Олексій Іванович (1744—1817) — російський колекціонер старовинних рукописів і друків.

С. 207. «Слово о Лазаревім воскресеній» — див. Франкову працю «Слово о Лазаревѣ воскресеніи. Староруська поема на апокрифічні теми» (ЗНТШ, т. 35—36, 1900, кн. 3—4: т. 32 нашого видання).

...полишив притчу про сліпця і хромця.— Див. статті І. Франка «Притча про сліпця і хромця (Причинок до історії літературних взаємин старої Русі)».— Статьи по славяноведению, вип. 2. Спб., 1906, с. 129—155; окр. відб. Спб., 1905, 27 с. Дата написання: «Львів, д. 5 лютого 1904» — т. 35 нашого

видання, і «Притча про сліпця і хромця. Пам'ятка староруського письменства» (1912 р.) — т. 39 нашого видання.

...проповідей проти ... п'янства... світських і духовних людей... — Докладніше про ці проповіді І. Франко пише в «Історії української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського», див. т. 40 нашого видання, с. 210—213.

С. 209. Скитський, або Тебаїдський (Фіванський) патерик — збірник дидактичних новел, що поєднує популярну у візантійській літературі «Історію єгипетських монахів» (IV ст.) і «Лавсаїк» єпископа Єленопольського Палладія (V ст.), який збирав відомості про єгипетських пустельників.

Синайський і Палестинський патерик, або «Луг духовний» — збірник оповідань із життя християнських пустельників у Палестині, укладений Іоанном Мосхом (VI—VII ст.).

«Пандект» Никона Чорногорця.— Йдеться про книгу «Пандекти», християнського письменника, монаха Чорної гори поблизу Антіохії; в ній зібрано правила і пояснення чернечих обов'язків; відома на Русі з XII ст.

Сава Преосвященний, або Освященний (? — 531) — християнський чернець, засновник монастиря, який став центром православ'я в Палестині.

С. 210. ...перекладу на польську мову, що творить ... окрему редакцію і була доконана митрополитом Сильвестром Косовим.— Йдеться про «Patericon...», надрукований в Києво-Печерській лаврі 1635 р.

Тризна Яків — Йосиф Тризна (? — бл. 1655), архімандрит Києво-Печерської лаври (з 1647 р.).

Василій.— Йдеться про Василія II Болгаробойцю (958—1025), візантійського імператора (з 976 р.).

С. 211. «Фізіолог» — збірник статей про природу, який виник у II—III ст., очевидно, в Александрії з відомостей, запозичених із античної і східної традицій. Давньоруський «Фізіолог» походить від болгарського перекладу XI—XII ст.

С. 212. Жолкевський Станіслав (бл. 1550—1620) — польський державний і військовий діяч, письменник, історик.

Крехівський монастир — монастир поблизу Жовкви (тепер м. Нестеров) на Львівщині, заснований на початку XVII ст., був осередком боротьби з унією, з 1720 р. став уніатським, мав велику бібліотеку, в якій зберігалося чимало цінних пам'яток давньої української писемності.

«Хронограф» — пам'ятка давньої російської літератури XV—XVI ст., яка містить зведений огляд всесвітньої історії, відомий у кількох редакціях, зокрема в «західноруській» середини XVI ст., укладений з використанням «Літописця еллінського і римського» (хронографічного зведення XV ст.), перекладів «Хроніки» Костянтина Манасії, «Всесвітньої хроніки» Мартина Бельського, давньоруських літописів, Біблії, перекладних і оригінальних повістей і житій.

С. 213. Тиса — ліва найбільша притока Дунаю, що в межах СРСР тече на Закарпатті.

Спіш — історична область в західних Карпатах, тепер на території Словаччини і частково Польщі.

Манасія.— Йдеться про Костянтина Манасію (XII ст.), візантійського письменника, історіографа, автора «Хроніки», відомої на Русі у слов'янському перекладі.

С. 214. *Дарес Фрігієць* — троянський жрець, згаданий в «Іліаді»; традиція приписує йому авторство твору, виникнення якого відносять до I ст. н. е.; він зберігся в латинському перекладі V ст. під заголовком «De excidio Troiae» («Про падіння Трої»); твір цей містить ряд «поправок» до Гомера і був головним джерелом середньовічних розробок троянської теми.

Діктіс Кретенець — легендарний учасник троянської війни, якому приписують авторство твору про пов'язані з нею події; від цього твору зберігся уривок в грецькому рукописі III ст. і латинський переклад IV ст. під заголовком «Ephemeris belli Troiani» («Щоденник троянської війни»).

Троянська війна — війна стародавніх греків (ахейців) з Троєю, містом-державою на північно-західному узбережжі Малої Азії, яка відбувалася протягом 1194—1184 рр. до. н.е.

Будда (563—483 рр. до. н. е.) — засновник буддійської релігії.

Притча про однорога — пор. праці І. Франка «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія» (1897) і «Притчата за единорога и нейният български вариант» («Притча про однорога і її болгарський варіант», 1896) — див. т. 30 нашого видання.

Марр Микола Якович (1864—1934) — радянський філолог і археолог, академік АН СРСР; початок його наукової діяльності пов'язаний з вірменською і грузинською філологією, з історією, археологією і етнографією Кавказу. І. Франко має на увазі, очевидно, його працю «Сборник притч Вардана». Материалы для истории средневековой армянской литературы» (ч. I—III. Спб., 1894—1899).

...грецького ритора Арістіда... — Йдеться про Арістіда Елія (бл. 129 — бл. 187).

С. 215. *Іоїль* — Іоїль Биковський, настоятель Спасо-Ярославського монастиря протягом 1776—1788 рр.

...Акіром...синові — насправді, небожеві, вихованцю.

«*Панчатантра*», або «П'ятикнижжя» — пам'ятка санскритської оповідної літератури, виникла в III—IV ст.

Сета... — Симеон Сет, чи Сіф (IX ст.), візантійський письменник і лікар, який переклав грецькою мовою арабську книгу байок «Каліла і Дімна», що розвиває мотиви «Панчатантри»; у грецькій версії «Каліла» і «Дімна» помилково витлумачені як «Увінчаний» — «Стефаніт» і «Слідопит» — «Іхнілат».

Кривичі — східнослов'янський племінний союз VI—IX ст. Кривичі жили у верхів'ях Дніпра, Західної Двіни, Волги, в південній частині басейну Чудського озера; головні міста: Смоленськ, Полоцьк, Ізборськ, Торопець і, можливо, Псков, ідеться про землю кривичів, яка в кінці IX ст. увійшла до складу Київської Русі.

С. 216. *...Устав на користь церкви приписується традиційно Ярославу.*— Йдеться про так званий «Устав» князя Ярослава Володимировича (Мудрого) XI ст., який зберігся в пізніших редакціях у списках, починаючи з XV ст.

С. 217. *Феодорит Кирський* (бл. 386—457) — хри-

стиянський письменник, теолог, проповідник, епістолограф; отець церкви, єпископ кирський.

С. 218. Прозелітизм — прагнення навернути на свою віру, прихилити до своїх переконань послідовників інших сповідань чи поглядів.

Вірменська єресь.— Йдеться про відкол вірмено-григоріанської церкви від візантійської; в VI ст. вірменське християнське духівництво відмовилось прийняти постанову Халкідонського вселенського собору 451 р. про визнання двоїстої (божественної і людської) природи Ісуса Христа, стверджуючи тільки божественну його природу (монофізитство); вірменську церкву було проголошено самостійною; внаслідок цього середньовічні православні богослови почали трактувати її прихильників як єретиків.

...виписки із старосербського життя святого Іларіона Могленського про т[ак] зв[аний] Арціуріїв піст і про вірменського єретика Арція та його пса Урція.— Див. публікацію І. Франка «Зразок релігійної сатири; песій піст» («Житє і слово», т. III, 1894, кн. 3, с. 469—473; т. 29 нашого видання) і опис збірника Яремецького-Білахевича з першої половини XVIII ст. у прац І. Франка «Карпаторуська література XVII—XVIII віків» (ЗНТШ, т. 38, 1900, кн. 6, с. 112; т. 32 нашого видання); у цьому збірнику І. Франко вказує під пунктами 78 і 79 статті «О арменской єреси, глава тридцатая» і «О постѣ арменском Арциуръцовѣ» — «обі статті вийняті із південнослов'янського життя Теодора Могленського».

...компіляції XII—XIV в.— У першодруці — «XII—XV в.».

С. 219. Радзівіллівський, або Кенігсберзький кодекс — ілюстрований рукопис літописного зведення, яке містить «Повѣсть временных лѣт» в редакції, близькій до редакції Лаврентіївського кодексу, відомості з південноруських літописів і літопис подій у Владимиро-Суздальській Русі з середини XII ст. до 1206 р. Список цей західноруського (можливо, смоленського) походження, датується кінцем XV ст. і є копією відредагованого Переяславо-Суздальського літопису XIII ст. Рукопис зберігався у литовсько-білоруських князів Радзівіллів, а 1668 р. потрапив у Кенігсберзьку бібліотеку; з XVIII ст. зберігається в бібліотеці Академії наук у Ленінграді.

Рюрик Ростиславич (? — 1092) — князь перемишльський з 1084 р., старший син князя Ростислава Володимировича тмутараканського. Учасник князівських міжуособиць.

С. 220. Мстислав Володимирович, Хоробрий, Удалий (? — 1036) — князь тмутараканський і чернігівський, син київського великого князя Володимира Святославича, вів боротьбу з хозарами, 1022 р. підкорив косогів, перемігши в двобої їхнього князя Редедю; воював з Ярославом Мудрим за київський престол, в Чернігові заклав собор Спаса, де його й поховано.

Всеволод II Ольгович (?—1146) — великий князь київський (1139—1146), син чернігівського князя Олега Святославича, родоначальника династії Ольговичів, князював у Новгороді-Сіверському, (1115—1127) і Чернігові (1127—1139), воював з представниками династії Мономаховичів.

Ізяслав Володимирович (980—1001) — ізяславський, згодом полоцький князь, старший син київського князя Володимира Святославича від шлюбу з полоцькою княжною Рогнідою.

Ігор Ольгович (? — 1147) — князь новгород-сіверський, з 1146 р. великий князь київський, син чернігівського князя Олега Святославича; убитий повсталими киянами.

Юрій Володимирович, Долгорукий (бл. 1090—1157) — молодший син Володимира Мономаха, князь владимиро-суздальський, згодом великий князь київський, засновник Москви.

Ізяслав Давидович (? — 1162) — чернігівський князь (з 1151), великий князь київський (в 1154—1155), син чернігівського князя Давида Святославича. Разом з Юрієм Долгоруким вів боротьбу за великокнязівський престол з нащадками Володимира Мономаха.

Ростислав Мстиславич (? — 1167) — князь смоленський (з 1127 р.), великий князь київський (1154 і 1159—1167), син великого князя Мстислава Володимировича Мономаха, засновник династії смоленських князів, учасник князівських міжусобиць, між 1133 і 1150 рр. заснував у Смоленську самостійну єпископію.

Мстислав Ізяславич (? — 1170) — князь переяславський (з 1151 р.), волинський (з 1154 р.), великий князь київський (1167—1169), син київського князя Ізяслава Мстиславича.

Мстислав Андрійович (? — 1172) — давньоруський князь, син Андрія Боголюбського, в 1169 р. брав участь у завоюванні Києва, ходив на новгородців, од яких зазнав поразки.

Гліб, князь переяславський — Гліб Юрійович (? — 1172), син Юрія Долгорукого, брав участь у боротьбі за Київ, у 1155 р. утвердився в Переяславі, після 1169 р.— великий князь київський.

С. 221. Володимир Галицький — Володимир Ярославич (1151 — бл. 1200), син Ярослава Осмомисла. Він був галицьким князем з 1187 до 1190 р.

Настя Чаргова, або Настаська — коханка галицького князя Ярослава Володимировича, в 1173 р. спалена галичанами.

Роман Ростиславич (? — 1180) — князь смоленський і великий князь київський, син Ростислава Мстиславича.

Ярослав Ізяславич (рр. н. і см. невідомі) — князь луцький, син великого князя Ізяслава II Мстиславича, був князем у Турові, Новгороді, Луцьку, в 1172 р. оволодів Києвом, після 1174 р. повернувся в Луцьк.

Святослав Всеволодович (? — 1194) — великий князь київський, син Всеволода Ольговича, воював з половцями.

Ільницький Василь (1823—1895) — український письменник і публіцист «народовського» напряму.

Боголюбський Андрій Юрійович (бл. 1111—1174) — князь владимиро-суздальський (з 1157 р.), син Юрія Долгорукого, у 1169 р. поруйнував і підкорив Київ, був убитий боярами-змовниками у своєму замку Боголюбово.

С. 223. Володимир Василькович, Романів онук (? — 1238) — князь волинський (з 1272 р.), син Василька Романовича, за літописом «бысть книжник велик и философ», мав бібліотеку і сам переписував книги.

Троїцький літопис — російське літописне зведення XV ст., згорів під час пожежі 1812 р., починався з «Повѣсти временных лѣт» і доводив розповідь до подій 1408 р. Збереглися численні виписки з нього, зокрема в «Історії» М. М. Карамзіна; робилися спроби його реконструкції. В основі цього літопису лежало зведення митрополита Кипріана. Назва походить від Троїце-Сергієвого монастиря, в бібліотеці якого протягом тривалого часу зберігався цей літопис.

..смерть князя Романа Галицького в битві під Завихвостом... — галицько-волинський князь Роман Мстиславич, прагнучи посилити свій вплив на польські справи і просунутись у Саксонію, втрутився в боротьбу польських князів, але 1205 р. потрапив у засаду, організовану поляками поблизу Завихвоста на Віслі, і був убитий.

С. 225. Князі з роду Ростислава.— Йдеться про Володаря, або Володимира (? — 1124) і Василька (? — 1124) Ростиславичів, синів тмутараканського князя Ростислава Володимировича (? — 1067), онуків Володимира Ярославича (1020—1052) і правнуків Ярослава Мудрого (978—1054), які вели боротьбу за незалежність князівств Галицької землі від великого київського князя.

Роман — Роман Мстиславич.

Данило — Данило Галицький (1201—1264), князь Галицько-Волинської землі.

Лев Данилович (бл. 1268 — бл. 1301) — галицький князь, син Данила Романовича Галицького; його ім'ям названо місто Львів.

С. 226. Литовські статути — зведення законів Великого князівства Литовського, що діяли і на українських землях. Протягом XVI ст. було видано три Литовські статути: 1529 р.— Старий, 1566 р.— Волинський, 1588 р.— Новий; останній юридично запровадив кріпосне право на Брацлавщині і Подніпров'ї; писані «руською» мовою.

С. 227. Князь Костянтин Острозький.— Йдеться про Костянтина Івановича Острозького (бл. 1460—1530), брацлавського старосту, великого литовського гетьмана, походив з роду пінських і туровських удільних князів, володів великими маєтностями на Волині, Київщині, Поділлі, в Галичині.

Домініканн, або домініканці («брати-проповідники») — ченці одного з католицьких чернечих орденів, заснованого 1215 р. іспанським ченцем Домініком у Тулузі (Франція), для боротьби з єретиками; 1232 р. папство передало в їхні руки інквізицію; побудували багато монастирів у різних країнах, зокрема й під Києвом. З XVI ст., після заснування ордену єзуїтів, поступово втратили своє попереднє значення.

Угорська Русь — історична назва сучасної території Закарпатських областей Української РСР, яка з кінця XI ст. була під владою Угорщини.

Оньков Богдан (XVI ст.) — багатий віленський міщанин, радник міського уряду, меценат, матеріально підтримував діяльність Франциска Скорини.

Бабич Якуб (XVI ст.) — багатий віленський міщанин, бурмистр, меценат, матеріально підтримував діяльність Франци-

ска Скорини: в його домі Скорина заклав друкарню і випустив у світ 1522 р. так звану «Малу подорожню книжицю» першу друковану книжку, видану на східнослов'янських землях.

С. 228. Ходкевич Григорій (XVI ст.) — білоруський магнат, меценат, засновник друкарні в Заблудові, в якій працювали Іван Федоров і Петро Мстиславець.

Мамоничі Кузьма і Лука (рр. н. і см. невід.) — білоруські друкарі, 1575 р. з Петром Мстиславцем заснували у Вільні друкарню, яка проіснувала до 1622 р.

Острозька друкарня — друкарня, заснована Іваном Федоровим 1580 р. в Острозі на кошти князя Костянтина Костянтиновича Острозького, видавала богословські і полемічні книги, спрямовані проти католицизму; проіснувала до початку XVII ст.

Геннадій (? — 1505) — російський церковний і політичний діяч, з 1484 р. новгородський архієпископ, боровся проти єресі «жидовствующих», на грунті полеміки з єретиками навколо Геннадія виник гурток публіцистів і перекладачів, виступав за створення шкіл для духівництва, поширював церковно-полемічну й астрономічну літературу; при його дворі було укладено перший на Русі повний біблійний кодекс, так звану «Гениадіївську Біблію», яка датується 1499 р.

С. 229. Девтероканонічні книги — біблійні книги нижчого розряду канонічності, тобто ствердженої церквою святості.

...так званої третьої книги Ездри... — Із трьох біблійних книг приписуваних Ездрі, одну вважають належною Неемії; обидва ці давньоєврейські історіографи жили у V ст. до н. е.

Радзівілли — литовсько-білоруський магнатський рід; його представники в XVI ст. виступали як меценати; двір Радзівіллів у Несвіжі стає вогнищем нової, світської культури; тут збирається група публіцистів реформаційного напряму і поетів, які писали білоруською, польською і латинською мовами; Радзівілли заклали друкарні в Бресті і Несвіжі, засиували професійні театри в Несвіжі і Слуцьку.

«О jedności Kościoła Bożego».— У Франка тут неточність. Насправді книжка Філалета мала заголовок: Apokrisis abo odpowiedź na xiążki o synodzie brzeskim imieniem ludzi starożytnei religiey greckiey przez Christophora Philaletha w porywczą dana (Краків, 1597—1598). Українською мовою ця книжка вийшла під заголовком: «Апокрисис албо отповѣдъ на книжкы о съборѣ берестейском именем людей старожитной релѣи греческой через Христофора Филялета врихлѣ дана» (Острог, 1598).

Клірик Острозький — нерозкритий псевдонім автора двох антиуніатських послань (1598 і 1599) до Іпатія Потія, видатних пам'яток української художньої публіцистики. Існує гіпотеза, що йому ж належить український переклад «Апокрисиса» Христофора Філалета (Острог, 1598).

Юліанський календар — календар, запроваджений Юлієм Цезарем (розроблений александрійським астрономом Созігеном) в 46 р. до н. е. і прийнятий Нікейським собором («старий стиль»). У 1582 р. римський папа Григорій XIII увів на його

заміну так званий григоріанський календар («новий стиль»). Ця календарна реформа викликала гостру полеміку, зокрема між православними й католиками Речі Посполитої.

Арсеній полишив по собі інтересну пам'ятку в грецькій мові — віршований опис подорожі зі Львова до Москви... — Йдеться протвір Арсенія Еласонського «Опис подорожі до Московії», виданий у Парижі 1749 р.

С. 231. Статут ставропігійської школи.— Йдеться про статут Львівської братської школи, так званий «Порядок шкільний», датований 1586 р. (див.: Головацкій Яков Ф. Порядок школьный или О Уставѣ Ставропигійской греко-руской школы во Львовѣ 1586 года... Со снимкомъ рукописи. Львовъ. Скоротискомъ Института Ставропигійского, 1863, 8°, стр. 12 + снимокъ рукописи).

«Акты Южной и Западной России» («Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею») — п'ятнадцятитомне видання документів, переваж о з історії України та Білорусії XIV—XVII ст., яке виходило в Петербурзі протягом 1863—1892 рр. за редакцією М. І. Костомарова (т. 1—9, 11—13) і Г. Ф. Карпова (т. 10, 12, 14, 15).

Бельовський Август (1806—1876) — польський поет, історик і археограф, учасник листопадового повстання 1830—1831 рр. З 1845 р. співробітник Оссолінеуму, видавець «Monumenta Poloniae Historica» (1—3, 1864—1876), автор першого польського перекладу «Слова о полку Ігоревѣ» (1833).

Гунасевич (Михайло Гунашевський; рр. н. і см. невідомі) — український літописець XVII ст., служив у канцелярії Війська Запорозького, був київським протоієреєм, уклав рукописну книгу, в якій вміщено історичні, релігійно-полемічні та побутові записи, в тому числі так званий «Львівський літопис» і «Пересторогу».

С. 232. ...у одній своїй польській брошурі, виданій коло 1620 р. ... — Йдеться про брошуру Яна Дзвонковського, чи Дзвоновського, яка, за даними польської бібліографії, вперше вийшла 1608 р., а згодом кілька разів перевидавалася; відомо кілька варіантів видання 1625 р., зокрема під заголовком («Шість статей загального домового сейму...»). Див. розвідку і публікацію І. Франка «Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625» (ЗНТШ, т. 47, 1902, кн. 3, с. 1—26).

Дзвонковський, чи Дзвоновський Ян (рр. н. і см. невідомі) — польськомовний письменник родом з Підгір'я, жив на Краківщині і в Східній Галичині, автор жартівливих побутово-соціальних віршів; прізвище «Дзвонковський», чи «Дзвоновський» є, очевидно, псевдонімом.

С. 234. Опрісноки — прісні хлібці, які вживаються для звершення таїнства причастя в римо-католицькому церковному обряді. Флорентійський собор дозволив католикам уживати при причасті як прісний, так і квасний хліб.

Квасний хліб — хліб, із якого виготовляються про-

фори, які вживають для звершення таїнства причастя в православному церковному обряді.

Причастя, або євхаристія — християнське таїнство, при звершенні якого віруючі під виглядом вина і хліба куштують начебто тіло і кров Христа, що символізує жертву, принесену ним за людські гріхи.

Filioque — «і від сина», догмат католицької церкви, згідно з яким святий дух виходить і від отця, і від сина; православна церква стверджує, що святий дух виходить тільки від отця. Це догматичне розходження стало однією із головних причин розколу християнської церкви на православну і католицьку і було істотним пунктом полеміки, яка велася між православними і католиками на українських і білоруських землях у XVI і XVII ст., зокрема в питанні про унію.

Собор в Базілеї — XVII вселенський церковний собор, скликаний у місті Базелі, відбувався протягом 1431—1449 рр.

Нямцький монастир у Молдавії — монастир, заснований в місті Нямць (давньоруська назва Немеч) в 1497 р. В давньоруських літописах Нямць згадується як «Немечъ на Молдовѣ».

С. 235. Сакран, або Сакроні Ян, або Ян із Освенціма (? — 1527) — польський церковний діяч, католицький теолог, професор і ректор Краківської академії, автор латиномовного трактату «Вияснення помилок руського обряду» (1500), яким розпочалася полеміка між католиками і православними в Речі Посполитій.

С. 235. «De erroribus Ruthenorum».— «Про помилки рутенців». Точна назва книги Сакроні — «Elucidarius errorum ritus Ruthenici» («Вияснення помилок обрядів русинів»).

Поссевіно Антоній, чи Поссевін (1533—1613) — ватіканський дипломат, єзуїт, посередник в польсько-російських переговорах, що мали завершити Лівонську війну, автор проекту унії католицької церкви з російською православною церквою; окремі положення цього проекту було використано польсько-шляхетським рядом при проведенні на Україні і Білорусії Брестської церковної унії 1596 р.

Климент VIII (1536—1605) — римський папа протягом 1592—1605 рр.

Жигмунд III.— Йдеться про польського і шведського короля Сигізмунда (Зигмунта) III Вазу (1566—1632) — короля Речі Посполитої і Швеції, на польський престол його було обрано 1587 р.; за допомогою Брестської унії 1596 р. він намагався досягти покатоличення і полонізації України і Білорусії.

«Вірую» — християнська молитва.

Копистенський Михайло (? — 1610) — перемишльський і самбірський православний єпископ, активний борець проти унії.

С. 236. Никифор (? — після 1596) — великий протосинкелл і екзарх константинопольського патріарха в українсько-білоруській православній церкві; учасник Брестського православного собору 1596 р., на якому проголосив анафему уніатам; після собору його було звинувачено польськими властями в шпигунстві на користь Туреччини і ув'язнено в Марієнбурзькому замку, де він невдовзі помер.

Косинський Криштоф (? — 1593) — гетьман українського реєстрового козацтва, керівник селянсько-козацького повстання 1591—1593 рр.

...убійчий напад на самого Потія... — Йдеться про замах на Іпатія Потія, вчинений 11 серпня 1609 р., коли член Віленського братства Іван Тупека кинувся на нього, розрубав єпископський лапцюг і відрубав два пальці лівої руки (див. розвідку І. Франка «Життя й літературна діяльність Іпатія Потія», т. 39 нашого видання).

...розбити турків під Хотином 1622 р.— Йдеться про Хотинську битву 1621 р., в якій об'єднані польсько-українські війська розбили султанське військо. У цій битві на прохання польського короля брало участь сорокатисячне козацьке військо, очолюване гетьманами Яковом Бородавкою і Петром Конашевичем-Сагайдачним.

Владислав IV Ваза (1595—1648) — король Речі Посполитої протягом 1632—1648 рр.

...відновити православну митрополію в Києві 1625 р.— Відновлення православної ієрархії, а отже, і митрополії в Києві відбулося 1620 р.

С. 237. «Гармонія восточної церкви з костелом римським» (1608) ... — Див. розвідку І. Франка «Життя й літературна діяльність Іпатія Потія», т. 39 нашого видання.

С. 238. ...вдався в полеміку з Рогатинцем ... — Йдеться про послання Івана Вишенського «стариці Домнікії», яке датується 1605 р. Див. розвідку І. Франка «Іван Вишенський і його твори», Львів, 1895; т. 30 нашого видання.

...у ... розборі книги Іоанна Златоуста «Про священство», виданої 1614 р. ... — Йдеться про твір Івана Вишенського «Позорище мысленное», який датується 1615—1616 рр. «..Іоанна Златоустаго... книга о священчьствѣ...» була видана 1614 р.-Львівською братською друкарнею.

...розбору «Учительного евангелія» Транквіліона-Ставровецького... — Йдеться про лист Йова Княгиницького до Кирила Транквіліона-Ставровецького від 23 серпня 1619 р., опублікований у кн.: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. 1. К., 1883. Приложения, с. 218—234.

...Мелетій Смотрицький... виступив уперве на поле письменства із одвертим листом до Іпатія Потія з р. 1596... — Йдеться про «Отпис на лист... отца Ипатіа... до... княжати Костеитина Острозского... Острог, 1598, підписаний псевдонімом «Клірик Острозький». І. Франко дотримується тут гіпотези, згідно з якою це псевдонім Мелетія Смотрицького.

«Threnos» — книжка «Θρηνος to iest lament...wschodniey cerkwie. Pierwiey z graeckiego na słowieński, a teraz z słowenskiego na polski przełożony przez Theophila Orthologa..» (Вільно, 1610).

«Апологія...» — «Apologia peregrinatiey do kraiow wschodnych przez mię, Meletiuza Smotrzyskiego... roku p[ańskiego] 1623 y 24 obchodzoney... do przezacnego narodu ruskiego...» (Львів, 1628).

...відповідь Іова Борецького «Аполлея (знищення) Апології».—«Аполлеіа Апологіи, книжки діалектом руским написаної, полским зась ве Львовѣ друкованої, вкоротце а правдиве зьсуммованая през стан духовный восточного православіа» (Київ, 1628); описує Київський собор 1628 р., на якому було засуджено твір Мелетія Смотрицького «Апологія...»; участь у цьому засудженні брав сам Мелетій Смотрицький, Іов Борецький, Ісайя Копинський, Петро Могила та ін.

С. 239. Богоявленське церковне братство... — релігійно-національна організація київських міщан; виникло 1615 р. при Київському Братському Богоявленському монастирі з метою боротьби проти польської шляхетсько-католицької агресії. Після 1654 р. значення та роль братства занепадає.

Бібліотека Замойських у Варшаві.— Бібліотека, започаткована в XVI ст. Яном Замойським (1542—1605) в Замості; збагатив її і перевіз 1811 р. до Варшави граф С. Замойський (1775—1856); майже повністю загинула в 1939 і 1944 рр.

Петербурзька Археографічна комісія— установа, утворена в Петербурзі 1834 р.при Міністерстві народної освіти з метою систематичного видання джерел з вітчизняної історії. Здійснила ряд серійних видань, в тому числі «Акты Южной и Западной России», з 1841 р. почала видавати «Полное собрание русских летописей», з 1872 р.— «Русскую историческую библиотеку».

С. 240. Текст «Палінодії» ... надрукований ... у четвертім томі «Исторической библиотеки».— Йдеться про кн.: Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. Том четвертый. Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга первая. Петербург, 1878, с. 313—1200.

...віршами на похорон гетьмана Конашевича Сагайдачного... — «Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцара Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его королевской милости запорозкого. Зложоныи през инока Касіана Саковича, ректора школ кіевских, въ брацтвѣ. Мовленыє от его студеов на погребѣ того цного рыцара в Кіевѣ в недѣлю проводную, року божого тысяча шестьсот двадцать второго».

Монастир у Кутейні.— Кутеїнський Богоявленський монастир на Могилівщині під містом Оршею заснований 1623 р., був осередком боротьби з унією на білоруських землях і осередком білорусько-українського культурного співробітництва у XVII—XVIII ст., при ньому діяла друкарня (див.: «Краткие сведения об Оршанско-Богоявленском монастыре», Спб., 1868).

...розпочатий у Острозькій друкарні друк «Пандекта» Никона Чорногорця... — Йдеться про видання «Книга... собрана і списана от многых и различных... книг... отцем... Никоном, живущим в глаголемѣй Черънѣи горѣ...».

...навіть афонські монахи здобулися на видання двох книжок у друкарні Іверського (Грузинського) монастиря п[ід] з[аголовками] «Рай мыслений», в р. 1659, і «Часослов» 1661 р.— І. Франко помилково приписує ці видання

«афонським монахам»; ідеться про книжки, видані в Іверському Валдайському Богородицькому Святоозерському монастирі на Новгородщині, який було засновано 1653 р. за взірцем Іверського монастиря на Афоні: «Рай мысленный. В нем же различные цвѣты. Преподобным Стефаном Святогорцем собраны. О святѣй афонстѣй Горѣ, почто ради святою завется, и о Иверском Монастыри в той же святѣй Горѣ и о Портаитской иконѣ. Присовокупленно же и о монастыри Іверском Святоезерском и о явленіи и пренесеніи мощей святаго Іакова Боровицкаго в монастыр Іверскій. В том же монастыри издася. Лѣта 7167 (1659). Мѣсяца Октоврія 29 дня. 3 + 77 + 30 арк. в 4°» і «Часослов з канонами апостолам, св. Николаю, Честному кресту, Распятію господню, Богородице и Службою воскресною» — из «Брашна духовного»... (див.: Свінціцький Іларіон. Каталог книг церковнослов'янської печаті. Жовква. 1908, № 386 (636) і 165 (524).

С. 241. Сабатай Цві, або Цеві (1626—1676) — єврей із міста Смірни, який 1665 р. оголосив себе месією, тобто «спасителем», посланим богом на землю для знищення зла і встановлення «царства небесного»; це породило еретичний рух серед іудеїв, який докотився і до України; Франко мав на увазі зумовлений цим рухом полемічний трактат Іоанникія Галятовського, який вийшов у Києві українською мовою 1669 р. і польською мовою 1672 р.

Магометів Алькоран — Коран, «священна книга» мусульман, збірник релігійних догм, міфів та правових положень ісламу, що їх як «боже откровенія» начебто передав людям пророк Магомет, чи Мухаммед (бл. 570—632), арабський релігійний і політичний діяч, засновник ісламу. І. Франко має на увазі полемічний трактат Іоанникія Галятовського «Alkoran Machometów», який вийшов польською мовою у Чернігові 1683 р.

...реестр еретиків... — Йдеться про книгу Іоанникія Галятовського «Alphabetum rozmaitym heretykom», яка вийшла польською мовою у Чернігові 1681 р.

«Ключ разумѣнія...» — збірник проповідей Іоанникія Галятовського. Книга вийшла українською мовою у Києві 1659 р. і у Львові 1663 і 1665 рр.

«Наука о зложенню казанія» — точна назва «Наука албо способ зложеня казаня...».

С. 242. «Небо новое» — збірник легенд, укладений Іоанникієм Галятовським; книга вийшла українською мовою у Львові 1665 р.

...опублікував ... у книжці... «Teraturgema». — Йдеться про його польськомовну книгу «Τερατουργημα», lubo cuda...», видану у Києві 1638 р.

Записки Петра Могили — власноручні записки Петра Могили, опубліковані у вид.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе, ч. 1, т. VII. К., 1887, с. 49—189, в яких переказано легенди про чудеса.

...Галятовський присвятив декілька окремих книжечок чудесам поодиноких місцевих ікон... — Йдеться про збірники Галятовського: «Небо новое», «Skarb pochwały... bogarodzicy Jeleckiey...» (Новгород-Сіверський, 1676), «Скарбница потребная...» (Чернігів, 1676, два ва-

ріанти — староукраїнською і польською мовами), «Sophia mędrość...» (Чернігів, 1686).

Радивиловський Антоній (? — 1688) — український церковний діяч, проповідник і письменник, вихованець Києво-Могилянської колегії, жив у Чернігові та Києві, був намісником Києво-Печерської лаври, ігуменом київського Микільського монастиря.

С. 243. ...Симеона Ситияновича, єпископа полоцького...— Йдеться про Симеона Полоцького; єпископом полоцьким він не був.

...посвідоцтву Тараса Шевченка...читано «Мінею» ... — Йдеться про згадку Т. Шевченка в епілозі до поеми «Гайдамаки» про читання селянами «Четьї мінеї» Д. Туптала:

Бувало, в неділю, закривши Мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало...

«Милость божія Україну... свободивша я» — п'єса «репрезентованная в школах Кіевских 1728 року»; автор її невідомий; висловлювались непереконливі гіпотези про належність твору Феофану Прокоповичу, Іннокентію Неруновичу, Феофану Трофимовичу.

С. 244. Сі інтермедії передрукував і додав до них основну студію про їх теми М. Драгоманов... — Йдеться про праці М. П. Драгоманова «Две южнорусские интермедии начала XVII в.» («Киевская старина», 1883, кн. 12, с. 652—664) і «Старейшие русские драматические сцены» («Киевская старина», 1885, кн. 11, с. 371—407).

«Містерія страстей Христових».— Йдеться про так званий «Dialogus de passione Christi», див. публікацію і розвідку І. Франка «Мистерия страстей Христовых» («Киевская старина», 1891, кн. 4, с. 131—154; т. 28 нашого видання).

«Про збурення пекла».— Йдеться про так зване «Слово про збурення пекла»; див. публікації й розвідки І. Франка «Южнорусская пасхальная драма» («Киевская старина», 1896, июнь, с. 380—412; июль, с. 1—29; т. 30 нашого видання) і «Слово про збурення пекла. Українська пасійна драма» (ЗНТШ, т. LIXXX, 1908, кн. 1, с. 5—50; т. 37 нашого видання).

...на підставі тої драми була вчасно уложена вірша... — вірш «Єгда Юда Христа жидам продав», див. публікації і розвідки І. Франка, вказані в попередній примітці.

С. 245. ...декілька безіменних інтермедій, із яких дві віднайшов я в галицько-руських рукописах Народного дому... — Йдеться про інтермедії «Розмова між поляком і ковалем» (див.: «До історії українського вертепу XVIII в.».— ЗНТШ, т. 73, 1906, кн. 5, с. 5—64, зокрема с. 6—13; т. 36 нашого видання), та «Інтермедіум жид із русином» (див.: «Котра віра ліпша? Інтермедія жида з русином. Тексти й студія...» Львів, 1913; т. 39 нашого видання).

Антипрологи — уривки пасійних містерій (див. публікації І. Франка «Нові матеріали до історії українського вертепу».— ЗНТШ, т. 82, 1908, кн. 2, с. 30—52; т. 36 нашого видання).

Вертеп — див. розвідки і публікації І. Франка «До історії українського вертепу XVIII в. I—X. Історично-літературні студії й матеріали» (Львів, 1906) і «Нові матеріали до історії українського вертепу» (ЗНТШ, т. 82, 1908, кн. 2, с. 30—52), т. 36 нашого видання.

...опублікованій 1860 р. Маркевичем... — Йдеться про книжку М. Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» (К., 1860), де на с. 27—64 вміщено матеріали про вертеп.

...в Сокиринцях, маєтності Галагана... — маєток українських поміщиків, нащадків козацької старшини Галаганів на Чернігівщині, див.: Галаган Г. П. Малорусский вертеп.— «Киевская старина», 1882, кн. 4, с. 1—38.

Галаган Григорій Павлович (1819—1888) — діяч ліберально-буржуазного руху на Україні.

С. 246. ...один із українських ієрархів, поставлений єпископом у Тобольську на Сибірі в початку XVIII віку, заніс там також вертепну гру... — Йдеться про Іоанна Максимовича, митрополита сибірського і тобольського (з 1712 р.).

...натяку одного з тих, що бачили ще останні вистави тобольської вертепної драми... — Йдеться про статтю Н. Щукіна «Вертеп в Сибири» («Вестник Императорского русского географического общества», 1860, № 7), де відзначено, що в сибірському вертепі іноді після драми про Ірода «розыгривалась комедия, сколько могу припомнить, из малороссийского или польского быта», в якій «голый шляхтич хвастает богатством, хлоп его обманывает и бьет» (див.: Франко І. До історії українського вертепу XVIII в.», Львів, 1906, с. 36, 101, 102; т. 36 нашого видання).

С. 247. Ольга Рошкевичівна — Ольга Рошкевич (1853—1935), приятелька І. Франка; записувала народні пісні, зокрема зібрала повний весільний цикл, який Франко надрукував 1886 р. із своєю передмовою у виданні Краківської Академії наук («Obrzędy i pieśni weselne ludu ruskiego we wsi Lolinie, powiatu Stryjskiego. Zebrała Olga Roszkiewicz. Opracował I. Franko»).

Ян Благослав (1523—1571) — чеський релігійний і освітній діяч, теолог, історик, філолог; автор «Чеської граматики» («Gramatica česka»), написаної 1571, а виданої 1857 р., в якій подав відомості про мову закарпатських українців, відзначивши, що нею складено багато віршів і пісень, та вмістив запис української пісні про Стефана Воєводу — «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш», зроблений перед 1550 р.

...пісню про молдавського воєводу Стефана ... — про цю пісню див. розвідку І. Франка у циклі його досліджень «Студії над українськими народними піснями» (ЗНТШ, т. 75, 1907, кн. 1, с. 14—84; т. 42 нашого видання).

Мшанецька колядка — див. розвідку і публікацію І. Франка «Колядка про св. Софію в Києві» (ЗНТШ, 1907, т. 78, кн. 4).

...яким я присвятив ряд спеціальних розвідок... — Йдеться про «Студії над українськими народними піснями» (ЗНТШ, 1907, тт. 42, 43 нашого видання).

С. 248. Вишневецький Дмитро Іванович (? — 1563) — український магнат, князь, воював проти турецько-татарської агресії, побудував на о. Мала Хортиця замок для оборони українських земель від наскоків війська татарського султана, потрапив у полон і був страчений; за традицією його ототожнюють з героєм пісні про Байду.

...підходить до пісні про Івана і Мар'яну... — див. розвідку І. Франка «Іван і Мар'яна» (ЗНТШ, т. 75, 1907, кн. 1; т. 110, 1912, кн. 4; т. 42 нашого видання).

Кішка Самійло (? — 1602) — кошовий отаман запорозьких козаків, герой думи.

Білозерський Микола Михайлович (1833—1896) — український історик і етнограф ліберально-буржуазного напряму; йдеться про виданий ним збірник «Южнорусские летописи» (К., 1856, т. 1).

С. 249. ...зведені в другім томі «Исторических песен» Антоновича и Драгоманова... — Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Том второй. Выпуск 1. Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком. К., 1875.

...духовна вірша... про чудо ікони матері божої з Богоявленської церкви в Києві... — Див. студії І. Франка «Пісня київській братській богородиці» (ЗНТШ, т. 94, 1910, кн. 2; ЗНТШ, т. 112, кн. 6; т. 38 нашого видання).

Соболевський Олексій Іванович (1856—1929) — російський філолог, дослідник старослов'янської і давніх східнослов'янських мов і літератур та російського фольклору, йдеться про його публікацію «Псальма о Дорошенке» (Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, кн. 15, вып. 1, 1901, с. 16—19, отдел третий).

Дорошенко Петро Дорофійович (1627—1698) — гетьман Правобережної України (1665—1676); 1669 р. підписав ганебну угоду про перехід України під протекторат Туреччини.

...вірші єпископа Шумлянського... — див. публікацію І. Франка «Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683—1686 рр.» (ЗНТШ, т. 39, 1901, кн. 1, с. 1—5; т. 32 нашого видання) і його розвідку «Иосиф Шумлянский, последний, православный епископ львовский и его «Метрика» («Киевская старина», 1891, кн. 6, с. 337—362; кн. 7, с. 1—21).

...похід Собеського під Відень і на Угорщину 1683 р. ... — Йдеться про похід польського короля Яна III Собеського (1629—1696); його військо, у складі якого були й українські козацькі загони, 1683 р. допомогло австрійській армії розгромити армію турків і зняти облогу Відня.

Самойлович Іван (? — 1690) — гетьман Лівобережної України (1672—1687); під тиском народних мас добивався возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Російської держави; відзначався самовладністю і користолюбством.

С. 250. ...збірку вірш... зібрав М. Драгоманов і опублікував... в «Житі і слові» ... — Йдеться про публікацію М. Драгоманова «Матеріали для історії віршів українських. І. Вірші про речі церковні. ІІ. Вірші про громадські справи» («Житє і слово», т. І, 1894, кн. 1, с. 36—48; кн. 3, с. 436—453; т. ІІ, кн. 4, с. 61—68; кн. 5, с. 205—216).

...Петрушевич у своїй «Сводной лѣтописи...» — «Сводная Галицко-русская лѣтопись 1500—1772 гг.» (Львів, 1872—1874).

С. 251. «Клімактери» Коховського.— Йдеться про «Аннали» Веспасіана Коховського, поділені на чотири «клімактери» (семиліття) — «Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV» (Краків, 1683—1698, четвертий том лишився в рукописі); в них описуються події 1648—1673 рр.

Гордон Патрік (1636—1699) — військовий діяч, генерал і контрадмірал; шотландець за походженням, протягом 1655—1661 рр. служив у шведській і польській арміях, з 1661 р.— в російській армії, протягом 1667—1686 рр. діяв на Україні, автор щоденника, який є важливим джерелом відомостей з російської історії кінця XVII ст., на жаль, фрагменти його, присвячені 1667—1677 і 1678—1684 рр., загублені.

Темберський Станіслав (між 1610 і 1620—1679) — польський історик, поет-панегірист, педагог, церковний і державний діяч; викладач Краківського університету. В одній із своїх книжок, виданій у Кракові в 1669 р., він вклав латинською мовою оповідання про страту Д. Вишневецького в 1563 р.

Охотський, чи Охоцький Ян Дуклан (1766—1848) — польський мемуарист, його щоденники, видані в трьох томах 1857 р., містять опис звичаїв і життя польської шляхти на межі XVIII і XIX ст.

Літописець Сазоновича — можливо, йдеться про Феодосія Сафоновича (рр. н. і см. невідомі), українського письменника, проповідника й історіографа, викладача Києво-Могилянської колегії, з 1665 р. ігумена київського Михайлівського монастиря, автора «Кройники з лѣтописцов стародавных, з св. Нестора-Печерского и инших, также з хроник польских», укладеної 1672 р.

Рігельман Олександр Іванович (1720—1789) — російський історик, військовий інженер, топограф, автор «Летописного повествования о Малой России, ее народе и казаках вообще...», закінченого 1786 р.; цей твір є компіляцією давньоруських і українських старшинсько-козацьких літописів, польських хронік і мемуарів; автор використав також власні спостереження і документальні матеріали.

Шефер Жан Бенуа, або Йоганн-Бенедікт (1741—1824) — французький і німецький історик, географ, економіст; йдеться, очевидно, про його працю «Аннали Малої Русі, або історія запорозьких і українських козаків» (Париж, 1788).

Енгель Йоганн-Хрістіан (1770—1814) — австрійський історик ліберального напряму; йдеться про його «Історію України і українських козаків» (Галле, 1796).

Віміна де Ченеда Альберто, справжнє ім'я — Мікеле Б'янкі (1603—1667) — італійський поет і дипломат; у 1650 р. як посол Венеціанської республіки відвідав Б. Хмельницького; йдеться про його «Історію Польщі» (Венеція, 1671), в якій подано відо-

мості про природу, економіку, соціальні стосунки й побут України, розповідається про походження і звичаї козаків.

«Синопсис» Гізеля — короткий нарис з історії України й Росії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст., укладення якого приписують Іннокентію Гізелю; вперше виданий у Києві 1674 р.; доповнене видання вийшло там же 1680 р.; був істотним етапом у розвитку вітчизняної історичної думки.

С.252. ...вихваляє царя Михайла Федоровича...— І. Франко має на увазі російського царя Олексія Михайловича (1629—1676), який був царем з 1645 р.

...закінченого полтавським погромом 1709 р. ...— Йдеться про Полтавську битву між російськими і шведськими військами. Перемога в ній дала можливість Росії закріпитися в Прибалтиці і зірвала плани гетьмана Мазепи та його поплічників віддати українські землі під владу польсько-шляхетських загарбників. Після перемоги в Полтавській битві царський уряд, провадячи політику централізації управління, активізував заходи по обмеженню автономії Лівобережної України, так званої Гетьманщини.

...указу Петра Великого, попередженого різними розпорядженнями духовної влади...— Йдеться про заборону 1718 р. друкарні Києво-Печерської лаври друкувати нові книги і указ Синоду від 30 серпня 1721 р., який постановляв, щоб при виданні старих церковних книг їх звіряли з такими ж книгами російського друку «для совершенного согласия», «дабы никакой разни и особого наречия во оных не было» («Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи», т. 1, Спб., 1869, с. 192).

С.253. ...грецького учительного євангелія Калліста. ..— Йдеться про «Учительне євангеліє», приписуване константинопольському патріарху Каллісту (був патріархом протягом 1350—1363 рр.), перекладене слов'янською мовою з грецької в XIV чи на початку XV ст.

...за прикладом Ставровецького...— Кирила Транквіліона-Ставровецького, який уклав і видав 1619 р. у Рахманові на Волині збірку проповідей під заголовком «Євангеліє учительноє».

...«Ифіка іерополітика», видана уперве р.1760 у Львові, а передрукована 1764 р. в Петербурзі...— перше відоме видання «Ифіки іерополітики» вийшло в Києві 1712 р.

Катехізис — виклад основ християнського віровчення у формі запитань і відповідей.

С.254. «Великое зерцало» — збірка легендарних оповідань, яка склалася у Нідерландах близько 1481 р. і набула популярності у всіх європейських літературах; на Україні легенди з цієї збірки відомі в рукописах XVII—XVIII ст.

... переклад... польського трактату «Пекельная вѣчность»... — Цю пам'ятку охарактеризовано у праці І. Франка «Карпаторуська література XVII—XVIII віків» (ЗНТШ, т. 38, кн. 6, с. 116—118, т. 32 нашого видання).

...рукописній збірці о. Іллі Яремецького — Білахевича... — рукопис описано у праці І. Франка

«Карпаторуська література XVII—XVIII віків» (ЗНТШ, т. 38, кн. 6, с. 103—116, т. 32 нашого видання); збірка зберігається в архіві І. Франка під № 4760.

С.256. В Москві друкувалися в початку XVIII віку «Четьїмінеї» Димитрія, єпископа Ростовського... — перше видання чотирьохтомних «Четьїв міней» Димитрія Туптала (з 1702 р. митрополита ростовського) — «Книги житій святых...» — вийшло в Києві в 1695, 1700, 1705, 1711 рр.; у Москві воно було надруковане в 1759 р.

Василь Барський... написав спомини... — Йдеться про «Пѣшоходца Василія Григоровича-Барскаго-Плаки-Албова, уроженца кіевскаго, монаха антіохійскаго, путешествіе к святым мѣстам, в Европѣ, Азіи и Африкѣ находящимся, предпринятое в 1723 и оконченное в 1747 году, им самим писанное, нынѣ же на иждивеніи его свѣтлости князя Григорья Александровича Потемкина для пользы общества изданное в свѣт под смотреніем... Василья Григорьевича Рубана» (Спб., 1778).

Григорович-Барський Василь Григорович (1701—1747) — український мандрівник, філолог і письменник.

Рубан Василь Григорович (1742—1795) — український і російський письменник та історик дворянського напряму.

С. 257. Руссо Жан-Жак (1712—1778) — французький філософ, педагог і письменник; основоположник сентименталізму і передромантизму в французькій літературі.

С. 258. ...якого статут був опублікований по латині... — Статут товариства І. Франко опублікував у статті «Перше руське просвітнє товариство з рр. 1816—1818» — збірник історико-філософської секції НТШ, т. V, 1902.

Іван Могильницький був також автором першої граматики південноруської мови, опертої не на Смотрицькім... — І. Франко має на увазі складену І. Могильницьким 1823 р. першу в Галичині «Грамматику языка словено-русского...». Ця праця була опублікована лише 1910 р. М. Возняком, який вважав, що І. Могильницький найбільше черпав з граматики «начальника слов'янських граматиків М. Смотрицького» (Возняк С. Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст. Львів, 1911, с. 74).

...зруйнування Запорозької Січі військом російської цариці 1775 р.— У першодруці «1771 р.».

...1783 року було заведено кріпацтво.— У першодруці — «1775».

... цариця Катерина скликала делегатів із усіх губерній для наради над чимось подібним до конституції.— Йдеться про роботу так званої «Комиссии об уложении» 1767 р.

С. 259. Масонство (франкмасонство) — релігійно-етичний рух, що виник у країнах Європи у XVIII ст. Назву, організаційні форми масони запозичили у середньовічних цехів (братств) будівельників-каменярів, а також у рицарських орденів. Вони прагнули створити таємну всесвітню організацію з утопічною метою мирного об'єднання людства в релігійному братньому союзі. В Росію масонство проникло в 30-х роках XVIII ст. Пізніше окремі масонські ложі, знаходячись в опозиції щодо існуючого ладу,

були зв'язані з декабристами; заборонені на Україні в 1819 р., в Росії — в 1822 р.

...стояв під впливом лібералів вроді о. Лободи... — Очевидно, йдеться про українського письменника-проповідника та церковного діяча Леванду Іоанна (1734—1814).

...трьох видань, які появилися протягом десятьох літ... — За життя І. П. Котляревського здійснені такі видання «Енеїди»: «Энеида на малороссийский язык перелицованная. Чч. I, II, III, с приобщением значения малороссийских слов как содержащихся в оной, так и весьма многих других». Спб., иждивением М. Парпуры, 1798; «Вергилиева Энеида на малороссийский язык переложенная. Чч. I—IV. Спб., 1809; «Малороссийская Энеида (отрывок из 6-й кн.)».— «Утренняя звезда». Альманах. Харків, 1833.

С. 260. ...писав також дещо по-російськи ... — Йдеться про твори І. П. Котляревського «Ода Сафо» («Молодик на 1844 год». Харків, 1843), «Записи о первых действиях русских войск в турецкую войну 1806 года».— «Киевская старина», 1900, кн. 12).

Сапфо (Сафо; VIII—VI ст. до н. е.) — давньогрецька поетеса.

...поміщик Миргородського повіту.— У першодруці «Ніжинського».

...за ініціативою Миколи Каразіна... — Очевидно, І. Франко мав на увазі Каразіна Василя Назаровича.

С. 261. «Украинский вестник» — перший на Україні літературно-художній, науковий і громадсько-політичний місячник прогресивного спрямування. Виходив у Харкові 1816—1819 рр.

...перерібка Міцкевичевої балади «Пані Твардовська...» — Балада П. П. Гулака-Артемовського «Твардовський», створена за мотивами балади «Пані Твардовська» Адама Міцкевича (1798—1855); вперше була опублікована в Петербурзі в журн. «Вестник Европы» (1827, № 6), звідки передрукував її українською мовою орган польських романтиків «Dziennik Warszawski» (1827, т. IX).

«Bibliioteka Warszawska» — науково-літературний журнал ліберального спрямування, виходив у Варшаві в 1841—1914 рр.

С. 262. ...спомини про Головатого... — І. Франко має на увазі твір Г. Квітки-Основ'яненка «Головатый (Материал для истории Малороссии)» («Отечественные записки», 1839, т. VI), присвячений Головатому Антону Андрійовичу (? — 1797), військовому судді Чорноморського козацького війська.

«Слово до любезних земляків».— «Листи до любезних земляків».

...основанням педагогічного Інституту для дворянських дівчат... — Інститут благородних дівиць у Харкові існував протягом 1812—1917 рр.

...виданням періодичної збірки «Запорожская старина» в роках 1833—1838...— У першодруці «1832—1838».

С. 263....яких перше видання 1866 р.— У першодруці — «1862 р.».

С. 264. ... «Сборник малороссийских песен» у Петербурзі... — Збірник «Малороссийские песни» був виданий у Москві.

Видання пісень і дум, доконані Максимовичем... І. Франко мае на увазі такі видання українських фольклорних творів, здійснені О. М. Максимовичем: Малороссийские песни. 1 том в 4-х книгах, с предисловием, словарем и объяснительными примечаниями. М., 1827; Украинские народные песни., ч. 1. Кн. І. Украинские думы. Кн. ІІ. Песни козацкие былевые. Кн. ІІІ. Песни козацкие бытовые. М., 1834; Сборник украинских песен., ч. 1. К., 1849.

С. 265. Ломоносов Михайло Васильович (1711—1765) — російський учений, родоначальник матеріалістичної філософії в Росії, один з фундаторів сучасного природознавства, зачинатель нової російської літератури.

С. 266. Зан Томаш (1796—1855) — польський поет-романтик, приятель А. Міцкевича, один з організаторів студентських таємних патріотичних гуртків у Віленському (нині Вільнюському) університеті (1819).

...як видавець «Чтений в Московском обществе истории и древностей».— Точна назва видання «Чтения в обществе истории и древностей российских» (ЧОИДР).

«О происхождении и древности славянских письмен».— Йдеться про працю О. Бодянського «О времени происхождения славянских письмен», вийшла в світ в 1855 р. в Москві.

С. 267. Віктор Забіла, якого вірші, крім трьох друкованих 1841 р. в Гребінчиній «Ластівці», зберігалися тільки в рукописах і були опубліковані вповні аж у початку XX століття.— До альманаху «Ластівка» увійшли вірші В. Забіли «Голуб», «Пісня», «Повіяли вітри буйні...»

Повніші видання творів В. Забіли здійснені 1906 р. — Співи крізь сльози. Поезії. Видання з передмовою І. Франка. Львів; Твори К.

...а закінчив чотирма думками і піснями, поміщеними в першім томі «Южнорусского сборника».— Маються на увазі поетичні твори А. Метлинського «Бандура», «Козачі поминки», «Сирітка», «Старець» («Южнорусский сборник», 1848).

С. 268. Сементовський Костянтин (1823—?) — автор статей з питань української етнографії.

У другім томі... — Згаданий І. Франком зміст другого тому «Молодика на 1844 год» насправді є змістом «Молодика на 1843 год», ч. ІІ.

С. 269. Климовський (Климов) Семен — український поет кінця XVII — першої половини XVIII ст., автор пісні «Їхав козак за Дунай». Його портрет в «Молодику», як і портрет І. П. Котляревського, належить російському художнику-ілюстратору Башилову Михайлу Сергійовичу (1821—1880).

...спомини ніжиниця Вінського... — Йдеться про «Записки Г. С. Винского» («Русский архив», 1877, № 1), що належали Вінському Григорію Степановичу.

«Русский архив» — щомісячний історичний журнал, виходив у Москві в 1863—1917 рр.

«История Малой России» — У першодруці «Южной Руси».

В р. 1767.— У першодруці — «1765».

С. 270. ...висланий був [...] Григорій Полетика... — У першодруці — «Антін Полетика».

...був розв'язаний 1768 р. ... — У першодруці — «1769 р.».

С. 271. Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1708), зрадник українського народу. Проводив політику посилення феодально-кріпосницького гніту, узаконив панщину, прагнув приєднати Лівобережну Україну до Польщі. У 1708 р. під час російсько-шведської війни перейшов на бік Швеції.

...вийшла [...] у чотирьох томах... — У першодруці — «у двох томах».

...вийшла 1842—43 рр.— У першодруці — «1841 р.».

...згаданої вже етнографічної збірки... — Йдеться про видання: «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем». К., 1860.

...по смерті автора 1860 р.— У першодруці — «1861 р.».

С. 272. Червінський Ігнаци (бл. 1770 — бл. 1835) — польський етнограф і просвітитель. Один з перших почав вивчати життя, звичаї, повір'я українського і польського народів, видав у Львові 1811 р. працю «Okoliza Za-Dniestrska miedzy Stryjem a Lomnica» («Околиця Задністрянська між Стрием і Лімницею»).

«Pielgrzym Lwowski» — польський календар на роки 1822—1823, виданий у Львові.

Поль Вінценти (1807—1872) — польський поет, учасник повстання 1830—1831 рр. З 1832 р. жив у Галичині. Його творчість цього періоду позначена демократичними настроями, інтересом до фольклорної традиції. В 1849 —1852 рр. Поль — професор географії Краківського університету; з 40-х років він відходить від демократичного руху, апологетично оспівує минуле польської шляхти й магнатської аристократії.

В р. 1833... — У першодруці — «1834 р.».

Ліпінський Кароль Юзеф (1790—1861) — польський скрипаль та композитор.

С. 273. Карпінський Петро (? — 1902) — український співак.

Будин — Будапешт.

...найбільша часть його літературної спадщини побачила світ аж у першім томі «Вінка» 1846 р.— У збірнику «Вінок русинам на обжинки» опубліковані твори М. Шашкевича «Вздовж, поперек зійди світом...», «Псалми Русланові» (в статті Я. Головацького «Пам'ять Маркіяну Руслану Шашкевичу»), «Побратимові, посилаючи йому пісні українські», «Бандурист», «Нещасний», «До*** », «Дністро-

вянка», «Думка», «Підлисся», «Лиха доля», «До милої», «Рожа. Із Короледвірської рукописі».

С. 274. ...в часописі чеського музею... — «Časopis českego Musea», науковий журнал, що виходив у Празі з 1827 р. під назвою «Časopis Musea kralovstvi Českego», а у 1855—1919 р.— під назвою «Časopis společnosti vlasteneskego Muzeum v Čechach», видавався чеською і німецькою мовами. З праць Вагилевича в ньому були надруковані «Huculove, obywatelé wychodnjho pohořj Karpatskeho» (1837, т. IV, 1839, т. I), «O upjrech a widmach» (1840, т. 3); «Bojkowe, lud ruskoslowansky w Halicjch» (1841, т. 1).

«Ruskyi Dnewnyk» — тобто «Dnewnik Ruskyj», тижневик, що виходив у Львові за редакцією І. Вагилевича у серпні — жовтні 1848 р.

Лінде Самуїл Богуміл (1771—1847) — польський лексикограф. Автор словника польської мови («Słownik języka polskiego». Варшава, 1807—1814; Львів, 1854—1860).

С. 275. ...опублікував декілька наукових розвідок... — Маються на увазі праці Я. Ф. Головацького «Три вступительные преподавания о русской словесности» (1849), «Исторический очерк основания Галицко-русской матицы и справозданье первого Собора ученых русских и любителей народного просвещения» (1850), «Zur galizischen Schrift und Sprachfrage» (1860).

...видав хрестоматію старорусского письменства... — тобто «Хрестоматію церковно-словенскую і древнерусскую в пользу учеников вищої гімназії» (1854).

С. 276. ...був тоді вільним слухачем Академії художеств... — У травні 1838 р. Т. Шевченко був зарахований стороннім учнем до імператорської Санкт-Петербурзької Академії мистецтв (заснована 1757 р., тепер — Академія мистецтв СРСР). Академія мистецтв як центр художнього життя в Росії, як школа високої професійної майстерності мала велике значення для становлення й формування Т. Шевченка-художника.

...ученика італійського маляра Лампі у Варшаві... — Оскільки не доведено, що Т. Шевченко жив у Варшаві, версія щодо учнівства у Лампі — сумнівна. Деякі біографи вважають, що Т. Шевченко, перебуваючи у Вільні, міг навчатися у Яна Рустема (Рустемаса), професора малювання при Віленському університеті.

Лампі (Ламп) Іоганн-Батист Старший (1751—1830) — австрійський живописець. Його сини і учні І.-Б. Лампі Молодший (1775—1837) працював з батьком у Петербурзі та Відні; Франц (1783—1852) працював у Варшаві та Відні.

Брюллов Карл Павлович (1799—1852)— російський художник, з 1836 р. професор Академії мистецтв (Петербург). У 1837—1838 рр. намалював портрет В. Жуковського, який було незабаром розіграно в лотереї й за виручені кошти 22 квітня 1838 р. викуплено Т. Г. Шевченка. 25 квітня на квартирі К. Брюллова поетові було вручено відпускну. Протягом 1838—1845 рр., навчаючись в Академії мистецтв, Т. Шевченко став не лише одним із улюблених учнів, а й другом К. Брюллова.

Сошенко Іван Максимович (1807—1876) — український художник, педагог, друг Т. Шевченка.

Мартос, Петро Іванович (1811 — ?) — поміщик. У 1839 р. через Є. Гребінку Т. Шевченко познайомився з Мартосом. Коштом Мартоса в 1840 р. вперше видано «Кобзар». Ініціатива видання «Кобзаря» належала Є. Гребінці, який і умовив Мартоса дати на це гроші.

С. 277. ...бачимо найкраще з листа Квітки-Основ'яненка до Шевченка... — Йдеться про лист від 25 жовтня 1840 р. з Основи, в якому Г. Квітка-Основ'яненко висловлює своє захоплення талантом Т. Шевченка і повідомляє про популярність «Кобзаря» на Україні (Листи до Т. Г. Шевченка. 1840—1861. К., 1962, с. 9—11).

...обі «Хустини»... — дві редакції (1847 і 1858 рр.) поезії Т. Шевченка «Хустина» («Чи то на те божа воля»).

«Вибір Наливайка» — вірш Т. Шевченка «У неділеньку у святую».

Залізняк Максим (в 40-х роках XVIII ст.— ?) — запорізький козак, один із керівників Коліївщини (1768).

Гонта Іван (? — 1768 р.) — один із керівників Коліївщини.

С. 278. Брут Марк Юній (85—42 рр. до н. е.) — римський політичний діяч, один з організаторів і учасників вбивства Юлія Цезаря.

«Гус» — «Іван Гус», друга авторська назва поеми Т. Шевченка «Єретик».

...учасник експедиції академіка Бера... — Т. Шевченко не був учасником експедиції К. М. Бера, яка протягом 1853—1856 рр. вивчала Каспійське море. У 1848—1849 рр. він брав участь в аральській експедиції О. І. Бутакова.

...за його життя не дочекалися друку.— Повісті Т. Шевченка «Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Музикант», «Несчастный», «Капитанша», «Близнецы», «Художник», «Прогулка с удовольствием и не без морали» у 80-х роках були надруковані у журналах «Киевская старина», «Исторический вестник» та в газеті «Труд». В 1888 р. редакція журналу «Киевская старина» видала їх окремою книгою.

С. 279. ...по довшім побуті в Новгороді... — У Нижнім Новгороді Т. Шевченко перебував з 20 листопада 1857 р. до 8 березня 1858 р.

В р. 1860 вийшло в Петербурзі накладом Симиренка перше збірне видання «Кобзаря» під доглядом самого Шевченка.— Симиренко Платон Федорович (1821—1863), український капіталіст-меценат, позичив Т. Шевченку 1100 крб. на видання «Кобзаря» 1860 р. і погодився на те, щоб борг цей було повернуто примірниками книжки.

Значне число нових поезій Шевченка друковано в книжках українського вісника «Основа»... — В «Основі» надруковано з деякими редакторськими вилученнями і змінами понад сімдесят творів Т. Шевченка.

...накладом Кожанчикова... — Йдеться про російського видавця Кожанчикова Дмитра Юхимовича (1819—1877). Ще 1859 р. Кожанчиков мав намір видати твори поета, але на перешкоді стала цензура. І лише 1867 р. він видав найповніший на той час «Кобзар».

С. 280. Сушкевич Корнило (1840—1889) — громадський діяч «народовського» напряму.

...мініатюрове видання «Кобзаря» заходом Сірка і Кузьми... — Йдеться про видання кишенькового формату: «Кобзар Тараса Шевченка. Частина перша. Женева, печатня «Громади», 1878», підготовлене Ф. К. Вовком (псевдонім Сірко) та Ляхоцьким Антоном Григоровичем (псевдонім — Кузьма, 1854—1918).

...«Поезії Т. Г. Шевченка, недозволені в Росії»... — точна назва книжки «Поезії Т. Г. Шевченка, заборонені в Росії», Женева, накладом редакції «Народу», 1890.

...задумане Товариством ім. Шевченка видання збірними силами, яке, одначе, фактично взяв у свої руки сам проф. Омелян Огоновський.— Йдеться про видання «Т. Шевченко. Кобзар, ч. I, II. З передмовою О. Огоновського. Львів, з друк. Т-ва ім. Шевченка, 1893».

...популярне видання приготовив Юліан Романчук... — Ю. Романчук виступав як редактор львівських видань творів Т. Шевченка — «Вибір поезій для народу» (ч. 1—2, 1894—1895), «Поезії» (1902), «Твори» (1907 і 1912), але припустився в них навмисних значних перекручень і фальсифікацій тексту.

Доманицький Василь Миколайович (1877—1910) — український філолог, історик та фольклорист. Наслідки текстологічних досліджень поезій Т. Шевченка виклав у праці «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка» (К., 1907).

...видания «Тризны», опубліковане «Киевской стариной», справлено і доповнено після Шевченкового перводруку з р. 1843.— поема «Тризна» вперше надрукована під назвою «Бесталанный» в журн. «Маяк» (1844, № 14) з багатьма цензурними й редакційними купюрами; в журн. «Киевская старина» поема надрукована в 1887 р., кн. 11.

С. 282. «Очерк литературной истории древнерусских повестей и сказок»... — Точна назва праці О. М. Пипіна — Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских. Спб., 1857.

С. 283. «Русская история в биографиях ее главных деятелей» — Мається на увазі праця М. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» в перекладі українською мовою О. Барвінського — «Руська історія в життєписах її найголовніших діятелів» (1875—1877).

С. 284. ...обі... перекладені в Галичині на нашу мову... — І. Франко міг мати на увазі видання: Костомаров М. Кудеяр. Історична хроніка в 3-х книгах. Львів, 1897.

...Вже в 1850 р.— У першодруці — «1856 р.».

...роман «Чорна рада» 1857 р.— У першодруці — «1859 р.».

Білозерський Василь Михайлович (1825—1899) — український громадський діяч, журналіст, учений і педагог. В 1861—1862 рр.— редактор журн. «Основа».

С. 285. «Народовці» — учасники політичного руху української буржуазно-націоналістичної інтелігенції в східній Галичині, що виник в 60-х роках XIX ст. На початку своєї діяльності «народовці» провадили культурницьку роботу (видавали журнали «Вечерниці», «Мета», «Нива» та ін., заснували український театр, літературне товариство ім. Шевченка). З кінця 70-х років основні програмні документи «народовців» набувають відверто націоналістичного спрямування. З початку 90-х років провідні діячі «народовства» стали на шлях підтримки цісарського уряду і польських реакційних кіл. У 1898 р. оформилися в «національно-демократичну партію», яка 1918 р. була основною опорою контрреволюційного уряду ЗУНР.

І. Франко та інші прогресивні діячі, беручи участь в окремих «народовських» виданнях 70—90-х років, не поділяли політичної програми «народовців» і піддавали її гострій критиці.

«История воссоединения России» — точна назва: История воссоединения Руси. Спб., 1874.

С. 286. ...опублікувавши один том Шекспірових творів... — Йдеться про видання «Шекспірові твори. З мови британської мовою українською поперекладав П. Куліш», т. І. Львів, 1882. Після смерті П. Куліша Українсько-руська видавнича спілка випустила окремими книжками цілий ряд його перекладів з В. Шекспіра — «Гамлет, принц Данський» (1899), «Приборкана гостроуха», «Макбет», «Коріолан» (1900), «Юлій Цезар», «Ромео та Джульєта», «Багацько галасу знічев'я», «Антоній і Клеопатра» (1901), «Міра за міру», «Король Лір» (1902).

...опублікував 1882 р.— У першодруці — «1872».

С. 287. Лондонське «Біблійне товариство» — мається на увазі Британське біблійне товариство, засноване 1802 р. з метою поширення Біблії.

...під спільним заголовком «Драмована трилогія».— До книжки П. Куліша «Драмована трилогія» ввійшли твори «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний», «Цар Наливай».

...досі недрукована поема «Куліш у пекл і».— Увійшла у видання «Сочинения и письма П. А. Кулиша», т. 3, К., 1909.

С. 289. Фердінанд I (1793—1875) — австрійський імператор з 1835 р.

...розпочався заснуванням «Руської ради головної» — Руська рада головна заснована в травні 1848 р. під час буржуазної революції як керівний орган українського національного руху в Галичині.

«Rada narodowa» — центральна рада народова, керівний орган польського національного руху в Галичині під час буржуазної революції 1848 р.

Шашкевич Григорій Семенович (1809—1888) — уніатський священик, ліберально-буржуазний громадський діяч у Галичині, брат Маркіяна Шашкевича.

С. 290. Соневицький Микола (1812—1879) — громадський діяч, священик, один з ініціаторів закладання народних читалень.

Красіцький Ігнаци (1735—1801) — польський письмен-

ник-просвітитель. У героїко-комічній поемі «Мишоїда» (1775) висміював неуцтво, чванство католицьких монахів.

Поляки, перестрашені подіями 1846 р. ... — У лютому 1846 р. на польських землях, що належали Австрії, вибухнуло антифеодальне селянське повстання. Воно розпочалося одночасно з національно-визвольним повстанням проти австрійського панування, підготовленим польськими шляхетсько-буржуазними демократами. Проте на більшій частині Західної Галичини повсталі селяни не підтримали національно-визвольного руху шляхти, оскільки вона не ставила вимоги ліквідації кріпацтва, роззброювали шляхетські повстанські загони, руйнували поміщицькі маєтки, вбивали панів. Було придушене військами у квітні 1846 р.

С. 291. ...на Першім слов'янськім з'їзді в Празі... — Під час буржуазної революції 1848 р. в Австрії, у Празі, 2 червня 1848 р. було скликано Всеслов'янський з'їзд, в якому взяли участь представники багатьох слов'янських народів. У зв'язку із збройним національно-визвольним повстанням (12—16 червня), жорстоко придушеним австрійськими військами, з'їзд припинив свою роботу.

Шереперя — псевдонім Степана Писаревського.

...про мазурську різню 1846 р.— Йдеться про трагічні події селянського повстання 1846 г. в Західній Галичині.

С. 292. ..брошури, призначеної для агітації між руським народом — «Інструкція для учителів руського народу».

...«Галичо-руський вісник» під редакцією Миколи Устияновича, а від р. 1850 у Відні під редакцією Василя Зборовського, гесте Вислобоцького... — «Галичо-руський вісник», реакційна політична газета, яку видавав з 1849 р. у Львові австрійський уряд. З 1850 по 1886 р. вона виходила у Відні під назвою «Вестник, повременное письмо посвящено политическому и нравственному образованию русинов Австрийской державы».

Василь Зборовський — псевдонім українського буржуазного літератора Вислобоцького Юліана (1819—1871).

С. 294. «Новини» (політична газета), «Пчола» (літературно-громадський тижневик) — львівські видання 1849 р. «москвофільської» орієнтації.

...вуліями системи Дзержона.— Мається на увазі відомий німецький бджільник Дзержон Йоганн (1811—1906), який винайшов вулик з рухомими рамами, а також дослідив партеногенез бджіл.

С. 295. «Наука» —«москвофільська» газета, видавалась протягом 1871—1877 рр. у Коломиї і Львові; у 1877—1893 рр.— журнал, виходив у Відні.

Хохолоушек Прокоп (1819—1894) — прогресивний чеський прозаїк і журналіст. Сюжети для своїх оповідань і повістей брав з чеської історії та життя південних слов'ян.

Гольдсміт Олівер (1728—1774) — англійський письменник. Кращий його твір «Vicar of Wakefield» відтворює побут і звичаї середніх кіл англійського суспільства XVIII ст.

С. 297. «История Галицко-русского княжества».— Точна назва цього твору — «История древнего галичско-русского княжества».

...обіймає часи від р. 1600—1800... — У першодруці — «...від р. 1500...».

С. 298. ...назвемо його статтю «Про чеський Кроледворський рукопис»... — Йдеться про працю А. Петрушевича «Любушин суд і Краледворська рукопись і оспорщики подлинності їх» («Слово», 1879, № 131).

Гарасевич Михайло (1763—1836) — уніатський діяч та історик церкви.

...видав у р. 1861—1864.— У першодруці — «у р. 1860».

С. 299. Снігурський Іван (1784—1847) — перемишльський єпископ з 1818 р., громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, філантроп і меценат.

...виданою 1841 р.— У першодруці у 1842 р.

Кобринський Йосафат Миколайович (1818—1901) — український педагог ліберально-буржуазного напряму. В 1842 р. видавав у Львові «Буквар, новим способом уложений для домашньої науки», та методичний посібник до нього, де запропонував вперше на Галичині звуковий синтетичний метод навчання грамоти.

С. 300. Терлецький Володимир Андрійович (1807—1888) — уніатський церковний діяч, засновник проватиканського «Східного товариства для справ Сходу й східної церкви». Учасник польського повстання 1830—1831 рр.

Савчинський Григорій (1805—1888) — священик, виступав з літературними творами.

Трещаківський Лев (1810—1874) — публіцист «народовського» напряму.

С. 301. «Черниговские губернские ведомости». — У першодруці було «Черниговские губернские известия».

...інтересну критичну статтю Добролюбова... — «Риси для характеристики руського простолюду» («Современник», 1860, кн. IX).

С. 302. ...переклала деякі повісті Жюль Верна на російську мову. — Верн Жюль (1828—1905) — французький письменник. З його творів Марко Вовчок переклала романи «Дети капитана Гранта...» (1869), «Восемьдесят тысяч верст под водою» (1870), «Приключение капитана Гартаса» (1870), «Таинственный остров» (1875) та інші.

...присвоена нашій мові Василем Доманицьким «Маруся».— Повість «Маруся» була видана українською мовою у Львові в 1904 р. у перекладі В. М. Доманицького (див.: Марко Вовчок. Народні оповідання. Львів, 1904, т. 3).

...простору книжку «Подорож по Днепру», що була частинною збірки «Морской сборник»... — Йдеться про працю О. Афанасьєва-Чужбинського «Поездка на Днепровские пороги и на Запорожье», друковану 1857—1859 рр. в російському військово-науковому журналі «Морской сборник», заснованому 1848 р.; «Морской сборник» в 50-х роках помістив ряд талановитих літературних праць, авторами яких були О. М. Островський, Г. П. Данилевський, І. О. Гончаров,

О. Ф. Писемський та інші члени відомої «літературної експедиції», спорядженої на кошти морського міністерства для вивчення окраїн Росії.

«Русское слово» — прогресивний літературно-політичний журнал, друкувався у Петербурзі в 1859—1866 рр. «Воспоминания о Т. Г. Шевченко» О. Афанасьева-Чужбинського були надруковані в цьому журналі в 1865 р.

...в «Известиях императорской Академии наук» 1855 р... — «Известия императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности» виходили в 1852—1863 рр. (по 6 випусків на рік) під редакцією І. І. Срезневського.

«Гарно твоя кобза грає...» — вірш О. Афанасьева-Чужбинського, вперше надрукований в альманасі «Молодик» (ч. 2, Харків, 1843).

Ващенко-Захарченко А. Є.— український письменник, автор фарсово-водевільних драматичних творів. У 1857 р. в Києві вийшла його праця «Малоросійський театр».

С. 303. Гатцук Олексій Олексійович (1832—1891) — російський та український журналіст і археолог. У 1875—1890 рр.— редактор і видавець «Газеты А. Гатцука» в Москві.

...видав там же 1861 р.— У першодруку — «1863 р.».

...і 1863 року... — У першодруці «і того ж року».

Гречулевич Василь (1791—1884) — український церковний діяч і письменник.

...назвемо тут Думитрашка-Райча, що 1858 р. видав у Києві думки і пісні п[ід] з[аголовком] «Бандура», а 1859 р. в Петербурзі «Жабомишодраківку», переробку ніби Гомерової «Батрахоміомахії».— Збірка ліричних віршів «Бандура» належить українському письменнику середини XIX ст. Думитрашко-Райчу Тимофію Івановичу. Автором бурлескно-травестійної поеми «Жабомишодраківка», що є переробкою старогрецького пародійного твору «Батрахоміомахія», є український письменник Думитрашко Костянтин Данилович (1814—1886), літературний псевдонім О. Д. Копитько.

Шишацький-Ілліч Андрій — мається на увазі український етнограф і поет Олександр Васильович Шишацький-Ілліч (1828—1856).

Родина С.— літературний псевдонім Метлинського Семена Лук'яновича.

С. 304. «Современник» — російський літературний і громадсько-політичний журнал; виходив у Петербурзі в 1836—1886 рр. В «Современнике» працювали в різний час В. Белінський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, М. Салтиков-Щедрін. З 1847 р. і до закриття журнал був органом революційної демократії.

«Вестник Европы» — російський щомісячний науковий, суспільно-політичний та літературний журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Петербурзі в 1866—1918 рр.

«Отечественные записки» — російський літературно-політичний журнал. Виходив 1818—1884 рр. в Петербурзі. У час, коли його ідейним керівником був В. Белінський (очолював критичний відділ у 1839—1846 рр.) та після 1868 р., коли журнал очолили М. Некрасов і М. Салтиков-Щедрін, він мав революційно-демократичний характер.

Сухомлинов Михайло Іванович (1828—1901) — російський історик літератури, професор Петербурзького університету, видавець староруських пам'яток. Журнал «Основа» (1861, № 6) друкував його працю «О преданиях в древней русской летописи».

С. 305. «В «Трудах» Чубинського... — В 1869—1870 рр. П. Чубинський очолював експедицію в південно-західні губернії Росії, матеріали якої поміщені в редагованому ним виданні — «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной русским географическим обществом» (Спб., 1872—1879, тт. 1—7).

С. 307. Скоропадський Іван Ілліч (1646—1722) — гетьман Лівобережної України 1708—1722 рр. Обраний після зради Мазепи на старшинській раді в Глухові. Брав участь у Полтавській битві 1709 р.

Полуботок Павло Леонтійович (бл. 1660—1723) — наказний гетьман Лівобережної України (1722—1723).

Апостол Данило Павлович (1654—1734) — гетьман Лівобережної України (1727—1734), захисник інтересів української козацької старшини кінця XVII — початку XVIII ст., талановитий військовий керівник.

Мініх Бургард-Крістоф (Христофор Іванович) (1683—1767) — російський військовий і державний діяч (за походженням — німець); мав великі маєтності на Україні.

... вийшла ... аж 1886 р. ... — У першодруці — 1885 р.».

С. 308. ...а 1901 р.— У першодруці — «1904 р.».

«Киевлянин» — реакційно-монархічна газета, виходила в Києві в 1864—1919 рр.

Єлабуга — з 1780 р. повітове місто Вятської губернії, тепер місто в Татарській АРСР.

«Що таке Ібн-Дастова Русь» — історико-критична розвідка про арабського письменника X ст. Ібн-Даста, автора «Книги дорогоцінних скарбів», вибрані місця з якої були видані 1869 р. в Петербурзі під назвою «Известия о хозарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русских И.-Дасты».

1861 — 63 р... — У першодруці — «1862—66 р.».

С. 309. Коховський Всеволод Порфирійович (літературні псевдоніми — Данило Медовник, Погонець; 1835—1891) — український письменник і педагог демократичного напряму; у першодруці «Василь Коховський».

Митро Олелькович — псевдонім українського письменника Александровича Митрофана Миколайовича (1840—1881). Йому належить також ряд історичних праць.

«Нива» — львівський літературно-публіцистичний журнал, який видавали «народовці» у 1865 р. В. Навроцький виступив тут з перекладами з Адама Міцкевича — «Ода до юності» (№ 13), «Фарис» (№ 16). У першодруці — «Правда».

Петро Кузьменко.— У першодруці «Павло Кузьменко».

Ніс Степан Данилович (псевдонім С. Волошин; 1829—1901) — український етнограф та фольклорист.

С. 310. Познанський Борис Станіславович (1841—1906) — український етнограф, громадський діяч і журналіст.

Мороз Данило Костянтинович (1841—1894) — український письменник, автор прозових та драматичних творів, виступав також під псевдонімами Данило Костянтинович, Д. К. Недоля.

...назву тут лише російську збірку Даля і чеську Челаковського.— Даль Володимир Іванович (літературний псевдонім — Козак Луганський; 1801—1872) — російський лексикограф, етнограф і письменник. Основна його праця «Толковый словарь живого великорускаго языка» (т. 1—4, 1863—66); 1862 р. вийшла його праця «Пословицы русского народа», де зібрано понад 30 тис. приказок, прислів'їв і примовок.

Челаковський Франтішек Ладислав (1799—1852) — чеський поет і вчений-славіст, виступав за дружбу і співробітництво всіх слов'яиських народів, видав збірку «Мудрість слов'янських народів в приказках» (1851).

С. 311. Попель Климентина (1833—1865) — авторка поетичних творів.

Цибик Катерина Матвіївна (1831—1902) — дружина священика і літератора Л. Цибика, виступала з поетичними творами.

Бачинський Іларіон — спочатку адвокат у Стрию, згодом доктор права Львівського університету; виступав як літератор «москвофільської» орієнтації.

Бучинський Анатолій (1835—1877) — викладач вищої реальної школи в Стрию, літератор.

Лужецький Антон Євстахійович (1807 — ?) — священик, писав українською, польською та латинською мовами.

«Rozmaitości» — літературний додаток до львівської монархічно-клерикальної газети «Gazeta Lwowska», виходив у 1817—1859 р.

...поміщено тут декілька недрукованих творів... — Маються на увазі твори М. Шашкевича «A wiesz ty? Do Julii», «Moje niebo. Julii», «Товаришеска пісенька».

Галька Ігнатій (1824—1903) — галицький священик, автор збірки «Народные звичаи и обряды з околиц над Збручем» (Львів).

Торонський Олексій (1838—1899) — український священик, педагог.

Ковальський Василь (1826 — 1911) — письменник «москвофільського» напряму. Автор шкільних читанок.

С. 312. Добрянський Антон (1810—1877) — історик церкви і публіцист, автор «Граматики старословянского языка».

Ільницький Іван (1809—1883) — галицький церковний діяч; «Зоря галицька яко альбум» помістила його працю: «Житя богоносных отцов Аитония и Феодосия, осиователей монастыря Киево-Печерского».

Желеховський Юстин (1820—1901) — галицький священик, громадський діяч «москвофільського» напряму.

Білоус Теодор — Білоус Федір Іванович (1828—1892), педагог і літератор «москвофільської» орієитації, разом з братом Михайлом заснував у Львові власну друкарню.

Кордасевич Лев (? — 1883) — священик, освітній діяч в Галичині.

Літинський Йосиф (1829—1869) — священик, займався благодійницькою діяльністю.

С. 313. Духнович Олександр Васильович (1803—1865) — український письменник і педагог, культурно-освітній діяч «москвофільського» напряму.

Кралицький Анатолій (1835—1884) — український письменник на Закарпатті, ігумен Мукачівського монастиря.

С. 316. ...видав 1862 р. досить багату збірку його поезій зі своєю передмовою... — Йдеться про видання: Федькович Ю. Поезії, ч. 1. (Вступна стаття «Слово от іздателя» Б. Дідицького). Львів, 1862.

С. 317. ...з липського видання Герхарда 1859 р.— Йдеться про «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (8-й том серії «Русская библиотека»), видані німецьким видавцем В. Гергардом у Лейпцігу.

С. 319. Стороженко Олекса Петрович (1805—1874) — український письменник, автор повістей і оповідань переважно гумористичного та історико-романтичного характеру.

О. Навроцького — У першодруці «В. Навроцького».

С. 322. Коссак Михайло — український ліберально-буржуазний діяч в Галичині, з 1860 р. управитель друкарні Ставропігійського інституту у Львові.

«Временник Института ставропигийского с месяцословом» — календар, видання «москвофілів» (Львів, 1864—1915).

С. 323. «Лада» — тижневик «народовського» напряму, виходив у 1853 р.

Дешко Андрій — Дешков Андрій Миколайович, за фахом юрист, в 1845 р. виїхав із Закарпаття в Росію, де прийняв російське підданство.

Попель Маркиль (1825—1900) — галицький церковний діяч, автор шкільних підручників.

...при урядовім «Віснику» у Відні виходив 1862 р. «Отечественный сборник...» — «Отечественный сборник повесток, сказок, исторических воспоминаний, господарских и иных общеполезных вестей и пр., пр.», «москвофільське» видання, в 1853—1859, 1861—1862 та 1866 рр. було 16 випусків, виходило при «Галичо-руському вестнику».

1863 р.— У першодруці «1864 р».

С. 324. Ламанський Володимир Іванович (1883—1914)— російський історик і публіцист реакційного напряму, слов'янофіл.

Заячківський Йосип Лукич (1810—1893) — священик, член «Просвіти».

«Змартвихвстанці» («Воскресенці») — польська католицька організація типу чернечого ордена, заснована 1842 р. націоналістично настроєною частиною учасників повстання 1831 р., які емігрували у Францію.

С. 325. Стебельський Володимир Якович (1847—1891) — український письменник, спочатку «народовського», потім «москвофільського» напряму, редактор журналу «Боян» (1867).

Лукашевич Лонгін (? — 1882) — громадський та культурний діяч «народовського» напряму.

Пильчиков Дмитро Павлович (1821—1893) — український громадський діяч, педагог, член Кирило-Мефодіївського

товариства, в якому належав до революційно-демократичного крила. Сприяв заснуванню наукового товариства імені Шевченка у Львові (1873).

Милорадович Єлизавета (1832—1890) — українська культурна діячка ліберально-буржуазного напряму, поміщиця. Фінансувала деякі українські періодичні видання, а також культурно-освітні товариства.

С. 327. ...в р. 1873.— У першодруці — «1872 р.».

С. 328. Його жінка... — Мається на увазі Русова (урожд. Ліндфорс) Софія Федорівна (1856—1940) — українська культурно-освітня діячка буржуазно-націоналістичного напряму.

...під проводом проф. Мортіле (Мортіє) ... — Франко має на увазі французького антрополога і археолога Мартіє Габріеля (1821—1898).

С. 329. ...став 1864.— У першодруці — «1873 р.».

...якої перший том вийшов 1874—1875 р.— У першодруці — «1873 р.».

Киреевський Петро Васильович (1808—1856) — російський фольклорист, слов'янофіл, уклав фольклорне зібрання з історичних і ліричних пісень та дум. Після його смерті зібрання було передане Товариству любителів російської словесності при Московському університеті, яке здійснило під редакцією російського літературознавця і славіста Безсонова Петра Олексійовича (1828—1898) видання: Песни, собранные Киреевским, выпуск 1—10. М., 1860—1874.

С. 330. «Малорусские предания и рассказы».— Точна назва «Малорусские народные предания и рассказы» (К., 1876).

Менчиц Володимир (1837—1916) — книгар і етнограф.

Новицький Іван Петрович (1840—1890) — український етнограф, фольклорист; найбільша збірка записаних ним пісень («Материалы для изучения Киевской губернии. Народные песни, собранные И. Новицким») надрукована в «Киевских губернских ведомостях» за 1867 р. (№ 71—118).

«Рыцарские отголосы в украинской народной поэзии».— Йдеться про працю М. Драгоманова «Отголосок рыцарской поэзии в русских народных песнях. Песни о Королевиче» (К., 1874).

...познайомився ... з Мелітоном Бучинським... провадив із ним живу переписку... — Бучинський Мелітон Йосипович (1847—1903) — український фольклорист, етнограф ліберально-буржуазного напряму. Його листування з М. Драгомановим опубліковане під назвою «Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871—1877. Зладив М. Павлик» (Львів, 1910).

С. 331. ...першим загальним зібранням Общества ім. Михайла Качковського... — Тут йдеться про просвітницьке «москвофільське» товариство, засноване 1875 р. у Львові Іваном Наумовичем. Назву дістало від прізвища «москвофільського» діяча Михайла Качковського (1802—1872), який передав товариству значні кошти та будинок.

...видання повістей Федьковича... — Повісті Осипа Федьковича. К., 1876. Вступне слово М. Драгоманова до

цього видання («Галицько-руське письменство») того ж року вийшло окремим виданням.

С. 332. Ковачев Янко — віденський друкар. У його друкарні в 70-х роках були видані агітаційні метелики В. Кістки (О. С. Терлецького) та деякі роботи М. Драгоманова.

...в де-Губернатісовій «Revista Europea»... — Йдеться про журнал «Rivista Europea» (1869—1876), заснований і редагований італійським літературознавцем і письменником Губернатісом де-Анджело (1840—1913), який досліджував західно-європейські й слов'янські літератури.

С. 333. «Молва» — російська суспільно-політична і літературна прогресивна газета, виходила в Петербурзі в 1876 р.

Суворін Олексій Сергійович (1834—1912) — російський публіцист, літератор; з 1876 р. видавав щоденну політичну газету «Новое время». Виходила в Петербурзі з 1868 до 1917 р. Спочатку мала консервативний, а згодом поміркувано-ліберальний напрям.

С. 335. Шульгін Яків Миколайович (1851—1911) — український історик ліберально-буржуазного напряму, брав участь у народницькому русі.

...надруковано дуже інтересну статтю С-ого «Що нового по газетах»? — Під таким криптонімом у «Громаді» виступив Ф. К. Вовк.

«Колокол» — перша російська революційна газета, яку видавали за кордоном (1857—1865 р.— в Лондоні, 1865—1867 р.— в Женеві) російською та французькою мовами Олександр Іванович Герцен (1812—1870) та Микола Платонович Огарьов (1813—1877). Спочатку газета мала загальнодемократичне спрямування. Після реформи 1861 р. рішуче приєдналася до революційної демократії, викривала грабіжницький характер реформи, друкувала тексти прокламацій та інші матеріали революційного підпілля.

С. 336. ...видана в Києві 1877 р.— У першодруці — «1878 р.».

...1875 р. — У першодруці — «1874 р.».

...переклад поеми Лермонтова.— Повна назва цього перекладу «Пісня про царя Івана Васильовича, молодого опричника та одважного крамаренка Калашникова».

В роках 1881 і 1882 він видав у Києві п[ід] з[аголовком] «З давнього зшитку» пісні і думи, як власні, так і перекладені... — Збірка М. Старицького «З давнього зшитку. Пісні та думи» була видана в 1881 р. (ч. I, III і в 1883 р.— ч. II).

С. 337. ...зі своєю дочкою Людмилою... — Старицькою-Черняхівською Людмилою Михайлівною.

...чотиритомової збірки українських народних пісень... — Йдеться про видання: Лисенко М. Збірник українських пісень в чотирьох випусках.

...школи музики й декламації в Києві.— Йдеться про Музично-драматичну школу М. В. Лисенка, навчальний заклад, відкритий восени 1904 р. В 1918 р. на його базі було утворено Державний музично-драматичний інститут ім. М. В. Лисенка, який у 1934 р. було поділено на самостійні вищі навчальні

заклади: Київську державну консерваторію і Київський державний театральний інститут.

С. 338. ...видав у Києві 1876 р.— У першодруці — «1875 р.».

Афанасьєв Олександр Миколайович (1826—1871) — російський історик і літературознавець, дослідник і публікатор фольклору; його праця «Поэтические воззрения славян на природу» (1866—1869) вийшла в трьох томах.

...перервав її... наслідком острої критики Пипіна.— І. Франко має на увазі критичну рецензію О. Пипіна, надруковану у журналі «Современник» (1863, т. 97, № 8), на «Українські оповідання» О. Стороженка (Спб., 1863).

...додати ще 3 невеличкі анекдоти, опублікованні М. Комаровим... — В 1898 р. український бібліограф, критик і фольклорист Комаров Михайло Федорович (1844—1913) в статті «Ненадруковані дрібниці з творів О. Стороженка» опублікував ще такі твори письменника: «Вивів дядька на сухеньке», «Кури та собаки», «Чоловік та жінка», «Україна» (ЛНВ, т. 1, 1898, кн. 2, с. 190—195).

С. 339. Стороженко Микола Ілліч (у першодруці — Іванович, 1836—1906) — російський та український історик літератури.

...непогані переклади з Лермонтова і Козлова.— До збірки В. Александрова «Малоруські співанки» (Харків, 1880) увійшли його переклади «Янгол», «Сон», «Думка» з віршів М. Ю. Лермонтова та переклад поезії англійського поета Т. Мура (1779—1852) «Вечірній дзвін» (російською мовою переклав І. І. Козлов, 1779—1840).

С. 340. Він умер, мабуть, 1855 р.— П. Білецький-Носенко помер 1856 р.

Котельницький Олександр — російський поет. Йому належать також п'ята і шоста частини «Энеиды Вергилиевой, вывороченной наизнанку», початої М. Осиповим (Спб., 1791—1808).

С. 341. «Дзвінок» — двотижневий ілюстрований художньо-педагогічний журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Львові (1890—1914). В 1890—1894 рр. у «Дзвінку» було надруковано понад шістдесят байок Л. Глібова.

..написали десь коло 1874 р. простору повість «Хіба волі ревуть, як ясла повні?...» — Перше видання твору «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», роман з народного життя Панаса Мирного та Івана Білика», здійснене у Женеві в 1880 р.

С. 342. В р. 1877 р.— В першодруці — «в р. 1876».

С. 344. «Ватра» — літературно-науковий збірник, виданий 1877 р. у Стрию українським ліберально-буржуазним культурно-освітнім діячем Левицьким Володимиром Лукичем (псевдонім Василь Лукич; 1856—1938); збірник присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка і 25-літтю літературної діяльності Ю. Федьковича.

...в дусі Боккаччієвого «Декамерона»... — Боккаччо Джованні (1313—1375) — італійський письменник-гуманіст. У його найвизначнішому творі «Декамерон» зображено широку реалістичну картину тогочасного італійського життя, протиставлено середньовічній ідеології гуманістичний світогляд епохи Відродження.

С. 345. Романович Теофіла Федорівна (1842—1924) — українська драматична актриса, очолювала театр товариства «Руська бесіда» у Львові (1874—1880).

С. 346. Василевський Феофан Олександрович (літературний псевдонім Софрон Круть, ? — 1915) — український публіцист, автор праць з історії південних слов'ян. 1905 р. вони були видані окремою книжкою з передмовою І. Франка (Софрон Круть. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами, Львів, 1905).

С. 347. Марковић Светозар (1846—1875) — сербський революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, публіцист і літературний критик.

С. 348. Литвинович Спиридон Ілліч (1810—1869) — церковний діяч, у 1863—1869 рр. львівський митрополит.

Ступницький Іван (1817—1890) — церковний діяч, з 1872 р.— уніатський перемишльський єпископ.

О[тець] Ничай.— Мається на увазі Ничай Михаїл (1812—1879) — церковний та громадський діяч «москвофільської» орієнтації.

...в дусі Шеллінга та Гегеля... — Йдеться про німецьких філософів, об'єктивних ідеалістів Шеллінга Фрідріха-Вільгельма-Йозефа (1775—1854) та Гегеля Георга-Вільгельма-Фрідріха (1770—1831).

Сембратович Йосип (1821—1900) — галицький митрополит у 1870—1882 рр.

«Руський Сіон» — клерикальний журнал, орган львівської митрополії, виходив у Львові в 1871—1883 р.

«Ластівка» — ілюстрований журнал для дітей і молоді (Львів, 1869—1881).

«Учитель» — педагогічний журнал ліберально-буржуазного спрямування, орган Руського товариства педагогічного, виходив у Львові в 1889—1914 рр.

Лепкий Онуфрій (1838—1905) — письменник, редактор клерикально-реакційної газети «Мир» (1885—1887), що виходила у Львові.

С. 349 Орлик Пилип (1672—1742) — генеральний писар, співучасник зради І. Мазепи. Після Полтавської битви 1709 р. втік до Туреччини, де старшина проголосила його гетьманом. Намагався підбити уряди Туреччини і західноєвропейських держав на інтервенцію проти Росії.

Марків Осип Андрійович — «москвофільський» діяч, відомий також як один із засновників і редакторів клерикальних газет «Пролом» (1881—1882), «Новий пролом» (1883—1887), «Червона Русь» (1888 — 1891).

С. 350. Авдиковський Орест (1843—1913) — український письменник, поет і публіцист «москвофільської» орієнтації.

С. 351. Піск Франц-Іосиф — професор технічної військової академії у Відні.

Калужняцький Омелян Іеронімович (1845—1914) — український славіст, палеограф, видавець пам'яток давньої писемності.

Осадця Михайло (1836—1865) — український філолог, автор шкільної «Граматики русского языка» (вид. 1862, 1864, 1876 рр.).

С. 352. дала привід Ф. Н. Дячану — Дячан Пилип Микітович (1831—?), мовознавець, професор Варшавського університету; серед його праць — «Методична граматика язика малоруського» (Львів, 1865, українською і польською мовами), а також «Критика на граматику руского язика, составлену д-ром Михайлом Осадців» (Львів, 1864).

«Руська бібліотека» — видання, ініціатором якого був український філолог, професор Чернівецького університету Гнат Денисович Онишкевич. Вийшло три томи: т. I —«Твори І. П. Котляревського, В. П. Гоголя, П. П. Гулака-Артемовського (Львів, 1877), т. II — Писання Квітки-Основ'яненка (Львів, 1878), т. III — Писання М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького (Львів, 1884).

..фонетичний правопис побідив перестарілу етимологію... — Свою точку зору щодо питання правопису І. Франко виклав у праці «Етимологія і фонетика в южноруській літературі» (див. т. 29 нашого видання).

С. 353. Купчанко Григорій (1849—1900) — український етнограф і поет; до 80-х років жив на Буковині і співробітничав у різних «москвофільських» виданнях.

С. 354. ...1860 р.... — У першодруці — «1850 р.».

Церква-домовина
Розвалиться, а з-під неї
Встане Україна.— Рядки з вірша Т. Шевченка «Стоїть в селі Суботові...» (1845) цитуються неточно. Має бути: «Церковдомовина розвалиться... і з-під неї встане Україна».

С. 357. Дзержковський Юзеф (1807—1865) — польський прозаїк, драматург і журналіст.

Борковський Олександр (1841—1921) — український публіцист, видавець, журналіст ліберально-буржуазного напряму.

...він видав «Грецьку граматику Курція для шкіл гімназіальних».— Мова йде про здійснену О. Борковським переробку праці «Sprachvergleichende Beiträge zur griechischen und lateinischen Grammatik» німецького лінгвіста Георга Курціуса (1820—1885).

...для виданої ним «Бібліотеки найзнаменитших повістей» вистачив ще 1883 р. переклад ... повісті Альфонса Доде «Фромонт молодший і Ріслер старший». — «Бібліотека найзнаменитших повістей» («Бібліотека «Діла») — книжкова серія, яку з 1881 по 1891 р. видавали ліберально-буржуазна, а згодом буржуазно-націоналістична львівська газета «Діло». О. Борковський переклав твір французького письменника Альфонса Доде (1840—1897) «Fromont jeune et Risler aîne» (1874).

Целевич Юліан Андрійович (1843—1892) — буржуазний історик і педагог.

С. 358. Гладилович Дам'ян (1846—1892) — український буржуазний громадський діяч, голова Наукового товариства імені Шевченка, один із засновників газети «Діло».

С. 359. Стефанович Олександр (1847 — ?) — український педагогічний і церковний діяч, автор бібліографії українських видань за 1877—1879 рр.

Ваплер Антоній — доктор богослов'я, професор церковної історії у Відні. Його підручник у перекладі О. Стефановича має

назву «Історія християнсько-католицької церкви для гімназій і шкіл реальних» (Львів, 1884).

...за часів митрополитування обох Сембратовичів... — Йдеться про Сембратовича Йосифа та Сембратовича Сильвестра (1836—1898), професора догматики Львівського університету, з 1885 р.— греко-католицького митрополита, а з 1895 р.— кардинала, виступив також організатором реакційного журналу в Львові «Руській Сіон».

...і «святим Юром...» — І. Франко має на увазі реакційних клерикалів, очолюваних львівським єпископом, резиденція якого знаходилась у соборі святого Юра.

С. 360. Леонтович Теодор (1812—1886) — український письменник і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму в Галичині.

С. 361. Огоновський Петро Михайлович (1853—1917)— педагог і громадський ліберально-буржуазний діяч у Галичині, активний член львівської «Просвіти».

Огоновський Іларіон Михайлович (1854—1929) — український буржуазний учений-лінгвіст, автор «Словаря до Гомерової «Одіссеї» і «Іліади» (1902).

С. 362. Федорович Володислав Іванович (1845—1917) — український буржуазний громадський діяч, у 1873—1876 рр. голова товариства «Просвіта».

«Зеркало», «Нове зеркало» — українські сатирично-гумористичні ілюстровані журнали; виходили у Львові в 1882—1883, 1886, 1889—1909 рр. під назвою «Зеркало», а в 1883—1885, 1910 рр.— під назвою «Нове зеркало».

С. 364. Ультрамонтанство — найреакційніший напрям у католицизмі, який підтримував зазіхання папства та втручання не тільки у церковні, а й у світські справи будь-якої держави.

С. 365. Дольницький Антін (1858 — ?) — ліберально-буржуазний діяч і літератор. Виступав також під псевдонімом А. Переплис.

Будеволя, Федір Чорногора — псевдоніми, під якими виступав Д. Танячкевич.

Григорович І.— псевдонім Барвінського О. Г.

С. 367. Ганкевич Клим Миколайович (1842—1924) — український філолог і філософ ідеалістичного напряму.

С. 368. Трентовський Броніслав (1808—1869) — польський педагог, філософ-ідеаліст.

С. 369. Сирочинський Леон (1844—1925) — інженер за фахом, ректор Львівського політехнічного інституту, в 60-х роках брав активну участь в «народовському» русі.

Нагірний Василь Степанович (1847—1921) — дрібнобуржуазний діяч, один з організаторів торговельно-економічних товариств у Галичині; архітектор.

«Січ» — українське студентське культурно-освітнє товариство у Відні, засноване 1868 р. У 1898—1900 рр. його головою був письменник-демократ Марко Черемшина. Пізніше віденська «Січ» зійшла на буржуазно-націоналістичні позиції.

Горбачевський Іван Якович (1854—1942) — український біохімік, гігієніст та епідеміолог, академік АН УРСР (з 1925 р.).

Борисикевич Михайло Михайлович (1848—1899) — учений-медик, окуліст; член Наукового товариства імені Шевченка.

С. 373. «Академічний кружок» («Академический кружок») — студентське товариство у Львові, засноване 1870 р., спочатку «москвофільського», потім демократичного напряму. Видавало своїм коштом журнал «Друг», окремі книги і брошури.

«Дружній лихвар» — студентське видавничо-освітнє товариство «народовського» напряму у Львові, існувало протягом 1871—1882 рр.

Ганкевич Володимир (? — 1881) — юрист за фахом, виступав з літературними творами.

Заклинський Леонід (1850—1900) — буржуазний культурно-політичний діяч, один з ідеологів, «народовського» руху у Львові.

Гайзе Пауль (1830—1814) — німецький письменник, прихильник «чистого мистецтва».

Лабаш Степан (псевдонім Ст. Смелков) — у 1874—1876 рр. співробітник журналу «Друг», «москвофіл», редактор «москвофільської» гумористичної газети «Страхопуд».

Кумановський Петро (1848—1922) — педагог, збирач народних пісень на Буковині й Покутті.

Давидяк Василь (1850—1922) — священик, «москвофіл», переклав повість М. Лермонтова «Вадим». У 1874 — 1875 рр. — член редколегії журналу «Друг». Через нього І. Франко надсилав свої перші твори для публікації в журналі.

...панни Баєр, що підписувалася псевдонімом Karl Detlef... — Баєр Клара (1836—1876), німецька романістка, відома під псевдонімом Карл Детлев.

Шайноха Кароль (1818—1863) — польський буржуазний історик, письменник і громадський діяч.

Павлик розпочав свою літературну діяльність кількома віршами та біографією Миколи Гоголя... — 1874 р. в журналі «Друг» були надруковані вірші М. Павлика «Не забудь» (№ 2), «Влюблена» (№ 8), «Судьба» (№9), «В Карпатах» та нарис «Николай Васильевич Гоголь» (№ 15, 16).

Шатріан Александр (1826—1890) — французький письменник-реаліст, що виступав у співавторстві з Емілем Еркманом (1822—1899) під спільним літературним ім'ям Еркман — Шатріан.

«Дрібна бібліотека» — видання переважно перекладних творів художньої і наукової літератури, яке здійснювали І. Франко, М. Павлик, І. Белей у 1878—1880 рр. Вийшло 14 випусків (твори Г. Успенського, Е. Золя, Дж. Байрона, І. Франка, М. Добролюбова та ін.).

С. 375. Аларкон Педро Антоніо де (1833—1891)—іспанський письменник, писав поезії, романи, критичні нариси, драми.

Кордасевич Іеронім (1848—1901) — голова «Академического кружка», з 1873 р.— редактор журналу «Друг».

...два Охримовичі... — Охримович Володимир Юліанович (1870—1931), український етнограф, мовознавець. На початку своєї діяльності брав активну участь в радикальному русі Галичини, згодом перейшов на буржуазно-націоналістичні

позиції; Охримович Іван (1853—1922) — автор ряду оповідань, що друкувалися в ЛНВ (1903—1904).

С. 377. Успенський Гліб Іванович (1843—1902) — російський письменник, революційний демократ.

...я переклав одне з бурсацьких оповідань Помяловського...— Йдеться про переклад «Бурса і бурсаки. Очерки і картини. І. Зимовий вечір в бурсі» одного з розділів твору М. Г. Помяловського «Очерки бурсы».

Шеффле Альберт Еберхард (1831—1903) — німецький буржуазний політеконом і соціолог. Визнаючи ряд положень економічної теорії Маркса, повністю заперечував ідеї наукового соціалізму.

Ланге Фрідріх-Альберт (1812—1875) — німецький буржуазний філософ-неокантіанець.

...згаданий уже Софрон Круть... —Перу цього автора належала праця «Війна слов'ян з турками» (1875—1878), яка друкувалася у «Громадському друзі», «Дзвоні» та «Молоті».

Лімановський Болеслав (1835—1935) — польський історик; один із засновників реформістської польської соціалістичної партії, автор мемуарів. В окремих з них («Wspomnienia z roboty w Galicyi», 1904, «Pamiętniki», 1870—1907) йдеться про зв'язки з І. Франком.

Гудзман Роман — єфрейтор австрійської армії.

Борисів Євген (1853—1900) — український етнограф і статистик, брав участь у революційному русі, був знайомий з І. Франком, писав про нього, листувався з ним.

Кос Андрій (1864—1918)— адвокат з Калуша, був послом до австрійського парламенту.

С. 379. ...перекладі деяких свіжих тоді наукових творів.— Геккель Е. Відки і як взялися люди на землі; Гекслі Т. Білковина; Лявле Е. Власність грунтова і її історія; Шель Г. Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині.

Олесницький Євген (1860—1917) — громадський діяч, перекладач і журналіст ліберально-буржуазного напряму в Галичині.

Вінцковський Дмитро (1846 — ?) — літератор «москвофільського» напряму.

Пасічинський Ісидор (1853—1922) — письменник ліберально-буржуаного спрямування

С. 380. «Господар и промышленник, письмо, посвячене господарці сільській й промислу»... — «москвофільський» часопис: виходив у Станіславові (1879—1882) та у Львові (1883—1887).

С. 382. Бобенко — псевдонім українського письменника Бібіка Андрія Михайловича (? — 1920); у «Раді» 1883 р. було опубліковано його вірш «Марні сльози» та два оповідання — «Бурлака» і «Лірник».

Гнат Карий — псевдонім Тобілевича Івана Карповича (І. Карпенка-Карого, 1845—1907). У «Раді» 1883 р. виступив з оповіданням «Новобранець».

...одно оповідання Лопуха... — оповідання «Дід», автором якого був український письменник і етнограф Андрій Грабенко.

...два вірші Хрущ а... — під псевдонімом Хрущ у «Раді» надрукував вірші «Питання», «До неї» (1883) Жук Микола Петрович (1833—1900).

С. 383. Уперше появляються тут також три поети: Панченко, Бобенко і Кость Ухач-Охорович... — Панченко Платон Миколайович (1856—1911); Бобенко (А. Бібік); Ухач-Охорович Костянтин Францович (1816—1886).

Маркович Олена — маловідома українська письменниця, дружина Д. В. Марковича.

Ганенко Марія — маловідома українська письменниця.

Уперше виступає тут на літературне поле Іван Карпенко... — І. Карпенко-Карий в 1883 р. друкувався в альманасі «Рада».

С. 384. К. Шрам — псевдонім маловідомого українського письменника XIX ст. Іващенка Костя Антоновича.

Б. Грінченко... дав одне оповідання... — Йдеться про оповідання «Одна, зовсім одна!»

С. 385. Сирокомля Владислав — літературний псевдонім Кондратовича Людвіка (1823—1862), польського демократичного письменника, перекладача поезій Т. Шевченка польською мовою. З творів Сирокомлі М. Старицькому належать переклади «Поштар», «Божеволиці», «Селянка», «Лялька», «Бувало», «Про старий мій домик» (З давнього зшитку. Пісні і думи, ч. 1, К., 1881).

С. 386. Сластьон Опанас Георгійович (1855—1933) — український художник, мистецтвознавець і етнограф. Автор жанрових картин з народного життя, портретів українських кобзарів, ілюстрацій до творів Т. Шевченка, статей про українську етнографію та фольклор.

В роках 1880 і 2... — У першодруці — «1881—2».

С. 387. В р. 1884... — У першодруці — «В р. 1885».

...а в р. 1886... — У першодруці — «а в р. 1888».

...вийшла 1887 р.— У першодруці — «1888 р.».

«Василь, з згадок про дитячі літа».— Збірка Б. Грінченка має назву «З згадок про дитячі літа».

Багалій Дмитро Іванович (1857—1932) — український історик, академік АН УРСР (з 1919 р.).

Каманін Іван Михайлович (1850—1921) — український буржуазний історик, архівіст, палеограф.

Лазаревський Олександр Матвійович (1834—1902) — український історик ліберально-буржуазного напряму, в своїй історичній концепції викривав українську козацьку старшину як визискувача і гнобителя трудящих мас.

Левицький Орест Іванович (1848—1922) — український історик і белетрист ліберально-буржуазного напряму; дійсний член АН УРСР (з 1919 р.).

С. 388. «Миллионер» — назва в автоперекладі оповідання І. Франка «Яць Зелепуга».

«Ганна» — це оповідання Ганни Барвінок надруковане в «Киевской старине» під назвою «Русалка».

...оповідання Федьковича... «Над Дніпром» — правильна назва — «Над Дністром».

...опубліковано тут деякі твори Івана Ви-

шенського в додатку до моеї статті 1889 р. ... — І. Франко має на увазі твори з «Книжки Іоанна мніха Вишенського», надруковані ним як додаток до статті «Іван Вишенський» («Киевская старина», 1889, кн. 4).

...дві руські інтермедії з початку XVIII в., подані Драгомановим... — Див. журн. «Киевская старина», 1883, кн. 12.

Зуйченко.— В «Киевской старине» за 1885 р. надруковані праці І. П. Зуйченка «Пекельный Марко (Малорусская легенда в стихотворном переложении конца XVIII века)» та «Песня на исход запорожцев за Дунай».

Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович (1838—1916) — російський буржуазний історик права; професор Київського університету (з 1873 р.). Був головним редактором Київської тимчасової комісії по розбору давніх актів.

Терновський Пилип Олександрович (1838—1884) — російський буржуазний учений-філолог та історик.

Малишевський Іван Гнатович (1828—1897) — історик руської церкви.

Петров опублікував у «Трудах» 1883 р. «Очерк истории украинской литературы XVIII в.» — Насправді «Очерк истории украинской литературы XVIII столетия» був надрукований у 1880 р., друга праця М. І. Петрова має назву «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» (1884).

Голубєв Степан Тимофійович — буржуазний історик, професор Київського університету і Київської духовної академії. І. Франко згадує його праці «Киевский митрополит Петро Могила и его сподвижники» (1—2, 1883—1898), «История Киевской духовной академии, вып. 1. Домогилянский период» (1886).

С. 389. Воронов Олександр Дмитрович (1838—1883) — російський історик церкви, автор праці «Кирилл и Мефодий. Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия» (1877).

«Объяснения малорусских и сродных народных песен» — вперше надруковано в «Русском филологическом вестнике» (1882, т. VII, № 2, 3, 4, 1883, т. IX, № 1, 2, 3) і вийшла у Варшаві в 1883 р. окремою відбиткою, друга частина цієї праці опублікована окремим виданням там же в 1887 р. Наступна згадана І. Франком праця О. Потебні «Из записок по русской грамматике» вийшла в Харкові у двох томах у 1888 р.

С. 390. ...а 1888... — У першодруці — «1880».

«Этнографическое обозрение» — періодичне наукове видання етнографічного відділу Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті. Виходило у 1889—1916 рр. З праць М. Ф. Сумцова тут були надруковані «Отголоски христианских преданий в монгольских сказках» (1890, № 3), «Сказки и легенды о Марке богатом» (1894, № 1). «Дополнения и поправки к статье о Марке богатом» (1894, № 2), «Малорусские сказки по сборникам Кольберга и Мошинской» (1894, № 3), «Заметки о малорусских думах и духовных виршах (По поводу Соч. П. И. Житецкого «Мысли о народных малорусских думах», К., 1893) (1895, № 1), «Этнографизм Тараса Шевченко» (1913, № 3—4).

Яковлєв Володимир Олексійович (1840—1896) — російський буржуазний історик літератури. Згадана Франком його робота насправді мала назву: «К истории литературной истории древнерусских сборников. Опыт исследования Измарагда» (Одесса, 1893).

С. 391. Ашкаренко Григорій — антрепренер російсько-української трупи (з 1881 р.), в якій брали участь М. Кропивницький і М. Садовський.

«Кум мірошник, або Сатана в бочці» — п'єса українського актора середини XIX ст. Василя Дмитренка.

Вірина Олександра Іванівна (справжнє прізвище — Колтановська, ? — 1927) — українська артистка.

Дрентельн Олександр Романович (1820—1888) — шеф жандармів, начальник III відділення царської канцелярії, з 1881 р. київський генерал-губернатор.

С. 392. Максимович Андрій Миколайович (1865—1893) — український актор. Працював у трупах М. Старицького (1883—1885), М. Кропивницького (1885—1889), М. Садовського (1890—1892).

С. 393. Довбуш Олекса Васильович (1700—1745) — керівник селянського руху на західноукраїнських землях у 30—40-х роках XVIII ст.

...безіменна стаття «Український театр в Росії...».— Крім скорочень, Франко у цитованому уривку робив деякі текстові зміни.

С. 394. Деркач (Любимов Георгій Йосипович, 1847—1900) — український актор і антрепренер театральної трупи, з якою гастролював по Україні, Сибіру, Кавказу, Середній Азії, а також за кордоном.

Всеросійське товариство запомоги для сценічних діячів.— Очевидно, І. Франко мав на увазі «Общество русских драматических писателей и оперных композиторов», створене в 1874 р. з метою захисту прав і оплати праці драматургів, акторів і композиторів.

С. 396. ...а 1881 р.— У першодруці — «1882 р.».

С. 397. «Зайдиголова» написана була, здається, ще з початку 80-их років».— Драма «Зайдиголова» М. Кропивницького була написана в 1893 р.

С. 399. ..в дусі Рінальдо Рінальдіні... — Рінальдо Рінальдіні — герой однойменного кримінального роману німецького письменника Христіана-Августа Вульпіуса (1762—1827).

С. 401. Дмитрієва Валентина Іовівна (1859—1948) — російська письменниця, авторка ряду оповідань з селянського життя. Згадане Франком оповідання «Злая воля» надруковане 1883 р. в журналі «Дело».

«Дело» — російський літературно-політичний журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Петербурзі в 1866—1888 рр.

...приписує йому авторство пісні про чайку.. — Пісня «Ой, біда, біда мні, чайці-небозі» належить до пісень літературного походження на слова невідомих авторів, перший її запис вміщений у рукописному збірнику кінця XVII—початку XVIII ст.

С. 402. ...лібретто Артемовського... — Йдеться про Гулака-Артемовського Семена Степановича (1813—1873), українського композитора, оперного співака і драматурга.

С. 406. Олександр II (1818—1881) — російський імператор (1855—1881), провадив політику національного гніту, зокрема всіляко затримував розвиток української культури, затвердив Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський акт 1876 р., убитий народовольцями.

Мальшинський Аркадій (Севастіан Семенович) (1841—1899) — російський реакційний журналіст. З часом з'ясувалась його провокаторська місія в журналі «Вольное слово».

Олександр III (1845—1894) — російський імператор (1881—1894), проводив реакційну політику — посилив поліцейський режим, обмежив буржуазні реформи 60—70-х років.

С. 408. В р. 1883 і 85 він випустив двома книжками два розділи першої части своєї публікації... — Йдеться про «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. З увагами М. Драгоманова», Ч. 1, розд. I. Женева, 1883, і ч. 1, розд. II. Женева, 1885.

«Kurjer Lwowski» — польська щоденна ліберально-буржуазна газета, яка виходила у Львові з 1883 по 1926 р. В період (1887—1898), коли в ній співробітничав І. Франко, підтримувала польський і український демократичний рух у Галичині.

Ковалевський Микола Васильович (1841—1898) — український громадський демократичний діяч, перебував у дружніх стосунках з І. Франком, М. Павликом, М. Драгомановим, збирав кошти для прогресивної української преси за кордоном.

...енциклопедія Ерша і Грубера... — Йдеться про «Allgemeine Encyklopedie der Wissenschaften und Kunste», започатковану німецькими вченими Ершем Йоганном-Самуїлом (1766—1828) та Грубером Йоганном-Готфрідом (1774—1851).

Реклю Жан Жак Елізе (1830—1905) — французький географ, соціолог та політичний діяч, один з теоретиків анархізму, автор праць «Земля й люди. Нова всесвітня географія» у 19-ти томах, «Людина і земля» у 6-ти томах.

...його найстарша дочка Лідія... — Йдеться про Драгоманову Лідію Михайлівну (1866—1937).

Шишманов Іван (1862—1928) — болгарський літературознавець, фольклорист і історик, професор Софійського університету.

С. 410. Будилович Антін Семенович (1846—1908) — російський славіст, професор Варшавського університету, у якому викладав російську і церковнослов'янську мови.

Добрянський Мирослав Адольфович (1849—1898) — син А. Добрянського, чиновник синоду.

«Журнал Министерства народного просвещения» — орган Міністерства народної освіти. Виходив у Петербурзі в 1834—1917 рр.

С. 411. «Czas» — польська громадсько-політична газета консервативного напряму; виходила у Кракові протягом 1848 — 1934 рр., потім у Варшаві в 1935—1939 рр.

Наумович Володимир (1860 — ?) — автор статті «Величина і будова світа звіздного» (1879), виданої 1901 р. окремою книжкою з додатком «Споминів про Володимира Наумовича» І. Франка.

Пелех Іван (1859—1914) — журналіст «москвофільської» орієнтації.

«Шкільна часопись» — виходила у Львові до 1919 р.

Врецьона Григорій Захарович (1839—1901) — учитель, учасник громадського і літературного руху в Галичині.

Киселевський Ісидор (1851—1893) — за фахом юрист, учасник культурницького руху в Галичині.

...(1879—81) — у першодруці — «1879—82».

«Наука»... під редакцією О. Щербана значно підупала, і по дев'ятилітнім виданні в р. 1886 була перенесена до Відня.— Щербан Олексій — літератор «москвофільської» орієнтації; видавав журн. «Наука» в 1877—1883 рр. З 1877 по 1893 р. «Наука» виходила у Відні.

«Русская рада» — газета «москвофільського» напряму, що виходила в Коломиї в 1871—1893 рр.

Трембицький Ізидор (1847 — ?) — драматург, культурний діяч у Галичині, організатор і керівник «Першого літературно-драматичного товариства імені Г. Квітки-Основ'яненка» в Коломиї.

Кореневич Михайло Іванович (1854 — ?) — педагог і літератор ліберально-буржуазного напряму.

С. 413. ...свої спомини про Достоєвського.— Насправді «Воспоминания о Достоевском» Я. Головацького були надруковані 1881 р. («Слово», № 19).

С. 414. ...Прівіни та його сина Коцеля... — Маються на увазі Прибина (пом. 860 р.), слов'янський князь, правив Нітранським князівством, розташованим на території сучасної Словаччини, та Коцель (Коцел, 861—874) — його син, який приймав у себе і підтримував просвітителів Кирила і Мефодія.

Ружицький Венедикт Миколайович (1820—1887) — ліберальний громадський і церковний діяч у Галичині.

...статтю Ф. Свистуна... — Йдеться про Свистуна Пилипа Івановича (1844—1916), українського літературознавця та історика «москвофільського» напряму.

С. 415. Павлович Олександр Іванович (1819—1900) — український письменник і ліберально-буржуазний діяч на Закарпатті.

Залозецький Василь Дмитрович (1833 — ?) — маловідомий письменник.

Шанковський Амбросій Петрович (1832 — ?) — ліберально-буржуазний письменник та педагог у Галичині.

Симигинович (Семигинивич) — Штауфе Людвіг-Адольф (1832—1897), німецький поет і педагог, що жив і працював на Буковині, перекладач з української на німецьку, автор етнографічних нарисів про Буковину.

Сілецький Кирило (1835—1908) — церковний та громадський діяч у Галичині, 1886 р. видавав місячник «Кирилл і Мефодій» та популярні брошури. Одна з них присвячена життю Іоанна Златоуста (бл. 344/354—407), ідеолога східнохристиянської церкви, автора багатьох проповідей, панегіриків, псалмів, коментарів до Біблії.

Луцик Володимир (1858—1909) — маловідомий український письменник.

«Б е с е д а» — «москвофільська» газета, виходила у Львові в 1887—1893 рр.

В р і ч н и к у з а 1 8 8 9 р. н а д р у к о в а н о о д и н, м а б у т ь, а п о к р и ф і ч н и й в і р ш Т а р а с а Ш е в ч е н к а, щ о п о ч и н а є т ь с я с л о в а м и «І д р у ж и н и, і п і х о т а н а Д у н а й і д у т ь».— Йдеться про вірш невстановленого автора «І драгуни, і піхота», вперше надрукований в газеті «Русский курьер» (1889) і передрукований «Беседою» з окремими змінами в тексті.

С. 417. М і л ь к о в и ч Володимир — професор Чернівецького університету.

О б щ е с т в о р у с с к и х д а м — ліберально-буржуазне благодійницьке товариство у Львові, засноване в 1878 р.

Р о л ь н и ч о - к р е д и т н е з а в е д е н и е.— Мається на увазі «москвофільське» кредитне товариство під назвою «Общое рольничо-кредитное заведение для Галиции и Буковины во Львове».

С. 419. Р о л л е Антоній Юзеф (1830—1894) — польський буржуазний письменник, історик, автор творів про минуле України, виданих 1872—1893 рр. Виступав під псевдонімом d-r Antoni I.

Б а р т о ш е в с ь к и й Іван (1852—?), професор, згодом декан богословського факультету Львівського університету, автор релігійно-моралізаторських творів.

«В е с т н и к Н а р о д н о г о д о м а» — періодичне видання «москвофілів» (Львів, 1882—1894).

С. 421. К а л і н к а Валеріан (1826—1886) — польський буржуазний історик, відомий реакційними заходами по заснуванню колегіумів для української молоді в Галичині з метою виховання в неї почуття відданості польській шляхті та навернення до католицької віри.

Я ц к о в с ь к и й Михайло — клерикальний діяч у Галичині.

С. 422. М і л ь н и ц ь к и й Йосип (1837—1914) — уніатський священик.

П ю р к о Богдан Теодор (1847—1914) — уніатський священик, один з редакторів «Правди» (1872), співробітник «Русского сиона» (1883).

«М и р» — суспільно-політична і літературно-художня газета консервативного спрямування, виходила тричі на тиждень у Львові в 1885—1887 рр. під редакцією Комарницького Йосипа (1852—1920), уніатського священика, професора богослов'я у Львівському університеті.

С. 423. ...в «Б е с і д і» 1 8 8 3 р.— У першодруці—«1888 р.».

С. 424. П о л я н с ь к и й Петро (1863 — ?) — український письменник «москвофільського» напряму. В 1889—1891 рр. видавав спочатку у Перемишлі, а потім у Львові «москвофільський» журнал «Новий галичанин».

...п е р е к л а д е н е С о ф і є ю д е Г у б е р н а т і с Б е з о б р а з о в о ю.— І. Франко має на увазі російську письменницю і перекладачку Безобразову Єлизавету Дмитрівну (1834—1881), що під криптонімом «G. S.» виступала в зарубіжних журналах, вокрема в італійському «Rivista Europea», який видавав родич її чоловіка Анжело де Губернатіс.

С. 426. Б е р н з о н Б е р ш т е р н — мається на увазі Бйорнсон Бйорнстьерне (1832—1910) — норвезький письменник,

театральний і громадський діяч. Боровся за національну незалежність Норвегії.

«Додаток до «Батьківщини» виходив у Львові раз на місяць під редакцією Василя Нагорного.

Доброграєва Олена Олексіївна (1864—1888) — знайома І. Франка, слухачка вищих жіночих курсів у Києві. Брала участь в революційному русі, підтримувала зв'язок з прогресивними колами Галичини.

С. 427. Коцюба Стефан — чиновник, ліберально-буржуазний діяч у Галичині.

С. 428. «Reforma» — польська газета ліберально-демократичного напряму, виходила з 1881 по 1928 р. у Кракові, згодом мала назву «Nowa Reforma».

С. 429. Венелін (Гуца) Юрій Іванович (1802—1839) — російський і український історик, філолог, етнограф. Автор праць з історії, філології та етнографії болгарського народу, дослідник української народної творчості.

С. 430. В. із С.— Криптонім Чернецького Василя (1837—1900) українського ліберально-буржуазного історика і громадського діяча в Галичині. Писав популярні монографії та історичні нариси про населені пункти Галичини, спогади з семінарського та студентського життя. Друкувався переважно в «Ділі» 1886—1889 р.

С. 431. Калитовський Омелян (1855—1924) — український педагог ліберально-буржуазного напряму, директор української гімназії в Тернополі.

...поміщена моя розвідка «Наші (церковні) коляди».— Праця І. Франка «Наші коляди» надрукована в газ. «Діло» за 1889 р. (№ 278, 279, 281) і 1890 р. (№ 284, 286 287).

С. 432. ...в роді німецького Раймонда, французьких Фейє (Feuillet) і Оне (Ohnot) або шведського Дядька Адама... — І. Франко мав на увазі Раймунда Голо (під цим псевдонімом друкувала свої твори німецька романістка Берта Фредеріх (1825—1882), у «Бібліотеці найзнаменитших повістей» вийшли її повісті «В обороні честі» (1881) і «Міщанське плем'я» (1883), а також французьких письменників Фейє (Фейле) Октава (1821—1890), в серії «Бібліотека найзнаменитших повістей» 1881 р. було видано його повість суто розважального змісту «Любов убогого молодця», Оне Жоржа (1849—1918) і Шварц Амалію (1821—1871) — датську письменницю, поборницю жіночої емансипації, яка писала оповідання, романи, драми християнсько-моралізаторського змісту.

Козанович Михайло — близький до групи М. Шашкевича, автор публіцистичних нарисів і статей.

Грабович Іларіон Михайлович (1856—1903) — учитель з Самбору, виступав з літературними творами в «Зорі», «Новому зеркалі».

Масляк Володимир Іванович (1858—1924) — український письменник ліберально-буржуазного напряму.

С. 433. ...присвячено... народній поетці Марусі Чурай... — І. Франко має на увазі легендарну українську народну співачку та авторку пісень Марусю Чураївну (Чурай Марію Гордіївну). За переказами, жила в 1625—1650 рр. в Полтаві.

Шкляревський Олександр Андрійович (1837—1883)— белетрист, автор численних повістей і романів кримінального змісту, родом з Полтавщини.

...на видану тоді А. Н. Поповим у Москві «Переписку Погодина зі слов'янськими учеными...» — Мова йде про книжку «Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1836—1861), вып. 1—2. М., 1879. С прим. и предисл. Н. Попова».

Попов Ніл Олександрович (1838—1891) — російський історик і слов'янознавець.

Василович Лев Іванович (1858—1883) — український письменник. Друкувався під псевдонімом Лев Сапогівський.

С. 434. Ліске Ксаверій (1838—1891) — польський історик, професор Львівського університету. Ініціатор створення у Львові «Історичного товариства» (1886).

Бобикевич Костянтин (? — 1884) — український письменник.

...я помістив тут ряд віршів, два менші оповідання... та ряд дрібніших критичних замітток... — І. Франко 1883 р. в журн. «Зоря» надрукував поетичні цикли «Нічні думи» (№ 1, 6), «Жидівські мелодії» (№ 3, 4), казки «Мавка» (№ 1), «Поєдинок» (№ 22), рецензію на «Збірник творів М. Л. Кропивницького» (№ 13), на переклад П. Ніщинським «Антігони» Софокла (№ 23) та ряд інших творів.

Зіс Едуард (1831—1914) — німецький геолог і палеонтолог.

С. 435. ...тут містить свої перші вірші Леся Українка... — Леся Українка (1871—1913) дебютувала в літературі публікацією в «Зорі» 1884 р. віршів «Конвалія» (№ 22) і «Сафо» (№ 23).

Більшої повісті не було, а в ряді дрібних оповідань визначалися Антона Могильницького «Конгруа о. Жегаловича», перекладена мною з німецького листу Могильницького... — В преамбулі до згаданого перекладу І. Франко писав: «Між паперами пок[ійного] Володимира Навроцького, присланими мені його родиною в цілі виготовлення повного видання його творів, надибав я обширний лист о. Антона Могильницького, автора «Скита Манявського», датований д. 25 червня 1867 року, котрий, по моїй думці, заслугує на опублікування яко цікавий причинок до характеристики не тільки повістярського таланту о. Могильницького, але і до характеристики тих, хоч і не дуже-то давніх, але для нас майже цілковито замерклих часів, о котрих йде оповідання. Лист о. Могильницького, адресований до сина Олександра во Львові, писаний на звичайнім аркуші паперу, дрібним, правильним і чистим почерком, німецькою мовою за виємком деяких (...) зворотів. Яким способом дістався він між папери пок. Навроцького, сього вияснити не умію. Переклад мій єсть, по можності, дослівний, хоч се було досить трудно, бо лист писаний цвітистою, декуди навіть пересадно підкресленою німеччиною» («Зоря», 1884, № 1, с. 4).

Арабажин Костянтин Іванович (1866—1929) — російський та український літературознавець і письменник. Замолоду був активним учасником студентського демократичного руху, у 80-х роках відійшов від громадської діяльності.

Вітошинський Лев (1842—1892) — священик, автор спогадів про опришківського отамана А. Ревізорчука, опублікованих у «Зорі» 1885 р., № 21—22.

С. 436. Чех Сватоплук (1846—1908) — чеський письменник-демократ, автор сатиричних романів та збірок громадянської лірики.

Волосянський Іван (1861—1930) — священик, учасник культурницького руху в Галичині, друкував у «Зорі» етнографічні записи.

...панна К. Бурачинська — народну пісню і прозове оповідання про Грдлічку та Юріштана... — Певно, Франко має на увазі дочку Зиновії Бурачинської (сестри В. Навроцького), що записувала для нього гуцульські пісні (див. архів І. Франка, ф. 3, № 1608, с. 343—346).

Грдлічка — один з ватажків пушкарів — військових загонів, які на початку XIX ст. вели боротьбу проти гуцулів-опришків. Прославився жорстокістю та самоуправством. І. Франко змалював цей тип у незакінченому оповіданні «Гуцульський король».

Юріштан — війт, наближений до Грдлічки.

...прислав на мої руки вірш Некрасова на смерть Шевченка... — Вірш опублікований в журн. «Зоря», 1886 р., № 6.

Короленко Володимир Галактіонович (1853—1921) — російський письменник.

Маслов-Стокіз Василь Павлович — російський і український громадський діяч, літератор, на той час політичний емігрант.

С. 437. Мендельсон Мозес (1729—1786) — німецький філософ.

Бобикевич Олекса Христофорович (1865—1902) — український письменник «народовського» напряму.

Студинський Кирило Йосипович (1868—1941) — український літературознавець, академік АН УРСР (з 1929 р.).

Тарасенко — літературний псевдонім письменника Савича О. А.

...оригінальному оповіданні моєму... — Йдеться про оповідання І. Франка «Довбанюк» («Зоря, 1886, № 7).

Ісаєвич С. Н.— український письменник і перекладач. І. Франко має на увазі його оповідання «Одна ніч» («Зоря,1886, № 20).

...два переклади мої... — «Ліс» (з Б. Бйорнстьерне), «Премудрий в'юн» (з. М. Салтикова-Щедріна) («Зоря», 1886, № 8, № 15—16).

Кокорудз Ілля (1857—1933) — педагог і літератор ліберально-буржуазного спрямування

Николайчик Федір Данилович — виступав з літературними творами в «Зорі» та інших періодичних виданнях.

С. 438. «Przegląd tygodniowy zycia społecznogo, literatury i sztuk pięknych» —польський прогресивний журнал, виходив у Варшаві з 1866 по 1905 р. На початку 80-х років навколо нього групувалася польська демократична молодь, зв'язана з І. Франком.

«Праса» — газета в Галичині, яка видавалась польською мовою у 1878—1892 р. у Львові. Спочатку — орган львівських друкарів, а потім загальноробітнича газета.

«Prawda» — польський громадсько-політичний і літературний журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Варшаві протягом 1881—1915 рр.

«Gazeta Narodowa» — польська газета, виходила у Львові в 1862—1915 рр. Спочатку мала ліберально-демократичний напрям, згодом перейшла на консервативні позиції.

«Dziennik Polski» — польська реакційна газета, виходила з 1869 р. у Львові.

«Gazeta Lwowska» — польська реакційна газета, виходила у Львові в 1890—1914, 1918 рр.

Бачинський Михайло (1866—1912) — греко-католицький священик, поет, виступав у «Зорі».

Шелухін Сергій Павлович (1864—1938) — літератор та громадський діяч ліберально-буржуазної, згодом виразно націоналістичної орієнтації. Виступав під псевдонімом Павленко Сергій.

С. 439. Катренко Ол.— один із псевдонімів маловідомого українського письменника Катрухіна Олександра Михайловича.

Красюченко — один з псевдонімів Конiського О. Я.

Гарт Френсіс-Брет (1836—1902) — американський письменник-реаліст.

С. 440. Горницький Євген (1859—1913) — священик, виступав з літературними творами.

Рожанковський Юліан (1847—1895) — український поет, священик.

О[тець] Філаретів — псевдонім Михайла Бачинського.

Спілка Іван — псевдонім українського письменника Зозулі Івана Івановича.

С. 441. ...О. Я. «Смерть Хруща» і Н. Е. Шукай... — під такими криптонімами виступав О. Я. Конiський.

Дуже пересоленою в оцінці треба вважати статтю Григорія Цеглинського про Осипа Федьковича.— І. Франко має на увазі відгук Г. Цеглинського на смерть О. Федьковича («Зоря», 1888, № 2, с. 32—33).

Скобельський Петро (1849—1912) — український ліберально-буржуазний історик та педагог.

Буцманюк-Ганин Іван — автор прозових та поетичних творів і перекладів.

Калічка Ів.— псевдонім українського поета І. І. Манжури.

С. 442. ...третій із Григорія Мачтета... — Переклад казки російського письменника Мачтета Григорія Олександровича (1852—1901) «Що вчинили ясні зорі?»

Мірбо Октав (1848—1917) — французький письменник.

Зірка Олеся — псевдонім Косач Ольги Петрівни (1877—1944), сестри Лесі Українки.

Ярошинська Євгенія Іванівна (1868—1904) — українська письменниця демократичного напряму, громадська діячка і педагог.

Козачковський Андрій Йосипович (1812—1889) — лікар, друг Т. Г. Шевченка.

Тисовський Василь (1851—1919) — педагог і громадський діяч «народовської» орієнтації. Редагував «Зорю» у 1890—1891 рр.

С. 443. Кирчів Павло (1862—1916) — український ліберально-буржуазний письменник, педагог і громадський діяч.

С. 445. Левицький Володимир (не Лукич) — Левицький Володимир Йосипович (1872—1956)—учений-математик, голова природничої секції Наукового товариства імені Шевченка, автор ряду наукових праць і шкільних підручників.

Здерковський Олександр Іванович (1857 — ?) — священик, виступав з літературними творами.

С. 446. ...крім чотирьох віршів Іларіона Грабовича, п'ятьох віршів Данила Млаки... — Маються на увазі твори І. Грабовича «Чому серце б'ється», «Святий образ», «Моя отчина», «Щасливі» та Данила Млаки «Два дзвони», «На дарабі», «У Києві», «Згадка», «Слухай, яких часто».

С. 446. Смайльс Самуїл (1812—1904) — англійський письменник, відомий популярними творами моралізаторського змісту.

Франклін Бенджамін (Веніамін) (1706—1790) — американський просвітитель, державний діяч, вчений. 1883 р. коштом і заходом товариства «Просвіта» у Львові під псевдонімом Подолянин була видана книжка Ол. Барвінського «Венямии Франклін, яко примір чесного трудящого і ощадного чоловіка».

С. 447. Гарасимович Іларіон — учасник радикального руху в Галичині, згодом перейшов до націоналістичного табору. Його виступ «Як би розвинути промисел у нашого народу, щоби з нього був якнайбільший хосен» в 1886 р. надрукували львівські газети «Діло» (№ 108—111), «Мир» (№ 110—114), «Слово» (№ 20—23).

С. 448. Кахникевич Кирило (1850—1925) — журналіст і громадський діяч «народовського» напряму.

«Народна часопись» (1890—1914) — офіційний додаток до «Gazeta Lwowska», органу крайової адміністрації Галичини.

С. 449. Роско Генрі Енфілд (1838—1915) — англійський хімік. Автор «Короткого підручника мінеральної і органічної хімії».

Біберовичева Іванна Антонівна (1861—1937) — українська актриса, в театрі товариства «Руська бесіда» виступала в 1874—1892 рр.

Стефурак Степан (? — 1888) — український актор-комік. Почав виступати з 1871 р.

Стечинський Андрій (1849—1896) — український актор, режисер і драматург; сценічну діяльність почав 1867 р. у театрі товариства «Руська бесіда» у Львові.

Підвисоцький Кость Осипович (1856—1904) — український актор, режисер і драматург; працював у театрі «Руської бесіди», потім у трупах М. Старицького та М. Кропивницького.

С. 451. Ядвіга (бл. 1374—1399) — польська королева з 1384 р., сприяла відновленню Ягеллонського університету у Кракові.

Будзиновський Тит (1849—1897) — управитель школи при чоловічій учительській семінарії у Львові.

Березовський Володимир — літератор «москвофільського» напряму. У «Видавництві народнім» під псевдонімом Покутяк Михайло вийшли його праці «Польський король Ян III Собеський і его заслуги для християнства» (1883) та «Святий Кирил і Методій, оповідання о їх житю і о тім, що они для нас доброго зробили» (1883).

Скаевський Олександр (? — 1895) — польський буржуазний громадський діяч.

С. 452. Хойнацький Антін (1862 — ?) — львівський друкар і видавець.

...неавтентичним віршем «До сестри»... — Вірш «До сестри» належить українській поетесі Псьол Олександрі Іванівні (1817—1887).

С. 454. ...зачисляю також свою жінку... — Йдеться про Франко Ольгу Федорівну (1864—1941), дружину письменника

Попович-Боярська Климентина Карлівна (1863—1945) — українська прогресивна письменниця і громадська діячка. Брала активну участь у жіночому освітньому русі в Галичині.

Озаркевич (Бажанська) Олеся — учасниця культурного руху в Галичині; виступала з окремими літературними творами, листувалася з І. Франком.

С. 455. ...панна Окуневська.— Йдеться про Окуневську Софію (в одруженні — Морачевську; 1865—1926), прогресивну громадську та культурну діячку.

«Наша доля» — збірник художніх, літературно-критичних і публіцистичних творів українських письменниць. Видала у Львові три випуски його (1893, 1895, 1896) Н. Кобринська.

«Руська історична бібліотека» — збірники праць з історії України XV—XVIII ст. (24 тт., 1883—1904). Виходила українською мовою спочатку в Тернополі, а з 16-го т.— у Львові. Друкувались переважно праці українських ліберально-буржуазних істориків і літературознавців, серед них М. П. Дашкевича, в яких використано цінні документальні першоджерела з історії України.

С. 456. Стронський Іван (1864 — ?) — український ліберально-буржуазний громадський діяч і педагог.

С. 457. Дашкевич Сильвестр (? — 1894) — редактор газети «Буковина», учасник громадського ліберально-буржуазного руху.

...два випуски літературно-наукової збірки «Зерна»... — Вийшли в світ вип. 1-й — 1887 р., і вип. 2-й — 1888 р.

...і мій переклад чотирьох болгарських народних пісень із групи т[ак] зв[аних] гайдуцьких пісень, перекладених із збірки Любена Каравелова.— У збірці «Зерна» (Чернівці, 1888, с. 30—41) І. Франко вмістив статтю «Із болгарських пісень народних» та такі гайдуцькі пісні у власному перекладі: «Сирота йде в гайдуки», «Чого хотіли гайдуки?», «Скривджений слуга шукає правди в гайдука», «Дівчина сприяє гайдукові».

Каравелов Любен Стойчев (бл. 1834—1879) — болгарський письменник, публіцист, революційний демократ. І. Франко здійснив переклади гайдуцьких пісень із його збірки «Сочинения на Любенъ Каравелов. Том първий. Стихотворения». Руссе, 1886.

С. 459. Дарвін Чарльз-Роберт (1809—1882) — англійський природодослідник, основоположник матеріалістичного вчення про історичний розвиток органічного світу.

Соботка Прімус (1841—1925) — чеський письменник і етнограф. В 1879—1884 рр. був редактором літературного журналу «Světozor», що виходив у Празі з 1867 до 1899 рр., автор багатьох статей, друкованих у різних журналах, а також фольклористичних досліджень.

С. 460. Неруда Ян (1834—1891) — письменник, один з організаторів чеського національно-визвольного руху 60-х років XIX ст., популяризував творчість Шевченка. Чеський письменник і етнограф Соботка Прімус (1841—1925) присвятив йому окрему біографічну статтю («Світ», 1882, № 15).

Інлендер Людвік (? — 1900) — польський прогресивний громадський діяч у Галичині, в 1880—1881 рр. належав до соціалістичного гуртка.

Верещагін Василь Васильович (1842—1904) — російський художник-баталіст.

С. 461. Бартошевич Адам (1838—1886) — польський видавець і літератор у Львові.

Даниилюк Йосип (1842—1904) — друкар, один із перших діячів робітничого руху в Галичині, засновник робітничої газети «Praca».

Дашинський Ігнаци (1866—1936) — польський політичний діяч і публіцист, засновник і редактор соціал-демократичного органу «Naprzod» у Кракові.

Діаманд Герман (1860—1931) — діяч польського робітничого руху.

С. 462. Прухнікова Феліція (уродж. Носсіг) — польська письменниця прогресивного напряму, перекладачка.

...а також Вислоух і його жінка.— Вислоух Болеслав (1855—1937) — польський публіцист і громадський діяч, редактор періодичних видань «Przegląd Spoleczny», «Przyjacil ludu», «Kurjer Lwowski». Його дружина Марія (пом. 1905 р.), вчителька і активна учасниця жіночого руху в Галичині, допомагала йому у справі організації цих видань.

Шульце Фріц (1846 — ?) — німецький письменник, професор філософії в Іенському університеті. Належав до новокантіанців.

«Товариш» — літературно-науковий журнал революційно-демократичного напряму. Заснований 1888 р. у Львові групою прогресивних студентів. До редакції входили І. Франко, М. Павлик та ін. Вийшов лише один номер, підготовлений І. Франком.

С. 463 Каблуков Микола Олександрович (1849—1919) — російський економіст і статистик.

Арцишевський В.— на той час студент Львівського університету, член гуртка прогресивної молоді «Kólko filozofiezne».

Щепановський Станіслав (1847—1900) — польський буржуазний політик і економіст. І. Франко має на увазі рецензію на його книжку «Nędza Galicyi w cyfrach», Львів, 1888.

Зигмунт Северин — у 80-х роках XIX ст. студент Львівського політехнічного інституту.

Морган Льюїс Генрі (1818—1881) — американський історик, етнограф і археолог, досліджував культуру первісного суспільства.

...переклади двох епіграм Гавлічка... — Гавлічек-Боровський Карел (1821—1856) — чеський письменник. Під час революції 1848 р. діяч ліберальної партії. Після революції майже до кінця життя перебував на засланні. В журналі «Товариш» І. Франко надрукував його епіграми «Пророк Йона» та «Осторога».

...одної жидівської жаргонової поезії...— «Богач собі, наче король той, жие...».

«Літературно-наукова бібліотека» — серія видань, що виходили з 1889 р. до кінця 90-х років накладом І. Франка.

...переклад Флоберової «Легенди про Юліана Милосердного».— Йдеться про переклад твору «La legende de Saint-Julien l'Hospitalier» (1877) французького письменника Гюстава Флобера (1821—1880).

Тучапський Павло Лукич (1869—1922) — громадський діяч, член Російської соціал-демократичної робітничої партії, літератор.

«Kurjer Warszawski» — польська ліберально-буржуазна газета, виходила у Варшаві протягом 1821—1939 рр.

«Miesieczny dodatek do Przeglądu tygodniowego».— Мається на увазі місячний додаток до польського прогресивного тижневика «Przegląd tygodniowy», що виходив у Варшаві з 1886 до 1905 р.

С. 464. Revakovich Генрік (1836—1907) — польський публіцист і громадський діяч, редактор газети «Kurjer Lwowski».

«Przegląd spoleczny» — польський науково-літературний і громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Один із органів селянської («людової») партії. Виходив у Львові в 1886—1887 рр.

Червенський Болеслав (1851—1888) — польський письменник і громадський діяч, один з перших організаторів соціалістичного руху в Галичині, автор революційної пісні «Czerwony standart» (1885).

С. 466. «Ruch» — польський двотижневик прогресивного напряму, виходив у Львові в 1887—1888 р.

Прус Болеслав — псевдонім Олександра Гловацького (1847—1912), польського письменника і публіциста демократичного напряму.

Каспрович Ян (1860—1926) — польський письменник. У 80-х роках разом із І. Франком працював у редакції газ. «Kurjer Lwowski». Його рання творчість позначена рисами демократизму і критичного реалізму; з середини 90-х років зійшов на позиції декадансу.

Котурницький Михайло — партійне ім'я Кобилянського Еразма Олександровича (1854 — після 1900), одного з активних діячів польської еміграції.

С. 467. Осташевський Спиридон-Остоя (1797—1875) — польський письменник-романтик, який писав і по-українськи. Брав участь у польському революційному русі. Повна назва його посмертної книжки: «Сто байок, а в них найдено більше як сто правд. Написав для руського мира Спиридон-Остоя Осташевський».

Знайшовши 1887 р. ... — У першодруці «1897 р.».

С. 468. ...уділив мені копію листів Шевченка до Броніслава Залеського... — Залеський Броніслав (1820—1880), польський історик і художник, діяч польського визвольного руху, приятелював з Т. Шевченком. З 1853 р. вони листувалися. Збереглося 16 листів Шевченка до Залеського, вперше опубліковані М. Драгомановим у журналі «Киевская старина» (1883, кн. 1—3). І. Франко у виданні «Листочки до вінка на могилу Шевченка в XXIX роковини його смерті» (Львів, 1894) навів різночитання між знайденою М. Павликом копією цих листів і публікацією, зробленою М. Драгомановим. Детальніше див.: Полотай А. Новознайдені автографи листів Т. Г. Шевченка до Броніслава Залеського.— «Радянське літературознавство», 1971, № 6.

...генеральських дітей Сергія Дегена та його дві сестри... — У серпні 1889 р. були заарештовані у Львові студенти Київського університету Б. Кістяківський, А. Маршинський, а також Сергій Вікторович Деген (тоді кандидат слов'янської філології) та дві його сестри Наталія й Марія, звинувачувані в пропаганді антиурядових поглядів.

Кістяківський Богдан (1868—1920) — український історик та економіст.

Маршинський Аполінарій — публіцист і перекладач, тоді студент.

Данилович Северин (1861—1939) — один із активних діячів «Русько-української радикальної партії» та один із співробітників її видань, з 900-х років відходить від радикального руху і стає на шлях угодовства з польською шляхтою.

Левицький Євген (1870—1925) — громадсько-політичний, культурний діяч і публіцист. В молоді роки співробітничав у журналі «Народ», належав до радикальної партії. Пізніше перейшов на буржуазно-націоналістичні позиції.

Думка Павло Андрійович (1864—1918) — український поет демократичного напряму.

Сандуляк Іван (1845—1926) — селянин з с. Карлів на Снятинщині, учасник радикального руху в Галичині, посол галицького сейму.

Запариюк Григорій — селянин з с. Вовчківці на Снятинщині, учасник радикального руху в Галичині.

Грицуняк Антін (1820—1900) — селянин із с. Чернихівець Збаразького району, брав участь у селянському радикальному русі. За його розповідями І. Франко створив оповідання «Свинська конституція», «Притча про графа Баденього», «Розбійник і піп». Широку характеристику особи Грицуняка І. Франко подає у статті

«Антін Грицуняк (Посмертна згадка)» 1900 р. (т. 32 нашого видання).

С. 470. ...в просторім курсі «Історії української літератури», якої підклад написаний мною в роках 1907 — 8... — Йдеться про працю І. Франка «Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського», (т. 40 нашого видання).

З ОСТАТНІХ ДЕСЯТИЛІТЬ XIX в.

Вперше надруковано в журн. ЛНВ, 1901, т. 15, кн. 7, с. 1—19; кн. 8, с. 48—67; кн. 9, с. 112—132; в 1901 р. передруковано з окремими друкарськими огріхами в газ. «Буковина» (№ 84—103, 110—114).

І. Франко, працюючи над історією української літератури і довівши свою монографію («Нарис історії українсько-руської літератури») до 1890 р., мав намір подати читачам дослідження літературного процесу 90-х років. 10 квітня 1910 р. в передмові до «Нарису...» він зазначав: «90-ті роки минулого віку вимагали би ще просторішого оброблення, як 80-ті. Як сурогат тих остатніх розділів я дам у одним із найближчих томиків моїх «Писань», яких серія розпочинається отсим «Нарисом», передрук моєї статті «З остатніх десятиліть XIX в.», друкованої в «Літературно-науковім віснику» р. 1901, т. XV, під її первісним титулом «Молода Україна» з деякими додатками». В тому ж 1910 р. І. Франко передає до друку нову книжку — «Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди». У передмові до неї 22 серпня 1910 р. у Криворівні він писав: «Отсим томиком моїх «Писань» розпочинаю передрук важніших моїх праць із поля літературної критики та публіцистики, розсипаних по різних періодичних виданнях і писаних у різних мовах. Не укладаю наперед ніякого плану, та й саме темпо дальшого видання буде залежати від успіху того, що видано досі.

Отся праця творить немов продовженя мого «Нарису історії українсько-руської літератури», хоча писаиа вісім літ тому назад із зовсім іншим стилем. У дальшу її частину війдуть характеристики поодиноких письменників, що визначилися в нашім письменстві протягом остатніх двох десятиліть XIX в., і почасти були друковані досі, а почасти повинні бути ще написані. Розуміється само собою, що написані досі студії, оскільки доторкаються живих іще письменників, будуть доповнені оглядом їх літературної праці по тім часі, коли була опублікована відповідна студія.

До головної праці, що творить зміст отсеї книжечки, я долучив дещо таке з моїх давніших публікацій, що більше-менше в'яжеться з її змістом і причиняється до характеристики обговореного в ній часу».

«До «Молодої України» увійшли виступи І. Франка «Дещо про всенародне віче у Львові» (1880), «З кінцем року» (1897), «Коли не по конях, то хоч по оглоблях» (1897), «З новим роком» (1897).

На початку книжки поміщена присвята: «В.п.д. Асі Шаховичівній присвячую сю книжечку. Восени 1901 р., читаючи в Пере-

мишлі перед численною руською публікою свою працю, що творить головний зміст отсеї книжечки, я вперве познайомився з Вами. Присвячую Вам сю книжечку з бажанням, щоб її читання доставило Вам хоч кілька таких приємних хвиль, яких немало завдячую Вашій знайомості. Автор».

Подається за вид.: Франко І. Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди. Львів, 1910, с. 1—85.

С. 471. Приймa Іван (1864—1920) — громадський і педагогічний діяч у Галичині й на Буковині.

С. 472. ...в Елізіумі будущого...— За давньо-грецькою міфологією — в країні казкового блаженства, розкоші.

С. 473. ...був гарячий час російсько-турецької війни... — Мається на увазі війна 1877—1878 рр., яка привела до звільнення Болгарії від османського гніту.

С. 474. ...від часу ... «Истории воссоединения»... — Йдеться про працю П. Куліша «История воссоединения Руси» (1874).

С. 475. Подолинський Михайло Васильович (1844—1894) — український ліберально-буржуазний літературознавець, публіцист, співробітник «Зорі».

В своїх перших працях, писаних для Галичини і про Галичину... І. Франко має на увазі листи М. Драгоманова до журналу «Друг», статтю «Опізнаймося» праці «Література російська, велнкоруська, українська і галицька», «Галицько-руське письменство» та ін.

І ми бачимо в тім часі з двох боків формальні заяви, що галичани не хочуть мати нічого спільного з українцями: в «Друзі», в відповіді на другий лист Драгоманова, і в «Правді», в відповіді на його статтю «Опізнаймося».— З відповіддю М. Драгоманову виступили А. Дольницький («Друг», 1876, ч. 6) та В. Барвінський зі статтею «Слівце до опізнання (відповідь «Українцеві»)», («Правда», 1877, ч. 2), який в реакційному дусі писав «про вічність і незмінність «капіталістичного укладу теперішньої дійсності», про природну ворожість українського народу до соціалізму та заперечував зростаючий вплив російської літератури на прогресивні сили українського суспільства.

«Карпат» — реакційна щотижнева газета «москвофільського» напряму; виходила в Ужгороді в 1873—1886 рр.

С. 476. Шибитько Назарій — поет-самоук, видав під назвою «Малоросс самобыток Шибитько» (Полтава, 1886) книжку, яка складається з віршів-наслідувань Т. Г. Шевченка, кількох поетичних творів російською мовою і п'єси «Малороссийские обычаи».

С. 479. Ботокуди — індіанське плем'я, яке жило в Східній Бразілії. На середину XX ст. як окрема етнічна група перестало існувати.

С. 480. Сапеги — рід литовських магнатів, які в XV—XIX ст. володіли величезними маєтностями у Литві і на Україні. Найвідоміші — Лев Сапега (1557—1633) — великий литовський канцлер; Павел Ян (1600—1665) — великий литовський гетьман.

Чарторийські — польські магнати литовського походження, князі, власники великих маєтків у Польщі, Литві, Білорусії й на Україні. Займали високі державні посади у шляхетській Польщі. Міхал Чарторийський (1696—1775) — великий литовський канцлер; Август Чарторийський (1697—1782) — воєвода у Львові; Адам Чарторийський (1734—1823) — генеральний староста Поділля.

С. 481. Чарторийський Роман (1830—1887) — польський ліберальний магнат, здійснював благодійні заходи на користь церкви.

С. 484. Бакунін Михайло Олександрович (1814—1876) — російський дрібнобуржуазний революціонер, ідеолог анархізму, ідеаліст у філософії. Його ідеї були популярні серед народників у 60—70-х роках.

С. 485. ...з тої частки його переписки з деякими галичанами, яку досі опубліковано... — Листи М. Драгоманова на той час були опубліковані такими виданнями: Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886. Львів, 1906; Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895. Львів, 1908; Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885—1891, 1893—1895). Львів, 1905; Переписка М. Даргоманова з Наталією Кобринською (1893—1895). Львів, 1905. У 1910—1911 рр. у Чернівцях була видана «Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1885)» у 8 томах.

С. 489 «Московские ведомости» — реакційна газета, виходила у Москві з 1756 р. по 1917 р.

С. 490. ...почувся легіт так званих лоріс-меліківських «веяний».— У 1880 р. М. Лоріс-Меліков був призначений міністром внутрішніх справ царської Росії і шефом жандармів. Продовжуючи вести нещадну боротьбу з революціонерами, він послабив систему поліційного терору, привертаючи на свій бік ліберальну громадськість.

Желябов Андрій Іванович (1850—1881) — революціонер-народник, страчений разом з іншими учасниками замаху на царя Олександра II.

Кибальчич Микола Іванович (1859—1881) — революціонер-народник і вчений-винахідник. Був страчений за участь у вбивстві царя Олександра II.

Лизогуб Дмитро Андрійович (1850—1879) — революційний народник, брав участь у заснуванні «Землі і волі», страчений по обвинуваченню в підготовці замаху на Олександра II.

Ковалевський.— Йдеться про Ковальського Івана Мартиновича (1850—1878), революціонера-народника, засудженого царським судом до розстрілу.

С. 493. Нарольський Адольф (? — 1884) — чиновник, учасник народовського руху в Галичині.

С. 494. ...молодих усунено з редакції «Діла», якого редактором лишився бувший редактор «Світу».. — У 1884 р. І. Франко у «Kurjerzie Lwowskiem» виступає з гостро викривальною статтею, спрямованою проти галицьких реакціонерів. Другого ж дня йому було відмовлено в друкуванні статей в «Ділі», редактором газети став І. Белей.

С. 496. ...читаючи «Домну Розанду», «Дениса», «Повість без титулу»... — І. Франко має на увазі повісті Вагилевича М., викладача чоловічої учительської семінарії в Тернополі, опубліковані в журналі «Друг» (1874,1876). «Повість без титулу» — у журналі «Друг» (1875); «Повість без надписи», переклад повісті М. Ю. Лермонтова «Вадим», здійснений В. Давидяком.

В однім із моїх бориславських оповідань згадано ... про бориславського священика... — Йдеться про оповідання «Навернений грішник».

Григорій Григоріевич — псевдонім Г. Цеглинського.

С. 499. Конишський силкувався в одній повісті змалювати нещасну еміграцію галичан до Холмщини під впливом агітації Лебединцева... — І. Франко має на увазі повість «В гостях добре, а дома ліпше» («Друг», 1885), опубліковану під псевдонімом Дрозд.

С. 506. Пілат (Понтій Пілат) — римський прокуратор (намісник) Іудеї з 26 по 36 р.

...восени 1890 р. ... — У першодруці — «1880 р.».

С. 511. Рубець Олександр Іванович (1837—1913) — український фольклорист, хоровий диригент. Автор музично-педагогічних посібників з теорії музики та хорового співу. Видав збірки українських та російських народних пісень — «210 українських народних наспівів», «Збірку українських народних пісень» (5 випусків по 20 пісень), «60 народних пісень» та ін.

С. 514. ...видаючи переважно своїм коштом, а потім за підмогою фонду Череватенка, кількадесят популярних книжок... — Череватенко Іван (1869—1893) ліберально-буржуазний громадський діяч, автор водевілю «Чорноморець», за його гроші Б. Грінченко видавав у 1894—1899 рр. книжки для народу.

Тарновський Василь Васильович (1837—1899) — поміщик, збирач української старовини, засновник історико-етнографічного музею в Чернігові. Б. Грінченко склав «Каталог Музея украинских древностей В. В. Тарновского», Чернігів, 1900.

С. 515. Лазаревський інстнтут для орієнтальних язиків у Москві... — учбовий заклад, заснований 1814 р. на кошти заможної родини Лазаревих. З 1921 р.— Московський інститут сходознавства.

...видання українсько-російського словника, що був зладжений у Одесі... — Йдеться про «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки (т. 1—4, 1893—1898).

Видані ним недавно в «Літературно-науковім віснику» поезії... — Йдеться про підбірку поезій А. Кримського «Нечестиве кохання: Уривки з ліричного роману. Із сірійських згадок» (ЛНВ, т. XII, 1900, кн. 12, с. 241—250).

С. 520. Кибальчич Надія Костянтинівна (1878—1914) — українська письменниця, дочка Кибальчич Н. М.

С. 521. Недільський Софрон (1857—1917) — директор української гімназії в Коломиї в 1894—1917 рр.

С. 524. Лозинський Валерій (1837—1861) — польський романіст і публіцист. За антиавстрійські настрої був виключений з гімназії в Самборі, пізніше працював у «Dzienniku Literackim».

С. 525. Ковалів Степан (1848—1920) — український письменник-демократ, виступав під псевдонімом «Стефан П'ятка».

С. 526. Марта *** (Євгенія Бохенська, 1866—1944) — вчителька, дочка священика; виступала з поетичними творами в «Зорі» та «Літературно-науковому віснику».

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Авре́ола — ореол
Автодіда́кт — самоук
Амбаса́да — посольство
Анальфабе́т — неписьменний
Антидо́т — заперечення
Апоста́сія — відступництво
Асекураційний — застрахований
Аске́за — аскетизм, аскет
Аспіра́ція — прагнення, запит
Атра́кція — цікаве, своєрідне

Бомба́ст — перебільшення успіху
Брульйо́н — чорновик
Бурш — студент-корпорант
Буршіко́зний — характерний для членів студентської корпорації

Ве́рва — натхнення
Вйображення — уявлення

Габілітація — захист наукової роботи на право читання лекцій в університеті
Гама́рня — металоплавильна майстерня
Ге́вал — грубіян
Гремі́альний — спільний
Гофра́т — радник

Денунціюва́ти — доносити
Дипосидо́ваний — зданий на збереження
Драсти́чний — відразливий

Евентуа́льний — можливий
Елімінува́ння — вилучення
Емуля́ція — змагання, суперництво
Енунціа́ція — висловлювання

Єра́рхія — поділ на вищі й нижчі посади, чини

Заалярмува́ти — подати сигнал тривоги
Заінавгуро́ваний — започаткований
Зацо́фаний — відсталий
Зглядати — складати, збивати, змішувати
Згля́дний — відносний

Здесяткóваний — відношення натуральної оплати праці до виконаної роботи (один до десяти)
Зелепýга — недозрілий плід
Зецéрня — друкарня, набірня
Зрезигнувáти — відмовитись

Індемнізáція — відшкодування, винагорода
Інтéнція — намір

Кадéнція — кінцівка
Калюмнія — зневага, наклеп
Камізéлька — жилетка
Касúно — гральний будинок, ресторан з естрадними розвагами
Катехúт — вкладач релігійних дисциплін
Квієтúзм — пасивне містико-споглядальне ставлення до дійсності
Компéндіум — стислий виклад
Конгруá — службова платня католицького духовенства
Конкордáт — ухвала
Консеквéнтно — послідовно
Конскрúпція — виклад
Консóрція — товариство, об'єднання
Констеляція — сузір'я
Конституánта — установчі збори для прийняття змін в конституції
Консýмція — споживання
Конфідéнт — таємний агент
Курéнда — розпорядження духовенству, видане церковною владою
Кýфра — валіза

Ліцитáція — розпродажа, аукціон
Локайчýк — служитель локалю
Локáль — зал, ресторан

Магнатéрія — панівна верства суспільства (магнати, магнатство)
Мартиролóгія — мучеництво
Мóва — промова, проповідь

Нагнітки — мозолі
Новіціáт — послушництво
Ношаляйсія — безцеремонність, нечемність, зневага
Номінáція — найменування

Обíжник — циркуляр

Патронáт — право опікунства
Пацифікаційний — захисний
Пертрактáція — переговори
Підхлібляти — догоджувати
Посполитувáтися — демократизуватися
Прáсовий — пресовий
Предилéкція — пристрасть, схильність
Прозелітúзм — відданість новоприйнятому вченню
Пренумерáт — передплатник
Прецúзія — точність
Прóбовство — парафія

Пропіна́ція — державна монополія на горілку
Протосинге́л — духовний сан

Ра́ти — термін сплати черговнх внесків, оренди, боргу
Резигна́ція — цілковита покірливість долі
Рекримінáція — звинувачення
Ресо́рпція — поглинання, втягування
Рестрíкція — обмеження
Ру́ни — знаки старогерманської писемності; народний карельський і фінський епос

Секату́ра — урізування в правах, переслідування
Сеперіо́р — ігумен

Скит — монастир
Скла́дня — синтаксис
Стагна́ція — застій
Субве́нція — дотація
Супле́нт — кандидат

Фацéції — короткі оповідання гумористичного жанру
Фéрії — канікули
Феру́ла — суворе поводження, суворий режим
Фушеру́ва́ти — партачити

Хру́нити — зраджувати

Ціхува́ти — характеризувати, визначати

Ши́зма — схизма, розкол
Шлендріáи — недбалість

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Аввакум Петрович 79, *570*
Авдиковський Орест 350, 374, 411, 434, *627*
«Адельфотес» 26, 110, 230, *565*, *588*
«Азбуковник» 255
Академический кружок 373, 375, 376, 423, 425, 516, *630*
Акір премудрий 26, 54, 105, 215
«Александрія» 25, 105, 109, *542*
Александров В. С. 85, 185, 339, 384, 403, 441, *555*, *571*, *626*
Александров С. В. 267, 268,
Александрович М. М. (Митро Олелькович) 309, 432, 436, *621*
Алексевич Клавдія 311
Аляркон Педро Антоніо де 93, 375, *630*
Амартол Георгій 50, 104, 203, *563*
«Америка» 160, *685*
Андерсен Ганс Христіан 97, *573*
Андрій Крітський 25, 52
Андрійчук 429, 430
Андрієвський М. О. 59, *567*
Ансельм *588*
Антоній 20, 25, 50, 209, 210, 242, 243, 312, *541*, *622*
Антонович В. Б. 20, 33, 43, 62, 85, 134, 141, 142, 190, 191, 285, 304—306, 327, 329, 338—364, 372, 387, 407, 433, 434, 455, 456, 491, *538*, *607*
Апостол Д. П. 307, *621*
Арабажин К. І. 435, 442 *639*,
Арістід 214
Арістотель *545*
Аркудій Петро 26, 57, *545*, *566*
Арнім Людвіг Йоахім 10, *534*
Арсеній Еласонський 26, 56, *544*, *565*
Арцишевський В. 463, *644*
Арцій 218
Аскольд 49, 52, 203, *563*
Афанасьев О. М. 338, *626*
Афанасьев-Чужбинський О. С. 122,185, 208, 302, 365, 440, *581*, *619*, *620*
Ауербах Бертольд 12, 83, 181, *536*
Ашбот 194
Ашкаренко Григорій 391, 394, *534*

Бабич Яків 227
Багалій Д. І. 387, 389, *632*
Бадені Казимір 151, 448, 450, 529, *583*
Байрон Джордж-Ноел-Гордон 144, 149, 287, 336, 379, 385, 386, 441, *630*
Бажанська Олеся (Озаркевич) 454
Базиловнч Іоанникій 123
Бакунін М. О. 484, *649*
Балабан Гедеон 26, 57, 231, 235, *544*, *545*
Балабан Федір 231
Балашівка Катерина 441
Бальзак Оноре де 432
«Банкет духовний» 113

Бантиш-Каменський Д. М. 29, 61, 183, 268, 269, 271, 307, *552*
Баранович Лазар 27, 58, 59, 79, 115, 177, 241, 390, *549*
Барвінок Ганна (Білозерська-Куліш О. М.) 20, 30, 62, 85, 135, 186, 284, 384, 388, 454, 501, *538*, *556*, *632*
Барвінський В. Г. 87, 149, 150 365, 367, 375, 425, 427—429, 437, 444, 477, 478, 480, 481, 488, 491, *556*, *648*
Барвінський Ол. Г. 86, 100, 149, 355, 364, 366, 428—430, 446—448, 453, 455, 456, 475, 504, 507, *556*, *616*, *642*
Барвінський Ос. Г. 149, 366, 429, 446, 447, *556*, *583*
Барвінські 31, 366, 478, *556*
Бартошевич Адам 461, *644*
Бартошевський Іван *637*
Бартус Марія 67
«Басни Талмудовы» 61
Батий 172
«Батьківщина» 149, 426, 487, 488, *583*, *638*
Бауер Клара (Карл Деглев) *630*
Бачинська (Лютомська) Теофілія *573*
Бачинський Андрій 123, 124
Бачинський Іларіон 311, *622*
Бачинський Йосиф 96, 311
Бачинський Михайло (отець Філаретів) 345, 488, *641*
Бачнинський Олександр 421, 422
Бачинський О. В. *573*
Бачинський Ю. 87
Башилов М. С. *612*
Безобразова Є. Д. 424, *637*
Безсонов П. О. 329, *624*
Белей Іван 374, 375, 376, 379, 429, 432, 461, 488, *630*
Беллінгер 358
Бельовський Август 231, *600*.
Бенедікс Родеріх 96, *573*
Бенфей Теодор 32, *558*
Бер К. М. 184, 278, *589*, *615*
Березовський Володимир 451, *643*
Беринда Памво 25, 57, 111, 176, 239, *546*
Берифельд Ісидор 436
«Беседа» 415, 423, *637*
Бецький І. 62, 268, 302, 304, *552*
Белінський В. Г. 29, *620*
Бельовський Август 63, 231
Біберович Іван 99, 449, *574*
Біберовичева І. А. 449, *642*
Бібік А. М. (Бобенко) 382, 383, 443, *631*, *632*
Бігельайзен 73
«Бібліотека для молодіжі» 457
«Библиотека русских писателей» 425
Білецький О. І. *579*
Білецький-Носенко П. П. 120, 340, *581*, *626*
Білиловський Цезар 384, 443, 460, *555*
Білозерський В. М. 325, *616*
Білозерський М. М. 248, 250, *578*, *607*
Білоус Михайло *622*
Білоус Ф. І. 312, 414, *622*
Бісмарк Отто 445, 503
Бйорнсон Бйорнстьерне 426, *637*, *640*
Благослав Ян 427, *606*
Блонський Тит 221, 414
Блюмауер Алоїс 82, *570*
Бобикевич Костянтин 434, 478, *639*
Бобикевич О. Х. 437, 438, *640*
Боболинський Леонтій 116, 178, *580*
Бобрович Лука 422
«Богогласник» 28, 45, 60, 61, 94, 117, 253, 254, 255, *550*
Боголюбський Андрій 221, *597*
Богослов (Назіанзин) Григорій 166, 207, 217
Боденштедт Фрідріх 33, *559*
Бодянський О. М. 23, 29, 34, 61, 68, 83, 119, 266, 268, 270, 284, 437, *540*, *612*
Бокаччо Джованні 344, *626*
Бораковський Г. М. 148, 400, 401, *583*
Бордуляк Т. Г. 159, 524, *585*
Борецький Йов 27, 112, 238, 239, *546*, *602*
Борис 50, 106, 164, 204, 220, 242, *563*, *570*
Борисів Євген 378, 459, *631*

Барисикевич М. М. 369, *630*
Борковський Лешко 136
Борковський Олександр 432, 436—438, 441, 442, *628*
Боркулабівський літопис 116, *580*
Боровиковський Л. І. 23, 29, 61, 85, 265, 266, 434, *540*
Бохенська Євгенія (Марта ***) *526*, *651*
«Боян» 25, 51, 165, 206, 325, *623*
Боян-Стебельський 31
Брандес Георг *573*
Браун Джон 435
Браунер А. 383
Брентано Клеменс 10, 11, *535*
Британське біблійне товариство 287, 370, *617*
Бродзінський Казімеж 28, 126, *551*
Брокгауз Ф. А. 32, 194, *558*,*574*
Броневський Мартин *545*
Бронський Христофор 27, 55, 56, 110, 176, 229
Бруно Джордано 462
Брут Марк Юній 278, *615*
Брюкнер Александр 34, 194, *561*
Брюллов К. П. 182, 276, *614*
Брюль Генріх фон — 11, *536*
Бублій Іван 341
Будзиновський Вячеслав 87, 462, 525, *572*
Будзиновський Тит 451, *642*
Будилович А. С. 410, *635*
Будний Симон 26, 56, 229, *543*, *565*
«Буковина» 32, 447, 456, 457, *557*, *569*, *643*
«Буковинський альманах» 32, 71, *557*
Бурачинська Зинновія *640*
Бурачинська Катерина 436, *640*
Буслаев Ф. І. 34, 69, *560*
Бутаков О. І. *589*, *615*
Бучинський Анатолій 311, *622*
Бучинський М. Й. 330, 370, *556*, *624*
Буцманюк-Ганин Іван 441, *641*
Бюргер Готфрід-Август 266, *571*
Вагилевич І. М. 29, 62—64, 126, 127, 187, 188, 273, 274, 290, 352, 373, 433, 437, 441, 451, *552*, *628*
Вагилевич Михайло 373, 374, *649*
Вагнер Вільгельм-Ріхард 9, 10, *534*
Важинський Порфирій 45, *562*
Валуєв П. О. *589*
Ваплер Антоній 359, *628*
Варлаам 27, *591*
«Варлаам і Йоасаф» 26, 58, 105, 169, 214, 240, *542*
«Варшавський дневник» 325, 481
Василевський Тадей 63
Василевський Ф. О. (Круть Софрон) 346, 347, 378, 383, *627*, *631*
Василій 25, 107, 201, 204
Василій II Болгароборець *594*
Василій II Темний *564*
Василович Л. І. (Сапогівський) 433, 478, *639*
Василько Ростиславич *591*
Василько Теребовельський 25, 107, 201, 204, 355
Васильченко С. В. *584*
Василь Суразький 26, 27, 56, 110, 230
«Ватра» 68, 344, 452, 453, *626*
Вахнянин Анатолій (Наталь) 86, 325, 358, 360, 362, 431, 432, 439, 475, *572*
Вашінгтон 153
Ващенко-Захарченко А. Є. 302, *620*
Вебер Карл-Марія 96, *573*
Векерлін Георг-Рудольф 9, *534*
«Велике зерцало» 113, 254
Величко Самійло 9, 28, 43, 59, 79, 116, 178, 249—252, *549*, *570*,
Велнчко Яків 322
Венелін (Гуца) Ю. І. 429, *638*
Вентеров С. П. 69, 71
Вербицький А. А. *559*
Вербицький М. М. 33, 96, 294, 397, *573*
Вергілій Марон Публій 67, 180, *570*, *588*, *611*
Вересай Остап 142, 337

Верещагін В. В. 460, *644*
Верещинський 437
Верн Жюль 302, *619*
Верн Моріс 463, 493
Вертун Н. 152
Верхратський І. Г. 73, 157, 190, 356, 445, *584*
«Веселка» 453
Веселовський О. М. 33, 34, 59, *559*
«Вестник Европы» 304, 330, 331, 341, 378, 423, *611*, *620*
«Вестник Императорского русского географического общества» *606*
«Вестник Народного дома» *637*
«Вестник Юго-Западной России» 136, 285
«Вечерниці» 31, 138, 279, 317—319, 358, *555*, *617*
Виговський Іван 338
«Видавництво народне» *643*
Винниченко В. К. 147, 154, *582*
Винницький Іннокентій 45, *562*
Вислобоцький Юліан (Васнль Зборовськнй) 292, 323, *618*
Вислоух Болеслав 462, 464, *644*
Вислоух Марія *644*
Виспянський Станіслав 159, *585*
Вишенський Іван 27, 56, 57, 69, 72, 79, 80, 90, 110, 111, 117, 176, 177, 237, 238, 388, 390, 463, *546*, *566*, *602*, *633*
Вишневецький Д. І. 248, *607*, *608*
Вишневськнй Міхал 248, *560*
«Віге» 412
«Вік» 153
Віланд Крістоф-Мартін 9, 13, *534*
Віміна Ченеда Альберто де (Мікеле Б'янкі) 251, *608*
Вімут 461
«Вінок русинам на обжинки» 33, 128, *571*, *613*
Вінський Г. С. 116, 269, *580*, *613*
Вінцковський Дмитро 379, 380, 412, 420, *631*
Вірина О. І. 391, *634*
Вітовт 234, *564*
Вітошинський Іван (Іван Айталевич) 96, *573*
Вітошинський Лев 435, *640*
Владнмирський-Буданов М. Ф. 388, *633*
Вовк Волков Ф. К. 20, 33, 142, 149, 156, 280, 286, 328, 334, 378, 459, 484, 489, *538*, *616*, *625*
Вовчок Марко 18—21, 30, 62, 64, 85, 88, 182, 186, 187, 301, 302, 318, 319, 501, 523, *537*, *619*, *631*
Возняк М. С. *537*, *540*, *610*
Войціцький Казімеж-Владислав 33, *538*
Волинський літопис 26, 53, 77, 78, 79, 80
Волкович Іоанникій 113, 244, *579*
Володимир Васильович 223, *597*
Володимир Мономах 25, 51, 54 80, 164, 197, 201, 203, 219—222, 265
Володимнр Святославич 162, 164, 166, 196—198, 200, 204, 216, 218, 265, 312, *540*, *542 563*, *570*, *586*
Володимир Ярославич 221, *597*, *598*
Волянський Іван 160, 436, 457, *585*, *640*
«Вольное слово» 146, 405—407, 490, *582*, *635*
Вольтер (Аруе Фрасуа Марі) 10, *535*
Воробкевич С. І. (Данило Млака) 99, 321, 414, 415, 437, 438, 440, 446, *556*, *557*, *642*
Воробкевичі 32
Воронній М. К. 155, *584*
Воронич Василь 28, 126
Воронич Ян Павел *551*
Воронов О. Д. 389, *633*
Востоков О. Х. 34, 353, *560*
Врабль 72
«Временник Института ставропигийского с месяцесловом» 348, 416, *623*
Врецьона Г. З. 411, *636*
Всеволод II 220, *596*
Всеволод Святославич Чермний *593*

Всеслав 206
Вукович Божидар 109, 174, *577*
Вульгата 173
Вульніус Христіан-Август *634*
Вячеслав 103, 220

Гаватович (Гават) Якуб 60, 80, 92, 113, 244, *567*, *569*
Гавлічек-Боровський Карел 72, 73, 463, *645*
«Газета школьна» 411, 447
Гайзе Пауль 373, *630*
Галаган Г. П. 245, *606*
«Галицький сіон» 422
Галицько-Волинський літопис 107, 108, 172, 206, 221 — 223, 225, *542*
Галицько-руська матиця 129, 290, 314, 417—419, *537*, *553*
«Галичанин» 140, 308, 322, 362
«Галнчо-руський вісник» 292, 293, *618*
Галятовський Іоанникій 27, 58, 59, 79, 115, 177, 241, 242, 390, *548*, *604*
Галька Ігнатій 33, 311, 313, 420, 422, *559*, 622
Гамалій 152
Ганджа Андибер 249
Ганенко Марія 383, *632*
Ганка Вацлав 165, *586*
Ганкевич Володнмир 72, 373, *630*
Ганкевнч К. М. 367, 368, *629*
Ганнібал (Аннібал Барка) 17, *537*
Гарасевич Михайло 30, 125, 298, *554*
Гарасимович Іларій 447
Гарт Френсіс-Брет 439, *641*
Гартман Ауе фон 71
Гатцук Михайло 303, 442, 620
Гжеогож Відорт *551*
Геббель Фрідріх 11, *535*
Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх 348, *627*
Гедимін 355
Гейне Генріх 12, 13, 149, 159, 287, 318, 385, 499, *536*
Геккель Е. *631*
Гекслі Т. *631*
Геллерт Христіан-Фюрхтеготт 11, *535*
Геннадій 228, *599*
Генріх Густав *585*
Георгієвич 244
Герасимович Іларіон *642*
Гергард Вольфганг 317, 424, *623*
Гердер Йоганн-Готфрід 32, 85, 118, *557*
Герцен О. І. 335, 484, 490, *625*
Гете Йоганн-Вольфганг 9—11, 13—15, 32, 67, 85, 149, 185, 268, 460, 461, 495, *534*, *536*
Гізель Іннокентій 27, 58, 59, 115, 240, 241, 251, 390, *549*, *609*
Гікль 356
Гладилович Дам'ян 358, 492, 493, *628*
Гліб 50, 106, 164, 204, 220, 242, *563*, *570*
Гліб Юрійович *597*
Глібов Л. І. 30, 135, 189, 301, 322, 341, 443, *626*
Глодзинський Антін 447
Глушкевич Ф. 152
Гнат з Любарова 27, 57, 111, *546*
Гнатюк В. М. 156, 157, *562*, *584*
Гнедич М. Г. 81, 120, *570*
Гоголь (Яновський) В. П. 23, 29, 44, 61, 94, 147, 260, *540*, *628*
Гоголь М. В. 120, 122, 131, 135, 182, 260, 261, 266, 271, 284, 317, 336, 374, 386, 403, 425, 431, 493, *540*, *588*, *630*
Голембйовський Лукаш 33, *559*
Голо Раймунд (Фредерік Берта) *638*
Головатий А. А. 262, *611*
Головацька Людмила 311
Головацький І. Ф. 128, 311
Головацький Я. Ф. 7, 29, 30, 33, 34, 62, 64, 86, 126, 129, 140, 141, 157, 161, 187, 188, 246, 249, 273, 275, 293, 312, 313, 322, 325, 352, 413, 417, 441, *534*, *552*, *558*, *566*, *571*, *600*, *613*, *614*, *628*, *636*
Голубев С. Т. 34, 388, 491, *560*, *577*, *633*
Голуховський Агенор 132, 141, 275, 321
Гольдоні Карло 95, 261, *572*
Гольдсміт Олівер 295, *618*
Гомер 155, 214, 303, 306, 307, 309, 365, 383, 384, *620*

Гонта Іван 277, 305, *581*, *615*
Гончаров І. О. *620*
Горбаль Кость 31, 64, 139, 141, 316, 317, 319, 321, *555*
Горбачевський Антін 428, 429
Горбачевський І. Я. 369, *629*
Гордон 251
Горленко В. П. 387
Горленко Йоасаф (Яким Андрійович) 60, *567*
Горницький Євген 440, *641*
Гославський Маурицій *551*
«Господар и промышленник» 380, *631*
Готгельф Ієремія 11, *535*
Готшед Йоганн-Крістоф *19*, 100, *534*, *536*
Гощинський Северин 35, 85, 121, *551*, *571*
Грабар Ольга 148, 295, 350, 409, 410, 420, 477, 481, 491, *583*
Грабович І. М. 432, 433, 445, 478, *638*, *642*
Грабовський П. А. 154, 519
Грабянка Г. І. 27, 79, 116, 178, 250, 251, *548*, *570*
Грдлічка 436
Гребінка Є. П. 29, 62, 85, 118, 122, 185, 266, 267, 276, 302, 341, 386, *537*, *552*, *612*, *615*
Грек Максим *545*
Гречулевич Василь 308, 453, *620*
Грільпарцер Франц *535*
Григорович В. І. 34, *560*
Григорович-Барський В. Г. 256, *610*
Гриневський І. 99
Гриневецький І. М. 449, *574*
Грицай Олена 455
Грицуняк Антін *646*, *647*
Грімм Вільгельм 32, *557*
Грімм Якоб 32, *557*
Грімми 32, *557*
Грінченко Б. Д. (Василь Чайченко) 86, 142, 147—149, 152, 154, 382, 384, 387, 435, 437—439, 440, 441, 443, 452, 457, 459, 489, 511, 514, 515, *571*, *632*, *650*
Гроза О. 511
«Громада» 31, 146, 161, 190, 270, 334, 335, 372, 373, 403—406, 484, 485, *554*, *625*
«Громадський голос» 150, *583*
«Громадський друг» 66, 145, 343, 377—379, 486—489, 494, 496, *582*
Грондський Самуель 27, *548*
Гросвіта 13, *536*
Грубер Йоганн Готфрід 408, *635*
Грушевський М. С. (Михайло Заволока) 156, 158, 161, 189—192, 195, 383, 430, *584*
Грушкевич Зенон 366
Губернатіс Анджело де 332, *625*, *637*
Гудзман Роман 378, *631*
Гулак-Артемовський П. П. 18, 23, 29, 61, 80, 119, 181, 261, 262, 265, 388, 459, *611*, *628*
Гулак-Артемовський С. С. 402, *635*
Гумбольдт Вільгельм 13, 32, *536*
Гунасевич 231, *600*
Гундулич Іван 155, 441
Гус Ян *576*, *589*
Густинський літопис 116, 223, *580*
Гуттен Ульріх фон 9, *534*
Гуттенберг 43
Гушалевич І. М. 30, 33, 64, 86, 96, 130, 148, 294, 295, 311, 353, 397, 415, 418, 419, 422, 423, 432, *553*, *573*
Гюго Віктор 85, 461

Давид 212
Давидяк Василь 374, *630*, *650*
Даль В. І. (Козак Луганський) 310, *622*
Дамаскін Іван 52, 110, 167, 211, 214, *564*
Дан Фелікс 10, *535*
Даннїл Паломник 25, 80, 164, 201, *563*
Данилевський Г. П. *620*
Данило Галицький 108, *576*, *598*
Данило Заточник 25, 202
Данило Мних 51
Данилович Северин *646*
Данилюк Йосип 461, *644*
Данкевич Лука 30, 64, 311, *553*
Данте Аліг'єрі 154, 192

Данцель Теодор Вільгельм 14, *536*
Дарвін Чарльз-Роберт 459, 464, *644*
Дарес Фрігієль 214, *595*
Дашинський Ігнаци 461, 494, *644*
Дашинський Фелікс 461
Дашкевич М. П. 21, 69, 161, 388, 389, 491, *538*, *643*
Дашкевич Сильвестр 457, *643*
«Девгениеве деяние» 105
Деген С. В. *646*
Дейницький О. 357
«Дело» 67, 401, *634*
Денлоп Джон Колін 32, *557*
Денниця 445, 446, 478
Деркач (Любимов Георгій Йосипович) 394, *634*
Дерлиця М. 159
Дескур Броніслав 461
Десятин-Лук'янов Т. *585*, *650*
Дешко Андрій (Дешков А. М.) 323, *623*
«Дзвін» 146, 377, 378, *582*
«Дзвінок» 341, *626*
Дзвонковський (Дзвоновський) Ян 461, *579*, *600*, *606*
Дзежковський Юзеф 357, *628*
Дзержон Йоганн 294, *618*
Діаманд Герман 401, *644*
Дівович С. *581*
Дігеніс Акріт 25, 105, 169, 214
Дідицька Марія 311
Дідицький Б. А. 30, 64, 86, 130, 137, 140, 214, 294—296, 313, 316, 322, 349, 414, 417, 420, *553*, *623*
«Діло» 69, 149, 150, 315, 357, 358, 366, 367, 372, 383, 425, 426, 427, 430, 431, 432, 437, 444, 447, 448, 450, 461, 477, 488, 489, 492—494, 522, *539*, *556*, *608*, *642*, *649*
Діккенс Чарльз 427, 431
Ділецький М. П. 60, *568*
Дір 49, 203
Дмитренко Василь 408, *634*
Дмитріева В. І. 401, *634*
Дніпрова Чайка Л. О. 155, 454, 501, 520, *584*
«Дністер» 369
«Дністрянка» 32, 376, *556*, *631*
Добриловський Юліан 45, 61, 273, *562*, *568*
Добровьский Йозеф 128, 187, 258
Доброграєва О. О. 426, *638*
Добролюбов М. О. 301, 364, 379, *619*, *620*, *630*
Добромисльський літопис 116, *580*
Добрянський А. І. 193, 404—411, 414, 420, *583*, *589*
Добрянський Антін 312, 349, 479, *622*
Добрянський М. А. *635*
Довбенчукова Катерина 455
Довбуш О. В. 393, 431, *634*
Довгалевський Митрофан 28, 60, 93, 116, 179, 245, *550*, *569*
«Додаток до «Батьківщини» *638*
Доде Альфонс 357, 432, 437, *628*
Долгорукий Юрій *542*, *597*
Доленга-Ходаковський Зоріан (Чарноцький Адам) 28, 32, 63, 120, 126, 263, 264, *551*
Дольницький Антін 365, 374, 375, 426, 448, *629*, *648*
«Дом и школа» 322, 352
Доманицький В. М. 280, 281, 302, *616*, *619*
Домжив-Люткович Павло 27, 58, 240, *546*
Донат Елій 42, *561*
Дорошенко П. Д. 249, 302, *607*
Дорундяк Михайло 426
Дорфлер 355
Достоєвський Ф. М. 413, 459, 519, 522, *636*
Драгоманов М. П. 31, 32, 43, 59, 72, 85, 87—89, 145, 146, 150, 151, 189, 191, 247, 248, 267, 280, 286, 328—335, 342, 362—364, 370—373, 375, 377, 378, 385, 387, 388, 403—409, 424, 453, 456, 459, 461—463, 475, 480, 483—487, 489—491, 501, 504, 505, 507, 514, 516, *538*, *556*, *571*, *582*, *605*, *607*, *608*, *624*, *625*, *633*, *635*, *646*, *648*, *649*
Драгоманова Л. М. 409, *635*
Дрентельн О. Р. *634*

«Дрібна бібліотека» 374, 379, *630*
«Друг» 31, 32, 145, 373—377, 475, 496, *556*, *630*, *648*, *650*
«Дружній лихвар» 373, 376, 478, *630*
Дубенський Орест 440
Думитрашко К. Д. (К. Копитько) 436, *620*
Думитрашко-Райч Т. І. 303, *620*
Думка Павло *646*
Духнович О. В. 313, *623*
Дячан Пилип 352, *628*
Дюран-Гревіль Еміль-Александр 442, *539*

Едіп 399
Екзарх Іоанн 103, 148, 211, *575*
Ельпідін 333
Енгель Йоганн-Хрістіан 251, *608*
Еркман Еміль 374, 379, *630*
Ерш Йоганн — Самуїл 408, *635*
Естрейхер Кароль 34, 413, *561*
«Етнографічний збірник» 156

«Этнографическое обозрение» 390, *633*

Євлашевський Федір 26, 55, 80, 116, 250, *543*
Євфимій Тириовський 41, *561*
Єрліч Йоахим 27, 32, 116, 249, 251 329, *548*
Єфрем Сірін 25, 52, 167, 208, *541*
Євфремов Сергій 306
Єфрон І. А. 194, *558*, *574*

Жарко Я. В. 150, 441, *584*
Жаркова Надія 391
Желехівський Євген 157, 190, 449, 521, *584*
Желехівський Маркил 365, 427
Желеховський Юстин 312, *622*
Желябов А. І. 407, 490, *649*
«Живописец» *551*
Житецький П. Г. 43, 59, 86, 191, 387, 436, 491, *538*, *567*, *571*, *578*, *612*, *633*
«Жите і слово» 72, 73, 161, 250, 292, 371, *571*, *608*
«Життя й революція» *537*
Жолкевський Станіслав 212, 480, *594*
Жук Микола Петрович (Хрущ) *632*
Жуковський В. І. 81, 182, 265, 266, 276, 386, *614*
«Журнал Министерства народного просвещения» 410, *635*

Забіла В. М. 185, 266, 267, *612*
Заборовський Тимон 28, *551*
Загаєвич Василь 159
Загірний Николай 362, 363
Заклинський Корнило 429, 433
Заклинський Леонід 373, *630*
Заклинський Роман 69, 447, 448
Залеський Броніслав *646*
Залеський Вацлав Міхал 33, 63, 126, 187, 272, 273, *558*
Залеський Йосип-Богдан 68, 121, 437, 511
Залізняк Максим 274, *581*, *615*
Залозецький В. Д. 152, 415, *636*
Замойський С. *603*
Замойський Ян *565*, *603*
Зан Томаш 266, *612*
Заневич Іван 371
Заньковецька М. К. 97, 147, 391, *574*
Зап Карел Владислав 33, *559*
Запариюк Григорій *646*
«Записки Императорской академии наук» 282, *589*
«Записки наукового товариства імені Шевченка» 156, 161, 250, *542*, *578*, *593*, *596*, *605*, *606*
«Запорожская старина» *611*
Заревич Федір (Юрко Ворона) 31, 86, 138, 312, 319, 321, 361, *555*
Затиркевич-Карпинська Ганна Петрівна 97, 147, 392, *574*
Зачківський Й. Л. *623*
«Звезда» 415
Загарський В. Я. 30, 86, 138, 350, 420, *554*
Здерковський О. І. 445, *642*
«Зеркало» 362, 444, 445. *629*

«Зерна» 457
Зизаній Лаврентій 27, 57, 79, 111, 114, 176
Зизаній Стефан 27, 57, 79, 111, 114, 176, 229, *544*
Зиновіев Климентій 256, 284, *550*
Зібрт Ч. 72
Зіньківський Т. Д. 86, *571*, *585*, *650*
Зіс Едуард 434, *639*
«Златая цепь» 25, 50, 106, 107, 208, *541*
«Златоструй» 106, 198, *591*
Златоуст Іоанн 106, 448, *570*, *590*, *591*
Золя Еміль 66, 376, 379, *630*, *631*
«Зорі» 339
«Зоря» 310, 354, 357, 385, 393, 432—436, 438—444, 448, 477, 488, 493—495, 497, 500, 501, *539*, *568*, *572*, *574*, *638*—*640*, *642*, *648*, *651*
«Зоря галицька» 33, 289, 290, 292, 293, 296, 300, 311—313, 318, 323, 350, *553*, *554*
«Зоря галицкая яко альбум на год 1860» 64, 137, *555*
Зубрицький Денис Іванович 30, 33, 63, 131, 236, 296, 297, 323, 433, 441, 554
Зубрицький Михайло 429, 437, 441, 442
Зуйченко І. П. 388, *633*

Ібн-Даст *621*
Іван IV Грозний 79, 235, 283, 429, *545*
Іван Чорноризець 223
Іващенко К. А. (Шрам К.) *632*
Ігор 49, 52, 102, 107, 169, 196, 203, 206, 216
Ігор Ольгович 220, *597*
Ігор Святославич 205, 221, *586*
«Ізборники Святослава» 50, 163, 198, *541*
«Известия Императорской академии наук» 302, *620*
«Ізмарагд» 26, 54, 106, 167, 208, *542*
Ізяслав Володимирович 220, *596*
Ізяслав Давидович 220, *597*
Єремія II Транос *545*
Іларіон 24, 50, 77, 80, 164, 166, 200, 207, *540*, *560*
Іловайський 375
Ількевич Г. С. 33, 86, 275, *571*
Ільницький Василь 221, 312, 354, 355, 432, 437, 443
Ільницький Іван *622*
Ільницький Л. В. *554*
Інлендер Адольф 464
Інлендер Людвік 460, 464, *644*
Іпатіївський звід 108, 205
Іречек 132, 275
Ірина 197
Ісаакій Борискович *546*
Ісаевич С. Н. 437, 442, *640*
Ісакій Святогорець 27, 57
Ісидор 41, 53, 108, 109, 172, 234, *561*
Історичиe товариство Нестораліописця 34, 305, *560*
«Исторический вестник» *615*

Йордан Ян Петро — 29, 64, 275, *552*
Йосиф П. 29, 124, 425, 431, 488, *552*
Йохер Адам Бенедикт 34, *561*

Каблуков М. О. 463, *644*
Кавечинський Матвій 56, *565*
Казімір Великий 40, 171, 226, *561*
Калайдович К. Ф. 34, *560*
«Календар римський новий» 235
Калитовський Омелян 431, 436, 437, 442, 443, *638*
Калитовський Єронім 437
Калінка Валер'ян 424, *637*
Калліст 231, 251
Калужняцький Омелян 351, *627*
Кальнофойський Афанасій 112, 242, *578*
Каманін І. М. 387, *682*
Кант Іммануїл 15, *586*
Капніст В. В. 28, 81, 94, 120, *550*
Капущак Іван 289
Каравелов Любен 441, 457, *643*, *644*

Караджич Вук 441
Каразін В. Н. 28, 81, 260, 268, *550*, *611*
Карамзін М. М. 28, 34, 81, 83, 214, 251, 265, *551*, *593*
Карлович Ян 67
«Карпат» 475, *648*
Карпенко-Карий І. К. (Тобілевич І. К.) 89, 97—100, 147, 148, 193, 382, 383, 387, 392, 395, 397—399, 511, 513, *569*, *574*, *632*
Карпінський Петро 273, *613*
Карпович Леонтій 58, *566*
Каспрович Ян 69, *645*
Катерина I 94, 252, 258, 265, 447, *581*, *611*
Катрухін О. М. (Катренко О.) 439, *519*, *641*
Кахникевич Кирило 448, *642*
Качала Андрій 431
Качала Степан 32, 149, 324, 353, 360, 362, 363, 427, 428, 430, 442, 480, *557*
Качковський Михайло 331, 349, 380, 414, *624*
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 18, 23, 29, 61, 80, 83, 89, 95, 96, 118, 132, 181, 261, 268, 277, 284, 320, 322, 323, 352, 391, *552*, *572*, *588*, *611*, *615*, *628*, *637*
Кекропс 205
Келлер Готфрід 11, *535*
Кеппен П. І. 34, *560*
Кернер Карл Теодор 13, *536*
Кибальчич М. І. 490
Кибальчич Н. К. 154, 155, 520, *651*
Кибальчич (Симонова) Н. М. (Наталка Полтавка) 399, 520, *584*, *650*
Києво-Печерський патерик, 167, 209, 210, *541*
«Киевлянин» 307, 364, *621*
«Киевская старина» 28, 31, 33, 34, 69—71, 73, 75, 147, 161, 191, 281, 305, 310, 323, 328, 338, 339, 341, 345, 387, 388, 390, 442, 491, 493, *554*, *578*, *583*, *605*, *606*, *611*, *615—617*, *632*, *633*
Київський літопис 78, 108, 162, 169, 172, 202, 219
Кипріан 26, 108
Кипріан (митрополит) 224, 229, 234
Киреевський П. В. 329, *624*
Кирило-Костянтин Філософ 24, 49, 102, 103, 196—198, 203, 298, 415, 418, 419, 451, *540*, *575*
Кирило Лукаріс 57
«Кирило-Мефодіївське братство» 85, 278, 282, 284, 301, 309, 384, *552*, *584*
Кирило Транквіліон-Ставровецький *544*, *602*
Кирило Туровський 24, 50, 80, 105, 116, 206, 207, 238, *540*
Кирницький 449
Кирчів Павло 443, 457, *642*
Киселевський Ісидор 412, *636*
Кишка Лев *562*
Кіпрський Епіфаній *590*
Кістяківський Богдан *646*
Клейст Генріх фон *535*
Климент VIII 235
Климент Велицький 163
Климент Охрідський 199, *575*
Климент Римський 103, 106, *575*
Климент Смолятич 164, 166, 200, *586*
Климерович 348, 350, 372, 413
Климкович К. Г. 31, 86, 96, 138, 267, 317, 319, 321, 324, 360, *555*
Климовський (Климов) Семен *612*
Клімакс Іоанн 167
Клопшток 9
Кльонович Себастьян Фабіан 247, *558*
Княгиницький Йов 27, 56, 57, 111, 218, 238, *546*, *577*, *602*
Кобилянська О. Ю. 87, 159, 192, 523, 524, 526
Кобилянський Антін 31, 64, 139, 316, 317, *555*
Кобринська Н. І. 87, 159, 192, 435, 437, 453, 501, *572*, *643*, *649*
Кобринський Й. М. 299, *619*
Ковалевський М. В. 408, *635*
Коваленко Г. О. 86, *571*
Ковалів-Степан (Стефан П'ятка) *651*
Ковальський І. М. *649*
Ковальський Василь 311, *622*

Ковачев Янко 332, *625*
Кожанчиков Д. Ю. 279, *615*
Коженьовський Юзеф 96, 268, 403, 436, *573*
Козанович Михайло 432, *638*
Козачинський Еммануїл *569*
Козачинський Михаїл 28, 93, 116, *550*, *580*
Козачковський А. Й. 442, *642*
Козлов І. 339, 396, *626*
Кокорудз Ілля 440, 487, *640*
Колесса О. М. 72, 156, 157, *584*
Коллар Ян 71, 72, 127, 187
«Колокол» 335, 490, *625*
Кольберг Оскар 33, *559*
Кольцов О. В. 121
Комарницький Йосип 422
Комаров М. Ф. 147, 157, 161, 338, 345, 437, 439, *582*, *626*, *650*
Конашевич-Сагайдачний П. К. 55, 112, 240, 271, *565*, *602*, *603*
Конiський Георгій 60, 93, 119, 269—271, *567*
Конiський О. Я. 19, 20, 30, 62, 86, 134, 144, 149, 154, 157, 304, 308, 321, 325, 364, 365, 381, 382, 429, 430, 435, 437—441, 444, 447, 452, 453, 455—457, 459, 460, 462, 489, 497—500, 504, 505, 507, *538*, *641*, *650*
Конiбір 215
Кононенко М. С. (М. Школиченко) 86, 154, 441, *571*
Конопницька Марія 460
Кончак 165, *587*
Копинський Ісайя *561*, *602*
Копистенський Захарія 27, 58, 79, 112, 176, 235, 239, *547*, *578*
Копистенський Михайло *601*
Копітар Варфоломій 128, 187, 413, *582*
Кордасевич Іеронім *630*
Кордасевич Лев 312, *622*
Кореневич М. І. 412, 451, *636*
Кореницький 120
«Кормчая книга» 25
Короленко В. Г. 436, 437, 441, 442, *640*
Короткий київський літопис 108
Кос Андрій 378, *631*
Косак Михайло 322, 425, 427, 428, 477, *623*
Косач М. П. (Обачний Михайло) 442
Косач О. П. (Олеся Зірка) 442, *641*
Косинський Криштофер 236, *601*
Косов Сильвестр 58, 112, 210, 241, *566*
Костецький П. І. 300, 313, 413, *554*
Костомаров М. І. 23, 29, 30, 33, 34, 62, 83, 85, 121—123, 132—134, 142, 185, 186, 231, 268, 269, 281—285, 288, 304, 308, 324, 338, 356, 363, 364, 384, 385, 430, 433, 453, 455, 459, *540*, *552*, *616*
Костюшко Тадеуш 126, *582*
Костянтин Манасія *595*
Котельницький Олександр 340, *626*
Котляревський І. П. 18, 23, 28, 44, 60, 61, 74—76, 80, 82, 83, 89, 94—96, 118—120, 126, 132, 135, 147, 161, 180, 192, 227, 259, 260, 269, 272, 276, 284, 290, 291, 340, 346, 352, 355, 389, 438, *581*, *588*, *611*, *612*, *628*, *647*
Котурницький Михайло (Кобилянський Е. О.) *646*
Коховський Веспасіан Іероним 27, 251, *548*
Коховський В. П. 309, 365, *621*
Коцебу Август-Фрідріх — Фердінанд 96, *573*
Коцель 414, *636*
Коцовський В. І. 21, 301, 429, 434, 436—439, 444, 459, *539*
Коцюба Стефан 427, *638*
Коцюбинський М. М. 147, 192, 518, 519
Кравченко В. Г. 154, *584*
Кравченко Уляна (Шнайдер Ю. Ю.) 160, 434, 437, 444, 454, 463, *585*
Кралицький Анатолій 313, *622*
Красіцький Ігнаци 290, *617*
Красовський Іван 27, 57, 110, 230—232, *546*

Крашевський Юзеф Ігнаци 33, 34, *559*
Кревза (Ржевуський) Лев 27, *547*
Крилов І. А. 118, 122, 144, 286, 336
Кримський А. Ю. 86, 154, 155, 443, *515*, *650*
Кристинецький Іван 416
Крітський Андрій *541*
Кропивницький М. Л. 31, 89, 97—100, 147, 148, 193, 344, 345, 384, 391—395, 397—399, 511—513, *555*, *574*, *634*, *639*
Крушельницький Антін 526
Куземський 140, 314
Кузьменко П. С. 20, 85, 453, *538*, *621*
Кузьов Іван 442, 454
Кукіль-Тустановський (Зизаній) Стефан *546*
Кулик В. С. 19, 62, 309, 364, *538*
Куліш П. О. 18—20, 29—31, 33, 62, 64, 67, 72, 83, 86, 121—123, 132, 133—135, 140, 141, 149—150, 185, 186, 189, 239, 260, 267, 281, 283, 284—288, 301, 303, 304, 317, 321, 324—326 369, 370, 382, 387, 443, 452, 459, 473—475, 479—481, 484, 513, 514, 523, *537*, *556*, *617*, *648*
Кульчинський Ігнатій 45, 61, 253, *562*
Кумановський Петро 374, *630*
Кунцевич Йосафат 27, 236, *547*
Купчанко Григорій 353, 415, *628*
Курбський А. М. 27, 55, 56, 110, *545*
Кутка Іоанн 123
Курцій 357
Кухаренко Яків 62, 85, 309, 336

Лабаш Степан (Ст. Смелков) 374, 376, 415, *630*
Лаврентіївський список 205
Лаврівський Іван *556*
Лаврівський Ю. Г. 96, 359, 360, *573*
«Лада» 323, *623*
Лазар 165, 207
Лазареви *650*
Лазаревський О. М. 387, *567*, *632*
Ламанський В. І. 324, *623*
Лампі Іоганн-Баптист 276, *614*
Лампі Іоганн-Баптист Старший 276, *614*
Ланг Карл-Генріх 32, *558*
Ланге Фрідріх-Альберт 377, *631*
Ланська 379
Лантиш 244
Лассберг 32
«Ластівка» 29, 380, 412, *552*, *612*
«Ластівка» 348, *627*
Лахманн Карл-Конрад-Фрідріх-Вільгельм 14, *536*
Лащевський Варлаам 28, 60, 93, 116, 179, *550*
Леббок Джон 32, *558*
Лебединцев П. Г. 499, *650*
Леванда Іоанн *611*
Левинський Степан 45, 125, *562*
Левицька Ольга 441, 455
Левицький В. Й. 445, *642*
Левицький В. Л. (Василь Лукич) 375, 433, 442, 452, 500, 501, *626*
Левицький Євген *646*
Левицький І. О. 290, 354, 366, 375, 412, 423, 432, 433, 451, 452, 477, 481
Левицький Йосип 29, 64, 68, 127, 128, 299, 487
Левицький Кость 361, 445, 448
Левицький М. О. 125, 315
Левицькой О. 96, 387, 435, *632*
Левицький Остап 137, 319, 439, *573*
Левченко І. 268
Леже Луї-Поль-Марія 33, 34, *559*
Лейнис І. 351
Леонтій *545*
Леонтій Святогорець 57, *566*
Леонтій Филиппович 27
Леонтович В. М. (Левенко) 154, *584*
Леонтович Павло 192, *589*
Леонтович Теодор 360, *629*
Лепкий Богдан 97, 158, 159, 192, 524, *572*

Лепкий Данило 433, 437, 439, 440
Лепкий Онуфрій 352, *627*
Лермонтов М. Ю. 144, 336, 339, 364, 386, 425, *625*, *626*, *630*, *650*
Лессінг Готгольд-Ефраїм 14, 15, 16, *536*
Ливчак Йосиф 140, 323, 324
Лизогуб Д. А. 490, *649*
Лисенко М. В. 20, 86, 100, 142, 191, 286, 309, 336, 337, 346, 386, 402, 403, 459, 511, *538*, *625*
«Листок господарський» 415
Литвинович С. І. 348, *627*
Литовський літопис 108
«Литовський Статут» 226
«Литературный сборник» 140, 417, 418
Лібрехт Фелікс 32, *558*
Ліліан Едвард 464
Лімановський Болеслав 378, 461, *631*
«Лімонарій» 209
Лінде Самуїл Богуміл 274, *614*
Лінкольд 153
Ліпінський Кароль Юзеф 372, *613*
Ліпоман 305
Ліске Ксаверій 434, *639*
«Літературно-наукова бібліотека» 70, 463, *645*
«Літературно-науковий вісник» 158, 161, 195, 287, 328, 338, 385, 391, 515, *559*, *626*, *630*, *647*, *650*, *651*
Літинський Йосип 312, *622*
Літопис Підгорецького монастиря 57
Лоазеле 32
Логау Фрідріх *534*
Лодій П. Д. 124, *581*
Лозинський Валерій 524, *651*
Лозинський Й. І. 298, 312, 417, *552*
Ломиковський В. Я. 263, *571*, *612*
Ломоносов М. В. 265, *612*
Лопатинський Феофілакт 28, 59, *549*
Лоренц Оттокор 12
Лоріс-Меліков М. Т. 391, *649*
Лосицький Михайло 223, *580*
Лужецький А. Є. 311, *622*
Лужецький Юліан 311
Лужицький Квінтіан 424
Лука Жидята 24, 50, *540*
Лукаріс Кирило 26, 174, *545*
Лукашевич Лонгин 29, 32, 83, 120, 181, 263, 325, 366, *623*
Лукіянович Д. Я. 87, 158, *572*
Луконський С. В. 28, 178, *550*
«Луна» 31, 382, *554*
Луцик Володимир 415, *636*
Лучаківський Володимир 87, 312, 350, 452
Лучаківський Костянтин 69, 441, 442, *556*
Лютер Мартін *564*
«Люцидарій» 255
Лявле *631*
Лям Ян 481
«Лямент людей побожних» 113, 248
Ляхоцький А. Г. (Кузьма) 280, 333, 334, *616*
Львівський літопис 116, 250, *580*
«Львовянин» 322, 425

Мазепа І. С. 178, 271, 307, 401, 452, *613*, *627*
Макарій 60, 236, *570*
Макаровський М. М. 18, 62, 123, 185, 267, 268, 415, 440, *537*
Македонський Александр 51, 52, 115, 212, 509
Маковей О. С. 158, 159, 437, 523, 524, *585*
Максименкова Марія 442
Максимович А. М. *634*
Максимович Іоанн , 93, 241, *573*, *606*
Максимович М. О. 263—265, 392, 426, 430, 441, *589*, *612*
Макферсон 118
Малала Іоанн 50, 104, 205, *563*
Малиновський Михайло 30, 64, 298, 311, 312, 369, *554*, *619*
Малишевський І. Г. 388, *633*
Малицький Іларіон 311
Мальчевський Антоній 85, *551*, *571*
Мальшинський Аркадій 406, *635*
Манасія 213
Манжура І. І. (Калічка І.) 156, 330, 346, 441, *641*

Манько 148, 399, 402
«Маргарит» 198, *591*
Марія Єгипетська 205
Марія Терезія 124
Маркевич М. 29, 61, 183, 269, 271, *552*, *605*
Марків О. А. 349, 374, *627*
Маркова Олександра 391
Маркович Д. В. 154, 383, 388, *583*, *632*
Маркович Олена 383, *632*
Маркович О. В. 132, 186, 269, 301, 310, *589*
Маркович О. М. *567*
Маркович Світозар 347, *627*
Маркович Я. М. *567*
Марлітт 160
Марр М. Я. 214, *595*
Мартіе Габріель 524
Мартович Лесь 158, 192, 525, *583*, *585*
Мартос П. І. 276, *615*
Маршинський Аполінарій *646*
Маслов-Стокіз В. П. 436, 437, *640*
Масловський Людвік 463, 464
Масляк В. І. 432, 433, 437, 438, 444, 445, 478, *638*
Матієв Іван 442
Мауер 63
Мачтет Г. О. 441, 442, *641*
«Маяк» *616*
Мейєрбах Джакомо *573*
Мелетій Пігас 26, 57, 111, 112
Мелешко 26
«Мелітта» 167
Мендельсон Мозес 68, 437, *640*
«Менолог» 168
Менчиць Володнмир 330, *624*
«Мета» 31, 138, 280, 306, 319, 321, *555*, *617*
Метлинський А. Л. (Амвросій Могила) 18, 29, 33, 61, 85, 122, 185, 186, 267, 268, 301, *537*, *612*
Метлинський С. Л. (С. Родина) *620*
Мерунович Теофіл 481
Мефодій 24, 49, 103, 203, 238, 413—415, 418, 419, 451, *540*, *575*, *686*
Микита Іван 325
Микола Мирликійський 106
Микола I 30, 62, 94, 184, 187, 265, 278, *589*
Милорадович Єлизавета 325, *624*
«Мир» 422, *627*, *637*, *642*
Мирний Панас 20, 86, 89, 100, 142, 143, 146—148, 154, 191, 335, 341—344, 366, 387, 452, 498, 511, 513, 517, *538*, *626*
Митуса 25, 51
Михаїл III 197, *590*
Михайло Федорович, цар. 252
Михальчук К. П. 20, 141, *538*
Міклошич Франц 34, 353, 448, 459, *561*
Міллер Отфрід-Карл 10, *535*
Мількович Володимир 417, *637*
Мільницький Йосип 422, *637*
Мініх Бургард-Крістоф (Христофор Іванович) 307, *621*
Мінчакевич Михайло 33, 415
Мірбо Октав 442, *641*
Міцкевич Адам 68, 71, 85, 144, 156, 182, 261, 264, 266, 309, 319, 336, 385, 439, *611*, *612*, *621*
Мова В. С. (Василь Лиманський) 86, 155, 189, 365, 382, 489, *571*
Могила Петро 27, 56, 58, 79, 112—114, 177, 241, 242, 338, 381, 388, *547*, *548*, *577*, *602*, *604*
Могильницький Антін Любич 30, 64, 67, 69, 86, 130, 188, 293, 415, 435, 443, *589*, *639*
Могильницький Іван 62, 258, *610*
«Молва» 333, *625*
«Молодик» 291, *552*, *611*, *612*, *620*
Молодченко Андрій 453
«Молот» 66, 146, 347, 378, 458, *582*
Моль'єр Жан-Батіст 96, 154, 192, 294, 320
Мольнар Михайло *568*
Монтень Мішель де 15, *536*
Мончаловський 350, 415
Монюшко Станіслав 96, *573*
Мопассан Гі де 442
Морган Льюїс-Генрі 321, 463, *558*, *645*

Мордовець Данило (Мордовцев Д. Л.) 20, 68, 135, 149, 186, 282, 382—385, 432, *538*, 444—448, 452
Мореллі 378
Мороз Д. К. (Д. К. Недоля, Данило Костянтинович) 310, *622*
«Морской сборник» 302, *619*, *620*
«Московские ведомости» 489, *649*
Мотовило 26, 56, *544*
Мох Рудольф 64, 86, 130, 299, *568*
Мочник Ф. 357
Моцарт Вольфганг Амадей 10
Мстислав Андрійович 220, *597*
Мстислав Володимирович Хоробрий 220, *596*
Мстислав Ізяславич 220
Мстиславець П. Т. 110, *577*
Мундяк М. *568*
Мур Т. *627*
Мурешика О. 441
Мусін-Пушкін О. І. 206, 214, 215, *593*

Навроцька Сидора 455
Навроцький Володимир 86,87, 145, 364—366, 371, 372, 405, 406, 427, 428, 431, 435, 437, 444, 455, 477, 621, *639*, *640*
Навроцький О. О. 155, 189, 309, 319, 384, *584*, *623*
Нагірний Василь 369, 429, 444, 450, *629*, *638*
Надвірнянський літопис 250
Назаревський В. *585*
Наполеон Бонапарт 259
Наріжний В. Т. 28, 81, 120, *550*
«Народ» 70—72, 150, 161, 463, 506, 507, *583*, 616, *646*
«Народна торгівля» 369, 380, 403
«Народна часопись» 448, *642*
«Народний дім» 141, 274, 298, 299, 314, 315, 359, 373, 416, 417, 419, *582*
«Народовѣщаніе» 45, 61, 253
Нарольський Адольф 493, 494
Насреддін-ходжа 26, 54
Настя Чаргова 221
«Наука» 295, 352, 412, 452, *618*, *636*
Наукове товариство імені Шевченка 74, 281, 328, 484, 494, 522, *616*, *630*
Науменко В. П. 59, 142, 191, 387, *567*
Наумович Володимир 411, *635*
Наумович Іван 31, 70, 73, 86, 96, 130, 136, 148,29 4, 295, 311, 331, 326, 350, 352, 367, 409—412, 425, 452, 473, 475, 487, *624*
«Наша доля» 159, 455
Негребецький 117, 250, 446
Негрі Ада 155
«Неділя» 380
Недільський Софрон 449, 521, *651*
Нейман Цезар 387
Некрасов М. О. 144, 336, 364, 386, 436, 460, *621*, *640*
Некрашевич Іван 117, *581*
Неруда Ян 460, *644*
Нерунович Іннокентій *605*
Нестор 25, 51, 162, 164, 167, 196, 200, 204, 209, 210, *560*, *567*
Нестор Чорноризець 209
Нечуй-Левицький І. С. 20, 30, 66, 85, 143, 147, 149, 154, 189, 337, 338, 343, 364—366, 370, 382, 383, 387, 388, 426, 430, 434, 440, 443, 444, 452, 459, 489, 498, 513, 517, 523
«Нива» 31, 138, 308, 309, 319, 321, 382, 383, *555*, *617*, *621*
Нижанківський Остап 441
Никифор 24, 50, *601*
Никодимове євангеліє 93, 109
Николайчик Ф. Д. 437, *640*
Никон 210, *570*
Никон Чорногорець 209, *594*, *603*
Ничай Аполлон 379
Ничай Михаїл 348, *627*
Ніс С. Д. (С. Волошин) 309, *621*
Ніцше Фрідріх 160, *585*
Ніщинський П. І. 67, 100, 155, 190, 383, 403, 436, 457, *574*, *639*
Новаліс 85, *571*
«Нове зеркало» 362, 444, 445, *629*, *638*
«Новий галичанин» *637*

«Новий пролом» 411, 412, 414, 415, *627*
«Новини» 294, *618*
Новиков М. І. 28,81, 259, *551*
Новицький І. П. 330, 387, *624*
«Новое время» 333, *625*
«Новость» 412
Номис (Симонов М. Т.), 30, 33, 85, 284, 310, *554*, *584*
Носсіг Альфред 462

Общество ім. Михайла Качковського 331, 420, *624*
Общество любителей древней письменности 34
Общество русских дам 417
«Общество соединенных славян» 28, *550*
Овідій 155, 441
Огарьов М. П. 484, *625*
Огоновський І. М. 361, *622*
Огоновський Ол. М. 361, 366
Огоновський Ом. М. 7, 21, 67, 73, 87, 99, 157, 161, 190, 280, 312, 350, 353, 361, 367, 429, 438, 441, 445—448, 453, 466, 473, 474, 521, 522, *534*, *616*
Огоновський П. М. 361, *629*
Огоновські 361
Одовець Кость 430
Озаркевич І. І. 95, 290, 291, 311, 436, *572*
Озаркевич (Бажанська) Олеся *643*
Озеров В. О. 100, *574*
Оказ Казимір 451
Окуневська Софія 455, *643*
Окуневський Теофіл 151, *649*
Окуневський Ярослав 159, 430, *585*
Олег 52, 76, 196, 201—203, *563*
Олег Святославович Овруцький 219, 362, *591*
Олександр I 169
Олександр II 132, 184, 186, 187, 406, 459, 5490, *537*
Олександр III 328, 406, 490, 519, *635*
Олексій Михайлович *609*
Олесницький Євген 379, 427, 431, 444, 445, 456, 504, *631*
Олеськів В. 459
Ольга 25, 164, 203, 362, *541*, *570*
Ольговичі 219, 220
Оне Жорж (Дядько Адам) 432, 493, *638*
Онишкевич Г. Д. 32, 352, 414, 415, 456, 459, *628*
Орлик Пилип 349, *627*
Ортинський О. 412
Осадця Михайло 351, 352, *627*, *628*
Освенцім Станіслав 27, 251, *548*
Осипов М. 82, 119, 180, 260, *626*
«Осмогласник» 227
«Основа» 260, 279, 284, 285, 301, 302, 304, 306—310, 313, 338, 365, 384, *537*, *538*, *615*, *616*, *621*
«Основа» (Львів) 18—20, 30, 31, 33, 34, 62, 133, 135, 187, 189, 359, 360, 362, *554*
Оссолінські 223, 231, 238, 250, 274, 443
Остоя-Осташевський Спиридон *646*
Островський О. М. 399, *620*
«Остромирове євангеліє» 163, 198
«Отечественные записки» 304, *611*, *620*
Оффенбах Жак *573*
Охоцький Ян Дуклан 251, *608*
Охоцький-Огієвський П. М. 30, 301, 453, *619*
Охримович В. Ю. 73, 157, *630*
Охримович І. І. *630*
Охримовичі 375

Павленко Сергій (Шелухін С.) 155, 438, 441
Павлик Анна 378, 455
Павлик М. І. 87, 145, 146, 191, 244, 331, 373—378, 403, 404, 407—426, 437, 462, 504, *572*, *582*, *583*, *624*, *630*, *635*, *646*, *649*
Павлович Олександр 415, *636*
Павловський О. П. 29, 126, 250, *551*, *581*, *607*
Падура Тимко 28, 120, *551*
Паїсінч П. 443
Палецький 291, 413
«Палея» 25, 50, 51, 169, *541*
«Палея історична» *541*

«Палея толкова» 104, 168, *541*
«Паломник ігумена Данила» 25, *541*
«Пантеон русского и всех европейских театров» *588*
«Панчатантра» 169, 215
Панченко П. М. 383, *632*
Парпура М. *611*
Партицький О. О. 73, 86, 149, 157, 190, 312, 325, 354, 357, 414, 430—431, 436, 443, 475, 477, 478, 493, 494, *572*
Пасічинський Ісидор 374, 379, 380, *631*
Пастелій Іоанн 123
«Патерик Печерський» 25, 50, 80, 106, 112, 204
Патрік Гордон *608*
Паулі Жегота Ігнаци 33, 249, 274, *558*
Пекарський П. П. 34, 161, *560*
Пелех Іван 411, 425, *636*
Пелеш Юліан 32, 381, 422, 449, 450, *557*
Пенчуківець 383
Перльмутер 462
Петренко М. 62, 268
Петро 170, 224, *574*, *576*
Петро I 28, 59, 81, 83, 114, 174, 179, 243, 252, *549*
Петров 185, 282
Петров М. І. 21, 69, 161, 240, 388, 389, 429, 491, *539*, *633*
Петрусь З. В. 439, 440, 443
Петрушевич А. С. 296—298, 311, 312, 314, 322, 348, 349, 381, 416—420, *554*, *608*, *619*
Петрушевич Михайло 524
Петрушевич Стефан 95 260, 297, *554*
Печерський список 205
Пильчиков Д. П. 325, *623*
Пипін О. М. 21, 33, 34, 66, 79, 93, 106, 161, 282, 338, 363, 366, 423, *539*, *616*, *626*
Писаревський Степан (Шереперя) — 95, 120, *618*
Писаревські 62
Писарєв Д. І. 379
Писемський О. Ф. *620*
«Письмо до громадн» 322, 323
«Південно-Західний відділ Російського географічного товариства» 33, 142, *538*
Пігас Мелетій *545*
Підвисоцький К. О. 419, *642*
Підманастирський В. 437
Пілат Понтій *650*
Пісід Георгій 25, 52, *541*
Піск Франц-Йосиф 351, *627*
Плетенецький Єлисей 27, 58, 112, 239
Площанський Венедикт 140, 148, 349, 350, 411—414, *582*
«Повість временних літ» 25, 51, 107, 202, *541*, *563*, *570*, *592*
Погодін М. П. 63, 131, *639*
Погорільський Антоній (Петровський О. О.) 28, 81, 120, *550*
Познанський Б. С. 310, 436, 441, 442, *622*
Подолинський М. В. 429, 430, 432, *648*
Подолинський Сергій 403, 404, 475, 484
Покорний Алойзій 351
Полетика В. Г. 28, 119, *550*
Полетика Г. А. 269—272, *550*, *613*
Полікарп Володимирський 209
Полікрат 202
Полотай А. М. *646*
Полоцький Симеон 27, 59, 60, 115, 243, *549*, *601*
Полтавець В. І. 439
Полуботок П. Л. 307, *621*
Полянський Василь 379
Полянський Михайло 351, 379
Полянський Петро 424, *637*
Поль Вінценти 272, 316, *613*
Помяловський М. Г. 66, 377, *631*
Попель Климентина 311, 312, *622*
Попель Маркиль 63, 140, *623*
Попель Михайло 292
Попов Ніл Олександрович 433, *639*
Попович-Боярська Климентина 454, *643*
Попович Олександр 313
Попович О. О. 415, 457, *557*, *643*
«Поступ» 462
Поссевіно Антоній (Поссевін) 174, 235, *601*
Потапенко В. О. 154, 442, 519, *584*

Потебня О. О. 59, 69, 141, 190, 389, 390, 491, *566*, *633*
Потій Іпатій 26, 44, 55, 57, 111, 112, 175, 235—238, *544*, *566*, *601*
«Правда» 31, 66, 70, 141, 145, 161, 287, 308, 309, 326, 331, 337, 341—343, 347, 350, 357, 358, 361—366, 368—372, 375—377, 449, 456, 475, 476, 496, 500, 504, 505, 514, *556*, *621*, *637*, *648*
«Правда Руська» 25, 216, *542*
«Прапор» 462
Прибина (Прівіна) 414, *636*
Прибура М. 303
Придніпрянець 303
Прийма Іван *648*
«Приятель дітей» 412
Продан Василь 32, *557*
Прокопович Феофан 28, 59, 60, 115, 177, 243, *549*, *579*, *605*
«Пролог» 104, 168
«Пролом» 411, 412, 415, *628*
«Просвіта» 31, 75, 87, 141, 280, 320, 326, 331, 338, 354, 357, 358, 361, 371, 373, 417, 446—448, 459, 473, *556*, *629*, *642*
Прус Болеслав 68, *645*
Прухнікова Феліція 462, *644*
Псьол Олександра Іванівна *642*
Пуасон Р. *588*
Пузина 290
Пулюй Іван 31, 287, 369, 370, *556*
«Пустомеля» *551*
Пушкін О. С. 29, 81, 121—123, 131, 144, 182, 265, 268, 324, 386, 415, 425, *623*
«Пчела» 106, 198, *591*
«Пчола» 294, *581*, *618*
Пчілка Олеиа 147, 382, 385, 386, 403, 434, 435, 437, 441, 443, 453, 454, 501, 511, *559*, *585*
Пюрко Богдан Теодор 422, *637*

«Рада» 31, 146, 147, 161, 336, 342, 343, 382, *555*, *625*, *631*, *632*
Радзівілли 229, *599*
Радзівіллівський список 219
Радивиловський Антоній 242, *604*
Радищев О. М. 28, 81, 83, 259
«Радянське літературознавство» *540*, *646*
Раймунд 432, 478, 493
Ракушка-Романовський Р. О. *548*
Ральстон Вільям 33, *559*
Ральський М. Ф. 362
Расін Жан 10, *535*
Ревакович Генрик 464, *645*
Ревакович Тит 441
Рейтер Фріц 11, *535*
Реклю Жан Жак Елізе 408, *635*
Репнін-Волконський М. Г. 94, *572*
Ржевуський Вацлав 28, *551*
Ржегорж Франтішек 33, 436, *560*
Рилєєв К. Ф. 29, 121, 182
Рильський Т. Р. 20, 62, 134, 285 *538*
«Рнмські діянія» 113
Рігельман О. І. 251, 269, *608*
Рігер 291
Ріленко В. Д. 443
Рогатинець Юрій 27, 57, 79, 110, 176, 177, 230—232, 238, *546*
Рогоза Михайло 26, 57, 235, 236, 239, *454*
«Родимый листок» 32, 414, *557*
Родина С. 303
Рожанківський Юліан 440, *641*
Роздольський О. І. 156, *584*
Ролле Антоній 419, *637*
Рольничо-кредитне заведение 417
Роман Данилович 223, 355
Роман Мстиславич 222, *593*, *598*
Роман Ростиславич 221
Роман Солодкоспівець *541*, *564*
Романова Одарка 154, 155, 520, *584*
Романович Т. Ф. 345, *627*
Романчук Юліан 149, 151, 280, 350, 356, 425, 426, 487, *583*, *616*
Романчук Ярослав 429, 430, 441
Роско Генрі Енфілд 449, *642*
Ростислав Мстиславич 220, 225, *597*, *598*

Рошкевич Михайлина 378, 435
Рошкевич Ольга 68, 247, 379, *606*
Рубан В. Г. *610*
Рубець О. І. 511, *650*
Руданський С. В. 20, 30, 62, 68, 86, 135, 155, 189, 304, 306, 307, 308, 322, 330, 361, 364, 365, 385, 432, 436—438, 444, 452, 515
Рудницький С. 156
Рудченко І. Я. (Іван Білик) 142, 341, 366, 367, *538*, *556*, *560*, *626*
Ружнцький В. М. 414, *636*
«Русалка» 31, 138, 318, 320, 321, 336, *555*
«Русалка Дністровая» 33, 86, 127, 128, 187, 274, 275, 439, *539*
Русов О. О. 153, 286, 328, 384
Русова (Ліндформ) С. Ф. 328, *624*
«Русская рада» *636*
«Русский архнв» 269, *613*
«Русский филологический вестник» 389, *566*, *633*
Русское географическое общество 30, 142, 144, 305, 327, 330, 331, 353
«Русское слово» 302, *620*
Руссо Жан-Жак 44, 257, 378, *610*
Рустемас Ян *614*
«Русь» 141, 319, 321, 422, *555*
«Руська бесіда» 65, 99, 314, 315, 362, 373, 449, 456, 457, *573*, *574*, *642*
«Руська бібліотека» 352, *628*
«Руська історнчна бібліотека» 499
«Руська рада головна» 289, 299, 363, 412, 417, 553, 617
«Руська трійця» 86, 273, 275, 373, 441, *534*, *552*
«Руська хата» 32, *556*
«Руська школа» 71, *534*
«Руський курьер» *636*
«Руський Сіон» 348, 360, 361, 422, *557*, *627*, *629*, *637*
Рутський Веніамін (Велямін) 27, 44, 56, 57, 112, 237, 307, *546*
Рюккерт Фрідріх 32, 557
Рюрик 52, 197, 203, 221, *592*

Сабов 72, 161
Сава Преосвященний 206, *594*
Савич В. 437
Савич О. А. (Тарасенко) *640*
Савчинський Григорій 64, 300, *619*
Садовський Микола (Тобілевич М. К. 97, 99, 147, 382, 391—394 *573*, *634*
Сакович Касіян 27, 45, 112, 113, 232, 240, *547*, *548*
Саксаганський Панас (Тобілевич П. К.) 97, 99, 147, 391—394, *574*
Салтиков-Щедрін М. Є. 66, 69, 301, 441, *620*, *621*, *640*
Самійленко В. І. 86, 154, 192, 334, 435, 437, 443, 457, 517
Самовидець 27, 43, 59, 116, 179, 251, *570*
Самойлович Іван 249, *607*
Санд Жорж (Аврора Дюдеван) 81, 83, *588*
Сандуляк Іван *646*
Сапега Лев *565*, *648*
Сапега Ян 480, *648*
Сапеги 56, 480, *648*
«Саратовський малороссийский сборник» 135
Сарницький Станіслав 32, *558*
Сафо 260, 269, 520, *611*
«Сборник за народни умотворения» 146
Свенціцький Павлин (Павло Свій, Стахурський) 31, 96, 140, 319, 320, 573
Свидницький А. П. 20, 33, 62, 85, 135, 154, 189, 304, 307, 308, 436, 437, 441, 444, 453, 497, *538*
Свирговський 419
Свистун П. І. 414, *636*
«Світ» 66, 149, 347, 370, 382, 458—461, 488, 489, 494, 496, *583*, *644*, *649*
«Свѣтская полѣтика» 45
«Свобода» 100, *684*
«Свободная Россия» 146, 408 490
Святополк *563*
Святослав 25, 49, 106, 167,

196—198, 200—204, 221, 541, *560*, *591*
Святослав Всеволодович 221, *597*
Святослав Ярославич *591*
Северин Зигмунт 403, *645*
Сембратович Йосип 348, 420, 422, *627*, *629*
Сембратович Сильвестр 360, 420, 421, *629*
Сембратовичі 359
«Семейная библиотека» 323
Сементовський Костянтин 268, *612*
Сенкевич Генрік 184, *589*
Сент-Бев Шарль Огюстен 15, *536*
Серапіон Владимирський 108, 170, 172, 224, *576*
Сигізмунд III *601*
Сильвестр *592*
Симеон 167, 198, *591*
Симигинович (Семигинович) Штауфе Людвіг-Адольф 415, *636*
Симиренко Платон Федорович 279, *615*
«Синайський патерик» 167
«Синансар» 168
Синкелл Михайло 204, *592*
Сирокомля Владислав 336, 385, 386, *632*
Сирочинський Леон 368, 369, *629*
Сілецький Кирило 415, 447, 448, *636*
Сільвестр 205
Сіромаха М. 442
«Січ» 369, 370, *624*
Січинський М. 431
Скаєвський Олександр 451, *643*
Скарбінський 394
Скарга Петро 110, 111, 115, 174, 229, 234, 237, *544*, *577*
«Складка» 31, 384 *555*, *571*
Скобельський Петро 441, 442, *641*
Сковорода Г. С. 28, 60, 117, 119, 180, 257, 260
Скоморовський Келестин 64, 96, 437, *568*, *573*
Скорина Георгій Франциск 26, 41, 44, 55, 56, 109, 173, 227, 358, *543*
Скоропадський І. І. 302, *621*
Славннецький Єпіфаній 114, 243, *579*
«Славянская бібліотека» 324
«Славянская зоря» 138, 324
Сластьон О. Г. 386, *632*
Словацький Юліуш 446
«Слово» 31, 137, 140, 165, 298, 308, 313, 316, 322, 348, 349 356, 372, 381, 411, 414, 423 424, *555*, *582*, *619*, *636*, *642*
«Слово Данила Заточника» 25, 51, *541*
«Слово о Лазаревѣ воскресеніі» 108, 165 207
«Слово о полку Ігоревім» 25, 40, 53, 77, 79, 80, 108, 135, 157, 164, 185, 205, 206, 214, 219, 221
Смайльс Самуїл 446, *642*
Смаль-Стоцький О. О. 161, 352, 440, 456, 457, *557*
Смотрицький Г. Д. 26, 57, 79, 110, 112, 113, 229, 238, *543*, *578*
Смотрицький Мелетій 27, 42, 44, 57, 79, 112, 176, 229, 238, 239, 258, *547*, *602*
Снігурський Іван 126, 299, 437, *582*, *619*
«Сніп» 29, *552*
Соболевський О. І. 249, *607*
Соботка Прімус 459, *644*
«Современник» 304, *620*, *626*
Соленик К. Т. 147, *583*
Соловйов С. М. 78, *570*
«Соломон і Кітоврас» 52, 104
Соневицький Микола 290, *617*
Софокл 67, 72, 155, 190, 383, *574*, *639*
Сошенко І. М. 276, *614*
Спасович 93, 366
Спауста Болеслав 464
Спілка Іван (Зозуля І. І.) 440, *641*
Срезневський І. І. 29, 33, 34, 262, 270, *552*, *620*
Ставропігійське братство 141, 322, 417, 442, 447
Старицька-Черняхівська Л. М. 86, 148, 337, 454, 520, *571*, *625*
Старицький М. П. 31, 86, 89, 97, 144, 146—148, 191, 193, 309, 319, 336, 337, 339, 343,

364, 382, 384—386, 392—395, 401, 403, 441, 511—513, *555, 585, 626, 632, 634, 650*
«Старообрядець» 412
«Старша Едда» *564*
Стебельський В. Я. 325, 352, 374, 451, *556, 623*
Стебельський Ігнатій 45, 61, 230, 253, *545, 561, 566*
«Степ» 31, 383, 400, *555*
Степовик О. 447
Стефаник Василь 87 158, 192, 523, 526, *554, 540, 583, 584*
«Стефаніт і Ихнілат» 25, 52, 105, 169, 215, *542*
Стефанович Олександр 359, 422, *628*
Стефурак Степан 449, *642*
Стеценко М. (М. Нордега) 30, 197, *589*
Стечинський Андрій 449, *642*
Стеценко І. М. 155, *584*
Стороженко А. Я. 339
Стороженко М. І. 339, *626*
Стороженко О. П. 30, 62, 85, 134, 136, 319, 322, 338, 365, 397, 432, 444, *623, 626*
«Страхопуд» 324, 415, *630*
«Стража» 66
Страхоцький Григорій 311
Строєв П. М. 34, *560*
Стронський Іван 456, *643*
Студіт Теодор 167, 208, *587*
Студинський К. Й. 437, 440, *640*
Ступницький Іван 348, *627*
Суворін О. С. *625*
Суздальський літопис 78
Сумароков О. П. 200, *574*
Сумцов М. Ф. 43, 72, 387, 389, 390, 491, 526, *562, 579, 633*
Супрасльський рукопис 196, 200, 209
Суразький Василь *544*
Сухомлинов М. І. 304, *621*
Сушкевич Корнило 280, *616*

Талмуд 104
Танячкевич Д. І. 31, 87, 138, 140, 318, 365, 463, 492, *555, 629*
Тарасенко І. 437, 439
Тарновський В. В. 514, *650*
Таухнітц Карл-Христофор *534*
Твардовський Самуїл *548*
Тейлор Едвард-Бернет 82, *558*
Тереза Марія 431, *552*
Темберський Станіслав 251, *608*
Терлецький В. А. 300, *619*
Терлецький Кирило 235, *544*
Терлецький Остап (В. Кістка) 87, 145, 332, 364, 370, 371, 459, 460, *625*
Терновський П. О. 388, *633*
Тисовський Василь 442, *642*
Тнхонравов М. С. 34, 72, *560*
Тишкевич Федор 27, 56, *545*
Тік Людвіг 85, *571*
Товариство імені Шевченка у Львові 145, 156, 157, 280, 325, 436
Товарницький Володимир 311
«Товариш» 69, 462, *644, 645*
Толстой Л. М. 70, 152, 442 447, 522
Толстой О. К. 432, *522*
Томашівський Степан 156, *584*
Торонський Олексій 33, 311, 356, 357, 422, 431, 434, *559, 622*
Торчин В. 364
Транквіліон-Ставровецький Кирило 27, 57, 79, 111, 114, 176, 288, 253, *546, 577, 609*
Трентовський Броніслав — 368, *629*
Трещаківський Лев 30, 64, 300, 552, 619
Трембицький Ізидор 412, *636*
Тризна Йосиф *594*
Троїцький літопис 223
Трофимович Феофан 92, *605*
Трощинський Д. С. *540*
«Труд» *615*
«Труды Киевской духовной академии» 161, 388, *585*
«Трутень» 501
Трушевич А. Т. 412—415
Туптало Димитрій 27, 59, 60, 115, 243, 256, *549, 605, 610*
Тургенєв І. С. 67, 85, 131, 152, 154, 186, 341, 423, 425, 434, 437, 439, 499, 518
Туровський Кирило *560*
Тучапський П. Л. 463, *645*
«Тяпинське євангеліе» 26, 41, 56, 173, *543*
Тяпинський (Омелянович) В. М. 58, 240, *543*

Уваров А. С. 161, 389, 506
Уїкліф Дж. *576*
«Украинский вестник» *611*
Українка Леся 86, 154, 192, 435, 439, 441—443, 454, 501, 519, *584*, *639*
«Українська школа» 28
Уланд Людвіг 10, 32, 185, 316, *535*
Ульфіла (Вульфіла) 197, *590*
Ундольський В. М. 161
Успенський Г. І. 70, 377, 379, *630*, *631*
Устенко Ф. 403, 439
Устиянович К. М. 99, 148, 362, 431, 444, 445, *556*, *574*
Устиянович Микола 30, 64, 67, 86, 127, 130, 188, 292, 293, 311, 362, 432, 417, 439, *618*
«Утренняя звезда» *611*
Ухач-Охорович К. Ф. 383, 439, 461, *585*, *632*, *650*
«Учитель» *569*, *627*
«Учительне євангеліє» 228

Федоров Іван 41, 58, 110, 174 228, 298, *561*, *577*
Федорович В. І. 362, 368, 436, 438, 445, *629*
Федькович Юрій, 20, 21, 31, 32, 64, 68—70, 86, 89, 138, 139, 190, 316, 317, 319, 321, 331, 361, 365, 388, 414, 415, 437, 439, 441, 452, 453, 456, 477, 463, 474, *538*, *556*, *623*, *624*, *626*, *632*, *641*
Фейє (Фейле) Октав 432, 458, *638*
Феллекер Зигмунд 351
Феодор 200, 204, 210
Феодорит Кирський 217, *595*
Феодосій Печерський 24, 27, 50, 57, 111, 164, 200, 201, 204, 210, 242, 312, *540*, *546*, *622*
Фердінанд I, 289, *617*
Ферлівич В. І. 32, *557*
Филипєвич Афанасій 57, *566*
«Фізіолог» 211, *594*
Філалет Хрнстофор 237, *545*, *566*
Флігіер 2 1
Флобер Гюстав 463, *645*
Фосс Йоганн-Генріх 11, *535*
Фотій 108, *576*, *590*
Франклін Бенджамін (Веніамін) 446, *642*
Франко О. Ф. *643*
Францоз Карл-Еміль 21, 33, *539*
Фрейтаг Густав 10, *535*
Фрідріх II Великий 9, 11 *534*

Ханенко М. Д. 59, 116, 179, 269, *567*
«Харьковские известия» *539*, *559*
«Хата» 18, 19, 30, 135, *537*, *538*, *582*
Хиляк В. Т. (Єронім Анонім, В. Нелях) 152, 415, 423, 424
«Хлібороб» 150
Хмельницький Богдан 17, 27, 55, 60, 75, 79, 81, 92, 113, 115, 177, 178, 234, 248, 249, 251, 252, 270—271, 282—284, 329, 336—338, 355, 374, 401, *548*, *579*, *607*
Хмельницький Юрій 338
Ходкевич Григорій 228, *599*
Хойнацький Антіи 452, *643*
Хомяков О. С. 96, 131, *573*
Хоткевич Г. М. 153, 154, 515, *583*
Хохолоушек Прокоп 295, *618*
Храбр Чорноризець 103, 148, *575*
«Хронограф» 212, 225
«Хутір» 149

Цамблак Григорій 26, 40, 53, 108, 172, 234, *542*, *576*
Цамблак Кипріан 26, 53, 108, 172, 234, *542*
Цеглинський Григорій 100, 148, 193, 428, 435, 437, 348, 439—444, *574*, *641*, *650*
Цезар Юлій *599*, *615*
Целевич Юліан 357, 427—431, 438, 439, 449, *628*
Ценглевич Каспер 29, 63, 68, 292, 436, *553*
Цертелєв М. А. 29, 33, 120, 126, 181, 263
Цибик К. М. 311, 522
Цибик Лука 140, 311, 312
Цись Олександр 30, *554*
Ціцерон *545*

Чайковський А. Я. 159, 431, 523, 524, *585*
Чайковський Міхал 137, *551*
Чарторийський Август *649*
Чарторийський Адам *649*
Чарторийський Міхал *649*
Чарторийські 480, *648*
«Часословець» 227
Челаковський Ф. Л. 310, *622*
Червенський Болеслав 464, *645*
Червінський Ігнаци 272, 480, *613*
«Червона Русь» 411, *627*
Череватенко Іван 514, *650*
Черемшина Марко 523, 526
Черкаський Євсевій 132, 275
Чернецький Василь *638*
«Чернігівський літопис» 116, 221, 250
Черніговець Я. 437, 439
«Черниговские губернские ведомости», 301, 309, *619*
«Черниговский листок» 301, 308, 309, *538*
Черний Адольф *568*, *569*
Чернишевський М. Г. 301, 320, 377, *555*, *620*
Чернявський М. Ф. 147, 154, 155, *583*
Чех Сватоплук 436, *640*
Чикаленко Є. Х. 152, 153, 512
«Чтения в обществе истории и древностей российских» 276, 284, *567*, *612*
«Чтения в обществе Нестора летописца» 69, 161, 249
Чубинський П. П. 30, 86, 134, 142, 385, 327, 330, *621*
Чулков М. Д. 32, *558*

Шабельська Олександра 403
Шайноха Кароль 374, *630*
Шамісso Альберт фон 11, *535*
Шариневич Ізидор 312, 353, 416, 417, 432, 429, 477
Шатріан Александр 374, 379, *630*
Шафарик Павел-Йозеф 183, 187, 278, 413, *589*
Шахматов О. О. *592*
Шашкевич В. М. 31, 86, 138 141, 190, 289, 317, 318, 320, 321, 360, 361, 439, *555*, *617*
Шашкевич М. С. 21, 29, 62—64, 72, 86, 126—129, 138, 187, 188, 190, 273, 274, 289, 293, 298 299, 311—314, 318, 352, 361, 414, 415, 432, 436, 439, 441, 447, *539*, *552*. *571*, *613*, *617*, *622*
Швайпольт Фіоль 26, 54, 109, 173, 227, *542*
Шварц Амалія *638*
Шевченко Т. Г. 18, 19, 21, 29, 61, 62, 64, 66, 68, 70—72, 75, 85, 86, 89, 121—123, 133—135, 137—141, 145, 146, 150, 153, 156, 157, 161, 182, 184, 186, 189—192, 243, 262, 265—268, 270, 276, 281, 284, 285, 287 288, 302, 304, 307, 317—320, 322, 325, 327, 337, 339, 341, 345, 350, 354, 355, 360, 365, 369, 376, 382, 386, 387, 396, 403, 407, 408 414, 415, 432, 436, 437, 442, 443, 448, 452, 453, 455, 459, 460, 463, 473—475, 484, 494, 522, 526, *537*, *539*, *540*, *522*, *574*, *588—590*, *605*, *614*, *616*, *620*, *623*, *626*, *632*, *633*, *637*, *640*, *642*, *644*, *646*, *648*
Шейковський К. В. 33, 62, 307, 308, *559*
Шекспір Вільям 97, 144, 149, 286—289, 320 336, 361, 386, 513, 522, *617*,
Шеллінг Фрідріх 348, *627*
Шелухін О. П. 641
Шереперя Стецько 291
Шерер Вільгельм 13, 536
Шефер Жан Бенуа 251, *608*
Шеффель Йозеф-Віктор 10, *535*
Шеффле Альберт Еберхард 317, *631*
Шехович Северин 30, 31, 64, 68, 86, 322, 323, 433, 437, *554*
Шеховичева А. *647*
Шибитько Назарій 476, *646*
Шишацький-Ілліч О. В. 303, 441, 453, *620*
Шишков О. С. 28, *551*
Шишманов Іван 409, *635*
Шікандер Йоганн-Еммануїл 10, *535*
Шіллер Йоганн-Фрідріх 10, 11,

13, 14, 91, 149, 287, 299, 440, 495, *535*, *536*
Шіллер Каролiна 10
«Шкільна часопись» («Газета школьна») 411, 447, 448, *636*
Шкляревський О. А. *639*
«Школа» 322
Шлегель Август-Вільгельм 32, *536*
Шлегель Фрідріх 10, 13, *535*
Шлецер Август-Людвіг 34, 251, *561*
Шляпкін І. О. 34, *560*
Шмідт Ерiх 8, 16, 32, *534*, *557*
Шпинковський А. П. 415, *636*
Шульгін Яків 335
Шульце Фріц 67 69,462, *644*
Шумлянський Йосиф 28, 61, 70, 79, 115, 249, 480, *549*
Шухевич В. Й. 156, 446, 449, *584*
Шухевич О. 67
Шуцький Бальтазар 291

Щасний Саламон *559*
Щепановський Станіслав 463, *644*
Щепкін М. С. 94, 147, *572*
Щербан Олексій 412, *637*
Щоголев Я. І. 85, 156, 268, 303, 382. 439
Щукін Н. *606*
Щурат В. Г. 13, 87, 159, 442, 463, 523, *572*

Югик Іван 431
Юзефович М. В. *554*
Юрій Львович 355

Ядвіга 451
Яворський Стефан 28, 115, 177, 436, *549*
Ягайло 41, 54, 233, 234, *561*, *577*
Ягіч Ватрослав 34, 198, 390, *561*
Язиков Дмитро *561*
Якобсен 160
Яковлев В. О. 390, 391, *634*
Ян III Собеський 451, *607*, *643*
Яновська Л. О. 148, *583*
Янчук М. А. 100, 393, *574*
Яричевський С. Г. 87, *572*
Ярополк Святославич 203, 362
Ярослав 163, 216, 221, 265
Ярослав Мудрий 76, 198, *569*, *595*, *596*, *598*
Ярослав Осмомисл 206 225, 355, *593*, *597*
Ярославна 165, 206
Ярошинська Є. І. 442, 457, *641*
Ясеницький Павло 312
Ясенський Генрік 481
Ясинський Варлаам 59, *567*
Яхимович Григорій 29, 137, *553*
Яцків М. Ю. 158, 192, 523, 526, *585*
Яцковський Михайло 421, *637*

«Acta sanctorum» 115, *579*
«Archiv für slavische Philologie» 368
«Ateneum» 21 463, *539*, *645*
«Augsburger allgemeine Zeitung» 68
«Biblioteka Warszawska» *611*
«Časopis ceskego Musea» 274, *614*
«Czas» 411, 438, *635*
«Die Horen», 13, *536*
«Dodatok miesieczny do «Przeglądu togodniowego» 67, *645*
«Dziennik Literacki» *651*
«Dziennik patryotycznych polityków» 125
«Dziennik polski» 438, *641*
«Gazeta Lwowska» 438, 448, *622*, *641*, *642*
«Gazeta Narodowa» 438, 480, *554*, *641*
«Gesta Romanorum» 80, 254, *570*
«Glos» 21, 68, 69, *539*, *645*
Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft» 29, 275, *553*
«Kraj» 21, 68, 438, *539*, *641*
«Kurjer Lwowskie» 69—71, 73, 408, 438, 439, 456, 463, 464, *635*, *644*, *645*, *649*
«Kurjer Warszawski» 463, *645*
«Kwartalnik historyczny» 69, 71, 73
«Miesięczny dodatek do «Przeglądu tugodniowego» 463, *645*
«Nowa reforma» *638*

«Österreichische Rundschau» 195
«Parlamentär» 410
«Pielgrzym Lwowski» 63, 272, *613*
«Praca» 438, 461, *640*
«Prawda» 69, 438, 463, *641*
«Przegląd społeczny» 464, 644, *645*
«Przegląd tygodniowy życia społecznogo, literatury i sztuk pięknych» 21, 67, 438, *539*, *640*
«Przyjaciel ludu» *644*
«Rada Narodowa» *617*
«Reforma» 428, 438, *638*
«Rivista contemporanea» 424
«Rivista Europea» 21, 332, *625*, *637*
«Rivista minima» 21
«Revue d'Antropologie» 328
«Revue des Deus Mondes» 442, 539
«Ruch» 68, 645
«Ruskyj Dnewnyk» 274, 451, 614
«Robitnyk» 369
«Rosmaitosci» 311, 622
«Siolo» 140
«Slavica» 213
«Slovansky přehled» 74, *568*, *569*
«Sozialismus und Darwinismus» 404
«Svetozor» 450, *644*
«Switło» 412, 481
«Tydzień», dodatek do «Kurjera lwowskiego» 71, 438
«Wiadomosci Polski» 421
«Wisła» 71, 73

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Сторінка рукопису статті І. Франка «План викладів історії літератури руської». . . 224 — 225
2. Титульна сторінка відбитка статті І. Франка «Южнорусская литература». Спб., 1904. . . . . 224 — 225
3. Сторінка першодруку статті І. Франка «Українці» . . . . . 256 — 257
4. Титульна сторінка видання «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.». Львів, 1910 . . . . . 256 — 257

У підготовці до видання 41-го тому брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д. (голова), Біляєвська О. О., Вишневська Н. О., Гончарук М. Л., Полотай А. М., Секарєва К. М.*

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ, СТАТТІ, МАТЕРІАЛИ

Задачі і метод історії літератури 7
Метод і задача історії літератури 17
[План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] 24
Українсько-руська (малоруська) література 74
Южнорусская литература 101
Українці 162
Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. 194
З остатніх десятиліть XIX віку 471

КОМЕНТАРІ 531
Пояснення слів 652
Покажчик імен і назв 655
Список ілюстрацій 680

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН
ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Литература и искусство

Тома 26—43

Том 41

Литературно-критические
произведения
(1890—1910)

(На украинском языке)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. Я. Пипченко

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічні редактори
І. М. Лукашенко,
Г. Р. Боднер

Коректори
Л. І. Семенюк,
Ю. І. Бойко,
Д. Б. Деркач

Інформ. бланк № 4657

Здано до набору 28.02.83. Підп. до друку 10.01.84. БФ 03308. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз.-друк. арк. 21,375+2 вкл. Ум.-друк. арк. 36,12. Ум. фарбо-відб. 36,12. Обл.-вид. арк. 41,2. Тираж 6750 прим. Зам. 3-81. Ціна 4 крб. 60 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, 310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.